

काव्यसंग्रहः ।

प्रथमोभागः ।

वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्य्येण

विरचितया व्यख्यसा समलङ्कृत ।

तृतीयसंस्करणम् ।

कलिकाताराजधान्याम् ।

सरस्वतीयन्त्रे

मुद्रितः ।

इं १८८८ ।

প্রকাশক—শ্রীজীবানন্দবিদ্যাসাগর বি, এ,
২নং বমানাথমজুমদারের স্ট্রীট
কলিকাতা।

প্রিন্টর—শ্রীক্ষেত্রমোহন মুখোপাধ্যায়
৫৬নং আম্‌হার্‌স্ট স্ট্রীট
কলিকাতা।

**श्रीजीवानन्दविद्यासागरकृत व्याख्यान-
सहितस्य काव्यासंग्रह-प्रथमभागस्य
सूचीपत्रम् ।**

ग्रन्थनाम	कविनाम	पत्रसंख्या
१ आर्यासप्तशती	गोवर्द्धनाचार्यः	१
२ पञ्चरत्नम्		२७७
३ षड्रत्नम्		२८०
४ सप्तरत्नम्		२८४
५ अष्टरत्नम्		२८८
६ नवरत्नानि		२९३
७ नवरत्नम्		२९३
८ गुणरत्नम्	भवभूतिः	२९९
९ त्रीतिरत्नम्	वररुचिः	३०५
१० माध्यतिपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३११
११ साधनपञ्चकम्	श्रीशङ्कराचार्यः	३१३
१२ भ्रमराष्टकम्		३१६
१३ वानराष्टकम्		३२१
१४ वानर्यष्टकम्		३२४
१५ पूर्वचातकाष्टकम्		३२७
१६ उत्तरचातकाष्टकम्		३३१
१७ शुकाष्टकम्	शुकदेवगोस्वामी	३३४

१८ गङ्गाष्टकम्	सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिः	३३८
१९ शृङ्गाररसाष्टकम्	श्रीकालिदासः	३४३
२० मणिकर्णिकामहिमा	...	३४७
२१ मणिकर्णिकाष्टकम्	श्रीगङ्गाधरः	३४९
२२ मोहमुद्गरः	श्रीशङ्कराचार्यः	३५२
२३ घटकर्परयमककाव्यम्	श्रीघटकर्परः	७५७
२४ नीतिप्रदीपः	श्रीवेतालभट्टः	३६६
२५ नीतिसारम्	श्रीघटकर्परः	३७४
२६ धर्मविवेकः	श्रीहलायुधः	३८१
२७ वेदसारशिवस्तवः	श्रीशङ्कराचार्यः	३८९
२८ पद्यसग्रहः	श्रीकविभट्टः	३९३
२९ महापद्यम्	श्रीकालिदासः	४०
३० सुकुन्दमाला	श्रीकुलशेखरः	४०
३१ ब्रजविहारः	श्रीधरगोस्वामी	४
३२ अपराधभञ्जनस्तीत्रम्	श्रीशङ्कराचार्यः	४
३३ शृङ्गारतिलकम्	श्रीकालिदासः	४
३४ हंसदूतः	श्रीरूपगोस्वामी	०
७५ पदाङ्कदूतः	श्रीकृष्णसार्वभौमः	५०६
३६ उड्डवदूतः	श्रीमाधवकवीन्द्रः	५३१
३७ चौरपञ्चाशिका	श्रीचौरकविः	५९६

काव्यसंग्रहस्य प्रथमे भागे स्थितानाम् एतेषां सप्तत्रिंशत्-

संख्यकानां काव्यानां टीकाकर्त्ता

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्यः ।

आर्यासप्तशती ।

पाण्यग्रहे पुलकित वपुरैशं भूतिभूषितं जयति ।
 अद्भुरित इव मनोभूर्यस्मिन् भस्मावशेषोऽपि ॥ १ ॥
 मा वम संवृणु विषमिदमिति सातङ्ग पितामहेनीक्तः ।
 प्रातर्जयति सलज्जः कज्जलमलिनाधरः शम्भुः ॥ २ ॥

पाण्यग्रहे इति । भूतिभिर्भस्मभिः भू-भस्मानि सम्पदोत्थनर ।
 भूषितम् अलङ्कृतम् ऐश शैव वपुः शरीरं पाण्यग्रहे परिणयविधिं
 पार्वत्या इति शेषः पुलकित रोमाञ्चित पार्वतीक-स्पर्शनं सत्त्वोदगा-
 दिति भावः । जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । भस्मावशेषोऽपि दग्धत्वः ।
 भस्मावशेषोऽपि मनोभू-काम यस्मिन् वपुषि अद्भुरित इ-
 सञ्जाताङ्कुर इव आसीदिति शेषः । उत्प्रेक्षाङ्कुरः । उत्प्रे-
 दर्पणे । भवेत् सम्भावनोत्प्रेक्षा प्रकृतस्य परात्मनेति । अस्य सन्त्यस्य
 आर्याञ्छन्दोनिवृत्तसप्तशतीसङ्ख्यारूपद्वयत्वेनार्यासप्तशतीत्व बोध्यम् ।
 आर्याञ्छन्दश्च यथा । यस्या पादे प्रथमे द्वादशमात्रास्तथा तृतीये-
 ऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्थेति ॥ १ ॥

मेति । कज्जलेन अङ्गनेन पार्वतीनयनचुम्बनबन्धनेति भावः
 सतिनः कण्ठः अधरः वदनच्छद यस्य तथाविधः अतएव प्र-
 सलज्जः सञ्जातत्वप शम्भुः पितामहेन ब्रह्मणा इदं विषं हलाहलं
 मा वमः न उद्गिर संवृणु उद्गिरसात्करणेन मिधेहीत्यर्थः इति
 सातङ्गं वमय जगद्विष्वंससम्भवादिति भावः उक्तं कथितः जयति ।
 आन्तिमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, सास्यादतस्मिन्तदुबुद्धिर्भानि-
 सान् प्रतिभोत्येति ॥ २ ॥

जयति प्रियापदान्ते गरलग्रैवेयकः स्मरारातिः ।

विषमविशिखे विशन्निव शरणं गलबद्धकरवालः ॥ ३ ॥

जयति ललाटकटाक्षः शशिभौलेः पद्मलः प्रियाप्रणती ।

धनुषि स्मरेण निहितः सकण्टकः केतकेषुरिव ॥ ४ ॥

जयति जटाकिञ्जल्कं गङ्गामधु सुखद्वलयवीजमयम् ।

गलगरलपङ्कसम्भवसम्भोरुहमाननं शम्भोः ॥ ५ ॥

सन्ध्यासलिलाञ्जलिमपि कङ्कणफणिपीयमानमविजानन् ।

जयतीति । गरलं विषं स्रैवेयकं सोमाभूषणं यस्य तथोक्तं नाडकशुद्ध इत्यर्थः स्मरारातिः मदनान्तकः प्रियायाः गौर्याः पदान्ते प्रदत्तले पतित इति शेषः स्यनएव गलबद्धकरवाल गलधृतासि सन् विषमविशिखे कामे पराजितशत्राविति भावः शरणं विशन्निव गच्छन्निव हे काम ! त्व मे त्वाता भवति अुवन्निवेति भावः जयति मानिन्धाः कामिन्या मानमञ्जने कामस्यैव प्रभुत्वमिति तन्निन् शरणागतत्व युक्तमिति व्यज्यते । सन्धोऽपि गलबद्धशस्त्र शरणं गच्छतीति प्रविद्धिः । उत्प्रेञ्जालङ्कारः ॥ ३ ॥

जयतीति । प्रियाया गौर्यां प्रणती तत्प्रादपतने इत्यर्थः शशिभौलेः चन्द्रशेखरस्य पद्मलः प्रशस्तलोभरञ्जित इत्यर्थः ललाटकटाक्षः तृतीयनवनापाङ्कदर्शनं स्मरेण कामेन धनुषि निहितः योजितः सकण्टकः कण्टकाक्षितः केतकेषुरिव केतककुसुमरूपशर इव जयति ॥ ४ ॥

जयतीति । जटा एव किञ्जल्काः केशरा यस्य तथोक्तं गङ्गा शिरश्चारिणी सन्धाकिन्येव मधु मकरन्दः यस्य तथाविधं सुखदाना पञ्चानामिति भावः वलयं मण्डलमेव वीजं तन्मय तदलङ्कृतमिति भावः शम्भोर्हरस्य गलगरलपङ्कसम्भवं गलस्थितं गरलमेव पङ्कः शम्भुसम्भवं हृद्गत्यतमित्यर्थः अश्लोरुहं पङ्कमेव आनन वदनं जयति ॥ ५ ॥

सन्धेति । गौर्यां मुखे अर्पितम् अभिनिविष्टं मनो धेन तथाभूतः

गौरीमुखार्पितमना विजयाहसितः शिवो जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितगौरीमुखविलोकनीत्कम्पशिथिलकरगलितः ।

स्वेदभरपूर्यमाणः शम्भोः सलिलाञ्जलिर्जयति ॥ ७ ॥

प्रणयकुपितप्रियापदलाक्षासन्धानुबन्धमधुरेन्दुः ।

तद्वलयकनकनिकषयावग्रीवः शिवो जयति ॥ ८ ॥

पूर्णखेन्दुर्द्विगुणितमञ्जीरा प्रेमशृङ्खला जयति ।

अतएव सन्ध्याया य सलिलाञ्जलि देवतोद्देशेन दीयमानसञ्जलिपूर्णे
ललितित्यर्थे तस्यपि कङ्कणफण्यना वलयीभूतभुजङ्गेन पीयमानम्
अविजानन् अनुबन्धमानः शिवः विजयया प्रियासङ्घचर्यां हसितः
सन् जयति ॥ ६ ॥

प्रतिविम्बितेति । प्रतिविम्बितस्य स्वच्छिन प्रतिविम्बं गतस्य
गौर्यां मुखस्य विलोकनेन दर्शनेन य उतकम्पः सत्त्वजनितो वेपथुः
तेन शिथिल दृढबन्धरहित इत्यर्थे य करः हस्तः तस्मात् गलितः
स्वप्नः स्वेदाना वर्ससलिलाना सत्त्वजनितानामिति भावः भरेण
अतिशयेन पूर्यमाणः पूर्यतासापाद्यमानः सलिलाञ्जलि सन्ध्यावन्द-
नायसरे इति भावः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते करात् भ्रंशनेऽपि
स्वेदसलिलपूर्यमाणत्वकथनात् चतुर्कारित्वेन सर्वोत्कर्ष इति भावः
॥ ७ ॥

प्रणयेति प्रणयेन कुपितायाः प्रियायाः गौर्याः पदलाक्षा
चरणालङ्कारम एव सन्ध्या तस्या अनुबन्धेन सन्ध्वेन मधुरः मनो-
हर ईप्रसन्नौचित्ययोगादिति भावः इन्दुः शिरस्थितश्चन्द्रो यस्य तथा-
भूत पादप्रतनकाले इति भावः तथा तस्या वलयकनकस्य कङ्कणकाञ्च-
नस्य निकषप्रयावा निकषोपलभूता श्रीवा कण्ठः यस्य तथाभूतः
मग्नभङ्गनानन्तरसालिङ्गने इति भावः कण्ठस्य कण्ठात्वात् निकषप्रयावत्व-
मिति बोध्यम् ॥ ८ ॥

पूर्णंति । गौर्याञ्चरणयो अङ्गुलिषु मध्ये गुण्फो च पूर्यं

हरश्शिलेखा गौरीचरणाङ्गुलिमध्यगुल्फेषु ॥ ९ ॥
 श्रीकरपिहितं चक्षुः सुखयतु नः पुण्डरीकनयनस्य ।
 जघनमिवेक्षितुमागतमञ्जनिभ नाभिसुषिरेण ॥ १० ॥
 श्यामं श्रीकुचकुङ्कुमपिञ्जरितमुरो मुरद्विषो जयति ।
 दिनसुखनभ इव कौस्तुभविभाकरो यद् विभूषयति ॥ ११ ॥
 प्रतिविम्बितप्रियातनु सकौस्तुभ जयति मुरभिदो वक्षः ।
 पुरुषायितमभ्यस्यति लक्ष्मीर्यद् वीक्ष्य मुकुरमिव ॥ १२ ॥

प्रभापुष्ट इत्यर्थः नखेन्दुः नखचन्द्रः यथा तथोक्ता, द्विगुणित द्विरा-
 वृत्तीकृतः मञ्जीरः नूपुरः यथा तादृशा तथा प्रेम्णः शृङ्खला बन्धन-
 रज्जु रूपेत्यर्थः हरश्शिलेखा शिरस्यचन्द्रकला जयति सर्वोत्कर्षेण
 वर्त्तते ॥ ९ ॥

श्रीकरोत । नाभिसुषिरेण नाभिगत्तेन पथेति भाव जघन-
 कटिपुरोभाग लक्ष्म्या इति शेष श्रीकक्ष्या जघन पुर इत्यमरः ।
 द्वेक्षितं द्रष्टुमिव आगत प्रसारितमिति यावत् अत्रण्य । श्रिया-
 कराभ्या पिहितम् आच्छादितम् अञ्जनिभ कमलशद्वय पुण्डरीक-
 नयनस्य पुण्डरीकाक्षस्य दृष्टस्य चक्षुः व युष्मान सुखयत सुखी-
 करोत ॥ १० ॥

श्याममिति । कौस्तुभं तदाख्यं रत्नमेव विभाकर सूर्य्य दिन-
 सुखस्य दिवसारम्भस्य नभः आकाशमिव यत् विभूषयति रञ्जयति
 नभसो लीनत्वात् उरसः, प्रातःकालीनसूर्य्यस्य च नाभ्यदर्शनत्वात्
 कौस्तुभस्य साध्यम् । श्यामं तथा श्रिया लक्ष्म्या कुचकुङ्कुमेन स्तना-
 कुरागकुङ्कुमेन पिञ्जरितं पिञ्जितं मुरावहिष दृष्टस्य उरः वक्ष-
 स्थलं जयति ॥ ११ ॥

प्रतिविम्बितेति । सकौस्तुभं कौस्तुभमणिना उद्भासितम् अत्रण्य
 प्रतिविम्बिता प्रियायाः लक्ष्म्याः आत्मन इति भाव तनु शरीरं
 यत्र तादृशं मुरभिदः नारायणस्य वक्षः जयति, मुकुरमिव अःदशेभिव

केलिचलाङ्गुलिलम्बितलक्ष्मीनाभिर्भुरद्विषश्चरणः ।
 स जयति येन कृता श्रीरनुरूपा पद्मनाभस्य ॥ १३ ॥
 रोमावली सुरारेः श्रीवत्सनिषेविताग्रभागा वः ।
 उन्नालनाभिनलिनच्छायेवोत्तापमपहरतु ॥ १४ ॥
 आदाय सप्ततन्त्रीचितां विपञ्चीमिव त्रयीं गायन् ।
 मधुरं तुरङ्गवदनोचितं, हरिर्जयति हयमूर्द्धा ॥ १५ ॥
 स जयति महावराहो जलनिधिजठरे चिर निमग्नापि ।
 येनान्त्रैरिव सह फणिगणैर्बलादुद्धृता धरणी ॥ १६ ॥

यत् वक्ष्ये दृष्ट्वा लक्ष्मीं पुरुषायित विपरीतरतम् अभ्यस्यति अक्षयनेऽपि
 तद्दृष्ट्वेन स्वाभिनस्तथाविधाभिजापस्य बोधादिति भावः ॥ १२ ॥

केचोति । केचौ श्रीलाया चण्डया चञ्चुबया अजुल्या पादस्येति
 शेषः । लक्ष्मिन्त स्युष्टः तच्छ्रुत्वाश्चरणसेविन्या इति भावः । नाभिर्जेन
 तथाविध स दुरद्विष कण्णस्य चरण जयति, येन चरणेन पद्मनाभस्य
 कण्णस्य अनुरूपा उपयुक्ता श्री शोभा कृता ॥ १३ ॥

रोमावलोति । श्रीवत्सो नाम चिह्नविशेषः शृगुचरणकल्पितः
 नेन निषेविता अचिह्निता अप्रभागा यस्यान्तयोक्ता अतएव उन्नालम्
 उद्गृतनाल यत् नाभिनलानं नाभिपद्म तस्य छादक प्रतिविम्बमिव,
 लाया सूर्येप्रिया कान्त प्रातर्विम्बमनातप इत्यनर । सुरारेः कण्णस्य
 रोमावली यः युष्माकम् उत्ताप सन्तापम् अपहरतु नाशयतु ॥ १४ ॥

आदावेति । हयमूर्द्धा हयश्रीवो हरिः सप्ततन्त्रीचिता सप्तभि-
 स्तन्त्रीभिर्लोहितन्तुभिः अन्वत् यज्ञविशेषे, चितां व्याप्ता विपञ्चीमिव
 वीणाभिव त्रयोम् ऋग्यजुःसामाख्यवेदत्रयम् आदाय शृङ्गीत्वा
 तुरङ्गवदनां किञ्चराः तदुचित तत्सदृशमित्यर्थः मधुरं यथा तथा
 गायन् ऊचति ॥ १५ ॥

स इति । स महावराहः जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, येन

ब्रह्माण्डकुम्भकारं भुजगाकारं जनार्दनं नौमि ।
 स्फारे यत्फणचक्रे धरा शरावश्रियं वहति ॥ १७ ॥
 चण्डीजङ्घाकाण्डः शिरसा चरणसृष्टिं प्रिये जयति ।
 शङ्करपर्यन्तजितो विजयस्तम्भः स्मरस्येव ॥ १८ ॥
 उन्नालनाभिपङ्केरुह इव येनावभाति शम्भुरपि ।
 जयति पुरुषायितायास्तदाननं शैलकन्यायाः ॥ १९ ॥
 अङ्गनिलीनगजाननशङ्काकुलबाहुलेयहृतवसनी ।
 सस्मितहरकरकलितौ हिमगिरितनयास्तनौ जयतः ॥ २० ॥

जलनिधिजठरे सद्यद्गर्भे चिरं निमग्नापि क्वन्लैरिव जठरशिराभि-
 रिव फण्णचक्रेः नागकुलैः आश्रितेति शेषः धरणी श्रियं बलात्
 दंष्ट्राबलेनेति भावः उद्धृता उद्धार नीता । उपनालङ्कार ॥ १६ ॥

ब्रह्माण्डेति । ब्रह्माण्डं जगदेव कुम्भं तं करोतीति तद्योक्तं
 जगत्कर्तारं भुजगाकारं सर्पेण्यपि यं जनार्दनम् अमृतदेवमित्यर्थः
 नौमि स्तौमि । स्फारे विशाले यस्य फणचक्रे फणमण्डले धरा
 श्रियं शरावस्य श्रियं शोभा वहति । निदर्शनालङ्कारः । उक्तञ्च
 दर्शये । सम्भवन् वस्तुष्वन्वोऽसम्भवन् वापि कुलचित् । यत्र दिव्यालु-
 विन्मत्वं बोधयेत् सा निदर्शनेति ॥ १७ ॥

चण्डीति । प्रिये हरे शिरसा चरणसृष्टिं पादयोः प्रयते सति
 चण्डीजङ्घाकाण्डः गौर्यां ऊर्ध्वं शङ्करपर्यन्तजितः आशङ्करजयिनः
 स्मरस्य कामस्य विजयस्तम्भ इव जयति ॥ १८ ॥

उन्नालेति । पुरषायिताया विपरीतरतवर्तिन्याः शैलकन्याया-
 त् त्वं आननं सुखं जयति, येन सुखेन शम्भुरपि उन्नालम् उद्गतनालं
 नाभौ पङ्केरुहं पद्मं यस्य तादृश इव विष्णुरिव वा अवभाति राजते ।
 एतेन देव्या अङ्गस्य कथत्वात् नालसाम्यं सुखस्य च पद्मसाम्यं व्यज्यते
 ॥ १९ ॥

अङ्गेति । अङ्गे क्रोडे निलीनः गूढं स्थितः यः गजाननः

कण्ठोचितोऽपि हुङ्गृतिमात्रनिरस्तः पदान्तिके पतितः ।
यस्याश्चन्द्रशिखः स्मरभङ्गनिभो जयति सा चण्डी ॥ २१ ॥
देवेऽर्पितवरणस्त्रजि बहुमाये वहति कैटभीरूपम् ।
जयति सुरासुरहसिता लज्जाजिह्वेक्षणा लक्ष्मीः ॥ २२ ॥
तानसुरानपि हरिमपि तं वन्दे कपटकैटभीरूपम् ।

गणेशः तस्य शङ्खया स्तनयोर्गजकुम्भसास्यादिति भावः आकुल-
कातरः कथं मां विहाय सङ्गोप्य अस्मै स्तन्यं प्रयच्छतीति धिया
दुःखित इति वायत् य बाहुलेयः स्नान्दः तेन हृतम् अपनीतं
गजानननिर्णयार्थमिति भावः वसनम् आच्छादनं यथा तथोक्तौ
तदानोमेव सस्त्रितेन मन्दं हृद्यता हरेण कराभ्यां कञ्चित्तौ हृतौ
हिमगिरितनयायाः पार्वत्याः स्तनौ जयतः सर्वात्कर्षणं वक्षते
॥ २० ॥

कण्ठोचित इति । चन्द्रशिखं चन्द्रचूडः शिखः कण्ठोचितः
कण्ठाब्जिङ्गनयोग्योऽपि पक्षे अर्द्धचन्द्राकारतया कण्ठकर्त्तनयोग्योऽपि
हुङ्गृतिभावेण न तु तर्जनादिनेति भावः निरस्तः अतएव यस्याः
पदान्तिके पतितः सन् स्मरस्य कामस्य भङ्गनिभः भङ्गास्त्रास्त्रसदृशः
चरणपतनेन मानहरणात् कामास्त्रसाम्यं द्योतितम् । भवतीति शेषः ।
सा चण्डी कोपना गौरी जयति ॥ २१ ॥

देवे इति । बहुमाये विविधमायाशालिनि अर्पिता दत्ता चरण-
स्त्रक् पतितेन चरणमाल्यं यस्मै तादृशे देवे नारायणे कैटभीरूपं
भोहिनीमूर्त्तिमित्यर्थः वहति धारयति सति दैत्यवञ्चनायेति भावः
सुरासुरैः देवदैत्यैः हसिता कथं सर्वानेवास्मान् विहाय अयमीदृशो-
ऽनया हृतः अविश्वकारिणीवमिति उपहासास्त्रदीकृत्यर्थः अतएव
बञ्जया जिह्वे कुञ्चिते ईक्षणे नेत्रे यथा तादृशी किमियं कामिन्येव
पुरुषभ्रमान्मया हृतोति बुञ्जोति भावः बञ्जोः जयति ॥ २२ ॥

तानिति । तान् असुरान् अपि तं कपटकैटभीरूपमाया-

यैर्यद्विखाधरमधुलुब्धैः पीयूषमपि मुमुचे ॥ २३ ॥

तल्पीकृताहिरगणितगरुडो हाराभिहतविधिर्जयति ।

फणशतपीतश्लासी रागान्धायाः श्रियः केलिः ॥ २४ ॥

स्मिराननेन हरिणा ससृहभाकारवेदिना कलितम् ।

जयति पुरुषायितायाः कमलायाः कैटभीध्यानम् ॥ २५ ॥

मोहिनीरूपं हरिर्मापि वन्दे प्रणमामि, यै अक्षुरैः यस्य हरेर्भौहिनीमूर्त्तिधरस्त्विति भावः विज्वलिव य अधरः तस्य मधुलुब्धै रसा-
कृतबोबुपै सद्भिः पीयूषमपि अकृतमपि सुहृत्तुं परित्यक्तम् ।
पुरा सहस्रमन्यनादुत्पितस्य अकृतस्य वरुणाय एकपङ्क्तौ देवान् अपर-
पङ्क्तौ अक्षुरान् ससुपावेश्य भगवान् नारायण इदृशी मोहिनीमूर्त्ति-
सगृह्णात् यत् अकृतवश्टनकारिणी ता मोहिनीं प्रति नमस्कृत-
मनोदृष्टयोऽक्षुरा अकृत देवै पीयमानमलक्षयन् स्वयं मिप्रलब्धा
बभूवुरिति पौराणिकी गायत्रास्तुसन्धेया ॥ २३ ॥

तल्पीकृतं । रागेण प्रेसातिशयेन अन्धाया विवेकशून्याया
इत्यर्थः श्रियः लक्ष्म्या केलिः सुरतलीला तल्पीकृतः शयनीकृतः
अहि श्रेयः यत् तथोक्तं तथा अगणित अलक्षित गरुड पक्षि-
राजः यत् तथाविधः तथा हारेण कटिस्येनेति भावः रथनवेत्यर्थः
अभिहतः ताडित विधिः ब्रह्मा यत् तथाभूतं तथा फणशतै अत्र
शतशब्दो बहुत्वनाचरु अजन्तनामस्य सहस्रशीर्षत्वादिति बोध्यं
पीतं दाम सुरतश्मज्जनित इति भावः यत् तादृश अतएव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । अतिरागिणी कामिनी निर्लज्जा
भवतीति भावः ॥ २४ ॥

स्मिरा भेजेति । स्मिरं मन्दहानयुक्तम् ध्यानं यस्य तादृशेन
आकारवेदिना भावाभिज्ञेनेत्यर्थः हरिणा नारायणेन ससृहं साभि-
स्त्राप्तं कलितम् अत्रबुद्धं पुरुषायिताया विपरीतरतवर्त्तिन्याः कमलायाः
कैटभीध्यानं पत्युर्माद्वारवितमोहिनीमूर्त्तिं चिन्तनं जयति ॥ २५ ॥

कृतकान्तकेलिकुतुकश्रीशीतश्वाससेकनिद्राणः ।

घोरितविततालिरुतो नाभिसरोजे विधिर्जयति ॥ २६ ॥

एकरद द्वैमातुर निस्त्रिगुण चतुर्भुजापि पञ्चकर ।

जय षण्मुखनुत सप्तच्छदगन्धिमदाष्टतनुतनय ॥ २७ ॥

मङ्गलकलशद्वयमयकुम्भमदम्भेन भजत गजवदनम् ।

यद्दानतोयतरलैस्त्रिलतुलनालम्बि रोलम्बैः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतं कान्तेन पत्न्या सञ्च केलिकुतुकं सुरतोत्सव-
यया तादृशी या श्री लक्ष्मीः तस्या शीत शीतलं य. श्वास
नि श्वासमारुत तस्य सेकेन स्वशरीरे पातेनेति भाव निद्राण. निद्रा
गच्छन् नाभिसरोजे नारायणस्य नाभिपद्मे स्थित इति शेषः तथा
घोरितं सर्वत प्रसृतं वितत विस्तृतम् अलिरुत भ्रमरगुञ्जन पद्म-
सौरभसम्पर्कादिति भाव यस्य तथाभूत विधिं ब्रह्मा जयति सर्वोत्-
कर्षेण वर्त्तते नाभिसरोजे स्थित्या जनोऽहरष्टङ्गसङ्घातश्रवणेन
लक्ष्म्या. शीतनि श्वाससम्पर्केण च निद्रासुखातिशयातुभवादिति
भावः ॥ २६ ॥

एकेति । एकरद । एकदन्त । द्वयोर्मातोरपत्न्यं पुमान् द्वैमातुर
तत्सम्बोधने पार्वतीगङ्गोभवसाटकत्वादिति भाव चत्वार भुजा
वाहवो यस्य तथाभूत तत्सम्बुद्धौ अपि पञ्चकर इति विरोधः
पञ्च करा भुजवत्पृथग् एकश्च शुगुडादगुडः यस्येति परिहारः ।
षण्मुखनुत कार्तिकेयस्तु ज्येष्ठत्वादिति भाव सप्तच्छदश्चैव गन्धो
यस्य तादृशो मदः दानवारि यस्य तथाभूत तत्सम्बुद्धौ निस्त्रिगुण
त्रैगुण्यार्नात अष्टौ तनवः मूर्त्तय यस्य स. अष्टतनुः शिवः तस्य
तनयः पुत्र तत्सम्बोधने । जय सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते ॥ २७ ॥

मङ्गलेति । मङ्गलकलशद्वयमयौ साङ्गलिककुम्भतुल्यावित्थ
कुम्भौ शरवः पार्श्वपिण्डौ यस्य तथाभूतम् एतेन गणपतिभजन
मङ्गलाप्रेति स्मृचित गजवदन गणेशम् अदम्भेन अकपटेन भजत

याभिरनङ्गः साङ्गीकृतः स्त्रियोऽस्त्रीकृताश्च ता येन ।
 वामाचरणप्रवणौ प्रणमत तौ कामिनीकामौ ॥ २९ ॥
 विहितघनालङ्कारं विचित्रवर्णावलीमयस्फुरणम् ।
 शक्रायुधमिव वक्रं वल्मीकभुव कविं नौमि ॥ ३० ॥
 व्यासगिरां निर्यासं सारं विश्वस्य भारतं वन्दे ।

सेवध्वं शिष्यान् प्रत्युक्तिरियम । यस्य दानतोयेन सदजलेन तरलैः
 वपलैः सत्तैरिति यावत् रोलस्वैः भ्रमरैः तिलतुलना तिलसास्यम्
 आलम्बि गृहीतं स्वस्य श्यामत्वेऽपि सदयोगात् समधिकश्यामत्वलाभात्
 तिलसास्यमिति बोध्यम् ॥ २८ ॥

याभिरिति । याभिः स्त्रीभिः अनङ्गः अङ्गरहितः कामः
 हरकोपानलदग्धत्वादिति भावः साङ्गीकृतः अङ्गवान् कृतः ताश्च
 स्त्रियः येन अस्त्रीकृताः स्वस्य विजयसाधनत्वेनेति भावः वामं सुन्दरम्
 अनुकूलमिति यावत् यत् आचरणं तस्मिन् प्रवणौ तत्परौ तौ
 कामिन्यश्च कामश्च तौ प्रणमत । कामिनी-कामाविति इन्द्रे बहुवचनौ-
 चित्येऽपि द्विवचन कविप्रयोगात् सोढव्यमिति ॥ २९ ॥

विहितेति । विहिता विन्यस्ता घना बहुला अलङ्काराः
 उपमानुपमादादयो येन तथोक्तम् अन्यत्र विहितः कृतः घनेषु भेषेषु
 अलङ्कार शोभा येन तथोक्तं विचित्रं चमत्कृतिसाधनं वर्णावलीमयम्
 अक्षरपरिष्कारचलात्मक स्फुरणं यस्य तथाविधम अन्यत्र विचित्राणि
 विविधानि वर्णावलीमयानि नीलपीतलोहितार्द्राद्यात्मकानि स्फुरणानि
 यस्य तादृशं वक्रं वक्रोक्तिरूपालङ्कारकुशलमित्यर्थः अन्यत्र कुटिलकारं
 वल्मीकभुव वल्मीकम् अन्यत्र वल्मीकभूमेरुपरि उत्पद्यमानं
 प्रसिद्धिरियं तथाच वल्मीकायात् प्रभवति धनुःखण्डमाखण्डलस्येति
 कालिदासः । अतएव शक्रायुधमिव इन्द्रधनुरिव कविः काव्यप्रणेतारं
 नौमि स्तौमि । उपमानालङ्कार ॥ ३० ॥

व्यासेति । विश्वस्य जगतः सारं परमसुवृक्षं वस्तु इत्यर्थः ।

भूषणतयैव सज्ञां यदङ्कितां भारती वहति ॥ ३१ ॥
 सति काकुत्स्थकुलीन्नतिकारिणि रामायणे किमन्येन ।
 रोहति कुल्या गङ्गापूरे कि बहुरसे वसति ॥ ३२ ॥
 अतिदीर्घजीविदोषाद् व्यासेन यशोऽपहारित हन्त ।
 कैर्नोच्येत गुणाद्यः स एव जन्मान्तरापन्नः ॥ ३३ ॥

व्यासस्य द्वैपायनस्य गिरा वाचा निर्व्यास निःसृतरसभूतमित्यर्थः ।
 भारतं तदाख्यमाख्यानमित्यर्थः वन्दे सेवे भारता वाचो भूषणतयैव
 अलङ्कारत्वेनैव यदङ्किता येन भारतेन अङ्कितां चिह्नितां सज्ञा भार-
 तीति स्नामाख्य मन्त्रे वचनं धारयति ॥ ३१ ॥

सतीति । काट तिष्ठतीति काकुत्स्थः तस्यापत्यं काकुत्स्थः
 राम तस्य कुल ग तस्य उन्नतिकारिणि अभ्युदयसम्पादके रामा-
 यणे सति वर्तमाने अन्येन काव्येनेति शेषः किम ? न किमपि
 प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । तथाहि बहुरसे प्रभूतरसशालिनि गङ्गापूरे
 भागोरधीप्रवाहे वहति सति कुल्या कलिभा चुद्रा नदी, कुल्यात्या
 कलिभा सरिदित्यमरः । कि रोहति उत्पद्यते ? शोभते कि
 नैवेत्यर्थः । अत्र दृष्टान्तालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्य सधर्मस्य
 वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति ॥ ३२ ॥

अतिदीर्घेति । अतिदीर्घजीविदोषात् चिरजीवित्वदोषादित्यर्थः
 व्यासश्चिरजीवीति प्रवादादिति भावः । अश्वत्थामा बलिर्व्यासो हनून्साश्च
 विभीषणः । कपः परशुरामश्च सप्तैते चिरजीविनः ॥ इति व्यासस्य
 चिरजीवित्वोक्तेः । व्यासेन यशः कीर्तिः अपहारित नाशितं
 हन्त खेदे । तथाहि गुणाद्यः बहुगुणसम्पन्नः दृष्टव्यकथापन्यकर्ता स
 एव व्यास एव जन्मान्तरापन्नः गृहीतजन्मान्तरः कैः जनैः न उच्येत
 कथ्येत अपितु सर्वैरेव उच्येतेत्यर्थः । यदि व्यासस्य चिरजीवित्वं
 न स्यात् तदा दृष्टव्यकथापन्यकर्तुः गुणाद्यस्य व्यास एव जन्मान्तरापन्नः
 कर्ता इति यशः प्रख्याप्यते तन्न व्यासस्य चिरजीवित्वेन नष्टमिति
 निष्कर्षः ॥ ३३ ॥

श्रीरामायणभारतवृहत्कथानां कवीन् नमस्कुरुमः ।
 त्रिस्त्रोता इव सरसा सरस्वती स्फुरति यैर्भिन्ना ॥ ३४ ॥
 साकूतमधुरकोमलविलासिनीकण्ठकूजितप्राये ।
 शिञ्जासमप्रेऽपि मुदे रतलीलाकालिदासोक्ती ॥ ३५ ॥
 भवभूते. सखन्धाद् भूधरभूरेव भारती भाति ।
 एतत्कृतकारुण्ये किमन्यथा रोदिति यावा ॥ ३६ ॥
 जाता शिखण्डिनी प्राग् यथा शिखण्डी तथावगच्छामि ।

आरामायण्यति । श्रीरामायण भारत वृहत्कथा तासां कवीन्
 कविविद्वान् प्रख्येनित्यर्थं नमस्कुरुमः वन्दामहे । यैः कविभिः भिन्ना
 पृथक्कृता वैचल्यमापादितेति भावः अतएव सरसा सरस्वती भारती
 वाणी त्रिस्त्रोता इव त्रिविधस्रोतस्मती गङ्गेव भागीरथीभोगवती-
 मन्दाकिनीरूपभेदादिति भावः स्फुरति शोभते ॥ ३४ ॥

साकूतति । साकूत साभिप्राय मधुरं मनोहर यत् विलासिन्याः
 कामिन्याः कण्ठकूजित कण्ठरवः अन्यत्र कण्ठकूजितमिव शब्दवि-
 न्यासः ततप्राये तद्वङ्गले रतलीला सुरनव्यापारश्च कालिदासोक्तिश्च
 ते शिञ्जासमप्रेऽपि किमुतान्वत् सखे इत्यपिशब्दार्थे मुदे आन-
 न्दाय वक्षते इति शेषः ॥ ३५ ॥

भवभूतेरिति । भवभूतेः तदाख्यस्य कवे. अन्यत्र भवस्य हरस्य
 भूतेः सम्यद्, भूतिर्भस्त्रनि सम्पदीत्यमरः । सखन्धात् सङ्घात भारती
 वाणी भूधरभूरेव पार्वत्येव भाति राजते, अन्यथा एतत्कृतकारुण्ये
 एतेन भवभूतिना कृते कारुण्ये कर्णरसप्रधाने काव्ये अन्यत्र एतेन
 हरेण कृते कारुण्ये अशुकन्याया पार्वतीपार्ष्वपृष्ठानन्तर खण्डे
 पार्वत्या नयने यावा पाषाणम् अन्यत्र शैलः हिमाद्रि, यावायाँ
 शैलपर्वतावित्यमरः । किं कथं रोदिति । भवभूतेः कारुण्यरसप्रधानो-
 चरचरितादिश्रवणपठनयोर्नितरासशुभात्प्रसङ्गेरिति भावः ॥ ३६ ॥

जातेति । प्राक् पूर्वं शिखण्डिनीं पदराजपत्नीं यथा शिखण्डी

प्रागल्भ्यमधिकमाप्तुं वाणी बाणी बभूवेति ॥ ३७ ॥
यं गणयन्ति गुरोरनु यस्यास्ते धर्मकर्म सङ्कुचितम् ।
कविमहमुशनसमिव तं तातं नीलाम्बरं वन्दे ॥ ३८ ॥
सकलकलाः कल्पयितुं प्रभुः प्रबन्धस्य कुमुदबन्धोश्च ।
सेनकुलतिलकभूपतिरेको राकाप्रदोषश्च ॥ ३९ ॥
काव्यस्याक्षरमैत्रीभाजो न च कर्कशा न च ग्राम्याः ।
शब्दा अपि पुरुषा अपि साधव एवार्थबोधाय ॥ ४० ॥

द्रुपदपुत्र जाता । अत्र उद्देश्यस्य प्राधान्यविवक्षा । तथा वाणी
वाग्देवी अधिकं प्रागल्भ्यं वैचित्त्यम आप्तुं लब्ध्वा वाणः कादम्बरी-
कविः बभूव इति अवगच्छामि सन्धे ॥ ३७ ॥

यमिति । यं गुरोः प्रभाकरात् दृष्टस्यतेर्वा अन्तु पश्चात् गणयन्ति
यः प्रभाकरसदृशो दृष्टस्यतिवदृशश्च लाकैः कान्त्यते, यस्य अन्ते
अवसाने नाशे इत्यर्थः धर्मकर्म सङ्कुचितं विनष्टप्रायमित्यर्थः अहम्
उशनसमिव शुक्रमिव कविं तातं पितरं तं नीलाम्बरं वन्दे प्रशं-
सामि ॥ ३८ ॥

सकलेति । एकः केवलः सेनकुलतिलकभूपतिः प्रवरसेनाख्यः
वृत्तिरित्यर्थः राकाप्रदोषः पौरुषसासोरजनीसुखञ्च, प्रदोषो रजनी-
सुखमित्यमरः । प्रबन्धस्य काव्यविशेषस्य कुमुदबन्धोः चन्द्रस्य च सकल-
कलाः समयाः कलाश्चतुःषष्टिप्रकारा षोडशकलाश्च कल्पयितुं रचयितुं
प्रकटयितुञ्च प्रभुः समर्थः नान्य इत्यर्थः ॥ ३९ ॥

काव्यस्येति । अक्षराणां वर्णानां मैत्रीं लाबित्यव्यञ्जकसङ्गतिं
भजन्ते इति तथोक्ताः अन्यत्र अक्षरा अविनाशिनी अक्षतिमेति
यावत् या मैत्री प्रणवविशेषः तां भजन्ते इति तथोक्ताः न च
कर्कशा न श्रुतिकटवः अन्यत्र न मिष्टुराः न च ग्राम्याः अविदग्ध-
प्रयोज्याः अन्यत्र न च विदग्धाः सुचक्षुरा इति यावत् साधवः
विशुद्धाः च्युतसंस्कारदोषरहिता इति यावत् अन्यत्र विशुद्धमतयः

वंशे घुण इव न विशति दोषो रसभाविते सतां मनसि ।
 रसमपि तु न प्रतीच्छति बहुदोषः सन्नपातीव ॥ ४१ ॥
 विगुणोऽपि काव्यबन्धः साधूनामाननं गतः स्वदते ।
 फूत्कारोऽपि सुवशैरनूद्यमानः श्रुतिं हरति ॥ ४२ ॥
 स्वयमपि भूरिच्छिद्रश्चापलमपि सर्वतीमुखं तन्वन् ।
 तितउस्तुषस्य पिशुनो दोषस्य विवेचनेऽधिकृतः ॥ ४३ ॥

काव्यस्य शब्दाः अपि पुरुषा अपि अर्थबोधाय एव अर्थान् बोधयितुं
 ससर्था एव भवन्तीत्यर्थं अन्यत्र प्रयोजनबोधाय प्रभवन्तीत्यर्थः ।
 अत्र प्रस्तुतानां शब्दानाम् अप्रस्तुतानां पुरुषाणाञ्च कथमसम्बन्धात्
 दीपकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यत
 इति ॥ ४० ॥

सदसतोर्गुणदोषावाह वंशे इति । रसभाविते रसभावावबोधक्षमे
 अन्यत्र सरसे वंशे इव सता साधूनां मनसि घुण इव कोटविशेष इव
 दोषः न विशति । बहुदोष दोषप्रचुरो जनः अन्यत्र कफगत-
 पिप्तादिदोषाकुलः सन्नपातीव त्रिदोषजैज्वराभिभूत इव रसमपि
 काव्यपाठश्रवणजनसत्त्वौक्तिकानन्दमपि अन्यत्र औषधविशेषमपि न
 प्रतीच्छति न गृह्णाति । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

विगुण इति । काव्यबन्धः काव्यरचनाविशेषः विगुणोऽपि
 साधुव्यादियुष्मरहितोऽपि साधूनाम् आननं गतः सज्जनसुखोच्चरित
 इत्यर्थः स्वदते सुखादो भवति मनो हरतीति यावत् । तद्याह, सुवशैः
 शुद्धवेषुभिः अन्यत्र सत्कुलप्रसूनैर्जनैः अनूद्यमानः क्रियमाण
 इत्यर्थं फूत्कारः अव्यक्तध्वनिविशेषोऽपि श्रुतिं हरति, श्रवणसुखं
 जनयतीत्यर्थः । प्रतिवस्तूपमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे, प्रतिवस्तूपमा
 वा स्तोत्रं वाक्ययोग्यतास्ययोः । एकोऽपि धर्मः सामान्यो यत्र
 निर्दिश्यते षष्ठक् ॥ इति ॥ ४२ ॥

स्वयमिति । स्वयं भूरिच्छिद्रः बहुदूरः अन्यत्र बहुदोषः अपि

अन्तर्गूढानर्थानव्यञ्जयतः प्रसादरहितस्य ।

सन्दर्भस्य नदस्य च न रसः प्रीत्यै रसज्ञानाम् ॥ ४४ ॥

यदसेवनीयमसताममृतप्रायं सुवर्णविन्यासम् ।

सुरसार्थमयं काव्यं त्रिविष्टपं वा समं विद्मः ॥ ४५ ॥

सत्कविरसनाश्रुपीनिस्तुषतरशब्दशालिपाकेन ।

तथा सर्वतोमुख सर्वप्रकारं चापल चलनाविशेषम् अन्यत्र यथेच्छा-
चार तन्वन् प्राप्नुवन् अन्यत्र विस्तारयन् अपि तितउच्चाबनी, तित-
उनां चाबनी स्त्रियानित्यमर । तृषस्य पिशुनः खलः, पिशुनौ खल-
सूचकावित्यमर । दोषस्य विवेचने नि चारणे अन्यत्र निह्वारणे
प्रकटने इति भावः अधिगतः अधिकारी । अत्र प्रस्तुतस्य पिशुनस्य
अप्रस्तुता याश्चाबन्याश्च एकधर्माभिसम्बन्धात् दीपकालङ्कार ॥ ४३ ॥

अन्तरिति । अन्तर्गूढान् अभ्यन्तरस्थितान् अर्थान् अभिधेववस्तूनि
पटाधीश्च अव्यञ्जयत अप्रकटयत प्रसादरहितस्य, चित्तं व्याप्नोति
य च्छिद्रं गुक्केभ्वननिवानल । स प्रसाद समस्तेषु रसेषु रचनासु
चेत्युक्तप्रसादगुणवर्जितस्य सन्दर्भस्य प्रबन्धस्य नदस्य जलाशयविशेषस्य
च रसः स्वादविशेषः जलञ्च रसज्ञाना सामाजिकाना द्रव्यास्वादाभि-
ज्ञाना प्रीत्यै सन्तोषाय न भवतीति शेषः । अत्रापि दीपकालङ्कारः
॥ ४४ ॥

यदिति । असतां खलानां पापिनाञ्च असेवनीयम् अनालोचनी-
यम् अनधिगम्यञ्च अमृतप्रायं पीयूषसदृशम् अतिमधुरमिति वावत्,
पीयूषबलञ्च सुष्ठु वर्षानाम् अक्षराणां विन्यासः योजनविशेषः
यत्र तथाभूतं काञ्चनमयञ्च शोभनरसायांभ्या पूर्णमित्यर्थः देवसङ्घ-
सङ्घञ्च यत् काव्यं त्रिविष्टपं स्वर्गश्च तत्समं त्वल्यं विद्मः सन्यासहे ।
अत्रापि दीपकालङ्कारः ॥ ४५ ॥

सत्कवीति । सत्कवेः शोभनकाव्यप्रणेतः एतेनासत्कवेर्निरासः
सूचित । रसना जिह्वा एव श्रुतीं प्रस्फोटनयन्त्रविशेषः, प्रस्फोटनं

तप्तो दयिताधरमपि नाद्रियते का सुधा दासी ॥ ४६ ॥

अकलितशब्दालङ्कृतिरनुकूला स्वलितपदनिवेशापि ।

अभिसारिकेव रमयति सूक्तिः सोत्कर्षशृङ्गारा ॥ ४७ ॥

शूर्पसखीत्वभरः । तथा निस्तुषतरः अतिशयेन तुषरहितः निर्दोष इति यावत् यः शब्द एव शालिधान्यं तस्य पाकेन सुप्रयुक्तशब्दपर्यालोचनया तादृशसुपक्वाङ्गभोजनेन चेति भावः उक्तञ्च एक शब्दः सुप्रयुक्तः सम्यग् ज्ञातः स्वर्गे लोके च कामधुग् भवतीति । तप्तः परितोषं मत्तः जनः दयितायाः कान्तायाः अधरमपि न आद्रियते न बद्धमन्यते सुधा दासी का ? अतितुच्छेति भावः । अत्र रूपकार्यापत्त्यैः संदृष्टिः । रूपकं रूपितारोपात् विषये निरपङ्गे इति, दण्डापूर्पिकयान्धार्यागमोऽर्थापत्तिरिष्यते इति च साहित्यदर्पणः ॥ ४६ ॥

अकलितेति । अकलिताः अगृहीताः शब्दालङ्कृतयः अनुप्रास-यमकादयः यथा तथोक्ता शब्दालङ्काराणां रमोद्बोधपरिपन्थित्वादिति भावः अन्यत्र अकलितः अगृहीतः शब्दो ध्वं र्यया तादृशी अलङ्कृतिरलङ्कारः नूपुरादिर्यया तथोक्ता अलङ्काराणां सशब्दत्वे प्रकाशसम्भवादिति भावः । अनुकूला अटित्वार्थबोधवती अन्यत्र अनुरागिणी, स्वलितः दार्ढ्यमून्वः कोमल इति यावत् पदानां सुप्-तिङन्तानां निवेशः विन्यासः यत्र तथाभूता अन्यत्र स्वलितः द्रुतगमनात् स्वस्थानात् अष्टः पदविन्यासः चरणापेक्षया यस्याः तथाभूता अथवा अस्वलितः च्युतसंस्कृतिदोषविरहितः पदनिवेशः यस्यां तथाभूता अन्यत्र अस्वलितः अवधानवशात् स्वलनरहितः पदविन्यासः यस्यास्तथाविधा सोत्कर्षशृङ्गारा उत्कृष्टशृङ्गाररसवती अन्यत्र प्रबलशृङ्गाराभिवाप्रवती सूक्तिः शोभना उक्तिः शृत्काव्य-मित्कर्षः अभिसारिकेव कान्तार्थिनी नाविकेव । तदुक्तं दर्पणे, अभि-सारयते कान्तं या मन्नाथवशंवदा । स्वयं वाभिसरत्येषा धीरैरुक्ताभि-सारिकेति । कान्तार्थिनी तु वा याति सङ्कोतं साभसारिकेत्यमरश्च ।

अध्वनि पदग्रहपरं मदयति हृदयं न वा न वा श्रवणम् ।
 काव्यमभिज्ञसभायां मञ्जीरं केलिवेलायाम् ॥ ४८ ॥
 आस्त्रादितदयिताधरसुधारसस्थैव सूक्तयो मधुराः ।
 अकलितरसालमुकुलो न कोकिलः कलमुदञ्चयति ॥ ४९ ॥
 बालाकटाक्षसूत्रितमसतीनेत्रविभागकृतभाष्यम् ।
 कविमाणवका दूतीव्याख्यातमधीयते भावम् ॥ ५० ॥

रसवति आनन्दवति एकत्र सामाजिकम् अन्यत्र कान्तमिति शेषः ।
 'उपलाब्धद्वार' ॥ ४७ ॥

अध्वनीति । अध्वनिर्व्यङ्गं तद्द्रष्टितम् अन्यत्र अध्वनिर्भङ्गत्कारः
 तद्द्रष्टितं पदग्रहपरम् अत्रुप्रासवस्तुकादिना पदरचनाबद्धम् अन्यत्र
 चरणमालङ्घन काव्यम् अभिज्ञसभायां सामाजिकसंसदि मञ्जीरं
 नूपुरं केलिवेलायां सुरतव्यापारसमये हृदयं न वा श्रवणं श्रोत्रोद्भिर्यं
 न वा सदवति नैवानन्दवतीत्यर्थः । अत्र दीपकालद्वार ॥ ४८ ॥

आस्त्रादितेति । आस्त्रादितः परिधीतः दयितायाः कान्ताया-
 अधरस्य सुधारसः अमृतद्रवः येन तथाभूतस्य जनस्य एव नाव्यस्ये-
 ति भावः सूक्तयः योजनसन्दर्भाः मधुराः मनोहराः कतरसास्त्राद्
 एव रसव्यक्तीकरणे प्रभुरिति भावः । तथाचि अकलितम् अनास्त्रादितं
 रसालसुकुलं चूनाङ्कुरः येन तादृशः कोकिलः कल मधुरं न उदञ्चयति
 नोद्गिरति तथाच चूनाङ्कुरास्त्रादकषायकण्ठः पुंस्कोकिलो वन्मधुर-
 चुकूजेति कुमारसम्भवे काबिदासः । अत्र वैधर्म्येण प्रतिवस्तूपमा-
 लद्वारः ॥ ४९ ॥

व्यवहारज्ञानं काव्यस्य करणे ज्ञाने च हेतुरिति दर्शयति,
 बालेति । कविषु माणवकाः बालकाः व्यवहारानभिज्ञा इति भावः
 बालायाः नवीनायाः कटाक्षेण सूत्रितं सूचितं ब्रह्मापरत्वात् न तु
 प्रकटितमिति भावः असत्याः व्यभिचारिण्याः नेत्रविभागेण नयन-
 सङ्कोचनविशेषेण कृतं भाष्यं सूत्रितं ज्ञानविशेषः वस्तु तादृशम्

ससृणपदरीतिगतयः सज्जनहृदयाभिसारिकाः सुरसाः ।

सदनाद्वयोपनिषदो विशदा गोवर्धनस्यार्याः ॥ ५१ ॥

वाणी प्राकृतसमुचितरसा बलिनैव संस्कृत नीता ।

निम्नानुरूपनीरा कलिन्दकन्येव गगनतलम् ॥ ५२ ॥

अनन्तरदूत्या षट्कया व्याख्यातं सृष्टसवबोधितं भावम् आशयम्
अर्थञ्च, भावोऽभिप्राय आशय इत्यसरः । अधीयते अथगच्छन्तीत्यर्थः ।
यथा बाबाः प्रथमं सूत्रं पठन्तः किञ्चित् ज्ञानं ततस्तस्य भाष्यरूप-
श्रुतिं पठन्तः ततोऽपि अधिकं ज्ञानं ततश्च व्याख्यानभूता टीका पठन्तः
सम्यक् अवबुध्यन्ते तथा काव्यकर्तारोऽपि क्रमेण लोकव्यवहाराभि-
ज्ञानेन नैपुण्यं लभन्त इति भावः ॥ ५० ॥

ससृण्येति । ससृण्याः कोसला पदानां छुप्तिज्ज्ञानात् रीति-
गतयः रचनाविशेषाः, पदसङ्घट्टनारीतिरङ्गसंस्थाविशेषवदिति
साहित्यदर्पणः । यासां ताः अन्यत्र ससृण्या कोसला पदानां पद-
विन्यासानां रीतिनिर्देशः यत्र तादृशी गतिः गमनं यासां तथोक्ताः,
सज्जनानां रसिकानां हृदयम् अभिसरन्ति अभिसृष्टीकुर्वन्ति प्रीत्यय-
न्तीति वावत् तथोक्ताः सुरसाः शोभनास्वादमाहिन्यः रसानिशय-
वत्यश्च तथा विशदाः निर्मलाः श्रुतिकटादिदोषरहिता इत्यर्थः अन्यत्र
परिष्कृतदेहाः गोवर्धनस्य आर्याः कन्दोविशेषनिबद्धाः सन्दर्भाः
अन्यत्र श्रेष्ठा ज्ञानीया इत्यर्थः सदनाद्य कामस्य अद्वयोपनिषदः
अद्वितीयोपदेशशास्त्राणि । यथा कथितगुणवत्यः कान्ताः कामिना
कामोद्दीपिन्यः तथा गोवर्धनस्य आर्याः शृङ्गाररसभूवत्त्वात् कामो-
द्दीपनकारिण्य इति भावः । अत्र श्लेषाबद्धारः ॥ ५१ ॥

वाणीति । प्राकृते प्राकृतकाव्ये समुचितः सम्यग् उचितः
प्रसूत इत्यर्थः रसः स्वादः यस्मात्तादृशी अथवा प्राकृतानां सामान्य-
जनानां समुचितः रसः यस्यां तथोक्ता वाणी भारती निम्नानुरूपानि
निम्नगामीनि नीराणि जलानि यस्मात्तथाभूता कलिन्दकन्या इत्यर्थः

आर्यासप्तशतीयं प्रगल्भमनसामनादृता येषाम् ।

दूतीरहिता इव ते न कामिनीमनसि निविशन्ते ॥ ५३ ॥

रतरीतिवीतवसना प्रियेव शुद्धापि वाङ्मुदे सरसा ।

अरसा सालङ्कृतिरपि न रोचते शालभञ्जीव ॥ ५४ ॥

तनया यस्यनेत्यर्थः बलेन एव बलात्कारेणैव अन्यत्र बलभङ्गेण गगन-
तलमनरीक्षसि च संस्कृतं संस्कारं नीता प्रापिता । प्राकृतसप्तशतीं
तिरस्त्रत्वं मयेयसाय्यासप्तशतीं संस्कृता रचितेति भावः ॥ ५२ ॥

आर्याः । इत्यम् आर्यासप्तशती सप्तशतसंख्यकार्यासन्दर्भ-
येण प्रगल्भमनसा प्रोढमतीनां कर्त्तारि षष्ठी अनादृता आदरेण न
नृच्छीतेत्यर्थः ते दूतीरहिता इव कामिनीना मनसि न निविशन्ते च
प्रविशन्ति । कामिनीरञ्जनोऽयं सन्दर्भ इति भावः ॥ ५३ ॥

रतेति । रतरीतौ सुरतव्यापारे वीत विगत वसनं यस्मिं यस्या-
स्तथाभूता प्रियेव कान्तेव शुद्धापि निरलङ्कारापि सरसा रसवती वाक्-
मुदे आनन्दाय भवतीति शेषः । अरसा रसशून्या सालङ्कृतिरपि
अलङ्कारा अनुप्रासोपमादयः अन्यत्र कटककुण्डलादयः तद्वत्पि शाल-
भञ्जीव प्रतिभेव न रोचते न प्रीति जनयतीत्यर्थः ॥ ५४ ॥

अकारादिः ।

अवधिदिनावधिजीवाः प्रसीद जीवन्तु पथिकजनजायाः ।
 दुर्लङ्घ्यवर्त्मशैली स्तनी पिधेहि प्रपापालि ॥ १ ॥
 अतिवत्सला सुशीला सेवाचतुरा मनोऽनुकूला च ।
 अजनि विनीता गृहिणी सपदि सपत्नीस्तनोद्भेदे ॥ २ ॥

यौवनभराक्रान्तां प्रपापालिका कश्चिदाह अवधीति । प्रपा पथिकजनानां जलदानार्थं स्थानं ता पालयति रक्षतीति तत्सम्बुद्धौ प्रसीद प्रसन्ना भव, अवधिदिनम् अमुकास्मिन् दिने यदा आगन्तव्यं त्वं सुस्थिरा गृहे वस इत्याश्वास्य प्रिया पथिको देशान्तरं याति इत्येवं व्यवस्थितदिनमित्यर्थः. अर्वाधः सीमा शेष इत्यर्थः. यस्य तादृशो जीवः जीवनं यासां ताः अवधिदिनगणनया जीवन्त्य इत्यर्थः पथिकानां जनानां जायाः कान्ता. जीवन्तु प्राणान् रचन्तु । अत्र हेतुमाह दुर्लङ्घ्येति । दुर्लङ्घ्यौ लङ्घ्यलसशक्यौ वर्त्मशैलौ मार्गस्थितपर्वतौ तत्सदृशाविति यावत् स्तनो पिधेहि आच्छादय । तत्कुचपर्वतदर्शने पथिका अत्रैव स्थास्यन्ति न तु गृहं प्रति गमिष्यन्ति अतस्तत्कान्तानामवश्यमेव स्तनोर्भविष्यति तदवधिदिने पत्युरनधिगम इति त्वत्प्रसादस्तासां जीवनदायीति व्यज्यते ॥ १ ॥

कतपरिणयान्तरं कालमस्त्वयमाना कामिनी काचिदुपदिशति, अतिवत्सलेति । गृहिणी गृहस्वामिनी सपत्या स्तनाद्भेदे स्तनविकासे सति अतिवत्सला अतिशयेन स्नेहवती सुशीला सुचारत्वा सेवाचतुरा सेवाया परिचर्यायां स्वामिन इति शेषः मनोऽनुकूला पत्युः मनोऽभिमतकार्यकरि विनीता विनयवती सपदि सहसा अजनि अभवत् । अपरकालासङ्गमे यदा पत्युः स्वस्मिन् विरागसम्भावना स्यात् तदा नार्या सौभाग्याभिलाषिण्या यथा पत्युः प्रीतिर्भवेत् तथा सर्वथा व्यवहृत्तव्यामिति निष्कर्षः ॥ २ ॥

अयि कूलनिसुलमूलोच्छेदनदुःशीलवीचिवाचाले ।
 वकविघसपङ्कसारा न चिरात्कावेरि भवितासि ॥ ३ ॥
 अयि विविधवचनरचने ददासि चन्द्रं करे समानीय ।
 व्यसनदिवसेषु दूति क्व पुनस्त्वं दर्शनीयासि ॥ ४ ॥
 अस्तु ग्लानिर्लोकी लाञ्छनमपदिशतु हीयतामोजः ।
 तदपि न मुञ्चति स त्वां वसुधाच्छायामिव सुधांशुः ॥ ५ ॥

काञ्चित् स्वकुलद्वेषेण नीचभुक्तसम्पद कामिनीं भङ्ग्या वक्ति,
 अयीति । अयीति कोमलामन्त्रणे । कूलनिसुल तटस्थितो दृक्भेदः
 तस्य मूलोच्छेदन मूलोत्पादन तेन दुःशीलाः दुर्दत्ताः वीचयस्तरङ्गाः
 तैः वाचाले व्यक्तशब्दवति अन्यत्र सुखरे कावेरि तदाख्ये नदि !
 त्वं न चिरात् शीघ्रमेव वकाना नीचपक्षिविशेषाणां न तु हंसादि-
 सत्पक्षिणामिति भावः विघसो भुक्तशेषः यः पङ्कः वकैश्च त्वयि स्थिता
 मत्स्यकर्कटादयः शीघ्रमेव भक्षयितव्या पश्चात् केवलं तव पङ्कमालं
 स्यास्यतीति भावः । सारः स्थिराश्रः सारो बले स्थिराश्रे चेत्यमरः ।
 यस्याः तादृशी भवितासि भविष्यसि । शीघ्रमेव स्वकुलद्वेषिण्यास्तव
 सम्पदं चूत्रा भक्षयिष्यन्तीति प्रकृतमर्थान ध्वन्यते ॥ ३ ॥

कयाचित् साहसोपदेशिनीं दूतीं प्रत्युच्यते अयीति । अयि
 विविधा नानाप्रलोभनविषया वचनरचना यस्या तथाभूते दूति !
 त्वं चन्द्रं करे हस्ते समानीय ददासि पुनः किन्तु व्यसनदिवसेषु
 विपत्समयेषु त्वं क्व कुत्र दर्शनीयासि ? कुत्र तव दर्शनं प्राप्स्यामि ?
 नैव तदा त्वं प्राप्स्यामीति भावः ॥ ४ ॥

अपकीर्त्यादिना नायकेन स्वत्यागं ब्रह्मावयन्तीं नायिकां प्रति
 दूत्या उक्तिः, अस्त्विति । ग्लानिः क्लेशः अस्तु भवतु, लोकः लाञ्छनं
 कलङ्कः, कलङ्काङ्कौ लाञ्छनञ्चैत्यमरः । अपदिशतु प्रकटयतु ओजः तेजः
 मान इत्यर्थं हीयतां नश्यत्वित्यर्थः, तदपि तथापि सः पुमान् सुधां-
 शुचन्द्रः वसुधाच्छायामिव कलङ्कत्वेनारोपितामपीति भावः । तथा-

अतिचापलं वितन्वन्नन्तर्निविशन्निकामकाठिन्यः ।
 मुखरयसि स्वयमेतां सदृष्टतां शङ्कुरिव घण्टाम् ॥ ६ ॥
 अङ्गेषु जीर्यति परं खञ्जनयूनोर्मनोभवप्रसरः ।
 न पुनरनन्तर्गर्भितनिधिनि धरामण्डले केलिः ॥ ७ ॥
 अन्धत्वमन्धसमये वधिरत्वं वधिरकाल आलम्ब्य ।
 श्रीकेशवयोः प्रणयी प्रजापतिर्नाभिवास्तव्यः ॥ ८ ॥

चोक्तं; भूर्भोर्हे ऋष्या शशिनो मलत्वेनारोपिता शुद्धिमतः प्रजाभि-
 रिति रघुवशे कालिदास । त्वं न सुञ्चति नैव त्वजतीत्यर्थः ॥ ५ ॥

कञ्चित् कान्तया दुर्वचसा विरक्तोक्तत कान्तं प्रति तस्या एव
 सख्या उक्तिरियम्, अतिचापलमिति । स्वयम् अन्तर्निविशन् प्राक्
 अतिप्रणयेन हृदयं गच्छन् ततः अतिचापलम् अत्यन्त चपलकर्म अन्या-
 सङ्काटिकं वितन्वन् प्रकटयन् अतएव निकामकाठिन्यं नितरा निर्देयः
 सन् शङ्कुः लोचकीलः घण्टामिव सदृष्टतां सदाचाराम् एता कामिनीं
 मुखरयसि वाचालयसि तवैवायमपराधो न त्वस्या इति भावः ॥ ६ ॥

खञ्जनपक्षिणां निधिरञ्जिते स्थाने सङ्गमो नास्तीति प्रसिद्धि-
 भाञ्चित्व योग्यस्थानविरहे न सङ्गम कर्तव्य इत्याह अङ्गेष्विति ।
 खञ्जनयूनोः खञ्जनपक्षिणोः मनोभवप्रसरः कामासक्तिः परम् अत्यन्तम्
 अङ्गेषु जीर्यति म्लियं गच्छतीति यावत् । परमित्यत्र वरमिति
 पाठान्तरम् । न अन्तर्गर्भितः अन्तःस्थितः निधिस्विरनिखात धनं
 यत्र तादृशे निधिमूत्ये इत्यर्थं धरामण्डले प्रदेशे इत्यर्थं न पुन-
 केलिः नैव सङ्गमव्यापारः । यदा खञ्जनयूनोस्तिर्यक्जातितया विवे-
 कमून्यत्वेऽपि प्रबलकामावेशेऽपि यथायोग्यस्थानं विना न रति-
 क्त्वा किं वक्तव्यं विवेकवतोर्मलुष्यदम्पत्योरिति सूचितम् ॥ ७ ॥

अन्धत्वमिति । अन्धसमये यदा अन्धो भवितुमर्हति तदा
 सुरतसमये इति यावत् तस्य अवलोकनानर्हत्वादिति भावः । तथा
 वधिरकाले अदृश्याङ्गविहीनसमये यदा रतौ व्रीडाजनकाङ्क्षील-

अवि कोषकार कुरुषे वनेचराणां पुरो गुणोद्धारम् ।
यन्न विदार्य विचारितजठरस्त्व स खलु ते लाभः ॥ ९ ॥
अगणितमहिमा लङ्कितगुरुरधनहः स्तनन्धयविरोधी ।
द्रष्टाकीर्तिस्तस्यास्त्वयि रागः प्राणनिरपेक्षः ॥ १० ॥

वाक्यप्रयोगश्चन । तदा निवृत्तकाले अस्माकवाक्यप्रयोगस्य कामशास्त्रे
अभिधानात् । उक्तञ्च, इत्यर्थे पदं पिशुन्येच्च रक्षताश्नवति ।
वधिरत्वं अवशेन्द्रियमूढत्वम् आबन्धप्र अवबन्धप्र 'दृष्ट्वापि न पश्यति'
श्रुत्वापि न श्रुणोतीत्यव भूत्वेति भावः नामौ वास्तव्य वदन्तिव्यस्य
तथाविधः प्रजापातः ब्रह्मा अ कोषवया लङ्कानारायणयोः प्रथया
प्रीतिपात्रम् आसीदिति शेषः । नाभिस्थितो ब्रह्मा सुरतसमरे
सन्निधौ स्थित्वापि लङ्कानारायणयोस्तत्तत्सुरतव्यापाराङ्गीभवत्वाक्य-
प्रयोगदर्शनश्रवणयोरपि यथा अन्धवत् विवरवच्च व्य-हरति तथा
स्वामिसन्निधाने स्वामिनोः काव्याकार्यदर्शनश्रवणयोस्तत्त्वेन व्यर-
हत्तव्यासति ध्वन्यत ॥ ८ ॥

अर्थात् । अवि कोषकार कीटविशेष ! त्वं वनेचराणां विवेक-
मून्यानार्भति भावः पुरः अयतः गुणाना तन्नूना विद्याविशेषाणा-
मिति ध्वनिः उद्गारं निःसारणं प्रकटनमिति ध्वनिः । कुक्षे,
विदार्य विचारितं कृतं एते गुणा नि सरन्नात् । चलितमित्यथ
जठरम् उदरं यस्य तथाभूतः यत् न अस्ति, स खलु स एव ते तव
लाभः । मूर्खाणामप्ये शुष्मप्रकटनं न केवलं फलजनकम् अपितु अनर्थ-
करमिति भावः ॥ ९ ॥

अगणितेति । तस्याः कान्तायाः त्वयि रागः प्रेम्, अगणितः
अविचारितः महिमा कुलप्रतिष्ठा यत्र तादृशः, लङ्कितः अज्ञानाः
गुरवः पितृश्वशुरादयः यत्र तथामूतः, नास्ति धनेच्छा धनक्षेपा धन-
प्राप्तप्रभिलाष इति वावत् यत्र तथाविधः, स्तनन्धयाना स्तनपदायना
शिमूढन विरोधी तन्निद्रपेक्ष इति भावः स्तनन्धयं शिशुं गिरिवन्धापि
प्रष्टुत इति भावः तथा द्रष्टा सान्दं गृहीतेति भावः अकीर्तिः

अपराधादधिकं मां व्यथयति तव कपटवचनरचनेयम् ।
 शस्त्राघाती न तथा सूचीव्यधवेदना यादृक् ॥ ११ ॥
 असतीलोचनमुकुरे किमपि प्रतिफलति यन्मनोवर्ति ।
 सारस्वतमपि चक्षुः सतिमिरमिव तन्न लक्षयति ॥ १२ ॥
 अन्यमुखे दुर्वादो यः प्रियवदने स एव परिहासः ।
 इतरेन्वनजन्मा यो धूमः सोऽगुरुभवो धूपः ॥ १३ ॥

अथशः पण्डितसङ्गजनितकलङ्क इत्यर्थः यत्र तथाभूतः, किं बहूना
 प्राणानिरपेक्षं प्राणापेक्षान्मन्यः प्राणा यान्ति चेत् यान्तु तथापि न
 परित्याज्य इति भावः । उपनायक प्रात दूत्या उक्तिरियम् ॥ १० ॥

अपराधादिति । तव इयं कपटवचनरचना प्रतारणावाक्यप्रयोगः
 भाम् अपराधात् अधिकं व्यथयति पाडयति, त्वया कृतोऽपराधस्तथा
 मा न तापयति यथा ते तदपराधपरिहाराय अलोकवाक्प्रपञ्च इति
 भावः । तथाहि, शस्त्राघातः शस्त्राहारः तथा न पीडक इति शेषः
 सूचीव्यधवेदना पुनः पुनः सूचीवेधनपीडा यादृक् पीडादायिनोति
 शेषः । कृतापराधं कान्तं प्रति कखाञ्चित् मानिन्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

अपतानि । असत्याः व्यभिचारिण्याः लोचनमेव मुकुरे टपण्यः
 तस्मिन् यत् किमपि अनिर्वचनीयं मनोवर्ति अन्वर्गतं हृद्गतो भाव
 इति यावत् तस्या इति शेषः प्रतिफलति प्रतिविम्बितं भवति प्रकाशते
 इति भावः । सारस्वतमपि चक्षुः सरस्वत्या देव्या अपि नयनं किं
 वक्तव्यमपरेषासिद्धमिशब्दार्थः । सतिमिरमिव अन्धकाराच्छन्नमिव
 तत् असतीमनोगतमिति भावः न लक्षयति नावबुध्यते इत्यर्थः ॥ १२ ॥

अन्यमुखे इति । अन्यस्य जनस्य अप्रियस्येत्यर्थः मुखे दुर्वादः दुष्टं
 वाक्यं यः स एव दुर्वाद एव प्रियस्य वदने मुखे परिहास प्रसोदजं
 वाक्यमित्यर्थः । तथाहि इतरेन्वनजन्मा अपरकाष्ठसन्धवः यः धूमः, सः
 अगुरुभवः अगुरुकाष्ठजज्ञेत् धूपो भवतीति शेषः । कान्तस्य दुर्वचसा
 खिन्ना कान्ता प्रति सख्याः सान्त्वनोक्तिः ॥ १३ ॥

अयि सुभग कुतुकतरला विचरन्ती सौरभानुसारेण ।
 त्वयि मोहाय वराकी पतिता मधुपीव विषकुसुमे ॥ १४ ॥
 अयि सुग्ध गन्धसिन्धुरशङ्कामात्रेण दन्तिनी दक्षिताः ।
 उपभुङ्क्ता करेणूः केवलमिह मत्कुणाः करिणः ॥ १५ ॥
 अतिविनयवामनतनुर्विलङ्घते गेहदेहलीं न बधूः ।
 अस्याः पुनरारभटीं कुसुम्भवाटी विजानाति ॥ १६ ॥

अर्थात् अयि सुभग । सुष्ठु भाग्यं यस्य तत्सम्बोधने कथ-
 मन्यथा त इति । कान्ता त्वय्यदुरागिणीति भावः कुतुकं कौतुकम् आन-
 न्दोत्सवः । वरा वरा लोभप्रेत्यर्थः । तदर्थिनीति बावत् सौरभानुसारेण
 प्रेमबालः । अन्त्यत्र सौगन्ध्यगमनया विचरन्ती सुष्ठु हृदयन्ती अन्त्यत्र
 भ्रमन्ती इति । तपस्विनी अतुःस्पार्हेति भावः सा कान्तेति भावः
 विषकुसुमे । भावश्चमरीव मोहाय मोहादित्यर्थः त्वयि पतिता
 आसक्तोत्सर्गः । दुष्टस्वभावं कान्तं प्रति कान्ताप्रस्था उक्तिरियम् ।
 उपमाबद्धः ॥ १४ ॥

अयि सुग्ध मृदु । दन्तिनः प्रबलदन्तशास्त्रिनः राज्ञाः
 गन्धसिन्धुरश्च गन्धमजस्य गजेन्द्रविशेषस्य शङ्कामात्रेण तदगन्धप्राप्ते-
 नैवेत्यर्थः । करेणूः पलायन्ते इत्यर्थः किन्तु केवलं करिणः शुशु-
 शास्त्रिन इत्यर्थः न तु दन्तिन इति भावः । मत्कुणाः कौटुंबिकेण इह
 जगति करेणूः हस्तिनीः, करेणुरिभ्यां स्त्रात्यनरः । उपभुङ्क्ते वङ्ग-
 च्छन्ते । कश्चित् महाजनस्त्रियं प्रति समासकं परं तदुभयात् िष्टतं
 प्रति कौशलेन च्छद्रा अपि न चत् वस्तु भोक्तुं शक्नुवन्तीति केनचिदुप-
 दिश्यते ॥ १५ ॥

अतीति । अतिविनयेन अतिबलवन्तिति भावः वामनस्तु तदुर्वस्थाः
 तदाभूता अग्रनताकोत्यर्थः बधूः गेहस्य देहलींस्व आधारेण विविधं
 न विबलङ्घते । कुसुम्भवातीत्यर्थः पुनः किन्तु कुसुम्भवाटी मङ्गलभूमिविशेषः
 अस्या आरभटीं प्रौढिविशेषं निर्लज्जत्वमित्यर्थः विजानाति तद्विशेषं

अन्तर्गतैर्गुणैः किं द्विधा अपि यत्र सान्निध्यं विरलाः ।
 स गुणो गीतेर्यदसौ वनेचरं हरिणमपि हरति ॥ १७ ॥
 अलुलितसकलविभूषां प्रातर्वालां विलीक्य मुदितं प्राक् ।
 प्रियशिरसि वीक्ष्य यावकमथ निःश्वसितं सपत्नीभिः ॥ १८ ॥
 अयि लज्जावति निर्भरनिशीथरतनिःसहाङ्गि सुखसुप्ते ।
 लोचनकोकनदच्छदमुन्मीलय सुप्रभातं ते ॥ १९ ॥

वृत्ति । अनया गृहे एवं विनयं प्रदर्श्य अशुरादीन् प्रतार्य कुसुम्बाद्याम्
 उपनायकेन सह सुप्रभातलोका क्रियते इति भावः ॥ १६ ॥

अन्तर्गतैरिति । अन्तर्गतेः अप्रकटितैरिति भावः गुणैः विद्या-
 दिभिः किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । यत्र गुणेषु द्विधा अपि
 द्वौ लक्ष्योऽपि सान्निध्यं ज्ञानारं विरला न सन्तीति यावत् । यत् असौ
 गुणः गीतेः कीर्तनादित्यर्थः वनेचरं हरिणमपि हरति रञ्जयति स
 गुणः । लोकरञ्जनमेव गुणप्रयोजनं नोचेत् गुणसदुभावो वृषेति भावः
 ॥ १७ ॥

अलुलितेति । सपत्नीभिः मानः अलुलिता अष्टाः सकलाः
 समया विभूषाः सञ्चन्दानुलेपाः अङ्गरागा इति यावत् यस्याः
 तथाभूतासु असम्भ्रान्तिमिति भावः बाला नवोढा सपत्नीमिति शेषः
 विलीक्य दृष्ट्वा प्राक् प्रथमं मुदितं हृदम्, अथ अनन्तरं प्रियस्य शिर-
 सि यावकम् अलङ्कक वीक्ष्य निःश्वसितं दुःखातिशयादिति भावः ।
 प्रथमं सम्भोगविरहेण सपत्न्या प्रियप्रेमराहित्यनिर्णयेन सन्तुष्टा
 यथात् प्रियमस्तके यावकर्थमेव प्रियस्य वरणपतनेनापि नानया
 आनः परित्यक्त इति परमसौभाग्यमस्या इति दुःखेन निःश्वास इति
 भावः ॥ १८ ॥

असीति । अयि लज्जावति स ज्जे निर्भरस अत्यन्तं यत् निशीथ-
 रतं मध्यरात्र्युरतं तेन निःसहानि अलसानि अङ्गानि यस्याः तादृशि !
 सतएव सुखसुप्ते ! सुखेन निद्रिते ! इतीति शेषः लोचनकोकनदच्छदं

अमिलितवदनमपीडितवचोरुहमतिविदूरजघनोर ।
 शपथशतेन भुजाभ्यां केवलमालिङ्गितोऽस्मि तथा ॥२०॥
 अतिपूजिततारियं दृष्टिः श्रुतिलङ्घनक्षमा सुतनु ।
 जिनसिद्धान्तस्थितिरिव सवासना कं न मोहयति ॥२१॥
 अलमविषयभयलज्जावञ्चितमात्मानमियमियत्समयम् ।
 नवपरिचितदयितगुणा शोचति नालपति शयनसखीः ॥२२॥

नवनरक्तोत्पलपत्रं नवनख रक्तोत्पलसाम्यं दीर्घरात्रजागरणेन
 रतिव्यापारेण चेति बोध्यम् । उन्मीलय प्रकटय ते तव सुप्रभातम्
 अस्तिति शेष । नायिका प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १९ ॥

कञ्चित् सखाय प्रति आनिन्याः कान्तायाश्चरितं वक्ति अमि-
 लितेति । शपथशतेन नाहं कदापि एवं तव विप्रिय करिष्यामि
 तदर्थमवमयं शपथः कृत इत्येव निर्बन्धेन हेतुना तथा कान्तया केव-
 लम् अमिलितम् अतुनोलितम् अवनर्तिसत्यर्थः वटनं यत्र तत् यथा
 तथा अपीडितौ अक्लिष्टौ वचोरुहौ स्तनौ यत्र तत् यथा तथा,
 तथा अतिविदूरौ अतिदूरस्थितौ जघनोरु यत्र तत् यथा तथा
 व्यालिङ्गितः अस्मि ॥ २० ॥

अतीति । हे सुतनु ! शुभाङ्गि ! अतिपूजिता अतिशयेन प्रशं-
 सिता तारा मङ्गती विशालेत्यर्थः अथवा तारा कथीनिका यस्यां
 तादृशी अन्यत्र अतिशयेन पूजिता तारा तदास्या जिनसम्यदायसेविता
 देवता यस्यां तथाभूता श्रुतिलङ्घनक्षमा कषान्ताविस्मृतेत्यर्थः अन्यत्र
 वेदविरोधिनी सवासना कज्जलादिसंस्कारवती अन्यत्र जिनमतविद्भि-
 हेतुमता इयं तव दृष्टिं जिनसिद्धान्तस्थितिरिव जिनानां बौद्धानां
 सिद्धान्तस्य स्थितिः सखीदेव कं जन न मोहयति न हरति अपि तु
 सर्वमेवेत्यर्थः ॥ २१ ॥

अलमिति । इयं कामिनी नवपरिचितदयितगुणा नूतनास्त्रा-
 दितप्रियसङ्गसुखेत्यर्थः इयत्समयम् एतावत्कालं व्ययेत्यर्थः, व्याप्तौ

अनुरागवर्तिना तव विरहेणोग्रेण सा गृहीताङ्गी ।
 त्रिपुररिपुषेव गौरी वरतनुरर्धावशिष्टैव ॥ २३ ॥
 अन्यप्रवणे प्रेयसि विपरीते स्त्रोतसीव विहितास्थाः ।
 तद्गतिमिच्छन्त्यः सखि भवन्ति विफलश्रमा हास्याः ॥२४॥

द्वितीया । अविषयाभ्यां निर्विषयाभ्याम् अहेतुकाभ्यामिति यावत्
 भयलज्जाभ्या वञ्चितम् एतावत्कालं मया दृष्टा भयेन लज्जाया च
 स्नामिसङ्गसुखं नानुभूतमिति विप्रलम्बमित्यर्थः । आत्मानम् अलम्
 अत्यर्थं शोचति अनुतपति तथा शयनसखीः न आलपति एताभिः
 समान्तरङ्गाभिरपि कथमहम् वैदृश सुखमत्रेति नावबोधितास्त्रि कथं
 वा नाह प्रियसङ्गप्रकारं न शिञ्चितेति क्रोधादिति भावः । नवोटा-
 मक्षतपतिसङ्गां लज्जाभयवतीं नायिकां प्रलोभयित्वा तत्सख्याः
 कक्षाच्चिदनुतापवर्षानमिदम् ॥ २२ ॥

अनुरागेति । सा वरतनुः वराङ्गी अनुरागेण वर्त्तते इति तथो-
 क्तेन अन्यत्र अनुरागाधीनेन उपेण उतकटेन असञ्जेनेति भावः
 अन्यत्र नटाख्येन त्रिपुररिपुणा स्वर्गमन्थ्यं पातालवैरिणा कुत्रचिदपि
 लोके स्नास्थमकुर्वतेति यावत् अन्यत्र असुरपुत्रयध्वंसिना तव विर-
 हेण गृहीताङ्गी पौडितदेहा अन्यत्र घृतशरोरा गौरी पाण्डुवर्णा
 अन्यत्र पार्वतीव अर्द्धावशिष्टैव अतिस्त्रीणेत्यर्थः अन्यत्र अर्द्धाङ्गी अर्द्ध-
 नारीश्वरत्वयोगादिति भावः । स्नेषात्प्राण्योपमाखङ्कारः ॥ २३ ॥

अन्यप्रवणे इति हे सखि ! विपरीते स्वगन्तव्यविरोधिदिग्-
 वसि नि स्त्री वि प्रवाहे तद्गतिं सा गतिः तां विपरीतगतिमित्यर्थः
 स्त्रोतस इति भावः इच्छन्त्य इति अन्यप्रवणे अन्यासक्ते प्रेयसि मत्स्यौ
 तद्गतिं तटार्कमित्यर्थः इच्छन्त्यः विहितास्थाः कृतप्रयत्नाः
 विफलश्रमाः हास्याः लोकेरुपहृता बोधाश्च भवन्ति । परनायिकासक्त-
 चेतसः नायकं वशीकर्तुमुद्यता कश्चित् प्रति तत्सख्या उक्तिरिवम्
 ॥ २४ ॥

अधिकः सर्वेभ्यो यः प्रियः प्रियेभ्यो हृदि स्थितः सततम् ।
 स लुठति विरहे जीवः कण्ठे ऽस्यास्त्वमिव सन्भोगे ॥२५॥
 अनयनपथे प्रिये न व्यथा यथा दृश्य एव दुष्प्रापे ।
 ग्लानैव केवलं निशि तपनशिला वासरे ज्वलति ॥ २६ ॥
 अविभाव्यो मित्ने ऽपि स्थितिमात्रेणैव नन्दयन् दयितः ।
 रहसि व्यपदेशाद्यमर्थ इवाराजके भोग्यः ॥ २७ ॥

अधिक इति । यः सर्वेभ्यः प्रियेभ्यः वस्तुभ्यः अधिकः प्रियः सततं हृदि स्थितः, स जीवः जीवात्मा प्राणवायुर्वा सन्भोगे सुरत-सङ्गे त्वमिव अस्यास्त्व नायिकाया इति शेषः कण्ठे लुठति तव विरहे कण्ठागतप्राणासाविति नायक विदेशस्त्व' मिति कस्याचित् उक्तिरियम् । उपनालद्वारः ॥ २५ ॥

अनयनपथे इति । प्रिये अनयनपथे अदृष्टिगोचरे तथा व्यथा प्रेङ्गा न दृश्ये दर्शनगोचरे सति दुष्प्रापे दुर्लभे यथा । तथाहि, तपनशिला सूर्यकान्तपावा निशि रात्रौ सूर्यदर्शने इति भावः केवलं ग्लाना एव मलिना एव, वासरे दिवसे सूर्योदये इति भावः ज्वलति सन्नपति । कस्याचित् सङ्घिहितप्रतिपादाया अपि तत्सङ्गप्रबन्ध-भानायाः सखी' मिति खेदवचनमिदम् । हृदान्तालद्वारः ॥ २६ ॥

अविभाव्य इति । स्थितिमात्रेणैव सङ्घिभिन्नात्त्रेणैवेति भावः नन्दयन् मीतिं जनयन् दयितः प्रियः मित्ने ऽपि किञ्च वक्तव्यं यत्रा-वित्कपिशब्दार्थः अविभाव्यः अभावनीयः मित्नेसङ्घिघावापि तादृश-प्रियभावना न कार्येति फलितार्थः । यद्वा मित्ने सूर्योऽपि एतेन रात्रावेव तद्भावना उचिता, अन्यथा प्रकाशः छादिति ध्वनिः । अथ दयितः अराजके राजशासनरहिते देवे इति तावत् अर्थ एव परकीय इति शेषः रहसि विज्ञने व्यपदेशात् व्याजात् कौशलेनेति भावः भोग्यः । धरणासां नारीं परमेजासक्तां प्रति तत्सङ्घा उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

अश्रीषीरपराधान् मम तथ्यं कथय मन्मुखं वीक्ष्य ।
 अभिधीयते न किं यदि न मानचौराननः कितवः ॥२८॥
 अन्योन्यमनु स्रोतसमन्यदथान्यत्तटात्तटं भजतोः ।
 उदितेऽर्केऽपि न माघस्नानं प्रसमाप्यते यूनोः ॥ २९ ॥
 अग्निं चूतवह्निं फलभरनताङ्गिं विष्वग्विकासिसौरभ्यं ।
 श्वपचघटकर्पराङ्गा त्वं किल फलितापि विफलैव ॥३०॥

अश्रीषीरिति । मम अपराधान् अश्रीषोः श्रुतवत्त्वसि, मम मुखं वीक्ष्य मन्मुखमन्वित्वर्थं तथ्यं सत्यं कथय । इति नायकोक्तिः । यदि कितवः घूर्त्तस्त्वं मानस्य चौरम् अपहर्तृ इत्यर्थः आननं हृत्त्वं यस्य तथाविधः न भवसीति शेषः तदा किं न अभिधीयते नोच्यते । तव सुखदर्शनेनैव मे मानो गतस्तत् कथं ते अपराधान् वक्तुं शक्नुया-
 मिति नाभिका प्रतिवक्ति ॥ २८ ॥

अन्योन्यमिति । स्रोतसं प्रशस्तं स्रोतः, सार्धं षण्प्रचयः । अन्यत् अपरं तथा तटात् अन्यत् तटम् अतु अनुबध्यतेत्वर्थः अन्योन्यं परस्परं भजतोः सेवमानयोः विविधप्रकारेण सुरतप्रसक्तयोरिति भावः यूनोः दृश्योः अर्के सूर्ये उदितेऽपि माघस्नानं न प्रसमाप्यते माघस्नानस्य अनुदयकाशीनत्वादिति भावः । समस्तरात्रिसम्भोगेऽपि नानयोस्तृप्तिर्जाता इदानीं सूर्योदयेऽपि तथा प्रसङ्गदर्शनादिति भावः ॥ २९ ॥

अथीति । अग्निं फलभरेण फलातिरेकेण नताङ्गि ! अवनतावयवे ! यौवनभरेण अवनताङ्गि इति ध्वन्यते । विष्वक् समन्तात् विक्रासि विस्तारि सौरभ्यं सौमन्ध्यं यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अन्यत्र सौरभ्यं सौन्दर्य-
 क्रीर्त्तिरिति ध्वन्यते । त्वं फलितापि फलवत्त्वपि भोगार्हापीति व्यज्यते श्वपचानां चाण्डालानां घटकर्पराङ्गा कलसकर्परचिङ्गिता चूतस्यैतद्गोहृदेनाचिरात् फलोत्पत्तिरिति लोकाप्रसिद्धिः । नीचभुक्तेति ध्वन्यते, किञ्चेति प्रसिद्धौ । अतएव विफलैव अस्माकमभोग्यैवेति ध्वन्यते ।

अञ्जलिरकारि लोकैर्न्नीनिमनाद्भैव रञ्जिता जगती ।
 सन्ध्याया इव वसतिः स्वल्पापि सखे सुखायैव ॥ ३१ ॥
 अगृहीतानुनयां मामुपेक्ष्य सख्यो गता वतैकाहम् ।
 प्रसभं करोमि मयि चेत्त्वदुपरि वपुरद्य मोक्ष्यामि ॥ ३२ ॥
 अस्थिररागः कितवो मागी चपलो विद्रुमकस्त्वमसि ।
 मम सख्याः पतसि करे पश्यामि यथा ऋजुर्भवसि ॥ ३३ ॥

अबोग्यमङ्गलकारिणीं काञ्चित् युरतिं योग्यसनागमनिच्छन्तीं प्रति
 कस्यचित् नाधोरुक्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे,
 क्वचिद् विशेष सामान्यात् सामान्यं वा प्रियेण । कस्यचित्किसिन्तं
 कार्यञ्च हेतोरथ समात् समम् । अपस्तुतात् प्रस्तुतञ्चैत गम्यते पञ्चधा
 ततः । अपस्तुतप्रशंसा स्यादिति ॥ ३० ॥

अञ्जलिरिति । हे सखे ! लोकाः अङ्गलिः अकारि लोका वशी-
 कता इति भावः । अन्यत्र वन्दनार्थमिति भावः स्थानं निस्तेजस्त्वं
 जयमिति यावत् अनात्मा अप्राप्यैव जगती पृथिवी रञ्जिता तोषिता
 अन्यत्र स्वरागेणेति भावः अतः सन्ध्याया इव स्वल्पापि वसतिः स्थितिः
 अल्पकालजीवनमिति यावत् सुखायैव । अल्पजीवनमपि लोक-
 वशीकरणरङ्गनकरं सुखमेव न तु दीर्घजीवन परपीडाकारमिति भावः ।
 उपमालङ्कारः ॥ ३१ ॥

अगृहीतानुनयामिति । अगृहीतः अनुनयः मानमङ्गनार्थं
 सान्त्वनं यथा तथाभूतां माम् उपेक्ष्य विहायेति यावत् सख्यः वतैति
 खेदे एकाहं गताः । चेत् यदि त्वं मयि प्रसभं बलात्कारमित्यर्थः
 करोमि तदाहम् अद्य त्वदुपरि तव उपरि त्वत्समक्षमिति यावत्
 वपुः शरीर मोक्ष्यामि त्यक्ष्यामि अथच तवोपरि शरीरपातनेन विप-
 रीतरतमाचरिष्यामीति ध्वन्यते ॥ ३२ ॥

अस्थिरराग इति । त्वम् अस्थिररागः चञ्चलप्रखयः कितवः
 धूर्तः मानी व्यभिमानवान् चपलश्चञ्चलः तथा विद्रुमकः विहतनेत्र-

अकरुण कातरमनसो दग्धितनीरा निरन्तरालेयम् ।
 त्वामनुधावति विमुखं गङ्गेव भगीरथं दृष्टिः ॥ ३४ ॥
 अन्तःकलुषस्तम्भितरसया भृङ्गारनालयेव मम ।
 अप्युन्मुखस्य विहिता वरवर्णिनि न त्वया तृप्तिः ॥ ३५ ॥
 अयि सरले सरलतरोर्मदमुदितद्विपकपोलपालेषु ।
 अन्योन्यमुग्धगन्धव्यतिहारः कषणमाचष्टे ॥ ३६ ॥

भाषाद्वैर्हास्यकरः अस्ति, यदि मन सख्या. करे पतसि तदा यथा
 ऋजु. सरल भवसि तथा पश्यामि । नत्सख्या एतादृशो गुणवत्तास्ति
 यत् तत्समीपे कोऽपि चापल्यादिकं कर्तुं न शक्नुयादिति भावः ।
 धूत नायकं प्रति कस्याश्चित् उक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

अकरुणेति । हे अकरुण ! निर्देय ! कातरं व्याकुल मनो यस्या-
 स्तथाभूतायाः तव प्रयागे खिन्नचित्ताया इत्यर्थः । नत्सख्या इति
 श्लेषः, दाशतं नीरम् अमुजलमित्यर्थे यथा तथोक्ता अश्रूणां वर्षन्तीति
 यावत् अन्यत्र जलाभिसारिणो निरन्तरात्ता अविच्छिन्ना इय दृष्टिः
 गङ्गा भगीरथमिव विसृज्य परित्यज्य गच्छन्मित्यर्थः । अन्यत्र अप-
 मानिन त्वाम् अनुधावति अनुसरति । क्रोधात् परित्यज्य गच्छन्
 नायकं प्रति नायिकासख्याः सान्त्वनोक्तिरियम् । उपमाबङ्गारः ॥ ३४ ॥

अन्तरिति । हे वरवर्णिनि । उत्तमाङ्गने ! भृङ्गारस्य जलपाल-
 विशेषस्य नालवेव अन्तःकलुषेषु अन्तराभिसानेन अन्यत्र अन्तःस्थित-
 मलादिना स्मित अप्रकटितः रसः शृङ्गारानुराग अन्यत्र जलं
 यथा तथाभूतया त्वया उन्मुखस्य लालसस्यापि मन तृप्ति परितोष
 शृङ्गाराभिलाषपूरणमित्यर्थः । अन्यत्र पिपासाहरणमित्यर्थः । न वि-
 हिता न कृता । मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबङ्गारः
 ॥ ३५ ॥

अवीति । अयि सरले ! शुभे ! सरलतरोः सरलवृत्तस्य मदेन
 शृङ्गारः प्रसन्नः यो द्विपः कृत्वा तस्य कपोलपालेषु गण्डप्रदेशस्य च

अस्याः कररुहखण्डितकाण्डपटप्रकटनिर्गता दृष्टिः ।

पटविगलितनिष्कलुषा स्वदत्त पीयूषधारेव ॥ ३७ ॥

अस्याः पतिगृहगमने करोति माताश्रुपिच्छिलां पदवीम्
गुणगर्विता पुनरसौ हसति शनैः शृङ्खरदितमुखी ॥ ३८ ॥

अङ्गे निवेश्य कूणितदृशः शनैरकरुणेति शंसन्त्याः ।

मीच्यामि वेण्णिवन्धं कदा नखैर्गन्धतैलाक्तैः ॥ ३९ ॥

अन्योन्यं परस्परं सुगन्धस्य मनोहरस्य गन्धव्यतिहारः सौरभविनिमयः
कषणं सहूर्षणम् आचष्टे कथयति सूचयतीत्यर्थः । परस्परगुणप्रीति-
रेव परस्परानुरागस्य कारणमिति भावः । कस्याचित् कञ्चिन्नपि
नायके अनुरागं स्वाभाविकं कथयित्वा पृच्छायां कञ्चिदप्रस्तुतवर्ण-
नेन प्रतिवचनमिदम् । अप्रस्तुतप्रथमाबङ्कार ॥ ३६ ॥

अस्या इति । अस्या कान्तायाः कररुहेषु नखे खण्डितात्
द्विजात् काण्डपटात् ज्वनिकायाः प्रकटं स्पष्टं यथा तथा निर्गता
दृष्टिः पटविगलिता वसनयोधिता अतएव निष्कलुषा निर्मलाः पीयूष-
धारेव अमृतधारेव स्वदत्ते प्रीतिं जनयति । कस्याचित् मन्त्राय प्रति
प्रणयिन्याः प्रेमावलोकनवर्णनमिदम् । उपमाबङ्कारः ॥ ३७ ॥

अस्या इति । अस्या कान्तायाः पतिगृहगमने तन्कावे इत्यर्थं
माता जननी पदवी पन्थानम् अश्रुभिः नयनवारिभिः पिच्छिलां
सिक्तामिति यावत् करोति, पुनः किन्तु असौ कान्ता गुणैः सौन्दर्य-
यौवनादिभिः गर्विता साङ्कारा अतएव शृङ्खलविरसं हृदितं रौदनं
मुखे यस्यास्तथाभूता सती शनैः मन्दं मन्दं मनसीति भावः हसति
कथं मे साता पतिसङ्गसुखं जानन्नपि नम एतादृशसुखसमये रोदि-
तीति धिमेति भावः ॥ ३८ ॥

अङ्गे इति । कदाहम् अङ्गे क्रोडे निवेश्य उपवेश्य गन्धतैलाक्तैः
सुगन्धतैलसिक्तैः नखैः कूणिते क्वातरे दृशौ यस्याः तादृश्याः बल-
दिनात् परं वेणीबन्धमोचे क्लेशोदयादिति भावः, हे अकरुण !

अलमनलङ्घतिसुभगे भूषणमुपहासविषयमितरासाम् ।
 कुरुषे वनस्पतिलता प्रसूनमिव बन्धवल्लीनाम् ॥ ४० ॥
 अबुधा अबङ्गमा अपि कयापि गत्या परं पदमवाप्ताः ।
 मन्त्रिण इति कीर्त्यन्ते नयबलगुटिका इव जनेन ॥ ४१ ॥
 अतिशीलशीतलतया लोकेषु सखी च्छदुप्रतापा नः ।

निष्ठुर । इति शनैर्मन्द मन्द शसन्त्या कान्ताया वेषीबन्धं प्रोषित-
 भर्तृकाया केशस्कारस्य निषिद्धत्वात् दीर्घकालसंवतकेशपाशं मोक्ष्या-
 मि अपनेष्यामि । कस्यचित् प्रवासिन कान्तास्कारणेन खेदोक्तिरियम्
 ॥ ३६ ॥

अलमिति । हे अलङ्घतिसुभगे । विनालङ्कारं पतिवाङ्मथ्यशा-
 ल्निनि ! प्रियवशीकरणगुणवोगाटति भाव वनस्पतिलता अपुष्पोऽपि
 फलवान् वृक्ष इत्यर्थः, अपुष्पाः फलवन्तो ये ते वनस्पतयः स्मृता इति
 सत् । बन्धवल्लीना विफलताना प्रसूनमिव पुष्पमिव इतरासा
 नारोषा भूषणम् अलम् अत्यर्थम् उपहासविषय हास्यास्पदं करोषि ।
 अलङ्कारा न सौभाग्यहेतवः विषयगुणा एव तथेति भावः । काञ्चित्
 विनालङ्कार कथं पतिसमीप गमिष्यामीति वादिनी प्रति तत्सख्या
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४० ॥

अबुधा इति । अबुधाः अबोधाः अचेतना इत्यर्थः, अपि अबङ्गमाः
 गतिशक्तिहीना अपि स्यावरा अपीत्यर्थं कयापि गत्या चालनविशेषे-
 षेत्यर्थं दैवगत्या च परं पदम् आद्यपङ्क्तिमङ्गलं उत्कृष्टं स्थानञ्च
 अवाप्ताः प्राप्ताः जनाः नयः नीतरेव बलं तस्य गुटिका इव जनेन
 मन्त्रिण इति कान्त्यन्ते । यथा शतरज्जाख्यक्रीडाया जुद्रा बलगुटिका-
 चालनप्रभावेण राजकीयस्थानं मन्त्रिस्थानञ्चासाद्य मन्त्रिण इति
 कीर्त्यन्ते तथा जुद्रा अपि जना बुद्धिबलेन दैवगत्या क्रमेण उत्कृष्टं
 पदं लभन्ते इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

अतीति । नः अस्माकं सखी अतिशीलशीतलतया सभावस्याति

क्षणवाग्यदह्यमानः प्रतापमस्याः प्रियो वेद ॥ ४२ ॥

अन्यास्वपि गृह्णीति ध्यायन्नभिलषितमाप्नोति ।

पश्यन् पाषाणमयीः प्रतिमा इव देवतात्वेन ॥ ४३ ॥

अनुपेत्य नीचभावं बालक परितो गभीरमधुरस्य ।

अस्याः प्रेम्णः पात्रं न भवसि सरितो रमस्वव ॥ ४४ ॥

सौम्यतया लोकेषु अन्विधावत्यर्थः सृष्टप्रनापा मन्दतेजाः सः प्रतापं न प्रकाशयताः त भावः, किन्तु क्षणवाग्येन क्षणिकप्रतिकूल्येन स्वल्पकारिण्येन नेनेति म वः दह्यमानः सातिशय तस्यमान इत्यर्थः प्रियः परितः अस्याः प्रतप वेद जानाति लोकसमीपे प्रतापाविष्कारस्य विफल प्रत्युत्पन्नानन्दकारण प्रियसमीपे प्रतापाविष्कारस्य सौभाग्यनिदानमित भावः । कस्याञ्चित् सपत्नीसखामभाषे सख्याः सौभाग्यवर्धनानन्दम् ॥ ४२ ॥

अन्यास्वपि । पाषाणमयीः प्रतिमाः देवप्रतिकृतीः देवतात्वेन पश्यन्निव सत्सखीप्रियः अन्यासु नारीषु अपि गृह्णीति स्वकान्ता इति ध्यायन् चिन्तयन् अभिलषितं मनोरथम् आप्नोति । सत्सखी एतादृशो पत्युर्वल्लभा यत् अन्या अपि नारीस्तादृशेषु चिन्तयन् स तासु व्यासक्तिं कुरुते इति फलितार्थः । तत्र सखी वदि एतादृश-गुणशास्त्रिणा तदा कथं तदुभर्ता अन्यास्वान्त इति वादिनो प्रति कस्याञ्चित् नायिकासख्या उक्तिरियम् ॥ ४३ ॥

अनुपेत्येति । हे बालक ! रवानभिश्च इति भावः परितः भ्रवतः सर्वप्रकारेणेत्यर्थः नीचभावं विनयमित्यर्थः अन्यत्र नतभाव-मित्यर्थः अनुपेत्य न्यप्राप्य सरितः नद्याः रसस्त्रेव जलश्रेय गभीरम् अतिप्रभूतम् अमाधक्य मधुरस्य तथाभूतस्य अस्याः कान्तायाः प्रेम्णः प्रपथस्य पात्रं भाजनं न भवसि । बन्धात्कारेणास्याः प्रेम न लभ्यते प्रत्युत विनयेनेति कसपि हठनायकं प्रति तत्सख्या उक्तिरियम् ॥ ४४ ॥

अधिवासनमाधेयं गुणमार्गमपेक्षते न च यथनाम् ।
 कलयति युवजनमौलिं केतककलिका स्वरूपेण ॥ ४५ ॥
 अपनीतनिखिलतापां सुभग स्वरूपा विनिहितं भवता ।
 पतिशयनवारपालिज्वरीषधं वहति सा मालाम् ॥ ४६ ॥
 अगणितगुणेन सुन्दर कृत्वा चारित्रमप्युदासीनम् ।
 भवतानन्यगतिः सा विहितावर्तन तरणिरिव ॥ ४७ ॥

अधिवासनमिति । केतककलिका केतककुसुमकोरक, कलिका कोरकः पुमानित्यमरः । अधिवासनं गन्वादिना सस्कारं, संस्कारो गन्धमाख्याद्यैः ख्याततदधिवासनमिति सम्प्रदायः । आधेय कति-
 मन्वित्यर्थः गुणमार्गं गुणप्रकाशविधानमित्यर्थः यथना युष्मन्नां च न अपेक्षते किन्तु स्वरूपेण निसर्गेष्वेतेषु युवजनाना मौलि धम्मिल्लं, मौलिः किराटधम्मिल्लावित्यमरः । कलयति व्याश्रयति । स्वत सिद्ध-
 गुणशालिनीना न कापि आहार्यगुणापेक्षोत भावः । कामपि गुणशालिनीं कामिनीं गन्धमाख्यादिभिः सस्कारमभिलषन्तीं प्रति कस्यचिदुक्तारियम् ॥ ४५ ॥

अपनीतेति । हे सुभग । सा तव कान्ता भवता स्वरूपेण निज-
 हस्तेन विनिहितं विरचितं यथितामित्यर्थः अपनीतः नाशितः
 निखिल सम्यः तापः यथा तथाभूता माला पत्या सह शयनमेव
 वारपालिज्वरः तस्य औषधम् आरोग्यकरं द्रव्यं तद्विवेत्यर्थः प्रतीय-
 मानोत्प्रेक्षा वहति धत्ते । या त्वया सह शयनवारं पालिज्वरमिव
 क्लेशकरमन्यत सेदानीं त्वयि तथानुरक्ता जाता यत् त्वया प्रेषितं
 माला प्राप्य तव शय्याया शयनं तापहरं मन्यते इति कस्याश्चित्
 पतिसङ्गविहेषवत्या नायिकायाः पुनस्तत्समागमाभिलाषः सञ्जात
 इति तवसख्या नायकं प्रति उक्तारियम् ॥ ४६ ॥

अगणितेति । हे सुन्दर ! अगणिता गुणाः स्त्रीवशीकरणकौश-
 लानि यस्य तथाभूतेन भवता आवर्तनं जलध्रुमिविशेषेण, स्यादावर्ती-

अनुरक्तारामया पुनरागतये स्थापितोत्तरीयस्य ।

अप्येकवाससस्तव सर्वयुवभ्योऽधिका शोभा ॥ ४८ ॥

अर्धः प्रार्णत्येको मृत इतरो मे विधुन्तुदस्यैव ।

इधयेव प्रियया पथि सङ्गत्यालिङ्गिताधस्य ॥ ४९ ॥

ऽम्भसां अम इत्यमरः । तराखारव मोरव चरित्वमेव चार्ण्यं
तदपि उदास ए अयाङ्गमित्यथ कृत्वा पातिव्रतवर्नापि अणुपाठेति
भावः नास्त अन्या त्यदर्निर्गता गातरूपायो यस्यास्तादृशी सा
कामिता विहता तना । अन्यत्र अर्णान्वयगुणंन अर्णान्वितवन्मन-
रञ्जुनेति अर्णान्वितस्य विशेषणम् । चरित्वमित्यस्य चकारपारत्यागेन
अरित्व वाचनदण्डमित्यर्थः । अनन्धगतिः निरुपायेति तराखरित्वस्य
विशेषणं बोध्यम् । उपमाबद्धारः । उपमावकं प्रति कखाचित्
परकीवायाः सखा उक्तरयम् ॥ ४७ ॥

अनुरक्तेति । अनुरक्तारामयः अनुरक्तकान्तया पुनरा-
गतये पुनरागमनाव स्थापितं रजितमित्यर्थः उत्तरोयं बस्य
तादृशस्य एकवाससः अर्द्धितीयवस्त्रस्य तव सर्वेभ्यः युवभ्यः
अधिका शोभा जातेति शेषः । काव्यलिङ्गानुप्राणितो व्यतिरेकाब-
द्धारः । तदङ्गं दर्शये, हेतोर्वाक्यपदाद्यन्ते काव्यलिङ्गं निगद्यन्ते इति,
आधिक्यरूपमेवस्योपमानान्मनताद्यथा । व्यतिरेक इति च ॥ ४८ ॥

अर्द्ध इति । सुधयेव प्रियया कथाचित् कान्तया पथि सङ्गत्य
वसानस्य आलिङ्गितः अर्द्धः विप्रमासः, पुखडोऽर्द्धं समेऽंशके इत्य-
मरः । यत्नेन राहोरसनाशसुखरूपस्य उपमानता युज्यते । बस्य
तथाभूतस्य विधुन्तुदस्यैव राहोरिव मे मन एकोऽर्द्धः किवान्
अंश इत्यर्थः यावान् प्रियया खूट इति भावः प्राणिति जीवति
इतरः मृतः । यथा प्राप्तवर्षापि सुधया दुर्दैवात् राहोर्न सम्योगस्तथा
पथि प्राप्तवर्षापि प्रियया न मन सव्यक् सम्योग इति भावः ।
कखाचित् सखायं प्रकृति पथि काय्तासङ्गानापरितोपवचनमिदम् ।
उपमाबद्धारः ॥ ४९ ॥

अवधीरितोऽपि निद्रामिषेण माहात्म्यमसृणया प्रियया ।
 अवबोधितोऽस्मि चपली वाष्पस्तिमितेन तल्पेन ॥ ५० ॥
 अयि शब्दमात्रसाम्यादास्वादितशर्करस्य तव पथिक ।
 स्वल्पो रसनाच्छेदः पुरतो जनहास्यता महती ॥ ५१ ॥
 अभिमवयौवनदुर्जयविपक्षजनहन्यमानमानापि ।
 सूनोः पितृप्रियत्वाद्भिभर्ति सुभगापदं गृहिणी ॥ ५२ ॥
 अपमानितमिव सम्प्रति गुरुणा ग्रीष्मेण दुर्बलं शैत्यम् ।

अवधीरित इति । चपल, धूर्तः अत्र माहात्म्येन औदार्येण
 मसृण्या कोमला अर्काठनेत्यर्थः तथा प्रियया निद्रामिषेण निद्राच्छलेन
 अवधीरितः अज्ञानः अपि वाष्पेण अश्रुजलन स्तिमितेन चित्तेने-
 त्यर्थः आर्द्रेत्यर्थः तल्पेन शय्यातलेन अवबोधितः मान ज्ञापितो-
 ऽस्मि । कस्त्वचित् सखाय प्रति कान्ताया मानवर्णनमिदम् ॥ ५० ॥

अयीति । व्याय पथिक ! एतद्देशानभिज्ञ इति भावः शब्दमात्र-
 साख्यात् नारीति शब्दमात्रेण सादृश्यात् आस्वादिता भुक्ता शर्करा
 सिकता येन तथाभूतस्य शर्कराया शुद्धभगद्रव्यविशेषस्य भ्रमादिति
 भावः तव रसनाच्छेद जिह्वात्पुटि स्वल्प सानान्यः अकिञ्चित्कर
 इत्यर्थः किन्तु पुरतः अयतः महती जनानां हास्यता उपहासः ।
 तथा वखा सङ्गतं सा अत्यन्तं घृणाहेति व्यज्यते । कश्चित् अयो-
 ध्यकान्तासङ्गराणि प्रति कस्त्वचिदुक्तिरिवम् ॥ ५१ ॥

अभिनयेति । अभिनयेन यौवनेन दुर्जयः जेतुमशक्यः यो विप-
 क्षजनः सपत्नीजन इति भावः तेन हन्यमानः ताड्यमानः मानो
 ब्रह्मास्तथाभूतापि गृहिणी जेष्ठा भार्या सूनोः पुत्रस्य पितृप्रियत्वात्
 पितुः प्रीतिभाजनत्वात् सुभगापदं सौभाग्यवतीयमिति पदम् उपाधिं
 सम्मानमिति भावः विभर्ति घत्ते । सपत्नीदुःखेन सन्तप्तां कामपि
 सुत्वतीं प्रति कस्त्वचित् सान्त्वनवचनम् ॥ ५२ ॥

अपमानितमिति । सम्प्रति गुरुणा महता र्शनेण अपमानि-

स्नानीत्सुकतरुणीस्तनकलशनिबद्धं पयो विशति ॥ ५३ ॥
 अलसयति गावमखिलं क्लेशं मोचयति लोचनं हरति ।
 स्वाप इव प्रेयान्मम मोक्तुं न ददाति शयनीयम् ॥ ५४ ॥
 अंसावलम्बिकरधृतकचमभिषेकार्द्रधवलनखरेखम् ।
 धीताधरनयनं वपुरस्त्वमनङ्गस्य तव निश्रितम् ॥ ५५ ॥

तस्मिन् तिरस्कृतमिव अल्पव दुर्बल क्षीणप्रभाव शैत्यं शीतबलं स्ना-
 नाय उत्सुका या तरुणी युवतिः तस्याः स्नानकलशाभ्यां निबद्धं तट-
 न्तर्गतमिति भावः पयः जलं विशति आश्रयति प्रबलप्रीणनप्रसन्न
 जलप्रवेश उचित इति, दुर्बलमित्यनेन प्रतीकारासामर्थ्यमिति च
 व्यज्यते । प्रीणो तरुणास्तनयोरतिशीतत्वं प्रसिद्धमेव । प्रबलप्रीणसन्त-
 प्रसन्न शैत्यमेव प्रबलमटनानलमन्तप्रसन्न मम तरुणीतचक्रलगाश्रयः
 कृत्वा इति, यथा च अन्तोऽपि अल्पप्रमानितः सन्तप्रः प्रतीकारा-
 समर्थः कलसादिक गले बद्धा जले देहं त्यजति तथा अङ्गमपि एतद्
 विना देहं त्यक्त्यासीति च भावः । कस्यचित् कामसन्तप्रसन्न प्रियामब-
 भमानस्योक्तिरियम् ॥ ५३ ॥

अलसयतीति । मम प्रेयान् प्रियतमः स्वाप इव निद्रैव अखिलं
 अमम गावम् अलसयति उत्थानासमर्थं करोतीति वाच्यं, अखिलं
 समस्त क्लेशं सन्नाप मोचयति त्याजयति हरतीति भावः, लोचनं
 हरति निमीलयति सुखातिशयात् इन्द्रियशैथिल्यजननाच्चेति भावः
 तथा शयन शय्या मोचयितुं त्याजयितुं न ददाति । उपमाबह्वारः ।
 कस्याश्चित् प्रियसङ्गनिर्द्वैत्या शयनात् चिरनिर्गतायाः कथमियती
 वेत्ता तव शयनान्निर्गताया इति पृच्छन्तीं सखीं प्रति उक्तिरियम्
 ॥ ५४ ॥

अंसेति । अंसे स्नान्यदेशे अवलम्बिनः करेण हस्तेन धृताश्च
 कचाः केशा यस्य तत्, अभिषेकेण स्नानेन आर्द्रा धयलाः श्वेता
 नखरेखा नखयतानि यस्य तथोक्तं तथा धीते चाङ्घ्रिते अधरनयने

अविनिहितं विनिहितमिव युवसु स्वच्छेषु वारवामदृशः ।

उपदर्शयन्ति हृदयं दर्पणदिम्बेषु वदनमिव ॥ ५६ ॥

अतिलज्जया त्वयैव प्रकटः प्रेयानकारि निभृतोऽपि ।

प्रासादमौलिरुपरि प्रसरन्त्या वैजयन्त्येव ॥ ५७ ॥

अन्योन्यग्रथनागुणयोगाद्भावः पदार्पणैर्बहुभिः ।

खलमपि तुदन्ति मेढ्रीभूतं मध्यस्थमालम्ब्य ॥ ५८ ॥

यस्य तथाभूतं तव वपुः शरीरम् अनङ्गस्य कामस्य निश्चितं तीक्ष्णं
शस्त्रम् । कस्याचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ५५ ॥

अविनिहितमिति । वारवामदृशः वाराङ्गनाः स्वच्छेषु निर्मलेषु
अमाविर्ष्वति भावः युवसु तरुणेषु दर्पणदिम्बेषु वदनमिव अविनि-
हितं विश्लेष्य अनर्पितमपि हृदयं प्रेमेति भावः विनिहितमिव
विश्लेषेण अर्पितमिव उपदर्शयन्ति प्रदर्शयन्ति । कपटप्रेमाणो हि
वेश्या इति भावः ॥ ५६ ॥

अतीति । अतिलज्जया अतिशयेन लज्जावत्या त्वयैव निभृतो-
ऽपि अन्यैरनधिगतोऽपि प्रेयान् प्रसरन्त्या वायुवेगेन उड्डीयमानया
वैजयन्त्या प्रताकया प्रासादमौलिरिव चर्याग्निस्वरमिव प्रकटः प्रकाशः
अकारि इतः । इयमेदं दृष्ट्वा यदतिलज्जा प्रकटयति तस्मादत्यासक्तो-
ऽयसस्यामिति लोकैरधिगम्यते तत्तवायमपराध एव नत्वस्त्रेति कामपि
प्रति कस्याचित् सख्या वचनम् । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

अन्योन्येति । अन्योन्यग्रथनागुणः परस्परविरोधिघटनाङ्गो
धर्मः अन्यत्र अन्योन्यबन्धनरज्जुः तद्योगात् तत्सम्बन्धात् गावः वाचः
पूर्वापरापरुद्धान्कृपरस्परा इत्यर्थः, स्वर्गेषु पशुवाग्ज्वदिङ्नेत्रदृष्टि-
भूजले । लज्जदृष्ट्या स्त्रियां पुंसि गौरित्यनरः । अन्यत्र दृष्टभाः
बहुभिः अनेकवधैः पदार्पणैः व्यवहारपटप्रयोगैः अन्यत्र अनेकैः
पदविन्यासैः मेढ्रीभूतम् आश्रयभूतं मध्यस्थं पक्षपातरहितं जननि-
त्यर्थः अन्यत्र मध्यमानीस्थितम् आलम्ब्य आश्रित्य खलमपि दुर्जनमपि

अननुग्रहेण न तथा व्यथयति कटुकूजितैर्यथा पिशुनः ।
रुधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे कण्ठं मशकः ॥ ५९ ॥
अग्रे लविमा^१ पश्चान्महतापि पिधीयते नहि महिम्ना ।
वामन इति त्रिविक्रममभिदधति दशावतारविदः ॥ ६० ॥
अङ्गे ग्नानन्धयस्तव चरणे परिचारिका प्रियः पृष्ठे ।
अस्ति किमु लभ्यमधिकं गृह्णिणि यदाशङ्कसे बालाम् ॥ ६१ ॥

अन्यत्र धान्यसर्देनस्यानमपि लुटन्ति व्यथयन्ति अन्यत्र दलन्ति । व्यथ-
हारोटाभरुपायेर्दुर्जनवासन भवतीति फलितम् ॥ ५८ ॥

दुर्जनवाक्यमपि दुःखयतीत्याह, अननुग्रहेणेति । पिशुनः खलु,
पिशुनौ खलुखलकाविलसर । अननुग्रहेण अक्रपया नैष्टुर्भ्येति
यावत् तथा न कटुकूजितै दुर्वचोभिः यथा व्यथयति तापयति ।
तथाहि, मशक कर्णे कण्ठं रुधिरादानात् रक्तपानात् अधिकं
दुनोति व्यथयति । प्रतिवस्तूपमाब्धारः साधारणधर्मस्य व्यथनस्य
दवनस्य च एकहूपतया पृथक्निर्देशात् । तदुक्त दर्पणं, प्रतिवस्तूपमा
सा स्याद् वाक्ययोर्गम्यसाभ्ययोः । एकोऽपि धर्म सामान्यो बल
निर्दिश्यते पृथगिति ॥ ५९ ॥

अग्रे इति । अग्रे आदौ लविमा लाघवं पश्चात् जातेनेति
शेषः महतापि महिम्ना गौरवस्य न हि पिधावते नव आच्छाद्यते ।
तथाहि, दशावतारविद दश अवतारा मोनकूर्मवराहशिशुहवामन-
परशुरामरामकृष्णबुद्धकल्किरूपाः तान् विदन्तीति तथोक्ताः विष्णो-
रवतारदशकक्षा इत्यर्थः त्रिषु लोकेषु स्वगमन्त्यपातालेषु विक्रमः
भादनि.चेपः यदाक्रमणमिति यावत् पराक्रमो वा यस्य तादृशं विष्णु-
मपि वासनः क्षुद्रजीव इति अभिदधति कीर्त्तयन्ति । यदा जगदी-
श्वरस्यापि वास देवमगौरवं तदा का कथान्येषामिति, प्रथमा
अकीर्त्तिर्न केनापि परिहर्त्तुं शक्यते इति च भाव ॥ ६० ॥

अङ्गे इति । हे गृह्णिणि ! गृह्णामिनि ! अङ्गे क्रोडं तवेति

अधर उदस्तः कूजितमामीलितमच्च लोलितो मौलिः ।
 आसादितमिव चुम्बनसुखमस्पर्शोऽपि तरुणाभ्याम् ॥ ६२ ॥
 अतिरभसेन भुजोऽयं वृत्तिविवरेण प्रवेशितः सदनम् ।
 दयितास्पर्शोल्लसितो नागच्छति वर्त्मना तेन ॥ ६३ ॥
 अम्बरमध्यनिविष्टं तवेदमतिचपलमलसु जघनतटम् ॥

शेषः स्तनन्वयः स्तन्यपायी शिशुः पुत्रवत्वस्येति भावः, चरणे परि-
 चारिका किङ्करी दासी तवाधीनेति भावः, प्रियः पतिः पृष्टं
 पञ्चादशौ अलुगत इत्यर्थः, एतस्मात् अधिक लभ्यं वस्तु किञ्च अस्ति ?
 यत् त्वं बालं नवोढा सपत्नीमिति शेषः आशङ्कसे । नवोढा सपत्नी
 मे सौभाग्यसपनेष्यतीति विभेषि ? एतादृशप्रभुत्वे तयासम्भव इति
 भावः ॥ ६१ ॥

अधर इति । तरुणाभ्यां युवभ्याम् अस्पर्शे अङ्गस्पर्शाभावेऽपीत्यर्थः
 ऋतुयोमात् परकीयत्वाद्देति भावः अधरः उदस्तः उल्लसितः, कूजितं
 स्तरविशेषः कृतः, अच्च नेत्रसु आम्बीबितं सुखातिशयादिति भावः,
 मौलिः शिरः लोलितः कम्पितः अलमलमिति परित्यागज्ञापनार्थ-
 मिति भावः, अतः चुम्बनसुखम् आसादितमिव प्राप्नुमिव । तादृशा-
 धरोदस्तत्वादिकृत्स्न नान्यथा सम्भवादिति भावः । तरुणयोरत्सासक्ति-
 वर्णनमिदम् ॥ ६२ ॥

अतिरभसेनेति । अतिरभसेन अत्युल्लासेन अत्यधिकमदनावेगेन
 वा, रभसो वेगहर्षयोरित्यमरः । दयितायाः कान्तायास्तवेति शेषः
 स्पर्शाय स्पर्शं प्राप्नुमित्यर्थः उल्लसितः उल्लासं प्राप्नुः अयं भुजः हस्तः
 तव दायनस्येति भावः वृत्तिविवरेण वेदनच्छिद्रेण भित्तिरन्ध्रेण वा
 सदनं गृहं तवेति शेषः प्रवेशितः नीतः, तेन वर्त्मना मार्गेण न
 आगच्छति स इति शेषः प्रकाशभयादिति भावः । परकान्तां प्रति
 कस्याञ्चित् दृष्ट्वा अस्तिरियम् ॥ ६३ ॥

अम्बरमिति । चातक इव प्रक्षिप्तविशेष इव अङ्गम् अम्बरस्य वसनस्य

चातक इव नवमभ्रं निरीचमाणो न तृप्यामि ॥ ६४ ॥

अयमन्वकारसिन्धुरभाराक्रान्तावनीभराक्रान्तः ।

उन्नतपूर्वाद्रिमुखः कूर्मः सन्ध्यास्रमुद्वमति ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूतो निवसति जडे जड. शिशिरमहसि हरिण इव ।

अजडे शशीव तपने स तु प्रविष्टोऽपि निःसरति ॥ ६६ ॥

आकाशस्य च मध्ये निविष्टं स्थितं वसनाहनमित्यर्थः आकाशौदित-
सिद्धमन्त्रं अतिचपल रतविशेषात् स्रन्दमानमित्यर्थः गत्वरमित्यर्थश्च
अलघु अवशाल नवम् अश्रमिव अश्रमिव तप जघनतटं कटिपुरोभागं,
स्त्रीकन्या जघनं पुर इत्यनरः । निरीचमाणः पश्यन् न तृप्यामि न
तृप्तिं लभे पुनः पुनर्द्रष्टुमिच्छामीति यावत् । नायिका प्रति नायक-
खोक्तिरिवम् ॥ ६४ ॥

अवसति । अन्वकारा एव सिन्धुराः गजाः तेषां भारेण आक्रान्ता
वा अयती पृथ्वी तस्यां भारेण गुरुत्वातिशयेन आक्रान्त अभि-
भूतः अतएव उन्नतः पूर्वाद्रिः पूर्वाचलः उद्वमति इत्यर्थः एव सुखं
यस्य तथाभूतः कूर्मः कसठः पृथिवीधरः विश्वोरगतारविशेष इत्यर्थः
सन्ध्यास्रं प्रत सन्ध्यारूप सधिरम् उद्वमति उद्वगिरति । प्रतीय-
मानोत्प्रेक्षा । प्रातःसुरतासक्तौ तरुणौ प्रति तयोरुद्वयोधनाद्यं
सख्या उक्तिरिवम् ॥ ६५ ॥

अन्तर्भूत इति । जडं मूर्खः शिशिरमहसि शीतरश्मौ हरिण
इव जडे मूर्खे अन्यत्र जलरूपे अन्तर्भूतः सन् निवसति जडे
एव जडस्य समागतिरिति भावः । अजडे तेजोरूपे तपने शशीव
चन्द्र इव स तु जडः प्रविष्टोऽपि अन्तर्गतोऽपि निःसरति निर्गच्छति
अभावस्यावा चन्द्रमण्डलस्य स्थानान्निर्हितत्वस्य ज्ञास्तीयत्वात् । पण्डित-
बन्धिधौ मूर्खस्य कर्थाञ्चत् प्रवेशेऽपि शीघ्रमेव ततो भ्रंशः स्यादिति भावः ।
उपमाबद्धारः ॥ ६६ ॥

अगणितजनापवादा त्वत्याणिस्यर्षहर्षतरलयम् ।
 आयास्यती वराकी ज्वरस्य तल्पं प्रकल्पयति ॥ ६७ ॥
 अग्रेकवंशजनुषोः पश्यत पूर्णत्वतुच्छताभाजोः ।
 ज्याकार्मुकयोः कश्चिद् गुणभूतः कश्चिदपि भर्ता ॥ ६८ ॥
 अभिनवकेलिक्लान्ता कलयति बाला क्रमेण घर्मान्धः ।
 ज्यामर्पयितुं नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ ६९ ॥

अगणितेति । अगणित व्यङ्ग्यतः जनापवादः लोकनिन्दा
 यथा तथोक्ता तव पाणिस्यर्षे यः हर्षः सुख तत्र तरला लोकोपेत्यर्षः
 इत्य वराकी तपस्विनी अनुकम्पार्हेति यावत् आयास्यत आगणित्यतः
 ज्वरस्य तल्पं शय्या प्रकल्पयति विरचयति । ज्वरागमनव्याजेन कस्या
 अपि चिकित्सकरूपोपनायक प्रति समासक्तिवर्णनमिदम् ॥ ६७ ॥

अपीति । एकस्मिन् वशे वेद्युविशेषे कुले इति ध्वनिः जसुर्जन्म,
 जसुर्जननजन्मनि जनिरुत्पत्तिरुद्भव इत्यमर । ययो, तथाभूतयोः
 पूर्णत्व प्रधानत्व तुच्छत्वं हीनत्वञ्च भजत इति तथोक्तयो प्रधानाप्रधा-
 नयोरित्यर्थः ज्याकार्मुकयोः मौर्वीधनुषोः मध्ये कश्चित् ज्यारूप इत्यर्थः
 गुणभूतः अप्रधान इत्यर्थः अधान इति यावत् कश्चिदपि अपर इत्यर्थः
 कार्मुकरूप इति यावत् भर्ता प्रधानं भवतीति शेषः एकवंशीयत्वेऽपि
 गुणप्रधानभावः देवाधीनः घटनाधीनो वेति नात्र कश्चिद् विषादः
 कार्यं प्रति कश्चित् खिद्यमानं प्रति कश्चित् प्रबोधवचनम् । अपस्तुत-
 प्रशालङ्कारः ॥ ६८ ॥

अभिनवोति । अभिनवेन नूतनप्रकारेण विचित्रेणेति भावः
 क्लिन्ता सुरतव्यपारेण क्लान्ता आन्ता बाला नवीना कान्ता ज्या
 मौर्वीम् अर्पयतम् आरोपयितुं नमिता कुसुमास्त्रस्य कासस्य धनु-
 र्लते गुणभयीति भावः मधु मकरन्दमिव क्रमेण कपोलाद्यङ्गक्रमेण
 घर्मान्धः खेदजन्यं कलयति धारयति त्वजति वा । उपमालङ्कार ।
 नायिकासंख्या नायकं प्रति वचनमिदम् ॥ ६९ ॥

असती कुलजा धीरा प्रौढा प्रतिवेशिनी यदासक्तिम् ।
 कुरुते सरसा च तदा ब्रह्मानन्दं तृणं मन्ये ॥ ७० ॥
 अविरलपतिताशु वपुः पाण्डु स्निग्धं तवोपनीतमिदम् ।
 शनघौतमाज्यमिव मे स्मरशरदाहव्यथां हरति ॥ ७१ ॥
 अन्ननिपतितगुञ्जागुणरमणीयश्चकास्ति केदारः ।
 निजगोपीविनयव्ययखेदेन विदीर्णहृदय इव ॥ ७२ ॥

असतीति । असती एतेन पातिब्रह्मभङ्गात् परकीयेति व्यज्यते ।
 कुलजा कुलीना एतेन सुशीलत्व व्यज्यते । धीरा चापल्यरहिता एतेन
 स्थिरप्रेमत्व व्यज्यते । प्रौढा प्रगल्भा एतेन विशिष्टरतज्ञत्वं सूच्यते ।
 प्रतिवेशिनी एतेन अपरिचिताप्रेम्णः भयानकत्वं नात्र तद्येति
 व्यज्यते । सरसा च रसवती नत्वरमिकेति भावः यदा आसक्तिं सङ्गं
 कुरुते तदा ब्रह्मानन्दं परमात्मसाक्षात्कारजं सुखं तृणं तुच्छमिति
 भावः मन्ये । अत्र विशेषणानां साभिप्रायत्वात् परिकराबद्धारः
 तदुक्तं दर्पणे, उक्तिर्विशेषणैः साभिप्रायैः परिकरो मत इति ॥७०॥

अविरलेति । अविरलं घनं यथा तथा पतितानि अश्रूणां वक्ष्य
 तद्योक्तं पाण्डु, घवलं स्निग्धं क्षोभमयम् उपनीतम् उपस्थितम्
 इदं तव वपुः शरीरं शनघौतं शतवारक्षाबितम् आज्यमिव घृतमिव
 मे मम स्मरस्य कामस्य श्रेण तत्प्रचारेणेति भावः यो दाहः
 तेन या व्यथा पीडा यातनेत्यर्थः ता हरति अपनयति । उपमा-
 बद्धारः । चिरविरहेण खिन्ना कान्ता प्रति प्रोषितागस्य नायकस्य
 वचनमिदम् ॥ ७१ ॥

अन्ननिपतितेति । अन्ननिपतितेन गुञ्जाशुणेन गुञ्जादाब्जा गुञ्जा-
 समूहेनेति भावः रमणीयः सुदर्शनीय इति यावत् केदारः क्षोभवाटो-
 विशेषः निजा स्त्रीया या गोपी रक्षितो तस्या विनय शिष्टाचारः
 पातिब्रह्ममिति भावः तस्य व्ययः नाशः एतत्प्रदेशे उपनायकतसागमे-
 नेति भावः तेन यः खेदः दुःखं तेन हेतुना विदीर्णहृदय इव चकास्ति

अमुना हतमिदमिदमिति रुदती प्रतिवेशिनेऽङ्गमङ्गमियम् ।
रोषमिषदलितलज्जा गृहिणी दर्शयति पतिपुरतः ॥ ७३ ॥

आकारादिः ।

आन्तरमपि वहिरिव हि व्यञ्जयितुं रसमशेषतः सततम् ।
असती सत्कविसूक्तिः काचघटीति त्वयं वेद ॥ १ ॥

राजते प्रभोरुत्कृष्टवस्तु चान्या आश्रितस्य भृत्यस्य खेदो युक्त एव तेन
हृदयविदारणं ततश्च रुधिरस्त्राव इति गुञ्जानां रक्तवर्षत्वादुत्प्रेक्षा-
लङ्कार ॥ ७२ ॥

असुनेति । रोषमिषेण क्रोधव्याजेन कपटेन क्रोधेनेत्यर्थं दलितता
माश्रिता लज्जा यया तादृशी इयं गृहिणी पतिपुरतः पत्युः समक्षं
पतिवेशिने कश्चैचिदिति शेषः असुना जारेत्येति भावः इदम् अङ्गम्
इदम् अङ्गं वक्षःस्थलादिकमिति शेषः इतं दलितम् इति रुदती सती
दर्शयति । न ममात्र दोषः अनेन मे इदमिदं कतमिति पतिसमक्षं
प्रतिवेशिने आत्मदोषशोधनार्थं व्याहरतीति फलितम् । सर्वथा
निर्बलजाया व्यभिचारिण्या अकार्यं नास्त्येति भावः ॥ ७३ ॥

आन्तरमिति । असती व्यभिचारिणी नारी सत्कवेः सूक्तिः
शोभना वाक् तथा काचघटी काचनिर्मितजलपात्रम् इति त्वयम्
आन्तरमपि अन्तःस्थितमपि सततम् अविच्छिन्नं रसं रागम् अशेषतः
कार्त्स्न्येन वहिरिव वाह्यमिव व्यञ्जयितुं प्रकटयितुं वेद हि जाना-
त्येव । अन्तर्गतभावविशेषमपि रसम् असती वहिः प्रकाशयति नाहं
तद्येति कयाचित् नाधिकया कथं मयि नाहुरागं दर्शयतीति वादिकं
नायकम् प्रति उच्यते । अत्र प्रस्तुताया असत्या अप्रस्तुतयोः सत्-

आलोक एव विमुखी क्वचिदपि दिवसे न दक्षिणा भवति ।
 छायेव तदपि तापं त्वमेव मे हरसि मानवति ॥ २ ॥
 आज्ञा काकुर्याञ्चाक्षेपो हसितं च शुष्करदितं च ।
 इति निधुवनपाण्डित्यं ध्यायंस्तस्या न तृप्यामि ॥ ३ ॥
 आज्ञापयिष्यसि पदं दास्यसि दयितस्य शिरसि किं त्वरसे ।
 असमयमानिनि मुग्धे मा कुरु भग्नाद्गुरं प्रेम ॥ ४ ॥

कविस्त्विन्नाकाचघञ्जोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपः लङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
 अपस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निगद्यत इति ॥ १ ॥

आलोक इति । हे मानवति मानिनि ! अन्यत्र परिभाषशा-
 लिनि । त्वं छायेव आलोक एव दर्शन एव का कथा स्वर्गनादावि-
 त्येवकारार्थः । अन्यत्र प्रकाशे, आलोको दर्शनोद्द्योतावित्यारः ।
 विमुखी पराङ्मुखी न दर्शनं ददातीति भावः अन्यत्र अस्यायिनी ।
 क्वचिदपि दिवसे दक्षिणा सरला अलुकूलेत्यर्थः अन्यत्र दक्षिणदिग्-
 वर्तिनी न भवति तदपि तथापि मे मम तापं मनोव्यथा अन्यत्र
 सौरकिरणोत्ताप हरस्त्वेव नाशयस्त्वेव । तव दर्शनेनैव मे तापशान्ति-
 रिति भावः । उपमाङ्कारः । नायिका मानिनीं प्रति नायकोक्तिः
 ॥ २ ॥

आज्ञेति । आज्ञा आदेशः एवं कुरु इत्यादिरूपः काकुः दैन्य-
 वचनं याच्ञा इदमलङ्कारः मच्च देवमित्यादिरूपा आक्षेपः भर्तृ-
 सनं हसितं सुखातिशयादिनि भावः शुष्करदितञ्च इत्येवं तस्या
 निधुवनपाण्डित्यं सुस्तकाशीनचातुर्यं ध्यायन् चिन्तयन् न तृप्यामि
 न तृप्तिं लभे पुनः पुनश्चिन्तनेऽपि न परितृप्यामीत्यर्थः । सखायं
 प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ३ ॥

आज्ञेति । हे असमयमानिनि समयसमवधानपूर्वकं मानो
 विधेयः तदनभिज्ञे ! अतएव मुग्धे सरले ! आज्ञापयिष्यसि कान्तम्
 आज्ञाधीनं करिष्यसि, दयितस्य कान्तस्य शिरसि पदं दास्यसि कान्तस्त्वे

आसाद्य भङ्गमनया द्यूते विहिताभिरुचितकेलिपणे ।
 निःसारयताक्षानिति कपटरुघ्नोत्सारिताः सख्यः ॥ ५ ॥
 आदरणीयगुणा सखि महता विहितासि तेन शिरसि त्वम् ।
 तव लाघवदोषोऽय सौधपताकेव यच्चलसि ॥ ६ ॥
 आर्द्रमपि स्तनजघनान्निरस्य सुतनु त्वयैतदुन्मुक्तम् ।
 खस्थमवामुमिव त्वां तपनांशूनंशुकं पिबति ॥ ७ ॥

चरणान्तो भविष्यतीति भावः किं कथं त्वरसे ? त्वरा सा कुरु,
 समये एष मनोरथः सेत्स्यतीति भावः साम्प्रतं प्रेम अचुराग भग्ना-
 ङ्कुर मां कुरु प्रेम्णः प्रथमाविर्भावसमये कान्ते इत्थं विरक्तीकृते
 न स्नानं फलिष्यतीति भावः ॥ ४ ॥

आसाद्येति । अनया कान्तया विहितः कृतः अभिरुचितः
 वाञ्छितः केचिः सुरतलीला एव प्रथः यत्र तादृशे द्यूते अक्षक्री-
 डायां भङ्गं पराजयम् आसाद्य प्राप्य कपटरुघ्ना कलिसकोपया
 अक्षक्रीडां प्रतीति भावः सत्वा अक्षान् पाशान् निःसारयत अपसा-
 रयत इति सख्यः उत्सारिताः अपसारिताः । अक्षनिःसारणव्या-
 जेन सखी स्थानान्तरं प्रेष्य पश्चात्कृतसुरतार्थं प्रयत्नमिति भावः ।
 बलायं प्रति कस्यचित् स्ननायिकाचातुर्यवचनमिदम् ॥ ५ ॥

आदरणीयगुणेति । हे सखि । त्वम् आदरणीया गुणाः सौन्द-
 र्यादयः यस्यास्तादृशी असीति शेषः, यतः तेन महता उद्धतेन गुण-
 वतेत्सर्षः कान्तेनेति शेषः त्वं शिरसि निहितासि घृतासि स्वाधीन-
 यतिक्रावीति भावः । किन्तु तव अयं लाघवः लघुत्वं यत् सौधपता-
 केव हस्यं शिरसि निहिता वैजयन्तीव चलसि चञ्चला भवसि । अचिर-
 स्थायी ते स्नान इति भावः । सख्या नायिकां प्रति स्नानस्य दीर्घता-
 ङ्कक्षकोपदेशवचनमिदम् । उपसालङ्कारः ॥ ६ ॥

आर्द्रमिति । हे सुन्दर शुभाङ्गि ! आर्द्रमपि सजलमपि अन्वत्
 प्रेमद्विग्धमपि त्वया स्तनजघनात् निरस्य अपसार्यं उन्मुक्तं परित्यक्तम्

आरोपिता शिलायामश्मेव त्वं स्थिरा भवेति मन्त्रेण ।
 मग्नापि परिणयापदि जागमुखं वीक्ष्य हसितैव ॥ ८ ॥
 आयाति याति खेदं करोति मधु हरति मधुकरीवान्या ।
 अधिदेवता त्वमेव श्रीरिव कमलस्य मम मनसः ॥ ९ ॥

एतत् अशुकवसनं स्वस्वम आकाशस्थितम् अन्यत्र आकाशे दण्डवत्
 वर्तमानं सत् त्वाम् अवाप्नुमिव पुनः प्राप्नुमिव तपनस्य स्वर्यं स्य
 अशुक्लं किरणान् पिबति यथा कश्चित् कस्यचिदभिषिक्तस्य वस्तुनो
 लाभाय भुवि तिष्ठन् सौरकिरणान् पिबच्च दुश्चरं तपश्चरति तथा
 एतत् वसनं पुनरभीष्टवस्तुनस्तव स्तनजघनस्य लाभाय आकाशस्थित्या
 सौरतापमनुभवतीत्यतस्तव सम्भोगो दुश्चरतपसाध्य इति कस्यचित्
 काश्चित् प्रति प्रणयवचनमिदम् । उत्प्रेक्षानुप्राणितप्रस्तुतप्रशंसा-
 बद्धार ॥ ७ ॥

आरोपितेति । त्वम् अशुकेव पाषाणमिव स्थिरा अक्षयत्वा
 भव इति मन्त्रेण शिलायाम् आरोपिता निहिता परिणयापदि
 परिणयरूपभावां विपत्तौ मग्नापि पतितायि जागृह्य उपनायकस्य
 मुखं वीक्ष्य दृष्ट्वा हसितैव ह्रास्यं कृतवत्येव । मूर्खान् एते मम विवाह-
 प्रयोजकाः तत्रापि स्थिरत्वसम्पादनाय शिलारोपणप्रयत्नः, सर्वमेतत्
 अकिञ्चित्करम् असामयिकत्वात् अधुना नाहं जारं परित्यक्तं
 शङ्कुयामिति ह्रासव्याजेन कयापि द्योत्यते ॥ ८ ॥

आवातीति । अन्या नारी मधुकारोव अमरोव आयाति
 आगच्छति, याति गच्छति, खेदं परिश्रमं करोति, मधु सत्सम्भोगज-
 नानन्दं मकरन्दञ्च हरति लभते, किन्तु त्वमेव नान्येति एवकारार्थः ।
 कमलस्य पद्मस्य श्रीरिव मम मनसः अधिदेवता अधिष्ठात्री देवी,
 यद्यप्यहम् अन्याङ्गनां कटाचित् काशये तथापि त्वं मे मनसि चिर-
 स्थायिनीति पराङ्गनासङ्गखिन्ना कान्वां प्रति कस्यचित् कान्तस्य
 सान्त्वनवचनमिदम् ॥ ९ ॥

आसाद्य दक्षिणां दिशमविलम्बं त्यजति चोत्तरां तरणिः ।
 पुरुषं हरन्ति कान्ताः प्रायेण हि दक्षिणा एव ॥ १० ॥
 आदानपानलेपैः काश्चिद्भ्रूलोपतापहारिण्यः ।
 सदसि स्थितैव सिद्धीषधिवल्ली कापि जीवयति ॥ ११ ॥
 आन्दोललोलकेशीं चलकाञ्चीकिङ्किणीगणकणिताम् ।
 स्मरसि पुरुषायितां तां स्मरचामरचिङ्गयष्टिमिव ॥ १२ ॥

आसाद्येति । तरणिः नौ, स्त्रिया नौस्तरणिस्तरिरित्यस्मरः ।
 दक्षिणा दिशम् आसाद्य प्रायः दक्षिणाभिमुखीभूयेत्यर्थः अविबन्धं
 विबन्धमद्वैवेत्यर्थः उत्तरा दिशं त्यजति च अथवा तरणिः सूर्यः
 दक्षिणा दिशम् आसाद्य दक्षिणायनमाश्रित्येत्यर्थः अविबन्धम् उत्तरा
 दिशम् उत्तरायणं त्यजतीत्येवमर्थः । तद्वत् कान्ताः कामिन्यः
 प्रायेण बाहुल्येन दक्षिणा एव दाक्षिण्यवत्य एव पुरुषं हरन्ति
 वशीकुर्वन्तीत्यर्थः । एतेन दक्षिणाया नायिकाया प्राप्नो अपरलया
 नायिकायां पुरुषो न रमते इति दाक्षिण्यमेव नारीभिरवलम्बनीय-
 मिति सन्दर्भोपदेशः ॥ १० ॥

आदानेति । काश्चित् वस्त्राः आदानं यद्दृश्यं शरीरे धारणमित्यर्थः
 पानं तद्रसस्य गन्नाधः करणं लेपः अङ्गेषु विलेपनं तैः गरलस्य विषस्य
 उपतापः सन्तापः तं हरन्तीति तथामूताः सन्तीति शेषः । कापि
 सिद्धा विश्रुता ओषधिवल्ली सदसि षट्के स्थितैव एवशब्दोऽन्वयप्रक्रिया-
 व्यवच्छेदकः । जीवयति प्राणदायिनी भवतीत्यर्थः । अन्ताः कान्ताः
 विविधविभासैः कान्तं सुखवन्ति परं कयापि परमसौभाग्यशालिन्या
 बाह्वर्थ्यैरेव कान्तस्य प्राणान् तोषयतीति अन्दाङ्गनाभ्यस्तस्याः
 प्रशंसाधिकेति व्यतिरेकोऽन्यते ॥ ११ ॥

आन्दोलेति । आन्दोलेन अङ्गुचालनविशेषेण लोलास्रपलाः
 प्रतस्तप्तो विचित्राः केशा यस्यास्तादृशीं चलायाः आन्दोलितायाः
 काञ्चन रचनायाः किङ्किणीगणेन चूडयन्तीत्यर्थेन कथिता सन्दिग्धा

आक्षिपसि कर्णमच्छा बलिरपि बद्धस्त्वया त्रिधा मध्ये ।

इति जितसकलवदान्ये तनुदाने लज्जसे सुतनु ॥ १३ ॥

आक्षिपचरणलङ्घनकेशग्रहकेलिकुतुकतरलेन ।

स्त्रीणां पतिरपि गुरुरिति धर्मं न आविता सुतनुः ॥ १४ ॥

आगच्छतानवेक्षितपृष्ठेनार्थी वराटकेनैव ।

मुषितास्मि तेन जघनांशुकमपि वोढुं नशक्तेन ॥ १५ ॥

तथोक्ता पुरुषायिता विपरीतरतिशालिनीं तं अरस्य कामस्य चाम-
रचिङ्गा चामराङ्किता या यष्टिः ध्वजदण्डः तामिव अरसि ?
उत्प्रेक्षाजङ्घार । कस्यचित् नायिकासख्या नायकं प्रति नायिका-
गुणस्वरूपेण तदनुस्वतासम्पादनमचनमिदम् ॥ १२ ॥

आक्षिपसीति । हे सुतनु । शोभनाङ्कि । त्वम् अच्छा नेत्रेण
कर्णं अग्रं राधासुतञ्च आक्षिपसि स्पृगसि तिरस्करोषि च । त्वया मध्ये
मध्येदेशे बलिरपि रेखात्रयरूपः दैत्यराजश्च बद्धः गृहीतः निर्जितश्च
इतीत्य जिता पराभूता सकलाः वदान्याः दातारः यथा तथाभूते !
तनुदाने शरीरदाने स्वल्पदाने च लज्जसे कुण्ठिता भवसि ? अत्यौदार्य-
शालिन्या त्वया मदभिवापपूरणे कथं कार्पण्यं क्रियते इति सुगर्वा
प्रति कस्यचित् कामिनो वचनमिदम् ॥ १३ ॥

आक्षेपेति । आक्षेपः निर्भर्त्सनं चरणलङ्घनं पदानतिः, केश-
पट्टः केशकर्षणं तेषु यत् केलिकुतुक क्रीडोक्लानः तत्र तरलेन
चपलेन लोलप्रेनेत्यर्थः कान्तेनेति शैवः सुतनु शुभाङ्गी कान्ता
स्त्रीणां पतिरपि कान्तोऽपि गुरुः इति धर्मं न आविता । उक्तञ्च,
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सङ्गत्वाभ्यागतो गुरुरिति पतिशुश्रूषैव स्त्रीणां
परो धर्म इति च । यदि हि स्त्री एतं धर्मं शृणोति तदा कदापि
पत्युराक्षेपादिकं न करोति तदा च तादृशकेलिकौतुकं न स्यादिति
कान्तेन कान्तासमीपे एतद्धर्मवीर्त्तनमयुक्तमिति भावः ॥ १४ ॥

आगच्छतेति । अनवेक्षितम् अदृष्टं पृष्ठं यस्य तेन लोचनपथ-

आकुञ्चितैकजङ्घं दरावतोर्ध्वीरु गोपितार्धीरु ।

सुतनोः श्वसितक्रमनमदुदरस्फुटनाभि शयनमिदम् ॥ १६ ॥

आदाय धनमल्पं ददानया सुभग तावकं वासः ।

मुग्धा रजकगृह्णत्या कृता दिनैः कतिपयैर्निःस्वा ॥ १७ ॥

आस्तां वरमवकेषी मा दीहृदमस्य रचय पूगतरोः ।

मतिक्रान्तेन चिरप्रवासादिति भावः अन्यत्र अन्वेक्षितम् अदृष्टं
सञ्चिद्रव्येति भावः पृष्ठं यस्य तेन वराटकेन कपर्देन अधीव याचक
इव आशङ्कता तेन कान्तेन जघनाशुक्रमपि कटिपुरोभागवसनमपि
षोढुं नशक्तेन अक्षमेथेत्यर्थः रागातिशयादिति भावः छधितास्त्रि
वञ्चितास्त्रि । भिक्षुको वराटकबालसया तत्प्राप्तौ तस्य सञ्चिद्रा-
ञ्चिद्रादर्शनेन सहसा पृच्छ्यात् पश्चात् सञ्चिद्रवराटकदर्शनेन यथा
आत्मानं वञ्चितं मन्यते तथा सहसोर्पास्यतेन तेनास्त्रि बलात्कृततया
प्रतारतेति भावः । उपमालङ्कार ॥ १५ ॥

आकुञ्चितेति । सुतनो युभाङ्ग्याः इदं शयनं निद्रा, स्थाञ्चिद्रा
शयनं स्थाप इत्यमरः । आकुञ्चिता एका जङ्घा अस्मिन् तथोक्तं दरम्
देषत् व्यादृतः जङ्घीरुं जरोरुपारभागः यस्मिन् तादृशं गोपितः
आच्छादितः अङ्घीर्येत् तथाविधं तथा श्वसितक्रमेण निःश्वाशपरम्प-
रया नमत् यत् उदरं तं स्फुटा नाभिर्यस्मिन् तत् । प्रणयकुपितेयं
निद्रातीत भावः ॥ १६ ॥

आदायेति । हे सुभग ! अनल्पम् अधिकं धनं वेतनरूपं द्रव्यम्
आदाय गृह्णत्या तावकं त्वदाय वासः वसनं ददानया धौतं कृत्वा
अर्पयन्त्येति भावः रजकगृह्णत्या सा मुग्धा सुन्दरी सरला वा
कतिपयैः अल्पैरित्यर्थः दिनैः निःस्वा निर्धना कृता । तव वसनधौती-
करणेऽपि तस्याः प्रसुरधनव्ययागमनं किं पुनस्तत्सङ्गे इति भावः ।
कस्याञ्चित् सख्या नायकं प्रति नायिकाहुरामातिशयवर्षनमिदम् ॥ १७ ॥

आस्तामिति । पूगतः वरम् अवकेषी निष्कलः आस्ता तिष्ठत,

एतस्मात् फलितादपि केवलमुद्देशमधिगच्छ ॥ १८ ॥
 आरब्धमभिमथनं स्वहस्तयित्वा द्विजिह्वममरैर्यत् ।
 उचितस्तत्परिणामो विषमं विषमेव यज्जातम् ॥ १९ ॥
 आवर्जितालकालि श्वाप्तीकम्पस्तनार्पितैकभुजम् ।
 शयन रतिविवशतनीः स्मरामि शिथिलांशुकं तस्याः ॥२०॥

बन्धोऽफलोऽवकेशी चेत्यमरः । अथ पूगतरो दोहदं फलजनननामयो-
 मिति भावः सा रचय न विधेहीत्यर्थः । एतस्मात् पूगतरोः फलि-
 तादपि फलवतोऽपि केवलम् उद्देशं तदास्त्वं फलम् अन्यत्र सन्नापं-
 क्रसुक इत्युपक्रम्य अथ तु फलमुद्देशमित्यमरः । अधिगच्छ जानोति ।
 दुर्जनं साहाय्येन ससृष्ट्वा कृत्वा पश्चात् ततः केवलं सन्नापानम इति
 भावः । अपस्तुतप्रशंसाबङ्कार ॥ १८ ॥

आरब्धमिति । अमरैर्देवैः द्विजिह्वं सर्पं वासुकिमिति यावत्
 अन्यत्र द्विर्भाषिण्यम् एका कथा निश्चयेन उक्त्वा पश्चात् अन्यथा वादि-
 नमिति यावत् दुर्जनमिति भावः स्वहस्तयित्वा सहायीकृत्य यत्
 अभिमथनं ससृष्ट्विबोद्धनं दृष्टत्कार्यानुष्ठानञ्च आरब्धम् उपक्रान्तं
 तत्र विषमं दारुणं विषमेव गरलमेव अन्यत्र विपद्देशेत्यर्थः यत् जातम्
 उत्पन्नम् एष तत्परिणामः तस्य अभिमथनस्य दृष्टत्कार्यानुष्ठानस्य च
 परिणामः परिपाकः फलमिति यावत् उचितः योग्यः । दुर्जनाश्रयेण
 न त्रिपि कर्तव्यमिति कञ्चित् प्रति कञ्चित् लक्ष्यं रूपदेशः ॥१९॥

आवर्जितेति । रत्ना सुरतेन विवशा अलसा तनुः शरीरं
 यस्यास्तथाभूतायाः तस्याः कान्तायाः आवर्जिता आलोचिता अल-
 कालय केशनिश्चया यत्र तादृशं श्वासेन वननिःश्वासेन उद्दिगतः कम्पः
 यद्योक्तथोक्तयोः स्तनयोः अर्पितः दत्तः एकः भुजः करो ध्वजिन्
 तथा शिथिलम् अङ्गात् स्वैच्छितम् अंशुकं वसनं बन्धिन् तथाभूतं
 शयनं स्वार्यं स्मरामि । कञ्चित् सहायं प्रति कञ्चित् प्रीणितस्य
 कान्ताप्रणयकीर्तनमिदम् ॥ २० ॥

आम्नाङ्कुरोऽयमरुणश्यामलरुचिरस्थिनिर्गतः सुतनुः ।
 नवकमठकर्परपुटान्मूर्ध्वोर्ध्वं गतः स्फुरति ॥ २१ ॥
 आभङ्गुराग्रबहुगुणदीर्घास्वादप्रदा प्रियादृष्टिः ।
 कर्षति मनो मदीयं ऋदमीनं वडिशरज्जुरिव ॥ २२ ॥
 आलप यथा यथेच्छसि युक्तं तव क्वितव किमपवारयसि ।
 स्त्रीजातिलाञ्छनमसौ जीवितरङ्गा सखी सुभग ॥ २३ ॥

आम्नाङ्कुर इति । हे सुतनु । सुन्दरि । अरुणा रक्ता श्याम-
 बा च रुचिः कान्तिर्यस्य तथाभूतः अस्थिनिर्गतः अस्थि अष्टिः तस्मा-
 द्निर्गतः उच्यते इत्यर्थः अयम् आम्नाङ्कुरः चूतकण्डिका नवः नवी ।
 यः कमठ कच्छप तस्य कर्परपुटात् कुचिदेशात् ऊर्ध्वं गतः उन्नमित
 इत्यर्थः मूर्ध्वेव स्फुरति राजते । एतेन प्राष्टट्काद्योऽयमुपस्थितः
 तस्मात् ते पतिः शीघ्रमागमिष्यतीति कस्याश्चित् सख्या नायिका-
 प्रबोधनवचनमिदम् । यद्वा, समायमधैर्यकरः समय उपस्थितः तस्मा-
 न्निनि मानं सुञ्चेति कस्यचित् नायिका प्रत्युक्तिरियम् । अथवा व्रीडा-
 करवस्तुन उद्गमकीर्तनेन सामान्यनारोसम्भाषणमिदम् ॥ २१ ॥

आभङ्गुरेति । आभङ्गुरं कुटिलम् अयं यस्याः तथोक्ता
 बहवः गुणा सौन्दर्यादयः लष्णरक्तादयो वा यस्यास्तथाभूता दीर्घां
 आवता स्वादप्रदा सुखदायिनी च प्रियाया दृष्टिः तादृशी वडिशरज्जु-
 रिव हृदमीनं जलाशयमत्स्यं मदीयं मनः कर्षति हरति । उपना-
 लङ्कारः ॥ २२ ॥

आलपेति । हे क्वितव ! यथा यथा इच्छसि तथा तथा आलप
 कथय, तव युक्तम् उचितं वाच्यावाच्यविनेकराहित्येन यथेच्छकथनं
 तवैव युक्तं नान्यस्येति भावः । किं कथम् अपवारयसि गोपयसि ?
 त्वदीयं दुश्चेष्टितमस्माभिज्ञातमिति भावः । हे सुभग ! असौ सखी
 स्त्रीजातिषु लाञ्छ कलङ्कभृता या एवं ते दुश्चेष्टितं सहते इति
 भावः । यतः असौ जीविते जीवने रङ्गा इना साभिजापेत्वर्थः एता-

आस्त्रादितोऽसि मोहाहत विदिता वदनमाधुरी भवतः ।

मधुलिप्तक्षुर रसनाच्छेदाय परं विजानासि ॥ २४ ॥

आकृष्टिभग्नकटकं केन तव प्रकृतिकोमलं सुभगे ।

धन्येन भुजसृणालं ग्राह्यं मदनस्य राज्यमिव ॥ २५ ॥

आरुह्य दूरमगणितरौद्रक्लेशा प्रकाशयन्ती स्वम् ।

वातप्रतीच्छनपटी वह्नितमिव हरसि मां सुतनु ॥ २६ ॥

दशावस्थायामपि त्वत्प्राप्तिकामनया जीवितं धारयतीति तव युक्तं सुभगत्वमिति कस्याश्चत् सख्या नायकं प्रति कथनमिदम् ॥ २२ ॥

आस्त्रादित इति । हे मधुलिप्तक्षुर ! एतेन वह्निसामुर्थ्यम् अभ्यन्तरे टारुण्येति व्यञ्जते । मोहात् अज्ञानात् आस्त्रादितः भुक्तः असि तव गुणागुणावविदित्वैव त्वत्प्रकृतिः कतेति भावः । वत श्लेढे भवतः वदनमाधुरी वाङ्माधुर्यं विदिता ज्ञाता, वाक्येनैव केवलं मनो हरतीति भावः । परं केवलं रसनाच्छेदाय जिह्वाकर्हनाय परं केवलं विजानासि कथं मया दुष्कृतं कतमिति मत्समीपे जिह्वा केवलं क्लन्तीति कस्याश्चत् नायिकाया नायकं दुश्चारिणं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २४ ॥

आकृष्टीति । हे सुभगे ! सौभाग्यबलक्षयवति ! केन धन्येन पुण्यवता अन्यत्र धनवता नृपतिना आकृष्ट्या आकषेणेन विमर्दनेनेत्यर्थः अन्यत्र आक्रमणेन भग्नकटकं वलयः सैन्यञ्च यस्य तथाभूतं, कटको वलयोऽस्त्रिणामित्यमरः । प्रकृत्या स्वभावेन कोमलं नृदुलम् अन्यत्र प्रकृतयः प्रधानपुरुषा अमात्रादयः चन्द्रकोकिलादय इति भावः कोमला नृदवयस्य तादृशं तव भुजसृणालं मदनस्य राज्यमिव ग्राह्यम् । काञ्चिदपरिणीतां सुन्दरीं प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ २५ ॥

आरुह्येति । हे सुतनु ! शोभनाङ्गि ! त्वम् अगणितः अलक्षितः रौद्रक्लेशः दुःसहक्लेशः आतपक्लेशो वा यथा तादृशी सती दूरम् उन्नतं देशं प्रासादशिखरमिति भावः आरुह्य स्वम् आत्मानं प्रका

आयासः परहिंसा वैतंसिकसारमेय तव सारः ।

त्वामपसार्य विभाज्यः कुरङ्ग एषोऽधुनैवान्यैः ॥ २७ ॥

आनयति पथिकतरुणं हरिण इह प्रापयन्निवात्मानम् ।

उपकलमगोपि कोमलकलमावलिकवलनीत्तरलः ॥ २८ ॥

शयनी वातप्रतीच्छन्नपटो अनुकूलवायुप्रहृषार्थम् उपरि उत्थापिता
ज्वनिका घादल इति प्रसिद्धा वह्निल नावमिव सा हरसि आवृत्तं
करोषि प्रासादोपरि स्थिता काञ्चित् प्रति कस्यचित् कामिन उक्ति-
रियम् ॥ २६ ॥

आयास इति । वैतंसिकः सासिकः सासकीवी व्याध इति
इति यावत् तस्य सारमेयः कुरङ्गः तत्सम्बद्धौ तव आयासः परि-
श्रमः परहिंसा पदेषा जीवाना हरिणादीनां हिंसा बधः सारः नात्
किञ्चित्तव फलमिति भावः एष कुरङ्गः शृगः वस्त्रया निहत इति
भावः अधुनैव त्वाम् अपसार्य दूरीकृत्य अन्यैः सासिकैः विभाज्य
विभज्य प्रहृषोयः । तुभ्यं किञ्चिदपि अदत्त्वा अपरे एतं शृगं खण्ड-
यन्तः प्रहीष्यन्ति त्वया केवल प्राणिहिंसा कृतेति फलितार्थः ।
अकार्यं कदापि न कार्यं वदति चात्मोपकारार्थं क्रियते तदपि कथञ्चित्
युज्यते, एकान्तनिष्कलं तत्कार्यं नैव कदाचन विधेयमिति अप्रस्तुत-
वर्णनेन प्रस्तुतार्थप्रतिपादनात् अप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः ॥ २७ ॥

आनयतीति । कोमला अपरिच्छता इति भावः ये कलमाः
धान्यविशेषाः तेषाम् आवलिः पङ्क्तिः तस्याः कवलने पासे भक्ष्ये इति
यावत् उत्तरलः उत्सुकः इह उपकलमगोपि कलमगोप्या धान्य-
रक्षित्याः कस्याश्चित्तरुणा इति भावः समीपे आत्मानं प्रापयन्निव
पथिकतरुणं पथिकं तरुणं युवानं पथिकेत्यनेन विरहखिन्नताया
दोष्यते । आनयति उपस्थापयति कलमगोपिकायाः पथिकतरुणा-
शक्तौ भद्रलोकेनयत्स्य सस्यगपगसो भविता तेन च मया सुखेन कलमा
भक्षणीयाः तद्दोषेन चाप्राततः पथिकाममनं ततश्च कलमगोपिका-

आसीदेव यदाद्रुः किमपि तदा किमयमाहृतोऽप्याह ।
 निष्ठुरभावादधुना कटूनि सखि रटति पटह इव ॥ २९ ॥
 आज्ञाकरश्च ताडनपरिभवसहनश्च सत्यमहमस्याः ।
 न तु शीलशीतलेयं प्रियेतरद्वक्तुमपि वेद ॥ ३० ॥
 आधाय दुग्धकलशे मन्थानं श्रान्तदोर्लता गोपी ।
 अप्राप्तपारिजाता दैवे दोषं निवेशयति ॥ ३१ ॥

सक्तौ तल्लोभनिष्ठत्तिर्भविता तदत्र न मे कापि शङ्केति धियेति भावः ।
 एतच्चात्करत्वासहकृतेष्टसिद्धिः पशुनापि कर्तुं ज्ञायते का कथा
 मनुष्याणां तस्मात् मनुष्यैरपि एवमेव प्रवर्तितव्यमिति भावः । अप्र-
 स्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २८ ॥

आसीदिति । हे सखि । अयं नायकः यदा आर्द्रं प्रणयपरतन्त्र
 इत्यर्थः एव आसीत् तदा आहृतोऽपि मया ताडितोऽपि किं किमपि
 आह ? न किमपि आह्वेत्पर्यं । अधुना निष्ठुरभावात् प्रेमापगमेनेति
 भावः अन्यत्र शुष्कभावादित्यर्थः पटह इव आनकाख्यवाद्यभेद इव,
 आनकं पटहोऽस्त्वोत्थमरः । कटूनि दुर्वचांसि रटति वक्तुं अन्यत्र
 निष्ठुरं ध्वनतीत्यर्थः । पटहस्य आर्द्रत्वे शब्दराहित्यं प्रसिद्धम् ।
 कस्याश्चित् सखीं प्रति विरक्तनायकव्यनहारकथनम् । उपसालङ्कारः
 ॥ २९ ॥

आज्ञाकर इति । अहम् अस्यास्तव सख्या इति शेषः आज्ञा-
 करश्च आज्ञाधीनश्च ताडनपरिभवसहश्च प्रहारावमानसहश्च सत्यं
 तत्त्वतः अस्तीति शेषः तु किन्तु शीलशीतला शीतलस्वभावा इयं प्रिये-
 तरत् अप्रियं वक्तुमपि न वेद न जानाति । काञ्चित् सखीं तव
 दुश्चेष्टितं सा किं किं न करिष्यतीति वादिनीं प्रति नायकस्य स्वकान्ता-
 प्रशंसनवचनमिदम् ॥ ३० ॥

आधायेति । गोपी काञ्चिद् गोपाङ्गना दुग्धकलशे क्षीरकुम्भे
 अन्यत्र दुग्धोद्धौ मन्थानं मन्थनदण्डम् आधाय निधाय श्रान्ता आलो-

आस्तां मानः कथन सखीषु वा मयि निवेद्यदुर्विनये ।
 शिथिलतरतिगुणगर्वा ममापि सा लज्जिता सुतनुः ॥३२॥
 आवर्तेरातर्पणशोभां डिण्डीरपाण्डुरैर्दधती ।
 गायति मुखरितसलिला प्रियसङ्गममङ्गलं सुरसा ॥ ३३ ॥

डनेनेति भावः दोर्बता भुजबता यस्यान्तथाभूता सती अप्राप्त पारि-
 जातः सुरतस्त्रिशेषः अन्यत्र नयनीतं यया तादृशी अतएव देवे भाग्ये
 दोषं निवेशयति अर्पयति । सुरतप्रसङ्गेऽपि अकृतार्थायाः कस्याञ्चि-
 दुक्तिरिति ध्वन्यते । कृतप्रयत्नस्यापि अकृतकार्यता भाग्याधीनेति
 भावः ॥ ३१ ॥

आस्तामिति । निवेद्यं कथनीयं दुर्विनयं दुश्चेष्टा परनारी-
 सङ्गादिरूपः यस्य तादृशे मयि मान कोप सखीषु वा कथनं मदप-
 राधस्येति शेषः आस्ता तिष्ठतु नैव तथा मानः कृतः न वा सखीषु
 मदपराधः कथित इति भावः । सा सुतनु शोभनाङ्गी शिथिलित-
 हस्ततां नीतः रतियुष्मता गर्वे यया तादृशी सती अभिमानवशा-
 दिति भावः लज्जिता । यया सह यथायथं सुरतव्यापारः न कृत
 इति भिद्येति भावः । एतादृशी सुगीला मत्प्रियेति कस्याचित् सखायं
 प्रत्युक्ति ॥ ३२ ॥

अवर्तेरात । काचित् सुरसा रसवती डिण्डीरपाण्डुरैः
 फेनशुभ्रैः, डिण्डीरोऽम्बिकफः फेन इत्यमरः । आवर्तेः जलस्रसविशेषैः,
 स्यादावर्त्तोऽम्भसा भ्रम इत्यमरः । आतर्पणस्य सम्यक् तप्तेः सम्परि-
 तोषस्त्वर्थे उक्तावस्येति यावत् शोभा दधती मुखरित शब्दितं हस्त-
 तादनेनेति भावः सलल यया तथाभूता सती प्रियसङ्गमस्य अचिरभाविन
 इति भावः सङ्गलं गायति । भाविप्रियसङ्गमलामोक्षायात् जल-
 क्रोडाच्छलेन कस्याञ्चित् सङ्गलगानवर्णनमिदम् ॥ ३३ ॥

इकारादिः ।

अथ मुद्रतिं हरन्ती नेत्रनिकीचं च विदधती पुरतः ।

न विजानीमः किं तव वदति सपत्नीव दिननिद्रा ॥ १ ॥

इदमुभयभित्तिसन्ततहारगुणान्तर्गतैककुचमुकुलम्

गुटिकाधनुरिव बालावपुः स्मरः श्रयति कुतुकेन ॥ २ ॥

इह शिखरिशिखरावलम्बिनि विनोददरतरलवपुषि

तरुहरिणे ।

पश्याभिलषति पतितुं विहृगी निजनीडमोहेन ॥ ३ ॥

इयमिति । इयं दिननिद्रा दिवास्वप्नः सपत्नीव तव उद्भृतिम्
उत्थानम् अन्यत्र उच्चति हरन्ती नेत्रनिकीचं नयननिकीलनम् अन्यत्र
नेत्रविकृतिम् एकत्रालम्ब्यादन्यत्र विज्ञेयादिति भावः । विदधती कुर्वती
पुरतः अप्तव तवेति शेषं किं वदति कियन्ति तिरस्कारं करोति
न जानीमः तस्मात् शयनात् उच्छिष्टेति ध्वन्यते । नायिका सुरतप्रा-
प्तसुप्ता प्रति सख्या वचनमिदम् ॥ १ ॥

इदमिति । उभयभित्तौ उभयपार्श्वे सन्तौ विस्तृतौ यो हार-
गुणः माल्यदाम तस्य अन्तर्गतः मध्यवर्ती एकः कुचमुकुलः यस्य
तथाभूतं वैकल्पिकमालान्तर्गतस्तनमुकुलमिति भावः इदं बालायाः
सुगन्धायाः वपुः शरीरं स्मरः कामः गुटिकाधनुः गुटिकारूप शस्त्रमिव
कुतुकेन ध्यानन्देन श्रयति अवलम्बते तादृशवपुषः स्मरोद्दीपकत्वा-
दिति भावः ॥ २ ॥

इहेति । इह अस्मिन् विनोदेन उल्लासेन दरमोषत् तरु-
चपल वपुर्वस्य तथाभूते तरुहरिणे शास्त्राक्षे शिखरिणः वृक्षस्य,
तरुशैलौ शिखरिणावित्यस्मरः । शिखरम् अयम् अवलम्बत इति
तथोक्ते सति विहृगी पत्तिनी निजं यत् नीडं कुलायः, कुलायो
नीडमस्त्रियामित्यस्मरः । तस्य मोहेन श्रमेण पतितुम् अभिलषति
पश्य ॥ ३ ॥

इक्षुर्नदीप्रवाहो द्यूतं मानग्रहश्च हे सुतनु ।

भ्रूलतिका च तवेयं भङ्गे रसमधिकमावहति ॥ ४ ॥

इन्दोरिवास्य पुरतो यद्विमुखी सापवारणा भ्रमसि ।

तत्कथय किं नु दुरितं सखि त्वया ह्याययेव कृतम् ॥ ५ ॥

इह कपटकुतुकतरलितदृशि विश्वासं कुरङ्ग किं कुरुषे ।

तव रभसतरलितेयं व्याधन्नधूर्वालधौ वलते ॥ ६ ॥

इक्षुरिति । हे सुतनु । इक्षुः । इक्षुः नदीप्रवाहः द्यूतं ते तव मानग्रहश्च कोप्रावल्ग्वनञ्च इयं भ्रूलतिका च भङ्गे चर्षणे तरङ्गसञ्चलने पराजयकरणे अपगमे वक्रतापादने च अधिकं रसम् आस्तादं शोभाम् उल्लासम् आनन्दं चारुताञ्च आवहति गृह्णाति । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतानामेकधर्मसम्बन्धात् दीपकालङ्कारः । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

इन्दोरिति । हे सखि ! इन्दोरिव चन्द्रस्येव अस्य प्रियस्य पुरतः व्यपतः विमुखी परादृष्टवदना अन्यत्र पराङ्मुखी सापवारणा कता-वशुगुहना अन्यत्र तिरोधानं गता यत् भ्रमसि इत्यस्तः सञ्चरसि तत् तस्मात् त्वया ह्याययेव किं नु वितर्कं दुरितं दुष्कृतं कृतम् ? यथा ह्याया चन्द्रसन्निधाने विमुखी भवति तथा एतादृशकान्तसन्निधौ ते विमुखता दुष्कृतपाकजनितेति भावः तस्मात् मानं त्यक्त्वा एनं रञ्जयेति नायिकां प्रति सख्या उक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ ५ ॥

इहेति । हे कुरङ्ग ! हरिण ! कपटेन अलीकेन कृत्रिमेयोत्सर्षः कुतकेन उल्लासेन तरलिते चञ्चलिते दृशौ नयने अस्थाः तथाभूतायाम् इह अस्यां व्याधन्नध्या किं कथं विश्वासं कुरुषे ? नैव विश्वासः कार्य इति भावः । रभसेन हर्षेण त्वत्प्राप्तयेति भावः तरलिता उल्लासिता इयं व्याधस्य मृगयो वधूः कान्ता तव वालधौ पुच्छे वलते लगति स्वङ्गधर्षं त्वा प्रबोभयतीति भावः । दुश्चारिण्या भावया लोकः प्रता-र्थ्यते तस्मात् तस्मैरवहितैर्भविदव्यभिति अप्रस्तुतप्रसंशालङ्कारः ॥ ६ ॥

इह वहति बहुमहोदधिविभूषणा मानगर्वमियमुर्वी ।
देवस्य कमठमूर्तेर्न पृष्ठमपि निखिलमाप्नोति ॥ ७ ॥

ईकारादिः ।

ईर्ष्यारोषज्वलितो निजपतिसङ्गं विचिन्तयंस्तस्याः ।
च्युतवसनजघनभावनसान्द्रानन्देन निर्वामि ॥ १ ॥

इहेत । वहवः महोदधयः सप्तद्रा. विभूषणानि अलङ्काराः
यस्याः तथाभूता इयम् उर्वी पृथिवी इह जगति मानगर्वं महती
अह न मत्तुल्या कापोति स्वपरिभाष्यस्य अलङ्कार वहति करोती-
त्यर्थः किन्तु कमठमूर्ते कूर्मरूपिणः देवस्य विष्णोः निखिल समग्रमपि
पृष्ठं न आप्नोति न व्याप्नोति सर्गशरोरव्यापन दूरापास्तमिति भाव ।
पक्षे वहवः महोदधय उत्सवसदृह । महोत्सवा इति यावत्,
मह उत्सव उत्सव इत्यमरः । विभूषणानि अलङ्काराः यस्याः महोत्-
सवस्त्रय वहन्तीति भाव इयम् उर्वी महती नारी मानगर्वम् अहम्
अतिमानवतीति गर्वम् अलङ्कार वहति किन्तु कमठमूर्तेः कमठवत्
काठनदेहस्य निष्ठुरस्येति भावः देवस्य क्रोडाशोचस्य कान्तस्येति
भावः निखिल पृष्ठमपि साम्मुख्यं दूरापास्तमिति भावः न आप्नोति
न लभते इत्यर्थः । पत्या अनाहताया मानो विफल इति भावः ।
अलङ्कारिणीं मानिनीं दुर्भगा प्रति कस्याच्चिदुक्तिः ॥ ७ ॥

ईर्ष्येति । तस्याः कान्तायाः निजपतिसङ्गं विचिन्तयन् भावयन्
ईर्ष्याया अज्ञान्या यः रोषः क्रोधः तेन ज्वलितः सन्तप्तः सन् तस्याः
च्युतं स्वलितं वसनं वस्त्रं यस्मात् तथाभूतं यत् जघनं कटिपुरो-
भागः तस्य भावनेन ध्यानेन यः सान्द्रः निविडः आनन्दः तेन
निर्वामि सन्तापं निवारयामि । कस्यचित् परनायिकासक्तस्य सखार्य
प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

ईश्वरपरिग्रहीचितमोहोऽस्यां मधुप किं मुधा पतसि ।
 कनकाभिधानसारा वीतरसा कितवकलिकेयम् ॥ २ ॥
 ईषद्वशिष्टजडिमा शिशिरे गतमात्र एव चिरमङ्गैः ।
 नवयौवनेव तन्वी निषेव्यते निर्भरं वापी ॥ ३ ॥

ईश्वरेति । हे मधुप ! भ्रमर । ईश्वरस्य हरस्य महाजनस्य च परिग्रहः अङ्गीकारः पञ्चमिति यावत् तेन उचितः मोहः भ्रमः यस्य तादृशस्य यतोऽयम् ईश्वरेण परिगृह्यते ततोऽय विशेषगुणशालिनीति अन्वयः महाजनेन परिगृह्यते ततः समोचनेति भ्रमश्च उचित एवेति भावः । अस्या कितवकलिकाया किं कथं मुधा वृथा पतसि इय कितवस्य धूसूरस्य कलिका, उन्मत्तः कितवो धूर्तो धूसूरः कनकाह्वय इत्यमर । कनकाभिधान कनक इति संज्ञा सारः श्रेष्ठाश्च यस्याः तादृशी अतएव वीतरसा नीरसा अन्तःसारमून्या इत्यर्थः । मृत्परिगृह्येति बुद्ध्या नास्या प्रणयः कार्यं यतो नेय रसरतीति कस्याञ्चित् कञ्चित् तथासक्तमनसं प्रत्युक्ति । अपस्तुत-प्रशसालङ्कारः ॥ २ ॥

ईषदिति । शिशिरे शीतर्तौ गतमात्र एव समाप्तावेव यसन्नावि-
 भावसमये इति भावः ईषत् अल्पं यथा तथा अवशिष्टः जडिमा
 जाड्यं शैत्यमित्यर्थः यस्यास्तथोक्ता नातिशीतोष्णत्वर्थः नवयौवना
 तन्वी कृशाङ्गीव वापी दीर्घिका चिरं सततम् अङ्गैः सम्भोगाङ्ग-
 भूतैः स्रक्चन्दनादिभिः अवगाहनाङ्गभूतैः सन्नरणादिभिश्च निर्भरम्
 अत्यन्तं यथा तथा निषेव्यते भुज्यते । उपसालङ्कारः ॥ ३ ॥

उकारादिः ।

उल्लसितभ्रूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचिराङ्गि ।
 अचला अपि न महान्तः के चञ्चलभावमानीताः ॥ १ ॥
 उपनीय यन्नितम्बे भुजङ्गमुच्चैरलम्बि विबुधैः श्रीः ।
 एकः स मन्दरगिरिः सखि गरिमाणं समुद्रहृत् ॥ २ ॥
 उल्लसितलाञ्छनीऽयं ज्योत्स्नावर्षी सुधाकरः स्फुरति ।
 आसक्तकृष्णचरणः शकट इव प्रकटितक्षीरः ॥ ३ ॥

उल्लसितेति । हे रुचिराङ्गि सुन्दरि ! उल्लसिता भ्रूः धनुरिव यस्य तथाभूतेन तव पृथुना विशालेन लोचनेन अचला अपि चाञ्चल्य-रहिता अपि के महान्तः जना न चञ्चलभावं चापत्यम् अधैर्य-मित्यर्थः न आनीताः न सम्यक् प्रापिताः ? अपितु सर्व एव अधीरता नीता इत्यर्थः । तव कटाक्षपातेन के धैर्यं न त्यजन्तीति न जानीम इति भावः । पृथुना राज्ञा महान्तः पर्वताः पृथिवीदोहन-समये समवेता कृता इति च पौराणिकी वार्ता ध्वन्यते ॥ १ ॥

उपनीयेति । हे सखि ! विबुधैर्देवैः यस्य मन्दरगिरेः मन्यनदण्ड-भूतस्येति भावः नितम्बे कटके अन्यत्र यच्चान् नितम्बे भुजङ्गं सर्पं वास्तुकिमिति यावत् अन्यत्र विट कान्तमिति भावः उपनीय संसज्जं प्रापयित्वा च उच्चैः सहती श्रीः बह्वी शोभा च अर्वाक्षं प्राप्ता स एक केवल मन्दरगिरिः मन्दरपर्वत विशालतया पर्वततुल्यो नितम्बश्च गरिमाणं गारवं समुद्रहृत् प्राप्नोत् । कान्तसम्भुज्यमाना एव कान्ता गौरवशास्त्रिणीति कल्याणित्वाच्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिः । अपस्तुत-प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितम् उदुभासितं लाञ्छनं चिह्नं कलङ्क इत्यर्थः यस्य तथाभूतः ज्योत्स्नावर्षी चन्द्रिकावर्षणशील अयं सुधाकरः चन्द्र आसक्तः संबन्ध कृष्णस्य चरणो यत् तादृशः प्रकटितम् उदुगीर्णं क्षीरं येन तथोक्तः क्षीरवर्षीत्यर्थः शकट इव

उपचारानुनयास्ते कितवस्योपेक्षिताः सखीवचसा ।
 अधुना निष्ठुरमपि यदि स वदति कलिकैतवाद्यामि ॥४॥
 उषसि परिवर्तयन्त्या मुक्तादामोपवीततां नीतम् ।
 पुरुषायितवैदग्ध्यं व्रीडावति कैर्न कलितं ते ॥ ५ ॥
 उड्डीनानामेषां प्रासादात्तरुणि पक्षिणां पङ्क्तिः ।

शकटनामा असुरविशेष इव स्फुरति दीप्यते । शकटासुरः क्षीरदानेन
 कृष्णं प्रलोभयित्वागतः तत्पदाघातेन निष्ठुर इति पौराणिकी
 वार्ता । नायम् अभिसारसमय अधुना अभिसरणे कलङ्क एव
 भवितेति कस्याञ्चित् काञ्चिदभिसरणोद्यता प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ ३ ॥

उपचारेति । सखीवचसा सख्युपदेशेन कितवस्य धूर्त्तस्य कान्त-
 ख्येति भावः ते उपचारानुनयाः कपटसान्त्वनवचनानि उपेक्षिताः
 अगण्यता इत्यर्थः तदीयमनुनयवचो न श्रुतमिति भावः अधुना स
 यदि निष्ठुरमपि सान्त्वनं दूरापास्तमिति अपिशब्दार्थः । वदति
 निर्भर्त्सयतीत्यर्थः तदपि कलिकैतवात् कलङ्कव्याजात् यामि गच्छामि
 तत्समीपमिति शेष । नाहमिदानीं तेन विना स्यात् शक्तोमि
 किं मे सानेन सख्युपदेशकतेन, तेन सह कलङ्कं करिष्यामी तच्छलेन
 तत्समीपं गच्छामीति कस्याञ्चित् नायकाप्रात्या स्वतोमानभङ्गनपूर्वक
 तत्समीपगमनोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उषसीति । हे व्रीडावति लज्जाशीले । उषसि प्रभाते उपवी-
 ततां यत्रसूत्रता नीतं प्रापित मुक्तादान भौतिककृत्तार परिवर्त्तयन्त्या
 विपर्यासयन्त्या यथावयं विन्यस्यन्त्या इति भावः तवेति शेष पुरुषा-
 यितवैदग्ध्यं विपरोत्तरतवैचित्य कैर्न जनैः न कलितं नावधारितम्
 अपितु स्वैरेवेत्यर्थः । उपवीतस्य पुरुषविङ्गत्वादिति भावः । सख्या
 नायिका प्रति परिहासोक्तिरियम् ॥ ५ ॥

उड्डीनेति । हे तरुणि युवति ! प्रासादात् हर्म्यस्थलविशेषात्

विष्कुरति वैजयन्ती पवनच्छिन्नापविष्टेव ॥ ६ ॥

उज्जागरितभ्रामितदन्तुरदलरुद्धमधुकरप्रकरे ।

काञ्चनकेतकि मा तव विकसतु सौरभ्यसम्भारः ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूः किमतिक्रान्तं चिन्तयसि निस्तरङ्गाच्चि ।

क्षुद्रापचारविरसः पाकः प्रेम्णो गुडस्थेव ॥ ८ ॥

उड्डोनानाम् उत्पतितानाम् एषा पक्षिणां पङ्क्तिः श्रेणी पवनेन वायुना छिन्ना अतएव अपविष्टा ध्वजदण्डात् विच्युता वैजयन्तीव पताकेव विष्कुरति विशेषेण राजते । नायिका प्रति सख्या उपनायकस्य सङ्केतस्यलग्नमनं भङ्गत्रा सूच्यते ॥ ६ ॥

उज्जागरितेति । हे काञ्चनकेतकि ! अर्थकेतकवते ! उज्जागरिता उन्निद्रीकृता अनएव भ्रामिता कारितभ्रमणा दन्तुरैः उन्नतैः दलैः रुद्धे रुद्धा निरोधं नीता मधुकरप्रकरा भ्रमरसङ्घा यथा तादृशि । तत्र सौरभ्यसंभारः सौगन्ध्यनिचयः सदुपयनिकरश्च वा विकसतु न प्रसरतु । अपस्तुतप्रशसया कस्यचित् काञ्चित् नायिकां विरक्तीकृतनायिका प्रति व्यभिशापवचनमिदम् ॥ ७ ॥

उल्लसितभ्रूरिति । नास्ति तरङ्गः अपाङ्गचलनादिव्यापारः यद्योस्तथाभते अक्षिणी नयने यस्यास्तत्सन्नुडौ । उल्लसिता उन्नीता भ्रूः यथा तादृशी सती अतिक्रान्तम् अतीत वस्त्विति शेष किं कथं चिन्तयसि ? गतानुशोचनसमर्थकमिति भावः । गुडस्थेव प्रेम्णः पाकः परिणामः क्षुद्रस्य नीचस्य अपचारेण दौःशील्याचरणे-नेत्यर्थः अन्यत्र क्षुद्राणां मक्षिकाणाम् अपचारेण सम्बन्धेन विरसः विखादः भवतीति शेषः । क्षुद्रेण सह प्रेमकरणे परिणामविरस-मिति फलितार्थः । त्वया क्षुद्रेण सह प्रणयः कृतः तस्मात्ते देहशी गतिरिति सख्या नायिका प्रत्युक्तिः । क्षोषानुपाशितोपमाक्षुद्राः ॥ ८ ॥

उद्दिश्य निःसरन्तीं सखीमियं कपटकोपकुटिलभ्रूः ।
 एवमवतंसमाक्षिपदाहतदीपो यथा पतति ॥ ९ ॥
 उदितोऽपि तुहिनगहने गगनप्रान्ते न दीप्यते तपनः ।
 कठिनघृतपूरपूर्णं शरावशिरसि प्रदीप इव ॥ १० ॥
 उद्गमनोपनिवेशनशयनपरावृत्तिवलयनचलनेषु ।
 अनिशं स मोहयति मां हृल्लग्नः श्वास इव दयितः ॥ ११ ॥

उद्दिश्येति । इयं कपटेन क्लिमेण कोपेन कुटिला भ्रूर्यस्या-
 क्लथाभूता सती निःसरन्तीं गृहात् निर्गच्छन्तीं सखीम् उद्दिश्य बल-
 यित्वा एवम् इत्यम् अवतंसं कर्णभूषणीभूतं कुसुममिति शेषः आक्षि-
 पत् अस्तुत्तु यथा येन प्रकारेण आहतश्वासो दीपश्चेति आहत-
 दीपः दीप आहतः सन्नित्यर्थः पतति । परिहासतः निर्गच्छन्त्या
 अपि बल्यस्तान्नाडनच्छलेन दीपनिर्वापणादस्या रतौवृत्त्यं व्यज्यते ॥ ९ ॥

उदित इति । उदितोऽपि तपनः सूर्यः तुहिनगहने हिमा-
 च्छन्ने गगनप्रान्ते कठिनेन घनेन घृतपूरेण घतनिचयेन पुष्पे शरावस्त्र
 शिरसि प्रदीप इव न दीप्यते न राजते । शीतलप्रकृतौ न कटाचित्
 क्रोधादिरिपुणां विकास इति बल्लेषु सुजनेषु मध्ये एकेन दुर्जनेन न
 किमपि दौर्जन्यं कर्तुं शक्यते इति मूर्खबल्लेषु देशेषु नैकस्य विदुषः
 सम्माननेत्यादयो बहवो विषया व्यज्यन्ते । कस्यचित् कसपि महान्तं
 नीचजनकृतानादरं प्रति सान्त्वनवाक्यम् ॥ १० ॥

उद्गमनेति । स दयितः कान्तः हृल्लग्नः हृदयस्थितः श्वास
 इव तदास्वरोगविशेष इव उद्गमनम् उत्थानम् उपनिवेशनं शयनं
 परावृत्तिवलयनं पार्श्वपरिवर्तनं चलनं गतिः तेषु अनिशं सततं मां
 मोहयति व्याकुलीकरोति । तस्याप्राप्तौ न मम क्वचिदपि विषये
 प्रवृत्तिरिति शीघ्रं तत्समागमाय यत्रः कार्यं इति कयाचित्
 सखीं प्रत्युच्यते । उपमालङ्कारः ॥ ११ ॥

उज्झितसौभाग्यमदस्फुटयाञ्जानङ्गभीतयोर्यूनीः ।

अकलितमनसोरेका दृष्टिद्वीती निरुष्टार्था ॥ १२ ॥

उत्तमभुजङ्गसङ्गमनिस्सन्दनितम्बचापलस्तस्याः ।

मन्दरगिरिरिव विबुधैरितस्ततः क्लृप्यते कायः ॥ १३ ॥

उपनीय कलमकुडवं कथयति सभयश्चिकित्सके हलिकः ।

शोणं सीमार्धनिभं बधूस्तने व्याधिसुपजातम् ॥ १४ ॥

उज्झितेति । उज्झितस्याजितः सौभाग्यमदः वाङ्मध्यगर्वः यथा तथाभूता वा स्फुटा प्रकटा वाच्चा मन्मनोरथ पुरयेति प्रार्थना अनङ्ग कामश्च ताभ्या भीतयोः स्फुटप्रार्थनाया सौभाग्यमदङ्गानिः अस्फुटप्रार्थनायाञ्च मदनबाधेत्युभयथापि तस्तयोरिति यावत् अतएव अकलितम् अनिर्द्धारित मनो ययो तादृशयोरविदितभावयोरित्यर्थः यूनीस्तरुणयोः एका केवला दृष्टि परस्परान्बोकोनविशेष इत्यर्थः निरुष्टार्था उभयोर्भावप्रकाशिनो द्वीती । तदुक्तं दर्पणे । उभयोर्भावसुद्धीय स्वय वदति चोत्तरम् । सुस्तिष्ठं कुरुते कार्यं निरुष्टार्थस्तु स स्मृतः ॥ इति । दृष्ट्यैव तयोः परस्परामिप्रायः प्रकटनमिति भावः ॥ १२ ॥

उत्तमेति । तस्याः कान्तायाः कायः शरीरम् उत्तमेन उत्कृष्टेन भुजङ्गेन विटेन जारेणेति यावत् अन्यत्र सर्पेण वासुकिनेति यावत् यः सङ्गम सम्बन्धः तेन निस्सन्दं निश्चलं गतमिति यावत् नितम्बस्य कटिदेशस्य अन्यत्र कटकस्य चापलम् अपरभुजङ्गसङ्गमे सौत्सुक्यम् अन्यत्र व्ययथास्थितिरूप यस्य तथाभूत, भुजङ्गो विटसर्पयोरित्यमरः । विबुधैर्देवैः अन्यत्र सुरतक्रीडाशीलैः मन्दरगिरिरिव इतस्ततः क्लृप्यते । काचित् साधारणी अन्यैर्भुज्यमानापि एकस्मिन्नेव यूनि समासक्तेति भावः । उपनालङ्कारः ॥ १३ ॥

उपनीयेति । हलिकः हलर्जावो कपोबल इत्यर्थः कलमानां धान्यविशेषाणां कुडवं परिमाणविशेषं पलाजनिचयं वा उपनीय

उन्मुकुलिताधरपुटे भूतिकणवासमीलितार्धाक्षि ।

धूमोऽपि नेह विरम भ्रमरोऽयं श्वसितमनुसरति ॥ १५ ॥

उपरि परिप्लवते मम बालेयं गृहिणि हंसमालेव ।

सरस इव नलिननाला त्वमाशयं प्राप्य वससि पुनः ॥ १६ ॥

समीपं नीत्वा चिकित्सकस्येति शेषः सभयं सन् चिकित्सके चिकित्-
सक प्रतीत्यर्थं बध्ना मन जायाया इत्यर्थः स्तने शोण रक्तवर्णं
सोमार्द्धनिभम् अर्द्धचन्द्राकार व्याधि रोगम् उपजातं संदृप्तं कथ-
यति । एतादृशोऽयं मूढः यत् बध्नाः परपुरुषभुक्तायाः स्तने नखक्षत-
चिह्नं रोगत्वेन निरूपयति तस्मात् एतत्कान्तासङ्गमे नाल्पापि
शङ्का कार्योति कश्चित् प्रातः कस्माच्चिद् दूत्या उद्गिरियम् ॥ १४ ॥

उन्मुकुलितेति । उन्मुकुलितम् उत्कृष्टं सुकुलनिवाचरितम्
अधरपुटे यस्यास्तत्सम्बुद्धौ अग्निज्वालाभाय फूत्कारकरणादिति भावः
भूतीनां भक्षणा, भूतिर्भक्षनि सम्पदीत्यमरः । कणात् वस्त्रासः भय
तेन सीलिते अर्द्धाक्षिणी नेत्रार्द्धे यथा तथाभूते । इह अस्मिन्
प्रदेशे धूमोऽपि अपिरत्रान्यव्ययच्छेदकः । न अस्तोति शेषः तस्मात्
विरम निवर्त्तस्व मन सङ्कल्पसम्भोगादिति भावः अयं भ्रमर श्वसितं
ते निःश्वासम् अनुसरति । एतेन प्रतिस्ते त्वदभिप्रायमवगच्छतीति
सावधानया त्वया भवितव्यमिति कयाचित् सख्या काचित् जारसङ्गम-
सननेन सङ्कल्पिता संबोध्यते ॥ १५ ॥

उपरोति । हे गृहिणि गृहस्त्रामिनि । एतेन आदरातिशयो
व्यज्यते । इय बाला हंसमालेव सरस इव मन उपरि परिप्लवते
आमुज्जते सन्तरति च । पुनः किन्तु त्वं सरसः नलिननाला पद्म-
नावाञ्च मन आशयं हृदयम् अन्यत्र अभ्यन्तरमित्यर्थः प्राप्य वससि
अक्षिति-सि । त्वय्येव समान्तरिकं प्रेम अस्यान्तु बालाया वाह्यमिति
न त्वया शङ्कितव्यमिति कस्याचित् गृहिणीं प्रत्युक्तिः । उपमाब-
न्धनः ॥ १६ ॥

उत्कम्पघर्मपिच्छिलदोःसाधिकहस्तविच्युतशौरः ।

शिवमाशास्ते सुतनु स्तनयोस्तव चञ्चलाञ्चलयोः ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तबाहुर्दृशितभुजमूलं चूतमुकुल मम सख्या ।

आहृष्यमाण राजति भवतः परमुच्चपदलाभः ॥ १८ ॥

उच्चकुचकुम्भनिहितो हृदयं चालयति जघनलग्नाग्रः ।

अतिनिम्नमध्यसंक्रमदारुनिभस्तरुणि तव हारः ॥ १९ ॥

उत्कम्पेति । हे सुतनु सुन्दरि । उद्गतं कम्पो यस्य तथाभूतं तथा घर्मेण खेदेन पिच्छिल सात्विकभावोदयार्दित भावः दोःसाधिकस्य प्रहरिणः य हस्त तस्मात् विच्युत विभ्रष्टः चौरः तस्कारचञ्चलम् अञ्चलं वसनपान्तभागः ययोः तथाभूतयोः तव स्तनयोः शिवं सङ्कलम् आशास्ते आकाङ्क्षात । अभिसरन्त्यास्तव तथाविधस्तनमण्डलदर्शनात् कामावेशेन सञ्जातोत्कम्पस्त्रेडात् प्रहरिण हस्तात् तस्कार विच्युतः सन् त्वया कृतं स्वस्य प्राणरक्षणं मन्वमानः तव कुचावाशिषा सम्बुद्धयतीति फलितम् । एतेन त्वया अभिसारः कृत इति कस्यचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १७ ॥

उत्क्षिप्तेति । उत्क्षिप्तेन उच्चमितेन बाहुना दर्शित भुजमूलं यस्मिन् तद् यथा तथा मम सख्या आहृष्यमाण चूतमुकुल । भवतः परमतिशयेन उच्चपदलाभ उत्कण्ठगतिलाभः राजति शोभने सुकुलेति सम्बोधनेन नायकस्य अन्याङ्गनाभोगराहित्यं नवयौवनवत्त्वञ्च ध्वन्यते । मत्सख्या त्वा प्रति समासक्ता तव सुखातिशयः अवश्यं भावीति कस्याश्चित् कञ्चित् युवानं प्रति वचनम् । सुकुलाटेराकर्षणोत्तरभोचनात् ऊर्द्धगतिर्जायते इति प्रसिद्धिरत्वानुसन्धेया । अपस्तुतप्रशसालङ्कारः ॥ १८ ॥

उच्चोति । हे तरुणि ! उच्चयोरुच्चतयोः कुचकुम्भयोर्निहितः विन्यस्तः कुम्भपदेनाधिककाठिन्यं कुचयोर्दोष्यते । जघने कटपुरोभागे लग्न संवक्तम् अप्य यस्य तथाभूतः अयं तव हार अतिनिम्नम्

उल्लसितशीतदीधितिकलोपकण्ठे स्फुरन्ति तारौघाः ।
 कुसुमायुधविष्टतधनुर्निर्गतमकरन्दविन्दुनिभाः ॥ २० ॥
 उपनीय प्रियमसमयविदं च मे दग्धमानमपनीय ।
 नर्मापक्रम एव क्षणदे दूतीव चलितासि ॥ २१ ॥

अतिनतं यत् सध्यं तस्य निम्नदेशोऽङ्गुलनाय यत् काष्ठं दीयते तत्
 सक्रमदारु तत्सदृशः सन् हृदय मनः दृष्टुरिति शेषः चाख्यति
 चञ्चलं करोति । अन्योऽपि संक्रमदारुणा चक्रन् चञ्चलदेहो भवतीति
 प्रसिद्धिः । तव कुचयोरुपरि हारदर्शनेन लोकस्तत्सङ्गममाकाङ्क्षतीति
 कस्याचित् काञ्चित् प्रति वचनम् ॥ १९ ॥

उल्लसितेति । उल्लसितः सुरतसुखात् आनन्दपर्य्य इति भावः
 यः शीतदीधितिसुन्दः नायिकाया सुखमित्यतिशयोक्तिः । तस्य कलं
 सधुर यत् उपकण्ठं कण्ठसमीपं तस्मिन् ताराणां नक्षत्राणां ओघाः
 निचया खेदविन्द्व इत्यतिशयोक्तिः । कुसुमायुधेन कामेन विष्टं
 यत् धनुः पौष्पमिति भावः तस्मात् निर्गता ये मकरन्दविन्दवः कुसुम-
 रसत्रयाः तन्निभा तत्सदृशाः स्फुरन्ति प्रसरन्ति । सुरतप्रसार्त्ता-
 मपि एनां वोच्ये कामिनः पुनः सङ्गमाय यतन्ते इति भावः ।
 कस्याञ्चित् कञ्चित् प्रत्यङ्गिरियम् । अतिशयोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे, सिद्धत्वेऽध्यवसायस्यातिशयोक्तिर्निगद्यते इति ॥ २० ॥

उपनीयेति । हे क्षणदे क्षणम् उत्सव ददातीति तत्सम्बुद्धौ
 हे निशे इत्यर्थः, त्रियासा क्षणदा क्षणेष्वनरः । अममयविदं काला-
 नभिश्च प्रियम् उपनीय मत्सङ्घिभिर्मानवीत्यर्थः मे मम दग्धमानं
 विफलाभिमानम् अपनीय निरस्य च दूतीव नर्मणः विहारस्य उप-
 क्रम एव आरम्भ एव चलितासि प्रभाता असि । उपसालङ्कारः ।
 कस्याञ्चित् प्रियतमप्राप्तावपि रात्र्यसानात् अलम्बसमागमसुखायाः
 खेदवचनमिदम् ॥ २१ ॥

उत्तमवर्नितैकगतिः करीव सरसीपयः सखीधैर्यम् ।

आस्कान्दितीरुणा त्वं हस्तेनैव स्पृशन् हरसि ॥ २२ ॥

—

जकारादिः ।

जडामुनातिवाहय पृष्ठे लग्नापि कालमचलापि ।

सर्वसहे कठोरत्वचः किमङ्गेन कमठस्य ॥ १ ॥

उत्तमेति । उत्तमवर्नितानाम् एकगतिरद्वितीयाश्रय अतिप्रिय इत्यर्थं त्वम् आस्कान्दितौ मर्दिताौ जरु जरु येन तथोक्तेन अन्यत्र आस्कान्दिन् स्पृष्ट जरु स्वजङ्घा येन तथोक्तेन अतिविशालेनेत्यर्थः । हस्तेनैव भुजेनैव अन्यत्र गुरुडादण्डेनैवेत्यर्थं करीव हस्ताव सरसीपयः सरोवरजल सख्या धैर्यं हरसि । एवकारेणालिङ्गनादिषु का क्रथेति व्यज्यते । सत्वसखी तव तादृगेन हस्तसंस्पर्शेनैव त्वयि अचुरक्ता जातेति कञ्चित् प्रति कथ्याञ्चिदुक्तिः । उपसालङ्कारः ॥२२॥

—

जडेति । हे सर्वसहे पृथ्वि ! एतेन तव सर्वसहनत्वमत्वं सूच्यते । असुना कमठेन जडा उद्धृता अथच परिस्थिता त्व पृष्ठे लग्नाऽपि पृष्ठोपरिस्थितापि अस्यैवेति शेषः अथच पश्चात् कृतापि एतेन प्रणयाभावो व्यज्यते । अचलापि अचञ्चला एव अत्रावधारणार्थोऽपि शब्दः । कालम् अतिवाहय गमय । कठोरत्वचः कठिनचर्मण कमठस्य कूर्मस्य अङ्गेन उत्सङ्गेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । कोमले एव उत्सङ्गे उपवेशनं सुखाय एतदर्थमेव सर्वे उत्सङ्गं कामयन्ते नतु कठिने इति भावः । काञ्चित् केनचित् निष्ठुरेण नायकेन परिस्थितां तत्प्रणयवर्जितां प्रति कथ्याञ्चित् सख्या प्रबोधवचनमिदम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ १ ॥

—

ऋकारादिः ।

ऋजुना निधेहि चरणी परिहर सखि निखिलनागराचारम् ।
इह डाकिनीति पल्लीपतिः कटाक्षेऽपि दण्डयति ॥ १ ॥

ऋषभोऽत्र गीयत इति श्रुत्वा स्वरपारगा वयं प्राप्ताः ।

को वेद गोष्ठमेतन्नोशान्तौ विहितबहुमानम् ॥ २ ॥

एकारादिः ।

एको हरः प्रियाधरगुणवेदी द्विविषदोऽपरे मूढाः ।

विषममृतं वा सममिति यः पश्यन् गरलमेव पपी ॥ १ ॥

ऋजुनेति । हे सखि । ऋजुना सरलेन मार्गेष्वेति शेषः । चरणी
निधेहि अर्पय, निखिल समम् नागराचारं नगरोचितरीतिं परिहर
परित्यज । इह अस्मिन् प्रदेशे पल्लीपतिः ग्रामाध्यक्षः कटाक्षेऽपि
कुटिलदृष्टावपि का कथा अन्यनागराचारे इत्यपिशब्दार्थः डाकिनी
इति बुद्ध्या इति शेषः दण्डयति शास्ति । काञ्चित् नागरिका पल्ली
यान्ती प्रति तत्सख्या अवधानार्थं शिक्षान्चनमिदम् ॥ १ ॥

ऋषभ इति । अत्र अस्मिन् प्रदेशे ऋषभः स्वरविशेषः, निषाद्वर्षभ-
माभ्रारषड्जसध्यमधैवताः । पञ्चमश्चेत्यमी सप्त तन्त्रीकयटोत्थिताः
स्वरा इत्यमरः । वृषश्च गीयते गानविषयोक्रियते गानेन कीर्त्यते च
इति श्रुत्वा स्वरपारगाः स्वरज्ञानशास्त्रिनः वयं प्राप्ताः उपस्थिताः ।
गोशान्तौ गोष्ठं षभस्य शान्तौ सान्त्वनविषये मिहितं । कृतः बहुमानः
वृषस्त्विति भावः यत्र तादृशं गोष्ठं गवं स्थानमेतत् को जन वेद
जानाति । नामसादृश्यवशात् वयसत्वागमनेन प्रतारिता इति
भावः । सदाबोचनकासनया समागतानां मूर्खसमागमप्राप्तावेतदुक्ति-
रिति बोध्यम् ॥ २ ॥

एक इति । एकः केवलः, एके सख्यान्यकेवला इत्यमरः । हरः

एष्यति मा पुनरयमिति गमने यदमङ्गलं मयाकारि ।
 अधुना तदेव कारणमवस्थितौ दग्धगेहपतेः ॥ २ ॥
 एकैकशी युवजनं विलङ्घमानाच्चनिकरमिव तरला ।
 विश्राम्यति सुभग त्वामङ्गुलिरासाद्य मेरुमिव ॥ ३ ॥
 एकः स एव जीवति स्वहृदयशून्योऽपि सहृदयो राहुः ।

शिवः प्रियाया अधरस्य गुणान् वक्षति तथाभूतः । अपरे द्विवि
 स्वर्गे सीदन्तीति तथोक्ता देवा इत्यर्थः मूढाः अनभिज्ञाः प्रियाधररसा-
 स्नादानभिज्ञा इत्यर्थः । य हरः विषमं अमृतं वा समं इति पश्यन्
 विचारयन् गरलमेव विषमेव पपौ पीतवान् । श्रियां नारायणेना-
 धिगताया हरस्य प्रियायाः श्रिया अधररसपानानाधिकारित्वात्
 दुःखेन गरलपानं प्रियाधररसात् ज्ञानस्यामृतस्य लब्धोक्तिरिति ।
 देवानान्तु अमृतबुद्धत्वेन तज्ज्ञानराहित्यात् मूढत्वमिति भावः ॥ १ ॥

एष्यतीति । अयं दग्धगेहपतिः गृहहर्तामिहकः पुनः मा
 एष्यति न आगमिष्यति इति धियेति नया गमने विदेशयात्रायाम्
 अस्थेति शेषः यत् अमङ्गलम् अकल्याणम् अकारि कृतम् अधुना
 तदेव अमङ्गलायसनमेव अस्य दग्धगेहपतेः अवस्थितौ गृहे इति
 शेषः कारणं हेतुः । मदीयशापभियायं न विदेशं गत इति सखीं
 कथं ते परितर्विदेशं न गत इति वादिनीं प्रति कस्याश्चित् विरहास-
 हिष्णोरुक्तिः ॥ २ ॥

एकैकश इति । हे सुभग । तरला युवजनविचारणे चपला सा
 अङ्गुलिः अचनिकरमिव जपमालामणिमङ्गुलमिव एकैकशः एकादि-
 क्रमेणेत्यर्थः युवजनं विलङ्घमाना लङ्घयन्ती सती मेरुमिव मालामध्य-
 स्थितप्रधानमणिमिव त्वाम् आसाद्य प्राप्य विश्राम्यति नान्यं युवानं
 कामयते । त्वयेवासक्ता सेति कश्चित् प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्ति-
 रित्यम् । उपमालङ्कारः ॥ ३ ॥

एक इति । स्वं हृदयं वक्षःस्थलं मनश्च तेन शून्योऽपि रहितो-

यः सकललघिमकारणमुदर न विभर्ति दुष्पूरम् ॥ ४ ॥

एकेन चूर्णकुन्तलमपरेण करेण चिबुकमुन्नमयन् ।

पश्यामि बाष्पधौतश्रुति नगरद्वारि तद्वदनम् ॥ ५ ॥

एक जीवनमूलं चञ्चलमपि तापयन्तमपि सततम् ।

अन्तर्वहति वराकी सा त्वां नासेव निःश्वासम् ॥ ६ ॥

एकं वदति मनो मम यामि न यामीति हृदयमपरं मे ।

ऽपि शिरोभावरूपत्वादिति भावः सहृदयः हृदयान् प्रशस्तमना इत्यर्थः । स एकः केवलो राङ्गः जीवति प्राणिति यः सकलानां लघिन्नां बाधयानां कारणं हेतुभूतं दुष्पूरं पूरयितुमशक्यम् उदरं जठरं न विभर्ति न धत्ते । उदरपूरणार्थं ये बाष्पजालिकमकार्थं कुर्वन्ति ते श्रुता एव राङ्गस्तु उदरविहीनत्वात् न तथा करोतीति तस्यैव जीवनमिति भावः ॥ ४ ॥

एकेनेति । नगरस्य द्वारि द्वारदेशे एकेन करेण चूर्णकुन्तलम् अलकावनिम् अपरेण करेण चिबुकं तस्या इति शेषः उन्नमयन् अहं बाष्पेण अश्रुजलेन धौते चालिते श्रुती अवधे यस्य तादृशं तस्या वदनं पश्यामि अवलोकयामि । प्रेमातिशयेन तस्या नगरद्वारपर्यन्तागमनमिति भावः । विरहिण्य उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

एकमिति । सा वराकी तपस्विनी अलुकम्पार्हेति व्यज्यते । नासा निःश्वासमिव एकं मुख्यं जीवनमूलं जीवनहेतुभूतं सततं चञ्चलमपि परनायिकादिषु क्लमलौल्यादिति भावः अतएव तापयन्तमपि व्यथयन्तमपि त्वाम् अन्तर्वहति हृदये धारयति । त्वां विना नास्या गतिरिति सख्या कश्चित् प्रति कान्ताप्रेमकथनमिदम् । उपमाबद्धारः ॥ ६ ॥

एकमिति । एकं मनः मनः यामि इति अपरं मे हृदयं न वामीति कान्तसमीपमिति शेषः वदति इति नायिकयोक्ते दूती

हृदयद्वयमुचितं तव सुन्दरि हृतकान्तचित्तायाः ॥ ७ ॥

एरण्डपत्रशयना जनयन्ती खेदमलघुजघनतटा ।

धूलिपुटीव मिलन्ती स्मरज्वरं हरति हलिकबधूः ॥ ८ ॥

—

ककारादिः ।

केलिनिलयं सखीमिव नयति नवोढां स्वयं न मां भजते ।

इत्थं गृह्णिणीमर्ये सुवति प्रतिवेशिना हसितम् ॥ १ ॥

वदति हृदयेति हे सुन्दरि । हृतं कान्तस्य चित्तं यथा तथाभूतायाः स्तत्र हृदयद्वयम् उचितमेव । एकं तव स्वं चित्तं द्वितीयं कान्तचित्तं त्वया हृतमिति तव द्विहृदयत्वादिति भावः । दूतीनायिकयोरुक्ति-प्रत्युक्ती ॥ ७ ॥

एरण्डेति । अलघु विशालं जघनतटं कटिपरोभागं यस्यास्ता-दृशी हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य बधूः कान्ता एरण्डपत्रं शयनं यस्यास्तथोक्ता एरण्डपत्रास्तरणशायिनीत्यर्थः मिलन्ती कान्तेन सङ्गच्छमाना खेदं जनयन्ती सुरतसमादिति भावः धूलिपुटीव रेणुपो-टलोव स्मरज्वरं कामपीडा हरति स्वस्य कान्तस्य चेति शेषः । एरण्डपत्रान्तरिता धूलिपोटलो मदनज्वरशान्तिदायिनीति वैद्यका । उपमालङ्कार ॥ ८ ॥

—

केलिनिलयमिति । इत्थं गृह्णिणी नवोढां सपत्नीमिति शेषः सखीमिव केलिनिलयं क्रीडागारं नयति स्वयं मां न भजते न सेवते इत्यम् अनेन प्रकारेण व्यर्थं वैश्ये, व्यर्थं स्वामिवैश्ययोरित्यमरः । गृह्णिणी गृहस्वामिनीं ज्येष्ठां भार्यामित्यर्थः सुवति प्रशंसति मति प्रतिवेशिना केनचित् हसितम् । गृहस्वामिनी समानुरक्ता कथमपि

कालक्रमकमनीयक्रोड़ेयं केतकीति काशंसा ।
 वृद्धिर्यथा यथास्यास्तथा तथा कण्टकोत्कर्षः ॥ २ ॥
 कृतकस्त्राप मदीयश्वासध्वनिदत्तकर्णं किं तीव्रैः ।
 विध्यसि मां निःश्वासैः स्मरः शरैः शब्दवेधीव ॥ ३ ॥
 क्व स निर्मोकदुकूलः कालङ्करणाय फणिमणिश्रेणी ।
 कालियभुजङ्गगमनाद्यमुने विश्वस्य गम्यासि ॥ ४ ॥

सपत्नीं स्वाभिना सयोज्य निश्चिन्ता मया विहरतीति अनेन मूर्खेन
 न ज्ञातमिति हासकारण बोध्यम् ॥ १ ॥

कालेति । इयं केतकी केतकज्जुमलता कालक्रमेण कुजुमसमया-
 विर्भावेणेत्यर्थः अन्यत्र यौवनप्रादुर्भावेणेत्यर्थः कमनीयः रमणीयः
 क्रोड़ः तल्लप्रदेशः अन्यत्र भुजाभ्यन्तरदेशः यस्यास्तथाभूता इति हेतो
 का आशंसा प्रशंसा ? न कापोत्यर्थं यथा यथा अस्याः केतक्याः
 वृद्धिः, तथा तथा कण्टकानाम् उत्कर्षः प्राचुर्यादिति भावः
 अन्यत्र क्षुद्रशूल्यां विटानामिति भावः उत्कर्षः उल्लासः । कस्या-
 श्चित् साधारण्यकन्याया दर्शनेन लोकानामुक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

कृतकीति । हे कृतकस्त्राप कल्पिमनिद्र ! मदीयस्य श्वासस्य ध्वनौ
 दत्तौ अवहितौ कर्णौ येन तथाभूत ! शब्दवेधीव स्मरः शरैः तीव्रैः
 दारुणैः दीर्घैरिति यावत् निःश्वासैः किं कथं मा विध्यसि ? कञ्चित्
 स्वकान्तं निद्रिता ज्ञात्वान्यनारोसत्रिधे गन्तुकामं कपटनिद्रया
 कान्तया निश्वासं प्रति दत्तकर्णं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
 उपमानलङ्कारः ॥ ३ ॥

कीति । हे यमुने कालिन्दि । तदाख्ये नायिके च स निर्मोक
 एव सर्पकञ्चुक एव दुकूलः वसनं क्व ? अलङ्करणाय फणिना मणिश्रेणी
 रत्ननिचयश्च क्व ? नास्तीत्यर्थः कालियस्य तदाख्यस्य भुजङ्गस्य गमनात्
 त्वत्परित्वागेनान्यत्र प्रस्थानादित्यर्थः विश्वस्य निःशङ्कतयेति भावः

किञ्चिन्न बालयोक्तं न सप्रसादा निवेशिता दृष्टिः ।
 मयि पदपतिते केवलमकारि शुकपञ्चरो विमुखः ॥ ५ ॥
 कृतहसितहस्तालां मन्मथतरलैर्विलोकितां युवभिः ।
 क्षिप्तः क्षिप्तो निपतन्नङ्गे नर्तयति भृङ्गस्ताम् ॥ ६ ॥
 कमलमुखि सर्वतोमुखनिवारणं विदधदेव भूषयति ।
 रोधीऽरुद्धस्वरसास्तरङ्गिणीस्तरलनयनाञ्च ॥ ७ ॥

गम्या अस्मि । काञ्चित् दुर्दृष्टपुरुषभक्ता साम्प्रतं तेन च परित्यक्तां
 कामिनीं प्रति अपरेषा विटानामुक्तिरियम् ॥ ४ ॥

किञ्चिदिति । मयि पदपतिते चरणनिपतिते सति मानापनया-
 यमिति भावः । बाह्या सुगम्या तथा किञ्चित् सत् असेति भावः
 न उक्तां तथा सप्रसादा प्रसन्नताव्यङ्गिका दृष्टिश्च न निवेशिता
 न मयि अर्पितेत्यर्थः, केवलं शुकपञ्चरं विमुखं अन्यदिङ्मुखः
 अकारि कृतः । शुकानां समर्थं रतिक्रीडाया कृताया ते सर्वसमर्थं
 प्रकाशयन्तीति तेषा वैसुख्यसम्पादनं कृतं तेन मयि सुरतानुभूतिर्दत्तेति
 व्यज्यते । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ ५ ॥

कृतेति । भृङ्गः भ्रमरः लम्पटश्च मन्मथतरलैः कामचपलैः
 युवभिः कृतः हसितेन हस्तालां यत्र तद् यथा तथा विलोकितां
 दृष्ट्वा ता क्षिप्तः क्षिप्तः पुनः पुनस्ताडिन इत्यर्थः अङ्गे निपतन्
 नर्तयति । अत्र भृङ्गेण कृताया नर्तनमिव कामुकैः कामिण्याः
 सर्वजनसमर्थं कुचादिषु स्पर्शनेन नर्तनं व्यज्यते । इत्यञ्च साधारणी
 ॥ ६ ॥

कमलेति । हे कमलमुखि पद्ममुखि ! सर्वतोमुखस्य जलस्य
 निवारणम् अवरुधनम् अन्यत्र सर्वतः सर्वथात् मुखस्य निवारणम्
 अप्रदर्शनं विदधदेव कुर्वदेव रोधः तटं लज्जया स्वगोपनञ्च अरुद्धः
 स्वस्य रसः जलम् इच्छा च यामिः तथामूतास्तरङ्गिणीः नदीः

कितव प्रपञ्चिता सा भवता मन्दाच्चमन्दसञ्चारा ।

बहुदायैरपि सम्प्रति पाशकसारीव नायाति ॥ ८ ॥

कः श्लाघनीयजन्मा माघनिशीथेऽपि यस्य सौभाग्यम् ।

प्रालेयानिलदीर्घः कथयति काञ्चीनिनादोऽयम् ॥ ९ ॥

किमशकनीयं प्रेम्णः फणिनः कथयापि या विभेति स्म ।

तरले चपले नयने यासा ताञ्च ललना इति शेषः भूषयति अलङ्करोति । काञ्चित् कामिनीं प्रति तत्सख्या स्तुचरितशिक्षणमिदम् ॥७॥

कितवेति । हे कितव धूर्त ! सा तव कान्तेति शेषः भवता प्रपञ्चिता प्रकाश नीता भवन्तं सानुरक्तेति प्रकाश गतेति भावः अन्यत्र चालिता । मन्दाच्चेण लज्जया मन्दः सञ्चारो गतिर्व्यस्तथाभूता लज्जया त्वत्सकाशभागन्तुमशक्तेति भाव अन्यत्र मन्दाच्चेः मन्दपाशकैः मन्दः अल्पः सञ्चारः गमन गृहात् गृहान्तरप्राप्तिरित्यर्थः यस्यास्तथाभूता बहुदायैरपि बहुधनप्रलोभनैरपीत्यर्थः अन्यत्र बहुप्रयत्नैरपि पाशकसारीव पाशक्रीडनगुटिकेव न आयाति नामच्छति तव समीपमिति शेषः अन्यत्र खगडहमिति शेषः । श्लेषानुप्राणितोपनालङ्कारः । कथ सा अत्समीप नायातीति वादिनं कायकं प्रति दृष्ट्या उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

क इति । माघनिशीथेऽपि माघमासीयार्द्धरात्रौऽपि प्रबलशीतरजनीयोगेऽपीति भावः प्रालेयानिलेन शिशिरवातेन दीर्घः महान् सञ्चारित इति भावः अयं काञ्चीनिनादः रशनाध्वनिः अभिसारिणीप्रदसञ्चारादिति भावः यस्य सौभाग्यं कथयति स्तुचयति स श्लाघनीयप्रशंसनीयं जन्म यस्य तथाभूतः युवेति शेषः कः ? शीतनिशीथे अभिसरन्तीं कामिनीं काञ्चीनिनादेन ज्ञात्वा कस्यचित् अभिसरणीययुवकस्य प्रशंसनमिदम् ॥ ९ ॥

किमिति । प्रेम्णः प्रणयस्य अशकनीयम् असाध्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः या प्रावेतीति शेषः फणिनः सर्पस्य कथयापि विभेति

सा गिरिशभुजभुजङ्गमफणोपधानाद्य निद्राति ॥ १० ॥
 कृत्विमकनकेनेव प्रेम्णा सुषितस्य वारवनिताभिः ।
 लघुरिव वित्तविनाशक्लेशो जनहास्यता महती ॥ ११ ॥
 किं पर्वद्विवसमार्जितदन्तोष्ठि निजं वपुर्न मण्डयसि ।
 स त्वां त्यजति न पर्वस्वपि मधुरामिच्छुयष्टिमिव ॥ १२ ॥
 कष्टं साहसकारिणि तव नयनार्धेन सोऽध्वनि स्पृष्टः ।

स सा अद्य इदानी गिरिशस्य हरस्य भुजे य भुजङ्गमः सर्पः
 तस्य फण उपधानं सन्तकावलम्बनविशेषः यस्यास्तथाभूता सती
 निद्राति शेते । यदि सत्त्व प्रेस स्यात् तदा कार्पा भोतिने विद्यते इति
 कस्याञ्चित् काञ्चित् पति उक्तिः ॥ १० ॥

कृत्विमेति । वारवनिताभिः प्रेम्णाभिः कृत्विमकनकेनेव कल्पित-
 काञ्चनेनेव प्रेम्णा प्रणयेन सुषितस्य प्रतरिनस्य वित्तस्य धनस्य
 विनाशक्लेशः अयजनितकष्ट लघुरिव अल्प इव जनाना लोकाणा
 हास्यता महती अतिशयान्नीत्यर्थं वाराङ्गनाना कृत्विमप्रणये धन-
 क्षयोऽस्तु लोका यत् हसन्ति तदेव सत्त्वं दुःखसत्त्वाद्यतीति भावः ।
 वेश्याहृतसर्वस्वस्तानुशोचनमिदम् । उपमाखड्गारः ॥ ११ ॥

किमिति । पर्वद्विवसे अभावस्यादिदिनपञ्चके इत्यर्थे मार्जितौ
 विशोधितौ दन्तोष्ठौ यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । किं कथं निज वपुः शरीरं
 न मण्डयसि न भूषयसि ब्रह्मचर्यादरण्यं कारध्यासीति बुद्धेति भावः
 स कान्तः पर्वसु अमाशाब्दादिष्वपि त्वां मधुराम् इच्छुयष्टिमिव न
 त्यजति । पर्वयजे ब्रजेष्टनादिति शास्त्रात् पर्वसु गमनस्य निषिद्धत्वात् ।
 पर्वार्षिचक्रोर्षिः । अभावस्याष्टमी चैव चतुर्दश्याथ पूर्विका ।
 पर्वार्ष्येतानि राजेन्द्र रविसंक्रान्तिरेव चेति ॥ नाविका प्रति सख्या
 उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

कष्टमिति । हे साहसकारिणि ! अकार्यं कारिणीत्यर्थः स

उपवीतादपि विद्विती न द्विजदेहस्तपस्वी ते ॥ १३ ॥

क्लेशेऽपि तन्यमाने मिलितेयं मां प्रमोदयत्येव ।

रौद्रेऽनस्त्रेऽपि नभःसुरापगावारिवृष्टिरिव ॥ १४ ॥

कूपप्रभवाणां परमुचितमपां पट्टबन्धनं मन्ये ।

याः शक्यन्ते लब्धुं न पार्थिवेनापि विगुणेन ॥ १५ ॥

युवेति शेष अध्वनि पद्यि तव नयनाङ्गेन स्पृष्टः कटाक्षविषयीकृत इत्यर्थः द्विजदेहः ब्राह्मणशरीरः स तपस्वी वराकः अतुल्यनीय इति भावः उपवीतात् यज्ञस्त्रयधारणादपि न विद्वितः न ज्ञातः अयं भावः त्वत्कटाक्षाहतस्य तस्य त्वत्सङ्गमं विना प्राणवियोग एव भविता ततश्च ते ब्रह्महत्याभयमपि नास्तीति भावः । कस्याश्चित् काञ्चित् कुतश्चित् अतुरागिणीं कर्तुं प्ररोचनवचनमिदम् ॥ १२ ॥

क्लेशेऽपीति । क्लेशे तन्यमाने विस्तोर्यभाषेऽपि क्लेशबाहुल्येऽपीत्यर्थं मिलिता सङ्गता इयं कान्ता मां प्रमोदयत्येव क्लेशाभावे मिलितेति किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । तत्सङ्गमे यदि नभः क्लेशातिशयः स्यात् तदपि सुखमिति निष्कर्षः । अनभो भेषमून्ये रौद्रे आतपेऽपीत्यर्थः नभसः सुरापगायाः सर्गङ्गाया वृष्टिरिव । यथा भेषाभावेऽपि सौरातपे मन्दाकिनीवृष्टिः प्रसिद्धा सुखयति तद्वत् । काञ्चित् कथं ते ईदृगायासस्तत्सङ्गमं प्रतीति वादिन प्रति कञ्चित् कारुकस्थोक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ १४ ॥

कूपेति । कूपः प्रभवो यासां तासां कूपस्थितानामित्यर्थः अन्यत्र सावर्ण्यश्टहास्यतानामिति ध्वनिः अपा जलानां पट्टेन अरवट्टेन अन्यत्र व्यवशुण्ठनवसनेन बन्धनं स्वगोपनमित्यर्थः परम् अत्यन्तम् उचितं मग्ने विवेचयामि । याः आपः कान्ताश्चेति ध्वनिः । पार्थिवेनापि प्रथिवीविकारकुम्भादिनापि राज्ञापीति ध्वनिः विगुणेन रज्जुमून्येन शुष्करहितेनेति ध्वनिः लब्धुं प्राप्तुं न शक्यन्ते ।

कररुहमिखानिखात भ्रान्त्वा विश्रान्त रजनिदुरवाप ।
 रविरिव यन्त्रोक्लिखितः कृशोऽपि लोकस्य हरसि दृशम् ॥१६॥
 किं करवाणि दिवानिशमपि लग्ना सहजशीतलप्रकृतिः ।
 हन्त सुखयामि न प्रियमात्मानमिवात्मनश्छाया ॥ १७ ॥
 केशैः शिरसो गरिमा मरणं पीयूषकुण्डपातेन ।
 दयितवहनेन वक्षसि यदि भारस्तदिदमचिकित्स्यम् ॥१८॥

निर्गुण्येनेय कामिनी लभ्यते इति कस्याञ्चित् दूत्याः कञ्चित् कामिनं
 प्रत्युक्तिरियम् । अपस्तुतप्रसालङ्कारः ॥ १५ ॥

कररुहेति । हे कररुहाया नखाना मिखाभिरयैः निखातः
 क्षतः तत्तन्वुबौ । भ्रान्त्वा इतस्ततः गत्वा अन्वाङ्गनास्विति भावः
 विश्रान्त प्राप्तविश्राम ! रजनिषु दुराप दुर्जन ! त्व यन्त्रेषु शाया-
 स्त्रविशेषेण उक्लिखित उद्धर्षितः रविरिव सूर्य इव कृशोऽपि
 क्षीणोऽपि लोकस्य सहिषस्वेति भावः दृश नयनं हरसि नेत्रानन्दं
 ददासीति भावः । पुरा किल सौरतेजः सोदुम्भशक्त्या तत्प्रत्यया
 सञ्जया प्रार्थितः पिता त्वष्टा सूर्यं यन्त्रमारोष्य क्षीणतेजसमकरोत् ।
 ततः स सञ्जतेजा आसीदिति पौराणिकी वार्त्तास्तुसन्धेया । खण्डि-
 ताया नायिकाया नायक प्रत्युक्तिरियम् । उपसालङ्कार ॥ १६ ॥

किमिति । किं करवाणि दिवानिश सततमित्यर्थः लग्नापि सङ्गता
 तथा सहजा स्नाभाविकी शीतला प्रकृतिः स्वभावो यस्यास्तथाभूतापि
 आत्मनः छाया आत्मानमिव प्रिय कान्तं न सुखयामि न सुखोक्तुं
 पारयामीत्यर्थः हन्त खेदे । ईदृशसेवायामपि यद्यसौ न सुखी स्यात्
 तटाहं किं करोमि इत्यरेच्छैवात्र प्रभवतीति भावः । कथं कामिनं
 न सुखयसीति वादिनीं प्रति कस्याञ्चित् खेदोक्तिरियम् । उपसा-
 लङ्कारः ॥ १७ ॥

केशैरिति । केशैः शिरसः मूर्ध्नि गरिमा गोश्वं भवतीति शेषः

किञ्चित्कर्मशतामनु रसं प्रदास्यन्निसर्गमधुरं मे ।
 इक्षोरिव ते सुन्दरि मानस्य ग्रन्थिरपि काम्यः ॥ १९ ॥
 केन गिरिशस्य दत्ता बुद्धिर्भुजगं जटावनेऽर्पयितुम् ।
 येन रतिरभसकान्ताकरचिकुराकर्षणं सुषितम् ॥ २० ॥
 करचरणकाञ्चिहार प्रहारमविचिन्त्य बलगृहीतकचः ।
 प्रणयी चुम्बति दयिदावदनं स्फुरदधरमरुणाक्षम् ॥ २१ ॥

न तु भावबुद्धिरिति भावः प्रीयूषकुण्डकातेन अस्मत्तद्दपतनेन मरणम्
 अत्रान्भव प्रत्युत चिरजीवनमेवेति भावः तथा वक्षसि दयितवचनेन
 कान्तधारणेन यदि भारः क्लेशबुद्धिरिति भावः तत् तदा इदम्
 अचिकित्तस्य चिकित्सनीयं न भवतीत्यर्थः अस्य रोगस्य चिकित्सा
 नास्तीति भावः । कथं कान्तं वक्षसि धारयसीति वादिनीं प्रति
 कस्याञ्चिदुक्तिः ॥ १८ ॥

किञ्चिदिति । हे सुन्दरि । ते तव मानस्य इक्षोरिव ग्रन्थिरपि
 किञ्चित् ईषत् कर्मशता कठिनताम् अतु पश्चात् ईषत्कार्ठन्यानन्तर-
 मित्यर्थः निरसमधुरं स्वभावसमोद्धरं रसं प्रदास्यन् मे मम काम्यः
 काङ्क्षणीयः । क्षणकोपां मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमा-
 लङ्कारः ॥ १९ ॥

केनेति । केन जनेन जटावने जटाजूटे भुजगम् अर्पयितुं
 गिरिशस्य हरस्य बुद्धिं दत्ता येन बुद्धिदानेन रतौ सुरते रभसं वेग-
 हर्षो वा यस्यास्तथाभूता या कान्ता गौरी तस्या करेण चिकुराणां
 केशानाम् आकर्षणं सुषितं हृतं शिरःस्थितमर्पभयादिति भावः ।
 जटावने जटानाम् अवने रक्षणे निमित्तार्थे मन्मथो जटारक्षणाथ-
 मित्यर्थ इति केचित् ॥ २० ॥

करेति । करेण हस्तेन चरणेन पादेन काञ्चिहारेण च यः
 प्रहारः तम् अविचिन्त्य अगणयित्वा बलेन गृहीताः कचाः केशा

कुरुतां चापलमधुना कलयतु सुरसासि यादृशी तदपि ।
 सुन्दरि हरीतकीमनु परिपीता वारिधारिव ॥ २२ ॥
 कज्जलतिलककलङ्कितमुखचन्द्रे गलितसलिलकणकेशि ।
 नवविरहदहनतूली जीवयितव्यस्त्वया कतमः ॥ २३ ॥
 कञ्चानुवृत्तयोऽपि हि परोपकार त्यजन्ति न महन्तः ।
 त्वणमात्रजीवना अपि करिणी दानद्रवार्द्रकराः ॥ २४ ॥

यस्य तादृशः सन् प्रणयी प्रियः स्फुरन्तौ स्रन्दमानौ अधरौ यस्य
 तथाभूतम् अरूपे रक्ते अक्षिणी नयने यस्य तादृशः कोपादिति भावः
 दयिताया कान्तायाः वदनं चुम्बति । कान्तस्यान्याङ्गनामाङ्गदर्शनेना-
 तिसानवत्वाच्चेष्टितमिदम् ॥ २१ ॥

कुरुतामिति । हे सुन्दरि ! अधुना सास्यत चापलम अन्याङ्गना-
 दिषु बाल्यसारूपमिति भावः कुरुता करोतु त्वं हरीतकाम् अन्तु
 पश्चात् हरीतकाभोजनानन्तरमित्यर्थं परिपीता सम्यक् पीता वारि-
 धारेव यादृशी सुरसा सुरसिका अस्मि तदपि कलयतु जानातु तव
 प्रिय इति शेषः । उपमाबङ्कारः । कान्तस्यान्यासत्प्रा विमनसं नावि-
 कां प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ २२ ॥

कज्जलेति । कज्जलतिलकेन कलङ्कितं मुखचन्द्रं यस्यास्तत्स-
 म्बुद्धौ तथा गलितं सलिलानां जलानां कणाः येभ्यः तथाभूताः
 केशा यस्यास्तत्सम्बुद्धौ त्वया नवविरहदहनस्य नूतनविच्छेदानलस्य
 त्वलः लघुदहनीयवस्तुविशेषस्वरूप इति भावः कतमः जन इति शेषः
 जीवयितव्यः । एतादृशत्वदर्शनेन विरहिण्योऽपि कान्तास्तादृशावस्था-
 स्मरणेन कथञ्चित् जीवन्तीति भावः । रूपकाबङ्कारः ॥ २३ ॥

कञ्च्रेति । कञ्च्रेण अनुवृत्तिर्जीवनं येषां तादृशा अपि महान्तः
 जनाः परोपकारं न हि त्यजन्ति । तथाहि त्वणमात्रं जीवनं येषां
 तथाभूता अपि करिणः हस्तिनः दानद्रवेषु मदस्मरणेन आर्द्राः सिक्ताः

किं हसथ किं प्रधावथ किं जनमाह्वयथ बालका विफलम् ।
तदयं दर्शयति यथा रिष्टः कण्ठे ऽमुना जगृहे ॥ २५ ॥

कातरताकेकरितस्सरलज्जारोषमसृणमधुराक्षी ।

मीक्तुं न मीक्तुमथवा वलतेऽसावर्धलध्वरतिः ॥ २६ ॥

केतकगर्भे गन्धादरेण दूरादमी द्रुतमुपेताः ।

मदनस्यन्दनवाजिन इव मधुपा धूलिमाददते ॥ २७ ॥

कराः शुण्डादण्डा येषा तथाभूताः भवन्तीति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासाबङ्गारः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्य वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदि । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । साधर्म्येतेतरेणार्थान्तरन्यासोऽप्युच्यते इति ॥ २४ ॥

किमिति । हे बालकाः ! किं कथं हसथ, किं कथं प्रधावथ, किं कथं विफलम् अनर्थकं जनलोकम् आह्वयथ ? रिष्टः दैत्यविशेषः यथा असुना कण्ठे जगृहे गृहीत, अथ कण्ठ इति शेषः तत्तद्येत्यर्थः दर्शयति । तत्त्वतो नाय गोपिकाभालिक्रति येन रूपेण दैत्यः गले धृतः तत्प्रदर्शनमेतदिति गोपीसखा बालका अन्यथा बोधिता इति भावः ॥ २५ ॥

कातरेति । अङ्गं यथा तथा लब्धा रतिर्यया तथाभूता असम्पूर्णसुरतेत्यर्थः अथौ नारीति शेषः कातरतया सुरतप्रमज्जनितक्लेशेनेति यावत् केकरिते कुटिलीकते तथा सरेण कामेन लब्ध्या रोषेण च मसृणमधुरे स्निग्धमनोहरे अक्षिणी यस्यास्तादृशी सती मीक्तुं परित्यक्तुम् अथवा न मीक्तुं पतिमिति शेषः वलते उद्वुक्ते । प्रति सम्पूर्णसुरतसुखं त्यक्तुमपि न पारयति अत्यक्तुमपि न पारयतीति भावः ॥ २६ ॥

केतकेति । केतकस्य कुसुमविशेषस्य गर्भे अभ्यन्तरे गन्धादरेण यतोऽस्माद् सौरभं वासते ततोऽत्र मधुप्राप्त्यामीति वासनयेति भावः

की वक्रिमा गुणाः के का कान्तिः शिशिरकिरणलेखानाम् ।

अन्तः प्रविश्य यासामाक्रान्तं पशुविशेषेण ॥ २८ ॥

कृतविविधमथनयत्नः पराभवाय प्रभुः सुरासुरयोः ।

इच्छति सौभाग्यमदात् स्वयंवरेण श्रियं विष्णुः ॥ २९ ॥

अथच गन्धे आदरो वस्य तथोक्तेन वायुनेत्यर्थः दूरात् दूरदेशात् द्रुतं शीघ्रम् उपेता आगता मधुपाः भ्रमरा मदनखन्दनवाजिन इव कामरथान्ना इव धूलिं परागं पदच्छुस्यं रजश्च आददते गच्छन्ति । वाद्यकीर्त्तिमता कीर्त्तिश्रवणात् याचका अर्धलोभेन दूरात् तत्समीपमागतास्तदप्राप्त्या प्रतार्थ्यन्ते इति भावः । यद्वा हे केतकगर्भे तदाख्ये कान्ते ! गन्धादरेण तव गुणलोभेन दूरात् आगता अमी मधुपा मद्यपाः विद्यासिन इति भावः धूलिं त्वच्चरणरेणुम् आददते । तस्मादनुपाद्या एते इति कस्याश्चित् सख्या काश्चित् वारवनिता प्रत्युक्तिरियम् । उपनालङ्कारः ॥ २७ ॥

क इति । पशुविशेषेण ऋगेषेत्यर्थः अथच जडेन यासाम् अन्तः अभ्यन्तरं प्रविश्य आक्रान्तम् अधिष्ठितं तासां शिशिरकिरणलेखानां चन्द्रलेखाना वक्रिमा वक्रत्वं वैचित्यमित्यर्थः कः ? न कोऽपीत्यर्थः गुणाः के ? न कोऽपीत्यर्थः कान्तिश्च का ? न कापीत्यर्थः । यासां नारीणां सौरभादिकं मूर्खेणाखाद्यते न तु विदुषा तासां सौरभादिकं विफलमिति, ये च सज्जनसङ्गतिर्न कृता तेषाञ्च गुणा विफलता इति भावः ॥ २८ ॥

कृतेति । कृतः विविधः बद्धः मथने समुद्रस्येति भावः यत्नो येन तथोक्तः सुरासुरयोः देवदैत्ययोः पराभवाय प्रभुः समर्थः विष्णुः सौभाग्यमदात् सुभगत्वाभिमानात् स्वयंवरेण श्रियं लक्ष्मीम् इच्छति । समुद्रमन्थने कृतबद्धप्रकाशेन सुरासुरजयिना विष्णुना लक्ष्मीपरिपश्ये न बलात्कारः कृतः अपि तु लक्ष्मीः एव तं सौभाग्येन हतव-

किं पुत्रि गण्डशैलभ्रमेण नवनीरदेषु निद्रासि ।
 अनुभव चपलाविलसितगर्जितदेशान्तरभ्रान्तीः ॥ ३० ॥
 कान्तः पदेन हत इति सरलामपराध्य किं प्रसादयथ ।
 सोऽप्येवमेव सुलभः पदप्रहारः प्रसादः किम् ॥ ३१ ॥
 कर्णगतेयममोघा दृष्टिस्तव शक्तिरिन्द्रदत्ता च ।
 सा नासादितविजया क्वचिदपि नापार्थपतितेयम् ॥ ३२ ॥

तीक्ष्णतः त्वया तस्या न वलात्कारः प्रयोज्यः सा तु त्वद्गुणेनैव
 वशङ्कता त्वा वरिष्यतीति कस्याञ्चित् काञ्चित् प्रति उक्तिः ॥ २६ ॥

किमिति । हे पुत्रि ! गण्डशैलभ्रमेण गण्डशैलोऽयं चिर स्था-
 स्यति इति सोऽहेनेत्यर्थः नवनीरदेषु अभिनवजलदेषु पथिकेष्विति
 ध्वनिः । किं कथं निद्रासि निद्रा गच्छसि पथिकानाञ्चित्य सुख तिष्ठ-
 सीति ध्वनिः । चपलाया विद्युतः विलसितं स्फुरणं गर्जितं गर्जनं
 देशान्तरभ्रान्तिश्च ताः अलुभव भुङ्क्त्व । पान्येन सह प्रेम चञ्चलं तत-
 चाप्रेमिकतया तस्मात् निर्भर्त्सनादिक ततस्तस्य त्वा परित्यज्य पला-
 यनञ्चेति भावः । पथिकानुरक्ता प्रति कस्याञ्चिदुक्तिरियम् । अप्रस्तुत-
 ग्रंथसालङ्कारः ॥ ३० ॥

कान्त इति । कान्तः पदेन हतः ताडितः त्वयेति शेषः इति
 हेतोः सरलाम् अकपटानित्यर्थः अपराध्य दूषयित्वा किं कथं प्रसाद-
 यथ प्रसन्ना क्रूरथ यूयमिति शेषः सोऽपि पदप्रहाररूपः प्रसादः
 एवमेव किं सुलभः नैवेत्यर्थः । अस्याः पदप्रहारो न सुलभः प्रत्युत
 तस्य प्रसाद एवेति विगणयथेति भावः । नायिकासत्त्वा नायकसखीः
 प्रत्युत्तिरियम् ॥ ३१ ॥

कर्णेति । हे सुन्दरि । या कर्णगता आकर्णकदृष्टेत्यर्थः अथच
 कर्णः अङ्गराजः दुर्बोधनमित् तं गता तत्सन्निधौ स्थितेत्यर्थः असो-
 या कस्यर्था यत्न ते दृष्टिपातः स तव चरणानत एवेति भावः अथच

क्लेशयसि किमिति दूतीयं दशक्यं सुमुखि तव कटाक्षेण ।
 कामोऽपि तत्र सायकमकीर्तिशङ्की न सन्धत्ते ॥ ३३ ॥
 को वेद मूल्यमचक्षूते प्रभुणा पणीकृतस्य विधोः ।
 प्रतिविजये यत् प्रतिपणमधरं धरनन्दिनी विदधे ॥ ३४ ॥

अविफला इन्द्रेण परमेश्वरेण विधात्विति यावत् दत्ता अथच इन्द्रेण देवराजेन दत्ता च इयं तव दृष्टिः शक्तिश्च, सा आसादितः प्राप्तः विजयो वा विणिष्टाना जयो यथा तथाभूता न ? अपितु विश्वजय-कर्तोत्वर्थः । तथा इय क्वचिदपि अपगतोऽर्थो यस्याः सा षण्डत्वर्थः पतिता च न अथच अपार्थे अर्जुनभिन्ने घटोत्कचे इति यावत् पतिता न ? अपितु पतितैव । त्वत्कटाक्षपातेन यो न बाध्यते स पुरुष एव नेति भावः । कामिनीं प्रति कश्चिदुक्तिः । अत्र प्रस्तु-ताया दृष्टेरप्रस्तुतायाः शक्तेश्च श्लेषेणैकधर्मसम्बन्धात् श्लेषानुप्राणित-दीपकाबङ्गारः । तदुक्तं दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यत इति ॥ ३२ ॥

क्लेशयसीति । हे सुमुखि ! किमिति कथं दूतीः क्लेशयसि क्लेशकरे कर्मणि नायकप्ररोचनादौ नियोजयसीति भावः । तव कटाक्षेण यत् अशक्यम् असाध्यं तत्र कर्मणि युवजनविजये इति भावः कामोऽपि अकीर्तिशङ्की अयशः शङ्कमानः सन् सायकं शरं न सन्धत्ते न विजयार्थं चेष्टत इति भावः । तव कटाक्षेणैव तव प्रियस्तवाधीनो भविष्यति नात्र ते दूतोपेक्षप्रयासो कार्यः इति कस्याश्चित् सख्या नायिकं कान्तानयनव्यथां प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३३ ॥

क इति । धरस्य पर्वतस्य, महीधरे विश्वरिच्छाभृद्दृष्टार्थधरपर्वता इत्यमरः । नन्दिनी गौरी प्रभुणा हरेण अचक्षूते पाशक्रीडायां पणीकृतस्य पणजेन स्थापितस्य विधोश्चन्द्रस्य मूल्यं प्रतिविजये अधरं प्रतिपणं यत् विदधे कृतवतो तत् को जनः वेद न कोऽपीत्यर्थः । यद्यहं द्यूते पराजयं लभे तदा इमं मम गिरःस्थं तव हारविध्यामि

कुपितां चरणप्रहरणभयेन मुञ्चामि न खलु चण्डि त्वाम् ।
 अलिरनिलचपलकिसलयताडनसहनो लतां भजते ॥३५॥
 कोपाकृष्टभ्रूस्ररशरासने संवृणु प्रिये पततः ।
 छिन्नज्यामधुपानिव कज्जलमलिनाशुजलविन्दून् ॥ ३६ ॥
 कामेनापि न भेत्तुं किमु हृदयमपारि बालवनितानाम् ।
 मूढविशिखप्रहारीच्छूनमिवाभाति यद्वक्षः ॥ ३७ ॥

इति हरेण प्रतिज्ञाते गौरी यद्यहं पराजिये तदा ममाधरं ते दास्या-
 मीति पणोचकार ततश्च चन्द्रस्य मूल्यम् अधरमपरः कोऽपि गौरीं
 विना न जानातीति भावः । कान्ताधरसुधापानमतिमहत् वस्त्विति
 भावः ॥ ३४ ॥

कुपितामिति । हे चण्डि कोपने ! चण्डस्वत्वन्तकोपन इत्यमर ।
 कुपितां त्वां चरणप्रहरणात् पादनाडनात् भयेन च खलु नैव मुञ्चामि
 त्यजामि, अलिः अमरः अनिलेन वायुना चपलस्य कम्पितस्येत्यर्थः
 किसलयस्य पल्लवस्य यत् ताडन तस्य सहनः सन् लता भजते न
 लता त्यजतीति भावः । अत्र वैधर्म्येण दृष्टान्ताङ्गारः । तदुक्तं
 दर्पणे । दृष्टान्तस्य मधुस्य वस्तुनः प्रतिविम्बनमिति । कोपना
 कान्ता प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

कोपेति । हे प्रिये । कोपेन व्याकृष्टा भ्रूरेव स्ररस्य कानस्य
 शरासनं धनुः यस्यास्तत्सम्बुद्धौ । छिन्ना ज्या मधुपा एव तान्
 कज्जलमलिनान् अशुविन्दून् सद्यु मा रुद्दिहीति भावः । रूप-
 काङ्गारः । कस्यचित् विदेशादागतस्य नायकस्य कान्ता चिरविर-
 हार्ता रुदतीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३६ ॥

कामेनेति । कामेनापि का कथान्तेषामित्यपिशब्दार्थः । बाल-
 वनितानां सुगधाङ्गनानां हृदय भेत्तुं विदारयितुं किञ्च न अपारि न
 शक्तं, यत् अतः वक्षः, बालवनितानामिति शेषः मूढस्य अज्ञस्य प्रह-

किं परजीवेर्दीव्यसि विस्मयमधुराच्चि गच्छ सखि दूरम् ।
 अहिमधिचत्वरमुरगयाही खेलयतु निर्विघ्नः ॥ ३८ ॥
 करचरणेन प्रहरति यथा यथाङ्गेषु कोपतरलाची ।
 रोषयति परुषवचनैस्तथा तथा प्रेयसीं रसिक ॥ ३९ ॥
 कस्तां निन्दति लुम्पति कः स्मरफलकस्य वर्णकं मुग्धः ।
 को भवति रत्नकण्ठकमसृते कस्यारुचिरुदेति ॥ ४० ॥

तुमजानत इति यावत् य विशिखप्रहारः शरपातनम् अथवा मूढः
 अल्पः य विशिखप्रहार तेन उच्छूर्नामिव स्मीतमिव आभाति
 राजते स्तनायतनाविर्भावादिति भावः । लोके च यत्नास्त्रघातेन न
 तद्भेदस्तत्र तस्याङ्गस्य स्मीतता भवतीति द्रष्टव्यम् । उत्प्रेक्षाबङ्कारः
 ॥ ३७ ॥

क्रिमिति । विस्मयेन सपुरे मनोहरे विस्फारणविशेषेणेति भावः
 अक्षिणी नयने यस्यास्तद्सम्बुद्धौ । परजावैः परेषा प्राणैः अथच
 परप्राणिभि सर्पैरिति भाव दौव्यसि क्रोडसि । हे सखि । शीघ्र गच्छ
 कान्तसमीपमिति शेषः । उरगयाही आहितशिल्पकः अधिचत्वरम्
 अङ्गनभुवि, विभक्तार्थेऽव्ययीभावः । निर्विघ्नः सन् अर्हिं सर्पं खेलयतु
 क्रीडयतु । त्वयात्र सर्पक्राडादर्शने विबन्धे कृते सङ्केतितस्ते नायकः
 प्राणान् त्यज्यति अस्य च सपजीविनस्तद्दर्शनेन, पहतचित्ततया स्वजी-
 विकाच्छेदो भविष्यतीति च त्वया शत्रुमिती गन्तव्यमिति नायिका
 प्रति द्रुत्या वचनमिदम् ॥ ३८ ॥

करचरणेनेति । कोपेन तरले चञ्चले अक्षिणी यस्यास्तथाभूता
 करचरणेन अङ्गेषु यथा यथा प्रहरति परुषवचनैः निष्ठुरवाक्यैः
 तथा तथा रोषयति कोपयात कामिनीमिति शेषः य इति शेषः स
 एव रसिक ॥ ३९ ॥

क इति । को जनः ता कान्ता निन्दति ? न कोऽपीत्यर्थः ।
 को मुग्धः मूढः स्मरफलकस्य सदनचित्तपटस्य वयकं चित्तरूपाम्

कोपवति पाणिलीलाचञ्चलचूताङ्गुरे त्वयि भ्रमति ।
 करकम्पितकरवाले स्मर इव सा मूर्च्छिता सुतनुः ॥ ४१ ॥
 कौलीन्यादलमेनां भजामि न कुलं स्मरः प्रमाणयति ।
 तद्भावनेन भजतो मम गोत्रस्खलनमनिवार्यम् ॥ ४२ ॥
 कुत इह कुरङ्गशावक केदारः कलममच्छरीं त्यजति ।
 तृणवाणस्तृणधन्वा तृणघटितः कपटपुरुषोऽयम् ॥ ४३ ॥

आलेख्यमित्यर्थः लुम्पति प्रोच्छतीत्यर्थः ? न कोऽपीत्यर्थः । को जन-
 रत्नकण्टकं रत्ननिन्दकं भवति । अत्र कण्टकशब्दो नपुंसकः । कस्य
 जनस्य अस्मृते अरुचिर्भवति ? न कस्यापीत्यर्थः । नायक नायिकायाः
 केनापि कृताञ्जीकनिन्दाश्रवणाद्दुरागविमुखं प्रति नायिकासख्या
 नायिकायाः प्रशंसनेन तद्भिमुखीकरणवचनमिदम् । दृष्टान्तालङ्कारः
 ॥ ४० ॥

कोपवतीति । कोपवति क्रुद्धे पाणौ लीलाया विलासेन चञ्चल-
 चूताङ्गुरः आञ्जसुकुलः यस्य तथासूते क्षरे कामे इव करेण कम्पितः
 करवालो येन तादृशे त्वयि भ्रमति सति सा सुतनुः सुन्दरी मूर्च्छिता
 मोहमिता । कोपनं शत्रुजयायोद्यतं जगद्भिजयायोद्यतं कामभिर-
 दृष्टा सा नितरां कामार्त्तां जातेति नायकं प्रति खनायिकासख्या
 उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४१ ॥

कौलीन्यादिति । अलम् अत्यर्थं कौलीन्यात् सत्कुलप्रसूतत्वात्
 एनाम् अतिसत्कुलप्रसूतासित्यर्थः न तु प्रेयसीमिति भावः भजामि
 श्लेषे, किन्तु स्मरः कामः कुलं न प्रमाणयति कुलीनेयमित्यसत्कुलीनेति
 विचारं न करोतीत्यर्थः तस्या मम प्रेयस्या भावेन भजत इति
 सेवमानस्य मम गोत्रस्खलनं नामभ्रंशनम् अनियार्थं निवारयितुम-
 शक्यम् । कथं मम सख्या सह सुरते तत्सपत्नीनाम त्वया कृतमिति
 वादिनीं सखीं प्रति नायकवचनमिदम् ॥ ४२ ॥

कुत इति । हे कुरङ्गशावक ! नृगपते ! इह केदारः भच्छरीं

खकारादिः ।

खलसख्यं प्राङ्गधुरं वयोऽन्तराले निदाघदिनमन्ते ।
एकादिमध्यपरिणतिरमणीया साधुजनमैत्री ॥ १ ॥

—

गकारादिः ।

गुणमधिगतमपि धनवान्न चिरान्नाशयति रक्षति दरिद्रः ।
मज्जयति रज्जुमन्त्रसि पूर्णः कुम्भः सखि न तुच्छः ॥ १ ॥

कृत. कस्मात् कलमस्य धान्यस्य मङ्गुरीं त्यजसि ? अयं त्वयावाणः
त्वयनिर्मितशरधरः त्वयधन्वा त्वयनिर्मितधनुर्धरः त्वयेन घटित-
निर्मितः कपटपुरुषः क्वत्रिमः पुमान् । अक्षमपतिकाया अस्याः
सकाशमागच्छ नात्र तत्र कापि भीतिरिति नायिकासख्या उपनायक
प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४३ ॥

—

खलसख्यमिति । प्राक् प्रथमतः खलेन दुर्जनेन सख्यं मैत्र्यम्
अन्तराले मध्ये वयः यौवनम् अन्ते अवसाने निदाघदिन योषादिवसा-
वसानमित्यर्थः मधुरं मनोहरं सुखदमित्यर्थः । एका केवला साधु-
जनेन मैत्री आदौ प्रथमतः मध्ये परिणतौ अन्ते च रमणीया
सुखदायिनीत्यर्थः । व्यतिरेकालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । आधिक्य-
सुपमेयस्योपमानान्ध्यं नताथवा । व्यतिरेक इति ॥ १ ॥

—

गुणमिति । हे सखि ! धनवान् जनः अधिगतमपि कथञ्चित्
प्राप्तमपि गुणं विद्यादिकं न चिरात् अविबन्धेनैवेत्यर्थः नाशयति
धनमदेन पर्यालोचनविरहादिति भावः दरिद्रस्तु रक्षति तदेकमात्र-
धनत्वादिति भावः । पूर्णः कुम्भः अन्त्रसि जले रज्जुं मज्जयति,

गुरुरपि लघूपनीतो न निमज्जति नियतमाशये महतः ।
 वानरकरोपनीतः शैलो मकरालयस्येव ॥ २ ॥
 गौरीपतेर्गरीयो गरलं गत्वा गले जीर्णम् ।
 जीर्यति कर्णे महतां दुर्वादी नाल्पमपि विशति ॥ ३ ॥
 गृहपतिपुरती जारं कपटकथाकथितमन्मथावस्थम् ।
 ग्रीणयति पीडयति च बाला निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ ४ ॥

तृष्णः अपूर्ण इति यावत् न मज्जयतीति शेषः । गुणवत्सङ्गतिरेव
 विशेषेति भावः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ १ ॥

गुरुरिति । गुरुर्महानपि लघुना क्षुद्रेण उपनीतः उपस्थापितः
 महतः जनस्य वानरेण उपनीतः आनीतः सेतुबन्धनार्थमिति भावः
 शैलः पर्वतः मकरालयस्येव समुद्रस्येव आशये अन्तःकरणे मध्ये च
 नियतं न निमज्जति । नीचाश्रयेण महतो महत्त्वस्य नागात् महतो-
 ऽन्तःकरणाभिप्रायस्य बोधने अक्षमत्वं भवतीति सर्वथा नीचाश्रयो
 न कर्तव्य इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

गौरीति । गरीयः अतिमहत्त्वं गरलं कालकूटं गौरीपतेः हरस्य
 गले कण्ठे गत्वा जीर्णं परिपाकं प्राप्नोति त्वर्थः गरलस्य स्रयं गमनेन
 गौरीपतेस्तदुपहृष्टेच्छा यथा नासीत् तथा महद्गुभिः परदोषप्रमथे
 नोद्यसः क्रियते इति ध्वन्यते । दुर्वादः लोकापवादः महता कर्णे
 जीर्यति अल्पमपि न प्रविशति । महान्तः परनिन्दं यदि कथञ्चित्
 श्लेषन्ति किन्तु सा तेषां हृदये स्थानं न लभते तत्क्षणादेव नश्य-
 तीति भावः । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थात्तरन्यासः ॥ ३ ॥

गृह्णति । बाला सुग्धा कान्ता निःश्वस्य निःश्वस्य पुनः पुनर्निःश्व-
 स्येत्त्वर्थः गृहपतेः गृहस्थस्य गृहकार्येषु व्यप्रचित्तस्येति भावः पुरतः
 अयतः कपटकथाभिः मिथ्यावाचाभिः सप्त कापि कान्ता नितरां
 मदन्तुरागिणी अस्ति अहन्तु तद्विरहेण संसारमसारं मन्यमानः

गतिगञ्जितवरयुवतिः करी कपोली करोतु मदमलिनौ ।
 सुखबन्धमात्रसिन्धुर लम्बोदर किं मदं वहसि ॥ ५ ॥
 गेहिन्याः शृण्वन्ती गोत्रस्खलितापराधतो मानम् ।
 स्निग्धां प्रिये सगर्वां सखीषु बाला दृशं दिशति ॥ ६ ॥
 श्रीषमये समयेऽस्मिन् विनिर्मित कलय केलिवनमूले ।

कथञ्चित् प्राणान् धारयामि इत्येवहृपाभिरिति भावः कथिता
 प्रकटिता मन्त्रथावस्था कामावेशः येन तादृशं जारम् उपपत्तिं प्रीण-
 यति त्वद्विना नाह जीवामीति निश्वासपरित्यागेनाहुरागातिशय-
 प्रकटनादिति भावः पीडयति च गृहपतिसमक्ष कथमधुनैव ते मनो-
 रथं सम्पादयामीति द्वितीयानि श्वासपरित्यागे कालविखलस्त्वचनादिति
 भावः ॥ ४ ॥

गतीति । गत्या गमनेन सुरत्व्यापारेण च गञ्जिता तिरस्कारा
 पराजितेत्यर्थः वरा श्रेष्ठा युवति करिणो कामिनी च येन तथाभूत
 करो गजः सहाभुजश्च कपोली गण्डौ मदेन मलिनौ मदस्त्राविणा-
 वित्यर्थः करोतु तस्य तत्करणेऽधिकारोऽस्तीति भावः । सुखबन्ध-
 मात्रेण वदनयोजनेनैवेत्यर्थः सिन्धुर गजः । लम्बोदरः । गणपते ।
 किं कथं मदं वहसि ? पुरुषत्विङ्गसङ्गात्समात्रेण न पुरुषत्वम् अपितु
 पुरुषकर्म व्यसाधनक्षमत्वमिति अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारेण व्यज्यते ॥ ५ ॥

गेहिन्या इति । बाला नमोडा कामिनी गेहिन्याः ज्येष्ठायाः
 सपत्या इति भावः । गोत्रस्खलनं स्वकीयनामोच्चारणमिति भावः । तदे-
 वापराधः तस्मात् मानं गेहिन्याः सकाशे प्रेयस्याः स्वस्या सङ्गसा
 नामकीर्तनरूपापराधजनितम् । दीप्यांकोपमिति भावः । शृण्वन्ती
 आकर्णयन्ती, स्व लुनागसो सहाकविप्रयोगात् सोढव्यः । सती प्रिये
 स्वामिनि स्निग्धा स्वानुरागजनितामिति भावः । सखीषु च सगर्वांसु
 अहमेवास्व प्रेयसी नान्येति साहचर्या दृशं दिशति अर्पयति ॥ ६ ॥

श्रीष्येति । अस्मिन् श्रीषमये सन्नामबद्धे समये केलिवनमूले

अलमालवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव शैत्यम् ॥ ७ ॥

गुणबद्धचरण इति मा लीलाविहगं विमुञ्च सखि मुग्धे ।

अस्मिन् वलयितशाखे क्षणेन गुणयन्त्रणं लुटति ॥ ८ ॥

क्रीडाकाननतले विशेषेण निर्मितं विहितं शैत्यम् आलवालविषेण
वृक्षसेवनार्थं तत्तलनिर्मितवृत्तिरूपजलाधारच्छलेन कुण्डलितमिव
कलय अवधारय । तदत्र समये तादृशे एव प्रदेशे क्रीडितव्यमिति
काञ्चित् प्रति कस्यचिदुक्तिः । अथवा अस्मिन् समये वर्षाकाले इति
भावः योऽसमये कोऽस्मिन्मूले विनिर्मितं शैत्यं तद्वृक्षसेवनार्थमिति
भावः आलवालवलयच्छलेन कुण्डलितमिव निरर्थकत्वेन निरूपित-
मिव कलय वर्षादिकेन तत्सत्त्वादिति भावः अन्यदपि वस्तु निरर्थकं
कुण्डलनया प्रतीयते इति लौकिकाः । वर्षाकालोऽयद्युपस्थितः अतस्ते
पति, न चिरात्तानुसृष्टोप्यतीति कस्याञ्चित् सख्या काञ्चित् नायिकां
प्रत्याश्वासनवचनमिदम् । किंवा योऽसमये समये कोऽस्मिन्मूले आल-
वालमण्डलच्छलेन विनिर्मितं शैत्यम् अस्मिन् पुरोवर्तिनि त्वत्कुच-
मण्डले कुण्डलितमिव कुण्डलाकारेण स्थितमिव कलय अवधारय ।
अहं मदनानलसन्तप्तं त्वत्कुचमण्डलं विना न मे शान्तिरिति कस्यचित्
नायकस्य काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ७ ॥

गुणेति । मुग्धे वाले अनभिज्ञे इति यावत् सखि ! गुणेन
रज्ज्वा शीलसौन्दर्यादिना च बद्धौ चरणौ यस्य तथाभूतः बद्धं
निरद्धं चरणम् अन्यत्र गमनं यस्य तथाभूतश्च इति धियेति भावः
लीलाविहगं क्रीडापक्षिणं प्रणयिनश्च मा विमुञ्च न लज्ज । वलयिता
मण्डलिताः शाखा यस्य तादृशे अस्मिन् वृक्षे इति शेषः अन्यत्र बद्ध-
नायिकाकीर्णं प्रदेशे इति शेषः क्षणेन अचिरादेवेत्यर्थः गुणयन्त्रण
रज्जुबन्धनं शीलसौन्दर्यादिना वशीकरणञ्च लुटति नश्यति । सखि
अवधानेन यथा ते कान् पराङ्गनासु नासज्जते तथा कार्यमिति
सख्या नायिकां प्रत्युपदेशवचनमिदम् । श्लेषमूलाप्रस्तुतप्रशंसाबह्वारः
॥ ८ ॥

गुरुगर्जिसान्द्रविद्युद्भयमुद्रितकर्णचक्षुषां पुरतः ।

बाला चुम्बति जारं वज्रादधिको हि मद्नेषुः ॥ ९ ॥

गृहिणीगुणेषु गणिता विनयः सेवा विधेयतेति गुणाः ।

मानः प्रभुता वास्यं विभूषणं वामनयनानाम् ॥ १० ॥

गुणमान्तरमगुणं वा लक्ष्मीर्गङ्गा च वेद् हरिहरयोः ।

एका पदेऽपि रमते न वसति निहिता शिरस्यपरा ॥ ११ ॥

गुर्विति । बाला कान्ता गुरुर्गर्जनं भेषध्वनि-
सान्द्रा घना अनवरतोद्भासनीत्यर्थः विद्युत् ताभ्या यत् भय तेन
मुद्रिते मुकुचिते कर्णचक्षुषी येषा तथाभूतानां गुरुजनानां पुरतः
अपतः जारम् उपपतिं चुम्बति । हि यत् मद्नेषुः कामशरं तत्रप्रहार
इति भावः वज्रात् कुलिशात् तत्पातादिति भावः अधिकं प्रबल ।
वज्रप्रहारोऽपि सद्यः मदनशरप्रहारस्तु नैवेति भावः । भेषगर्जित-
विद्युता क्षणिकत्वेन अतिशीघ्रमेतैर्नतोन्मीलनेन द्रष्टव्यमिति विवेक-
शून्यता साहसकारिता च मदनशरात्तानां भवतीति भावः ॥ ९ ॥

गृहिणीति । गृहिणी गृहस्वामिनी तस्या गुणेषु मध्ये विनयः
शिष्टव्यवहार सेवा पतिशुश्रूषा, विधेयता पतिवश्यता इति गुणाः
धर्मा गणिता प्रसंख्याता प्राधान्येनेति भावः । वामनयनानां कुटि-
लदृशां मानं प्रणयेष्वंजनितकोपं प्रभुता आधिपत्यं वास्यं प्रति-
कूलवर्चित्वं विभूषणं विशेषेण आत्मनः अलङ्करणम् इति गुणाः
गणिता इति शेषः ॥ १० ॥

गुणमिति । लक्ष्मीः गङ्गा च हरिहरयोः आन्तरम् अन्तस्थितं
गुणम् अगुणं दोषञ्च वेद् जानाति । एका लक्ष्मीः पदेऽपि पदसेवायां
रतापीत्यर्थः रमते सानन्दं तिष्ठतीति भावः अपरा गङ्गा शिरसि नि-
हितापि रक्षितापि न वसति न तिष्ठति । गुणवता कृतः अनादरोऽपि
वद नतु निर्गुणकृत आदर इति भावः । सती नारी प्रत्या अनादृतापि

गत्वा जीवितसंशयमभ्यस्तः सोढुमतिचिराद्विरहः ।
 अकरुण पुनरपि दिक्सि सुरतदुरभ्यासमस्त्राकम् ॥ १२ ॥
 गोत्रखलितप्रश्नेऽप्युत्तरमतिशीलशीतल दत्त्वा ।
 निःश्वस्य मोघरूपे खवपुषि निहितं तथा चक्षुः ॥ १३ ॥
 गन्धग्राहिणि शालीन्धीलितनिर्यासनिहितनिखिलाङ्गि ।
 उपभुक्तमुक्तभूरुहशतेऽधुना भ्रमरि न भ्रमसि ॥ १४ ॥

न विस्मयीभवति असाधो तु पत्या समादृतापि न तिष्ठतीति च
 भावः ॥ ११ ॥

गत्वेति । हे अकरुण । निर्देय ! जीवितसंशयं गत्वा अति-
 चिरात् अतिदोषकालात् विरहः सोढुम् अभ्यस्तः । पुनरपि अस्त्राकं
 सुरतदुरभ्यास सुरतलोलाया दुष्टम् अभ्यासं दिक्सि दातुमिच्छसि ।
 प्रवासादागतं पुन प्रवासयायिनं रन्तुकासं कान्तं प्रति कान्ताया
 उक्तिरियम् ॥ १२ ॥

गोत्रेति । गोत्रस्य नाम्न खलितं यत्र तथाभूते प्रश्ने काट-
 म्विनि कथमिदमिति प्रष्टव्ये सौदामिनि किमिदमित्यभ्यस्तकान्तानाम्ना
 शृच्छायामपीति भावः तथा गेहिन्या इति शेष अतिशीतलम् उत्तरं
 दत्त्वा न तत्र विरक्ष्येति भावः निःश्वस्य दुःखातिशयादिति भावः
 मोघरूपे विफलसौन्दर्ये खवपुषि निजशरीरे चक्षुः निहितम् अप्तं
 दुर्भगाङ्गमिति धिरेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ १३ ॥

गन्धेति । हे गन्धग्राहिणि सौरभाकाङ्क्षिणि । उपभुक्तानि
 पञ्चात् सुक्तानि त्वक्तानि भूरुहशतानि वृक्षसमूहा यथा तथाभूते ।
 भुक्तवह्नुरूपे इति ध्वनिः । भ्रमरि ! अधुना इदानीं शालस्य वृक्ष-
 भेदस्य उन्मीलितः निःसृत इत्यर्थः यः निर्यासः रसविशेषः इत्यर्थः
 तत्र निहितम् अप्तं निखिलं समयम् अङ्गं यस्यास्तथाभूते सति !
 न भ्रमसि न इतस्ततः पर्यटसि । भुक्तवह्नुरूपे पञ्चात् कश्चिच्चि-

गुरुषु मिलितेषु शिरसा प्रथमसि लघुषून्नता समेषु समा ।
 उचितज्ञासि तुले किं तुलयसि गुञ्जाफलैः कनकम् ॥१५॥
 गेहिन्या क्रियमाणं निरुध्यमानं नवोढया पुरतः ।
 मम नौकाहितयार्पितगुण इव हृदय द्विधा भवति ॥१६॥
 गुण आकर्षणयोग्यो धनुष इवैकोऽपि लक्षलाभाय ।
 लूतातन्तुभिरिव किं गुणैर्विमर्दासहैर्यद्गुभिः ॥ १७ ॥

इति नवति समाप्तं काञ्चित् वारनारीं प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

गुरुष्विति । हे त्वे तोन्नदण्ड ! गुरुषु सङ्गुह्य भारवत्-
 स्त्रित्वर्थं मिलितेषु सङ्गतेषु शिरसा गुरुसयुतकोष्या इति भावः
 प्रथमसि गुरुषु प्रथमसीति भावः, लघुषु लघुषु मिलितेषु उन्नता
 तिष्ठसीति शेषः, समेषु तुल्येषु समा तुल्या, तन्नात उचितज्ञा
 असि, किन्तु गुञ्जाफलैः कनकं काञ्चनं किं कथं तुलयसि समीकरोपि ?
 एतन्नुचितं तवेति भावः । पक्षे गुरुषु मिलितेषु समागतेषु शिरसा
 मस्तकेन प्रथमसि तानिति शेषः, लघुषु नीचेषु समागतेषु औन्नत्यं
 दर्शयसि, तुल्येषु समागतेषु तुल्यव्यवहारं करोपि अतः त्वम् उचितं
 व्यवहरसि, किन्तु कस्यपि सज्जान्तं नीचवत् व्यवहरसीति नैतत् युक्तं
 तवेति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते ॥ १५ ॥

गेहिन्या इति । मम हृदय गेहिन्या पूर्वभार्य्येति भावः द्विव-
 भाष्यम् आलक्ष्यमाणं पुरतः अगतः नवोढया निरुध्यमानञ्च इत्
 नौकाहितयं विपरीतगामीति भावः तन्नापितः निहितः गुण इव
 रज्जुरिव द्विधा भवति एकगुणवद् नौकाद्वयं परस्परविपरीतगमनेन
 यथा क्रियते तथा मम मनः उभयोरासक्तमपि उभयोर्विपरीत-
 क्रियया दोलायमानं भवतीति भावः । कस्यचिद् द्विभार्य्यस्य सस्यार्थं
 मत्पुक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १६ ॥

गुण इति । धनुष इव आकर्षणयोग्यः विचारद्वय इति यावद्

गायति गीते शंसति शंशे वादयति सा विपञ्चीषु ।
 याठयति पञ्जरशुकांस्तव संवादाक्षरं बाला ॥ १८ ॥
 गणयति न मधुव्ययमयमविरतमापिबतु मधुकरः कुमुदम् ।
 सौभाग्यमानवान् परमसूयति द्युमण्ये चन्द्रः ॥ १९ ॥
 गुणविष्टता सखि तिष्ठसि तथैव देहेन किं तु हृदयं ते ।
 हृतममुना मालायाः समीरणेनैव सौरभ्यम् ॥ २० ॥

पक्षे आकषेणे अचिदुर इत्यर्थः एकोऽपि शुषः विद्यादिः सौवीं च
 लज्जलाभाय बह्वर्थप्राप्तये पक्षे वेध्यवस्तुलाभाय भवतात शेषः लूता-
 तन्तुभारव इवमर्तांरुहैः । वचाशय योग्यैः आकर्षणारुहैश्च बहुभिः
 शुषैः । वद्यादाभि रज्जु भस्त्र किम ? न । कल्पि प्रयोजनमस्तांत्वर्थः ।
 एका विद्या सुशक्तिता वरं न तु पञ्जराक्षरं बहुषु विद्यासु
 अतृकिञ्चिदुपहृष्टमिति भावः ॥ १७ ॥

गायतीति । सा बाला गीतं नव संवादाक्षरं वाक्तांक्षरं गायति,
 शंशे वेद्युवाद्ये शंसति कल्पवात विपञ्चीषु वीणासु वादयति पञ्जर-
 शुकात् पठयति च । त्वय्ययाः सर्वथासक्तिरित कस्माच्चित् दूत्याः
 कनाप प्रत्युक्तिः । अत्रानेकक्रिय स्वकर्तृसम्बन्धात् टोपकालङ्कारः ।
 तदुक्तं दर्पणे । अपस्तुपस्तु 'दाटी'पकन्तु निगद्यते । अथ कारकमेकं
 आदानेकासु क्रिय सु चरि त ॥ १८ ॥

गणयतीति । अय मधुकरः अविरतं निर्बाधमिति भावः कुमुदम्
 अपिबतु मय्यक् भङ्गाभिलषे तत्र मधुव्यय मधुजय न गणयति
 न लज्जयति चन्द्रस्य कुसुदनावकत्यादिति भावः किन्तु सौभाग्यमानवान्
 सुभगत्वाभिसानीत्यर्थः पर केवलं द्युमण्ये सुख्यैव अस्त्विति भोक्तुं
 न ददातीति भावः ॥ १९ ॥

गुणेति । हे सखि ! त्वं गुणैः शीलविनयादिभिः सुखैश्च विष्टता
 विशेषेण अवलम्बिता सती देहेन अवयवेन तथैव पूर्ववदेव तिष्ठसि,
 किन्तु अष्टना दूनोति शेषः समीरणेन वायुना मालायाः सौरभ्यनिव

गुरुसदने नेदीयसि चरणगतं मयि च मूकयापि तथा ।
 नूपुरमपास्य पदयोः किं न प्रियमीरितं प्रियया ॥ २१ ॥
 ग्रन्थिलतया किमिच्छोः किमपभ्रंशेन भवति गीतस्य ।
 किमनार्जवेन शशिनः किं दारिद्रेण दयितस्य ॥ २२ ॥
 गेहिन्या चिकुरय समयससी कारमीलितदृशापि ।
 बालाकपोलपुलकं विलोक्य निहतोऽस्मि शिरसि पदा ॥ २३ ॥

ते तव हृदयं हृतम् । यद्विच त्वं यथास्मिन्नेव दृष्टसे किन्तु त्वञ्जितं
 सदनेशरविद्धमिव लज्जते तदस्मात्तु स्वास्य गोपनमनुचितं शीघ्रं
 तन्निबन्धनाय यत्नः कार्यं इति सखा नायिका प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपमाबह्वारः ॥ २० ॥

युक्तिः । गुरुसदने गुरुणा अशुरादीनां पितादीना वा सदने
 षट्शे नेदायसि निकटवर्तिनि, मयि चरणगते पदपथने च मूकयापि
 निःशब्दयापि गुरुभयादिति भावः, तथा प्रियया पदयोः नूपुरम्
 अपास्य त्यक्त्वा एकत्वमविवक्षितम् । किं प्रियं न ईरितं न कृतं सर्वमेव
 कृतमित्यर्थः । चरणपतनेन मायमानमपचाय गुरुभयं च नूपुरं त्यक्त्वा
 मयि सुरतामुमतिदानं निःशब्दपदसञ्चारेण त्वयात्नं रात्रावागन्तव्य-
 मित्यभिप्रायादेतन् चलितास्ति त्वमग्रे चलेति च सङ्केतस्वभावमनङ्ग-
 व्यज्यते । सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ २१ ॥

ग्रन्थिलतयेति । ग्रन्थिलतया ग्रन्थिलतया इच्छोः किम् ? अप-
 भ्रंशेन स्वसंस्कृतपदप्रयोगेण गीतस्य किम् ? अनार्जवेन कौटिल्येन
 शशिनः चन्द्रस्य किम् ? दारिद्रेण निर्धनत्वादायतस्य प्रियस्य
 किम् ? स्वतःप्रियस्य यतकिञ्चिद् दूषणं न भवति इति भावः । कथं
 दारिद्रेऽसुरक्तासीति वादिनो मूर्खी प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ।
 दृष्टान्ताबह्वारः । तदुक्तं दर्पणे । दृष्टान्तस्तु सधर्मस्य वस्तुनः प्रति-
 विश्वनामिति ॥ २२ ॥

गेहिन्या इति । चिकुराणां कुन्तलानां, चिकुरः कुन्तलो भावः ।

गुरुपक्ष्य जागरणघूर्णत्तारं कथञ्चिदपि वलते ।

नयनमिदं स्फुटनखपदनिवेशकृतकोपकुटिलम् ॥ २४ ॥

—

घकारादिः ।

घटितजघनं निपीडितपीनोर् न्यस्तनिखिलकुचभारम् ।

आलिङ्गन्थपि बाला वदत्यसौ मुञ्च मुञ्चेति ॥ १ ॥

कच केशः शिरोरुह इत्यमरः । ग्रहणसमये ग्रहणकाले चुम्बनार्थ-
मिति भावः कीर्त्तकार यथा तथा कीर्त्तिते सुखातिशयादिति भावः
दृशौ नयने यथा तथाभूतयापि गेहिन्या प्रौढया भार्याया बालायाः
नवोढायाः सप्रत्या इति भावः कपोलपुलक गण्डलोसाञ्च चुम्बनज-
मिति भावः विखोक्त्य पदा शिरसि निहत अस्त्रि रोषादिति
भावः । कथं त्व प्रियया पदाहत इति पृच्छन्त सखाय प्रति कस्य-
चिदुन्निरियम् ॥ २३ ॥

गुर्विति । गुरुष्वि जागरणवशात् भारवन्ति पक्ष्याणि नेत्र-
लोमानि यस्य तथोक्त जागरेण व्यरुणे रक्ते घूर्णन्त्यौ च तारे कश्चीनिके
यस्य तथोक्त स्फुटेन स्पष्टेन नखपदनिवेशेन नखकृतार्पणेन कृतः यः
कोपः कान्त प्रतीति भावः तेन कुटिले अशुभौ यस्य तथाविधम्
इदं नयन कथञ्चित् वलते चलति ॥ २४ ॥

—

घटितेति । असौ बाला सुग्धा कान्ता घटित ससक्त जघने
कटिपुरोभागः यत्र तत् निपीडितौ नि शेषेण दलितौ पीनौ स्थूलौ
ऊरू यत्र तथोक्त तथा न्यस्तः शर्पितः निखिलः समग्र कुचभारः
स्तनभारः यत्र तत् यथा तथा आलिङ्गन्ती अपि मुञ्च मुञ्च त्यज
त्यज आश्रितः शेषः इति वदति । सुग्धासम्भाववर्षनमेतत् ॥ १ ॥

घटितपलाशकपाटं निशि निशि सुखिनो हि शरते पद्माः ।
 उज्जागरेण कैरव कति शक्या रक्षितुं लक्ष्मीः ॥ २ ॥
 घूर्णन्ति विप्रलब्धाः स्नेहापायात् प्रदीपकलिकाश्च ।
 प्रातः प्रस्थितपान्यस्त्रीहृदयं स्फुटति कमलं च ॥ ३ ॥

घटितेति । पद्माः कमलानि, वा पुंसि पद्ममित्यमरः । निशि
 निशि प्रातरात्रं घटितं क्तं पलाशरूपं ऋद्रूपं कपाटं यस्मिन्
 तद् यथा तथा ऋदिनीलनरूपकपाटवन्धेनेति भावः सुखिनो
 निरुद्धेगा इति भावः सन्तः शरते हि निद्रान्येव । हे कैरव ॥
 कुमुद । त्वया उज्जागरेण उत्कृष्टेन जागरणेन विकासनेनेति भावः
 कति लक्ष्मीं सम्पद् रक्षितुं शक्या रजनीविक्रमस्वगत्यात् कैरवाया-
 मिति भावः । एतेन द्वाराउरोधादिनैव दस्युभ्य सम्पद्रक्षयं विधेयं
 न तु सर्वास्तु रात्रिषु जागरणेन तथा सति देहधारणं केवलं क्लेशाय
 भवतीति भावः । याश्चाङ्गनाः पुरुषान्तरगमनात् निरोद्धुमशक्या
 क्षतिस्वावधानेनापि ता रक्षितुं न शक्यन्ते इति भावः । व्यतिरेका-
 लङ्कारः ॥ २ ॥

घूर्णन्तीति । प्रातः प्रातःकाले विप्रलब्धा विरहिण्यः सङ्केतनिबन्धे
 प्रियतमाप्र स्या प्रतारिता वा प्रदीपकलिकाश्च स्नेहस्य प्रणयस्य तैलस्य
 च अपायात् विच्छेदात् घूर्णन्ति रात्रिजागरात् निर्वाणोन्मुखत्वाच्चेति
 भावः । प्रस्थितस्य पान्यस्य पथिकस्य हृदयं स्फुटति विदीर्यते कमलस्य
 स्फुटति विकसति । प्रातःकालवर्षानभिदम् ॥ ३ ॥

चकारादिः ।

चपलस्य पलितलाञ्छितचिकुरं दयितस्य मौलिमवलोक्य ।
 खेदोचितेऽपि समये संमदमेवाददे गृहिणी ॥ १ ॥
 चण्डि प्रसारितेन स्पृशन् भुजेनापि कोपनां भवतीम् ।
 तृप्यामि पङ्किलामिव पिबन्नदीं नलिननालेन ॥ २ ॥
 चपलभुजङ्गीभुक्तोऽस्मित शीतलगन्धवह निशि भ्रान्त ।
 अपराशां पूरयितुं प्रत्यूषसदागते गच्छ ॥ ३ ॥

चपलस्त्विति । गृहिणी गृहस्वामिनी चपलस्य पराङ्गना-
 खोलुपस्त्विति भावः दयितस्य प्रत्युः मौलिं शिरः पलितेन जराजनित-
 शौक्लेन, पलितं जरसा शौक्लं केशादेरित्यमरः । लाञ्छिताः चिह्निताः
 चिकुराः केशा यस्य तथाभूतम् अवलोक्य दृष्ट्वा खेदोचितेऽपि
 दुःखोचितेऽपि समये संमदमेव हर्षमेव द्याददे जप्याह अकरोदित्यर्थः
 परनारीषु द्वेषातिशयादिति भावः । अयमेवात्मनासिकाच्छेदेन पर-
 वात्नाभङ्ग इति द्रष्टव्यम् ॥ १ ॥

चण्डीति । हे चण्डि कोपने ! प्रसारितेन विस्तारितेन भुजेन
 कोपनां भवतीं स्पृशन्नपि नलिननालेन पद्मनालेन सच्छिद्रेत्येति
 भावः पङ्किलाम् आविर्त्तानं नदीं पिबन्निव तृप्यामि परिहृष्यामि ।
 तथाक्के हस्तस्पर्शेनापि मे सुखं किञ्चतान्यव्यापारेत्येति भावः ।
 नानिनी प्रति नायकस्त्रोक्तरियम् । उपमाबह्वारः ॥ २ ॥

चपलेति । चपला या भुजङ्गी सर्पी तथा भुक्ता पश्चादुज्झितः
 परिलक्ष्य तत्सम्बुद्धौ, शीतलगन्धं बहतीति तत्सम्बुद्धौ, निश
 रात्रौ भ्रान्तः इतस्ततः विचारिन् प्रत्यूषसदागते प्रातःकालवायो !
 अपराशाम् अपरां दिशम् अन्याङ्गनामनोरथञ्च पूरयितुं गच्छ ।
 अन्याङ्गनासक्तं नायकं प्रति नायिकाया वक्रोक्तरियम् । अपस्तुतः
 प्रसन्न बह्वारः ॥ ३ ॥

चिरपथिकद्राघिमिलदलकलताशैवलावलिप्रथिता ।

करतोयेव मृगाच्या दृष्टिरिदानीं सदानीरा ॥ ४ ॥

चण्डि दरचपलचेलव्यक्तीरुद्विलोकनेकरसिकेन ।

धूलिभयादपि न मया चरणहतौ कुञ्चितं चक्षुः । ५ ॥

चलकुण्डलचलदलकखलदुरसिजवसनसज्जदूरयुगम् ।

जघनभरकामकूणितनयनमिदं हरति गतमस्याः ॥ ६ ॥

चिरेति । मृगाच्या दृष्टिः इदानीं साख्यतं चिरपथिकं दीर्घ-
प्रवासी पतिरिति भावः तस्य द्राघिन्ना दीर्घमिलनेन मिलन्त्यः
ससज्जन्त्य सस्काराभावादिति भावः या. अलकलताः केशावस्थः ताः
शैवलावलय इव जलनीलीश्रेण्य इव, जलनीली तु शैवालं शैवला-
मित्यमरः । ताभि प्रथिता युक्ता सदानीरा सतताशुपूर्णत्वर्थः
अतएव करतोयेव करतोयानाम्नी नदीव वर्तते इति शेषः । कर-
तोया सदानीरेत्यमरः । प्रवासिन प्रति नायिकाप्रेरितदूत्या उक्ति-
रियम् । उपमासङ्कारः ॥ ४ ॥

चण्डोति । हे चण्डि हे कोपने ! दरचपलेन ईषञ्चञ्चलेन चलेन
वसनेन व्यक्तयोः स्फुटयोः लक्ष्यधोरिति वावत् ऊर्वो. तवति भावः
द्विलोकने विशेषेणावलोकने एकरसिकः अतीव सतृष्ण इत्यर्थः तेन
मया चरणहतौ तव चरणप्रहारे धूलिभयादपि चक्षुः न कुञ्चितं
न निमीलितम् अदृष्टनविरामभवादिति भावः । तस्मात् मानं
परित्यज्य मामलुप्तहास्येति भावः । जानिनीं प्रति नायकस्य कात-
रोक्तिः ॥ ५ ॥

चलेति । अस्याः कान्तायाः चले दोलायमाने कुण्डले यत्र
तथाभूतं चलन्तः कम्पमानाः अलकाः केशा यत्र तथोक्ता खलवत्
विगलवत् उरसिजवसनं स्तनावरणं यस्मिन् तादृशं तथा सज्जत्
सस्मितवत् ऊरुयुगं जङ्घाद्वयं यत्र तथाविधं तथा जघनभरेण यः
कामः क्लान्तिः तेन कूणिते सङ्कुचिते नयने यत्र तथाभूतम् इदं गर्व

चरथैः परागसैकतमफलमिदं लिखसि मधुप केतव्याः ।
 इह वसति कान्तिसारे नान्तःसलिलापि मधुसिन्धुः ॥७॥
 चिरकालपथिक शङ्कातरङ्गिताच्च किमीक्षसे मुग्ध ।
 त्वन्निस्त्रिशास्त्रेष्वणकिणराजीयमेतस्याः ॥ ८ ॥
 चपलां यथा मदान्धच्छायामयमात्मनः कवी हन्ति ।

गमनं हरति वशीकरोति सार्भात शेषः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्ति-
 रियम् ॥६॥

चरथैरति । हे मधुप अमर । चरथैः पादैः केतव्याः इदं
 परागसैकत रजोरूप पुलिनम् अफल व्यथं लिखसि खनसि । कान्ति-
 सारे दीप्तिमात्रसारवति इह परागसैकते अन्तःसलिला अन्तर्गतजला
 अन्यत्र अन्तर्गतरसेत ध्वनिः अपि बाह्यसलिलवत्त्व दूरापास्तमित्यपि-
 शब्देन द्योत्वते । मधुसिन्धुः मकरन्दनदी न वसति न तिष्ठति अन्तः-
 प्रेम्णून्य बाह्यसौन्दर्यं इहा न प्रवर्तितव्यमिति भावः । वेश्यानु-
 रागप्रवण प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् । अपस्तुनप्रशंसालङ्कारः ॥ ७ ॥

चिरेति । हे चिरकालपथिक दीर्घप्रवानिन् । शङ्कया किमियं
 मे प्रिया अन्यासक्ता इति सशयेन तरङ्गिते चञ्चलिते अक्षिणी यच्च
 तथाभूतः तत्सम्बुद्धौ, हे मुग्ध मूढ । किम् ईक्षसे प्रशंसि ? इयं
 दृश्यमानेति भावः एतस्याः त्वत्कान्तायाः तव निष्क्रान्तः त्रिशद-
 कुलिभ्य इति निस्त्रिंशः खड्गः तस्य आक्षेपेण आलिङ्गनेन प्रोषित-
 पतिकाया एतदालिङ्गनेन कालातिपातश्च शास्त्रोपत्वादिति भावः ।
 यत् व्रणं क्षतं तस्य किणराजो चिह्नपरम्परा । तथाच क्षतक्षेयमवि-
 मथय्यानया एतदालिङ्गनेन त्वदालिङ्गनदुःखमनुभवन्त्या काशोऽति-
 वाहितः । नैतस्यामन्यथा सम्भावनीयमिति भावः । प्रवासादागतं
 कान्तायाः परपुरुषभोगजनितनखक्षतादिचिह्नदर्शनेन भावान्तरमापन्नं
 प्रति सखा उक्तिरियम् ॥ ८ ॥

चपलामिति । मदान्धः मदान्धेषु विवेकशून्य इति भावत्

आस्फालयति करं प्रतिगजस्तथायं पुरो रुद्धः ॥ ९ ॥

चुम्बनलीलुपमदधरहृतकाश्मीरं स्मरन्न तप्यामि ।

हृदयद्विरदालानस्तम्भ तस्यास्तदूरुयुगम् ॥ १० ॥

चिकुरविसारणतिर्यङ्गतकण्ठी विमुखद्वत्तिरपि बाला ।

त्वामियमङ्गलिकल्पितकचावकाशा विलोकयति ॥ ११ ॥

करो हस्ती आत्मनः स्वस्य चपलां स्वचक्षुनेन चञ्चुत्वामिति यावत्
 छायां यथा हन्ति ताडयति, तथा अयं प्रतिगज पुरं अग्रतः
 रुद्धः शृङ्खलेन जनलज्जया चेति ध्वनिः अतएव करं शुशुब्धादरुद्ध
 हस्तञ्च आस्फालयति छायाप्रहारिणं गर्जं प्रहर्षुमिति भावः ।
 कञ्चन स्त्रा कान्ता परपुरुषगामिनीं ज्ञात्वा प्रहरन्न दृष्ट्वा जारोऽसौ
 लोकाज्जाभयात् तं प्रहर्षुजाम एव करम् आस्फालयति नत किञ्चि-
 दपि कर्तुं शक्नोतीति व्यज्यते । अपन्तुतप्रशंसाबद्धार ॥ ९ ॥

चुम्बनेति । चुम्बने लोलुपेन सतृष्णेन मन अधरेण हृत विलुप्तं
 काश्मीरं गन्धविलेपनविशेषः यस्मात् तथाभूतम् जरुदेशेऽपि चुम्बनस्य
 कामशास्त्रीयत्वात्तिति भावः हृदयं मनः समेति भावः एव द्विरदः
 हस्ती तस्य आलानस्तम्भः बन्धनस्तम्भः तं तस्या कान्ताया जरुयुगं
 स्मरन् न तप्यामि न तप्यं लभे पुनः पुनः करामाति भावः । अत्र
 परस्मरितरूपकम् । हृदये द्विरदारोपणं प्रति जरुयुगे आलान-
 स्तम्भारोपणञ्च हेतुत्वात् । तदुक्तं दर्पणे, यत्र कस्यचिदारोपः परा-
 रोपणकारणम् । तत् परस्मरितमिति । सखायं प्रति कस्यचि-
 दङ्गिः ॥ १० ॥

चिकुरेति । इयं बाला चिकुराणां केशाना विसारणेन शोष-
 षार्थं विस्तारणेन तिर्यक् वक्रं यथा तथा नतं कण्ठी यस्याः
 तथोक्ता अतएव विमुखा पराङ्मुखा दृत्तिर्व्यापारो यस्यास्तथाभूतापि
 अङ्गुलिभिः कल्पितः कतः कचानाम् केशानाम् अवकाशः अग्रसारणं

सुम्बनहृताञ्जनाधं स्फुटजागररागमीक्षणं क्षिपसि ।
किमुषसि वियोगकातरमसमेषुरिवाधंनाराचम् ॥ १२ ॥

— — —
छकारादिः ।

छायाग्राही चन्द्रः कूटत्वं सततमम्बुजं व्रजति ।
हित्वाभयं सभायां स्तौति तवैवाननं लोकः ॥ १ ॥
छायामात्रं पश्यन्नधोमुखोऽप्युज्जतेन धैर्येण ।
तुदति मम हृदयमिषुणा राधाचक्रं किरोटीव ॥ २ ॥

— — —
यथा तादृशो सती त्वां विलोकयति पश्यति । नायकं प्रति सख्या
नायिकादुगागकथनमिदम् ॥ ११ ॥

सुम्बनेति । सुम्बनेन हृतं विलुप्तम् अञ्जनाधं यस्य तथोक्तं स्फुट-
प्रकटं जागरेण रागं यस्य तादृशं शोणमित्यर्थः लषसि प्रभाते
वियोगेन विच्छेदेन कान्तरम् ईक्षणं नयनम् अमेषु पञ्चशरः अर्ध-
नाराचमिव किं कथं क्षिपसि नायकं प्रतीति शेष । उपमालङ्कारः ।
तव एतेन नयनप्राप्तेन प्रतिस्ते कामशरार्त्तं इव जात इति भावः ।
सख्या नायिका प्रत्युक्तिः ॥ १२ ॥

— — —
छायेति । चन्द्रः छायाग्राही कलङ्कीत्यर्थः कूटत्वं सङ्कोचभावः
सततम् अम्बुजं पद्मं व्रजति गच्छति तस्मात् सभायां लोकः उभयं
चन्द्रं पद्मञ्चेत्यर्थः हित्वा परित्यज्य तवैव आननं सुखम् अकलङ्कम्
असङ्कुचितञ्चेति भावः स्तौति प्रशंसति । व्यतिरेकालङ्कारः ।
नायिकां प्रति कस्यचित् रागिण्य उक्तिरिवम् ॥ १ ॥

छायेति । अथ प्रेयानिति शेषः अधोमुखः छायासात्रं समेति
शेषः उद्गतेन विच्युतेनेत्यर्थः धैर्येण किरोटी अर्जुनः रघुसा प्रदेह

जकारादिः ।

जलविन्दवः कतिपये नयनाहमनोद्यमे तव ख्वलिताः ।

कान्ते मम गन्तव्या भूरैतैरेव पिच्छिलिता ॥ १ ॥

जृम्भोत्तन्मितदीर्युगयन्वितताटङ्कपीडितकपोलम् ।

तस्याः स्मरामि जलकणलुलिताञ्जनमलसदृष्टि सुखम् ॥ २ ॥

राधाचक्रमिव मम हृदयं लुटति तापयति मम छायाभावादर्शनेनायं विगतधैर्यः सदृश इति अहम् अतिशयेन परितप्ये इति भावः । पुरार्जुनेन पाञ्चालास्त्रयवरे अन्तरीक्षास्थितं राधाचक्रमदृष्टगोचरम् अध स्थितजले अत्यस्य मीनस्य छायाभावलोक्य तद् विव्य धेति पौराणिकी वार्ता नायिकायाः सखीं प्रति कश्चिच्चित् यूनि अत्ररागकथनमिदम् । उपमाबद्धार ॥ २ ॥

जलेति । हे कान्ते । ममनोद्यमे मम प्रस्थानावसरे तव गवनात् कतिपये अत्या इति भावः जलविन्दवः ख्वलिता पतिताः । किन्तु एतैरेव मम जलविन्दुभिः गन्तव्या गस्या भूः प्रदेशः पिच्छिलिता पिच्छिला जाता । मम प्रस्थाने तव यादृश दुःखमभूत् मम ततोऽप्यधिकमिति भावः । प्रवासादागतस्य नायकस्य नायिकां प्रति स्वदुःखादनमिदम् ॥ १ ॥

जृम्भोत्तः । जृम्भया गात्रभङ्गविशेषेण उत्तन्मितम् ऊर्ध्वीकृतं यत् दीर्युगं भुजयुगलं तेन यन्वितं सचकृतं यत् ताटङ्कं हस्ता-
बद्धारविशेषः तेन पीडितौ संश्लेषौ कपोलौ मण्डौ यस्य तथाभूतं जलकणैः अश्रुविन्दुभिरिति यावत् लुडितं प्रसृतम् अञ्जनं यस्य तादृशं तथा अलना मन्वरा दृष्टिर्यस्य तथोक्तं तस्या कान्तायाः सुखं स्मरामि । दार्घ्यसुरतव्यापारानन्तरं निद्रावेशवशेनमिदम् । सखायं प्रति कस्याचिदुक्तिः ॥ २ ॥

जागरयित्वा पुरुषं परं वने सर्वतोमुखं हरसि ।

अथि शरदनु रूपं तव शीलमिदं जातिशालिन्याः ॥ ३ ॥

जीवामि लङ्घितावधिदिनेति लज्जावशेन गेहिन्या ।

मयि निङ्गुतोऽपि बाष्पै रसंवर्षैर्व्यञ्जितो मानः ॥ ४ ॥

जात्मी गुरुः सुष्टुष्टो वासेतरपरणभेद् उपदेशः ।

व्यातिर्गुणधवल इति अत्रसि सुखं वृषभ रथ्यासु ॥ ५ ॥

जागरयित्वेति । अथि शरत् । वने जले शयित्विति भावः । पक्षे लीलाज्ञाने परं अथ सुखं पुरोत्तमं विष्णुमिति यावत् पक्षे परम् अथ सुखं जागरयित्वा जागरयित्वा चरतव्यापारेणेति भावः । पक्षे शयनादुत्थायैत्यर्थं सर्वतोमुखं जलनिर्त्यर्थं हरसि ह्यासयसीत्यर्थः । वर्षावदनात् जलह्लास इति भावः पक्षे रते सर्वस्यात् जलादिति शेषः । सुखं वटभं हरसि लज्जया कसपि वदनं न दर्शयसीति भावः । जातिशालिन्या जातिस्वभाववशवर्तिन्याः जातिभिः कुसुमलताविशेषैः शालते शोभते इति तथाभूतायाः पक्षे जात्या उत्कृष्टकुलप्रख्या शालने शोभते इति तथाभूतायाः सतकुलप्रख्याताया इति यावत् तव इदं शीलं चरितम् अलक्ष्यं युक्तम् । अत्रस्तुतप्रशंसात्कारः । काञ्चित् परपुरुषगामिनीं सबज्जा प्रति कस्याचित् सोल्लुण्ठनोक्तिरियम् ॥ ३ ॥

जीवामीति । लङ्घितम् अतिक्रान्तम् अर्वाधिदिनं यदि त्वं निर्हारितदिने न प्राप्नुयामि तदा जीवितं त्यज्यामीति प्रतिज्ञातदिनं यथा तादृशी सती जीवामि इति लज्जावशेन गेहिन्या मत्कान्तया मयि निङ्गुत गोपितोऽपि मानः अन्वर्षैः संवरित्कमशक्यैः बाष्पैः अशुभिः व्यञ्जितं प्रकटितः । सखायं प्रति कस्याचित् कालातिक्रमेण प्रवासादागत्योक्तिरियम् ॥ ४ ॥

जात्मी इति । वृषभ । गुरुः उपदेशः तत्रेति शेषः जात्मीः मूर्खः सुष्टुष्ट अतिप्रगल्भा असनीच्छकारोत्यर्थः उपदेशः तत्रेति शेषः वासेतरचरणभेदे अयं वासः अयञ्च दक्षिण इति चरणयोर्भेदज्ञाने

ज्वर वीतीषधबाधस्तिष्ठ सुखं दत्तमङ्गमखिलं ते ।
 असुलभलोकाकर्षणपाषाण सखे न मोक्ष्यसि माम् ॥ ६ ॥
 जीवनहेतोर्मिलिता मुञ्चति करकर्षणेन न खलु त्वाम् ।
 नौरिव निम्नं सुन्दर मुग्धा तद्विरसतां मा गाः ॥ ७ ॥
 जघनेन चापल तव वितन्वतेय तनूकृताऽपि तनुः ।
 शाणेनेव क्षीणा स्मरासिपुत्री मनो विशति ॥ ८ ॥

नान्यत्रेति भावः, गुणेन वर्णेन पक्षे सौन्दर्यादिना धवल श्वेतः
 पक्षे उज्ज्वलः इति ख्यातिः तत्रेति शेषः तस्मात् रथ्यास्तु राज-
 मार्गेषु सुखं भवति । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

ज्वरेति । हे ज्वर ! त्वं वीता विगता औषधबाधा भेषज-
 प्रतीकारो यस्य तथाभूतः अप्रतीकार्यं इत्यर्थं सन् सुखं निर्बाध-
 तिष्ठ, ते तुभ्यम् अखिलं समग्रम् अङ्गं दत्तम् । हे सखे ! असुलभस्य
 दुर्लभस्य लोकस्य वैद्यस्येति भावः आकर्षणपाषाण ! बुभुक्षकस्ये !
 मा न मोक्ष्यसि मा मुञ्चेत्यर्थः । वैद्यावक्त्राया कस्याञ्चित् ज्वर-
 व्याजेन तदागमनप्रार्थनानिदम ॥ ६ ॥

जीवनेति । हे सुन्दर ! मुग्धा सुन्दरो सेति शेषः, मुग्धाः
 सुन्दरमूढयोरित्यमरः । जीवनहेतोर्जीवनार्थं पक्षे जलार्थं मिलित-
 सङ्गता, नौस्तरणि निम्नमिव पक्षे नीचत्वा करकर्षणेन हस्तमोचनेन
 कराभ्यां कर्षणेन च न खलु नैव मुञ्चति त्यजति तत् तस्मात् विर-
 सतां वैरस्यम् अहुरागराहित्यमिति यावत् जलमून्यत्वञ्च मा गा-
 न गच्छ । त्वदायत्तजोविताभेता न परित्यजेति कश्चित् प्रति कस्य-
 चित् नाविकायाः सख्या उक्तिरियम् । लोषास्तुप्राणितोषमालङ्कारः
 ॥ ७ ॥

जघनेनेति । जघनेन कटिपुरोभागेन अपराङ्गनानामिति
 भावः चापलं चाञ्चल्यम् अनवरतसुरतमिति भावः वितन्वता कुर्वतेति
 यावत् सता तनूकृता कथीकृतापि इयं तव तनुः शरीरं शाखेन

ज्योत्स्नाभिसारसमुचितवेषे व्याकोशमल्लिकीत्तसे ।
 विशसि मनो निशितेव स्मरस्य कुमुदत्सरच्छुरिका ॥ ९ ॥
 जड सुखयसि परतरुणीं गृहिणीं कारयसि केवलं सेवाम् ।
 आलिङ्गति दिशमिन्दुः स्वां तु शिलां वारि वाहयति ॥ १० ॥

शाण्यन्ववर्षणेनेति यावत् स्त्रीणा तीक्ष्णा स्मरस्य कामस्य अमिषुत्रीव
 क्षुरिकेव मन ममेति शेषः विशति प्रविशति तव एतादृशपराङ्ग-
 नाभुक्तमपि शरीर मन कामगृहीपयतीति भावः । तस्मात् मया
 मानः परिलङ्ग इति कस्याञ्चित् कामिन्या कान्तमन्यासङ्गादागतं
 प्रत्युक्तिरियम् । उपमालङ्कार ॥ ८ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु चन्द्रिकासु य अभिसारः कान्तार्थं
 मङ्केतगमन तस्य समुचितः उपयुक्तः वेषः यस्यास्ततसम्बुद्धौ, व्याकोश-
 मल्लिका विकसितमाल्लिकाकुसुमम् उत्तमं शिरोभूषणं यस्यास्तत्-
 सम्बोधने । व्याकोशविकचस्फुटा इत्यमरः । निशिता शाण्यघर्षिता
 स्मरस्य कामस्य कुमुद त्वरुर्षट्ठिर्यस्या तथाभूता क्षुरिकेव, त्वरुः खड्-
 गादिस्तुष्टौ स्यादित्यमरः । मन मदीयमिति शेषः विशसि मन काम-
 गृहीपयतीति भावः । अभिसारिणीं प्रति कस्यचित् कामुकस्योक्ति-
 रियम् । उपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

जडेति । जे जड । मूर्ख । अथच जलमय । परस्य तरुणी युवतिं
 सुखयसि सङ्गमेनेति भावः गृहिणीं स्वा कामिनी केवलं सेवा कार-
 यसि गृहकृत्येषु नियोजयतीति भावः । न तस्या रमसे इति भावः ।
 तथाहि इन्दुश्चन्द्रः दिशं प्राचीप्रभृतिम् आलिङ्गति त्व किन्तु स्वां
 शिलां चन्द्रकान्तपाषाणमिति यावत् वारि वाहयति रोदयतीति
 ध्वनिः । चन्द्रोदये चन्द्रकान्तमणिः स्रवतीति प्रविद्धि । एतत्
 जडकायं नैव कर्तव्यमिति कस्यचित् सख्यः कमपि स्वाङ्गनात्मानेन
 पराङ्गनासक्तं प्रति उक्तिः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १० ॥

ज्योत्स्नागर्भितसैकतमध्यगतः स्फुरति यामुनः पूरः ।
दुग्धनिधौ नागाधिपतल्पतले सुप्त इव कृष्णः ॥ ११ ॥

भकारादिः ।

भङ्गतकङ्कणपाणिलेपैः स्तम्भावलम्बनैर्मौनैः ।
शोभयसि शुष्करुदितैरपि सुन्दरि मन्दिरद्वारम् ॥ १ ॥

ज्योत्स्नेति । ज्योत्स्नासु गर्भितम् अन्तर्हितमिति भावः यत्
सैकतं बालुकामयदेशः, तोयोत्थितं तत् पुच्छिनं सैकतं सिकतामयमित्य-
भरः । तस्य मध्यगतः मध्यस्थितं यामुनः यमुनासम्बन्धी पूरः
प्रवाहः दुग्धनिधौ क्षीरचक्षुद्रे नागाधिपः शेष एव तस्य शय्या
तस्मिन् सुप्तः निद्रितः कृष्ण इव स्फुरति राजते । अतिमनोहर-
मेतत् स्थलमिति कस्यचित् काञ्चित् प्रति मङ्कृतकथनमिदम् । उप-
माबद्धारः ॥ ११ ॥

भङ्गतेति । हे सुन्दरि ! भङ्गुत कङ्कणं यस्मिन् तत् यथा तथा
पाणिलेपैः हस्ताकर्षणैरित्यर्थः, स्तम्भावलम्बनैः स्तम्भमाश्रित्य दण्डनत्
स्थितिभिरित्यर्थः, मौनैः तृष्णीम्भावैः तथा शुष्करुदितैः निरन्तरोदनै-
रित्यर्थः मन्दिरद्वारं शोभयसि अलङ्करोषि । नवोदा प्रति नायक-
स्थोक्तिरियम् ॥ १ ॥

ढकारादिः ।

ढक्कामाहत्य मदं वितन्वते करिण इव चिरं पुरुषाः ।
स्त्रीणां करिणीनामिव मदः पुनः स्वकुलनाशाय ॥ १ ॥

—

तकारादिः ।

तां तापयन्ति मन्मथबाणास्त्वां प्रीणयन्ति वत सुभग ।
तपनकरास्तपनशिलां ज्वलयन्ति विधुं मधुरयन्ति ॥१॥
तव सुतनु सानुमत्या बहुधातुजनितनितम्बरागायाः ।
गिरिवरभुव इव लाभेनाप्नोमि द्वग्जुलेन दिवम् ॥ २ ॥

ढक्कामिति । पुरुषाः करिण इव ढक्का यश्च पटञ्चम् आहत्य
वादायित्वा चिरं मदं वितन्वते प्रकटयन्ति, स्त्रीणां करिणीनामिव
मदः स्वकुलनाशाय निजकुलकलङ्कायेत्यर्थः, यथा करिणीनां सदवि-
रहः तथा कामिनीनामपि तदुचितः, अन्यथा निजकुलकलङ्कः
स्थादिति भावः । उपमालङ्कारः । सख्या नायका मत्ता प्रत्युप-
देशवचनम् ॥ १ ॥

—

तामिति । हे सुभग । मन्मथस्य कामस्य बाणाः शराः तां
तव कान्तामिति शेषः तापयन्ति, वत खेदे त्वा प्रीणयन्ति तोषयन्ति ।
कथमन्यथा तां परित्यज्य तव स्थितिरिति भावः । तथाहि तपनस्य
सूर्यस्य कराः करिणाः तपनशिला सूर्यकान्तमणिमिति यावत्
ज्वलयन्ति किन्तु विधुं चन्द्रं मधुरयन्ति मनोहरं कुर्वन्ति जडमये
चन्द्रमणि सौरकिरणप्रवेशात् चन्द्रस्य मनोहारित्वमिति भावः ।
अत्र नायकस्य चन्द्रस्य नायिकायाः सन्तापहरत्वं प्रतिपादयति ।
दृष्ट्वा नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ १ ॥

तवेति । हे सुतनु ! वास्तवतया मदादेशकारिण्या इति यावत्

त्यक्तो मुञ्चति जीवनमुज्झति नानुग्रहेऽपि लोलत्वम् ।
 किं प्रावृषेव पद्माकरस्य करणीयमस्य मया ॥ ३ ॥
 त्वद्विरहापदि पाण्डुस्तन्वङ्गी छाद्ययैव केवलया ।
 हंसीव ज्योत्स्नायां सा सुभग प्रत्यभिज्ञेया ॥ ४ ॥
 त्वयि विनिवेशितचित्ता सुभग गता केवलेन कायेन ।
 घनजालरुद्धमीना नदीव सा नीरमात्रेण ॥ ५ ॥

स्वाधीनभर्तृकासीति भावः. अन्यत्र प्रस्यवत्या, क्षुः प्रस्य. वाहुर-
 स्त्रियानित्यमरः । वङ्गधा वङ्गप्रकारेण तु एव जनितः उत्पादितः.
 नितम्बे रागः प्रीतिर्यस्यास्तथाभूतायाः अन्यत्र वङ्गभिर्धातुभिः
 गैरिकादिभिः जनितः नितम्बे कटके, कटकोऽस्त्री नितम्बोऽद्रेरित्यमरः ।
 राम लौहित्यादिर्द्यस्यास्तथाविधायाः गिरिवरभुव इव हिरण्य-
 भूमेरिव तव ह्यङ्गुलेन अङ्गुलिद्वयपरिभ्रमतेनेत्यर्थः लाभेन त्विदं स्वर्ग-
 व्याप्नोति । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥२॥

त्यक्त इति । प्रावृषा पद्माकरस्येव सरोवरस्येव मया अस्य
 कान्तस्य किं करणीयम् ? त्यक्तं मयेति शेषः क्विद्घोष इत्यर्थः
 जीवनं प्राणान् जलञ्च मुञ्चति त्यजति जलह्रासता प्राप्नोतीति च
 अनुग्रहे सदयं प्रहणेऽपि पूरणेऽपि च लोलत्वं चापत्य न उज्झति
 न त्यजति । कान्तम् अन्यासक्तं स्नाहुरागिणञ्च दृष्ट्वा सखीं प्रति
 नायिकायाः कर्तव्यतानुयोगवचनमिदम् । उपमाबङ्कारः ॥ ३ ॥

त्वदिति । हे सुभग । तव विरह एव आपत् तत्र निमग्नेति
 शेषः पाण्डु पाण्डुवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी सा केवलया छाद्यया कान्त्या
 अन्यत्र प्रतिविम्बेनैव ज्योत्स्नाया हंसीव प्रत्यभिज्ञेया सेवमिति
 ज्ञातुं शक्येत्यर्थः । उपमाबङ्कारः । अत्नन् त्वद्विरहेण सा
 क्षीयेति नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ४ ॥

त्वयीति । हे सुभग । त्वयि विशेषेण निवेशितं चित्तं यथा
 तादृशी सती सा घनेन निविष्टेन जालेन रुद्धा मत्स्या यस्यास्तथाभूता

त्वयि संसक्तं तस्याः कठीरतर हृदयमसमशरतरलम् ।
 मारुतचलमञ्चलमिव कण्टकसंपर्कतः स्फुटितम् ॥ ६ ॥
 त्वमसूर्यं पश्या सखि पद्मपि न विनापवारणं भ्रमसि ।
 छाये किमिह विधेयं मुञ्चन्ति न मूर्तिमन्तस्त्वाम् ॥ ७ ॥
 तव विरहे विस्तारितरजनौ जनितेन्दुचन्दनद्वेषे ।
 विसिनीव माघभासे विना हुताशेन सा दग्धा ॥ ८ ॥

नोरमात्रेण जलमात्रेण उपलब्धिता नदीव कोपलेन चित्तमून्वेनेति भावः कावेन शरीरेण गता प्रस्थिता । उपमालङ्कारः । कथं सा ना परित्यज्य गतेति वादिन कान्तं प्रति नायिकासख्या उत्तिरियम् ॥ ५ ॥

त्वयीति । हे कठीरतर ! अतिनिष्ठुर ! तस्याः असमशरेण कामेन तरलं चञ्चलं हृदयं त्वयि सघक्तं संबन्धं सत् मारुतचलं वायुना कम्पमानम् अञ्चल कण्टकसम्पर्कत इव कण्टकविद्धमिवेत्यर्थः स्फुटितं विदीर्ष्यं तद्प्राप्येति भावः । त्वद्विरहेण त्यक्तप्राणा सेति सख्या नायकं प्रत्युत्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

त्वमिति । हे सखि छाये ! त्वम् असूर्यम्पश्या सूर्यदर्शनपर्यन्तविमुखेत्यर्थः अपवारणम् अन्तर्धानम् आच्छादनञ्च विना न पद्मपि भ्रमसि चलसि किन्तु मूर्तिमन्तः देहवन्तः त्वा न मुञ्चन्ति न त्यजन्ति, तदिह अस्मिन् विधेये किं विधेयं कर्तव्यम् । यदि च त्वमतिलज्जाशीला कुलवधुः तथापि बहवस्त्वामाकाङ्क्षन्तीति कस्याश्चित् दूत्या नायिकां प्रत्युक्तिः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ॥ ७ ॥

तवेति । तव विरहे सा तव कान्तेति शेषः विस्तारिता दीर्घेति यावत् रजनिर्यत्व तादृशे, जनितः इन्दौ चन्दने च द्वेषः येन अतिशीतलत्वादिति भावः तथाभूते, माघभासे विसिनीव पद्मिनीव हुताशेन अस्मिन्ना विना दग्धा, हिमागमे पद्मिनीविनाश इति प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारविभाषणयोः संसृष्टिः । उक्तञ्च दर्पणे, सास्यं वाच्यमवैध स्यं

तरुणि त्वच्चरणाहतिकुसुमितकङ्केलिकोरकप्रकरम् ।
 कुटिलचरिता सपत्नी न पिबति वत शोकविकलापि ॥९॥
 तल्पे प्रभुरिव गुरुरिव मनसिजतन्त्रे अमे भुजिष्येव ।
 गेहे श्रीरिव गुरुजनपुरती मूर्तेव सा व्रीडा ॥ १० ॥
 त्वमलभ्या मम तावन्मोक्तुमशक्तस्य समुखं व्रजतः ।
 छायेवापसरन्ती भित्त्या न निवार्यसे यावत् ॥ ११ ॥

वाक्यैक्ये उपमाद्वयोरिति, विभावना विना हेतुं कार्योत्पत्तिर्यदुच्यते इति, मिथोऽन्वेष्यैतेषा स्थितिं सख्यदृश्यते इति च । नावकं प्रति नायिकाया विरहातिशयवर्णनमिदम् ॥ ८ ॥

तरुणीति । हे तरुणि ! कुटिल वक्र चरितम् आचरणं यस्या-
 स्तथाभूता तव सपत्नी शोकविकलापि पत्यप्राप्तिजन्तदुःखार्तापि तव
 चरणेन या आहतिः ताडनं तथा कुसुमितः सज्जातकुसुमः यः कङ्के-
 लिकोरकः, पादाहत प्रसदया विकसत्यशोक इति कविसमयप्रसिद्धे ।
 तस्य कोरकप्रकर कलिकासमूहं न पिबति सापत्यद्वेषादिति भावः ।
 अशोककलिकारसपानेन शोकहानिर्भवतीति लोकप्रसिद्धिः । त्वद्वेषात्
 तथा तत्पानं परिहृतमिति तस्मात् त्वं नानं परित्यज्य त्वदेकायत्तं
 कान्तम् अनुगृह्यायेति सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ९ ॥

तल्पे इति । सा मम कान्ता तल्पे शय्याया प्रभुरिव, मन-
 सिजतन्त्रे कामशास्त्रे सुरतव्यापारे इति यावत् गुरुरिव उपदेष्टेव,
 अमे गृहकार्ये भुजिष्येव किङ्करोव, गेहे श्रीरिव लक्ष्मीरिव, तथा
 गुरुजनानां पुरतः व्यपतः मूर्त्ता मूर्त्तिमती व्रीडेव लज्जेव । सख्यां
 प्रति कस्यदित् कान्तास्तुतिरियम् । उत्प्रेक्षाबद्धारः ॥ १० ॥

त्वमिति । त्वम् अपसरन्ती अपगच्छन्ती छायेव यावत् भित्त्या
 कुड्येन न निवार्यसे प्रतिबध्यसे तावत् मोक्तुमशक्तस्य समुखं व्रजतः
 गच्छत मम त्वम् अलभ्या न प्राप्येत्यर्थः । उपमालङ्कारः । ऋतुमन्त्री
 कान्तां प्रति कस्यदित्कतिरियम् ॥ ११ ॥

तपसा क्लेशित एष प्रौढबली न खलु फाल्गुनेऽप्यासीत् ।
 मधुना प्रमत्तमधुना को मदनं मिहिरमिव सहते ॥ १२ ॥
 त्वन्नमनद्विवसगणनावलक्षरेखाभिरङ्किता सुभग ।
 गण्डस्थलीव तस्याः पाण्डुरिता भवनभित्तिरपि ॥ १३ ॥
 तस्याग्राम्यस्याहं सखि वक्रस्निग्धमधुरया दृष्ट्या ।
 विद्धा तदेकनेया पोत्रिण इव दंष्ट्रया धरणी ॥ १४ ॥
 त्वयि कुग्रामवटद्रुम वैश्रवणी वसतु वसतु वा लक्ष्मीः ।
 पामरकुठारपातात् कासरशिरसैव ते रक्षा ॥ १५ ॥

तपसेति । तपसा साधेन तपश्चर्यया च क्लेशित दुर्बलीकृत इत्यर्थः एषः सदन मिहिरः सूर्यश्च फाल्गुने तदाख्ये भासे अर्जुने चापि न खलु नैव प्रौढबल प्रवञ्च इत्यर्थः आसीत् अधुना मधुना वसन्नेन चैत्रेण च प्रमत्त प्रकटबल सदन मिहिरमिव कः सहते सोढु क्षमते न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तकालीनसदनवेदना दुःसहेति भावः । उपमालङ्कारः । नायिकाया नायक सखी वा प्रत्युक्तिरियम् ॥ १२ ॥

त्वदिति । हे सुभग । तव गमनद्विवसना गणनया संख्यानेन बलक्षाः धवला, बलक्षो धवलोऽर्जुन इत्यमरः । या रेखाः ताभिः अङ्किता चिङ्किता तस्या गण्डस्थलीव भवनभित्तिरपि गृहकुलामपि पाण्डुरिता पाण्डुवर्णा जाता । तस्माद्भात पर विचिन्वः कार्य इति नायक प्रति सख्या उक्तारियम् ॥ १३ ॥

तस्येति । हे सखि । अपाम्यस्य नागरस्य एतेन प्रेमयोग्यत्वं व्यन्यते । तस्य वक्रा कुटिला स्निग्धा मधुरा मनोहारिणी च तथा दृष्ट्या दर्शनेन पोत्रिणः वराहस्य दंष्ट्रया धरणीव पृथिवीव विद्धा अहं तदेकनेया तत्समीपे एव नेतव्या । तत्प्रेमवत्येवाह नान्यत्र समानुराग इति सखी प्रति कस्याश्चिदङ्किताः । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

त्वयीति । हे कुग्रामवटद्रुम । कुवसितपामस्थितयटवृक्ष !

तव मुखर वदनदीपं सहमाना मोक्तुमक्षमा सुतनुः ।
 सा वहति विट भवन्तं घुणमन्तः शालभञ्जीव ॥ १६ ॥
 त्वणमुखमपि न खलु त्वां त्यजन्यमी हरिण वैरिणः श्वराः ।
 यशसैव जीवितमिदं त्यज योजितशृङ्गसङ्ग्रामः ॥ १७ ॥
 त्रिपुररिपोरिव गङ्गा मम मानिनि जनितमदनदाहस्य ।

त्वयि वैश्रवण्यं कुबेरः वसतु, वा लक्ष्मोर्वसतु, किन्तु पाभराणां
 मूर्खाणां कुठारपातात् तवोपराति भावः कासरस्य महिषस्य शिरसैव
 ते तव रक्षा नान्योपायस्तव रक्षणे इति भावः । कुत्सितस्यापि
 यदि कश्चित् महाधनोऽपि वसति तस्य विपत्तौ तदुप्राप्तोपायान्
 बादिभिरेव यदि रक्षा क्रियते तदेव रक्षा नान्यथेति भावः । अत्र-
 स्तुतप्रशंसयम् । वटतरो कुबेरस्य लक्ष्मप्राच वासः प्रसिद्धः ॥ १५ ॥

तवेति । हे सुखर ! तव वदनदीपम् अयुक्तभाषणापराध
 सहमाना मोक्तुं त्यक्तुं त्वामिनि शेषः अक्षमा अपारयन्ती सत्कुलज-
 त्वादिति भावः सा सुतनु सुन्दरी हे विट ! परस्त्रीलम्पटत्वर्थं न
 केवलं दुर्वचसा पीडन पराङ्गनासक्तप्रापीति भावः, शाबभञ्जीव काष्ठ-
 पुत्तलिकेव घुणम् अन्तः मनसि अभ्यन्तरे च भवन्तं वहति । एता-
 दृशेऽप्रोतिकरेऽपि भवति सा त्वय्यधोना वर्त्तते इति सख्याः कश्चित्
 नायक प्रति वचनम् । उपमाबद्धार ॥ १६ ॥

त्वणसुखमिति । हे हरिण ! अमी वैरिणः शत्रवः श्वराः
 व्याधाः त्वणसुखं त्वणभोजिनं निरपराधमिति भावः शरणागतं वा,
 शरणार्थिनः त्वणं सुखे कृत्वा शरणं व्रजन्तीति प्रसिद्धिः । अपि
 त्वा न खलु नैव त्यजन्ति अवश्यमेव त्वा नाशयन्तीत्यर्थः, तस्मात्
 योजितः कृतः शृङ्गाभ्यं संप्रानो युद्धं येन तथाभूतः सन् यशसैव
 इदं क्षणभङ्गरमिति भावः जीवितं त्यज, विना युद्धं शत्रुहन्ते शरण
 कापुरुषलक्षणमिति भावः । अत्रस्तुतप्रशंसान्द्धारः ॥ १७ ॥

त्रिपुरेति । हे मानिनि ! जनितः मदनेन दाहः यस्य तयो-

जीवनमर्पितशिरसी ददासि चिकुरग्रहेणैव ॥ १८ ॥

त्वत्संकथासु सुखरः सनिन्दसानन्दसावहित्य इव ।

स खलु सखीनां निभृतं त्वया कतार्थीकृतः सुभगः ॥ १९ ॥

त्वयि सर्पति पथि दृष्टिः सुन्दर वृतिविवरनिर्गता तस्याः ।

दरतरलभिन्नशैवलजाला शफरीव विस्फुरति ॥ २० ॥

इस्य पक्षे जनितः कृतः सदनस्य कामस्य दाहो भस्मीकरणेन तथो-
क्तस्य अर्पितः चरणयोरिति भावः, शिरः येन तथोक्तस्य पक्षे अर्पितं
दत्तं धारणार्थमिति भावः शिरः सक्तकवेन तथोक्तस्य त्रिपुररिपोः
हरस्य गङ्गेव त्वं चिकुरग्रहेणैव केशाकर्षणेनैव जटासम्प्रयणेनैव च
जीवनं जीवितं जलञ्च ददासि, केशाकर्षणे न मम व्यथा, अपि तु
त्वत्करस्यर्शनेनैव सन्नापो मे निवृत्त इति भावः । चरणानतस्य आङ्ग-
दकेशस्य कान्तस्य मानिनीं कामिनीं प्रति मानापनयन वचनमिदम् ।
उपमालङ्कारः ॥ १८ ॥

त्वदिति । स सुभगः प्रणयार्ह इति भावः त्वया सखीनां
निभृतं सखीभ्योऽपि सगोप्येति भावः, कतार्थीकृतः सुरतव्यापारेण
सन्तोषित इति भावः, खलु यतः सः तव संकथासु सटालापेषु
प्रशसावचनेष्विति भावः, सुखरः वाचालः सन् सनिन्द इव कथमध-
न्यैरस्मादृशैः सा लभ्यते इत्यात्मावज्ञापदर्शनपर इव लोकगोपनार्थ-
मिति भावः, सानन्द इव त्वत्सम्भोगस्वरणोक्तासादिति भावः, साव-
हित्य इव सत्कृतं न केनापि विज्ञेयमिति धिया कताकारगोपन
इव, अविज्ञित्याकारगुप्तिरित्यमरः । दृश्यते इति शेषः । सख्या नायिका
सम्भोग निङ्गवानां प्रति उक्तिरियम् ॥ १९ ॥

त्वयोति । हे सुन्दर ! त्वयि पथि सर्पति गच्छति सति तस्याः
कान्तायाः वृतिविवरात् वेष्टनरन्ध्रात् निर्गता दृष्टिः दरतरला
ईषञ्चुला भिन्न शैवलजालं जलनीलीनिचयः यथा तथाभूता
शफरीव प्रोष्ठीव, प्रोष्ठी तु शफरो द्वयोरित्यमरः । विस्फुरति विशेष-

ते सुतनु शून्यहृदया ये शङ्खं शून्यहृदयमभिदधति ।
 अङ्गीकृतकरपत्नी यस्तव हस्तग्रहं कुरुते ॥ २१ ॥
 ते श्रेष्ठिनः क्व संप्रति शक्रध्वज यैः कृतस्तवोच्छ्वायः ।
 ईषां वा मेढिं वाधुनातनास्त्वां विधित्सन्ति ॥ २२ ॥
 तानवमेत्य छिन्नः परोपहितरागमदनसंघटितः ।
 कर्ण इव कामिनीनां न शोभते निर्भरः प्रेमा ॥ २३ ॥

प्रेम प्रसरति, त्वय्यासक्त्येवमिति भावः । सख्या नायिका प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपसाबङ्कारः ॥ २० ॥

ते इति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! ये जनाः शङ्खं शून्यहृदयम्
 अचेतसमित्थर्थं अभिदधति वदन्ति ते शून्यहृदयाः अचेतसः मूर्खा
 इत्यर्थः । यः शङ्खः अङ्गीकृतं स्वीकृतं करपत्नं क्रकचटरणमिति
 भावः येन तथाभूतः सन् तव हस्तग्रहं हस्तलाभं पाण्यग्रहणमिति
 ध्वनिः, कुरुते । बद्धतपस्यया कठोरव्रतेन तव प्राप्तिरिति कस्यचित्
 कान्तास्तुतिरियम् । अपस्तुतप्रशसाबङ्कारः ॥ २१ ॥

ते इति । हे शक्रध्वज ! यैः तव उच्छ्वायः अभ्युन्नतिः कृतः,
 ते श्रेष्ठिनः बणिजः सस्यति इदानीं क्व ? कुत्र गताः ? नृता
 इत्यर्थः । अधुनातनाः आधुनिका जनाः त्वाम् ईषां वाङ्गलफलकं
 मेढिं कान्धं वा विधित्सन्ति करिष्यन्ति । शुच्यन्नसमीपे एव शुषिना
 सम्मानः न तु मूर्खानां समीपे इति अपस्तुतप्रशस्यया व्यज्यते ॥ २२ ॥

तानवमिति । तानम् तदुत्वं ह्यासमित्थर्थं एव प्राप्य छिन्नः
 विच्छेदं प्राप्नः परेषु अन्येन उपहितः -उत्पादित रागो यस्य
 तादृशेन मदेन कामेन संघटितः पुनर्योजित इत्यर्थः अन्यत्र परेषु
 इव्येषु उपहितो जनितः रागो रञ्जनं यस्य तथोक्तः मदेन मधु-
 च्छिष्टेन च संघटितः संयोजितश्चेत्यर्थः कामिनीनां कर्ण इव
 निर्भरः भरशून्यः आधिक्यरहित इत्यर्थः प्रेमा प्रणयः न शोभते ।
 यथा छिन्नः कर्णः कथञ्चित् स्वस्थानं संयोजितः न शोभते तथा

तस्मिन् गताईभावे वीतरसे शुण्ठिशकल इव पुरुषे ।
 अपि भूतिभाजि मलिने नागरशब्दो विडम्बाय ॥ २४ ॥
 तमसि घने विषमे पथि जम्बुकमुक्तामुखं प्रपन्नाः स्मः ।
 किं कुर्मः सोऽपि सखे स्थितो मुखं मुद्रयित्वैव ॥ २५ ॥
 त्वामभिलषतो मानिनि मम गरिमगुणोऽपि दीषतां यातः ।
 पङ्किलकूलां तटिनीं पिपासतः सिन्धुरस्यैव ॥ २६ ॥

सकृत् भग्न प्रेक्ष पुनः सन्धानेनापि न राजते इति निष्कर्षः ।
 लपसाबद्धारः । नायिका प्रति सख्याः कथमपि प्रथमभङ्गो न
 कर्तव्य इत्युपदेशवचनसिद्धम् ॥ २३ ॥

तस्मिन्नाति । गतः आर्द्रभावः स्निग्धभावः सरसत्वञ्च यस्य
 तादृशे वीतरसे भग्नप्रणये नीरसे च शुण्ठिशकले शुण्ठिशखण्डे इव
 पुरुषे भूतिभाजि ऐश्वर्यवति भङ्गवति चापि मलिने पापाचारे
 अहृज्ज्वले च सति नामरशब्दः नगरे भव नागरः स एव शब्दः
 अन्वत्य नागरशब्देनाख्यानं विडम्बाय लोकाप्रतारणायेत्यर्थः । अथ
 शुण्ठी मञ्जौषधम् । स्त्रीनपुंसकयोर्विश्वं नागरं विश्वभेषजमित्यमरः ।
 क्लेषानुप्राणितोपसाबद्धारः । निरलुक्रोशे घनशालिन्यापि नागरे
 प्रेक्ष न कर्तव्यमिति कव्याञ्चित् सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ २४ ॥

तमसीति । घने निविष्टे तमसि अन्धकारे विषमे दुर्गमे इत्यर्थः
 पथि मार्गे लक्ता आलोकाविशेषः सुखे यस्य तादृशं जम्बुकं शृगालं
 प्रपन्नाः प्राप्ता स्मः आश्रयाम ज्ञेत्यर्थः । हे सखे । किं कुर्मः ?
 सोऽपि जम्बुकोऽपि सुखं मुद्रयित्वैव स्थितः । इदं नोचाश्रयणमपि
 क्रियते न तु तत्रापि फलोत्पत्तिरिति भावः । सखार्यं प्रति कख-
 चिदुक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः ॥ २५ ॥

त्वामिति । हे मानिनि ! त्वाम् अभिलषतः आकाङ्क्षतः मम
 गरिमगुणोऽपि गौरवजनकगुणोऽपि प्रतिष्ठासम्भवादिरिति भावः
 पङ्किलकूलां सपङ्कतटां तटिनीं नदीं पिपासतः पातुमिच्छतः सिन्धुरस्यैव

तिमिरेऽपि दूरदृश्या कठिनास्त्रे च रहसि मुखरा च ।
 शङ्खमयवलयराजी गृहपतिशिरसा सह स्फुटतु ॥ २७ ॥
 तव वृत्तेन गुणेन च समुचितसंपन्नकण्ठबुठनायाः ।
 हारस्त्रज इव सुन्दरि कृतः पुनर्नायकस्तरलः ॥ २८ ॥

—

गजस्यैव दोषता प्राप्नो लोकेऽदृश्यत इति भावः, तस्मात् जानं प्रशि-
 ल्यज्य प्रतिष्ठागौरवादिकमपि अविगण्य्य त्वदेकायत्तं सामनुगृहः-
 येति भाव । कश्चित् कामपि नीचकुलजां कामिनीं मानिनी-
 मत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

तिमिर इति । तिमिरे अन्धकारेऽपि दूरात् दृश्या धावत्या-
 दिति भाव आस्त्रे वास्त्रिङ्गने कठिना व्यङ्ग्येकरो रहसि एकान्ते
 च मुखरा वाचाला सशब्देत्यर्थः शङ्खमयवलयपराजी शङ्खनिर्मितशङ्ख-
 श्रेणी गृहपतेः सम स्वामिनः न तु प्रियस्येति भावः शिरसा सह
 स्फुटतु भग्ना भवतु इत्यर्थः । स्वामिनाशो भवतु तेन च शङ्खपरिधान
 न पुनः कर्तव्यं येन मे एतादृशः स्वार्थसाधने विघ्न इति कस्याचित्
 परासक्तायाः कामिन्या उक्तिरियम् ॥ २७ ॥

तवेति । हे सुन्दरि । समुचितं सम्यक् यथा तथा सम्पन्न
 जातं कण्ठबुठनं कण्ठाबिङ्गनं यस्याः तथामृतायाः अतएव हारस्त्रज
 इव सुक्तामालाया इव तव वृत्तेन शीलेन चरित्त्वेत्यर्थः अन्यत्र
 वर्तुलेन गुणेन चातुर्यादिना अन्यत्र सूत्रेण नायकः कान्तः अन्यत्र
 मध्यमस्थिः पुनः वारंवारम् अतिशयेनेत्यर्थः तरलः चञ्चलः कृतः ।
 तव सुखेन ते नायकः नितरा त्वदायत्तो जात इति भावः । सख्या
 नायिका मत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २८ ॥

—

दकारादिः ।

दर्शनविनीतमाना गृहिणी हर्षोल्लसत्कपोलतलम् ।
 चुम्बननिषेधमिषती वदन पिदधाति पाणिभ्याम् ॥ १ ॥
 देहस्तम्भः खलन शैथिल्यं वेपथुः प्रियध्यानम् ।
 पथि पथि गगनाश्लेषः कामिनि कस्तेऽभिसारगुणः ॥ २ ॥
 द्राघयता दिवसानि त्वदीयविरहेण तीव्रतापेन ।
 शीघ्रेणैव नलिन्या जीवनमल्पीकृतं तस्याः । ३ ॥

दर्शनेति । दर्शनेन विनीतः स्वपनोत्मानः कोपः यस्याः
 तथाभूता गृहिणी प्रायेण स्वामिने दर्शनस्यापि दुर्लभत्वादिति भावः
 चुम्बननिषेधमिषती चुम्बननिवारणं कृत्वा तु हर्षेण कान्ताभजनिते-
 नेति भावः ललसत् कपोलतल गण्डदेशे यत्र तथाभूतपदनसुखं
 पाणिभ्यां पिदधाति आच्छादयति । सख्या गृहपतेः सुभगं
 कान्ता प्रति विसृज्यमिदम् ॥ १ ॥

देहस्तम्भ इति । हे कामिनि । पथि पथि प्रतिपद्य देहस्तम्भः
 स्तम्भरूपेण व्यवधानं, खलनं पदच्युतिः, शैथिल्यम् अत्र, वेपथुः कम्पः
 लज्जाभयादिहेतोरिति भावः, प्रियध्यानं कान्तालुचिन्तनं तथा गगना-
 श्लेषः प्रियध्वसेणाकाशाब्जिनत्वेति सत्त्वं योज्यं दृश्यते इति शेषः,
 अतः ते तव अभिसारगुणः कान्तार्थं सङ्केतनिकेतनगमनप्रकारः
 कः ? एवंप्रकारेणाभिसरत्ये सज्जान् विद्मः सन्मार्ति तस्मात् स्व-
 चित्तवा सत्व-समिपत् व्यमिति सख्या नादिका प्रत्युक्तिः ॥ २ ॥

द्राघयतेति । शीघ्रेणैव तीव्रतापेन दसङ्कल्पनेन दिवसानि
 द्राघयता दांवीकृतेता दुःखदिनं नातिक्रामतीति भावः त्वदीयविरहेण
 नलिन्या इव तस्याः कान्ताया जीवनम् अल्पीकृतम् । यथा शीघ्रे
 नलिनी शीघ्रमापद्यमाना म्रियते तथा कान्ता तव विरहेण
 मृतप्रायेति सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । एषः गृहारः ॥ ३ ॥

दुर्जनसहवासादपि शीलोत्कर्षं न सञ्जनस्यजति ।
 प्रतिपर्वतपनवासी निःसृतमात्रः शशी शीतः ॥ ४ ॥
 दयितप्रहितां दृतीमालम्ब्य करेण तमसि गच्छन्ती ।
 स्वेदच्युतमृगनाभिर्दूरान्नीराङ्गि दृश्यासि ॥ ५ ॥
 दयितागुणः प्रकाशं नीतः स्वस्यैव वदनदोषेण ।
 प्रतिदिनविदलितवाटीवृत्तिघटनैः खिद्यसे किमिति ॥६॥

दुर्जनेति । सञ्जः दुर्जनानां सञ्जानादपि ससर्गादपि शोभो-
 ल्कर्षं सुगन्धतानित्यर्थः न त्यजति । तथाहि शशी चन्द्रः प्रतिपदे
 पर्वणि पर्वणि अनावास्यायाम् अनावास्याया तपने सूर्ये वसतीति
 तथोक्तः सूर्यमण्डलप्रवेशोऽपि निःसृतमात्रः तस्मात् निर्गत एव
 शीतः शीतल न तु सौरकिरणसम्पर्कान् उष्णं भवतीति भावः ॥
 अनावास्याया चन्द्रस्य सूर्यमण्डले प्रवेशो ज्योतिःशास्त्रप्रसिद्धः ॥
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

दयितेति । गौराङ्गि सखि । दयितेन प्रियेण प्रहिता प्रेरितं
 दूर्तं करेण आलम्ब्य तमसि गच्छन्ती त्वस्वेदेन सत्त्वोद्रेकजनितेन
 अमजनितेन वा च्युता गात्रात् विह्विता मृगनाभिः कस्तूरी यस्या-
 क्षयाभूना अनएव दूरात् दृश्या असि, अन्वकारे कस्तूरीविलेपनेन
 गौराङ्गस्य विभावावलम्बक्यत्वं किन्तु स्वदसंखलेन तदपनयनादिति
 भावः । नायका प्रति सख्या उत्तिरिवस् ॥ ५ ॥

दयितेति । स्वस्यैव आत्मन एव वदनदोषेण सुखदोषेण स्वसु-
 खेन प्रशस्येत्यर्थः दयितायाः स्त्रिया गुणः सौन्दर्यादिः प्रकाशं
 नीतं प्रापितः । साम्प्रतं प्रतिदिनं विदलितयाः विघटितायाः
 वाटीवृत्तेः मृगावरणस्य घटनैः पुनःसन्धानैः किमिति कथं खिद्यसे
 खेटं प्राप्नोषि ? तव दयितायां सौन्दर्यादेस्त्वत्कृतप्रशंसया तच्छ्र-
 लम्पटानां लोभो जातः, तेन च ते प्रतिदिनं वृत्तिभङ्गं विधाय
 त्वत्कान्ता रमयन्तीति तवैवात् दोष इति सख्या मृगस्त्रानिनं प्रत्यु-

दाक्षिणान्मदिमानं दधतं मा भानुमेनमवमंस्थाः ।
 रौद्रीमुपागतेऽस्मिन् कः क्षमते दृष्टिमपि दातुम् ॥ ७ ॥
 दृष्ट्यैव विरहकातरतारकया प्रियमुखे समर्पितया ।
 यान्ति नृगवक्त्रभायाः पुलिन्दवाणादिताः प्राणाः ॥ ८ ॥
 दूरस्थापितहृदयो गूढरहस्यो निकाममाशङ्कः ।
 आश्लेषी बालानां भवति खलानां च संभेदः ॥ ९ ॥

क्तिरियम् । एवञ्च कदाचित् स्त्रियाः प्रशसा परसमीपे न कर्तव्येति
 गान ॥ ६ ॥

दाक्षिण्यादिति । दाक्षिण्यात् दाक्षिण्यावनवशात् अन्यत्र
 औदार्यात् अदिमानं सार्दवं दधतम् एन भानु स्वर्यम् अन्यत्र
 तदाख्य कञ्चन जन मा अवमस्थाः मा अवज्ञासी, अस्मिन् भानु
 रौद्री रुद्रार्घिताम् रेशानीं दिशमित्यर्थः अन्यत्र तीक्ष्णभावम् उपा-
 गते प्राप्ते सति दृष्टिमपि दातुम् अस्त्रोपरोति शेषः क क्षमते
 प्रकरोति ? न कोऽपीत्यर्थः । अप्रस्तुतप्रशंसाबङ्कारः ॥ ७ ॥

दृष्ट्यैवेति । नृगवक्त्रभायाः नृग्याः पुलिन्दस्य स्त्रेच्छजातिवि-
 शेषस्य व्याधस्वेति भावः बाणैः शरैः अदिता व्यथिताः प्राणाः
 विरहेण भाविचिरविच्छेदेन कातरा तारका यस्यास्तथाभूतया प्रियस्य
 नृगस्य मुखे समर्पितया दृष्ट्यैव यान्ति निर्गच्छन्ति विरहकातरदृष्ट्या
 प्रियं पश्यन्त्येव प्राणान् जहातीयं नृगोति भावः ॥ ८ ॥

दूरेति । दूरे स्थापितं हृदयं वक्षःस्थलम् अन्तःकरणञ्च यत्र
 तथाभूतं गूढ रहस्य मनोजावेशजनितभाक् मनोवृत्तिविषय यत्र
 तथोक्तं निकामम् अत्यर्थम् आशङ्क समयः अविश्वासश्च बालानां
 नवोढानाम् आश्लेषः आलिङ्गनं खलानां दुर्जनानां सम्भेदश्च सङ्गश्च
 भवति सुगधाङ्गनालिङ्गनं खलप्रणयश्च सम इति भावः । अस्त्रोपमा-
 लङ्कारो व्यङ्ग्यः ॥ ९ ॥

द्वारे गुरवः कोणे शुकः सकाशे शिशुर्गृहे सख्यः ।
 कालासह चमस्त्र प्रिय प्रसोद प्रयातमहः ॥ १० ॥
 दधिकणमुक्ताभरणश्वासीत्तुङ्गस्तनार्पणमनोज्ञम् ।
 प्रियमालिङ्गति गोपी मन्यश्चममन्यरेरङ्गैः ॥ ११ ॥
 दलितार्द्वेगेन सखि प्रियेण लग्नेन रागमावहता ।
 मोहयता शयनीयं ताम्बूलेनेव नीतास्त्रि ॥ १२ ॥

द्वारे इति । हे काल विजम्बं न सहते इति तथोक्तं तत्-
 सम्बुद्धौ हे प्रिय । द्वारे गुरवः अशुरादय इति यावत्, काणे गृह-
 स्थिति शेष शुन पक्षविशेषः, सकाशे समीपे शिशुः बालक, गृहे
 सख्य तिष्ठन्तीति शेषः, तस्मात् प्रसोद मनसा भव क्रोध मा कुर्वित्ति
 भाव, अहं दिनं प्रयात गतप्रार्थानत्यर्थः । द्विसापगमे रजन्ता ते
 मनोरथं सम्पादयिष्यामि इदानीं निरुपययं मा चमस्त्रेति यावत्
 प्रति नायिकाया उक्तिः ॥ १० ॥

दधीति । गोपी गोपाङ्गना मन्यस्य दधिविखोडनस्य अमः
 तेन मन्यराणि क्लान्तानि तै अङ्गैः दधिकण्याः मन्यलम्बदधिविन्द्य
 एव मुक्ताभरण नि सौक्तिकहाराः यत्र तथाक्तौ तथा श्वसेन दधि-
 विखोडनजनितेन टार्द्वेणेति भावः उत्तुङ्गौ यो स्तनो तयोदरपण्येन
 मनोज्ञ मनोहर यथा तथा प्रिय कालम् आबिङ्गति । कथं आनाहं
 त्वया सह विहरामीति वादिनी काञ्चित् प्रातः कालासहस्य प्रियस्यो-
 क्तिरियम् ॥ ११ ॥

दलितार्द्वेगेनेति । हे सखि ! दलितः नृशितः उद्वेगः अन्या-
 सङ्गादिजनितदुश्चिन्ता येन तथोक्तेन अन्यात् दलितः स्वर्णरुतः उद्वेगः
 शुवाकः यत्र तथोक्तेन लग्नेन आसक्तेन अन्यात् कण्ठमग्नेन रागम्
 अनुराग कानावेशमिति यावत् अन्यात् लौहित्यम् आवहता जनयता
 मोहयता मनो हरता अन्यात् मोहं जनयता प्रियेण ताम्बूलेनेव
 शयनीयं शयनं नीता अस्त्रि । प्रियसङ्गे न सख अन्यात् प्रियस-

दृष्टमदृष्टप्रायं दयितं कृत्वा प्रकाशितस्तनया ।

हृदयं करेण ताडितमथ मिथ्या व्यञ्जितवपया ॥ १३ ॥

दर्शितयसुनीच्छ्राये भ्रूविभ्रमभाजि वलति तव नयने ।

क्षिप्तहले हलधर इव सर्वं पुरमर्जितं सुतनु ॥ १४ ॥

दयितप्रार्थितदुर्लभसुखमदिरासारसेकसुकुमारः ।

व्यथयति विरहे वकुलः क्व परिचयः प्रकृतिकठिनानाम् १५

ज्ञानम् आसीदिति भावः । सखी प्रति कस्याञ्चित् प्रियसङ्गसुखकथन-
निदम् । उपसालङ्कारः ॥ १२ ॥

दृष्टकिति । दृष्ट दयित प्रियम् अदृष्टप्रायम् अदृष्टमिवेत्यर्थः
कृत्वा प्रकाशितौ स्तनौ यथा तथाभूतया अथानन्तर व्यञ्जिता प्रक-
टिता त्वया लज्जा स्तनप्रदर्शनजनितेति भावः यथा तादृश्या सत्या
मिथ्या निरर्थकं करेण हृदयं वक्षः ताडितम् आहतं, कथं यथा
असुचित कृतमिति धिक्वेति भावः । सखायं प्रति कस्यचिदुक्ति-
रियम् ॥ १३ ॥

दर्शितेति । हे सुतनु ! सुन्दरि ! दर्शितं यसुनाया उच्छ्रायः
क्राधिक्यं श्यासत्वेनेति भावः यत्र तथाभूते नीलोत्पलनिभे इति
भावः, अन्यत्र दर्शितं यसुनाया उच्छ्रायः दृष्टिः हलाकर्षणादिति
भावः येन तथाभूते भ्रू विभ्रमभाजि कटाक्षशालिनि अन्यत्र कोपात्
भृङ्गुटिमिति तव नयने क्षिप्तहले चालितलाङ्गले युधिष्ठिर प्रति
क्रोधेन हस्तिनानगरध्वंसकरणाभिप्रायादिति भावः हलधरे बलदेवे
इव दयति चलति सति सर्वं पुर नगरम् अर्जितं स्वाधीनोक्त त्वयेति
शेषः । काञ्चित् कामिनीं प्रति कस्यचित् कासुकस्योक्तिरियम् ।
उपसालङ्कारः ॥ १४ ॥

दयितेति । दयितेन प्रियेण प्रार्थितः तथापि दुर्लभं तेनापि
अप्राप्य इति यावत् यः सुखमदिरासारः सुखसन्धुधारा समेति भावः
-स्य सेकेन सुकुमारः सुकोमलः सञ्जातदुष्पपङ्कवत्वादिति भावः शोकं

द्वित्रैरेषामि दिनैरिति किं तद्वचसि सखि तवाश्वासः ।

कथयति चिरपथिकं तं दूरनिखातो नखाङ्गस्ते ॥ १६ ॥

दयितस्यर्शोन्मीलितधर्मजलखलितचरणनखलाच्चे ।

गर्वभरमुखरिते सखि तच्चिकुरान् किमपराधयसि ॥ १७ ॥

दुष्टग्रहेण गेहिनि तेन कुपुत्रेण किं प्रजातेन ।

जहाति वकुलो सुखसीधुसिक्ते इति कविसमयप्रसिद्धिः । वकुलः
विरहे व्यथयति मानिति शेषः उद्दीपकत्वादिति भावः तथापि
प्रकृत्या स्वभावेन कठिनाना काष्ठमयत्वादिति भावः परिचयः उप-
कारज्ञानमिति यावत् क्व ? न कुत्राप्यस्तीति यावत् प्रकृतिकाठना
अकृतज्ञा इति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्तिः । अर्थान्तर-
न्यास ॥ १५ ॥

द्वित्रैरिति । हे सखि । द्वित्रैः दिनैः एषामि आगन्निष्ठा-
सीति तस्य तव कान्तस्य वचसि तव आश्वासः किम् ? नैवाश्वासः
कर्त्तव्य इति भावः ते तव दूरनिखातः गाढ निश्चित नखाङ्ग नख-
क्षतचिह्नं तं तव कान्त चिरपथिकं दीर्घप्रवासिन कथयति सूचयति ।
व्यथाधिक्येन सञ्जसा अन्यासङ्गोऽनया न करिष्यते इति दीर्घप्रवा-
सिना गम्भीरनखक्षतस्य कामशास्त्रीयत्वादिति भावः । तस्मात् त्व
निःशङ्का अन्यासङ्गं कुर्विति दूत्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

दयितेति । दयितस्य कान्तस्य स्पर्शेन उन्मीलितम् उद्गत यत्
धर्मजल सत्त्वोद्रेकादिति भावः तेन खलितता च्युता चरणनखाना
लाक्षा अलक्तकरवः यस्यास्तथाभूते गर्वभरेण गौरवातिरेकेण सुखरिते
सुखरे अतिगौरविशील्यर्थः सखि ! तस्य कान्तस्य चिकुरान् केशान्
किं कथम् अपराधयसि दूषयसि ? पादप्रणतस्यापि दयितस्य केशान्
आकर्षन्तीं काञ्चित् मानिनीं प्रति सख्याः परिहासोक्तिरियम् ॥ १७ ॥

दुष्टेति । हे गेहिनि ! गृहस्वामिनि ! दुष्टः यहः व्यापहः
यस्य तथोक्तेन दुर्विनीतेनेत्यर्थः अन्यत्र दुष्टश्चासौ यहश्चेति तथोक्तेन

भौमेनेव निज कुलगङ्गारकवत् कृतं येन ॥ १८ ॥
 दर्शितचापीच्छ्रायैस्तेजोवद्भि सुगोत्रसजातैः ।
 हीरैरस्यपि वीरैरापत्स्वपि गम्यते नाधः ॥ १९ ॥
 दरनिद्राणस्यापि स्मरस्य शिल्पेन निर्गतासूक्ष्मे ।
 सुग्धे तव दृष्टिरसावर्जुनयन्त्रेषुरिव हन्ति ॥ २० ॥

तेन कुपुत्रेण प्रजातेन उवपन्नेन किम् ? न किमपि प्रयोजनमस्ती-
 त्यर्थः । येन पुत्रेण भौमेनेव भूमिद्युतन मङ्गलेनेन निजं कुलम्
 अङ्गारकवत् कृतं दग्धमित्यर्थं अन्यत्र अङ्गारक इति खनामवत्
 कृतम् । तस्मात् कुपुत्रो न जायतामिति दृशावपुत्रावरक्तस्य ग्राह्यस्य
 उक्तिरियम् । उपमाबङ्गार ॥ १८ ॥

दर्शितेति । दर्शित चापवत् इन्द्रधनुर्न उच्छ्राय प्रभातिशब्दः
 औन्नत्यञ्च यैः तथोक्तौ । तेजोवद्भि प्रभापूर्यैः मानोज्ञतैश्च सुगोत्र-
 सजातैः सुष्ठु गोत्रं पर्वत गोत्रं वशश्च तत्र सजातैः । तदुद्भवैरित्यर्थः
 हीरैः हीरकैः अस्य जलेषु अपि वीरैः मूरैः आपत्सु अपि अधः
 न गम्यते विपन्ना अपि वीरा न नीचमाश्रयन्तीति भावः हीरकमण-
 यश्च जले न निसञ्जन्तीति हीरकपरीक्षा प्रसिद्धा । अत्र प्रस्तुतानां
 वीराणामप्रस्तुतानाञ्च हीरकाणाम् अधोगमनरूपैकधर्मसम्बन्धात्
 दीपकाबङ्गार । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकान्तु निगद्यते
 इति ॥ १९ ॥

दरेति । हे सुग्धे ! दरम् ईषत् निद्राणस्य सुग्धात्वात् नाति-
 स्फुटस्येति भावः स्मरस्य कामस्य तव मनसि स्थितस्योत भावः शिल्पेन
 कौशलेन चातुर्येणेत्यर्थः । निर्गता असौ तव दृष्टिः अर्जुनस्य यन्त्रेषु-
 रिव शिल्पबाण इव मे मनस्यस्यन् प्राणान् हन्ति नाशयति, यथा
 अर्जुनशरः प्रक्षिप्तः लक्ष्यं भिनत्ति तथा तव दृष्टिर्नामिति निष्कर्षः ।
 उपमाबङ्गारः । कान्ता प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ २० ॥

दुर्गतगृहिणी तनये करुणार्द्रा प्रियतमे च रागमयी ।
 सुग्धा रताभियोग न मन्यते न प्रतिक्षिपति ॥ २१ ॥
 दुर्गतगृहिनि जर्जरमन्दिरसुप्तैव वन्दसे चन्द्रम् ।
 वयमिन्दुवञ्चितदृशौ निचुलितदोलाविहारिण्यः ॥ २२ ॥
 दीपदशा कुलयुवतिर्वैदग्धेनैव मलिनतामेति ।
 दोषा अपि भूषायै गणिकायाः शशिकलायाश्च ॥ २३ ॥

दुर्गतेति । दुर्गतस्य दरिद्रस्य गृहिणी एतेन दुग्धक्रयेण तनय-
 पालनं न सम्भवतीति ध्वन्यते । तनये शिशौ करुणार्द्रा स्नेहवती
 प्रियतमे च रागवती पतिप्रेमाकाङ्क्षन्ती चेत्यर्थं सुग्धा क्लिप्तव्य-
 मूढेति यावत् रताभियोगं सुरतार्थं कान्तेन कृतसुद्योगं न मन्यते
 नाहुमोदते पतिसङ्गे स्तन्यहानिशङ्कयेति भावः । न च प्रतिक्षिपति
 न निवारयति च पतिसङ्गस्याभिजाघादिति भावः ॥ २१ ॥

दुर्गतेति । हे दुर्गतगृहिनि ! दरिद्रकान्ते ! त्वं जर्जरं भग्नं
 यत् मन्दिरं गृहं तत्र सुप्तैव शायितैव चन्द्रं वन्दसे सेवसे गृहा-
 च्छादनस्य स्थानेषु स्थानेषु तृणोत्पादोनां राहित्यात् अन्तस्थानेनैव
 चन्द्रं पश्यसीति भावः । वयं घनिगृह्णित्य इति भावः निचुलि-
 तायाम् आच्छादितायां दोलायां विहारिण्यः अतएव इन्दौ वञ्चिते
 दृशौ यासां तद्योक्ताः आवरणाभ्यन्तरवर्त्तित्वात् चन्द्रं द्रष्टुं न शक्ता
 इति भावः । त्वम् अनायासेनैव परपुरुषभोगसुखं करोषि न दय-
 मिति कासाञ्चित् कासपि दुर्गतकाभिनी प्रवृत्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशसालङ्कारः ॥ २२ ॥

दीपेति । दीपस्य दशा वृत्तिः, दशा वृत्ताववस्थावामित्यन्तरः । कुल-
 युवतिः कुलीना कामिनी वैदग्धेनैव विशेषदग्धत्वेन चातुर्येण च मनि-
 नता कञ्जलादिमत्त्वं पापित्वञ्च एति गच्छति प्राप्नोतीत्यर्थः । दोषा-
 चातुर्यजनितकार्याणि रात्रयश्च गणिकायाः वेश्यायाः शशिकलाया-
 च्चन्द्रकलायाश्च भूषायै शोभायै भवन्तीति शेषः । अत्रापस्तुतप्रस्तु-

दीर्घगवाक्षमुखान्तर्निपातिनस्तरणिरश्मयः शोणाः ।
 नृहरिनखा इव दानववक्षः प्रविशन्ति सौधतलम् ॥ २४ ॥
 दरतरनेऽक्षणि वक्षसि दरोन्नते तव मुखे च दरहसिते ।
 आस्तां कुसुमं वीरः स्मरोऽधुना चित्रधनुषापि ॥ २५ ॥
 दुष्टसखीसहितेयं पूर्णेन्दुसुखी सुखाय नदानीम् ।
 राकेव विष्टियुक्ता भवतोऽभिमताय निशि भवतु ॥ २६ ॥

तयोर्दीपदशाकुल्युगत्वोस्तथा गणिकाशः कलयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीप-
 काबद्धारः । कस्याञ्चित् सख्यां कुलकासिनीं चादृश्यं षाकार्य-
 करणोद्यता प्रति उपदेशवचनम् ॥ २३ ॥

दीर्घैत । दीर्घगवाक्षस्य वातायनस्य मुखान्तरभ्यन्तरे निपातिनः
 निपातिताः शोणाः रक्ताः प्रातस्तनत्वादिति भावः तरणिरश्मयः
 सूर्यकिरणाः नृहरे नरसिंहस्य नखा दानवस्य हिरण्यकशिपोः
 वक्ष इव सौधतल हस्याभ्यन्तर प्रविशन्ति । उपनाबद्धारः ॥ २४ ॥

दरेति । अधुना वस्यन् चित्रेण अङ्गुतेन लोकातीतेनेति
 पावत् धनुषापि दुष्प्रभवेनेति भावः सच्च कुसुमं शरभूतमिति भावः
 आस्ता तिष्ठतु न तेन किसपि प्रयोजनमिति भावः । दरतरले
 द्रिपञ्चबले अक्षणि चक्षुषि, दरोन्नते द्रिपदुन्नते स्तनाभिर्भावादिति
 भावः वक्षसि, दरहसिते मन्दहासिनि सख च तवेति सर्वत्र योज्यं
 सति स्मरः काम वीर । त्व स्मरस्य जगद्विजयसाधनमन्त्रं नान्यत्
 तस्य प्रयोजनमिति काञ्चित् सुग्धा प्रति कस्यचित् काञ्चकस्य कस्या-
 ञ्चित् सख्या वा उक्तिरियम् ॥ २५ ॥

दुष्टैत । दुष्टा या सखी तया सहिता तत्सङ्गिनीत्यर्थः इयं
 पूर्णेन्दुरिव सुखम् अन्यत्र पूर्णेन्दुरेव सुखं यस्यास्तथाभूता कासिनी
 विष्टियुक्ता विष्टभद्राश्रुता राकेव पौर्याभासोव इदानी दिवसे इति
 भावः भवतः सुखाय न निशि रजन्याम् अभिमताय मनोरथपूरणावे-

दलिते पलालपुञ्जे वृषभं परिभवति गृहपती कुपिते ।
निभृतनिभालितवदनौ हलिकबधूदेवरौ हसतः ॥ २७ ॥
दीप्यन्तां ये दीप्यै घटिता मणयश्च वीरपुरुषाश्च ।
तेजः स्वविनाशाय तु वृणां वृणानामिव लघूनाम् ॥२८॥

धकारादिः ।

धूमैरशु निपातय इह शिखया दहन मन्तिदयाङ्गारैः ।
जागरयिष्यति दुर्गतगृहिणी त्वां तदपि विशिरनिशि ॥१॥

त्वर्थः भवतु । उपसालङ्कारः । नायकं प्रति तत्सख्या वचन-
मितम् ॥ २६ ॥

दलित इति । पलालपुञ्जे पलालरामौ दलिते इतस्तत
विच्छिन्ने सति कुपिते गृहपतौ हलिक इति पावत वृषभ परि-
भवति ताडयति इति निभृत गुप्त यथा तथा निभालित परस्पर-
अवलोकित वदन व्याभ्या तथाभूतौ सन्तौ हलिकबधूदेवरौ हलिकस्य
गृहपतेवेधभाष्या तस्या देवस्य हसनः हास्यं कृतः व्याभ्या
पलालपुञ्जोपर सुरतक्रीडाया कताया पलालपुञ्ज इतस्ततो विच्छिन्नः,
तदज्ञात्वा अथ सूत्रं वृषभं निरपराध ताडयतीति भावः । कल्या-
न्तित् कामाप प्र त व्यभिचारिणोर्दूनीर्व्यापारकणनमितम् ॥ २७ ॥

दीप्यन्तामिति । ये मणयः रत्नानि च वीरपुरुषाश्च दीप्यै
दीप्तिप्राप्तये घटिता निमित्ता विधात्विति शेषः ते दीप्यन्तां दीप्तिं
प्राप्नुवन्तु तु किन्तु लघूनां क्षुद्राणां वृणां मानवानां वृणानामिव
तेजः स्वविनाशाय आत्मविनाशार्थमेव । उपसालङ्कारः ॥ २८ ॥

धूमैरिति । हे दहन ! त्वं धूमैः अशु नयनजलं निपातय

धय निषेहि गच्छतु रजनी सोऽप्यसु सुमुखि सीत्कण्ठः ।
 प्रविश हृदि तस्य दूरं क्षणधृतमुक्ता स्मरेषुरिव ॥ २ ॥
 धवलनखलक्ष्म दुर्बलमकलितनेपथ्यमलकपिहिताद्याः ।
 द्रक्ष्यामि मदवलीकद्विगुणाशु वपुः पुरद्वारि ॥ ३ ॥

शिखया दृष्ट भस्मीकृत, अङ्गारैः सलिनय मालिन्यं जनय, तदपि
 तथापि दुर्गतगच्छिणी दरिद्रकामिनी शिशिरनिशि शीतरजन्या त्वा
 जागरयिष्याति गात्रावरणाभावेन शीतलाणार्थं दु खिनी नारी अग्निं
 प्रज्वाल्य रात्रिं व्यापयतीति भाव । कञ्चित् नायकं क्लेशदायिनं
 प्रति क्लेशान्धत् नायिकासख्यास्त्वां कथमपि सा न त्यज्यतीति वचन-
 निदम् । अपस्तुतप्रशंसालङ्कार ॥ १ ॥

धैर्यमिति । हे सुमुखि ! धैर्यं निषेहि अवलम्बस्व, रजनी
 गच्छतु, सोऽपि तव नायक इत्यर्थः सोत्कण्ठः उत्कृष्ट रात्रिर्गता
 तत्सकाशसह न गतः सा किं मनसि करोतीति चिन्ताकुल इति भावः
 अस्तु भवतु । क्षण धृता पश्चात् उक्ता त्यक्ता स्मरस्य कामस्य इषुरिव
 शर इव तस्य कान्तस्य हृदि दूरम् अत्यन्तं प्रविश । एवञ्च काम-
 शरार्त्तः स त्वयि अत्यन्तार्त्तं करिष्यतीति सख्या नायिकां प्रत्युक्ति-
 रियम् । उपमालङ्कारः ॥ २ ॥

धवलेति । अलकै चूर्णकुन्तलैः पिहिते व्याहृते अक्षिणौ नयने
 यस्यास्तथाभूतायाः प्रोषितभर्तृकाया संस्कारनिषेधादिति भावः ।
 प्रियाया इति शेषः धवलानि शुभ्राणि पुराणत्वादिति भावः नख-
 लक्ष्माणि नखक्षतानि यत्र तथाभूतं दुर्बल क्षीणं विरहादिति भावः
 अकलितनेपथ्यम् अगच्छितालङ्करणं सम अवलोकात् दर्शनात् द्विगु-
 ष्यानि अम्बू णि यस्य तादृशं पुरद्वारि गच्छद्वारि उपस्थितमिति शेषः
 औत्कण्ठ्यादिति भावः वपुः शरीरं द्रक्ष्यामि ? सखायं प्रति नायकस्य
 प्रवासिन आशंसनमिदम् ॥ ३ ॥

धर्मारम्भेऽप्यसतां पराहिसैव प्रयोजिका भवति ।
काकानामभिषेकेऽकारणतां वृष्टिरनुभवति । ४ ॥

नकारादिः ।

नीरावतरणदन्तुरसैकतसम्भे दमेदुरैः शिशिरे ।
राजन्ति तूलराशिस्थूलपटैरिव तटैः सरितः ॥ १ ॥
निजकायच्छायायां विश्रम्य निदाघविपदमपनेतुम् ।
वत विविधास्तनुभङ्गीर्मुग्धकुरङ्गीयमाचरति ॥ २ ॥

धर्मारम्भे इति । असताम् असाधूना धर्मारम्भे धर्मकार्य-
करणोद्यमेऽपीत्यर्थः कार्ये कृते किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः । पर-
हिसा एव प्रयोजिका भवति परहिसार्थमेवासाधनं धर्ममनुतिष्ठ-
न्तीति भावः । तथाहि काकाना अभिषेके स्नाने वर्ति वृष्टिः अक्षा-
रशताम् अक्षैतताम् अनुभवति वृष्टिर्न भवतीति भावः । काकस्नाने
वृष्ट्यभाव इति वृष्टाना प्रसिद्धिरनुभवोऽस्या । विशेषेण सामान्यसम-
र्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नीरेति । नीरास्यां जलानाम् अवतरत्येन क्रमशो ह्यासेनेत्यर्थः
दन्तुरम् उच्चतानतं यत् सैकत तस्य सम्भेदेन सङ्गेन मेदुरैः स्निग्धैः
द्वजानां कार्पासाना राशिः समूहो वेषु तादृशैः स्थूलपटैरिव तटै-
सरितः नद्यः शिशिरे राजन्ति शोभन्ते । तथाच शिशिरे शीत-
वाङ्मूलेनान्यजनागमनशङ्काभावद्योतनात् तटानां स्थूलपटसाम्येन
शीतवायुप्रवेशाभावव्यङ्गनाच्च सङ्घेतस्त्वानमेतदिति कस्याश्चित् नाविकां
प्रति वचनमिदम् ॥ १ ॥

निजेति । इयं मुग्धकुरङ्गी मूढा मृगी निदाघविपदं योश्चसन्नाप-
नित्यर्थः अपनेतुं दूरीकर्तुं निजकायच्छायाया स्तथरीरच्छायायां

न हसन्ति जरठ इति यद्वल्लवनिता नमन्ति नन्दमपि ।
 सखि स यशोदातनयो नित्यं कन्दलितकन्दर्पः ॥ ३ ॥
 नीता स्वभावमर्पितवपुरपि वाम्यं न कामिनी त्यजति ।
 हरदेहार्धग्रथिता निदर्शन पार्वती तत्र ॥ ४ ॥
 नागरभोगानुमितस्त्रवधूसौन्दर्यगर्वतरलस्य ।

विश्रम्य वत खेदे विविधा नाशाप्रकाराः तनुभङ्गो शरीरचेष्टाः आच-
 रति करोति । यथा निजशरीरच्छायाया विश्रामे श्रीश्रमन्ताप्रस्था-
 निवृत्तिः तथा यतिसङ्गे मदनसन्ताप्रस्थानिष्टत्तेरुपनायकान्तरपहृष-
 विधेयमिति कस्याञ्चित् कामपि नायिका प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ २ ॥

नेति । हे सखि । यत् यतः स यशोदातनयः कृष्णः नित्यं
 प्रतिदिनं कन्दलित वञ्जितः कन्दर्पः कामो येन तथाभूतः, अतएव
 वल्लवनिताः मोक्षः नन्दं जरठ इह रसानभिन्न इति वावत् इति
 कृत्वा न हसन्ति प्रस्तुत तनपि प्रणमन्ति । कारणगुण्याः कार्यगुण-
 शारभल इति न्यायात् यदा तनय एतादृशरसिकस्तदा तद्विप्ल-
 स्तथात्वमिति भावः । दयिताहुरागे कर्त्तव्ये तदुत्तरवोऽपि मान-
 नीयाः सन्तोष्याश्चेति कस्याञ्चित् काञ्चित् प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुत-
 प्रशंसालङ्कारः ॥ ३ ॥

नीतेति । स्वस्य व्यात्मनः भावं धर्मं नीता प्रापिता स्नातुर्हृषी-
 कृतेत्सर्धः तथा अर्पितवपुः दत्तशरीरापि कामिनी वाम्यं प्रातिकूल्य
 कामसागवर्त्तित्वञ्च न त्यजति, तत्र तस्मिन् विषये स्त्रीणां वाच्य-
 अहृषरूपे इति भावः हरस्य देहाङ्गेन ग्रथिता हरेणाङ्गाङ्गीकृतेवि
 वावत् पार्वती गौरी निदर्शन दृष्टान्तः । स्त्रियो विविधोपचारेण
 शैविता अपि विक्रियन्ते तस्मात्ताः यत्नतः सरक्षणीया इति भावः ।
 विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४ ॥

नागरेति । नागरः नगरसम्बन्धी सो भोगः सक्चन्दनात्सुप-

निपतति पदं न भूमौ ज्ञातिपुरस्तन्नुवायस्य ॥ ५ ॥
 निपतति चरणे कोणे प्रविश्य निशि यन्निरीक्षते कस्तत् ।
 सखि स खलु लोकपुरतः खलः स्वगरिमाणमुद्गिरति ॥६॥
 न विमोचयितुं शक्यं, ज्ञमां महान्मोचितो यदि कथञ्चित् ।
 मन्दरगिरिरिव गरलं निवर्तते ननु समुत्थाप्य ॥ ७ ॥

भोग इत्यर्थः तेन अनुमितं यत् स्वधूमौन्दर्यं यतोऽयं नागरः सुख-
 भोगरतः ततोऽस्य भार्या अवश्यमेव सुन्दरी भवितुमर्हतीत्यनुमान-
 मिति भावः । तेन यं गर्वं अहङ्कारः तेन तरलस्य चपलस्य
 अस्थिरस्य तन्नुवायस्य कुविन्दस्य पदं ज्ञातीनां पुरः व्यपतः भूमौ
 न निपतति । यतोऽयं भार्यायां सौन्दर्येण गर्वितः नाहुरागेषु, ततो-
 ऽस्य भार्यायां त्वयामक्तव्यम् एवञ्जातोयपुरुषाणां परपुरुषेषु स्त्री-
 नाभोगे न विरक्तिरिति कञ्चित् कासुकं प्रति कस्याञ्चिदङ्क्तिः ॥ ५ ॥

निपततीति । निशि रात्रौ कोणे षट्स्थिति शेषः प्रविश्य
 तस्करवत् आत्मगोपनेन स्थित्वेति भावः चरणे ममेति शेषः निपतति
 अनुष्टुप्प्रतामयं जन इति धियेति भावः कः तत् निरीक्षते पश्यति ?
 तस्य तथाचरणं नाहं गच्छयामीति भावः हे सखि ! खलु यतः स
 खलु दुर्जनः लोकानां पुरतः व्यपतः स्वस्य गरिमाणं गौरवम् अह-
 मेतादृक् गुणवान् वदित्यं सुन्दरी सा कामयते इत्येवैकपदम् उद्गिरति
 कथञ्चित् । तस्मात्तनेन सकृत्तिर्न विधेयेति कस्याञ्चित् सखीं तद्दु-
 योजनकारिणीं प्रत्यङ्क्तिरियम् ॥ ६ ॥

नेति । मज्जान् जनः यदि कथञ्चित् ज्ञमां शान्तिं शृण्वीञ्च
 मोचितः त्वाजितः स्वादिति शेषः तदा मन्दरगिरिरिव विमोचयितुं
 न शक्यं ननु गरलं हलाहलं समुत्थाप्य निवर्तते ननु शास्यति एव ॥
 महान्तः प्रायेण न कुप्यन्ति, कोपे कृते तु भूयाननर्थं उत्पद्यते इति
 भावः । उपमाबह्वारः ॥ ७ ॥

नियतैः पदैर्निषेव्यं स्वलितेऽनर्थावहं समाश्रयति ।
 सम्भवदन्यगतिः कः संक्रमकाष्ठ दुरीशं च ॥ ८ ॥
 निजपदगतिगुणरञ्जितजगतां करिणां च सत्कवीनां च ।
 वहतामपि महिमानं शोभायै सज्जना एव ॥ ९ ॥
 मोक्षपते न स्नेहं हरति न निर्वाति न मलिनी भवति ।
 तस्योज्ज्वली निशि निशि प्रेमा रत्नप्रदीप इव ॥ १० ॥

नियतैरिति । सम्भवन्ती अन्यथा गतिरूपावो यस्य तथाभूतः
 अन्योपायवानित्यर्थः कः नियतैः मन्दं मन्दं निर्हितैः निर्धारितैश्च
 पदैः चरन्निव्यासैः कार्यैश्च निषेव्यं गत्यम् आराधनीयञ्च स्वलिते
 पदच्युतौ लुटौ च अनर्थावहम् अनिष्टकरं संक्रमकाष्ठं पारममनाथं
 जलोपरिस्थापितं काष्ठमित्यर्थः दुरीशं दुष्टप्रभुञ्च समाश्रयति ? अत्र-
 लक्ष्यते ? न कोऽपीत्यर्थः । प्रस्तुतयोरप्रस्तुतयोर्वा पदार्थयोः
 संक्रमकाष्ठदुरीशयोरेकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा भवेत् । एकधर्माभि-
 सम्बन्धः स्यात्तदा तुल्ययोगितेति ॥ ८ ॥

निजोति । सज्जनाः साधव एव निजपदानां स्वचरणानां
 सुवन्ततिङ्मानाञ्च गतिः विज्ञेयं यथायथं विन्यासश्च एव गुणः
 धर्मविशेषः । तेन रञ्जितानि सन्तोषितानि जगन्ति यैः तथोक्तानाम्
 अतएव महिमानं महत्त्वं गौरवञ्च वहतामपि स्वत इति शेषः
 शोभायै गौरवप्रकाशाद्येत्यर्थः भवन्तीति शेषः । अत्राप्यस्तुतानां
 करिणां प्रस्तुतानां कवीनाञ्चैकधर्मसम्बन्धात् टीपकालङ्कारः ॥ ९ ॥

नेति । रत्नप्रदीप इव तस्य प्रियस्येति शेषः प्रेमा प्रणयः । न
 लक्ष्यते न सन्तापयतीत्यर्थः, स्नेहम् आर्द्रं भावं तैलञ्च न हरति न
 लज्जति न नाशयति च, न निर्वाति न निवर्त्तते न नश्यति च, न
 मलिनः न कालुष्यमापद्यते न कज्जलादिरूपं सत्त्वं जनयति च, प्रस्तुत

निहितान्निहितानुष्कति नियतं मम पार्थिवानपि प्रेम ।

भ्रामं भ्रामं तिष्ठति तत्रैव कुलालचक्रमिव ॥ ११ ॥

निर्भरमपि सञ्चुक्तं दृष्ट्या प्रातः पिबन्न तृप्यामि ।

जघनमनशुकमस्याः कोक इवाशिशिरकरविम्बम् ॥ १२ ॥

निविडघटितोरुयुगलां श्वासोत्तश्चस्तनार्पितय्यजनाम् ।

तां स्निग्धकुपितदृष्टिं स्मरामि रतनि.सहां सुतनुम् ॥ १३ ॥

निशि निशि प्रतिरात्रम् उज्ज्वलं उत्कृष्टदीप्तिशाब्दी भवतीति शेषः ।
उपमाबद्धारः । सखीं प्रति नायिकाया पत्युरारागकथनमिदम् ॥ १० ॥

निहितानिति । मम प्रेम कुलालचक्रमिव कुम्भकारस्य कुम्भान्-
दिनिर्माणसाधन चक्रमिव निहितान् निहितान् पुनः पुनः संख्यादि-
प्ररोचनया मनसि प्रवेशितान् स्वस्योपरि स्थापिताश्च पार्थिवानपि
राशोऽपि पृथिवीविकारान् घटादीश्चापि उज्ज्वलं त्यजति, किन्तु
भ्रामं भ्राम पुनः पुनः भ्रान्त्वा तत्रैव तस्मिन्नेव जने स्वाभिमतं इति
भावः स्वस्थाने च तिष्ठति । को मे व्याभसन प्रियः स्यादिति बद्ध-
पय्यांबोचनया स एव मे प्रेयानिति व्यवधारितः । नान्यसह कामदे
इति कदाचित् रुखीं प्रत्युच्यते । उपमाबद्धारः ॥ ११ ॥

निर्भरमिति । कोकश्चक्रवाकः अशिशिरकरविम्बमिव सूर्य-
मण्डलमिव अस्याः कान्नायाः निर्भरम् अत्यर्थं सञ्चुक्तमपि चनंशुकं
दिवकन जघन कटिपुरोभाग दृष्ट्या प्रातः पिबन् सादर पश्यन्नित्यर्थः
न तृप्यामि न परितृप्यामि, प्रातरित्यनेन रतविरतावपि तद्दर्शने
इवाइशीच्छा किञ्च वक्तव्यं रतकाल इति ध्वन्यते । रात्रौ चक्रवाकाणां
विरहस्य प्रसिद्धेः सूर्यविम्बदर्शने तेषां नितरां परितोष इति बोध्यम् ।
उपमाबद्धारः । सखीं प्रति नायकस्य नायिकासन्निवर्णनमिदम्
॥ १२ ॥

निविडेति । निविडं गाढं यथा तथा घटितं संयोजितम्
अरुयुगलं यथा तथोक्ता, श्वासेन विपरीतविरतजनितेन दीर्घनिःश्वासेन-

निर्गुण इति ऋत इति च द्वावेकार्याभिधायिनी विद्धि ।

पश्य धनुर्गुणशून्यं निर्जीवं तदिह शंसन्ति ॥ १४ ॥

निजसूक्ष्मसूत्रलम्बी विलोचनं तरुण ते क्षणं हरतु ।

अयमुद्गृहीतवडिशः कर्कट इव मर्कटः पुरतः ॥ १५ ॥

त्वर्थः उक्तव्योः स्थान्दतयोः स्तनयोः अप्तित सञ्जाखितं व्यजन ताखडन्न यथा तथाभूता, स्निग्धा प्रेमाद्वा कुपिता रतक्लेशप्रदानावु कां प्रतीति भावः दृष्टिर्यस्यास्तादृशी, रतनि सङ्गां सुरतव्यापारेण अवशाम् अलसामिति यावत् ता सुतनुं सुन्दरी सरानि । प्रोषितस्य सखाय पति कान्ताष्टलकथनमिदम् ॥ १३ ॥

निर्गुण इति । न सन्ति गुणाः शीलसौन्दर्यादयः यस्य तथोक्तः निर्गुण इति ऋत इति च द्वौ शब्दावित्वर्थः एकं सनम् अर्थम् अभि- धत्त इति तथोक्तौ विद्धि जानीहि । तथाहि गुणशून्य सौवीररहितं शत्रुः पश्य अवबोक्य, इह जगति तत् शत्रुः निर्जीवं व्यारहितं जीवनरहितञ्चेति ध्वनिः शंसन्ति कथयन्ति लोका इति शेषः, जीव- व्या शिञ्जिनोत्वपीति कोषः । तस्मात् निर्गुणजीवनं मरणमिति भावः । कस्त्वचित् कमपि प्रति उपदेशवचनमिदम् । विशेषेण सामा- न्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १४ ॥

निजेति । हे तरुण युवक । निजेन स्वकीयेन सूक्ष्मेण सूत्रेण बन्धते इति तथोक्तः अय पुरतः अप्ततः दृश्यमान इति शेषः मर्कटः, लुता लूता स्त्री तन्तुवायोर्गनाभिमर्कटकाः सखा इत्यमर । उदुम्- हितं वडिश येन तथाभूतः, वडिश मत्स्यबन्धनमित्यमरः । कर्कट इव कुलीर इव, स्यात् कुलीरः कर्कटक इत्यमरः । ते तव विलोचनं नयन क्षणं हरतु, एन क्षणं पश्येति निष्कर्षः । यथा अतिक्षुद्र- कीटोऽपि स्वकौशलेन सूत्रं निर्माय तत्रावलम्बमानः स्वकार्यं साध- यति, त्व महाप्राणी सुचतुरोऽपि मत्सङ्कतिं स्वचातुर्येण कर्तुं यत्नमेति भावः । नायिकाया नायक प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

नागर गीतिरिवासी ग्रामस्थित्वापि भूषिता सुतनुः ।

कस्तूरी न मृगोदरवासवशाद्विस्त्रतामेति ॥ १६ ॥

नखलिखितस्तनि कुरवकमयपृष्ठे भूमिलुलितविरसाङ्गि ।

हृदयविदारणनिःसृतकुसुमास्त्रशरेव हरसि मनः ॥ १७ ॥

नीता लघिमानमियं तस्यां गरिमाणमधिकमर्पयसि ।

भार इव विषमभार्यः सुदुर्वहो भवति गृहवासः ॥ १८ ॥

नागरेति । हे नागर । नगरवासिन् रसिकेत्यर्थः असौ सुतनुः शुभाङ्गो गीतिरिव सङ्गीतमिव ग्रामस्थित्वापि पल्लानिवासेऽपि अन्वय्य ग्रामः स्वरसम्पृष्टं स्वान्मूर्च्छनादेः समान्यव इत्युक्तलक्ष्यः तत्र स्थित्वापि तदनुसरण एवेत्यर्थश्च भूषिता शोभिता । तथाहि कस्तूरी मृगनाभि मृगास्याम् उदरे वासः अवस्थितिः तद्वशात् विस्त्रतां दुर्गन्धता न एति न प्राप्नोति । दृष्टान्तालङ्कारः । कमपि युवानं यासीषेय न रसिकेति वादिन नायक प्रति नायिकासख्या चक्तिरियम् ॥ १६ ॥

नखेति । नखैः लिखितौ स्तनौ यस्यास्तत्सन्वुद्धौ, कुरवकमयं कुरवकपुष्पप्रचुरं पृष्ठं यस्यास्तत्सन्वुद्धौ, भूमौ लुलितानि लुठितानि विरसानि शुष्काणि अङ्गानि यस्यास्तत्सन्वुद्धौ, हे सखि । हृदयविदारणात् परं निःसृताः निर्गताः कुसुमास्त्रस्य काजस्य शरा यस्याः दाहशीव मनः हरसि मनःप्रीतिं जनयसीत्यर्थः । कुरवककुसुमशय्यावा सुरतक्रोडया पृष्ठे तत्पुष्पसङ्गात् स्तनयोर्नखक्षतार्पणात् सुरतमर्दने भूमिलुण्ठनाच्च शरविद्धत्वेनोत्प्रेक्षा । सख्या नायिकां नायकसकाशात् सम्भोगानन्तरमागता प्रत्युक्तिरियम् ॥ १७ ॥

नीतेति । इयं कान्ता लघिमानम् अगौरवमित्यर्थः नीता प्रापिता तस्या कान्तायास् अधिकं गरिमाणं गौरवम् अर्पयसि । अतस्ते तव विषमे परस्पर विरुद्धे भार्ये यस्य तथाभूतः गृहवासः गार्हस्थ्यं विषमभार्यः विषमं यथा तथा घृतं, भार इव सुदुर्वहः

न च दूती न च याञ्जा न चाञ्जलिर्न च कटाक्षविद्येपः ।
 सौभाग्यमानिनां सखि कचग्रहः प्रथममभियोगः ॥ १९ ॥
 निशि विषमकुसुमविशिखप्रेरितयोर्मौनलम्बरतिरसयोः ।
 मानस्तथैव विलसति दम्पत्योरशिथिलग्रन्थिः ॥ २० ॥
 निजगात्रनिर्विशेषस्थापितमपि सारमखिलमादाय ।
 निर्मोकं च भुजङ्गी मुञ्चति पुरुषं च वारवधूः ॥ २१ ॥

अतिशयेन वोढुमशक्यं वदति । तस्मात् सर्वास्तु भार्यास्तु स्मररागः
 कर्तव्य इति कश्चिच्च कनपि प्रत्युपदेशवचनम् । उपमाबद्धारः ॥ १९ ॥
 न चेति । हे सखि ! सौभाग्यमानिना सुभगम्नानानां नाय-
 कानां कचग्रहं केशस्यर्षं, केशकर्षणं वा प्रथमम् अभियोगः आक्र-
 मणम् अनुरागप्रदर्शनमिति भावः, तेषां दूती न च, याञ्जा प्रार्थना
 न च, अञ्जलिः करद्वययोजनं न च, कटाक्षविद्येपश्च न च । सुभ-
 गानां नायकानां दूत्यादिषु प्रयोजनं नास्ति, खलु एव नायिकास्तेषां
 प्रेम्णां यतन्ते इति भावः ॥ १९ ॥

निशोति । निशि रात्रौ विषमेषु दुसहेन कुसुमविशिखेन
 कामेन प्रेरितयोः रतायै नियुक्तयोः अतएव अगत्या मौने लुणी-
 श्वावेऽपि मानवशादिति भावः । लम्बरतौ सुरतव्यापारे रसो-
 ऽनुरागो याभ्यां तथाभूतयोः मौनेन रति कृतवतोरिति भावः
 दम्पत्योः युवयोः अशिथिलः अलघुरित्यर्थः सान्ध्यस्य तथाविधः
 मानः तथैव पूर्ववदेव विलसति स्फुरति । मानिनावपि कामावेश-
 वशात् मौनभावेन सुरतं चक्रत्, परं मानं पूर्ववदेव स्थित इति
 भावः । कामावेशात्तद्योः मानेन न निवार्यत इति भावः ॥ २० ॥

निजेति । भुजङ्गी सर्पिं वारवधूवेश्यां च निजगात्रेषु निर्विशेषं
 निजमात्रभिन्नमित्यर्थः । यथा तथा स्थापितमपि स्वशरीरांशत्वेन
 ललितमपि यत्नेन दर्शितानुरागमपि चेति भावः निर्मोकं कञ्चु कञ्चु
 सुरप्रश्नं अखिलं सम्यं सारं रसं धनञ्च आदाय मुञ्चति त्यजति ।

मृत्यश्चमघर्माद् मुञ्चसि कञ्च्रेण कञ्चुकं सुतह ।
 मकरन्दोदकलुष्टं मदनधनुर्वल्लिरिव चीलम् ॥ २२ ॥
 नाहं वदामि सुतनु त्वमशीला वा प्रचण्डचरिता वा ।
 प्रेमस्वभावसुलभ भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥ २३ ॥
 न निरूपितोऽसि सख्या नियत नेत्रत्रिभागमात्रेण ।
 हारयति येन कुसुमं विमुखे त्वयि कण्ठ इव देवे ॥ २४ ॥

यथा सर्पी निर्मोकम् अक्षरं त्यजति तथा वारवनिता मृच्छीतसर्वस्वम्
 अक्षरं पुरुषं त्यजति तस्मात् वागाङ्गनायामासक्तिर्न विधेयेति कञ्-
 चित् सख्या तदासक्त प्रत्युपदेश्यचनमितम् । दीपकालङ्कारः ॥ २१ ॥

नृत्येति । हे सुतह । सुभाङ्गि । मदनस्य कामस्य धनुर्वल्लिरिव
 धनुर्लतेव मकरन्दोदकेन पुष्परसवारिणा जटं चोल स्थायरथ, त्व
 नृत्यश्लेषेण यो घर्मः स्वेद तेन अर्द्धे स्तिमित कञ्चुकं गात्रावरण
 कञ्च्रेण क्लेशबुद्धेति यावत् सुञ्चसि त्यजसि । सुरतश्लेषे त्वया कि
 क्रियते इति न जाने इति सख्या नायिकां नर्तकीं प्रति परिचा-
 योक्तिः । उपमाबङ्गारः ॥ २२ ॥

नाहमिति । हे सुतह ! त्वम् अशीला दुःशीला वा प्रचण्डम्
 उष्णं चरितं यस्यास्तथाभूता वा इति न अहं वदामि, तु किन्तु मम
 हृदयस्य प्रेमस्वभावेन प्रीतिस्वभावेन तवोपरि मम प्रीतिरस्तीति
 हेतोरिति भावः सुलभं भयम् उदयति जायते त्वदाचरण दृष्टेति
 शेषः । तस्मात् सावधानया परपुरुषेण सह व्यवहर्तव्यमिति सख्या
 नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ २३ ॥

नेति । सख्या नेत्रत्रिभागमात्रेण कटाक्षेणेत्यर्थः नियतं केवलं न
 निरूपितः अवलोकितः अस्ति, येन देवे इव त्वयि विमुखे तद-
 नहुरागिण्योति भावः सति कण्ठे कुसुमं पुष्पं पुष्पमालामिति यावत्
 कण्ठपदसामर्थ्यादिति भावः हारयति त्वाजयति सख्या इति शेषः
 त्वदप्राप्त्या स्वयं तत्स्पर्धनेऽपि इच्छाराहित्यादिति भावः । देवे

नखदशनमुष्टिपातैरदयैरालिङ्गनैश्च सुभगस्य ।

अपराधं शंसन्त्यः शान्तिं रचयन्ति रागिण्यः ॥ २५ ॥

न गुणे न लक्षणेऽपि च वयसि च रूपे च नादरो विहितः ।

त्वयि सौरभेयि घण्टा कपिलापुत्रीति बद्धेयम् ॥ २६ ॥

निष्कारणापराधं निष्कारणकलहरोषपरितीषम् ।

सामान्यमरणजीवनसुखदुःखं जयति दाम्पत्यम् ॥ २७ ॥

इत्युपमानेन त्वद्वैद्यस्य दैवप्रातिकूल्यमिति ध्वन्यते । तस्मात्
नितरा त्वय्यापेक्षितचित्ता सा नोपेक्षणीयेति सख्या नायकं प्रत्युक्ति-
रियम् । उपसालङ्कारः ॥ २४ ॥

नखेति । रागिण्यः अतुरागवत्यः कालाः सुभगस्य वल्लभस्य
अपराधं कथं त्वया इयतो दिवसान् मयि उपेक्षितं वा कथं तत्र
गतमित्येवमादिकं दोषं शंसन्त्यः वदन्त्यः सत्यं नखदशनमुष्टिपातैः
नखाघातैः दन्ताघातैः मुष्टिप्रहारैश्चेत्यर्थः तथा अदये गाढैः आलि-
ङ्गने, शान्तिं कोपरोपशमं रचयन्ति कुर्वन्ति । अत्यतुरागिणीनां सुग्धा-
नामयमेव स्वभाव इति कस्यचित् तथा प्रहृतस्य सखायं कथं त्वमनया
ताडित इति पृच्छन्तं प्रत्युक्तिः ॥ २५ ॥

नेति । हे सौरभेयि ! सुरभिकन्ये ! गुणे बद्धदुग्धनत्त्वाटिके
कलाकौशले च न, लक्षणे शुभचिह्ने सासुद्रोक्ते इति शेषं न, वयसि
यौवने न, रूपे सौन्दर्यादौ च न तत्रेति सर्वत्र योज्यम् आदर-
विहितं इति, गुणादिवत्त्वात् त्वं नादृतेत्यर्थं त्वं कपिलायाः तदाख्य-
प्रशसनीयाया गोः पुत्रीति हेतोः त्वयि इयं घण्टा बद्धा । तत्र
सत्कुलप्रसूततया तेन त्वं गृहीता न तु गुणादिमत्तया, तस्मात्
किमिति गर्वमायच्छेति कामपि प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । अप-
स्तुतप्रशसालङ्कारः ॥ २६ ॥

निष्कारणेति । निष्कारणः अहेतुक अपराधो यत्र तद्योक्तं,
निष्कारणः कलहः रोषः परितीषश्च यत्र तद्याभूतं तथा साक्षात्

न प्राप्यसे कराभ्यां हृदयान्नापैषि वितनुषे बाधाम् ।
 त्वं मम भग्नावस्थितकुसुमायुधविशिखफलिकेव ॥ २८ ॥
 नाधेति परुषमुचित प्रियेति दासेत्यनुग्रही यत्र ।
 तद्दाम्पत्यमितोऽन्यन्नारी रज्जुः पशुः पुरुषः ॥ २९ ॥
 निहितायामस्यामपि सैवैका मनसि मे स्फुरति ।

साधारण मरणजीवनयोः सुख दुःखञ्च यत्र तथाविधं दाम्पत्यं स्त्रीपु-
 न्भावः स्त्रीपुरुषचरितं वा जयति ॥ २७ ॥

नेति । हे प्रिये इत्यप्याहार्यम् । त्वं कराभ्यां न प्राप्यसे
 त्वा हस्ताभ्यां न प्राप्नोमीत्यर्थः, किन्तु हृदयात् न अप्यपि अप-
 गच्छसि त्वं मम हृदये वर्तसे इत्यर्थः, सततं त्वा आगामीति भावः,
 अतएव बाधा विरहयन्त्रणा वितनुषे विस्तारयसि ददासीत्यर्थः ।
 तस्मात् त्वं मम भग्नं सन् अर्वास्थितः कियदग्नेनेति भावः यः कुसुमा-
 युधस्य कामस्य विशिखं शरं तस्य फलिकेव अर्पयति अर्पयति शेषः ।
 विशिखफलिका हृदयनिर्वाहना भग्ना चेत् कराभ्यां निष्कृष्टं न शक्यते
 सुतरां हृदयात् न अपगच्छति पीडा ददाति च तद्वत् त्वमिति
 निष्कर्षः । उपमालङ्कारः । कश्चिन्नायकस्य सकृत्कृतप्रशंसा
 ततो दुर्लभा ततश्च कथञ्चित् प्राप्तं कामपि नायिका प्रत्युक्ति-
 रिवम् ॥ २८ ॥

नाधेति । यत्र दाम्पत्ये नाथ इति सम्बोधनमिति शेषः परुषं
 निन्दुर प्रिय इति सम्बोधनम् उचितम् उपयुक्तम् अनुकूलमित्यर्थः
 दास इति सम्बोधनम् अनुग्रहः स्वसेवकत्वेनाङ्गीकारादिति भावः
 तत् दाम्पत्यं जायापतित्वं तत्पटवाच्चमिति भावः यत्र दाम्पत्ये
 नारी रज्जुः पशुः पशुः प्रेमवह्निर्भावादिति भावः तत् दाम्पत्यम्
 इतः पूर्वोक्तात् अन्यत् अपरम् । यथा रज्जुवद्धः पुरुषः सततं
 क्लेशमनुभवति तथा तादृशं दाम्पत्यं क्लेशयेति भावः ॥ २९ ॥

निहितायासिति । अस्यां कान्तायां निहितायामपि मनसीति

रेखान्तरोपधानात्पक्षाक्षरराजिरिव दयिता ॥ ३० ॥
 निधिनिक्षेपस्थानस्योपरि चिह्नार्थमिव लता निहिता ।
 लोभयति तव तनूदरि जघनतटादुपरि रोमाली ॥ ३१ ॥
 निहितार्धलोचनायास्त्वं तस्या हरसि हृदयपर्यन्तम् ।
 न सुभग समुचितमीदृशमङ्गुलिदाने भुजं गिलसि ॥ ३२ ॥
 नीत्वागारं रजनीजागरमेकं च सादरं दत्त्वा ।

शेषः सैव एका दयिता प्रिया मे मम मनसि रेखान्तरेषु उपधानात्
 विन्यासादित्यर्थः पक्षाक्षरराजिरिव स्फुरति राजते । रेखासु
 रेखासु विन्यस्ता अक्षरपङ्क्तिर्यथा मनोहारिणी तथा सा नायिका
 मम मनो हरति नेयमिति पूर्वप्रणयिनीसमासक्तस्य कथमस्या
 नाहुरव्यसे इति वादिनीं सखीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः
 ॥ ३० ॥

निधीति । हे तनूदरि लग्नमध्ये । निधे. रत्नविशेषस्य निक्षेप-
 स्थानं निधानस्थानं तस्य उपरि चिह्नार्थं अविस्मरण्यार्थमिति भावः
 निहिता रोपिता लतेव तव जघनतटात् कटिपुरोभागात् उपरि
 उल्लसन्तीति शेषः रोमाली रोमश्रेणी लोभयति मामिति शेषः ।
 तव रोमावल्लोदर्शनेन त्वया रन्तुमिच्छामिति कस्यचित् कासुकस्य
 कामपि कामिनीं प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ ३१ ॥

निहितेति । हे सुभग । निहितं निःक्षिप्तं त्वं प्रतीति शेषः
 अङ्गुलीचनं यथा तथाभूतायाः त्वा प्रति कटाक्षं निक्षिपन्त्या इत्यर्थः
 तस्याः हृदयपर्यन्तं हरसि, ईदृक् कार्यं न समुचितं न युक्तं, त्वम्
 अङ्गुलिदाने भुजं हस्तपर्यन्तं गिलसि यस्यसि । यथा केनचित्
 किञ्चिद्दाने लते अङ्गीकृतस्य दत्तातिरिक्तपङ्क्यं तथा तवेति भावः ।
 कामपि युवानं प्रति कस्याश्चित् नायिकासख्या नायिकासक्तिवर्धन-
 मिदम् ॥ ३२ ॥

नीत्वेति । आगारं गृहं नीत्वा एतेन नायिकाया गौरवामावो-

अचिरेण कैर्न तरुणैर्दुर्गापत्रीव मुक्तासि ॥ ३३ ॥
 नक्षत्रे ऽग्नाविन्दावुदरे कनके मणौ दृशि समुद्रे ।
 यत् खलु तेजस्तदखिलमोजायितमजमित्तस्य ॥ ३४ ॥
 न सवर्णी न च रूपं न सस्त्रिया कापि नैव सा प्रकृतिः ।
 बाला त्वद्विरहापदि जातापभ्रंशभाषेव ॥ ३५ ॥

व्यज्यते अतिसन्धाना कामिनी स्वयच्छे एव नायकमानीय रमते इति भावः । सादरम् एक न तु द्वितीयमिति भावः रजनीजागरं दत्त्वा कृत्वेति भावः कैः तरुणैः युवकैः दुर्गापत्रीव अचिरेण त्व न मुक्तासि ? सर्वैरेव मुक्तासीत्यर्थः । त्वमीदृशी गुणविहीना यत् त्वया सह सक्तत सङ्गस्य तरुणाः पुनस्त्वा नेच्छन्तीति भावः । दुर्गापत्निकाम् एकरात्रं पूजयित्वा नृत्यगीताद्युत्सवैः रात्रिजागरञ्च कृत्वा परस्मिन् दिने विस्मृज्यते इति देशविशेषव्यवहारः । कामपि बहूनायकसङ्गवर्तिता प्रति कस्याश्चिदुक्तिरियम् । उपमाबङ्कारः ॥३३॥

नक्षत्र इति । नक्षत्रे तारायः, अग्नौ, इन्दौ चन्द्रे, उदरे जठरे, कनके काञ्चने, मणौ रत्ने, दृशि नेत्रे समुद्रे बाह्यबाह्ये इति भावः यत् खलु तेजः, तत् अखिलं समयम् अजमित्तस्य पद्मकान्तस्य स्वर्यस्येत्यर्थः ओजायितं सामर्थ्यमित्यर्थः । एकस्य गुणातिशयेन तत्सङ्गिनः सर्वेऽपि तद्वत्त्वेनाद्रियन्ते इति कस्यचित् कामपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३४ ॥

नेति । बाला सुग्धा सा तव प्रियेति शेषः तव विरह एव व्यापद् तस्याम् अपभ्रंशभाषेव असंस्कारवागिव जाता तथाहि सः पूर्वानुभूत इति भावः वर्णः कान्तिः न अस्तीति शेषः अथच सवर्णः समानवर्णविहितकार्यं न अस्तीति शेषः एवं सर्वत्र योज्यं रूपं सौन्दर्यं न च, अथच सुप्तिङन्तनिष्पन्नं पदं न च । संस्त्रिया उद्वर्तनादिना शरीरशुद्धिः न, अथच साधुत्वं न । कापि अनिर्वचनीया सा प्रकृतिः स्वभावश्च नैव, अथच प्रकृतिधौतुविशेषरूपा च न ।

न विभूषणे तवास्था वपुर्गुणेनैव जयसि सखि यूनः ।

अवधीरितास्तशस्त्रा कुसुमेषीर्मल्लवित्थेव ॥ ३६ ॥

नेत्राकृष्टो भ्राम भ्रामं प्रियान् यथा यथान्ति तथा ।

सखि मन्ययति मनो मम दधिभाण्ड मन्यदण्ड इव ॥३७॥

नानावर्णकरूप प्रकल्पयन्ती मनो हर तन्वी ।

केचित्तु इवशब्दस्य अवधारणार्थं कृत्वा अपत्यं च असाधुर्भाषा यस्याः
नादृशी असाधुभाषिणीति अथवा अपगत भ्रशं असाधुत्वं यस्या-
स्तादृशी भाषा यस्यास्तथाभूता साधुभाषिणीति च व्याचक्षते । उप-
सालङ्कारः । सख्या नायक प्रवासिन प्रति नायिकाया अवस्था-
वर्णनेन तदभिमुखीकरणवचनमिदम् ॥ ३५ ॥

नेति । हे सखि ! तव विभूषणे अलङ्कारणे न आस्था न यत्नः,
अथवा विशिष्टानि भूषणानि यस्यास्तत्सम्बुद्धौ विशिष्टालङ्कारभूषिते
इत्यर्थः तव आस्था यत्नः न युवजनवशीकरणं प्रतीति भावः, किन्तु
अवधारितम् अवज्ञातं परित्यक्तमित्यर्थः अस्त्रं शस्त्रञ्च यस्या तथाभूता
कुसुमेषोः कामस्य मल्लवित्थेव मल्लयुद्धमिव सापि केवल शरीरसाध्येति
भावः वपुषः शरीरस्य गुणेन सौन्दर्येण यूनः तरुणान् जयसि वशी-
करोषि । मनोहराकृतोनां भूषणैः किमिति भावः । कामापि
नायिकां प्रति नायकस्य सख्या वा स्तुतिरियम् । उपसालङ्कारः ॥३६॥

नेत्रेति । हे सखि । नेत्रेण नयनेन गुणेन च, नेत्रमाल्या गुणे-
ऽपि चेति कोषः । आकृष्टः प्रियान् मम प्रियतमः भ्रामं भ्रामं
अभित्वा अभित्वा यथा यथा आस्त वर्तते तथा तथा मन्यनदण्डो
दधिभाण्डमिव मम मनः मन्ययति आलोडयति । उपसालङ्कारः ।
कमापि पुरुष कटाक्षेणाकृष्टं सन्निधौ भ्रमन्तं ससानवेति सखीं प्रति
कस्याचित् नायिकाया व्यञ्जनया उक्तिरियम् ॥ ३७ ॥

नानेति । तन्वी कशाङ्गी सूक्ष्मा च सा चित्रकरस्य त्वलिकेव
प्रतिभस्ति प्रतिक्षणं प्रतिक्लृप्तञ्च मनोहरं नानावर्णकरूपं विविधपरि-

चित्रकरतूलिकेव त्वां सा प्रतिभित्ति भावयति ॥ ३८ ॥

पकारादिः ।

पथिकासक्ता किञ्चिन्न वेद घनकलमगोपिता गोपी ।

केलिकलाहुङ्कारैः कीरावलि भोगमपसरसि ॥ १ ॥

प्रणमति पश्यति चुम्बति संश्लिष्यति पुलकमुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां वियोगिनी वामबाहुलताम् ॥ २ ॥

च्छदम्पित वङ्गरङ्गनद्रव्यनिर्मिताकारञ्च त्वा कल्पयन्ती रचयन्ती भाव-
यति विन्दयति । उपनालङ्कार । सततं तव चिन्तनेन सा लगार्ङ्गी
सती काल नयति तस्मात् शीघ्रं त्वया सानुकम्प्येति कस्याञ्चित्
सख्या प्रेषित नायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पथिकेति । हे कीरावलि युक्तसङ्घ । घनैः प्रचुरैरित्यर्थः । कलमैः
धान्यविशेषे गोपिता रक्षिता वङ्गधान्यशाबिनीति यावत् एतेनाह
खल्पभक्षणे धान्यचयज्ञान न भवतीति भावः तथा पथिके आसक्ता
अनुरागिणी पथिकेन सह रतेत्सुकेति यावत् गोपी गोपाङ्गना किञ्चित्
न वद नावबुध्यते । त्व केलिकलाहुङ्कारैः सुरतसुखव्यञ्जकशब्दविशेषैः
भोगं व्यर्थम् अपसरसि पलायसे भयादिति भावः । काव्यलिङ्गमल-
ङ्कारः । वचनमात्रादेव कृतञ्चित् न भेतव्यमिति कस्यचित् कसमि
प्रत्युपदेशः ॥ १ ॥

प्रणमतीति । वियोगिनी विरहिणी प्रियसङ्गाय स्फुरितां
सुन्दनेन प्रियसङ्गव्यञ्जकामिति यावत् वामबाहुलता पुलकैः सुक-
लितैः सञ्जातसुकलैः स्फूर्तैरिति भावः अङ्गैः प्रणमति पश्यति चुम्बति
संश्लिष्यति आलङ्कति च । यदा अचेतनाया अपि बाहुलतायाः
प्रियसङ्गसूचनादीदृशी सम्मानना तदा सचेतनाया दूत्यादेः किञ्च

प्रविशसि न च निर्गन्तुं जानासि व्याकुलत्वमातनुषे ।

बालक चेतसि तस्याश्चक्रव्यूहेऽभिमन्युरिव ॥ ३ ॥

पश्यानुरूपमिन्दिन्दिरेण माकन्दशेखरो मुखरः ।

अपि च पिचुमन्दमुकुले मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥४॥

प्रतिविम्बसंभृताननमादर्शं सुमुख मम सखीहस्तात् ।

आदातुमिच्छसि मुधा किं लीलाकमलमोहेन ॥ ५ ॥

वक्रव्यमिति भावः । अत्र अनेकाक्रियास्वेककर्तृसन्ध्यात् दीपकाल-
ङ्कार ॥ २ ॥

प्रविशसीति । हे बालक ! अत्र इति भावः त्वं चक्रव्यूहे
चक्राकारबलरचनायाम् अभिमन्युरिव तस्या. रमण्याः चेतसि
प्रविशसि, निर्गन्तुं ततो निष्क्रान्तं न च जानासि न च पारवसौत्वर्थः
व्याकुलत्व कातरता कथमत्र प्रविष्टोऽहं परित्याग्य लभे इत्येव रूप-
मिति भावः आतनुषे विस्तारयसि प्रकटयसि च । यथाभिमन्युः
कुहचेत्युद्धे द्रोणरचिते चक्रव्यूहे प्रविश्य ततो निर्गन्तुमजानन् शत्रु-
हस्तं प्राणान् जहौ तथा त्व तस्या कुहके प्रविष्टोऽसि तव तथा
चातुर्यं नास्ति वेन ततो निस्तार लभसे किं व्याकुलीभवसीति
कस्याचित् कसपि प्रत्युक्तिरियम् । उपमाङ्कार ॥ ३ ॥

पश्येति । हे सखाति सम्बोधनमूह्यम् अलुरूप योग्ययोजनमिति
यावत् पश्य अवलोकय, इन्दिन्दिरेण स्वमरेण माकन्दस्य आस्रस्य
शेखरं मुखरं सशब्दं वाचाल इत्यर्थः, अपि च किञ्च पिचुमन्दस्य
निम्बस्य सकुले मौकुलिकुलं काककुलम् आकुलं चपलं नत् मिलति ।
योग्य योग्येन युज्यते इति भावः । तस्मात् त्व योग्यपुरुषे आसक्तिं
कुर्विति सखा नायिका प्रत्युक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥४॥

प्रतिविम्बेति । हे सुमुख । लीलाकमलमोहेन क्रीडापद्मभ्रान्त्या
मम सखीहस्तात् प्रतिविम्बेन संभृतं सङ्गतम् आननं यस्मिन् तथा-
भूतम् आदर्शं दर्पणं किं मुधा व्यर्थं आदातुम् इच्छसि ? नावक-

प्राचीनाचलमीलेर्यथा शशी गगनमध्यमधिवसति ।

त्वां सखि पश्यामि तथा छायाभिव सङ्कुचन्मानाम् ॥६॥

प्राङ्गणकोणेऽपि निशापतिः स तापं सुधामयो हरति ।

यदि मां रजनिज्वर इव सखि स न निरुणद्धि गेहपतिः ॥७॥

पतिपुलकदूनगात्री खच्छायावीक्षणोऽपि या सभया ।

अभिसरति सुभग सा त्वां विदलन्ती कण्टक तमसि ॥८॥

सखिषौ नादिकास्तुतिरियम् । ध्वनिमानजङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे,
सास्यादन्ति स्तदुवाङ्मिथ्याः न सन् प्रविभात्यतेति ॥ ५ ॥

प्राचीनेति । हे शशि । प्राचीनः प्राच्यः अचलः उदयपर्वत इत्यर्थः तत्र शशेः निवासः यो चन्द्रः यथा गगनमध्यम् अधिवसति अपधितिर्वाति तथा सङ्कुचन्मानाम् मानः पण्यकोपः अन्यत्र सङ्कुचन् मान परिमार्णं यथास्वभावात्वा छायाचलप प्रश्यामि । चन्द्रोदयस्य उद्दोषनत्वात् शनयो रजनीक्षयदर्शनाच्च मानहासः कान्तिमीना सवशात् मानः । अथा च रुध्यमाने चन्द्रे सङ्कुचिता भवतीति तत्साध्यम् । उपमानजङ्कारः ॥ ६ ॥

प्राङ्गणेति । हे सखि । स गेहपतिः सत्पतिरित्यर्थः रजनि-
ज्वर इव रान्निभदज्वररोग इव यदि मां न निरुणद्धि तदा स
सुधामयः निशापति चन्द्रः प्राङ्गणस्य चत्वरभूमे कोणेऽपि तापं
हरति नाशयति । स इत्यनेन पूर्वसङ्केतित इति, सुधामय इत्यनेन
मिथ्यतम इति, निशापतिरित्यनेन निशाया पातरुपपतिरिति, तापं
हरतीत्यनेन सुरतलीलया सदन्वयया नाशयतीति च ध्वन्यते । ज्वर-
वतश्च सङ्कुचन् वद्विर्भिसरत्ये शीतलवाग्बादिसङ्कात् तापनिवृत्तिर्भव-
तीति तत्साध्यम् । कथं त्वया तेन सङ्केतस्थानमागतेनापि सङ्कुच-
नसङ्केतमिति वादिनीं सखीं प्रति नादिकाया उक्तिरियम् । उपमा-
जङ्कारः ॥ ७ ॥

पतीति । हे सुभग ! पत्युः पुत्रकेन बोधाच्चेन सत्त्वोद्देह-

प्रतिभूः शुको विपक्षे दण्डः शृङ्गारसङ्कथा गुरुषु ।

गुरुषायितं पणस्तद् बाले परिभाव्यतां दायः ॥ ९ ॥

परमीहनाय सुक्तो निष्कारुणे तरुणि तव कटाक्षोऽयम् ।

विशिख इव कलितकर्णः प्रविशति हृदयं न निःसरति ॥ १० ॥

प्रपदालम्बितभूमिश्चुम्बन्ती प्रीतिभीतिमधुराक्षी ।

प्राचीराग्रनिवेशितचिदुक्तया न पतिता सुतनुः ॥ ११ ॥

जनितेनेति भावः दूनं क्लिष्टं गतं यस्या तथाभूता प्रत्युः प्रणयि-
नीति भावः स्वस्य आत्मन छाया प्रतिविम्बं तस्या वीक्षणोऽपि दर्शनेऽपि
सभया या आसीदिति शेषः सा नारी इदानीं तस्मिन् अन्वकारे
कण्टक विटलन्ती विभोचयन्ती पदात् खल्लयन्तीति यावत् सती
त्वाम् अभिसरति । तस्मात् त्वया यस्यामहुरागः कदाचिदपि न
ज्ञातव्य इति द्रुत्या उपनायकं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

प्रतिभूरिति । हे बाले सुग्धे ! शुको अयं प्रतिभूः पणप्रदापने
प्रसाद्यभूत इति यावत् विपक्षे अप्रदाने इति भावः गुरुषु स्वशुरा-
दिषु तत्समीपे इत्यर्थः शृङ्गारस्य सङ्कथा सम्यक् कथनं दण्डः, पणः
पराजये देयत्वेन व्यवस्थापितं धनं गुरुषायितं विपरीतरतं तत्
तस्मात् दायः पाशक्रीडनं विभाव्यता विश्लेषेण चिन्त्यतां करणा-
करणयोरिति भावः । अक्षक्रीडा कर्तुं कामा बालां प्रति नायक-
स्योक्तिरियम् ॥ ९ ॥

पदेति । हे निष्कारुणे निर्दये तरुणि । परेषां मोहनाय सुक्तः
निःक्षिप्तः तव अयं कटाक्षः कलितकर्णः आकर्षणैक इत्यर्थः उभयत्रापि
समानम् । विशिख इव शर इव हृदयं प्रविशति न निःसरति
नापगच्छति । त्वत्कटाक्षविद्धोऽयं त्वदायतो जात इति कस्य-
चित् कारुण्यं प्रत्युक्तिः । उपमालङ्कारः ॥ १० ॥

प्रपदेति । सुतनुः सा प्रपदेन पादाग्रेषु, पादाग्रं प्रपदमित्य-
सरः । आलम्बिता स्पृष्टा भूमिर्यथा तादृशी सती चुम्बन्ती त्वामिति

प्रातरुपागत्य ऋषा वदतः सखि नास्य विद्यते व्रीडा ।
 मुखलग्नयापि योऽयं न सञ्जते दग्धकालिकया ॥ १२ ॥
 पश्योत्तरस्तनूदरि फाल्गुनमासाद्य निर्जितविपक्षः ।
 वैराटिरिव पतङ्गः प्रत्यानयनं करोति गवाम् ॥ १३ ॥
 प्रमदवनं तव च स्तनशैलं मूलं गभीरसरसां च ।

शेषः प्रीत्या प्रणयजनितसुखेन भीत्या अपरदर्शनभवेन च सधुरे मनो-
 हरे अक्षिणी नयने यस्यास्तथाभूता प्राचोरस्य अप्ते गिरसि निवे-
 शितं स्थापितं चिबुकं यया तस्या भावः तया हेतुना न पतिता ।
 उपनायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ११ ॥

प्रातरिति । हे सखि । प्रातः प्रातः काले उपागत्य सन्धीप-
 भागत्य ऋषा मिथ्या वदतः नाहमन्या नारीं गत इति कथयत-
 वस्य व्रीडा बज्जा न विद्यते । यः अयं मुखलग्नया दग्धकालिकया
 दग्धया कालिन्ना परनारीनेत्रचुम्बनात् कञ्जवरगेष्येति भावः अपि
 न बज्जते । दग्धत्वनेन पराङ्गनाद्देषातिशयो व्यज्यते । सखी प्रति
 नायिकाया नायकस्यासटाचरणकथनमिदम् ॥ १२ ॥

पश्येति । हे तनूदरि कशोदरि ! उत्तरः उत्तराशं गच्छन्निति
 यावत् उत्तगायणप्रवृत्त इति भावः तन्नामा च पतङ्गः सूर्यः,
 पतङ्गौ पक्षिसूर्यौ चेत्यमरः । वैराटिरिव विराटस्य अपत्यं पुमान्
 वैराटिः स इव फाल्गुनमासम् अर्जुनञ्च आसाद्य प्राप्य आश्रित्य च
 निर्जितः विपक्षः हेमन्तागमरूपकतेजोह्लाससमय इति भावः
 सुबोधनादिश्च येन तथाभूतः सन् गवां किरणानां ह्लास गतानामिति
 भावः धेनूनां दुर्योधनबलहृतानामिति च प्रत्यानयनम् उच्चारं
 करोति । वसन्तागम उपस्थितः तदिदानीं ते महासुत्वः सम्पत्स्यते
 इति सख्या नायिकां प्रति भङ्ग्या कथनम् । श्लेषमूढोपमा-
 उच्चारः ॥ १३ ॥

प्रमदवनमिति । निदाघेन मीमेथ निरस्तं निर्जितं ताडित-

जगति निदाघनिरस्तं शैल्यं दुर्गतयं अयति ॥ १४ ॥
 प्रोच्छति तवापरमं मान मर्दयति निर्धृतिं हरति ।
 स्वकृतान्निहन्ति शपयाञ्जागरदीर्घा निशा सुभग ॥ १५ ॥
 प्रिय आयाति दूराद्भूत इव सङ्गमोऽभवत् पूर्वः ।
 मानरुदितप्रसादाः पुनरामन्नपरसुरतादौ ॥ १६ ॥

सित्तर्यं शैल्यं जगति प्ररुदयत प्रकृष्टान्दकाननं तव स्तनशैलं गभीर-
 सरसा गभीरेण्येन तदापि तेषां शेषो नास्तीति ध्वन्यते । सूक्ष्म
 तल्लङ्घ दुर्गतयं अयति । यथा शत्रु, निर्जिता, शत्रुणासगम्य देश-
 ताश्चयति तथा यं ध्वनिति । शैल्यं प्रकृतानात्पि तेषु दुर्गेषु समा-
 दयः । तदात रुदितप्रसादाः शैल्या शपया कर्तव्यं तच्च तव स्तन-
 मण्डले तिष्ठतीति तयोः स्तनमण्डलयोगेन सवेदा पी श्वेदिनव्यमिति
 नायिका म त नायकखोक्तिरियम् । एताप्ररुदपरपुतानाशेकधर्मसम्ब-
 द्धात् दोषक, शैल्यस्य प्रकृतस्य पराजितशत्रु, व्यवहारसमारोपात्
 समाधोक्तिश्च, तदनयो सहृदिः । समाधोक्तिलक्षणसुक्त दर्पणे । समा-
 जोक्ति उच्यते कार्योक्तविशेषयैः । व्यवहारसमारोपः प्रकृते-
 उच्यते इति । १४ ॥

प्रोच्छति । हे सुभग । जागरेण दीर्घां यापवित्तमशक्येति
 भावः निशा तव अपराधं दोषं प्रोच्छति हरति मानं तव कान्ता-
 लतमिति भावः मर्दयति दूरीकरोति, निर्धृतिं सौख्यं हरति क्लेशा-
 निषयं जनयतीति भावः, स्वकृतान् शपयान् यदि पुनरुच्यन् अनेन
 सङ्गतिं करोमि तदा मे खलु ह्यत नश्वरत्वत्वादिरूपान् निहन्ति
 विश्वायतीति भावः । तवापराधेन मानिनी सा दीर्घरजनीमति-
 क्लेशेनाविवाहयति एत । इदं नीं मानमपहाव त्वर्द्धं श्रुतं तास्यतीति
 सख्या नायक प्रत्युक्तिरियम् ॥ १५ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रिये आञ्जाते सति पूर्वः प्रथमः
 अभूत् इव कदाप्यसञ्जात इव सङ्गमः अभवत् । मानरुदितप्रसादाः

पूर्वमहीधरशिखरे तमः समासन्नमिहिरकरकलितम् ।
 शूलप्रोतं सरुधिरमिदमन्धकवपुरिवाभाति ॥ १७ ॥
 परिष्टत्तनाभि लुप्तत्रिवलि श्यामस्तनाग्रमलसाक्षि ।
 बहुधवलजघनरेख वपुर्न पुरुषायितं सहते ॥ १८ ॥
 प्रारब्धनिधुवनैव खेदजलं कोमलाङ्गि किं वहसि ।
 ज्यामर्षयितु नमिता कुसुमास्त्रधनुर्लतेव मधु ॥ १९ ॥

पुनः अपरसुरतस्य आदौ प्रारब्धे इत्यर्थः आसन् । प्रथमसौतसुक्या-
 तिथयात् विना मानं रुदितं प्रसादञ्च सुरतमभूत्, ततश्च मानादीना-
 भवसर इति भावः ॥ १६ ॥

पूर्वेति । पूर्वमहीधरस्य उदयाचलस्य शिखरे समासन्नस्य सर्जि-
 हितस्य मिहिरस्य सूर्यस्य करेण किरणैर्न कलितम् आक्रान्तम्
 इदं तम अन्धकार शूलप्रोतं चरेण शूलविडम्बितात् यावत् अतएव
 सरुधिर रक्ताक्तम् अन्धकस्य असुरभेदस्य वपुरिव शरीरमिव आभाति
 राजते । प्रातः कालवर्षानमिदम् । एतेन सूर्यसदृशः पतित्ते
 आगत्य अन्धकासुरमिव ते उपनायकम् आक्रमिष्यति शीघ्रं शयनादेन
 नि सारयेति, प्रातः कालो दत्तस्तदिदानीं शयनं सुप्तेति च कस्यचित्
 कस्याश्चिद्वा कसपि कामपि च प्रातः भङ्ग्या उक्तिरियम् ॥ १७ ॥

परिष्टत्तेति । हे अलसाक्षि ! मन्यरनयने । गर्भभरादिति भावः,
 परिष्टत्तः परिपुष्टं पूर्णं इति यावत् नाभिर्यस्य तद्योक्तं, लुप्ताः तिस्रो
 बलयः यस्य तथाभूत् श्यामस्तनाग्रं कृष्णचूचुकं बहवः धवलाः जघने
 कटिपुरोभागे रेखाः नखचिह्नानि यस्य तादृशं वपुः शरीरं पूर्णगर्भं
 मिति भावः, पुरुषायितं विपरीतरतं न सहते । एतस्याभवस्थाया
 विपरीतरतिर्न विधेयेति नायिका प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ १८ ॥

प्रारब्धेति । कामलाङ्गि । ज्या सौवीर्यं अर्षयितुं योजयितुं
 नमिता कुसुमास्त्रस्य कामस्य धनुर्लता मधु सकरन्दमिव त्व प्रारब्धं

पुंसां दर्शय सुन्दरि मुखेन्दुमीषक्षपामपाकृत्य ।

जायाजित इति रूढा जनश्रुतिर्मे यशो भवतु ॥ २० ॥

प्रसरतु शरत्त्रियामा जगन्ति धवलवतु धाम तुहिनांशोः ।

पञ्जरचकीरिकाणां कणिकाकल्योऽपि न विशेषः ॥ २१ ॥

प्रथमागत सौक्कण्ठा चिरचलितेयं विलम्बदोषे तु ।

वक्ष्यन्ति साङ्गरागाः पथि तरवस्तव समाधानम् ॥ २२ ॥

निधुवनं सुरतं यया तथाभूता एव खेदजल किं कथं वृहसि ?
नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् । उपनालङ्कार ॥ १९ ॥

पु सानिति । हे सुन्दरि । ईषत् अल्पं तपा लज्जाम् अपाकृत्य
विहाय पु नाम् अन्येषां पुरुषाणां मुखेन्दुं मुखचन्द्रं दर्शय । कथमह-
मपरपुरुषाणां सुखं दग्ध्यामीत्याह जायाजित इति, जायया भार्यया
जित । वशीकृत इति रूढा सर्वजनप्रसिद्धा जनश्रुतिर्लोकमाद मे मम
यशः कीर्तिर्भवतु । सर्व एव सा स्त्रीजित इति निन्दन्ति किन्तु तैः
स्त्रिधास्तव मुखचन्द्रे दृष्टे सति सा मम निन्दा यशसे परिणमतीति
कस्यचित् नायिकाया स्तुतिरियम् ॥ २० ॥

प्रसरत्विति । शरत् त्रियामा रात्रिः प्रसरतु स्फुरतु, तुहिनां-
शोश्चन्द्रस्य धाम मयसुः जगन्ति धवलवतु श्वेतोक्रोतु, किन्तु पञ्जर-
चकीरोष्णा पञ्जरबद्धचकीरोष्णा कणिकाकल्यः कथामात्रदीपदूनोऽपि
विशेष न । मद्ये दूष्याश्चेष्टा, तथाच उपनायकालुपहोऽस्ति,
किन्तु गृहनिर्द्वया मम न सम्यक् चरितार्थतेति कस्याश्चित् स्वात्मनि
खेदवर्णनमिदम् । अपस्तुतप्रशनालङ्कारः ॥ २१ ॥

प्रथमागतेति । हे प्रथमागत ! पूर्वमुपस्थित ! इयं तव
कान्ता सोतकरुहा त्वदर्थमुत्सुका सती चिरचलिता वङ्गक्षर्यं प्रस्थिता ।
तर्हि कथं विलम्ब इत्याह विलम्बेति, विलम्बदोषे तु पथि स्थिता
इति शेष साङ्गरागा अङ्गविलेपनचिह्नितैः तरवः तव समाधानं
सम्बन्धं बोधनं ज्ञापनवचनमिति यावत् वक्ष्यन्ति । तमसि स्थिताना

पतितेऽशुके स्तनार्पितहस्तां तां निविडजघनपिहितोरुम्
 रदप्रदविकलितफूत्कतिशतधुतदीपां मनः स्मरति ॥२३॥
 परितः स्फुरितमहीषधिमणिनिकरे कलितल्प इव शैले ।
 काञ्चीगुण इव पतितः स्थितैकरत्नः फणी स्फुरति ॥२४॥
 प्रावृषि शैलश्रेणीनितम्बमुज्ज्वलदिगन्तरे भ्रमसि ।
 चपलान्तर घन किं तव वचनीयं पवनवश्योऽसि ॥२५॥

इत्याद्या त्वद्वस्त्रेषु अनया समाब्धिङ्गनत्वात् तेषु अस्या अङ्गरागः
 ससक्त इति भाव । कथमनया चिरायिताभात् पादिन नायकं
 प्रति सख्या समाधानमिदम् ॥ २२ ॥

पतित इति । अशुके वसने पतिते खगत्वात् स्वखलिते सति
 स्तनयोरार्पितो हस्तो यथा तथाभूता, निविडेन घनेन जघनेन पिहि-
 तोरुम् आच्छादितो रुदेशा रदप्रदन दन्तजतन विकलिताः अणुष्टा
 इत्यर्थः या फूत्कतय तासां शतेन घृतं कास्पत दाप यथा
 तादृशी लज्जाभयादिवशाद्दित भाव ता कान्ता मन स्मरति । कथ
 त्वया एव विकटाचित्तेन स्थितामिति पृच्छन् सखायं प्रति कस्याचित्
 निजकान्तास्मरणकथनमिदम् ॥ २३ ॥

परित इति । परित सर्वतः स्फुरिता महीषधय मणि-
 निकराश्च यस्मिन् तथाभूते कलितल्प इव क्रीडापर्यङ्क इव शैले
 काञ्चीगुण इव रसनाकलाप इव स्थितम् एक रत्न यस्मिन् तथाविधं
 फणी भुजङ्गः स्फुरति तितर्षति । सङ्घेतनिकेतने उपनायकस्तिष्ठति
 शीघ्रं त्वया मन्त्रव्यमिति नायिका प्रति द्रुत्या अपरेषा तत्र गमने
 भयप्रदयेन-पूर्वकं वचनमिदम् ॥ २४ ॥

प्रावृषीति । चपलं चञ्चलम् अन्तरम् अन्तःकरणं स्वभावाच्च यच्च
 तत्सम्बुद्धौ, हे घन ! मेघ ! प्रावृषि वर्षाकाले शैलश्रेणीनां नितम्बम्
 उज्ज्वलं त्वजन् दिगन्तरै देशान्तरे इति ध्वनिः भ्रमसि, तत्र वचनीयं
 वक्तव्यं किम् ? न किमपीत्यर्थः, त्वं पवनस्य वायो, वश्यः वगङ्गतः

प्रतिदिवसक्षीणदशस्तवैष वसनाञ्जलीऽतिकरकृष्टः ।
 निजनायकमतिक्रपणं कथयति कुग्राम इव विरलः ॥२६॥
 पथिक कथं चपलीज्वलमम्बुदजलविन्दुनिवहमविषह्यम् ।
 मयपुरकनकद्रवमिव शिवशरशिखिभावितं सहसे ॥२७॥
 पथिकं श्रमेण सुप्तं दरतरला तरुणि सुमधुरच्छाया ।
 व्यालम्बमानवेणिः सुखयसि शाखेव सारोहा ॥ २८ ॥

असि, वायुना यत् त्वं नीयसे तत्रैव त्वं गच्छसौत्वर्थः । कमपि
 पराधीनं नायकं वर्षांस्तु विदेशवासिन प्रति कस्याञ्चित् नायिकासख्या
 उक्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कार ॥ २५ ॥

प्रतिदिवसेति । प्रतिदिवसं क्षीणा दशा प्रान्तदेशः अवस्था च
 यस्य तथोक्त, अतिशयेन कराभ्या कृष्टः करेण राजस्त्रेण क्लेशितश्च
 विरलः अल्प क्षुद्र इति यावत् अल्पजनवसतिश्च तव एषः वसना-
 ञ्जलः कुग्राम इव निजनायक निजपतिं आमाधिपतिञ्च कृपण दरिद्रं
 नीचस्वभावञ्च कथयति सूचयति । उपमालङ्कारः ॥ २६ ॥

पथिकेति । हे पथिक ! चपलया विद्युता लज्जलम् अवि-
 षह्यं सोढुमशक्यम् अम्बुदजलविन्दुनिकरं मेघजलकणसङ्घं शिवस्य
 शरविशिखेन शराग्निना भावितं सन्तापितं मयपुराणा मयदानव-
 निर्मितानां गगनमध्यस्थिताना पुराणा त्वयाणामिति भावः कनक-
 द्रवमिव काञ्चनद्रवमिव कथं सहसे । वर्षांस्तु कथं पान्यदृष्ट्या स्थीयते
 अतिदुःसह एष कालः, तत् सत्वरं गृहं गत्वा प्रियया सङ्गच्छस्विति
 सख्याय प्रति कस्याचिदुक्तिः, पान्यं प्रति कस्याञ्चित् कामिन्या
 उक्तिर्वा ॥ २७ ॥

पथिकमिति । हे तरुणि ! दरतरला दीपञ्ज्वला मटनावेशेन
 वायुवेगेन च सुमधुरा छाया कान्तिः अनातपप्रदेशश्च यस्यास्तथा-
 भूता व्यालम्बमाना विशेषेण लम्बमाना वेणिः केशपाशः शिखा च
 यस्यास्तथाविधा तथा सारोहा आरोह्येण आरोह्यणानुकूलावसनेन

प्रददाति नापरासां प्रवेशमपि पीनतुङ्गजघनोरुः ।
या लुप्तकीलभावं याता हृदि वहिरदृश्यापि ॥ २९ ॥
प्रातर्निद्राति यथा यथात्मजा लुलितनिःसहैरङ्गैः ।
जामातरि सुदितमनास्तथा तथा सादरा श्वश्रूः ॥ ३० ॥
प्रणयचलितोऽपि सकपटकोपकटाचैर्मयाहितस्तम्भः ।
त्वासरलो गृहीतः सहासरभसं प्रियः कण्ठे ॥ ३१ ॥

सह वर्त्तते इति तथोक्ता शास्त्रेव त्रयेण सुप्तं पथिकं सुखयति सुखी-
करोति । उपमाबद्धारः ॥ २८ ॥

प्रददातीति । वहिरदृश्यापि बाह्यतः अप्रकाशमानापीति
यावत् हृदि मनसि लुप्तस्य निष्ठातस्य निःकान्त्यैत्यर्थः कीलस्य तदा-
ख्यस्य काष्ठादेरित्यर्थः भावं धर्मं याता प्राप्ता कीलयत् हृदयनिहितेति
भावः वा पीनतुङ्गजघनोरुः नारी, सा अपरासा नारोणा प्रवेशमपि
किञ्चितावस्थानमित्यभिप्रेत्यर्थः । न प्रददाति । कथं तस्या समासक्तः
मत्सखीं प्रति निरनुक्रोशोऽसीति वादिनीं सखीं प्रति कस्यचित्
नायकस्योक्तिः । उपमाबद्धारः ॥ २९ ॥

प्रातरिति । आत्मजा कन्या लुलितानि मर्दितानि अतएव
निःसहानि क्लान्तानीति यावत् तैः अङ्ग उपलक्षणे तृतीया यथा
यथा प्रातः निद्राति स्वपति, श्वश्रूः तथा तथा सादरा सादरवती
सती जामातरि सुदितमनाः प्रीतचित्ता प्रसङ्गेत्यर्थः भवतीति शेषः ।
इहितः पतिवाङ्मयदर्शनेन श्वश्रूस्तुष्यतीति भावः । कथं मे श्वश्रूर्मत्तं
न स्निह्यतीति वादिनं प्रति कस्यचित् सख्या नायिकाया सुरतातिप्र-
सङ्गकरणोपदेशवचनमिदम् ॥ ३० ॥

प्रणयेति । प्रणयात् चलितः अष्टोऽपि मत्प्रणय त्वङ्गा प्रख्या-
तसुख्यतोऽपीति भावः सया सकपटेन सव्याजेन कोपकटाक्षेण
आहितः जनितः स्तम्भः गतिराहित्यमित्यर्थः यस्य तथाभूतः मत्-
कटाक्षपातेन गन्तुमशक्त इति भावः त्वासेन नम कोपभयेन तरङ्गः

प्रियदुर्णयेन हृदय स्फुटसि यदि स्फुटनमपि तव श्लाघ्यम् ।
तत्केलिसमरतल्पीकृतस्य वसनाञ्जलस्येव ॥ ३२ ॥

पवनीपनीतसौरभदूरोदकपूरपद्मिनीलुब्धः ।

अपरीक्षितस्वपक्षी गन्ता हन्तापदं मधुपः ॥ ३३ ॥

प्रेमलघूकृतकेशववक्षीभरविपुलपुलककुचकलशा ।

गोवर्धनगिरिगुरुतां मुग्धवधूर्निभृतमुपहसति ॥ ३४ ॥

चञ्चलः क्षाप्त इति यावत् प्रियः कान्तः सहासरभसं सहासं सवेगं
सहसं वेत्स्यः कण्ठे गृहीतः आलिङ्गित इत्यर्थः । मयेति शेषः ।
नाञ्जिकाया सखीं प्रति वचनमिदम् ॥ ३१ ॥

प्रियेति । हे हृदय ! प्रियस्य दुर्णयेन दुराचारेण अन्यासङ्ग-
हृदयेति भावः स्फुटसि यदि विदीर्यसे चेत् तदा तस्य प्रियस्य
केलिसमरे सुरतसंयामे तल्पीकृतस्य शय्यात्वेन स्थापितस्य वसनाञ्जलस्येव
वस्त्रप्रान्तस्येव तव तत् स्फुटनमपि श्लाघ्यं प्रशस्यम् । कस्याश्चित्
पत्न्युर्दुःखेष्टितदर्शनेन खेदोक्तिः । उपमाबह्वारः ॥ ३२ ॥

पवनेति । हन्तेति खेदे । पवनेन वायुना उपनीतम् उपस्थापितं
सौरभं यस्याः तथोक्ता दूरोदकपूरे विप्रकटजलाशये स्थितेति भावः
या पद्मिनी तस्यां लुब्धः मधुपः अमरः अपरीक्षितः अविचारितः
स्वस्य पक्षः पतत्रं सहाय्येति ध्वनिः येन तथाभूतः दुर्बलपक्ष इति
भावः अपदं गन्ता प्राप्नुवतीत्यर्थः । दुर्बलसहायस्य महाजनसदृह-
वर्त्तिन्या महिषाया लोभो विपद्बेत्तरिति भावः । अपस्तुतप्रशंसान-
बह्वारः ॥ ३३ ॥

प्रेमेति । प्रेम्णा लघूकृतस्य केशवस्य कृष्णस्य वक्षसि मरेण
धारणेन विपुलं प्रभूतं पुलकं यद्योस्तथाभूतो कुचकलशौ यस्यास्तथोक्ता
मुग्धा सुन्दरी बधूः गोपाङ्गनेति यावत् गोवर्द्धनस्य तदास्वस्य गिरेः
पर्वतस्य गुरुतां भारवत्त्वं निभृतं गूढम् उपहसति । यथा गोवर्द्धनधरो
वक्षसि हृतः, तदस्य भारवत्त्वं न किमपीति धियेति भावः ॥ ३४ ॥

प्रियविरहनिःसहायाः सहजविपक्षाभिरपि सपत्नीभिः ।
 रक्ष्यन्ते हरिणाद्याः प्राणा गृहभङ्गभीताभिः ॥ ३५ ॥
 प्रकटयति रागमधिकं लपनमिदं वक्रिमाणमावहति ।
 प्रीणयति च प्रतिपद दूति शुकस्येव दयितस्य ॥ ३६ ॥
 प्रविशन्त्याः प्रियहृदयं बालायाः प्रबलयीवतव्याप्तम् ।
 नवनिश्चितदरतरङ्गितनयनमयेनासिना पन्थाः ॥ ३७ ॥
 प्रणयापराधरोषप्रसादविश्वासकेलिपाण्डित्यैः ।

प्रियेति । सहजविपक्षाभिः स्वतः शत्रुभिरपि सपत्नीभिः ।
 गृहस्य भङ्गात् ध्वंसात् भीताभिः सतीभिः प्रियस्य स्वाभिनः विरहेण
 निःसहायाः नितरां क्षीणायाः हरिणाद्याः नृगनयनायाः सपत्न्या
 इति भावः प्राणा रक्ष्यन्ते । यद्येषां न रक्ष्यन्ते तदास्माकं पति-
 रेतच्छोकेन मरिष्यतीति गृहभङ्ग इति बोध्यम् ॥ ३५ ॥

प्रकटयति । हे दूति । शुकस्य पक्षिविशेषस्येव दयितस्य कान्तस्य
 इदं लपनं सुखम् अधिकं रागम् अलुरागं लोहित्वञ्च प्रकटयति विस्तार-
 यति, वक्रिमाणं वक्रोक्तिमन्त्रं वक्रनाञ्च आवहति धत्ते, प्रतिपदं
 प्रतिक्षणं प्रतिपदोच्चारणञ्च प्रीणयति प्रीतिं जनयति । उपमाबङ्कारः ।
 नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ३६ ॥

प्रविशन्त्येति । प्रबलं प्रकटबलं सौन्दर्यसम्पदादिभिरिति भावः
 यत् बलवतं युवतीनां समूहं तेन व्याप्तं पूरितं प्रियस्य कान्तस्य हृदयं
 प्रविशन्त्याः बालायाः नवीनायाः नवः नूतनः निश्चितः तीक्ष्णः दर-
 तरङ्गतः ईश्वरपलः नयनमयः नेत्रात्मकः तेन असिना खड्गेन पन्थाः
 प्रियहृदयप्रवेशश्चेति भावः । बहुभार्यो मे पतिः कथं तस्याः प्रणयिणी
 भवेयमिति वादिनी प्रति कटाक्षेण त्वं तं वशीकरिष्यसीति सख्या
 उक्तिरिवम् । बहुजनाधिकृतस्य देशस्य लब्धेरे व्यासरेवोपाय इति
 नीतिविदः समासनन्तीति लोकासम्पदायः ॥ ३७ ॥

प्रणयेति । प्रणयेन यः अपराधः प्रणयोचितानाचरणमिति

रूढप्रेमा ह्ययते किं बाला कुतुकमात्रेण ॥ ३८ ॥
 पूर्वैरेव चरित्रैश्चरितैर्जरतोऽपि पूज्यता भवतः ।
 सुञ्च मदमस्य गन्धाद्युवभिर्गज गञ्जनीयोऽसि ॥ ३९ ॥
 प्रथमं प्रवेक्षिता या वासागारं कथञ्चन सखीभिः ।
 न शृणोतीव प्रातः सा निर्गमनस्य सङ्केतम् ॥ ४० ॥
 पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥ ४१ ॥

भावः तेन रोष कोपः प्रसादः प्रसन्नता विश्वासः अविज्ञानप्रत्ययः तथा
 क्लेशिषु सुरतषु पाण्डित्यं वैचक्षण्यं तैः रूढं जातं प्रेम यस्यास्तादृशी
 बाबा ह्ययते वशीक्रियते, कुतुकमात्रेण किं ह्ययते ? नैवेत्यर्थः
 बाबा केवलं वाङ्मात्रेण न वशीक्रियते अपितु तत्तद्वरूपाचरणै-
 रिति भावः । कथं ते सखीयं सुग्धा न मम वशं गतेति वादिनं
 नायकं प्रति सख्या उक्तिरियम् ॥ ३८ ॥

पूर्वैरिति । हे गज ! मदं मदस्त्वावं तदुगर्वं वा सुञ्च त्वज ।
 पूर्वैः प्राक्तनैः चरितैराचरितैरनुष्ठितैरित्यर्थः चरित्रैः जरतः स्वविर-
 स्थापि भवतः पूज्यता सम्मानः, वास्यतम् अस्य मदस्य गन्धात् युवभिः
 तरुणैः गञ्जनीयः तिरस्कारणीयः असि । इदानीं दृढत्वे मदः न
 केनापि आर्द्रयते, समये एतत् सन्नमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशसा-
 नञ्कार ॥ ३९ ॥

प्रथममिति । प्रथमं सखीभिः या कथञ्चन केनापि प्रकारेण
 अतिक्रान्तेति भावः वासागारं शयनमन्दिरं प्रवेक्षिता, सा प्रातः
 निर्गमनस्य शयनमन्दिरात् बहिर्गमनस्य सङ्केतम् ईदृशितं सखीभिः
 कृतमिति शेषः न शृणोतीव । पूर्वमज्ञातनायकासङ्गसुखा, इदानीन्तु
 विज्ञातनायकासङ्गसुखा नायकासङ्गं त्यक्तुं नेच्छतीति भावः ॥ ४० ॥

पूजेति । प्रतिष्ठां विना पूजा नास्ति, मन्त्रं विना च प्रतिष्ठा
 नास्ति, पूजाप्रतिष्ठयोः प्रतिष्ठाभन्तोभयपूर्वकत्वादिति भावः । तयो-

पूर्वाधिको गृह्णियां बहुमानः प्रेमनर्मविश्वासः ।
 भीरधिकेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥ ४२ ॥
 पुलकितकठोरपीवरकुचकलशाश्लेषवेदनाभिन्नः ।
 शम्भोरुपवीतफणी वाञ्छति मानग्रहं देव्याः ॥ ४३ ॥
 प्रिय आयातो दूरादिति या प्रीतिर्बभूव गेहिन्याः ।
 पथिकेभ्यः पूर्वगत इति गर्वात्सापि शतशिखरा ॥ ४४ ॥

रुभयोः विप्रतिपन्नं विरोधी तदप्रामाण्यवादीत्वर्थः शीर्षाण्यपाषाण्यं
 देवप्रस्तरं पश्यतु अवलोकयतु अप्रतिष्ठिते देवप्रस्तरे पूजाद्यनाचरणस्य
 लोकासिद्धत्वादिति भावः । अन्यच्च प्रतिष्ठा विद्यादिजनितान् स्थातिं
 विना पूजा सम्मानः आदरो वा नास्ति, मन्त्रं मनोविषयं ज्ञानमिति
 यावत् विना प्रतिष्ठा सुख्यातिश्च नास्ति, एतदुविरोधी मयूरवेशेन
 चरन् काकं पश्यत्विति ध्वन्यते । अप्रमत्तप्रशसाबह्वारः ॥ ४१ ॥

पूर्वेति । गृह्णिया पूर्वेष्वात् बालापरिच्छयादिति भावः
 अधिकः गृह्णिया पूर्वपत्न्यामिति भावः बहुमानः समाधिकारः
 प्रेम प्रणयः नर्म लीला विश्वासश्च अधिक इति शेषः इदम् अधि-
 का भीः भय रागं समासक्तिं बालया सुगंधया नवोदयेत्यर्थः विभक्तमिव
 विभक्त्य नीतमिव कथयति प्रकाशयतीत्यर्थः । उत्प्रेक्षाबह्वारः ।
 नाटकं प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्तिरियम् ॥ ४२ ॥

पुलकितेति । शम्भोर्हरस्य उपवीतमेव फणी भुजङ्गः पुलकितौ
 प्रियङ्गुस्तस्मात् रोमाञ्चितौ कठोरौ कठिनौ पीवरौ यौ कुचकलयौ
 तबोराक्षणेय वा वेदना पीडा तदभिन्नः स्तनभरनिपीडित इति भावः
 देव्याः गौर्याः मानपङ्क पत्न्यौ मानावलम्बनं वाञ्छति अभिन्नमिति ॥
 आश्रितजनोऽपि स्नात्रयानिष्ट कृत्वा सपीडां निवर्त्तयतीति
 भावः ॥ ४३ ॥

प्रिय इति । दूरात् दूरदेशात् प्रियः कान्तः आयातः आगतः
 इति हेतोः गेहिन्याः गृहस्थानिन्यत वा प्रीतिः सन्तोषः बभूव, साधि

पृष्ठं प्रयच्छ मा स्युश्च दूरात्पसर्पं विहितवैमुख्यम् ।
 त्वामनुधावति तरणिस्तदपि गुणाकर्षतरलेयम् ॥ ४५ ॥
 प्रियया कुङ्कुमपिञ्जरपाणिद्वययोजनाङ्कितं वासः ।
 प्रहितं मां याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय शिञ्जयति ॥ ४६ ॥

प्रोतिः पथिकेभ्यः अन्येभ्यः प्रवाशिभ्यः पूर्वभागत इति गर्वात् शत-
 शिखरा शतशृङ्गा बहुविस्तार्येति भावः । सम स्नामी यथा स्नामा-
 द्वियात् अन्यसां स्नामी तथा अन्या न यतो मत्स्नामी अप्त एव
 सर्वेभ्यः सदर्थं समागत इति गर्वहेतुरिति भावः ॥ ४४ ॥

पृष्ठमिति । हे गुणाकर्षक इति सम्बोधनपदमध्याहार्यं, विहित
 कृतं वैमुख्यं विमुखता येन तत्सम्बुद्धौ, गुणाकर्षका वैमुख्येनैवाकर्ष-
 नीति प्रसिद्धिः अन्यत्र कतौदासीन्य इत्यर्थः त्वं पृष्ठं प्रयच्छ प्रदर्शयेति
 भावः अन्यत्र विमुखीभवेत्यर्थः मा स्युश्च करेणेति शेषः
 अन्यत्र न समालिङ्गनादिक कुर्वित्यर्थः दूरात् अपसर्पं अपसर दूरे
 तिष्ठेत्यर्थः तदपि तथापि गुणाकर्षेण रज्जुकर्षणेन अन्यत्र युयैः
 बौन्दर्यादिभिराकर्षणेन तरला चपला अन्यत्र त्वय्यासक्तैत्यर्थः तरणिः
 नौका तरुणोति ध्वन्यते त्वाम् अनुधावति अनुसरति । त्वया एतच्छां-
 वैमुख्ये प्रदर्शितेऽपि एषा त्वद्गुणाकटा त्वां न त्यजतीति कस्याश्चिद्-
 सख्याः कञ्चित् नायक प्रति उक्त्तिरियम् । अपस्तुतप्रशंसा ॥ ४५ ॥

प्रिययेति । प्रियया प्रहितं प्रेषितं कुङ्कुमेन पिञ्जर रञ्जित-
 मिति भावः पाणिद्वयस्य बोजनया करयुगलयोगचिह्नेनेत्यर्थः अङ्कितं
 चिह्नितं वास वसन मा याञ्जाञ्जलिसहस्रकरणाय सहस्रप्रार्थना-
 ङ्गलिकरणाय शिञ्जयति शिञ्जितं करोति । कुङ्कुमरञ्जनात् अनु-
 रागिण्यो अहमिति पाणिद्वययोजनात् सवि कृपा विधेयेति नाशि-
 कायाः प्रेमातिशयसद्भावो ध्वन्यते । तद्दर्शनेन च नायकस्य
 आत्मानं सहप्ररात्रं सन्त्यमानस्य सख्युः सखीमे वचनमिदम् ॥ ४६ ॥

प्राचीरान्तरितेयं प्रियस्य वदनेऽधरं समर्पयति ।

प्राग्निरिपिहिता रात्रिः सन्ध्यारागं दिनस्येव ॥ ४७ ॥

परपतिनिर्दयकुलटाशोषित शठ निर्थया न कोपेन ।

दग्धममतोपतप्ता रोदिमि तव तानवं वीक्ष्य ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण एव कदा मां श्लिष्यन्ती मन्युकास्मिकुचकलशा ।

अंसनिषस्समुखी सा स्तपयति वाष्पेण मम पृष्ठम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैः प्रशस्तसत्त्वा साशु हृकैर्वीक्षिता स्वलदुग्रासैः ।

प्राचीरेति । इय कासिनी प्राचीरेण अन्तरिता व्यवहृता सती प्राग्निरिपिहिता पूर्वाचलाच्छादिता रात्रि दिनस्य सुखे सन्ध्याराम-
मिव प्रियस्य वदने अधरं समर्पयति, सन्ध्यारागमित्युपमानेन अधरस्य
बौद्धित्यं व्यच्यते । उपमालङ्कारः ॥ ४७ ॥

परेति । परस्य पत्नौ निर्दयाः निष्ठुराः याः कुलटा व्यभि-
चारिण्य ताभि शोषित निर्दयभोगेन कशीकृत इत्यर्थः तत्सम्बुद्धौ
हे शठ ! ईर्षया तासा प्रति विद्वेषेण न, कोपेन कथं त्वया तासु
सङ्कतमिति क्रोधेन च न, दग्धममतया हतेन समावमित्यभिमानेन
सपतप्रा सन्तप्रा अह तव तानवं काश्यं वीक्ष्य दृष्ट्वा रोदिमि । पर-
प्राचीरसक्तप्रा क्षीणकार्यं कान्त दृष्ट्वा नायिकायाः खेटोक्तिरिवम् ॥ ४८ ॥

प्राङ्गण इति । कदा कस्मिन् दिवसे सा सतप्रियेति शेषः
प्राङ्गण एव चत्वरभूमावेव एतेन विलम्बासङ्गत्वं व्यच्यते । मां दूरा-
दागतमिति शेषः श्लिष्यन्ती समाब्लिङ्गन्ती मन्युना कोपेन कथमिदं
दिनानि मां परित्यज्य स्थितोऽसीति धिमेति भावः कस्मिन् नौ कुच-
कलशौ स्तनकुम्भौ यस्यास्मादृशी तथा अंसे स्तन्वे सटीवे इति भावः
निषस्समुखी निहितवदना सती वाष्पेण अशुजलेन मम पृष्ठं स्तपयति
स्तपयिष्यतीत्यर्थः । प्रोषितस्य समाशंसनमेतत् अथवा सखायं प्रत्युक्ति-
रिवम् ॥ ४९ ॥

प्रेतैरिति । बाबा कासिनी प्रेतैः शवाधिष्ठितैः प्राणिविशेषै-

चुम्बति सृतस्य वदनं भूतमुखोक्त्वैचितं बाला ॥ ५० ॥

पिशुनः खलु सृजनानां खलमेव पुरो विधाय जेतव्यः ।

कृत्वा ज्वरमात्मीयं जिगाय बाण रणे विष्णुः ॥ ५१ ॥

पिब मधुप वकुलकलिकां दूरे रसनाग्रमात्रमाधाय ।

अधरविलेपसमाप्ये मधुनि मुधा वदनमर्पयसि ॥ ५२ ॥

प्रायेणैव हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वमुपयान्ति ।

कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥ ५३ ॥

रित्त्वर्थः प्रशस्तं स्तुत सत्त्वं सामर्थ्यं यस्यास्तादृशी दृक्कै व्याघ्रादिभिः
खलन् सुखात् पतन् व्यासो येषा तैः विस्त्रयाविष्टैरिति भावः साशु
वनेतजलं शोकोद्रेकादिति भावः वीक्षिता निरीक्षिता सती भूताना
सुखेषु या उक्त्वा आलोकविशेषः तया दीक्षित दृष्टं सृतस्य प्रियस्येति
शेषः वदनं चुम्बति । प्रेमात्तानां चेतनाचेतनविचारो नास्तीति
भावः ॥ ५० ॥

पिशुन इति । सृजनानां खलमेव दुर्जनमेव पुरः अक्षतः
विधाय निधाय पिशुनः दुर्जनः जेतव्यः दुर्जने जेतव्ये दुर्जनसहायेन
भवितव्यमिति भावः । तथाहि विष्णुः कृष्णः ज्वरम् आत्मीयं
सहायं कृत्वा रणे बाणं तदाख्यमसुर जिगाय जितवान् । विशेषेण
सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ५१ ॥

पिबेति । हे मधुप ! भ्रमर ! दूरे वाञ्छे इति भावः रस-
नाग्रमात्रं जिह्वाग्रमेव आधाय अर्पयित्वा वकुलकलिकां पिब, अन्न-
रस्य विलेपेन विलेपनमात्रेण समाप्ये परिशोधणीये खल्यत्वादिति
भावः मधुनि मकरन्दे मुधा निरर्थकं वदनम् अर्पयसि । साश्रयत्वमिति-
वालेयं न सुरतविभर्त्सना तत् सावधानेनास्यां रमस्वेति कयाचित्
सख्या नायकं प्रत्युच्यते । अत्रस्तुतप्रशंसा ॥ ५२ ॥

प्रायेणैति । मलिनाः पापाशयाः कृष्णवर्णाश्च प्रायेण हि
बाहुल्येनैव मलिनानां पापाशयानां असमानानामिति भावः आश्रय-

पश्य प्रियतनुविघटनभयेन शशिमौलिदेहसंलग्ना ।

सुभगैकदैवतसुभा शिरसा भागीरथीं वहति ॥ ५४ ॥

पथिकबधूजनलोचननीरनदीमाहकप्रदेशेषु ।

घनमण्डलमाखण्डलधनुषा कुण्डलितमिव विधिना ॥ ५५ ॥

त्वम् उपयान्ति प्राप्नुवन्ति । तवाङ्घ्रि काञ्चिन्त्या यस्तुनायाः पुटभेदः
चक्रम् आवर्त्तं विशेष इत्यर्थः, चक्राणि पुटभेदाः स्युरित्यमरः । काञ्चि-
यस्य तदाखण्डल नागस्य पुटभेदनं पत्तनं नगरमिति यावत्, पत्तन पुट-
भेदनमित्यमरः । भवति । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तर-
न्यासः ॥ ५२ ॥

पश्येति । सुभगानां पतिवज्जभानाम् एकदैवत सुख्यदेवी उभा
शशिमौलेः हरस्य देहसंलग्ना कृतदेहावलम्बेति भावः अर्द्धाङ्गहारि-
त्वादिति भावः सती प्रियस्य हरस्य तन्वा. शरीरस्य विघटनभयेन
विच्छेदभयेन शिरसा भागीरथीं गङ्गा सपत्नीमपीति भावः वहति
पश्य स्ववलोकाय । प्रियस्य गङ्गाधरत्वात् तद्विच्छेदभयेन स्वयमपि
गङ्गाधरी जातेति भावः । प्रियप्रोतिहारिणो कान्ता प्रियासुरोभात्
सपत्नीमपि सेवते इति भावः ॥ ५४ ॥

पथिकेति । पथिकानां प्रवासिनामित्यर्थः ये बधूजनाः तेषां
लोचननीरैः अशुभिर्विरहजनितनेत्रजलैरित्यर्थः नदीमाहका नद्यम्बु-
जनितत्रीङ्गिपाबिताः ये प्रदेशाः तेषु, देशो नद्यम्बुष्टम्बुसम्पन्न-
त्रोङ्गिपाबितः । स्यान्नदीमाहको देवमाहकश्च यथाक्रममित्यमरः ।
विधिना दैवेन, विधिर्विधाने दैवे चेत्यमरः । आखण्डलधनुषा शक्र-
वामुक्तेषु करणेन घनमण्डलं मेघमण्डलं मेघसङ्घः कुण्डलितमिव
समाकृतमिव सङ्कुचितमिव वर्णागने पथिकाः स्वदेशमायान्ति, प्रति-
कूलो विधिस्तेषामागमनं वा भूत्, बध्वश्च तेषां चिरविरहियः दुःख-
मनुभवन्तु, देयरक्षार्थं तासां नेत्रनीरैरेव यस्त्वसृष्टिर्भवितेति मेघा-
ङ्कुरेषाञ्जमिति मेघमण्डलसङ्घोच इति भावः । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ५५ ॥

प्रतिवेशिमिच्छबन्धुषु दूरात् कञ्चागतोऽपि गेहिन्या ।
 अतिकेलिलम्पटतया दिनमेकमगोपि गेहपतिः ॥ ५६ ॥
 परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्त्वापि निर्दयं ताभिः ।
 अर्थग्रहणेन विना जघन्य मुक्तोऽसि कुलटाभिः ॥ ५७ ॥

— — —
 बकारादिः ।

बहुयोषिति लाक्षारुणशिरसि वयस्येन दयित उपहसिते ।
 तत्कालकलितलज्जा पिशुनयति सखीषु सौभाग्यम् ॥ १ ॥

प्रतिवेशीति । दूरात् कञ्चागतोऽपि अतिकष्टेन आगतोऽपि
 गेहपतिः कालः गेहिन्या अतिशयेन केलिलम्पटतया क्रीडाबालसतया
 प्रतिवेशिषु मित्रेषु बन्धुषु ज्ञातिवर्गेषु च मध्ये एक दिनम् अगोपि
 निभृतं रक्षित इत्यर्थः । बहुदूरागतस्य पथि बहुश्रेयं प्राप्तस्य प्रथमं
 प्रतिवेश्यादिषु साक्षात्कारेण स्वष्टकथनस्य लौकिकत्वेऽपि गृह्यया-
 सत्वावगततया तथैव सञ्जातमिति भावः ॥ ५६ ॥

परपट इति । हे जघन्य । नीच । रजकीभिः मलिनः
 परस्य पट इव वसनमिव ताभिः प्रसिद्धाभिः कुलटाभिः निर्दयं यथा
 तथा भुक्त्वा परकीयत्वाच्चिर्दयत्वमिति भावः अर्थग्रहणेनापि विना मुक्तः
 परित्यक्तः असि, कुलटा हि अर्थप्रिया, तास्तु यदि कश्चिञ्चित्
 समासक्ता भवन्ति तदा तत्प्रेमबद्धतया न तस्मादर्धं कामयन्ते इति
 प्रसिद्धिः । उपमालङ्कारः ॥ ५७ ॥

बहुयति । बहुयोषिति अनेकभार्य्यै बाल्यया अलङ्काराण्येषु
 अरुण रक्तं शिरः यस्य तादृशे दयिते काले वयस्येन मित्रेषु उप-
 हसिते इति तस्मिन् काले कविता गृहीता लज्जा यथा तादृशी

बन्धनभाजोऽमुष्याश्चिकुरकलापस्य मुक्तमानस्य ।
 सिन्दूरितसीमन्तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव ॥ २ ॥
 बलमपि वसति मयीति श्रेष्ठिनि गुरुगर्वगद्गदं वदति ।
 तज्जायया जनानां सुखसीञ्जितमाहृतस्मितया ॥ ३ ॥
 बलवदनिलोपनीतस्फुटितनवान्भोजसौरभो मधुपः ।
 आकृष्यते नलिन्या नासानिःक्षिप्तबडिशरञ्जुरिव ॥ ४ ॥

सती सखीषु सौभाग्यं पिशुनयति सूचयति । बद्धभार्योऽपि सत्-
 कान्तः मञ्जरयालङ्ककारागेण शिरसि रञ्जित इति आत्मगौरवं
 लज्जया प्रकटयतीति भावः ॥ १ ॥

बन्धनेति । बन्धनं भजते इति तद्योक्तस्य बद्धस्येत्यर्थः सक्तं
 त्वक्तं मान परिमास्य येन तद्योक्तस्य अपरिचितस्येत्यर्थे अतिदीर्घस्येति
 यावत् अमुष्याः कान्ताया चिकुरकलापस्य केशभारस्य सिन्दूरित
 सिन्दूररञ्जितः य सीमन्तं तच्छलेन हृदयं विदीर्णमिव । मानिनो
 बन्धनस्थितस्य मानमून्यस्य हृदयविदारणं भवतीति लोकप्रसिद्धिरिति
 च ध्येयम् । उत्प्रेक्षाः लङ्कार ॥ २ ॥

बलमिति । मयि बलमपि सामर्थ्यमपि अपिभारेणान्वगुणादि-
 ससृज्ययः । वसति अस्तीत्यर्थः इत इत्यं श्रेष्ठिनि बणिजि गुरुर्महान्
 गर्वः तेन गद्गदं यथा तथा वदति सति तस्य जाययाः स्त्रियाः आहृतं
 सङ्कुचितं क्षितं हास्यं यथा तथाभूतया सत्या जनानां तत्त्वत्वाना
 तत्कथां श्लेषतामिति भावः सुखम् ईक्षितं दृष्टं जाससंवरणेन
 पुंस्त्वचिनोऽयमस्याः पतिरिति व्यञ्ज्यते तत् त्वयास्यां समासक्ति-
 र्युञ्जते इति कदाचित् कमपि काष्ठकं प्रत्युच्यते ॥ ३ ॥

बलवदिति । बलवता अनिलेन उपनीतं समीपमानोतं स्फुटि-
 तस्य विकसितस्य नवस्य अम्भोजस्य पद्मस्य सौरभं यस्य तथाभूतः
 मधुपः नलिन्या पद्मिन्या नासाया निःक्षिप्ता वाडयस्य सत्सुखवेधनस्य,
 बडिश सत्सुखवेधनमित्यसरः । रञ्जुर्यस्य तथाभूत इव आकृष्यते ।

बाणं हरिरिव कुरुते सुजनो बहुदोषमप्यदोषमिव ।
 यावद्दोषं जायति मलिन्मुचा इव पुनः पिशुनाः ॥ ५ ॥
 बौद्धस्यैव क्षणिको यद्यपि बहुवल्लभस्य तव भावः ।
 भग्ना भग्ना भूरिव न तु तस्या विघटते मैत्री ॥ ६ ॥

कश्चित् कस्याञ्चित् गुणाद्याकर्षणेन तस्या समासक्त इति ध्वन्यते ।
 उपमाप्रस्तुतप्रशंसयोः संसृष्टिः ॥ ४ ॥

बाणमिति । हरिः कृष्णः बाणमिव बाणासुरमिव सुजनः
 बहुदोषमपि बहुभुजसपीति च अदोषमिव निर्दोषमिव भुजरहित-
 मिवेति च कुरुते । पुरा भगवान् देवकीनन्दनः सप्तौत्समनिर्दुष्टं
 बाणासुरकन्यया जपया कन्यान्पुरे रक्षसि विहरन् दृष्ट्वा बन्धना-
 मार नीतं नारदसुखात् निशच्य सबलवाह्वः शोणितपुरं बाणनगरं
 गत्वा क्षवरुध्य च संप्राप्ते बाणासुरं सहस्रबाहुं बाहुरहितं कत्वा
 पौत्रसुहृद्वारेति भागवतवाक्तां । पिशुनाः दुर्जनाः पुनः मलिन्मुचा
 इव तस्करा इव यावद्दोषं समप्यदोषं यावद्भ्रातिश्च जायति सततं
 दोषान् अनुसन्धतीति भावः । श्लेषानुप्राणितोपमाबद्धारः ॥ ५ ॥

बौद्धस्येवेति । यद्यपि बौद्धस्यैव वृद्धधर्मावलम्बिन इव बहु-
 वल्लभस्य बहुभार्यस्य बहूनां प्रियस्य च भावः चित्ताभिप्रायः प्रणय
 इति यावत् पदार्थश्च क्षणिकः अस्थिर इत्यर्थः, बौद्धमते पदार्थानां
 क्षणिकत्वादिति भावः । तथापि तस्याः सत्सख्या इति भावः भग्ना
 भग्ना अतिशयेन भग्नेत्यर्थः भूरिव मैत्री न तु विघटते न तु भङ्गते
 नापगच्छतीत्यर्थः, तस्यास्त्वयि प्रणयः स्थिर इति भावः । नाविका-
 सख्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ ६ ॥

भकारादिः ।

भ्रमसि प्रकटयसि रदं करं प्रसारयसि त्वणमपि अयसि ।

धिज्ञान तव कुञ्जर जीवं न जुहोषि जठराग्नी ॥ १ ॥

भूतिमय कुरुतेऽग्निस्तृणमपि सलग्नमेनमपि भजत ।

सैव सुवर्णं दद्यात् तं शङ्के गरिमोपरोधेन ॥ २ ॥

भवति निदाघे दीर्घे यथेह यत्तुनेव यामिनी तन्वी ।

हीपा इव दिवसा अपि तथा क्रमेण प्रथोयांसः ॥ ३ ॥

भ्रमसि ति । हे कुञ्जर । गज । भ्रमसि इतस्तत् पर्यटसि, रदं दन्त प्रकटयन् प्रकटयसि, करं शुण्डं प्रसारयसि विस्तारयसि, त्वणमपि अत्रतच्छक्ति भावः अयसि आश्रयभवत्वत्से, तव मानं धिक् नित्दासीत्यर्थः, धिङ् नर्भत् ननिन्दयस्वित्यमरः । जीवं जावं जठराग्नी न जुहोषि, तव एतादृशनाच्युतस्य जठराग्निना शरारपोषणेन सरथं वर्णित भावः । खोटपरुषाद्ये नीचवृत्त्यलम्बनात् सरथं श्रेय इति भावः । अपस्तुं पशुं लङ्कारः ॥ १ ॥

भूतिमिति हे सुवर्णे । अयम् अग्निः सलग्नं स्त्रिणम् संवृणो त्वणमपि त्वणमेव, अपि त्व एवकारार्थः । भूतिं भस्म, भूतिर्भस्मिन् सम्पदोत्वसरः । कुरुते, किन्तु एतस्य अग्नि भजतः आश्रयतः ते तव सैव दद्यात् अत्रस्था, इति गरिमूयः ग नवय उपरोधेन अतुरोधेन शङ्के सन्धे । अदृश्यापकारः सङ्घसा कर्तुं शक्यते न सङ्घन इति भावः ॥२॥

भवति । इह दीर्घे निदाघे दाघे यत्तुनेव यथा यामिनी रात्रिः तन्वी क्षीया भवति दाघसन्नापात यत्तु तया जलशोषणात् तनुत्वमिति भावः तथा हीपा इव दिवसा अपि क्रमेण प्रथोयांसः विशाखाः भवन्तीति शेषः । चतुर्दिक् जलोत्पन्नस्य भूभागस्य हीपत्वात् तस्य च समन्तात् जलशोषणात् दीर्घत्वमिति भावः । यज्ञनायास्तनुत्वकथनेन चरथसञ्चरणयोग्यत्व हीपानाञ्च विस्तीर्णत्वेन वज्रकुञ्जादिनिहतस्यावत्त्वं यामिन्यास्तनुत्वेन तस्यां खैरविहारस्यायोग्यत्वं

भवता महति स्नेहानलेऽपिता पथिक हेमगुटिकेव ।
 तन्वी हस्तेनापि स्पृष्टमशुद्धैर्न सा शक्या ॥ ४ ॥
 भूमिलुलितेककुण्डलमुत्तसितकाण्डपटमिय मुग्धा ।
 पश्यन्ती निःश्वासैः क्षिपति मनोरेणुपूरमपि ॥ ५ ॥
 भवतालिङ्गं भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्रवर्ती त्वम् ।
 कञ्चुक वनेचरीस्तनमभिलषतः स्फुरति लघिमा ते ॥ ६ ॥

दिशस्य च दीघत्वेन तत्रैव दद्यात्पत्रमात व्यक्रा सङ्कोतस्थानं
 वीप इत कदा चत क... त कदाचत कारुपि प्रति वा भङ्ग्रा
 र्वा रियस । उपमाङ्कार ॥ ५ ॥

भवत त । हे प... वासिन । भवता महति स्नेहानले
 प्रेक्षया एते त्व... इति व्यक्त । अपिता स्थापिता हेम-
 गुटिकेव सा तन्वी त्व... न शक्या । यथा अग्नौ
 तन्वयात् स्वरगुणत... शपथपटले स्पृष्टं न शक्यते
 तथा भवत्प्रणय... शक्यते इति निष्कर्षः ।
 स्वक्रान्ता परास... प्रागन प्रात सख्या उत्तारयम् ।
 उपमाङ्कार ॥ ४ ॥

भूमीत । ५.५. मुग्धा । वला भसो लुलितं लुण्ठनम् एकं
 कुण्डल कर्णभरणं विना सत... उत्तसित उत्क्षिप्तं काण्डपटः
 ज्वलितक... तथ पश्यन्ती अवलोकयन्ती सामिति
 शेषः, निःश्वासात्... मौरान भावः, मनोरेणुपूरमपि चिन्त-
 रूप रज... प्रक्षिप्रवतीति भावः । कञ्चु-
 चित् सख... सये स्वक्रान्ताया अवस्थावर्णन-
 निदम् ॥ ५ ॥

भवत त । हे पति... पता भुजङ्गी सर्पी वेश्या च आलिङ्गि
 आलिङ्गिता, अ... भुजङ्गाना चक्रो समूहे मध्ये

भैक्षभुजा पत्नीपतिरिति सुतस्तद्बधूसुदृष्टेन ।
 रचक जयसि यदेकः शून्ये सुरमदसि सुखमस्मि ॥ ७ ॥
 भोगाक्षमस्य रक्षां दृष्ट्वात्रैव कुर्वतीऽनभिसुखस्य ।
 हृदस्य प्रमदापि श्रीरपि भृत्यस्य भोगाय ॥ ८ ॥
 भवितासि रजनि यस्यामध्वश्रमशान्तये पदं दधतीम् ।
 स वलाहलयितजङ्घावद्वां मामुरसि पातयति ॥ ९ ॥

इत्यर्थे वर्तते इति तथोक्त भोगाक्षज्ञाना अष्टस्य जाः, किन्तु
 वनेष्वरी व्याधकान्ता तस्याः स्तनम् अभिबधपत आकाङ्क्षते तं तं
 लक्षिणा लक्ष्मि स्फुरति प्रकाशते । इतरनारीसङ्गत कश्चित् प्री-
 कस्याश्चिदुक्तिः । अपस्तुप्रशंसावद्धारः ॥ ६ ॥

भैक्षेति । भैक्षभुजा भिक्षाक्षभोजना क्षेत्रात् तस्य पत्नीपतेः
 बध्वा कान्तया सुदृष्टेन साभिनाप्रसवलोहितेन सता पत्नीपतिः
 इतीत्य सुत प्रशंसित यथा, हे रचक । त्वं जयसि सर्वोत्तमैश्च वर्तसे,
 यद् यत एकः असहाय अहं शून्ये निर्जने सुरमदसि देवमन्दिरे
 सुखम् अकुतोभयमित्यर्थं यथा तथा अस्मि वसामित्यर्थं तवास्तुभावा-
 टिति भावः । एतेन सुरमन्दिरे मया एकाकिना स्थोयते, त्वया तस्मि-
 निःशङ्कं गन्तव्यमिति पत्नीपतिपत्नीं प्रति भिक्षुकस्य सङ्केतः ॥ ७ ॥

भोगाक्षम इति । भोगाक्षमस्य भोगुमशङ्कवत् दृष्ट्वात्रैव
 श्वकारेषान्यप्रकारव्यवच्छेदः । रक्षां कुर्वते अनभिसुखस्य अनासक्तस्य
 अनवहितस्येति यावत् हृदस्य प्रमदा प्रकृतमदशास्त्रिणी कान्तापि
 श्रीरपि सम्प्रदापि भृत्यस्य दासस्य भोगाय भवतीति शेषः ॥ ८ ॥

भवितासीति । हे रजनि । यस्यां त्वयं अध्वश्रमस्य शान्तये
 अपनयताय पदं दधतीं चरणसेवां कुर्वतीमित्यर्थः मां स नमः
 कान्त इति शेषः वलात् वल्लमाश्रित्येत्यर्थं वलयितया जङ्घया बद्धा
 संयतां कृत्विति शेषः उरसि वल्लसि पातयति पातायत्यतीत्यर्थः सा त्वं
 भवितासि ? प्रोषितभर्तृकायाः समाशसनसेतु ॥ ९ ॥

भूषणतां भजतः सखि कषणविशुद्धस्य जातरूपस्य ।

पुरुषस्य च कनकस्य च युक्तो गरिमा सरागस्य ॥ १० ॥

भस्मपरुषेऽपि गिरिशे स्नेहमयी त्वमुचितेन सुभगासि ।

मोघस्त्वयि जनवादो यदोषधिप्रस्थदुहितेति ॥ ११ ॥

भयपिहितं बालायाः पीवरमूरुद्वयं स्मरोन्निद्र ।

निद्रार्या प्रेमार्द्रः पश्यति निःश्वस्य निःश्वस्य ॥ १२ ॥

भूषणतामिति । हे सखि । भूषणताम् अलङ्कारतां भजतः बहुगुणादिशालत्वेन अलङ्कारवत् शोभनान्तर्यामि भावः कटककण्डलादिरूपत्वं भजत्व कषणेन चिरसङ्गत्या विशुद्धस्य सुचरितत्वेन विज्ञातस्येत्यर्थः कषणेन प्रस्तरविशेषघर्षणेन विशुद्धस्य विज्ञतोत्कर्षस्य च जातरूपस्य सुकूपस्य तटाख्यस्य च चाभीकरं जातरूपमित्यमरः । सरागस्य अनुरागरतः रक्तवर्णस्य च, पुरुषस्य च कनकस्य च काञ्चनस्य च गन्धि गौरवम् आदर इत्यर्थः भारवत्त्वञ्च युक्तं उचितं । गुणाश्च गौरवस्थानानीति भावः । दीपकालङ्कारः ॥ १० ॥

भजेति । स्नेहमयी प्रेमप्रचरेति यावत् त्वं भस्मना परुषे कठोरदेहेऽपीति यावत् गिरिशे हरे पर्वतीय चोत्थ्वान् उचितेन बोध्यतयेत्यर्थः सुभगासि अतिश्लभासि, ओषधीनां ऽस्याः सानूनि इति तस्य पर्वतराजस्येत्यर्थः दुहितेति यत् अयं त्वयि जनानाम् अपवादः मोघः विफलः अलीक इत्यर्थः त्वया स्वगुणैव तादृशः पतिर्विशालतः पर्वतकन्यात्वेन तव निर्गुणत्वापवादो व्यर्थ एवति भावः ॥ ११ ॥

भयेति । स्वरेण कामावेशेन उन्निद्रं निद्राराहितं प्रेमार्द्रः प्रेमैषा कोमलचित्त इति भावः एतेन बलात्कारैश्च स्वच्यते । कश्चित् बालायाः नवोलायाः भयेन कान्तस्य बलप्रयोगादिति भावः पिहितम् आच्छादनं पीवरं सूक्ष्मं जरुद्वयं निद्रायां स्वप्नदशायां निःश्वस्य निःश्वस्य अमिषपित्तसम्पादनाभावदुःखादिति भावः पश्यति अवबोक्तवति ॥ १२ ॥

भ्रमरीव कोषगर्भे गन्धहृता कुसुममनुसरन्ती त्वाम् ।
 अथ्यक्तं कूजन्ती सङ्केतं तमसि सा भ्रमति ॥ १३ ॥
 भ्रामं भ्रामं स्थितया स्नेहे तव पयसि तत्र तत्रैव ।
 आवर्तपतितनौकायितमनया विनयमपनीय ॥ १४ ॥
 भ्रमयसि गुणमयि कण्ठग्रहयोग्यानात्ममन्दिरोपान्ते ।
 हालिकनन्दिनि तरुणान् ककुब्धिनी मेढिरञ्जुरिव ॥ १५ ॥

भ्रमरीति । कोषगर्भे कोषाभ्यन्तरे गन्धेन सौरभेण गुणकोश्यां
 च हृता आकृष्टा कुसुमम् अनुसरन्ती भ्रमरीव सा तमसि अन्धकारे
 त्वाम् अनुसरन्ती अन्विष्यन्ता अथ्यक्तम् अस्फुटं लोकाभवादिर्भाषः
 कूजन्ती नदन्ती सङ्केतं सङ्केतम्यान् भ्रमात् । उपमालङ्कारः । उप-
 नायक प्रति अभिसारिकासख्या उक्तारयम् ॥ १३ ॥

भ्राममिति । तव तत्र तत्र स्नेहे एव पयसि भ्राम आस भ्रमित्वा
 भ्रमित्वा स्थितया अनया कान्तया विनय शिष्टाचार लज्जाभयादि-
 रूपमित्यर्थः । अपनीय विहाय आवर्त्ते जलधमे, खाटावर्त्तोऽन्धसर्प
 भ्रम इत्यमरः, पतितता या नौका तत्रैव आचरितम् । यथावर्त्तपतितता
 नौका आवर्त्तमध्य एव स्वसति न ततो निष्क्रामति, तथा त्वत्प्रो-
 बशवर्त्तिनीयं नान्यं पुरुषं कामयते इति सख्या नायक प्रसृक्ति-
 रियम् । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

भ्रमयसीति । हे गुणमयि । सन्द्यादिगुणशाब्दिनि ! तन्तुमयि
 च हालिकनन्दिनि ! एतेन इल्लज्जाभयादिराहृत्य द्यत्यते ।
 मेदिः पशुबन्धनार्थं खले न्यस्तदाहविशेषः, पु सि मेदि खले दाह न्यस्त
 यत् पशुबन्धने इत्यमरः । तत्र बद्धा रज्जुः ककुब्धिना दृषभानिव
 आत्ममन्दिरेषु उपान्ते सकलादित्यर्थः कण्ठग्रहयोग्यान् कण्ठाभिज्ञ-
 नोचितान् तरुणान् यूनः भ्रमनमि । गुणमवेति पाठे गुणमवाच
 कण्ठग्रहयोग्याच्चेति ताजित्यर्थः ॥ १५ ॥

भालनयनेऽग्निरिन्दुर्मौली गात्रे भुजङ्गमणिदीपाः ।
तदपि तमोमय एव त्वमीश क. प्रकृतिमतिशेते ॥ १६ ॥

—

मकारादिः ।

मधुमदवीतव्रीडा यथा यथा लपति सन्मुखं बाला ।
तन्मुखमजातदृष्टिस्तथा तथा वल्लभ. पिबति ॥ १ ॥
मित्तैरालोच्य समं गुरु कृत्वा कदनमपि समारब्धः ।
अर्थः सतामिव हतो मुखवैलक्ष्येण मानोऽयम् ॥ २ ॥

भाषेति । हे ईश । तव भालनयने ललाटनेत्रे अग्निः, मौली इन्दुः चन्द्रः, गात्रे भुजङ्गाना सर्पाणा मणय एव दीपाः, तदपि त्वं तमोमय ! तिमिरमयः तमोगुणमयश्च तथाहि को जन. प्रकृति स्तम्भभावम् व्यतिशेते व्यतिक्रम्य वर्त्तते ? न कोऽपीत्यर्थः । सासान्वेन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ १६ ॥

—

सध्विति । बाला नवोटा काशिकी मधुमदेन मधुपानजनितेन उल्लासेन वीता विगता व्रीडा लज्जा यस्यास्तथाभूता सती यथा यथा सन्मुखं लपति वक्ति, वल्लभः कान्तः तथा तथा अजातदृष्टिः सन् तस्या मुखं पिबति सादरं पश्यतीत्यर्थः ॥ १ ॥

मित्तैरिति । मित्तैः बन्धुभः सखीभिश्च सम सह आलोच्य कस्यैव्यत्वेन विचार्य्यं गुरु मज्जत् कदनं क्लेशं कृत्वापि समारब्धः समा-
लम्बिनः प्रस्तुतश्च अय मानः प्रिय प्रति कोपः सतां साधूनाम् अर्थ इव कार्यमिव सुखवैलक्ष्येण वदनवैलक्ष्येण प्रसादरूपेणेति भावः
हृत्तः विनाशितः । एतादृशमानो न विधेयः, यः क्षणेनैवाप्रगच्छतीति काङ्क्षितं प्रति सख्या उक्तिः । उपमाबद्धारः ॥ २ ॥

मम रागिणी मनस्विनि करमर्पयती ददासि पृष्ठमपि ।

यदि तदपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य सौभाग्यम् ॥३॥

मा स्पृश मामिति सकुपितमिव भणितं व्यञ्जिता न च व्रीडा
आलिङ्गितया सस्मितमुक्तमनाचार किं कुरुषे ॥ ४ ॥

मूलानि च निचुलानां हृदयानि च कूलवसतिकुलटानाम् ।
मुदिरमदिरा प्रमत्ता गोदावरि किं विदारयसि ॥ ५ ॥

ममेति । हे मनस्विनि ! प्रशस्तान् करणे । रागिणः अतुल्यग-
वतः लौहित्यवतश्च करं हस्तं किरणञ्च अर्पयन्तः दन्तः मम यदि
पृष्ठमपि ददासि दर्शयसि लज्जावशात् पृष्ठमर्पात् । यदि न च
तदपि तथापि त्वदसाङ्गुख्येऽपि कमलबन्धोरिव मन्ये स्वस्य परस्य
व्यात्मनः सौभाग्यं मन्ये । लज्जावशात् तव पराङ्मुख्येऽपि मम
चरितार्थता किञ्च सङ्गुखावलोकने इति भावः ॥ ३ ॥

मेति । मां मा स्पृश इति सकुपितमिव मक्रोधमिव इवशब्देन
कोपस्यातात्त्विकत्वं सूच्यते । भणितम् उक्तं न च व्रीडा लज्जा
व्यञ्जिता प्रकटिता, आलिङ्गितया तु हे कलाचार ! तुल्यचार !
किं कुरुषे, इति सस्मितम् उक्तञ्च । कश्चित् मयाय प्रति गुणवत्या
कान्ताया वृत्तवर्णनमिदम् ॥ ४ ॥

मूलानीति । हे गोदावरि ! त्वं मुदिरा, मेधा एव मदिराः
मधूनि ताभिः प्रमत्ता प्रकृष्टमदवती मेधास्त्वूपूर्णानयवेवि भावः सती
निचुलानां वेतसतरुणां वृक्षाणां वा मूलानि च कूलवसतियामां
तथाभूताः याः कुलटाः व्यभिचारिण्यः तासां हृदयानि च किं कथं
विदारयसि ? कुलटानां त्वत्कूलतरुमूलान्येव सङ्घैतस्यनानि, स्वर्गो-
यजलवृक्षां तेषां मूलोत्पादनं तेन च तासां हृदयानिपारणं उक्तमिति
भावः ॥ ५ ॥

मलयद्रुमसाराणामिव धीराणां गुणप्रकर्षोऽपि ।

जडसमयनिपतितानामनादरायैव न गुणाय ॥ ६ ॥

मधुमयनमौलिमाले सखि तुलयसि तुलसि किं मुधा राधाम् ।

यत्तव पदमदसीयं सुरभयितुं सौरभोज्जेदः ॥ ७ ॥

मयि यास्यति क्त्वावधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथाश्लेषम् ।

प्रिययानुशीचिता सा तावत्सुरताक्षमा रजनी ॥ ८ ॥

बलयेति । जडानां मूर्खाणां समये समाचारे, समया शपथा-
चारज्ञानसिद्धान्तसिद्धे इत्यमर । पतितानां तदनुवर्तिनामिति भाव-
जन्यत्वं जडसमये शीतकाले पतितानां मलयद्रुमसाराणामिव मलय-
स्थितचन्दनतुल्यामिव धीराणां विदुषां गुणप्रकर्षोऽपि पाण्डित्यादि-
सद्गुणप्रकाशोऽपि सौरभोत्कर्षोऽपि च अनादराय एव न गुणाय
न आदराय भवतीति शेषः ॥ ६ ॥

मध्वात् । हे मधुमयनस्य कृष्णस्य मौलि शिरः तस्य माले
बलति तुलसि । किं कृत्यं मुधा निरर्थकं राधा तुलयसि समोक्तरोपि
राधया सममात्मानं मन्यसे इति भावः । यत् यत् अदसीयं पदं
राधासम्बन्धिचरणं सुरभयितुं सुरभोक्तुं तव सौरभस्य सौगन्धस्य
उद्भेदः प्रकाशः । कृष्णस्य सततं राधाचरणप्रणतत्वात् तव तच्छिरसि
स्थितिस्तस्या राधाया एव चरणसेवनायेति भावः । कस्याश्चित्
सुभगां स्वर्ज्जनानायां गर्वहरणवचनसिद्धम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
बद्धारः ॥ ७ ॥

मयीति । मयि यास्यति प्रस्थातुसद्यते इति यावत् विदेशमिति
शेषः प्रियया अयधिदिनसंख्यं चुम्बनं तथा आश्लेषम् आनिङ्गनं
क्त्वा तावत् सुरताक्षमा तावता ततसंख्यकानां चुम्बनाश्लेषसंख्यका-
नामित्यर्थः सुरतानाम् अक्षमा अशक्ता अत्यक्ताबीनत्वादिति भावः
रजनी अनुशीचिता कथमियं शीघ्रं प्रभातेति धियेति भावः ।
प्रोषितस्य सखायं प्रति प्रियावृत्तकथनसिद्धम् ॥ ८ ॥

सृगमदनिदानमटवी कुङ्कुममपि कृषकवाटिका वहति ।
हृद्विलासिनि भवती परमेका पौरसर्वस्वम् ॥ ९ ॥
मधुदिवसेषु भ्राम्यन्वथा यथा विशति मानसं भ्रमरः ।
सखि लोहकण्टकनिभस्तथा तथा मदनविशिखोऽपि ॥ १० ॥
मयि चलिते तव मुक्ता दृशः स्वभावात्प्रिये सपानीयाः ।
सत्वममूल्याः सद्यः प्रयान्ति मम हृदयहारत्वम् ॥ ११ ॥

सृगेति । अटवी अरण्यं सृगमदस्य कस्तूरिकायाः निदा-सु
उदुपत्तिस्थानं सृगाणांमरणचरत्वादिति भावः, कृषकस्य वाटिका
कृषिच्छेत्रमित्यर्थः कुङ्कुममपि वहति तत्रैव तदुदुपत्तेरिति भावः
हे हृद्विलासिनि । भवती एका परं केवलं पौराणां पुरवासिना
नागरिकाणामित्यर्थः सर्वस्वम् । सृगमदकुङ्कुमयोर्वन्यत्वात् प्रायेण
नागरिकाणांमयाज्ञात् तव तु नागरस्यृष्ट्यायत्वात्सति व्यतिरेका-
बद्धारः । ९ ॥

मध्विति । हे सखि ! मधुदिवसेषु वसन्तदिनेषु लोहकण्टक-
निभः लोहकण्टकसदृशः भ्रमरः भ्राम्यन् सन् यथा यथा मानसं
विशति व्यथयतीति यावत् उद्दीपकत्वादिति भावः, तथा तथा
मदनस्य तादृशं विशिखोऽपि शरोऽपि । अस्मिन् कथमेकाकिन्या
स्थातव्यमिति भावः । प्रोषितभर्तृकायाः सखीं प्रत्युक्तिरिवम् । उपमा-
बद्धारः ॥ १० ॥

मयीति । हे प्रिये । मयि चलिते प्रस्थातुमुद्यते इति यावत्
स्वभावात् स्त्रीस्वभावात् सपानीयाः साश्रव तव मुक्ताः निःक्षिप्ताः
मा प्रतीति शेषः दृशः दृश्यः अमूल्याः मूल्यरहिताः अतिचारव इति
भावः अतएव सद्यः तत्क्षणात् मम हृदयहारत्वं मनोहरत्वं प्रयान्ति
सत्त्वं तव तादृशावबोकनेन हृतचित्तोऽहं न गन्तुं शक्नोमीति भावः ।
अथच अमूल्या महार्घाः मुक्ताः हृदयस्य वक्षसः हारत्वं प्रयान्तीति
ध्वन्यते ॥ ११ ॥

मुग्धे मम मनसि शरा. स्मरस्य पञ्चापि सत्ततं लज्जाः ।
 शङ्के स्तनगुटिकाद्वयमर्पितमेतेन तव हृदये ॥ १२ ॥
 मधुमयनवदन्निनिहितवशीसुषिरानुसारिणी रागाः ।
 हन्त हरन्ति मनो मम नलिकाविशिखाः स्मरस्येव ॥ १३ ॥
 महतोः सुवृत्तयोः सखि हृदयग्रहयोग्ययोः समुच्छ्रितयोः ।
 सज्जनयोः स्तनयोरिव निरन्तरं सङ्गत भवति ॥ १४ ॥

मुग्धे इति । हे मुग्धे । सुन्दरि ! मम मनसि स्मरस्य
 पञ्चापि शरा सततं निरन्तरं लज्जा, न निर्गता इति भावः । तव
 हृदये एतेन स्मरेण स्तनगुटिकाद्वयमर्पितमिति शङ्के सम्भावयामि
 शराभावादिति भावः । गुटिकाप्रचारेण तव हृदये न विद्वंतेन च
 अत्किञ्चिदहत्या तव धैर्यध्वंसो न जातः अहन्तु हृदयविद्वतया
 धैर्यं विहीनः सज्जातः तत् मानसगुट्यायेति कस्याचित् कामपि प्रत्यु-
 क्तिरियम् ॥ १० ॥

मध्विति । मधुमयनस्य कृष्णस्य वदने विनिहिता विशेषेण
 अर्पिता वा वंशी तस्याः सुषिरं खिद्रम् अलुसरन्तीति तथोक्ता रागाः
 स्मरविशेषाः स्मरस्य कामस्य नलिकाविशिखा इव नलिकास्त्रवाद्या
 इव मम मनः हरन्ति हन्तेति खेदस्त्रचकमव्ययम् । कस्याश्चित्
 उपनायकस्य साङ्केतिक वेष्टुरवं श्रुत्वा तं प्रति गमनाय सखीं
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

महतोरिति । हे सखि ! महतोः उदारयोः विशालयोश्च
 सुवृत्तयोः सुगोलयोः सुवर्तुलयोश्च हृदयग्रहयोग्ययोः हृदयङ्गमयोः
 बद्धःस्थित्युचितयोश्च समुच्छ्रितयोः सहजतयोः सज्जनयोः स्तनयोरिव
 निरन्तरम् अविच्छिन्नं सङ्गतं सख्यं सम्भोजनञ्च भवति । उपमा-
 चङ्कारः ॥ १४ ॥

मम वारितस्य बहुभिर्भूयो भूयः स्वयं च भावयतः ।
 ज्ञातो दिग्धीव तस्यां सखे न विनिवर्त्तते मोहः ॥ १५ ॥
 मग्नीऽसि दर्भदाया रसे हृती वीचिलोचनक्षेपैः ।
 यद्युच्यसे तरुवर भ्रष्टो ज्ञापिते ज्ञाप्ये ॥ १६ ॥
 मेनामुन्नासदति स्त्रेवयन्ति हरि गिरिं च विमुखयति ।
 ज्ञतकरमन्वविलम्बः पार्वतीर्न गिरिशकरकम्पः ॥ १७ ॥

अनेति । हे १५ । बहुभिर्भूयो भूयः एना पुनः वारि-
 तस्य का इह मतादात् । तन्व । अयस्य च तन्ना भ वयतः क्विति इ
 कर्त्तव्यं न वेत । च यत्नः । दग्नी रसे कान्नाया जातः उत्पन्नः
 मोहः रग भ्रष्टः च न वरत नाप्रगच्छत । दया तन्गुम्भान्तस्य न
 कस्याप्युपदेः अथ तः । तन्नायाः कान्नाया न कश्चिद न तः पात-
 यित्त प्रक्यत इति न । स यत्नः । विमुखयति ॥ १५ ॥

मग्नी इति । हे १६ । मग्नीर्न देवाया देवाया ज्ञाप्ये
 नसेबाबा ददात्त तस्याः च । कान्नाया इति ध्वनिः । रसे ज्ञे
 अस्तुरागे च मग्नी मनु व वयत्तरङ्गः । एवं लोचनान् नयनानि तेषां
 क्षेपैः चालने हृतः कस्य च त्व भ्रष्टः । वनष्टः मटाचरत च्युतः
 उच्यसे कथ्यसे लोकैरिति शेषः । न तत्र भ्रंशाऽपि दद वारान्
 च्युतिरपि ह्यप्य प्रगच्छे । एतद्दृग्मनायकाद्यान् सत्त्वरा यदि ते
 अपकीर्त्यादिना मानद्यानिर्दिनायो वा स्वास तदपि वराभति अप-
 न्तप्रशम्या द्योत्यते ॥ १६ ॥

मेनामिति । ज्ञतः जनिनः कःवन्वस्य पाणिपङ्कस्य विजम्बो
 वेन दथाभूत गिरिशस्य ह्रस्वः कःकम्पः सत्त्वोद्देकादिति भावः
 परिखयने । वयाहृक्काळे इत्यर्थः । पार्वत्या इति शेषः । मेना पार्वती-
 मातरम् उल्लासयति आ । न्दयात् । आसात् । कन्वा प्रत्यसुरामसूचना-
 दिति भावः । हरि विष्णुं । कोर्या ईश्वरानिन् करोति एतादृशस्य
 सिनोऽपि हरस्यैतादृशस्य दशेनादिति भावः । गिरिं हिमालयं विमु-

मधुगन्धि घर्मतिम्यत्तिलकं खलदुक्ति घूर्णदरुणाक्षम् ।

तस्याः कदाधरामृतमाननमवधूय पास्यामि ॥ १८ ॥

मेदिन्यां तव निपतति न पदं बहुवल्लभेति गर्वेण ।

आश्लिष्य कैर्न तरुणैस्तुरीव वसनैर्विसुक्तासि ॥ २६ ॥

मूले निसर्गमधुरं समर्पयन्तो रस पुरो विरसाः ।

इक्षव इव परपुरुषा विविधेषु रसेषु विनिधेयाः ॥ २० ॥

खलवति च पराष्टसुख करोति च लज्जावशादिति भावः । सञ्जतानपि
देह्यो दशा स्यात् किञ्चतान्येषामिति भावः ॥ १७ ॥

साध्यात् । कदा कश्चिन् काले तस्या कान्तायाः मधुगन्धि
मैरेयपानमन्वयुक्तं घर्मेण सत्त्वोद्वेकजनितेन खेदेन तस्यत् स्याद्दृता
मच्छत् तिलकं यस्य तादृश खलनी उक्तिर्दस्यात् तत खलद्वचन-
मित्त्वर्थं घूर्णनी अरुण रक्ते अक्षिणो नयने यस्य तथाभूतम् आननं
वदनम् अधूय अक्षय अगणयित्त्वर्थः गृहीत्वा वा अधरामृतं
पास्यामि । प्रोक्तस्याशंसनवचनमितम् ॥ १८ ॥

मेदिन्यामिति । बहुना वल्लभा प्रिया असीति शेषः इति गर्वेण
तव पद मेदिन्यां पृथिव्या न निपतति, वसनैर्वस्त्रैः तुरीव वस्त्रवयन-
यन्त्रविशेष इव कैस्तरुणैर्युग्मैः आश्लिष्य, आश्लिष्य न विसुक्ता न
परित्यक्ता असि ? अपिह सर्वैरेव तरुणैः त्वं सकृदालिङ्ग्य परित्यक्ता
निर्गुणत्वात्तवति भावः, या हि गुणवती अनुरक्तकान्ता तस्या एव
गर्वः युज्यते न तु बहुभोग्यतया तवेति भावः । वेश्या प्रति कस्या
चिदुक्तिरियम् ॥ १९ ॥

मूले इति विविधेषु बहुप्रकारेषु बहुषु च रसेषु सुरतादिषु
मधुरेषु च विशेषेण निधेयाः स्थापनीयाः मणनीया इति यावत्
परपुरुषा उपनायकाः इक्षव इव मूले प्रथमतः मूलभागे च निसर्ग-
मधुरं स्वभावसनोरमं समर्पयन्तः ददतः किन्तु पुरः शब्दे अयभागे च
विरसा अनुरामवर्जिताः विखादाश्च भवन्तीति शेषः । यतः पर-

महति स्नेहे निहितः कुसुमं बहु दत्तमर्चिती बहुशः ।
 वक्रस्तदपि शनैश्चर इव सखि दुष्टग्रहो दयितः ॥ २१ ॥
 मा शवरतरुणि पीवरवक्षोरुहयोर्भरेण भज गर्वम् ।
 निर्मोकैरपि शोभा ययोर्भुजङ्गीभिरनुक्तैः ॥ २२ ॥
 मम कुपितायाश्चायां भूमावालिङ्ग्य सखि मिलत्पुलकः ।
 स्नेहमयत्वमनुज्झन् करोति किं नैष मामरुषम् ॥ २३ ॥

पुरुषरतिरापातसधुरा परं परिष्णामविरसा तस्मात् न ततसङ्गः
 करणीय इति भावः । कस्याञ्चित् परपुरुषासङ्गकामा प्रति उपदेश-
 वचनम् । उपमाबद्धारः ॥ २० ॥

सहतीति । हे सखि । दुष्टः ग्रहः आग्रहो यस्य सः अन्यत्र
 दुष्टश्चासौ ग्रहश्चेति तथोक्तः शनैश्चर इव दयितः कालः महति स्नेहे
 प्रेम्णि तैले च, शनैश्चरप्रतिमाया तैलेषु स्यापनश्च शास्त्रीयत्वा-
 दिति भावः । बहु कुसुमं दत्तं बहुश पुनः पुनः अर्चितं आराधितश्च
 तदपि तथापि एवमारोपितोऽपीत्यर्थः वक्रः कुटिलः सदनुग्रहाप्रवण
 इति भावः । नत् किमत्र करोमीति भावः । सखीं प्रति कस्याञ्चि-
 दनुरक्तभर्तृकाया उक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २१ ॥

मेति । हे शवरतरुणि । व्याधकाले । पीवरयोर्विशालयो-
 र्वक्षोरुहयोः स्तनयोर्भरेण गर्वं मा भज, भुजङ्गीभिररुगीभिः वेश्या-
 भिश्च निर्मुक्तैः त्यक्तैः निर्मोकैः कञ्चुकैः ययोः वक्षोरुहयोः शोभा
 सौन्दर्यम् । वेश्याभुक्तत्यक्तपुरुषैरेव तव सम्भोगः, न नवीनैरित्यतो
 गर्वकरणमनुचितं तवेति भावः ॥ २२ ॥

समेति । हे सखि ! एष सत्काल इति शेषः कुपितायाः मम
 भूजौ पतितामिति शेषः चायां प्रतिविम्बम् आलिङ्ग्य मिलत्पुलकः
 सङ्घातरोमाञ्चः सन् स्नेहमयत्वम् अनुज्झन् अत्यजन प्रेमातिशयं
 प्रदर्शयन्निति भावः माम् अरुषम् अकोपा किं न करोति अपि

सुषित इव क्षणविरहे रिपुरिव कुसुमेषुकेलिसग्रामे ।
 दास इव श्रमसमये भजन्नताङ्गीं न तृप्यामि ॥ २४ ॥
 मुञ्चसि किं मानवतीं व्यवसायाद् द्विगुणमन्यु वेगैति ।
 स्त्रे हभवः पयसाग्निः सान्त्वेन च रोष उन्मिषति ॥ २५ ॥
 मलयजमपसार्य घन वीजनविघ्नं विधाय बाहुभ्याम् ।
 स्मरसन्तापादगणितनिदाघमालिङ्गते मिथुनम् ॥ २६ ॥

तु करोत्वैव । कथं त्वया तादृशो मानः सङ्घसा परित्यक्त इति
 वदन्ती सखीं प्रति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सुषित इति । क्षणविरहे सुषित इव अपहृतसर्वस्व इव कुक्ष-
 सेषुकेलिसंग्रामे कामक्रीडायुक्ते रिपुरिव, श्रमसमये दास इव किङ्कर
 इव नताङ्गीं बौधनभरेण्यति भावः भजन् सेवमानः सन् न तृप्यामि
 न परितोषं लभे पुनः पुनर्भजनार्थम् इच्छामीत्यर्थः । सखाय प्रति
 कस्यचिद्द्वचनमिदम् ॥ २४ ॥

सुञ्चसीति । व्यापारात् मानभङ्गनास्तुकूलव्यापारात् इयं द्विगुणः
 अन्युवेगः कोपवेग इत्याः तथोक्ता अतुनयेऽस्याः कोपो द्विगुणायते
 इति भावः इति हेतोः मानवतीम् एनामिति शेषः किं कथं सुञ्चसि
 त्यजसि ? नोचितमिदमिति भावः । कथमित्याह स्त्रे हेति, स्त्रे हेन
 तैलेन प्रणयेन च भवः उत्पन्नः अग्निः पयसा जलेन, सान्त्वेन
 अतुनयेन च रोषः उन्मिषति वर्द्धते इत्यर्थः । क्लेशमूलो दीपका-
 लङ्कारः । नायकं प्रति सखाय उक्तिरियम् ॥ २५ ॥

मलयजमिति । घन सान्द्रं मलयजं चन्दनरसं यीक्ष्यसन्ताप-
 चरण्याय प्रस्तुतमिति शेषः अपसार्य दूरीकृत्य त्यक्तेत्यर्थः वीजनविघ्नं
 विधाय व्यजनहस्ता परित्यज्येति भावः मिथुनं स्त्रीपुंसौ स्मरसन्ता-
 पात् अर्गाणतः निदाघः यीक्ष्य तत्सन्ताप इति भावः येन तथोक्ता
 सत् बाहुभ्याम् आलिङ्गते परस्परमिति शेषः । यीक्ष्यसन्तापाद्
 कामसन्तापोऽधिक इति भावः ॥ २६ ॥

महतोऽपि हि विश्वासान्महाशया दधति नाल्पमपि लघवः ।

संहृणुतेऽद्रीनुदधिर्निदाघनद्यो न भेकमपि ॥ २७ ॥

मधुधारेव न मुञ्चसि मानिनि रूक्षापि माधुरीं सहजाम् ।

कृतमुखमङ्गापि रस ददासि मम सरिदिवाश्लोधेः ॥ २८ ॥

मदनाकृष्टधनुर्व्यावातैरिव गृहिणि पथिकतरुणानाम् ।

वीणातन्त्रीकाणैः केषां न विकम्पते चेतः ॥ २९ ॥

मम भयमस्याः कोपो निर्वेदोऽस्या ममापि मन्दाक्षम् ।

महत इति । महाशयाः उदारचित्ताः मभीराश्च विश्वासात्
आश्रितरक्षा कर्तव्येति प्रत्यवात ज्ञानादिति यावत् महतोऽपि
वेषामाश्रयदाने महत् कष्टं सम्भवतीति तानपि क्रियते क्षुद्रानित्यपि-
शब्दार्थं, दधति । अत्र आश्रयदानेन रक्षतीति भावः लघवः क्षुद्राः
अल्पमपि क्षुद्रमाप न दधीत्यनेनान्वयः । तथाहि उदाधः ससृष्टः
अद्रीन् मैनाकादान् सृष्टयुते महाशयोरपि इन्द्रात् रक्षति, निदाघ-
नद्यः पीङ्गसरितः भेकमपि मण्डूकमपि न सृष्टयन् इति वचनविप-
रिणामेन योज्यम् । विशेषण सामान्यमसर्घनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २७ ॥

मधुधारेवेति । हे मानिनि ! त्वं रूक्षापि कोपकल्पितापि
तोत्रापि च मधुधारेव सहजं स्वाभाविकीं माधुरीं माधुर्यं मनोहरत्वं
मिष्टताञ्च न मुञ्चसि न त्यजसि स-गत् दी अश्लोधेः ससृष्टस्यैव कृतः
ससृष्ट मङ्गः विक्रिया यथा तादृशा अपि मम रसं प्रीतिं जल ददासि ॥
उपमाबह्वारः । मानिनो प्रति नावकस्य उक्तस्त्विति ॥ २८ ॥

मदनेति । हे गृहिणि । गृहस्थमिति ! केषा पथिकतरुणानां
प्रेषितयुवकानां चेतः मदनेन आकृष्टा या धनुषः ज्या मौर्वी तस्याः
आघातैरिव आघातजनितशब्दैः टङ्कारैरिवेत्यर्थः वीणातन्त्रीकाणैः
वीणातन्त्रीनिनादैः न विकम्पते न व्यथते इत्यर्थः सर्वेषामेव व्यथते
इत्यर्थः । उपमाबह्वारः ॥ २९ ॥

ममेत । सितस्य सृष्टिः संवरणं गोपनं तदर्थं नमिता कम्बरा

जातं क्व चान्तरिक्षे स्मितसद्वृत्तिनमितकन्धरयोः ॥ ३० ॥
 मुक्ताम्बरैव धावतु निपततु सहसा त्रिभार्गगा वासु ।
 इयमेव नर्मदा मम वंशप्रभवानुरूपरसा ॥ ३१ ॥
 ऋगमदलेपनमेनं नीलनिचोलैव निशि निषेव त्वम् ।
 कालिन्यामिन्दीवरमिन्द्रिरसुन्दरीव सखि ॥ ३२ ॥

योषा याभ्या तथाभूतयोः मध्ये मम भयम् अपराधजनितमिति भावः अस्याः कान्ताया कोपः कथमित्यं मटेकप्रवण प्रति समैतादृशो मान इति धियेति भावः ममापि मन्दायां लज्जाकृतापराधेन मया कथं सोपगन्त्येति धियेति भावः अस्याः कान्तायाः निर्वेदं स्वावमानना एतादृशे प्रणयिनि कथं मयावज्ञा प्रदर्शितेति धियेति भावः । तन्वच्चानापदीष्यादेर्निर्वेदः स्वावमाननेति दर्पण । क्व च कापि अन्तरिक्षे जातं गतं विबुधमिति भावः ॥ ३० ॥

सुक्तेति । सुक्तं त्यक्तम् अम्बरं वस्त्रम् आकाशञ्च यथा तथोक्ता श्व धावतु गच्छतु, सहसा निपततु, स्वस्वितगतिर्भवतु, निष्कं भ्रजतु च, त्रिभार्गगा त्रयो भार्गवीः पन्थानं शिष्टाः अशिष्टाः शिष्टाशिष्टाश्च आचारा इति भावः तान् गच्छताति तथोक्ता कदाचित् शिष्टाचारिणी कदाचिद्शिष्टाचारिणी कदाचिच्च उभयचारिणी वा मधुपानदृशाया-मिति सर्वत्र योज्यम् । बहुभार्गगामिनी च अस्तु भवतु किन्तु इयमेव वंशप्रभवा सत्कुलजा सोमप्रभवा च, रेवा तु नर्मदा सोमोद्भवेत्यमरः । अनुरूपं सुसदृशः रसः प्रेसं जलञ्च यस्यास्तथाभूता अतएव मम नर्मदा सुखदायिनी नदी च । कथमपारं विहाय मत्तायामस्या तवासक्तिरिति वादिनीं कार्ज्वत् प्रति नायकस्य वचनमिदम् । द्विती-यार्थस्थानभिधेयत्वात् श्लेषध्वनिः ॥ ३१ ॥

ऋगमदेति । हे सखि कालिन्या यदुनायाम् इन्दीवरं नीलपङ्क-इन्द्रिरसुन्दरीव अमरीव त्वं निशि रजन्यां नीलः निचोलः

मम सख्या नयनपथे मिलितः शक्ती न कश्चिदपि चलितुम् ।
 पतितोऽसि पथिक विषमे घट्टकुटीय कुसुमकेतोः ॥ ३३ ॥
 महता प्रियेण निर्मितमप्रियमपि सुभग सञ्चतां याति ।
 सुतसम्भवेन यौवनविनाशन न खलु खेदाय ॥ ३४ ॥
 मानग्रहगुरुकोपादनु दयितात्येव रोचते मत्प्रम् ।
 काञ्चनमयी विभूषा दाहाञ्चितशुद्धभावेव ॥ ३५ ॥

वसन वस्यास्तथाभूतैव परिहितनीलवसनैव सतो सृगमदलेपनं कस्तू-
 रोविलेपनवन्तस एत कान्त निषेव भज । अत्र सर्वेषामेव समरूप-
 त्वात् न प्रकाशभयमिति भावः । सख्या नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३२ ॥
 ममेति । हे पथिक । मम सख्या नयनपथे दृष्टमार्गे कटाच्छे-
 दति यावत् कश्चित् पतित कश्चिदपि जन इति प्रिय चलितुं न
 शक्तेः ? न समर्थः ? अत्र विषमे घट्टकुटीयः पतितोऽसि इति प्रिय मत्-
 सखीति शेषः कुसुमेपो कामस्य घट्टकुटीय घट्टस्थितशुद्धविशेषः । यता-
 कतिक्रम्य न केनापि गन्तुं शक्यते, तत्त्वमत्र समानक्तो भवेति दृष्ट्याः
 कश्चित् पथिक प्रत्युक्तिरियम् । अत्र वाक्यार्थस्य हेतुत्वेन निर्देशात्
 वाक्यार्थहेतुक काव्यलिङ्गमन्तुः । तदुक्तं उपर्युक्ते । हेतोर्वाक्य-
 प्रदर्शित्वे काव्यलिङ्ग निगद्यते इति ॥ ३३ ॥

सञ्चतेति । हे सुभग ! सञ्चता प्रियेण निर्मित कृतम् अप्रिय-
 मपि कर्मेति शेषः सञ्चता याति प्राप्नोति । तयार्हः सुतस्य पुत्रस्य
 सम्भवेन उत्पत्त्या यौवनविनाशन यौवनविध्वंसः खेदाय दुःखाय न
 खलु नैव । कृतापरिधेन मया कथं सा गन्तव्येति वादिनं तावकं
 प्रति नायिकासख्या नायिकायाः समीपे समानयनवचनमिदम् ।
 विश्लेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३४ ॥

मानेति । मानस्य ग्रहः अत्रलम्बन तेन गुरुमहान् यः कोपः

यकारादिः ।

यूनः कण्टकविटपानिवाञ्चलग्राहिणस्थजन्ती सा ।
 वन इव पुरेऽपि विचरति पुरुषं त्वामिव जानन्ती ॥ १ ॥
 युष्मासूपगताः स्मो विबुधा वाङ्मात्रपाटवेन वयम् ।
 अन्तर्भवति भवत्स्वपि नाभक्तस्तन्न विज्ञातम् ॥ २ ॥

तस्मात् अत्र अनन्तर दविता प्रिया परिवृत्तमानतया अलकूलवर्तिनी
 कान्ता दाहेन अग्निसन्तापेन अञ्चितः प्रशंसितः शुद्धभाव निर्मलता
 ब्रह्मास्तथाभूता काञ्चनसयी सौवर्णी विभूषेव अलङ्कार इव मह्यम्
 अत्येव अत्यन्तमेव रोचते स्वदते अतिसुखायते इति यावत् । उप-
 मालङ्कारः । सखायं सखीं वा प्रति नायकस्योक्तिरियम् ॥ ३५ ॥

यून इति । वन इव पुरे नगरेऽपि बहुयुवकनागरवतीति
 भावः सा कामिनी कण्टकविटपानिव अञ्चलग्राहिणः अतिलुब्धानिति
 भावः यूनस्तरुणान् त्यजन्ती परिहरन्ती त्वामिव अन्यव्यवच्छेदार्थ एव-
 शब्दः । पुरुषं जानन्ती विचरति त्वामेवाभिलषतीति भावः । तस्मात्त्वं
 तस्यासासज्ज्वाति कस्याश्चित् दूत्याः कश्चित् प्रति वचनमिदम् । उप-
 मालङ्कारः ॥ १ ॥

युष्मास्त्विति । हे विबुधाः ! विद्वांसः ! वयं वात्सालपाटवेन
 पाण्डित्यमात्रवलेन युष्मान् उपगताः प्राप्ताः स्मः, विद्वानेवाभि-
 जानाति विद्वज्जनसनोगतमिति धियेति भावः । भवत्सु युष्मासु मध्ये-
 ऽपि अभक्तः गिरन्नः दरिद्र इत्यर्थः न अन्तर्भवति न तिष्ठतीत्यर्थः
 तत् न विज्ञात मयेति शेषः । निर्धनस्य विदुषः कस्यचित् कुत्रचित्
 समाजे समागतस्याप्राप्तगौरवस्य वचनमिदम् ॥ २ ॥

यत्र न दूती यत्र स्निग्धा न दृशोऽपि निपुण्यया निहिताः ।
 न गिरोऽद्यापि व्यक्तीकृतः स भावोऽनुरागेण । ३ ॥
 या नीयते सपत्न्या प्रविश्य यावर्जिता भुजङ्गेन ।
 यमुनाया इव तस्या. सखि मलिनं जीवनं मन्ये ॥ ४ ॥
 यस्मिन्नयशोऽपि यशो ह्रीर्विघ्नो मान एव टीःशील्यम् ।
 लघुता गुणज्ञता किं नवी युवा सखि न ते दुष्टः ॥ ५ ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् भाव प्रशब्दे दूती न निहिता इति शेषः ,
 यत्र स्निग्धाः स्नेहवर्धयः दृशोऽपि न निहिताः, यत्र गिरोऽपि
 वाचोऽपि अनुरागव्यञ्जिका इति भावः न निहिता इति शेषः,
 अद्यापीति सर्वत्र योज्यम् । किन्तु निपुण्यया चतुरया स भावः
 प्रशय अनुगमनेन सङ्गमरणेनेति यावत् व्यक्तीकृतं प्रकटितं । एता-
 वन्तं कालसमयोः प्रशयो न विदितः, साम्प्रतन्तु सरण्येन तद्विदित
 इति भावः । कृतमनुगच्छन्त्या कस्याश्चित् तत्त्वानामान्दोषन-
 सिद्धम् ॥ ३ ॥

येति । या सपत्न्या पत्युरपयरा क्वान्तया गङ्गाया च नीयते
 पतिसकाशं नसुद्रसकाशञ्च पतिसमीपगमनं यस्याः सपत्न्या स्वेच्छावत्त-
 मिति भावः, या भुजङ्गेन लम्पटेन पत्न्या इति शेषः कर्णलयाख्य-
 समैश्च च वर्जिता त्यक्ता दुर्भगत्वादिति दृष्टान्ताडितत्वादिति च भावः,
 हे सखि ! यमुनाया इव तस्याः कामिन्याः जीवनं जीवितं जलञ्च
 मलिनं निन्द्यं श्यामञ्च मन्ये सम्भाषयामि । सपत्न्यधीनायाः कामिन्या
 जीवनं विफलमिति कस्याश्चित् कामपि प्रति वचनम् । उपमात्म-
 ङ्कारः । यमुनाजलस्य श्यामत्वं प्रसिद्धम् ॥ ४ ॥

यस्मिन्निति । हे सखि ! यस्मिन् युनि अथवा अकोर्त्तिरपि
 तवेति शेषः यस्तवाकोर्त्तिरपि कोर्त्तिमिव गण्यतीति भावः ।
 यस्मिन् ह्रीर्लज्जा तरेति शेषः विघ्नः अन्तरायः यस्तव लज्जा समानम-
 विघ्नमिव मन्यते इति भावः । यस्मिन् मानस्तरेति दाःशील्यं दुःशी-

यद्दीक्ष्यते खलानां माहात्म्यं कापि देवयोगिन ।

काकानामिव शौक्ल्यं तदपि हि न चिरादनर्थाय ॥ ६ ॥

यत् खलु खलमुखदुतवहविनिहितमपि शुद्धिमेव परमेति ।

तदनलश्रीचमिवांशुकमिह लोके दुर्लभं प्रेम ॥ ७ ॥

लता तादृशे अक्षुरागिण्य मानस्तव दुःशीलतां व्यनक्तीति तादृश-
पुरुषे मानो न कर्तव्य इति भावः । यस्मिन् बहुता तव लाघवम्
अगुण्यतेति भावः गुण्यता यस्तव गुणानभिन्नत्वं गुण्यता मन्यते
इति भावः स नवो युवा त्वया किं न दृष्टं नावलोकितं ? तादृशो
युवा त्वयावश्यमेव दर्शनेनानुप्राप्त इति भावः । नायिकां प्रति
सख्या उक्तिरियम् । अथवा स नवो युवा त्वदर्थम् अस्माभिः किं न
दृष्टः अपि तु दृष्ट एव । तत्त्वयात्न यूनि समासाङ्गविधेयेति वा सख्या
उक्तिरियम् ॥ ५ ॥

यदिति । कापि देवयोगेन खलानां दुर्जनानां यत् माहात्म्यम्
औदाख्यं दीक्ष्यते दृश्यते तदपि काकानां शौक्ल्यमिव न चिरात् अवि-
लम्बमेव अनर्थाय हि असङ्गलाय एव, यथा काकानां कदाचित् श्वेत-
त्वदर्शनमशुभकरं तथा दुर्जनानां कदाचित् सत्कार्यानुष्ठानं महतः
यकार्यस्य कारिण्यमायस्य सूचकमिति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ६ ॥

यदिति । यत् खलु प्रेम खलानां दुर्जनानां सुखानि हतवहाः
अमन्य इव दुर्वचसासङ्गारित्वादिति भावः, तेषु विशेषेण निहितम्
अर्पितमपि परं कमल शुद्धिमेव पवित्रतामेव दोषराहित्यमेवेत्यर्थः एति
प्राप्नोति दुर्जना अपि यत् न निन्दन्ति परं प्रशंसन्तीति भावः
अनले अन्नौ शौचं शुद्धिर्यस्य तादृशम् अग्निविशोधितमित्यर्थः अंशुक-
मिव वसनमिव इह लोके दुर्लभम् । एतादृशमनिन्द्यं प्रशंस्यञ्च प्रेम
सर्वैरेवाकाङ्क्षणीयमिति कस्याश्चित् कामपि प्रत्युक्तिः । उपमा
लङ्कारः ॥ ७ ॥

यन्नावधिमर्धयते पाथेयार्थं ददाति सर्वस्वम् ।
 तेनानयातिदारुणशङ्कामारोपित चेतः ॥ ८ ॥
 यूनामीर्थावैरं वितन्वता तरुणि चक्ररुचिरेण ।
 तव जघनेनाकुलिता निखिला पत्नी खलेनेव ॥ ९ ॥
 यावज्जीवनभावी तुल्याशययोर्नितान्तनिर्भेदः ।
 नद्योरिवैष युवयोः सङ्गो रसमधिकमावहतु ॥ १० ॥

यदिति । यत् अर्धमि प्रत्यागमनसमय न अर्धयते कटा पुन-
 स्त्यागन्तव्यमिति न पृच्छतीति भावः, पाथेयार्थं मार्गव्ययाधे
 सर्वस्व समस्तं धनं ददाति च स्मृत्यर्थे किमपि न रक्षतीति भावः,
 तेन तथाचरणेनेति भावः अनया सम कानया चेतः चित्त मदीय-
 मिति भावः अतिदारुणशङ्काम् आरोपयतम् । अक्षरेप्रश्नेन स्वव्य-
 वाय च घनरक्षणाकरणेन सम गमनत् परमेव इय प्राणान् त्यज्य-
 तीति सूचितम् । तेन सम विदेगमनं न वृत्तमिति कथं त्वया न
 गतमिति वादिन सखाय प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

यूनामिति । हे तरुणि ! यूना तरुणानाम् दीर्घानैर बहूना-
 मेकभोग्यत्वादिति भावः वितन्वता विदधता चक्रवत् रुचिरेण मनो-
 हरेण मर्दनचक्रवता च खलेनेव धान्यमर्दनस्थानेनेव तव जघनेन
 कटिपुरोभागेन निखिला समया पत्नी पत्नीस्थो जन इत्यर्थः आकु-
 लिता व्याकुलीकृतैत्यर्थः । बहवस्तव प्रथयन्मिबलघन्तीति भावः ।
 दूत्या नाविकार प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ९ ॥

यानदिति । तुल्यः समः आशयः अभिप्रायः ययोः तथाभूतयोः
 युवयोः नद्योरिव यावज्जीवनभावी आजीवनस्थितिशाही यावत्-
 सञ्चिबस्थितिशाही च नितान्तनिर्भेदः अतिशयेनाभिन्नः एषः सङ्ग
 सख्यम् अधिक रसं प्रीति जलञ्च आवहत् वर्द्धयत्वित्यर्थः । उपमा-
 बह्वारः ॥ १० ॥

यन्निहितां शेखरयसि मालां सा यातु शठ भवन्तमिति ।
 प्रहरन्तीं शिरसि पदा स्मरामि तां गर्वगुरुकोपाम् ॥ ११ ॥
 यौवनगुप्तिं पत्यौ बन्धुषु सुगधत्वमार्जवं गुरुषु ।
 कुर्वाणा हलिकवधूः प्रशस्यते व्याजतो युवभिः ॥ १२ ॥
 यो न गुरुभिर्न मित्रैर्न विवेकेनापि नैव रिपुहसितैः ।
 नियमितपूर्वः सुन्दरि स विनीतत्वं त्वया नीतः ॥ १३ ॥

यदिति । हे शठ । घूर्त्त । यथा निहिता दत्तां मालां
 शेखरयसि शिरोभूषणीकरोषि सा इति हेतो त्वत्प्रणयहेतोरित्यर्थः
 भवन्त यातु गच्छतु भवत्प्रणयिनी भवत्विति यावत् सदर्थमागताया
 तस्या त्व गद् विहरतीति शठनम्बोधनेन द्योत्यते तस्मात् न मे तथा
 प्रयोजनमिति भावः । पदा शिरसि प्रहरन्तीं ताडयन्तीं गर्वेषु
 सौभाग्याभिमानेन गुरुकोपाम् आतमानिनी ता कान्ता स्मरामि ।
 तस्यामेव समासक्तिर्नान्यस्यामिति सखायं प्रति नायकस्य वचनम् ॥ ११ ॥

यौवनेति । पत्यौ स्त्रांसिनि यौवनस्य गुप्तिं गोपनं यौवनोचित-
 विवासादिगोपनमिति यावत् बन्धुषु पित्रादिषु सुगधत्व बालभावः
 गुरुषु श्वशुरादिषु मार्जवं सारल्यं कुर्वाणा यतो यौवनविवासरहित्यं
 सुगधत्व सारल्यञ्चास्या दृश्यते ततो नेयमित्यतः सञ्चरणेऽपि दृष्यते
 इति भावः, हलिकस्य नीचजातिविशेषस्य बधू कान्ता युवभिः तरुणैः
 व्याजतः क्लेन तत्तच्चातुर्यवत्तवेति भावः प्रशस्यते स्तूयते, इयमति-
 चतुरा कामिनी पत्यादीन् प्रतार्य्य अस्माभिर्गूढं विहरतीति धियेति
 भावः ॥ १२ ॥

य इति । हे सुन्दरि । यः गुरुभिः पित्रादिभिः न, मित्रैः
 सुहृद्भिः न, विवेकेन विशिष्टज्ञानेनापि न, रिपूणां शत्रूणां हसि-
 तैश्च नैव नियमितपूर्वः पूर्वं नियमितः पूर्वं न सन्नागं नीत इति
 यावत् गुरवः सदाचारभ्रष्ट पुत्रादिकं सदुपदेशेन सत्पथं नयन्ति,
 मित्राणि अधुरोपन्यासेन मित्रं वशमानयन्ति, विवेकशक्तिः पुरुषं

यन्मूलमार्द्रमुदकैः कुसुमं प्रतिपर्व फलभरः परितः ।
 द्रुम तन्माद्यसि वीचीपरिचयपरिणाममविचिन्त्य ॥ १३ ॥
 यस्याङ्गे स्मरसङ्गरविश्रान्तिप्राञ्जला सखी स्वपिति ।
 स वहतु गुणाभिमानं मदनधनुर्वल्लिचोल इव ॥ १५ ॥
 यटि दानगन्धमात्राद्वसन्ति सप्तच्छदेऽपि दन्तिन्यः ।
 किमिति मदपङ्कमलिना करी कपोलस्थलीं वहति ॥ १६ ॥

दुराचारात् निवर्त्तयति, शत्रवः दुराचार शत्रुं शत्रुं निप्रततीति
 धिया जसन्ति, एतेरपि य पूर्वं न शिक्षितः स त्वया विनीतत्वं
 नीतः, इदानीं त्वद्वशवर्त्ती स सर्वान् दुराचारान् तन्वाजोत भावः ।
 कस्याश्चित् नायिकायाः स्वजनप्रशंसनमिदम् ॥ ११ ॥

यटिात । हे द्रुम । दृष्ट । यत् यत मूलम् उदकैः जलैः
 आर्द्रं, प्रतिवर्व प्रतिपर्वत् कुसुमं, परितः समन्तात् फलान् भरः
 अतिशयः । तत् तत्र कारणात् वीचीना तलस्थनटीतरङ्गाद्या परि-
 चयस्य सम्बन्धस्य परिणामम् अवसान फलं वा आविचिन्त्य अवि-
 चार्यं माद्यास सत्तो भवसि, यदा नटीजलशोषणं तरङ्गसङ्क-
 राहित्यं तव स्यात् तदा ते कावस्था भविष्यतीति तव चिन्तन-
 सुचितमिति भावः । अपरसाहाय्येनोद्धत प्रति कस्यचिद् वचनम् ।
 अपस्तुनप्रशंसालङ्कारः ॥ १४ ॥

यस्येति । स्मरसङ्गरस्य कामसंघामस्य विच्रान्तौ समाप्तौ प्राञ्जला
 प्रसन्ना सखी यस्य कान्तस्य अङ्गे क्रोडे स्वपिति निद्राति स मदनस्य
 कामस्य धनुर्वल्लिचोल इव धनुर्लतावरणवस्त्रमिव गुणाभिमान सौन्द-
 र्यादिगुणगर्वं वहतु प्राप्नोत । कस्याश्चित् कामपि प्रत्याक्रियम् ॥ १५ ॥

यटीति । यटि दानगन्धमात्रात् केवलात् मदगन्धादिति वावत्,
 मात्रापदेनान्यगुणव्यवच्छेदः । दन्तिन्यः करिष्यन् सप्तच्छदेऽपि
 तदास्वतरावपि वसन्ति सप्तच्छदमाश्रित्य तिष्ठन्तीति वावत्, तदा
 करी गजेन्द्रः मदपङ्केन मदस्त्रावेष मलिनां श्यामला कपोलस्थलीं

यदवधि विद्वद्भवात्वा विकसितकुसुमोत्करा शयश्रेणी ।

पीतांशुकप्रियेयं तदवधि पल्लीपतेः पुत्री ॥ १७ ॥

यमुनातरङ्गतरलं न कुवलय कुसुमलावि तव सुलभम् ।

यदि सौरभानुसारी भङ्गारी भ्रमति न भ्रमरः ॥ १८ ॥

ये शिरसि विनिहिता अपि भवन्ति न सखे समानसुखदुःखाः

चिकुरा इव ते माला एव जडाः पाण्डुभावेऽपि ॥ १९ ॥

गण्डभाग किमिति कथं वदति धारयति । केवल धनशालित्वेन
पुरुषा न कास्या अपितु पौरुषशालित्वसहजतेः धनशालित्वेनेति
भावः । काञ्चित् पौरुषहीन धनिनं कामयमानां प्रति कस्याश्चिदुक्ति-
रियम् अप्रस्तुतप्रशंसाह्वारः ॥ १६ ॥

यदिति । यदवाध यत आरभ्य विकसितः कुसुमानाम् उत्करः
समूहः यस्याः तथाभूता शयश्रेणी शयाख्यत्तराजि विद्वद्भवात्वा
विशेषेण उच्यते प्राप्नैव, तदवधि तत आरभ्य इयं पल्लीपते पुत्री
पीतांशुक् वसन ततप्रिया पीतवसनपरिधायिनी जातेति शेषः ।
विकसितशयराजिषु पीतकुसुमाच्छादितत्वात् अहं पीतवसनतया तत्र
विचर्तुं गता न कोऽपि विभाव्यते इति धियेति भावः ॥ १७ ॥

यमुनेति । हे कुसुमलावि ! पुष्पचयनकारिणि ! यमुनाया-
स्तरङ्गेषु तरल चञ्चल कुवलय नीलोत्पल तव न सुलभं सुगम तादृश-
नीलोत्पलस्य नयनसादृश्येन नयनप्रतिविम्बमेतत् न नीलोत्पलमिति
भ्रमादिति भावः, याद सौरभानुसारी सौगन्धानुगामी अतएव भङ्गारी
भ्रमरः न भ्रमति नीलोत्पलोपरीति शेषः एवञ्च भ्रमरभङ्गारवन्नी-
लोत्पलमेव तव सुलभ नान्यदिति भावः, एतेन नायिकाया सौन्दर्या-
तिशयो त्यज्यते । एतदहुरूप पद्यमेकं आन्तिमदलङ्कारप्रस्तावे दर्पण-
कारेणोद्धतम् । यथा, निजनयनप्रतिविम्बैरम्बुनि बह्व्यः प्रतारिता
कापि नीलोत्पलेऽपि विवृणोति करमर्पयितुं कस्यमलावीति ॥ १८ ॥

ये इति । हे सखि ! ये जनाः शिरसि विशेषेण निहिता

यन्नियतनिर्गुणं यन्न वंशजं यच्च नित्यनिर्वाणम् ।
 किं कुर्मस्तन्निहितं धनुःपदे देवराजेन ॥ २० ॥
 या दक्षिणा त्वमस्यामदक्षिणो दक्षिणस्त्वमितरस्याम् ।
 जलधिरिव मध्यसंस्थो न वेलयोः सदृशमाचरसि ॥ २१ ॥
 युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे त्रपास्मितार्द्रमुखि ।

आप धृता अपि चवन्न पालिता अपीति भावः न समानसुखदुःखा भवन्ति लालार्थस्तु सुखेन सुखिनः दुःखेन च दुःखिनः न भवन्तीत्यर्थः, ते बालाः अर्भकाः चिकुरा इव केशा इव पाण्डुभावेऽपि बालक्येऽपि जडा मूर्खा एव अचेतना एव च । उपमाबह्वारः । सख्यां प्रति कस्यचित् खेटवचनमिदम् ॥ १९ ॥

यदिति । यत् नियतं सततं निर्गुणं मौर्वीरहितं विद्याकौशलादिभ्यून्यञ्च, यत् न वंशजं न वेणुमन्धवं न सत्कलजातञ्च, यच्च नित्यं निर्वाणं विनाशो यस्य तद्योक्तं क्षणविनश्वरमित्यर्थः नित्यं निर्वाणं विनाशं हानिरिति यावत् यस्मात् तादृशञ्च देवराजेन इन्द्रेण प्रभुषा च तत् धनुःपदे कोटण्डस्थाने ससृजतपदे च निहितं स्थापितं किं कुर्मः वयमिति शेषः । प्रभुषा अयोम्ये जने यदि इवान् भावः समर्प्यते तदास्माकं किं कर्तव्यं प्रभोरेवात्माविसृष्ट्यकारित्वमिति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ २० ॥

येति । या नारी दक्षिणा अतुकूबा त्वत्प्रणवाकाङ्क्षीति भावः त्वम् अस्यां नार्थ्याम् अदक्षिणः अतुकूबः, त्वम् इतरस्याम् अनतुकूबायां दक्षिणः अतुकूबः । अतः जलधिरिव सदृश इव मध्यसंस्थः मध्यवर्ती समानुरागः सन्निति भावः वेलयोः तटयोः, वेला स्यात्तीर-बीरदोरित्यमरः । सदृशम् अतुरूपं न आचरति न व्यवहरति । त्वया समानुरागेण उभयोः ज्ञानबोध्यवहर्त्तव्यमिति सखायं प्रति कस्यचिदुक्तिः । उपमाबह्वारः ॥ २१ ॥

युगप्रदिति । युगपत् समकालं जघनञ्च उग्रस्तनयोः वचने

लोलाक्षि नैष पवनो विरमति तव वसनपरिवर्ती ॥ २२ ॥
 यद्यपि बद्धः शैलेर्यद्यपि गिरिमथनमुषितसर्वस्वः ।
 तदपि परभीतभूधररक्षायां दीक्षितो जलधिः ॥ २३ ॥
 ऋष्यां दिशि यस्य तरोर्यामित्य शिखां यथोन्नतशोवम् ।
 दृष्टा सुधांशुलीखा निशां चकोरस्तथा नयति ॥ २४ ॥

जयोश्च पिधानेन आच्छादनेन सधुरे मनोजारिण्य एव जवनस्तन-
 आदन क्रियते येन मनो हियते इति भावः, तथा त्वपया लज्जया
 यत् स्मित मन्दहसितं तेन आर्द्रं प्रसन्नमिति भावः सुख यस्यास्तत्-
 सम्बुद्धौ, हे लोलाक्षि ! चञ्चलनेत्रे । तव वसनपरिवर्ती वस्त्र-
 परिवर्तनकारी एष पवनः न विरमति वस्त्राच्छादनराहित्यमङ्गत्वा
 न निवर्तते इति ज्ञायत् । त्वया सङ्घ विहार मिना नानेन गन्तव्यं
 तत्त्वमेनमनुष्ठायति नायिका प्रति कस्याश्चित् अप्रस्तुतवर्णनेन
 विज्ञापनवचनमिदम् ॥ २२ ॥

यद्यपीति । जलधिः सहद्रः यद्यपि शैले पर्वतेः बद्धः सेत-
 निर्माण्यार्थमिति भावः, यद्यपि गिरिणा मन्दरेण यत् मथनं विजो-
 लनं तेन कृतं सर्वस्वं धनं यस्य तथाभूतं यद्यपि पर्वतैरेवमुपद्रुत
 इति भावः, तदपि तथापि परेभ्यः शत्रुभ्यः भीताः ये भूधराः
 सर्वेता सैनाकादयः तेषा रक्षाया दीक्षितः नियतव्रत इत्यर्थः, सहान्तः
 शत्रून्पि शरणागतान् रक्षन्तीति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः
 ॥ २३ ॥

यस्यामिति । यस्या दिशि यस्य तरोर्यत्सुखां यं शिखाम् एव
 अथलम्बप्र उन्नता पीवा यस्मिन् तत यथा सुधांशुलेखा चन्द्रकला
 दृष्टा चकोरयेति शेषः चकोरः तथा तैव प्रकारेण तस्मान्मेव दिशि
 तस्यैव तरोस्तानेव शाखाम् आश्रित्येत भावः निशां रजनीं नयति
 अथयति पुनश्चन्द्रकलादर्शनाशयेति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाङ्कारः ।

यत्नार्जवेन लघुता गरिमाणं यत्र वक्रता तनुते ।

कन्दशास्त्र इवास्त्रिंशोके सरलः सखे किमस्त्रि ॥ २५ ॥

यन्नीपकारक यत्र भूषणं यत्रकोपमातनुते ।

गुरुणापि तेन कार्यं पदेन किं श्लोपदेनेव ॥ २६ ॥

यूथपते तव कश्चिन्न हि मानस्यानुरूप इह विटपी ।

प्रेरय दिन निदाघद्राघीयः क खलु ते ह्याया ॥ २७ ॥

कार्माप तरुणी मनोहारिणीं प्रति दूत्या. कस्यचित् तरुणस्य तदेका-
यत्तज्जीवितत्वकथनमित्थम् ॥ २४ ॥

यत्नेति । हे सखे ! यत्र यस्मिन् देशे यार्जवेन सरलतया
लघुता तन्यते इति शेष, यत्र वक्रता कौटिल्य गरिमाणं गौरवं तनुते
विस्तारयति, कन्दशास्त्र इव यस्मिन् श्लोके किं कथं सरलः
कज्जुः अस्ति ? कन्दसि लघु सरलतया रेखया गुरुस्य वक्रतया रेखया
लिख्यते इति प्रसिद्धिः । सखे य सरलव्यवहारेण हृतमान प्रति
कस्यचिदुक्तिरियम् । उपमाखड्गार ॥ २५ ॥

यदिति । यत् पदं कार्याधिकार इति यावत् न उपकारकं,
यत् न भूषणं न शोभाजनकं न सम्मानजनकमिति यावत्, यत् प्रकोपं
प्रकटं कोपं क्लेशदायित्वेति भाव आतनुते उत्पादयति, श्लोपदेनेव
चरणस्मोतताजनकरोगविशेषेणैव गुरुणापि महतापि तेन पदेन
अधिकारेण किं कार्यं ? न किमपीत्यर्थः । उपमाखड्गारः । वृथा-
पदस्य प्रति कस्यचिदुक्तिरियम् ॥ २६ ॥

यूथपते इति । हे यूथपते ! मजेन्द्र ! इह यस्मिन् प्रदेशे तव
मानस्य परिमाणस्य सम्मानस्य च अतुरूपः योग्यः कश्चित् विटपी
तरुः न अस्तीति शेषः, यस्य ह्यायामाश्रित्य त्वं निदाघक्लेशम् अम-
नयसीति भावः । तस्मात् निदाघेन श्लोकेण द्राघीयः अतिदीर्घं दिनं
प्रेरय अतिवाहय, ते तव ह्याया क खलु ? अस्तीति शेषः न कुला-
पीत्यर्थः । त्वं बहुपोषकः, परं ते आश्रयो नास्ति, तत् क्लेशेनैव

यद्यपि चन्दनविटपी फलपुष्पविवर्जितः कृतो विधिना ।
निजवपुषैव तथापि हि स हरति सन्तापमपरिषाम् ॥२८॥

—

रकारादिः ।

राज्याभिषेकसलिलचालितमौलिः कथासु कृष्णस्य ।
गर्वभरमन्यराज्ञी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥ १ ॥
रतिकलहकुपितकान्ताकरचिकुराकर्षमुदितगृहनाथम् ।
भवति भवनं तदन्यत् प्राग्वंशः पर्णशाला वा ॥ २ ॥

कालं गमयेति कसपि प्रति कस्यचिदुक्तिः । अप्रस्तुतप्रशसाबङ्कारः
॥ २७ ॥

यद्यपीति । यद्यपि चन्दनविटपी चन्दनपुष्प- विधिना दैवेन
फलपुष्पविवर्जितः कृतः, तथापि स चन्दनतरुः निजेन वपुषैव शरी-
रेणैव अपरेषा सन्तापं हरति हि नाशयत्येव । दैवात् निर्धनीकृतो-
ऽयं धनेन न परस्य उपकारकः, पर स्वशरीरावासेन यावच्छक्यं
परेषामुपकारं करोतीति कस्यचित् कस्यापि प्रशंसनवचनमिदम् ।
अप्रस्तुतप्रशसाबङ्कारः ॥ २८ ॥

—

राज्येति । राधा गर्वस्य सौभाग्याभिमानस्य भूरेण अतिशयेन
मन्यरे अलसे अक्षिणौ नयने यस्यास्तथाभूता सती राज्ये यः अभि-
षेकः तस्य सलिलेन जलेन क्षालितः सिद्धः मौलिः शिरो यस्य
तादृशस्य कृष्णस्य कथासु संवादेषु पदपङ्कजं पश्यति, भवतु स राज्या-
धिकारी, किन्तु मदीयं चरणकमलम् अभिलषत्येवेति विधेति भावः
॥ १ ॥

रवीति । रतौ सुरते यः कबहः तेन कुपितायाः कान्तायाः

रोगी राजायत इति जनवादं सत्वमद्य कलयामि ।

आरोग्यपूर्वकं त्वयि तत्प्रप्रान्तागते सुभम ॥ ३ ॥

रुद्धस्वरसप्रसरस्यालिभिरग्रे नतं प्रियं प्रति मे ।

स्रोतस इव निम्न प्रति रागस्य द्विगुण आवेगः ॥ ४ ॥

रूपमिदं कान्तिरसावयमुत्कर्षः सुवर्णरचनेयम् ।

करेण हस्तेन यः चित्रराशा केशानाम् आकर्षः आकर्षणं तेन
सुदितः आनन्दतः गृहनाथः गृहस्वामी यत् तथाभूतं यत् स्थानं
तत् भवनम् आनन्दसदनं हृद्यं मिति भावः भवति, अन्यत् तदुभिन्नं
गृहं प्राग्वथ पत्नीधाना पर्णशाला वा, प्राग्वथ प्राग्बविर्गृहा-
दिति, पर्णशालोटजोर्गृहवासिति चामरः । यत् प्रणविनौ दम्पती
वसतस्तदेव गृहमन्यदरग्यमिति भावः ॥ २ ॥

रोगीति । हे सुभम ! त्वाव तत्प्रप्रान्तं शय्यासङ्घिभिम् आगते
सति अद्य कञ्चम् आरोग्यपूर्वकं मन्मथपोडारूपरोगशान्तं विधा-
येति भावः रोगी राजायत राजन्त् आचरति इति जनवादं सत्त्वं
कलयामि निश्चिनोमीत्यर्थं, त्वत्सङ्घिधानेनाह कामरोगिणी राज-
वदाचरामीति तादृशजनवादस्य सत्वतेति भावः । चिरात् प्राप्तं
कान्तं प्रति कामिन्या उक्तिरियम् ॥ ३ ॥

रुद्धेति । आलिभिः सखीभिः रुद्ध निषिद्ध स्वरसः स्वाभा-
विकः प्रसर. आधिक्यं यस्य तादृशस्य अन्यत्र रुद्धं वद्धं स्वस्य रसस्य
जलस्य प्रसरः गतिर्यस्य तथाभूतस्य मे मम निम्न प्रति स्रोतस इव,
स्रोतोऽम्बु सरणं स्रत इत्यमरः । अग्रे नतं मम मानापनोदनार्थं
चरणावनतं प्रियं प्रति रागस्य प्रेम्णः द्विगुणः आवेगः सत्यक् वेगः ।
सखीभिर्निषिद्धाया अपि मे चरणानतकान्तस्य उपरि मृडान् प्रणया-
वेम. सज्जातं, तत् शीघ्रं तमानयेति दृष्टौ प्रति कस्याश्चिद् भङ्गा
उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ ४ ॥

रूपमिति । हे खलिते ! सुन्दरि ! इदं रूपं मनोहरमङ्गलमिति

दुर्गतमिलिता ललिते भ्रमसि प्रतिमन्दिरद्वारम् ॥ ५ ॥

रचिते निकुञ्जपत्रैर्भिक्षुकपात्रे ददाति सावन्नम् ।

पर्युषितमपि सुतीक्ष्णश्वासकदुष्णं बधूरन्नम् ॥ ६ ॥

रक्षति न खलु निजस्थितिमलघुः स्थापयति नायकः स यथा

तिष्ठति तथैव तद्गुणविज्ञेयं हारयष्टिरिव ॥ ७ ॥

राजसि कथाङ्गि मङ्गलकलशी सहकारपल्लवेनेव ।

भावः, असौ कान्ति लावण्यम्, अयम् उत्कर्षः उत्कृष्टता, इय
वर्षारचना शोभनो वर्षा इत्यर्थः, तथापि दुर्गतेन दारिद्र्येण भिन्विता
सङ्गता सती प्रतिमन्दिरद्वार प्रतिगृहद्वार भ्रमसि भिक्षार्थमिति
भावः । ईदृशी रूपशास्त्रिणी त्वं दरिद्रेण सङ्गतेति महदनौचित्यं
तवेति भावः, अथवा प्रेक्ष धनित्व निर्धनञ्च नावेक्षत इति भावः ॥५॥

रचिते इति । बधूः निकुञ्जपत्रैः लतादिपिहितस्थानविशेषस्य
पत्रैः रचिते निर्मिते भिक्षुकस्य पात्रे भिक्षाभाजने पर्युषितमपि
अन्नं सुतीक्ष्णेन श्वासेन कदुष्णं ईषदुत्तमं कृतेति शेषः सावन्नम्
अवज्ञया सञ्चितं यथा तथा ददाति । सङ्कतेनिकेतनस्य निकुञ्जस्य
पत्रच्छेदनात् द्वेषेण क्रोधोदयात् तीक्ष्णश्वास पर्युषितान्नस्य साव-
न्नदानमिति भावः ॥ ६ ॥

रक्षतीति । यः निजस्थितिं स्वमर्थोदा विनयमिति यावत्
स्वस्थानस्थितिञ्च न रक्षति प्रणवजनितचापल्यं न त्यजतीति भावः
स्वतश्चलत्वं न त्यजतीत्यर्थञ्च स्थापयति प्रणवप्रवृत्त्या चापल्यात्
निवर्त्तयतीति भावः प्राधान्येन गणयतीति भावश्च, सः अल्पधर्मज्ञानं
नायकं यथा मध्यमशिरिव नायकं कान्त इति निष्कर्षः, इय कामिनो
तस्य गुणेन चातुर्यादिना वद्धा धन्यत्वं तस्य मध्यमश्रे गुणन तदन्त-
र्गतसूत्रेण विद्धा गुणभ्रता हारयष्टिरिव तथैव नायक इव तिष्ठति
नायकाधीनेव तिष्ठतीति भावः ॥ ७ ॥

राजतीति । हे कथाङ्गि । त्वं सहकारस्य पल्लवेन मङ्गलकलशीव

तेनैव चुम्बितमुखी प्रथमाविर्भूतरागेण ॥ ८ ॥
 रूपगुणहीनहार्या भवति लघुधूर्त्तरनिलचपलेव ।
 प्रथयति पृथुगुणनेया तरुणी तरणिरिव गरिमाणम् ॥ ९ ॥
 रागे नवे विजृम्भति विरहक्रममन्दमन्दमन्दाक्षे ।
 सस्मितसलज्जमीक्षितमिदमिष्टं मिदमाचष्टे ॥ १० ॥
 रोषोऽपि रसवतीनां न कर्कशो वा चिरानुबन्धी वा ।

प्रथमम् आभिर्भूतः सञ्जातः राग प्रथयः यस्य त्वयोति भावः तथाभू-
 तेन तेनैव युक्तेन चुम्बित मुखे यस्याः तथोक्ता सती राजसि शोभसे ।
 अन्यत्र राग ब्रौह्मत्वमिति बोध्यम् । प्रथमप्रथयिनं त्यक्त्वा नान्य
 आश्रयणीय इति कथाचित कामपि प्रति उपदिश्यते । उपमा-
 बद्धारः ॥ ८ ॥

रूपेति । रूपञ्च गुणाश्च तैर्हीनेन हार्या हर्याया तरुणः
 अन्यत्रापि समानम् । अनिलचपला वायुचञ्चला धूर्त्तरिव लघु-
 ष्णगौरवतीत्यर्थः भवति, पृथुय महान् गुणा यस्य तादृशेन पु सा
 नेया पृथुणीया अन्यत्र पृथुभि सुदृढैः गुणै रज्जुभिः नेया चान्-
 नीयेति यावत् तरुणी तरणिरिव नौरिव गरिमाण गौरवं प्रथयति
 विस्तारयति गौरयिषी भयनीत्यर्थः । उपमाबद्धारः । गुणशान्तिनैव
 सङ्गतिर्विधेयति यस्या नगायना प्रत्युपदेश ॥ ९ ॥

रागे इति । विरहक्रमेण विच्छेदगत्या मन्दमन्द मन्दाच्च लज्जा
 यत्र तादृशे, मन्दाच्च ह्रस्वपा ब्रौह्मणर । नवे रागे प्रथमे विजृ-
 म्भति आभिर्भवति सति । विजृम्भतेति पाठे विजृम्भितेन विरहक्रमे-
 ष्येति विरहक्रमवशेषणम् । इदं मस्मितसलज्ज मन्दासलज्जा-
 क्षितम् ईक्षि-म् अयलोकनम् इष्टम् अभिलषित सङ्गमिति भावः
 सिद्ध निष्पन्नम् आचष्टे कथयति सूत्रयतीत्यर्थः ॥ १० ॥

रोष इति । रसवतीना रसिकाना नारीणा रोषोऽपि न
 कर्कशो वा न कठनो वा न तीक्ष्णो वेत्यर्थः, चिरानुबन्धी वा दीर्घ-

वर्षाणामुपलोऽपि हि सुस्निग्धः क्षणिककल्पश्च ॥ ११ ॥
 रोदनमेतन्न्यं सखि किं बहु मृत्युरपि ममानर्घः ।
 स्वप्नेनेव हि विहितो नयनमनोहारिणा तेन ॥ १२ ॥
 रोषेणैव मया सखि वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ।
 ऋजुतामनीयताय सद्यः खेदेन वंश इव ॥ १३ ॥
 रजनीमियमुपनेतुं पितृप्रसूः प्रथममुपतस्थे ।

कालस्थायी वा न, हि तयाहि वर्षाणां वृष्टीनाम् उपलोऽपि
 करकोऽपीत्यर्थः सुस्निग्धः सुशीतलः क्षणिककल्पश्च क्षणविध्वंसी च
 भवति हि । कोसलवस्तुतपन्न काठिन्यं न तीव्रं, न वा चिरस्थायीति
 भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ ११ ॥

रोदनमिति । हे सखि ! मम एतत् रोदनं धन्यम् अलुरुपम्
 उचितमिति यावत् तादृशनायकविरहादिति भावः । किं बहु
 अर्थं किम् ? नयनमनोहारिणा दृष्टिहारिणा चित्तहरेण चेत्यर्थः
 अथवा नयनेन नेत्रव्यापारेण मनोहारिणा चित्तचौरेण अन्यत्र
 नयनमनोव्यापाराभावकारिणा तेन कान्तेन स्वप्नेनेव मम अनर्घः
 अमूल्यः धन्य इति यावत् मृत्युरपि विहितः, तद्विरहे सरणमपि
 प्रशसनीयमिति भावः । स्वप्ने रोदनसरणादयः शुभसूचका इति
 शास्त्रविदः समाभनन्ति । सखीं कथं रोदिषीति वादिनी प्रति
 नाविक्रया विराड्गत्या उक्तिरियम् । उपमालङ्कारः ॥ १२ ॥

रोषेणैवेति । हे सखि ! मया रोषेणैव खेदेन वंश इव अयं
 नायकः वक्रोऽपि ग्रन्थिलोऽपि कठिनोऽपि ऋजुतासम्पादनायोग्यो-
 ऽपीति अतिदुर्दृष्टोऽपीति च भावः सद्यः तदक्षणेनैव अतिशीघ्रमेवे-
 त्यर्थः ऋजुता सरलतां सुदृप्ततामिति भावः अनीयत अप्राप्यत ।
 उपमालङ्कारः ॥ १३ ॥

रजनीति । इयं पितृप्रसूः सन्ध्या रजनीम् अननेतुं चन्द्रसमीपं

रञ्जयति स्वधमिन्दुं कुनायकं दुष्टदूतीव ॥ १४ ॥

लकारादिः ।

लम्नासि कृष्णवर्त्मनि सुस्त्रिग्धे वर्ति हन्त दग्धासि ।

अयमखिलनयनसुभगो न भुक्तमुक्तां पुनः स्पृशति ॥ १ ॥

लक्ष्मीः शिञ्चयति गुणानमून् पुनर्दुर्गतिर्विधूनयति ।

पूर्णा भवति सुवृत्तसुषाररुचिरपचये वक्रः ॥ २ ॥

प्रापयितुं प्रथमम् उपतस्थे उपस्थिता भवति । दुष्टदूती कुनायकमिव स्वयं इन्दुं चन्द्रं रञ्जयति रक्तवर्णम् अनुरागवन्तश्च करोतीत्यर्थः । सन्ध्यायाः प्रित्प्रसूत्वेन प्रित्जननीवद् वन्दनीयत्वेऽपि दृष्टगकार्यकारित्वं किञ्चतापरासामिति ध्वन्यते । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

लम्नासीति । हे सुस्त्रिग्धे वर्ति । त्वं कृष्णवर्त्मनि वङ्गौ लम्नासि सङ्गतासि, हन्त खेदे । अतः दग्धासि ज्वनन्ती अरिष्वसीत्यर्थः । अखिलनयनसुभगः सर्वजननयनरञ्जनः स्वयं कृष्णवर्त्मनि भुक्ता पश्चात् मुक्ता ता भोगानन्तरपरित्यक्तां पुनः न स्पृशति । दर्शनसुनोरञ्जनोऽपि अयम् एतादृशप्रकृतियेत् सकृत् भुक्ता नायिका पुनर्नादत्ते इति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । तस्मात् विविच्य त्वयैतत्सङ्गतिः करणीयेति नायिका तादृशपुरुषानुरागपरा प्रति सख्या उक्तारियम् ॥ १ ॥

लक्ष्मीरिति । लक्ष्मीः श्रीः गुणान् शिञ्चयति उपदिशति लक्ष्मीवानेव गुणवान् भवतीति भावः, दुर्गतिः अलक्ष्मीरित्यर्थः अमून् गुणान् विधूनयति ताडयति निर्धनी गुणहीनो भवतीति भावः । तथार्थे तुषाररुचिः शीतकिरिष्यचन्द्रः पुरुषः सम्पूर्णमण्डलः सुष्टुतः सुवर्चुः सुशीलश्च, अपचये ज्ञेये अपूर्णतायामिति भावः वक्रः कुटिल भवतीत्यर्थः । विशेषेण सामान्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

लूतातन्तुनिरुद्धद्वारः शून्यालयः पतत्पतगः ।

पथिके तस्मिन्नञ्चलपिहितमुखी रोद्वितीव सखि ॥ ३ ॥

लग्नं जवने तस्याः सुविशाले कलितकरिकरक्रीडे ।

वप्रे सक्तं द्विपमिव शृङ्गारस्वां विभूषयति ॥ ४ ॥

लिप्तं न मुखं नाङ्गं न पचती न चरणाः परागेण ।

असृशतेव नलिन्या विदग्धमधुपेन मधु पीतम् ॥ ५ ॥

लूतेति । हे सखि । तस्मिन् कान्ते पथिके प्रोषिते इति यावत्
सति शून्यालयः शून्यमृच्छ सङ्केतनिलय इति भावः, लूतातन्तुभिः
कैर्यनामस्तत्त्वं निरुद्धम् आच्छादितम् द्वार यस्य तथाभूतः, तथा
पतन्तः पतगाः पक्षिणो यत्र तथोक्तः अतएव अञ्जलेन वसनप्रान्तेन
पिहितम् आश्रितं मुखं येन तादृशं सन् रोद्वितीव क्रन्दतीव । उव-
प्रेञ्चाञ्जहार । सखीं प्रति कखाञ्चित् प्रोषितोपनायकाया वचनमिदम्
॥ ३ ॥

लग्नमिति । सुविशाले सुष्ठु आयासशालिनि कलिता अङ्गी-
कृता कृतेति यावत् करिकरेण करिहस्तेन, तर्जन्यनामिके युक्ते
मध्यमा स्वाहृ वृद्धिष्कृता । करिहस्तः समुद्दिष्टः कामशास्त्रविशारदै-
रित्युक्तञ्चयेन क्रीडा विहारो यत्र तथाभूते तस्याः कान्ताया
जवने कटिपुरोभागे मदनमृच्छे इति भावः । लग्नं ससक्तं त्वा शृङ्गारः
सुरतलीलाविशेषः करिष्य क्रीडाविशेषश्च वप्रे सक्तं वपक्रीडासक्तम्,
उवृक्षातकेलि शृङ्गाद्यैर्वपक्रीडा निगद्यते इति । द्विपमिव गजमिव
विभूषयति विशेषेण शोभयति । अत्र द्वयैः पदैः पिशुनवेञ्च रहस्य-
वाञ्छति कामशास्त्रात् सुरतारम्भगोच्छ्राटावलीलत्व गुणो भवेदित्या-
ञ्जहारिकायासुक्तेश्च कलितकरिकरक्रीड इत्यस्य क्रीडाकरत्वेऽपि न
दोष इति भाव्यम् । उपसाञ्जहारः ॥ ४ ॥

लिप्तमिति । परागेण कौसुमेन रजसा मुखं न, अङ्गं न,

लम्नं जघनै तस्याः शुष्यति नखलक्ष्म मानसं च मम ।
 भुक्तमधिशदमवेदनमिदमधिकसरागसाबाधम् ॥ ६ ॥
 लज्जयितुमखिलगोपीनिपीतमनसं मधुहिषं राधा ।
 अज्ञेव पृच्छति कथां शम्भोर्दयितार्धतुष्टस्य ॥ ७ ॥
 लक्ष्मीनिःश्वासानलपिण्डीकृतदुग्धजलधिसारभुजः ।
 क्षीरनिधित्तीरसुहृशां यथांसि गायन्ति राधायाः ॥ ८ ॥

पक्ष्मै पक्षां न, चरणाश्च न लिप्यन्ति विभक्तिव्यत्यासेन सर्वत्र
 योज्यम् । अतः शिदग्धमधुमेन चतुरश्रमरेण अस्य शृतेव स्यार्थमकुर्व-
 तेव नलिन्या. पद्मिन्या. मधु पीतम् । केनाचिन् सुचतुरेण जारेण
 नायिका तथा भुक्ता वन न किमपि केनापि लक्षितमिति कथाचित्
 काञ्चित् प्रत्युच्यते । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ५ ॥

लम्नमिति । तस्याः जघने लम्न मम नखलक्ष्म नखघातचिह्नं मान-
 सश्च शुष्यति बहुदिनसम्भोगाभावेन नखक्षतस्य शुष्कत्व विरहेण च मनस
 इति भावः, इदञ्च तस्या जघनमिति भावः भुक्त मयेति शेषः. अतएव
 अधिशदम् अनर्भन नखक्षतादिचिह्नवत्त्वादिति भावः, अवेदनं बहु-
 दिनापगमात् नखक्षतादिजनितवेदनारहित सास्यतम् अधिकसरागम्
 अधिकप्रोतिद किन्तु साबाध समीपगमनाक्षमत्वात् सपोड व्यथादायक
 अमेति शेष । द्वितीं प्रति प्रोपितस्य खेदोक्तिः ॥ ६ ॥

लज्जति । राधा अखिलानां सर्वाणां गोपीनां निपीतं मनो
 येन तथाभूत बहुगोपाङ्गनामोत्तरत्मित्यर्थः मधुहिषं लम्नं लज्जयि-
 तम् अज्ञेव अजानतोव दयितार्धतुष्टस्य दयिताया गौर्यां अर्द्धाङ्ग-
 हारित्वेन तुष्टस्य प्रीतस्य शम्भो. कथा पृच्छति । भगवान् यन्तुः
 प्रियाया गौर्यां अर्द्धाङ्गेन तुष्टः, कन्तु बहुना नारीणां शम्भोरतः
 न लज्जे इति राधायाः लम्नं प्रति परिहासैर्ध्यावचनमितम् ॥ ७ ॥

लक्ष्मीति । क्षीरनिधेः ससुहृत्सु तीरवाग्निधेः सुहृत्सु सुनयना
 नार्थः. लक्ष्म्याः निःश्वासानवेन मम ताराक्षस्य राधां प्रत्य-

लीलागारस्य वहिः सखीषु चरणातिथौ मयि प्रियया ।
प्रकटीकृतः प्रसादो दत्त्वा वातायने व्यजनम् ॥ ६ ॥

वकारादिः ।

वर्णहृतिर्न ललाटे न लुलितमङ्गं न चाधरे दंशः ।
उत्पलमहारि वारि च न स्पृष्टमुपायचतुरेण ॥ १ ॥

सक्तप्रधिकजनितेनेति भावः प्रियणीकृत गाढीकृत दुग्धं यस्य तथाभूतस्य
जलधेः ससृष्टस्य सारं भुञ्जते इति तथोक्ता. सत्य. राधाया. यथांसि
गायन्ति राधायाः प्रसादादस्माभिः क्षीरसारो भुञ्जते इति धियेति
भावः । सापत्यदुःखं नारीषामतिदुःसहमिति कस्याञ्चित् काञ्चित्
प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

वेति । लीलागारस्य क्रीडागृहस्य वहिः सखीषु स्थिता-
स्त्वा. मयि चरणातिथौ पादप्रणते इति भावः प्रियया वाता-
यने गवाक्षे व्यजनम् । ललितं दत्त्वा व्यजनेन गवाक्षमाच्छाद्येति वायु-
सखीना गोपनाद्येति धियेति भावः प्रसादः चतुरेणः प्रकटीकृतः
प्रकाशितः । सत्यः मानस्वया शीघ्र- इत्युपदिश्य वहिर्गताः
किन्तु सा नत्प्रियतया मम कातरता वीक्ष्य निर्भङ्गेन औदार्येण मानं
सखीभ्यो गोपनेन सत्वरं विहाय मामनुजपासुर्हति भावः । सखाञ्चं
प्रति कस्याञ्चिदुक्तिरियम् ॥ ९ ॥

वर्षेति । ललाटे वर्णस्य अङ्गरागविशेषस्य हृतिर्हरणं यिच्छोष
इत्यर्थं न, अङ्गं शरीरं न लुलितं मर्दनातिशयात् न ह्लान्तम्, अधरे
च दंशः दन्तक्षतचिह्नमित्यर्थः. न, नायिकाया इति शेषः । उपाय-
चतुरेण सुकौशलवता जनेन उत्पलं पद्मम् अहारि हृतं किन्तु वारि
च न स्पृष्टम्, उत्पलहरणे वारिस्पर्शोऽवश्यभावात् अपि तथा सुकौ-

व्यालम्बिचूर्णकुन्तलचुम्बितनयनाञ्जले मुखे तस्याः ।

वाष्पजलविन्द्वोऽलकमुक्ता इव पान्थ निपतन्ति ॥ २ ॥

विनयविनता दिनेऽसी निमि मदनकलाविलासलसदङ्गी ।

निर्वाणज्वलितीषधिरिव निपुण प्रत्यभिज्ञेया ॥ ३ ॥

विहितबहुमानमौना सखीप्रबोधैर्यदस्त्रमातनुते ।

रागार्तिकानुयाञ्जालघुरीच्या रहसि पुनरेषा ॥ ४ ॥

श्लेन परिह्रायते तथा सुकदरेण केनापि तथा भुक्तेय यथा केनापि चिह्नेन न विभाव्यते इति भावः । दृष्टान्तालङ्कारः ॥ १ ॥

व्यालम्बीति । हे पान्थ । पथिक । प्रवामिन्नित्यर्थः व्यङ्ग-
स्विभि विप्रेषेण लज्जमानैः संयमनाद्यभाषादिति भावः चूर्णकुन्तलैः
अलकैः चुम्बिते स्पृष्टे नयनाञ्जले नेत्रप्रान्ते यस्य तथाभूते तस्या
त्वत्प्रियाया इत्यर्थः मुखे अलकमुक्ता इव चूर्णकुन्तलस्थिता मुक्ता इव
वाष्पजलविन्द्वः अशुजलनेशाः निपतन्ति । तस्मात् त्वया सत्यरामितो
यत्वा तासुगुह्येति भावः । द्रुत्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । उत्-
प्रेक्षालङ्कारः ॥ २ ॥

विनयेन । हे निपुण । सुविज्ञेत्यर्थः अनिपुणैरेतस्याभावो न
बुध्यते इति भावः अमौ कामिनी दिने विनयेन विनता अतिविनय-
वती न कथमपि अस्याश्चापत्यमनुमीयते इति भावः, परं निशि
रजन्त्या मदनकलाविलासेन लभत् प्रस्फुरत् यद्गं यस्यास्तथाभूता
अतएव निर्वाणा टिवसे इति भावः ज्वलिता रात्राविति भावः, औषधि-
रिव हृणज्योतिर्लतेव प्रत्यभिज्ञेया अवगम्या । अस्या टिवा विनय-
दर्शनेन त्वया एतत्सङ्कतेन विरम्यतां रात्रौ त्वयाः सुरतचाह्वयं
द्रव्यसीति कस्याश्चित् द्रव्याः कमपि तरुणं प्रत्युक्तिरियम् । उपमा-
लङ्कारः ॥ ३ ॥

विहितेति । यत् यतः इयं सखीना प्रबोधैरपि अहं नयन-
जलम् आतनुते विस्तारयति प्रबोधं न मन्यते इति भावः, तस्मात्

विषमशरविगिखभिन्ना पत्नी शरणं यमेकमभिलषति ।

तस्य तत्र ह्यायेव स्वीया जायापि भयभूमिः ॥ ५ ॥

विविधायुधत्रणाबुदविषने वक्षःस्थले प्रियतमस्य ।

श्रीरपि वीरबधूरपि गर्वीत्सु लका सुखं स्वपिति ॥ ६ ॥

वैमुख्ये ऽपि विमुक्ताः शरा इवान्याययोधिनो वितनीः ।

भिन्दन्ति पृष्ठपतिताः प्रिय हृदय मम तव ज्वासाः ॥ ७ ॥

विहित बह्विधानेन मौनं लुब्धुर्न्याय यथा तदाभूत् । पुन किन्तु
एषा रक्षसि एकान्ते रागेण कामवेशेन या व्याप्तिः । पीडा तथा
काकुर्दीनवचनं याच्ञा च ताभ्या लघु हतघ नेति भावः ईज्या
द्रष्टव्या त्वयोत शेष । लघुर्जावेति पाठे लघुरिव वीक्ष्यत इति तयो-
क्तेत्यर्थः । मानिन्या मानापनयनाक्षमं पतिं प्रति राखाना प्रबोध-
वचनमिदम् ॥ ४ ॥

विषमेति । विषमशरस्य पञ्चमोऽक्षरस्य अनशिलेन शरेण
भिन्ना बिद्धा काङ्क्षपीडितेति यावत् पत्नी पत्न्याव सिनी नारी यम्
एकं शरणं रक्षितारं सदनभयादिति भावः, अभिलषात् कामयते, तस्य
तव ह्यायेव स्वीया जायापि पत्नी अपि भयभूमिः भयस्थानम् । पर-
नारीकाङ्क्षस्य निजायाम्हायाया अपरजनबुद्ध्या यथा भयं तथा
पत्न्या अपि भयं भवतीति भावः । उपमाबद्धार । कस्याश्चित्
कसपि युवानं काङ्क्षकं प्रति वचनमिदम् ॥ ५ ॥

विविधेति । विविधैर्नानाविधैः आयुर्नैर्नाना व्रणानि तैरर्बुदाः
नाशनीलविशेषा तैर्विषमै उद्धतान्ते प्रियतम । शरपृष्ठस्थेति भावः
वक्षःस्थले श्रीरपि विजयलक्ष्मीरपि वीरबधूर पत्न्यपत्नी अपीत्यर्थः
गर्वेण अहं वीरभोग्येति अहङ्कारेण उद्धृतम् । उद्धतलोभाच्चा सती
सुखं स्वपिति निद्राति । दीपकालङ्कारः ॥

वैमुख्ये इति । हे प्रिय । अन्याययोधिनः शराणां अविधानेन युध्यते
इति वशोक्तस्य पराङ्मुख्यं न प्रहरेदिति । पराङ्मुख्यं पराङ्मुख्यमिति

व्यक्तमधुना समेतः खण्डो मदिराक्षि दशनवसने ते ।
यन्नवसुधैकसारं लोभिनि तत्किमपि नाद्राक्षम् ॥ ८ ॥
बालाविलासवन्मानप्रभवन्ननसि चिन्तयन् पूर्वम् ।
सन्मानवर्जितां तां गृहिणीमिवानुशोचामि ॥ ९ ॥

प्रथमत इति न च वित्तो अन्नकृत्य वैशुक्लैऽपि विसृज्याः शरा इव
सम पृष्ठपतिता तत्र द्वासाः सम हृदय भिन्दन्ति । उपमालङ्कारः ।
अपराङ्मना भुक्त्वा निश्चत पृष्ठतः सुप्त नायक प्रति, अथवा कपट-
निद्रया नायिका वञ्चयित्वा अपराङ्मनाभोगकामुकं नायक प्रति
नायिकाया वच मिदम् ॥ ७ ॥

व्यक्तमिति । हे मदिराक्षि ! सन्नखञ्जननयने । मदिराक्षो मत्त-
खञ्जन इत्यमर । ते तत्र दशनवसने दन्त आदने अरं इत्यर्थः
समेतः समस्त खण्डः गुडभेदः इति अधुना सास्यत व्यक्तं प्रकटतरं
मतम् । एवं न ज्ञातमधुना तु सधुरनापित्वात् निज्ञातमिति भावः ।
यद्वा ते अधरे व्यक्तो न स्फुटेन निशेदेनेत्यर्थः मधुना साक्षिकेण
समेत समुक्त खण्ड अस्तीति शेष । एतेन तत्राधरोऽतिमधुर इति
भावः । हे लोभिनि । प्रलोभनकारिणि ! नवसुधैकसारम् अभि-
नवपीयूषवत् अद्वितीयसारं यत् सुरतोपभोग्यं पयोधरादिकासात्
सावः तत् किमपि न अद्राक्ष नापश्यम् अथच द्राक्षाम्यन्व न ।
केवलं कटाक्षेणावलोकयति मधुर भाषसे च पर चुम्बनादिदानेन मरं
न सुखयसीति भावः । किञ्च यत् वसुधैकसारं पार्थिवसुखसारमित्यर्थः
न, अमित पार्थिवसुखसारमेवेत्यर्थः तत् किमपि न अद्राक्ष न दृष्टवान् ।
चुम्बनेन तत्राधररसमाधुर्यं ज्ञातं परं सर्वसारभूतसुरतदानेन सा नालु-
गृहीतवत्यसीति व्यज्यते । कस्यचित् कामिनः काञ्चित् प्रति वचन-
मिदम् ॥ ८ ॥

बालेति । अप्रभवन् अप्रभुरित्यर्थः गृहिण्यधीनत्वादिति भावः
अहं पूर्वं प्राक् बाल्याया विलासवन्मोदयादिति भावः सन्सि

वीजयतोरन्योन्यं यूनोर्वियुतानि सकलगात्राणि ।
 सन्मैत्रीव श्रोणी परं निदाघेऽपि न विघटिता ॥ १० ॥
 व्यारोषं मानिन्यास्तमी द्विवः कासरं कलमभूमेः ।
 बद्धमलिं च नलिन्याः प्रभातसन्ध्यापसारयति ॥ ११ ॥
 वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनभिन्नं त्रुटति कञ्चुकं तस्याः ।
 पूर्वदयितानुरागस्तव हृदि न मनागपि त्रुटति ॥ १२ ॥

बाबाया. नवोढाया. विन्नासवन्वान् विन्नासेन वन्वाः वन्वनानि
 स्वायत्ताकरणातीति भावः चिन्तयन् देहगुणद्विषयधीनोऽहं कथमपि
 न बाबाया आयत्तीकर्तुं शक्ये इति भावयन्निर्त्यर्थः इदानीं सम्मान-
 वर्जिता ता गृहणीमेव अनुशोचामि । मनसि पूर्वं कृत बालेय
 स्तद्विषया एव वशवर्त्तनी स्यास्यति, परन्तु बाल्यैव गृहणी वशे
 कृता अवमानिता चेति भावः । कस्यचित् द्वितीयभार्यापरिणेतु-
 सखायं प्राति खेदवचनमिदम् ॥ ६ ॥

वीजयतोरिति । अन्योन्यं परस्परं वीजयतोः व्यजनेन सवा-
 ह्यतो यूनोः दस्यत्योः सकलानि गात्राणि अङ्गानि वियुतानि
 विस्फोटानि, परं किन्तु निदाघेऽपि शीघ्रेऽपि श्रोणी कटिदेशे सन्मै-
 त्रीव साधुसैत्यमिव न विघटिता न विस्फोटा स्फुरत न त्यक्तमिति
 भावः ॥ १० ॥

व्यारोषमिति । प्रभातसन्ध्या प्रातःकाल इत्यर्थः मानिन्याः
 मानवत्याः नार्याः व्यारोषं विशिष्टकोपं द्विव आकाशात् तस्य अन्ध-
 कारं कलमभूमेः प्रीहिलेत्वात् कासरं मङ्घ्रिषं नलिन्या पद्मिन्याः
 बद्धं निरुद्धम् अलिं भ्रमरञ्च अपसारयति नि सारयति ॥ ११ ॥

वक्षसीति । तस्याः कामिन्या वक्षसि विजृम्भमाणे स्तनोदयात्
 उद्भासमाने तस्याः स्तनभिन्नं स्तनाभ्यां भेदं गतं कञ्चुकं कूपीसकं
 त्रुटति क्वेदं प्राप्नोति, तव तु हृदि पूर्वदयितायां पूर्वस्त्रियाम् कञ्चु-

व्यक्तिमवेक्ष्य तदन्यां तस्यामेवेति विदितमधुना तु ।
हर्ष्य हरिसुखमिव त्वामुभयोः साधारणं वेद्मि ॥ १३ ॥
व्यजनस्यैव समीपे गतागतैस्तापहारिणो भवतः ।
अञ्जलमिव चञ्चलतां मम सख्याः प्रापित चेतः ॥ १४ ॥
वितरन्ती रसमन्तर्ममाद्भ्रातृभाव तनोषि तनुगात्रि ।
अन्तःसलिला सरिदिव यन्निवससि वहिरदृश्यापि ॥ १५ ॥

रागः मनामपि अल्पमपि न त्रुटति न क्षिणोतीत्यर्थः । नवीनायाः
सख्या नायक प्रति वचनमिदम् ॥ १२ ॥

व्यक्तिमिति । तदन्या तद् भङ्गा व्यक्ति कामनीमिति यावत्
अवेक्ष्य दृष्ट्वा कृतादरामिति भावः तस्यामेव नापरस्यामित्येवशब्दोऽन्य-
व्यवच्छेदकः । त्व समासक्त इति शेष इति विदित ज्ञातम् अधुना
तु त्वा हर्ष्य हरिसुखमिव प्रासादोपरिस्थितकान्तिमसिञ्चसुखमिव
उभयो साधारणं वेद्मि अवगच्छाम, यथा हर्ष्य स्थितकान्तिमसिञ्चसु-
खं पश्यत सर्वानेव पश्यतीव तथा त्व सास्यत सर्वनारोसाधारणः
सद्यत इति भावः । सिञ्चसुखमित्यनेन नायकस्य स्पृहप्रतित्व सूच्यते ।
कस्यचित् कर्मापि प्रत्युक्तिरियम् ॥ १३ ॥

व्यजनस्येति । व्यजनस्यैव तापहारिणः सन्तापानोदकस्य
भवत समीपे गतागतै वातायातैः मम सख्या चेतः अञ्जलमिव
चञ्चलता प्रापितम् । अतस्त्वरखेतानुपहीतमिति भावः । नायकं
प्रति सख्या उक्तारियम् । उपमालङ्कारः ॥ १४ ॥

वितरन्तीति । हे तनुगात्रि । कथाङ्ग ! अन्तः मनसि रसं
राग वितरन्ती सती मम आद्भ्रातृभाव तनोषि विस्तारयसि मे सावलोका-
नेन माम् आद्भ्रातृवसीत्यर्थः, यत् वस्मात् अन्तःसलिला सरिदिव नदीव
वह्निः अदृश्यापि राममप्रकटयन्ती अपीति भावः निवससि मम
हृदीति शेषः । उपमालङ्कारः । नायिका प्रति कामयमानस्य कस्य-
चिदुक्तिरियम् ॥ १५ ॥

विहितविविधानुबन्धो मानोन्नतयावधीरितो मानी ।
 लभते कुतः प्रबोध स जागरित्वैव निद्राण् ॥ १६ ॥
 व्रीडाविमुखीं वीतस्नेहागाशङ्क्य काकुवाङ्मधुरे ।
 प्रेमाद्रसापराधां दिशति दृश वल्लभे बाला ॥ १७ ॥
 वाष्पकुलं प्रलपतोर्गृह्णिषि निवर्तस्व कान्त गच्छेति ।
 यातं दम्पत्योर्दिनमनुगमनावधिसरस्तीरे ॥ १८ ॥

विहितेति । विहित कृत विविध बद्धप्रकार अनुबन्ध
 सान्त्वन येन तथाभूतः, अपिरत्नाध्याहार्यः । मानोन्नतया अति-
 मानिन्या त्वयेति शेषः अवधीरितः अवज्ञात निराकृत इत्यर्थः । मानी
 अभिसानवान् सः जागरित्वैव निद्राण् स्वपन् कृत प्रबोधं लभते ?
 न कुतोऽप्रोत्तर्य । मानिन्या त्वया स पूर्वसवधीरितः, इदानीं तेन
 मानिना त्वम् अवधीर्यते अतः अतिसानो न कर्तव्य इति भावः ।
 सख्या मानिनी कामिनी कृतानुशया प्रत्युक्तिरियम् ॥ १६ ॥

व्रीडेति । व्रीडया लज्जया न तु अस्नेहेनेति भावः विसृष्टी
 मराड्-सृष्टीम् अतत्प्रवचानिति भावः अतएव वातस्नेहाम् अप्रणयिनीं
 आशङ्क्य सन्दिग्ध काकुवाचा दीनबचनेन मधुरे मनोहारिण्य वल्लभे
 कान्ते बाला नवोदा कामिनी प्रेमाद्रसापराधा लज्जावशात् अनभि-
 सुखतासम्पादनेन अपराधिनीम् अपराधव्याङ्गिकामिति भावः दृश नेत्र
 दिशति अपेयति अपराद्ध मयति नेत्रसन्नया ससूचयतीति भावः ॥ १७ ॥

वाष्पकुलमिति । वाष्पेण अशुभप्रवृत्त्या आकुल सगङ्गदमित्यर्थः,
 हे गृह्णिषि ! गृह्णामिनि । निवर्तस्व, हे कान्ते ! गच्छेति
 प्रलपतो परामर्त्तनाट्यभावात् दृश्या जल्पतो, प्रलापोऽनर्थक वच
 इत्यसर, दम्पत्यो अनुगमनस्य अर्थावभूत यत सरस्तीरं तत्र आज-
 लाशय स्निग्धोऽनुगम्यत इति शास्त्रात् दिनं वातम् अतिक्रान्त प्रण-
 यतिरेकेण जिगमिषायाः क्षणे क्षणे भङ्गादयावभवेति भावः ।
 प्रलपन् प्रतर्षरहकतरा तत्पत्नी चैतयोरवस्थार्वर्णनमिदम् ॥ १८ ॥

वक्षःप्रणयिनि सान्द्रश्वासे वाङ्मात्रसुभटि घनघर्मे ।
सुतनु ललाटनिवेशितललाटिके तिष्ठ विजितासि ॥१९॥
विचरति परितः कृष्णे राधाया रागचपलनयनायाम् ।
दशदिग्बधविशुद्धं विशिखं विदधाति विषनेषुः ॥ २०॥
वीक्ष्यैव वेत्ति पथिकः पीवरबहुवायस निजावासम् ।
सौन्दर्यैकनिधेरपि दयितायाश्चरितमविचलितम् ॥ २१ ॥

वक्ष इति । हे वक्ष प्रणयिनि ! सद्वक्त्रस्य स्वर्वास्त्यम्भि-
लापिणि । सान्द्रश्वासे घननिश्वासवति । वाङ्मात्रेण कथामात्रेण
सुभटि सुवीरे । घनघर्मे गलदुप्रखेटे । ललाटे समेति शेष. निवेशिता
ललाटिका तिबक यथा तथाभूते । सुतनु शुभाङ्ग । तिष्ठ
विजितासि पराभूतासि विशेषणपदैरेव विजितत्व सिद्धमत पुनरुपा-
दानेन काव्यस्य चमत्कारित्वमपनीतमिति सुधीभिरनुसन्धेयम् । विप्र-
रोतरतकारिणी कारिणी प्रति तत्प्रत्युत्तिरियम् ॥ १९ ॥

विचरतीति । कृष्णे परितः समन्तात् विचरति भ्रमति सति
रागेण प्रेम्णा चपले चञ्चले सत्क्षणे इति यावत् नयने बद्धा
तथाभूताया राधाया विषनेषु पञ्चशरः दशाना दिशा वेधेन विशुद्धं
विशेषेण तीक्ष्णीभूतमित्यर्थः दशसु दिक्ष्वपि लक्ष्यवेधनात् सुतीक्ष्ण-
तमिति यावत् विशिख शरं विदधाति प्रयुङ्क्ते इत्यर्थः । राधा
कृष्णे नितरासासङ्गति कल्याणित्वात् सख्या अन्त्या मखी प्रत्युत्ति-
रियम् ॥ २० ॥

वीक्ष्यैवेति । पथिकः प्रवासी नायकः पीवराः परिपुष्टा बहुवो
वायसा यत्र तादृश वायसपरिपोषणस्य भाविनायकागमनरूपशुभावह-
त्वसम्भावनेति भावः । निजावास स्वनिजय वीक्ष्यैव दृष्टैव सौन्दर्यैक-
निधे. अतिसुन्दर्या इत्यर्थः अपि एतेन चारित्र्यमङ्गलं सम्भाव्यते इति
भावः दयितायाः कान्तायाः चरितम् अविचलितम् अभ्रष्टम् अदू-

विमुखे चतुर्मुखेऽपि श्रितवति चानीशभावमीशेऽपि ।
 मग्नमहीनिस्तारे हरिः पर स्तम्बरोमाभूत् ॥ २२ ॥
 वापीकच्छे वासः कण्टकवृत्तयः सजागरा भ्रमराः ।
 केतकपिटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥ २३ ॥
 विचलसि मुग्धे विष्टता यथा तथा विशसि हृदयमदये मे ।
 शक्तिः प्रसूनधनुषः प्रकम्पलक्ष्यं स्पृशन्तीव ॥ २४ ॥

प्रतिभित्त्वर्थं वेत्ति अवगच्छति । यदीयमन्यासक्ता तदा कथमसदा-
 गमनरूपशुभसम्पत्तये काकपोषण स्यादिति धिरोति भावः । अथवा
 नायकप्रतारणार्थमिव चतुरा तथा करोति यथा नायक इमा सतीमेव
 निश्चिनोतीति सहृदयसर्वद्वयम् ॥ २१ ॥

विमुख इति । चतुर्मुख विधातरि विमुखे अमनोयोगकारि-
 रथापि, ईशे हरे अनीशभावम् अनीश्वरत्वम् अक्षमत्वमित्यर्थं श्रित-
 वत्थापि मग्नाया. रसातलगतायाः मञ्जरा. पृथिव्या उद्गारे हरिः
 विश्वे पर केवल स्तम्बरोमा वराह रोमाश्रितकलेवरश्च उल्काह-
 वशादिति भावः अभूत् । शक्तौ सत्यानापि सर्वे परार्थं न यतन्ते,
 कोऽपि महान् यतत इति भावः । अप्रस्तुतप्रशसाबद्धार ॥ २२ ॥

वापीति । हे केतकपिटप । वाप्या 'दीर्घिकाया. कच्छे जलप्राये
 देशे, जलप्रायसनूप स्यात् पुंसि कच्छस्तथाविध इत्यमरः । वासः
 अवस्थान कण्टकावृत्तय. वेदनानि, भ्रमरा. सजागराः निद्रामून्याः
 प्रहरिण्य इति शेष. एतै. उपायेरिति शेष. किम् ? न किमपि
 फलमित्यर्थं । ननु भो. मञ्जरीगन्ध वारय, यावत्तव कान्तायाः
 शौरभ प्रसरति तावत् त्वया विविधेनापि उपायेन जारनिवारणेन
 सुस्थितिः कर्तुं न शक्यते इति अप्रस्तुतप्रशसाबद्धार' ॥ २३ ॥

विचलसीति । हे मुग्धे सुन्दरि ! अदये दयाम्बुधे । विष्टता
 विशेषेण श्रुतापि नयेति शेषः; यथा विचलसि गच्छसि, तथा प्रकम्प-

विहितासमशरसमरो जितगाङ्गेयच्छविः कृताटोपः ।
 पुरुषायिते विराजति देहस्तप सखि शिखण्डीव ॥ २५ ॥
 इतिविवरनिर्गतस्य प्रमदाविम्बाधरस्य मधु पिबते ।
 अवधीरितपीयूषः सृह्यति देवाधिराजोऽपि ॥ २६ ॥
 वासितमधुनि बधूनामवतसे मौलिमण्डने यूनाम् ।

लक्ष्यं चञ्चलशरव्यं सृशन्ती प्रह्वनधनुषः कामस्य शक्तिरिव अस्त्र-
 विशेष इव मे मम हृदयं विशसि । त्वद्गमनेन मे प्राणा नितरां
 व्यथामापत्स्यन्ते इति भावः । नायिका प्रति नायकस्योक्तिरियम् ।
 उपमालङ्कारः ॥ २४ ॥

विहितेति । हे सखि । विहितः कृतः असमशरसमरः काम-
 युद्धं सुरतमिति यावत् पक्षे अर्धमै अनुपमै शरै समर सप्राप्त
 येन तथोक्तः, जिता पराभूता गाङ्गेयस्य सुवर्णस्य पक्षे भीष्मस्य छविः
 दीप्तिः येन तथाभूत, कृत आटोपः सस्रत्वाहः रते सप्रामे चेति
 भावः येन तादृशः तव देह पुरुषायिते विपरोतरमस्ये पुरुषकारे च
 शिखण्डीव तदाख्यो द्रुपदराजस्तु इव विराजति शोभते । पुरा
 कुरुक्षेत्रसमरे शिखण्डी भीष्म जित्वा परा शोभामवापेति महाभार-
 तीयवाच्यं । उपमालङ्कारः । नायिका कृतविपरोतरता प्रति सख्याः
 परिहासोक्तिरियम् ॥ २५ ॥

इतीति । देवराजोऽपि शचोपतिरपि अवधीरितम् अवज्ञातं
 पीयूषम् अस्त्रं येन तथाभूत ननु इतिविवरात् वेष्टनरन्नात् निर्गतस्य
 प्रमदायाः कामिन्याः विम्बाधरस्य मधुरसमिति यावत् पिबते खट-
 मानाय जनावेति शेष सृह्यति मम पीयूषपानात् शचीसम्भोगा-
 दपि चैतद्वरमिति स्वतो भाग्यवत्तरत्वेन त ज्ञनं मन्यते इति भावः ।
 कामुकस्य सखाय कथमेवं कच्छ्रगत्या परस्त्रिय कामयसे इति वादिन
 प्रत्युक्तिरियम् ॥ २६ ॥

वासितेति । वासितम् अधिष्ठितं मधु गुणातिशयरूपसौरभ-

विलसति सा पुरकुसुमे मधुपीव वनप्रसूनेषु ॥ २७ ॥

ब्रीडाप्रसरः प्रथमं तदनु च रसभावपुष्टचेष्टेयम् ।

जवनीविनिर्गमादनु नटीव दयिता मनो हरति ॥ २८ ॥

वाससि हरिद्रयेव त्वयि गौराङ्गा निवेशितो रागः ।

पिशुनेन सोऽपनीतः सहसा पतता जलेनेव ॥ २९ ॥

मिति भावः पक्षे सौरभं यस्मिन् तादृशे बधूनाम् अवतंसे कर्णभूषण-
रूपे कामिन्यः सततं यदीयशुण्णवये समासक्ता सन्तीति भावः
पक्षे कर्णभूषणता गते य्ना तरुणाना मौलिनखले शिरोभूषणभूते
सर्वयुवच्छेद इति भावः पुरकुसुमे नगरपुष्पभूते नायके इति
शेषः वनप्रसूनेषु मधुपीव भ्रमरीव सा कामिनी विलसति विशेषेण
समासक्ता राजते इत्यर्थः । उपमालङ्कारः । द्रव्याः कञ्चित् कामिन
सुपुरुषसङ्गता कामपि रसणीमाकर्तुंकामं प्रत्युक्तिरियम् ॥ २७ ॥

ब्रीडिति । प्रथमम् आदौ ब्रीडाप्रसर लज्जाविर्भावः, तदनु च
तदनन्तरञ्च रसेन रागेण भावेन मनोविकारविशेषेण च, निर्विकारात्मके
चित्ते भावः प्रथमविक्रियेति दर्पणः । पुष्टा पोषणता पूरितेति
यावत् चेष्टा दैर्घ्यव्यापारविशेषः इत्यम् । अतः दयिता कान्ता
जवनीविनिर्गमात् तिरस्कारिण्या निष्क्रमात् अत्र पश्चात् नटीव नर्तकीव
मनः हरति । यथा नटी तिरस्कारिण्या निर्गम्य प्रथमं लज्जाभावं
तदनु रसभावपूर्णचेष्टया सभ्यानां मनो हरति तथा इयं कामिनी
प्रथमं कान्तसङ्गमे ईपलज्जिता सती पश्चात् यथोचितरसभावस व-
लितचेष्टया नायकमनो हरतीति भावः । उपमालङ्कारः ॥ २८ ॥

वाससीति । हरिद्रयेव गौराङ्गा तयेति शेषः वाससीव त्वयि
रागः अनुरागः पीतत्वञ्च निवेशितः, स रागः सहसा पतता जलेनेव
पिशुनेन खलेन दुर्जनेनेत्यर्थः अपनीतः अपसारितः क्षालितश्च ।
उपमालङ्कारः । कञ्चित् प्रति कृतानुरागा कामपि कामिनीं तदीय-

विष्वग्विकासिसौरभरागान्वव्याधबाधनीयस्य ।

क्वचिदपि कुरुङ्ग भवतो नाभीमादाय न स्थानम् ॥ ३० ॥

वटकुटजशालशाल्मलिरसालबहुवारसिन्धुवाराणाम् ।

अस्ति भिदा मलयोच्चलसम्भवसौरभ्यसास्येऽपि ॥ ३१ ॥

विनिहितकपर्दकोटि चापलदोषिण शङ्करं त्यक्त्वा ।

वटमेकमनुसरन्ती जाङ्गवि लुठसि प्रयागतटे ॥ ३२ ॥

दोषारोपणेन कार्णापि दुर्जनः तत्रत्यरागज्ञोना प्रकारेण कस्याञ्चित्
सख्याः कार्णापि सखीं पत्याङ्गरियम् ॥ २९ ॥

विष्वागति । हे कुरुङ्ग । नृग । विष्वक् । जन्तात् विकासि
प्रसरत् यत् सौरभं सौगन्ध्यं सर्वत प्रसिद्धं सान्दर्भ्यमिति च ध्वन्यते
तत्र यो राग अहुरागः आभिजापञ्च तेन अन्त्याः कार्याक र्व्यं विवुरा
इति यावत् ये व्याधा नृगयवः हिस्रजनाश्च तैः बाधनीयस्य पीड-
नीयस्य भवत तव नाभीं कस्तुरीयुतामिति भावः निभयताञ्चेति
ध्वनिः । आदाय गृह्णात्वा क्वचिदपि कुत्वापि प्रदेशे न स्थानं नाव-
स्थितिः सवलैव तव भयेन स्थितिरित्यर्थः । एतादृशसुन्दरीनाविका
गृहीत्वा कुत्वापि न निरुद्वेगेन स्यात् शक्यते इत्यप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः
॥ ३० ॥

वटेति । मलयाचलात् सम्भवतीति तयोक्तं यत् सौरभ्यं तत्
सास्येऽपि वटादिसिन्धुवारान्तानां वृक्षाणां भिदा भेदः विशेष इत्यर्थः
अस्ति विद्यते सर्वैरेव मलयाचलात् सौरभं लभ्यते तथापि तेषाम्
एकस्मात् सुरोरूपदिष्टानां शिष्याणांमिव महान् भेदः स्यादिति
भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धारः ॥ ३१ ॥

विनिहितेति । हे जाङ्गवि जङ्गलनवे । महागुणप्रसूते इति च
च ध्वनिः । विशेषेण निहिता अप्रिप्ता कपर्दकोटिः जटाजूटप्रान्त-
देशः येन तथाभूतं मस्तके स्थानदातारमिति भावः दत्तबद्धसंस्व-
वराटकमिति च ध्वन्यते । शङ्करं हरं सुखदयिति च ध्वनिः ।

वेद चतुर्णां क्षणदा प्रहराणां सङ्गमं वियोगं च ।
 चरणानामिव कूर्मीं सङ्कोचमपि प्रसारमपि ॥ ३३ ॥
 वृतिविवरेण विशन्ती सुभग त्वामीक्षितुं सखी दृष्टिः ।
 हरति युवहृदयपञ्जरमध्यस्था मन्मथेषुरिव ॥ ३४ ॥
 विपणितुलासामान्ये मा गणयैनं निरूपण्ये निपुण ।
 धर्मधटोऽसावधरीकरोति लघुमुपरि नयति गुरुम् ॥ ३५ ॥

चापलदोषेण चाञ्चल्यदोषेण त्यक्त्वा एकं वट वटवृक्षम् अक्षयवटमिति भावः । कपर्दकमिति च व्यज्यते अतुसरन्ती आश्रयन्ती सती प्रयागतटे लुटसि ? अर्हाचितमेतत्तनेति भावः । काञ्चित् त्यक्तोत्सवसङ्गा नीच-
 आश्रयन्ती कामिनीं प्रति कस्याश्चित् सख्या उक्तिरियम् । अपस्तुत-
 प्रशंसाबद्धारः ॥ ३२ ॥

वेदेति । कूर्मीं चरणानामिव सङ्कोचमपि प्रसारमपि विस्तार-
 मपि क्षणदा रात्रिः, त्रियामा क्षणटा क्षणेत्यमर चतुर्था प्रहराणां
 सङ्गमवियोगञ्च वेद जानाति चतुःप्रहरसङ्गमवियोगजनितसुखदुःखवो
 रात्रिकालीनत्वादिति भावः । कान्तावियोगे कान्तवियोगे च मम
 यादृग् दुःख सङ्गमे च यादृक् सुख तत् तव किं वाच्यं केवलं रात्रिरेव
 जानातीति नायकस्य सखायं प्रति नायिकायाश्च सखीं प्रत्युक्तिरियम् ।
 उपसालङ्कारः ॥ ३२ ॥

वृतीति । हे सुभग ! त्वाम् ईक्षितुं द्रष्टुं वृतिविवरेण वेदन-
 च्छिद्रेण प्रविशन्ती निःसरन्ती सख्या दृष्टिः यूनां हृदयपञ्जरस्य
 मध्यस्था मध्यवर्तिनी मन्मथस्य कामस्य इषुरिव शर इव हरति
 विध्यति त्वामिति शेषः । यदिति चेयं सर्वयुवजनलक्ष्या तथापि त्वामेवा-
 भिलषतीति त्वमस्या समासक्तो भवेति कस्याश्चिद् दूत्या नायक प्रत्यु-
 क्तिरियम् । उपसालङ्कारः ॥ ३४ ॥

विधायीति । हे निरूपण्ये निर्धारण्ये निपुण चतुर ! एनं जनम्,
 एनामिति वा घाठः । विप्रस्थिः प्रत्यवीधिका तस्यां वा लुब्धा तोलन-

वासरगम्यमनूरोरम्बरमवनी च वामनैकपदम् ।

जलधिरपि पोतलङ्घ्यः सतां मनः केन तुलयामः ॥३६॥

वितततमीमषिलेखालक्ष्मोत्सङ्गस्फुटाः कुरङ्गाच्चि ।

पद्माक्षरनिकरा इव तारा नभसि प्रकाशन्ते ॥ ३७ ॥

विविधाङ्गभङ्गिषु गुरुनूतनशिष्यां मनीभवाचार्यः ।

दण्डः तत्सानान्धे तत्साहये मा गणय न अत्रधारय, विपणिव्यव-
हारिणः प्रायेण कूटतुलया व्यवहरन्तीति भावः । असौ धर्मधट-
धर्मरक्षार्थं तोलनवन्त इत्यर्थः लघुं क्षुद्रम् अधरीकरोति नमयति,
गुरुं महान् लम् उपरि नयति जङ्घं प्रापयति । धर्मधटोऽसावित्त्व
दिव्यतुल्या सेति पाठान्तरम् । सदसद्विवेकिनो यथायोग्यमान-
दायिनो भवन्तीति भावः ॥ ३५ ॥

वासरिति । अस्वरत् अकाशम् अनूरो अरुणस्य, सूरसूतोऽरु-
णोऽनूकुरित्यमरः । वासरगस्य दिवसैकगस्यम् अमनी पृथिवी च वास-
नस्य हरेरवतारविशेषस्य एक पद पदनिक्षेपस्थानं, जलधि-
समुद्रोऽपि पोतलङ्घ्यः जलदानोक्तार्थः । अतः सता साधूना मनः
केन वस्तुनेति शेषः तुल्ययामः समीकुर्मः । आकाशं पृथिवी समुद्रश्च
अरुणादिना क्षुद्रपदार्थेन परिच्छिद्यते सतां मनस्तु न केनापि परि-
च्छिद्यते इति आकाशपृथिवीसमुद्रेभ्योऽपि सन्ननस आधिक्यवर्धनात्
व्यतिरेकालङ्कारः ॥ ३६ ॥

विततेति । हे कुरङ्गाच्चि । ऋगनयने । विततं विस्मृतं
यत् तमः अन्धकारं तदेव मषिलेखा तथा लक्ष्ये लक्षणीये उत्सङ्गे
क्रोडे आकाशस्येति भावः, स्फुटाः स्पष्ट परिदृश्यमानाः ताराः
नक्षत्राणि पद्माक्षरनिकरा इव पत्रलिखितवर्णादलय इव नभसि
आकाशे विराजन्ते शोभन्ते । तसपि सदृशङ्गे विराजन्तेति भावः ।
मानिनीं प्रति नायकस्योक्तिरित्यम् । उपमाालङ्कारः ॥ ३७ ॥

विविधेति । विविधास्तु विचित्रास्तु अङ्गभङ्गिषु अङ्गचेष्टाविशेषेषु

वेत्तलतयेव बालां तल्पे नर्तयति रतरीत्या ॥ ३८ ॥
 विपरीतमपि रत ते स्त्रीतो नद्या इवानुकूलमिदम् ।
 तटतरुमिव मम हृदय समूलमपि वेगतो हरति ॥ ३९ ॥
 वैभवभाजां दूषणमपि भूषणपक्ष एव निःक्षिप्तम् ।
 गुणमात्मनामधर्मं द्वेषं च गृणन्ति काणादाः ॥ ४० ॥
 वक्राः कपटस्त्रिगधा मलिनाः कर्णान्तिके प्रसज्जन्तः ।
 कां वञ्चयन्ति न सखे खलाश्च गणिकाकटाक्षाश्च ॥ ४१ ॥

गुरुः शिक्षयिता मनोभवः काम एव आचार्यः नूतनशिष्या बाला
 नवोदां सुगधा वा तल्पे शय्यायां, तल्पं शय्यादृदारेष्वित्थमरः । वेत्त-
 लतयेव रतरीत्या सुरतबीजया नर्तयति ऋत्य कारयति ॥ ३८ ॥

विपरीतमिति । अनुकूलं मत्प्रियमिति यावत् इदं ते विपरीत-
 मपि रतं तटतरुमिव मम हृदयं समूलमपि वेगतं वेगात् हरति ।
 उपमालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकास्तोक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

वैभवेति । वैभवभाजा विभवशाब्धिना दूषणमपि भूषणपक्ष एव
 अलङ्कारस्थान एव निक्षिप्तं स्थापितं जनैरिति ज्ञेयं विभवशाब्धिभिः
 दोषे क्लेशेऽपि स दोषो न गण्यते प्रत्युत गुणतया व्याख्यायते इति
 भावः । तथाहि काणादाः कणादसुनिमतावलम्बिनः वैशेषिक-
 दर्शनानुसारिण इत्यर्थः अधर्मं द्वेषञ्च आत्मना गुणं गृणन्ति कीर्त्त-
 यन्ति अधर्मद्वेषयोर्दोषत्वेऽपि आत्मनिष्ठत्वेन काणादैश्चलविंशति-
 संख्यकगुणान्तर्गणनादिति भावः । दोषा दरिद्रमेवान्प्रयन्ति न शनि-
 मितं फलितार्थः । कस्तुचिहरिद्रस्य सखायं प्रत्युक्तिरियम् । विशे-
 षेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४० ॥

वक्रा इति । हे सखे ! वक्राः कुटिलाः कपटस्त्रिगधाः कलिमा-
 लुरागप्रदर्शिनः मलिनाः प्रापाशयाः कणाच्च कर्णान्तिके कर्णसमीपे
 प्रसज्जन्तः दुर्मन्त्रणादादिभिः कर्णान्तर्गन्नाच्च खलाः दुर्जनाश्च मणि-

विद्युज्ज्वालावलयितजलधरपिठरोदराद्दिनिर्यान्ति ।
 विशदौदनद्युतिमुषः प्रेयसि पयसा समं करकाः ॥४२॥
 व्यजनादिभिरुपचारैः किं मरुपथिकस्य गृह्णिषि विहितैर्मे ।
 क्षापस्वदूरकदलीद्वयमध्ये शान्तिमयमेति ॥ ४३ ॥
 वैगुण्येऽपि हि महता विनिर्मितं भवति कर्म शोभायै ।

काना वेश्यानां कटाक्षाश्च कं जनं न वञ्चयन्ति न प्रतारयन्ति अपि तु
 सर्वमेवेत्यर्थः । अत्र प्रस्तुतानां खलाना वा गणिकाकटाक्षाणाम्
 अप्रस्तुतानाश्च तेषाम् एकधर्मसम्बन्धात् दोषकालङ्कारः । अथवा
 उभयेषामेव प्रस्तुतानामप्रस्तुताना वा एकधर्मसम्बन्धात् तस्ययोगिता-
 लङ्कारः ॥ ४१ ॥

विद्युदिति ! हे प्रेयसि ! विद्युज्ज्वालाभिस्तडिन्नालाभिर्वलय-
 यित वेष्टितं यत् जलधरपिठरं मेवरूपपात्रं तस्मात् विशदानि
 स्रच्छानि यानि औदनानि अन्नानि तेषां द्युतिं कान्तिं सृष्यन्ति
 हरन्तीति तथोक्ता करकाः वर्षोपला, वर्षोपलस्तु करका इत्यमरः ।
 पयसा जलेन पक्षे दुग्धेन समं सह विनिर्मन्ति निपतन्तोत्सर्गः ।
 उपमालङ्कारः । नायिकां प्रति नायकस्य वर्षाकाशीनोद्दीपकत्व-
 सूचकं वचनम् ॥ ४२ ॥

व्यजनादिभिरिति । हे गृह्णिषि ! मरुपथिकस्य निर्जला
 बालुकापुष्पां सततसन्तप्ता भूमिर्भूदशः तत्पथिकस्य तदागतस्येत्यर्थः
 नितरा सन्तप्तस्येति भावः मे सम विहितैः सदर्थं कृतैरित्यर्थः व्यज-
 नादिभिः उपचारैः सेवनविधानैरित्यर्थः किम् ? न किमपि फल-
 मित्यर्थः न शान्तिरिति भावः । अयं तापः तव जरु एव कदलीद्वयं
 रन्धातरुयुगलं तस्य मध्ये स्थितस्य समेति शेषः शान्तिं निर्वाणम्
 इति प्राप्नोति । मवासादागतस्य कान्तस्य कान्तिर्नी प्रत्युत्तिरियम् ।
 रूपकालङ्कारः ॥ ४३ ॥

वैगुण्य इति । वैगुण्येऽपि असम्यक्त्वेऽपि अज्ञानीचीनत्वे-

दुर्वहनितम्बमन्यरमपि हरति नितम्बिनीवृत्त्यम् ॥ ४४ ॥

वीक्ष्य सतीनां गणने रेखामिकां तथा खनामाङ्गाम् ।

सन्तु युवानो हसितु स्वयमेवापारि नावरितुम् ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इव देहस्तव विविधावर्तनर्मदनितम्बः ।

स्थगयति गतिं सुनेरपि सम्भावितरविरथस्तम्भः ॥ ४६ ॥

ऽपीति भावः सङ्घता जनेन विनिमित्तं विशेषेण रचितं कम शोभायै भवति शोभते एवेत्यर्थः । हि तयाहि नितम्बिन्याः प्रशस्तनितम्बायाः कामिन्याः नृत्य दुर्वहेण वोटुमशक्येन नितम्बेन मन्यरमपि जङ्गमपि असमीचीनमपीति भावः हरति दृश्यमाना मन इति शेषः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ४४ ॥

वीक्ष्येति । तथा कामिन्या सतीना पतिव्रताना गणने संख्याने खनामाङ्गा निजनामचिह्निताम् एका रेखा वीक्ष्य दृष्ट्वा युवानः तदुपभोक्तार इति भावः हसितु सन्तु हसन्वित्यर्थः, स्वयमेव आत्मनैव आवरितुं गोपयितुं चास्यामिति शेषः न अपारि न शक्नोति-त्यर्थः । कामपि सतीत्वेन काञ्चित् प्रशसनीं प्रति कस्याञ्चिदुक्तिः ॥ ४५ ॥

विन्ध्याचल इति । विविधेन बह्वप्रकारेण आवर्तनेन सञ्चालन-विशेषेण नर्मदः सुखदः नितम्बो यच्च तथाभूतः पक्षे विविधा आवर्तनं जलध्रमविशेषा बस्या तादृशी नर्मदा रेवा ब्रह्म तथाभूतो नितम्बः कटकदेशः यस्य तादृशः सम्भावितः रविरथस्य सूर्यरथस्य स्तम्भः, पराजयः येन तथोक्तः नितम्बरूपैकदेशेन तच्चक्रविनिर्जयादिति भावः अथवा रविरथस्य ब्रह्मण्यया तच्चक्रस्य स्तम्भः पराजयः येन ततोऽप्यधिकरमणीयत्वादिति भावः पक्षे सम्भावितः कृतः रविरथस्य स्तम्भः गतिबिम्बोपः येन तथाविधः तव देहः विन्ध्याचल इव सुनेरपि किं पुनर्मद्विधस्य कामलाबसस्येत्यपिशब्दार्थः । पक्षे अगस्त्यस्यापि गतिं स्थगयति रूप्यद्धि । तवेव देह दृष्ट्वा न मन चरितुं शक्नोति तन्नामनुद्घायेति भावः । कथमितो नापसरसीति

वृतिभञ्जन गञ्जनसह निकाममुदाम दुर्नयाराम ।

परवाटीशतलम्पट दुष्टवृष स्मरसि गेहमपि ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनं यद्यो विस्तारो मुखस्य यावनतिः ।

तज्जालस्य खलस्य च निजाङ्गसुप्तप्रणामाय ॥ ४८ ॥

वादिनो काञ्चित् प्रति कस्यचित् कामिन उक्तिरियम् । पुरा मेह-
जिगोषया सूर्यं मेहं प्रदक्षिणीकुर्वाणं विन्व्याद्विराह स भगवन्
टिवाकर ! मेहमिव मामपि प्रदक्षिणीकुर्वीत । ततः कथमहं
विधाह्नियोगसन्ध्या कुर्वन् त्वदाशय सम्पादयामीति वादिनं सूर्यं
तर्हि अहं तथा प्रदक्षिणा रणधूर्तत्वभिधाय सूर्यं प्रदृश्य सूर्यं पथं
चरोम । ततो देवेभ्योऽर्थितोऽगस्त्यसुनिः वाराणसीं त्यक्त्वा शिष्यं
विन्व्यहृषेत्प्रापोऽन् वत्स । कियन्त काल मा प्रवृत्त यावदहं दक्षि-
णस्या दिशो नागनिघ्नार्त्त्वभिधाय दक्षिणा दिशः गच्छन् पुनर्नाग-
मञ्च विन्व्याद्विह दुह्ययन्नात् तथैवावतस्ये इति पराशिकी वार्त्ता
॥ ४६ ॥

एतीति । हे वृतिभञ्जन ! गृहावरणभङ्गकारिन् ! गञ्जनं
तिरस्कारं नृमह ! निकाममर्थं उदाम ! उच्छृङ्खल । दुर्नयस्य
दुश्चेष्टितस्य शारत्त ! उपवनभूत ! विन्वामस्यः अनभूतेत्यर्थः परेषा वाटी-
शतस्य लम्पट ! नायिकादूषणेति ध्वनिः । दुष्टवृष ! दुर्दान्तवृषभ !
गेहं निवास स्मरसि अपि भावयसि किम् ? त्वया परगृहेषु एव-
मत्याचारान् करोषि तव गृहे किं वृत्तं तत् तव भावयिष्य युक्तमिति
भावः । येन परगृहे इत्य व्यञ्जियते तस्य गृहे अन्येन तथैव व्यव-
ह्रियते इति कस्यचित् कसपि लम्पटं प्रति भङ्गोक्तिरियम् । अम-
स्तुतप्रशंसालङ्कार ॥ ४७ ॥

वंशावलम्बनमिति । जालस्य आनायस्य मत्स्यधारणार्थं रवि-
तस्य तन्तुतयत्र नुविशेषस्य खलस्य च यत् वयस्य कुबस्य अवलम्बनम्
अहं महाकुबजस्य इत्येवंरूपेण अगौरवस्थापनं प्रथे वेणोश्च अवन-

विन्ध्यमहीधरशिखरे मुदिरश्रेणीकृपाणमयमनिलः ।
 उद्यद्विद्युज्ज्योतिः पथिकबधायैव शातयति ॥ ४९ ॥
 व्यालम्बमानवेणीधुतधूलि प्रथममशुभिर्धौतम् ।
 आयातस्य पदं मम गेहिन्या तदनु सलिलेन ॥ ५० ॥
 वक्षःस्थलसुप्ते मम सुखमुपधातुं न मीलिमालभसे ।
 पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं रतश्रान्तौ ॥ ५१ ॥

लम्बनम् आश्रयस्य यः गुणश्च दवादाक्षिण्यादेः तन्नोश्च विस्तारः
 विख्यापनं प्रसारणञ्च या च अवनतिः नञ्चता विनयित्वमित्यर्थः पक्षे
 सत्सुधरणार्थसवनमन तत् निजाङ्गे स्तोत्रचङ्गे सुप्तञ्च आश्रितश्चे-
 त्यर्थः प्रस्थाशाय संहाराय भवतीति शेषः । दीपकं तुल्ययोगिता
 वाचङ्कारः ॥ ४८ ॥

विन्ध्येति । उद्यत् उद्यमानं विन्दु देव ज्योतिर्यत्र तथाविधः
 अक्षयम् अनिलः विन्ध्यमहीधरस्य विन्ध्यादेः शिखरे मुदिरश्रेणी
 शेषपङ्क्तिरेव कृपाण तं पथिकानां बधायैव शातयति तीक्ष्णीकरोति ।
 वर्षाकालोऽयसतोवोद्दीपको विरञ्चिण्यादिति नायिकासख्या नावकं
 प्रति तदुयात्मानिमेधाय वचनमितम् ॥ ४९ ॥

व्यालम्बेति । गेहिन्या सत्कान्तया आयातस्य प्रवासादागतस्य
 मम पदं प्रथमं व्यालम्बमानया प्रोषितपतिक्रायाः केशसंयमननिषेधा-
 दिति भावः वेण्या धुता अपनीता धूलियस्मात् तथाभूतं तथा अशुभिः
 धौतं क्षालितं तदनु तत्पश्चात् सलिलेन धौतमिति पूर्वणान्वयः ।
 सखायं प्रति कस्यचिद्वचनमितम् ॥ ५० ॥

वक्षःस्थलेति । हे रतश्रान्तौ हुरतपरिश्रमे वक्षःस्थलसुप्ते !
 मम सुखम् उपधातुम् उपधानीकर्तुं पीनोत्तुङ्गस्तनभरदूरीभूतं
 पीनयोः पीवरयोः उत्तुङ्गयोरुन्नतयोः स्तनयोर्भरणे दूरीभूतं दूर-
 स्थितं मौलिं धम्मिल्लं, मौलिः; किरीटधम्मिल्लावित्त्वमरः । न आब्रभसे

वदनव्यापारान्तर्भावादनुरक्तमानयन्ती त्वम् ।

दूति सतीनाशार्थं तस्य भुजङ्गस्य दंष्ट्रासि ॥ ५२ ॥

शकारादिः ।

श्रीरपि भुजङ्गभोगे मोहनविज्ञेन शीलिता येन ।

सोऽपि हरिः पुरुषो यदि पुरुषा इतरेऽपि किं कुर्मः ॥१॥

न स्पृशति सा स्पृशेति यावत् पीनोद्धतकुचभरपद्मायितत्वादिति भावः ॥ ५१ ॥

वदनेति । हे दूति । वदनव्यापारेण वाक्चातुर्येणैवेत्यर्थः । अन्यत्र सुखचाञ्चनया अन्तर्भावात् हृदयप्रवेशनात् अन्यत्र शरीरान्धः-प्रवेशाच्च अदुरक्तम् अनुरागवन्तं प्रेमाधीनमित्यर्थं सतीनां पतिरुक्तानां बाधं समूहम् अन्यत्र अतु शरीरान्त प्रवेशात् पश्चात् रक्तम् आनयन्ती भिङ्गान्तिकमिति भावः अन्यत्र नि सारयन्ती त्वं तस्य भुजङ्गस्य विटस्य सर्पस्य च भुजङ्गो, विटसर्पयोरित्यमर । दंष्ट्रा अङ्घ्रि । वचनचातुर्येण तथा हृदयं प्रविश्य सतीसमूहं पातिव्रत्यात् प्रच्याव्य विटेन योजयतीति भावः । कस्यचित् काञ्चित् दूर्वीं प्रत्युक्तिरियम् । समङ्गाभङ्गलोषः । तदुक्तं दर्पणे । श्लिष्टैः पदैरनेकार्थाभिधाने श्लेष इष्यते इति ॥ ५२ ॥

श्रीरिति । येन मोहने मनसो सुग्रीकरणे विज्ञेन चतुरेण भुजङ्गभोगे शेषनागदेहे तदुपरीत्यर्थं एतेन अनुरागिणो भीतिभ्रान्तत्वं सूचितम् । श्रीरपि ब्रह्मीरपि या सर्वजनस्पृहणीयेति अपिशब्दार्थः । शीलिता सम्भुक्ता शायितेति पाठे सुरतार्थं शवनं कारितेत्यर्थः । यदि सोऽपि हरिः पुरुषः, इतरे अन्येऽपि पुरुषाः भव-

शङ्के या स्त्रैर्यमयी श्लथयति बाह्व मनोभवस्यापि ।
 दर्पशिलामिव भवतीं कतरस्तरुणो विचालयति ॥ २ ॥
 शार्दूलनखरभङ्गुर कठोरतरजातरूपरचनोऽपि ।
 बालानामपि बाला सा यस्यास्त्वमपि हृदि वससि ॥३॥

कौति शेषः तां हं किं कुर्मः ? कुर्म इत्यत्र ब्रूम इति पाठो युक्ततरः ।
 बाह्वस्य पुरुषस्य हरेरस्यैः साध्यकरणमनुचितमिति भावः । यद्वा
 मोहेन व्यस्यतया न विघ्नं न निर्बोधेन अचतुरेणेत्यर्थः । येन श्रीरपि
 बन्धीरूपिण्यापि कामोति भावः भुजङ्गानां शिटानां भोगे सम्भोगार्थ-
 मित्यर्थः शोचिता दत्ता शायितेति पाठे स्फुट एवार्थः । यटि इत-
 रेऽपि पुरुषाः सन्विति शेषः किं

अपिरत्रैवार्थः । किं कुर्मः एतादृशोत्सङ्के सुप्रसन्न आश्रितस्त्रो-
 भावः । नारीणामन्योन्योन्नीरियम् ॥ ४ ॥ दीपकं तुल्ययोगिता
 शङ्के इति । या स्त्रैर्यमयी अहं

ह्यापि का कथान्येषामित्यपिशब्दार्थः । बभूव्योतिर्यत्र तथाविधः
 श्लथीकरोति मनोभङ्गोऽपि यदि बाह्वभ्याः शिखरे सुदिरश्रेणी
 स्मृयति तटापि आबिङ्गुन स्पर्शनं वा निराबतवति तीक्ष्णीकरोति ।
 खामिव अहङ्कारपाषाणमिव भवतीं कतरः तायिकासख्या नावकं
 श्लथयतीत्यर्थः न कोऽपीत्यर्थः । एतादृशम
 केनापि प्रकारेण ते मानं न भङ्गुं शक्नोतं तस्य प्रवासादागतस्य
 साधारणनायिका प्रति एतादृशमाने तरुणास्त्वत्समीपे नागमिष्यन्ति
 तस्मादीदृङ् मानो न विधेय इति सख्या उपदेशवचनमिदम् । उपमा-
 चङ्कारः ॥ २ ॥

शार्दूलेति । हे शार्दूलनखरवत् कुटिल ! निष्ठुर ! अन्यत्र हे
 भङ्गुर वक्र शार्दूलनखर । हे कठोरतर ! अतिकठिन ! जाता रूपस्य
 खौन्दुर्यस्य रचना मय्य तयोक्तः सुन्दरोऽपीत्यर्थः अन्यत्र कठोरतरा
 अतिकठिना जातरूपस्य कर्णस्य रचना गठनविशेषो यत्र तथाभूतो-

श्रुत एव श्रुतिहारिणि रागोत्कर्षेण कण्ठमधिवसति ।
गीत इव त्वयि मधुरे करोति नार्थग्रहं सुतनुः ॥ ४ ॥
श्रीः श्रीफलेन राज्यं त्वराजेनाल्पसाम्यतो लब्धम् ।
कुचयोः सम्यक्साम्याद्गतो घटश्चक्रवर्तित्वम् ॥ ५ ॥

ऽपि स्वर्णाब्जहारविशेषान्तर्गतोऽपीति यावत् त्व यस्याः हृदि वसति
या त्वय्यनुरक्तेति भावः सा बाबानामपि बाबा अपि अतिबाबिके-
वेत्यर्थं अपिरत्रैवार्थं अतिहृद्यैवेति यावत् । व्याघ्रनखरं सुवर्णा-
ब्जहारयुतं बाबाना हृदि धार्यते इति प्रसिद्धिः । अतिहृद्यं
बा रूपसोदितैव त्वयासक्ता परं न जानाति त्वामतिकठिनमिति
सख्या नायकभर्त्सनपर वचनमिदम् । कठोरतरजातरूपरचनापीति
पाठे कठोरतर सम्यमित्यर्थः यथा तथा जाता रूपस्य सौन्दर्यस्य
रचना यस्या तथाभूतापि सम्युपयौवनापीत्यर्थः सेत्स्य विश्लेषणम् ।
अन्यत् स्पष्टम् । समङ्गश्लेषः ॥ १ ॥

श्रुत इति । सुतनुः शोभनाङ्गो सेति शेषः श्रुत एव अर्थविष-
यीकते एव श्रुतिहारिणि ओतसुखदे, रागस्य प्रेम्ण उत्कर्षेण
आतिशयेन अन्यत्र रागो नाम स्वरविशेष तस्य उत्कर्षेण कण्ठम्
अधिवसति आश्रयति मधुरे मनोहारिणि गीत इव त्वयि अर्थग्रहं
धनकाङ्क्षामिति यावत् अन्यत्र अथावबोधं न करोति । सा तव
अर्थाकाङ्क्षिणी न, अपि तु गुणानुरक्तैव तस्मात् सत्वर तामहमुच्चा-
येति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिरियम् । अस्य चैकाग्रतोऽनु-
रूपः श्लोकोऽयम् । अविदितगुणापि सत्कविभणितिः कर्षेण वसति
मधुधाराम् । अनधिगतपरिमलापि हरति दृशं साबतीभासेति
दृष्टान्ताब्जहारप्रस्तावे दर्पणः ॥ ४ ॥

श्रीरिति । श्रीफलेन वित्त्वेन कुचयोः स्तनयोः अल्पसाम्यात्
किञ्चित्सादृश्यात् श्री श्रीफल इति श्रीयुक्तं नामेत्यर्थः लब्धेति लिङ्ग
विपरिणामेन योज्यम् । त्वराजेन तात्वेन राज्यं त्वराज इति

श्रीणी भूमावङ्गे प्रियो भयं मनसि पतिभुजे मौलिः ।
 गूढश्वासो वदने सुरतमिदं चेत् त्वणं त्रिदिवम् ॥ ६ ॥
 श्लिथन्निव चुम्बन्निव पश्यन्निव चीम्निखन्निवात्सः ।
 हृददिव हृदयस्यान्तः स्मरामि तस्या मुहुर्जघनम् ॥ ७ ॥
 शिरसि चरणप्रहारं प्रदाय निःसार्यतां स ते तदपि ।

नाम इत्यर्थः लक्ष्मम् । षटः सस्यक्सास्यात् सम्पूर्णसादृश्यात् चक्र-
 वर्त्तित्वं चक्रे कौबाले इति भावः । वर्त्तित्वं वर्त्तनं स्थितिरिति
 यावत् सार्वभौमत्वञ्च गतः प्राप्तः । सङ्घट्टकरणमपि सङ्घट्टमंशत
 आपादयतीति भावः ॥ ५ ॥

श्रीणीति । भूमौ भुवि शय्याप्रान्तदेशे इति भावः श्रीणी
 नितम्बः, अङ्गे उत्सङ्गे प्रियः प्रेमपात्रं जार इति भावः, मनसि
 भीतिः भयं पतिभयादिति भावः, पानीति पतिः रक्षक एव न तु प्रण-
 यीति भावः तस्य भुजे मौलिः सस्तकम् अन्वकारेपि हस्तबाह्वनया
 ज्ञास्यतीति तन्निवारणार्थमिति भावः, वदने मुखे गूढः संघट इति
 यावत् श्वासः श्वासातिरेके पल्लुरवबोधशङ्कयेति भावः । इदम् इत्थं
 सुरतं शोभनं सौन्दर्यमित्यर्थः रतं चेत् यदि, तदा त्रिदिव स्वर्गः
 त्वणम् अतितुच्छमिति यावत् स्वर्गसुखादपि तादृशं सुरतं स्मृहणीय-
 मिति भावः । परपुरुषेण सह गूढं रतवत्याः सखीं प्रति वचनमि-
 दम् ॥ ६ ॥

श्लिथन्निति । तस्मात् कान्वायाः जघनं कटिपुरोभागम् अल्पम्
 सन् पुनः पुनः श्लेषादावपि अपरितप्तं सन् श्लिथन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं
 चुम्बन्नं पश्यन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं च्छिन्नं
 तद्वदिव भारवन्नं च्छिन्नं पुनः पुनः स्मरामि । सखायं प्रति प्रोषि-
 तस्य नायकस्योक्तिरियम् ॥ ७ ॥

शिरसीति । हे सुसुखि ! सुवदने ! त्वया कान्दिन्द्याः वसुनायाः

चक्राङ्कितो भुजङ्गः कालिय इव सुमुखि कालिन्याः ॥८॥

शोच्यैव सा कशाङ्गी भूतिमयी भवतु गुणमयी वापि ।

स्रैहैकवश्य भवता त्यक्ता दीपेन वर्तिरिव ॥ ९ ॥

शुक इव दारुशलाकापञ्चरमनुदिवसवर्धमानो मे ।

कालिय इव तदाख्यः भुजङ्ग इव स भुजङ्गः पिङ्गः शिरसि चर-
णप्रहार पादताडनं प्रदाय निःसार्यतां दूरीक्रियतां तदपि तथापि
स चक्रेण कैतवेन चक्राकारचरणचिह्नेन च अङ्कितः कलाङ्कितः
चिह्नितश्च ते एवकारोऽत्राध्याहार्यः तवैवेत्यर्थः यदि चासौ कता-
पराधस्तथापि त्वदेकशरण इत्ययमनुकम्पप्रतामिति भावः । नानिनीं
प्रति सख्या अङ्कितरियम् । पक्षे यदि च कालियः चरणताडितः
असुनाया अपसार्थं ससुद्रं नीतः तथापि चरणचिह्नतत्वात् तयैवा-
श्रितः गरुडात् त्रातश्चेति कृष्णं प्रति कस्यचिदङ्कितः । उपसा-
लङ्कार ॥ ८ ॥

शोच्यैवेति । हे स्रैहैकवश्य ! प्रणयैकवशंवद ! न तु गुणादि-
भिर्वश्य इति भावः पक्षे तैलमात्रवशङ्कत ! दीपेन वर्तिरिव दशेव
भवता त्यक्ता विरहिता सा कशाङ्गी क्षीणाङ्गी एकत्र विरहदुःखात्
अन्धत्वं तैलाभावेन परिपुष्टतापगमादिति भावः भूतिमयी ऐश्वर्य-
प्रचुरा धनशालिनोत्तर्यः पक्षे भस्ममयी, भूतिभस्मनि सम्पदीत्वमरः ।
वापि अथवा गुणमयी अतिगुणवती पक्षे तन्तुप्रचुरा भवत्, किन्तु
शोच्यैव शोचनीया एव । स्त्रीणामैश्वर्यगुणयोगे सत्यपि प्रतिवाङ्म-
विरह एव महान् शोकनिष्ठयः, तस्मात् सा त्वया पूर्वं कृता स्रैह-
तया परित्यक्ता इदानीं त्वयि महान्तं स्रैहनाधास्यतीति त्वत्प्रण-
यो न विहातुं योग्य इति नायिकासख्या नायकं प्रति सान्त्वनवच-
नम् । श्लेषानुप्रगणितोपमालङ्कारः ॥ ९ ॥

शुक इति । अरस्य कामस्य विशिखेन शरेण दीक्ष्यं हृषं

क्लन्तति दयिताहृदयं शोकः स्मरविशिखतीक्ष्णमुखः ॥ १० ॥
 श्रुत्वाकस्त्रिकमरणं शुकसूनो, सकलकौतुकैकनिधेः ।
 ज्ञातो गृहिणीविनयव्यय आगत्यैव पथिकेन ॥ ११ ॥
 शीलितभुजङ्गभोगा क्रोडिनाभ्युद्धृतापि कृष्णेन ।
 अचलैव कीर्त्यते भूः किमशक्यं नाम वसुमत्याः ॥ १२ ॥

प्रारम्भ यस्य तथोक्तः पक्षे स्मरविशिखवत् तीक्ष्णं मुखं वदनं यस्य
 तथोक्तः अश्रुदिवस प्रतिदिन वर्द्धमानः वृद्धिं गच्छन् उभयत्र समान,
 शोकः सम्भाव्यमानमदुर्विरहजं दुःखमिति यावत् दारुशलाकापिञ्जरं
 काष्ठमयशलाकापुञ्जनिर्भतभावामसित्यर्थः शुक इव तदाख्यः पक्षि-
 विशेष इव मे सम दयिताया. कान्ताया हृदयं क्लन्तति खिन्ति
 व्यथयतीति भावः । उपसालङ्कारः । कथं त्वया देशान्तरं न गत-
 मिति वादिनं सखायं प्रति कस्यचित् गमनप्रतिबन्धकवचनम्
 ॥ १० ॥

श्रुत्विति । पथिकेन विदेशाटागतेन गृहिणेत्यर्थः आगत्यैव
 आगमनानन्तरमेव एवकारेणापरसुखात् श्रवणव्यवच्छेदः । सकल-
 कौतुकस्य समपानन्दस्य एकनिधेरेकमात्राश्रयस्य शुकसूनो शुकपक्षि-
 शावकस्य शुकसमस्य निजशिषोवां आकस्त्रिकम् अहेतुकं रोगादिकं
 विनैवेति भावः क. त्व श्रुत्वा गृहिण्या विनयस्य शिष्टाचारस्य व्ययः
 क्षयः अनदाचरन् नति यावत् ज्ञात विदितः । परपुरुषेण सह
 रसस्य बालकः शुको वा कदाचित् खामिने ज्ञापयिष्यतीति तदा-
 शङ्कया तस्मात्प्रमिति किमकार्यं नसतीनामिति भावः । कस्यचित्
 कसपि प्रति असतीचारित्वकथनमिदम् ॥ ११ ॥

शीलितेति । शीलितः आश्रितः भुजङ्गस्य वासुकेर्भोगः यथा
 तथोक्ता वासुकिशिरोवर्त्तनीत्यर्थः पक्षे शीलिताः कताः भुजङ्गैः
 पिङ्गैः स्मरैरित्यर्थः भोगाः बन्धा तथोक्ता क्रोडिने वराहकृपिषा

श्यामा विलोचनहरी बालेयं मनसि हन्त सञ्जन्ती ।

लुम्पति पूर्वकलत्रं धूमलता भित्तिचित्रमिव ॥ १३ ॥

शतशो गतिराहृत्तिः शतशः कण्ठावलम्बनं शतशः ।

शतशो बामीति वचः स्मरामि तस्याः प्रवासदिने ॥ १४ ॥

कण्ठेन पक्षे कण्ठेन वेनगपि गन्तव्यपुरेण क्रोडेन उत्सङ्गेन व्यभ्यु-
 हृतापि पानात्वात् अर्धं नीतापि पक्षे षडङ्गीत पि भूः पृथिवी अव-
 लैव त्पिरेव पक्षे अवाञ्छल्यवती एव भोक्तव्येते अद्दुष्यते । वसुधत्वाः
 पृथिव्याः पक्षे धनशास्त्रिन्याः कामिन्याः अशक्यम् अनीध्यं किम् ?
 न किञ्चपि तवेमेव सन्धिमित्यर्थः स्त्री बहुधनशास्त्रितया अकार्यकारिणी
 अपि लोभेः न दूष्यते इति भावः । तस्मान् त्वया धनशास्त्रिन्या
 परपुरुषः स्वच्छन्दं मन्यतामिति दूला नाशित्वा प्रति एवमुक्तप्रसङ्गदत्त
 उक्तिः ॥ १२ ॥

श्यामेति । हन्तेति शेट्फ्रुवकासवाशत् । श्यामा यौवनवती
 श्यामा यौवनसम्यग्गति वचनात् अस्या गौतकात् मनेदुष्या उष्ण-
 काले च शीतला । नवयौवनसम्यग्गता वा स्त्री श्यामेति कथ्यते इत्यु-
 क्तवचन्या विलोचनहरी नेत्रानन्ददायिनी अगएव मनसि सञ्जन्ती
 हृदयकूपेच्छर्थः इयं बाला नवोद्य कामिणी धूमलता भित्तिचित्रमिव
 कण्ठास्त्रनाटेऽप्यमिव पूर्वकलत्रं पूर्या षडङ्गीतं लुम्पति सर्बलवतीति
 भावः । धूमलतापक्षे श्यामा कण्ठावस्था विलोचनहरी अनुपातनेन
 नवनक्षेत्रजननीत्यर्थः । तद्वत्त्वा दान्तया प्रौढा परिभूयते इति
 भावः ॥ १३ ॥

शतश इति । प्रवासदिने अस्मिन् दिने अहं प्रोषितस्तस्मिन्नहनि
 तस्याः कान्तायाः सवाशे इति शेषः शतशः शतं शतं गतिः पुनः
 पुनर्गमनं शतशः आहृत्तिः पराङ्मुखगमनं शतशः कण्ठावलम्बनं समेति
 शेषः शतशः यानि गच्छामीति वचनं समेति शेषः स्मरामि । बह्वर्थं
 प्रति प्रोषितस्तस्मिन्नहनिवाचां वचनमिदम् ॥ १४ ॥

श्रुतपरपुष्टरवाभिः पृष्टो गोपीभिरभिमतं कृष्णः ।

ग्रंसति वंशस्तनितैः स्तनविनिहितलोचनोऽनुमतम् ॥ १५ ॥

शङ्करशिरसि निवेशितपदेति मा गर्वमुहङ्गेन्दुकले ।

फलमेतस्य भविष्यति तव चण्डीचरचरेणुमृजा ॥ १६ ॥

शान्दिशिशुरे समोरणदोलायितनीडनिर्द्धृतं वसति ।

कर्मैकशरणमगणितभयमश्रियिललेलि खगमिथुनम् ॥ १७ ॥

श्रुतेति । श्रुतः अक्षयिण परपुष्टाना कोकिलाना रयो याभिः
तथोक्ताभि गोपीभिः गोपाङ्गनाभिः अभिमत वाञ्छित पृष्टः क्लिप्त-
दानी कोकिलरवेणोद्घातितनदने काले विवेकमित्यलुपुक्त इत्यर्थः
कृष्णः स्तनेषु गोपीनामिति शेष विनिहिते शपितं लोचने नयने वेद
तथाभूतः मनु बशरानितै वेणुवैः अनुमतम् त्याजित्वादिग देहोति
अभिमतं चरानि कथयति ॥ १५ ॥

शङ्करोति । हे इन्दुकले ! चन्द्रेखे । अहं शङ्करस्य शिरसि निवेशित-
मदा निवेशनचरयः इति श्रुतोः गर्वः सा उद्वेग न कुरु । तव
चण्डिकाः लोभनायाः वीर्यां हरशिरसि पदं निदधस्वा इति भावः
शरणस्य शेषुत्तजा रजोमार्ज-सु एतस्य इदानीं हरशिरसि पदनि-
धानस्य फलं भविष्यति । पूर्वनायिका भर्तृशिरसि निहितपदा-
कालोक्य तां प्रति भवोदाखण्डा मा गर्वं वञ्च स्वसतिचिरादेव मत्-
वक्ष्या मद्-दूषितार्जने निवृत्ता भविष्यतीति वचनमिदम् । अपस्तुत-
प्रशंसाह्वार ॥ १६ ॥

शाखीति । खगमिथुन पक्षियुगलं शाखिनः पृच्छत्य शिखरे
शाखिपदेशे पतनच्छायायत्न्य तेन च बहूना जनानां विश्वासस्थानत्वं
सूचितम् । शाखापदेन पतनयोग्यत्व ध्वनितम् । समीरणेन वायुना
दोलायित कम्पित यत् नोडं कृत्वाद्यः तत्र निर्द्धृतं लुप्त्यतं समीरण-
पदेन निवारणानर्हविपत्सम्भावना सूचिता । कर्मैकशरणं कर्ममात्रा-

शुकं सुरतसमरनारद हृदयरहस्यै कसार सर्वज्ञ ।
 गुरुजनसमक्षमूक प्रसीद जम्बूफल दलय ॥ १८ ॥
 शिरसा वहसि कपर्दे रुद्र रुदित्वापि रजतमर्जयसि ।
 अस्याप्युदरस्यार्धं भवतस्तव वेत्ति कस्तत्त्वम् ॥ १९ ॥

वक्षस्व न यथाश्वाभिः कर्म कृतं तथैव फलं भोक्तव्यमिति इति निश्चयः
 भवत्स्वमानम् अत एव अगणितभयं निर्भीकं तथा व्यभिचिद्यः
 धन्यूनः क्लेशैर्यस्य तथाभूतं सत् वसति तिष्ठति । दृष्ट्वा कामियुगलं
 कथमावाभ्यां निर्विघ्नेन सुखं वस्तव्यमिति चिन्तयानं प्रति साहस-
 दानसूचकं वचनम् ॥ १७ ॥

शुकैति । हे शुक ! सुरतसमरनारद ! सुरतरंयासज्ज्ञेक ! हृद-
 यरहस्यस्य हृदयगोपनीयस्य वस्तुनः एकसार ! सुख्यसार ! सर्वज्ञ !
 गुरुजनानां समक्षे मूक ! निःशब्द ! प्रसीद प्रसन्नो भव जम्बूफलं दलय
 खण्डय भुङ्क्ष्वेत्यर्थः । शुकवक्षीमे कृतोपनायकसङ्कायाः कक्षांश्चिद्वं
 शुकः सर्वं जानाति, यदि गुरुजनसमक्षे मञ्जरितं निवेदयेत् तदा
 मञ्जदनिष्ठापतेदिति तथाभूतं शुकं प्रति प्रसादनवचनमिदम् ॥ १८ ॥

शिरसेति । हे रुद्र ! शिरसा कपर्दे जटाजूटं वराटक्षु
 वहसि, रुदित्वापि रोदनं कृत्वापि रजतम् अर्जयसि सोऽरोदीह
 यदरोदीह तत् रुद्रस्य रुद्रत्वमिति तस्य च रोदनात् रजतोत्पत्तिः
 यद्यपि अग्नौ वामं वसु च वन्दधत इत्यग्निरोदनात् रजतोत्पत्ति-
 कथाप्यष्टमूर्त्तितयाग्निहोरो रुद्र इति वक्तव्यः । अस्यापि चटरस्य
 अर्द्धं भजतस्तव हरिगौरीरूपतया हरिहररूपतया वेत्ति भावः तत्त्वं
 को जनः वेत्ति जानाति । एतादृशार्थांगमेऽपि अर्द्धं शरीरमपि-
 त्वभावं तवेति अज्ञो कार्पण्यमिति त्वञ्जरितं त्वयैव बोद्धव्यं नाभ्यै-
 रिति भावः । दम्पत्योरेकशरीरत्वात् एकतरापावे अपरस्य अर्धा-
 र्जने प्रयासातिशयोऽपि नोचित इति च भावः ॥ १९ ॥

श्रोतव्यैव सुधेव शीतांशुश्लेव दूरदृश्यैव ।

दुष्टभुजङ्गपरीति त्वं दीतकि न खलु नः स्पृश्या ॥ २० ॥

अवर्णाग्नीतपुरया समर्पयन्त्या प्रथस्य कुसुमानि ।

सदनदनुर्लतयेव त्वया वशं दूति नीतोऽस्मि ॥ २१ ॥

भाखाटकस्यखाटकवैखानसकरटपूज्य रट सुचिरम् ।

नादरपदमिह गणकाः प्रसाणपुरपो भवानेकः ॥ २२ ॥

श्रोतव्यैवेति । हे दुष्टभुजङ्गपरीते ! दुष्टवर्णाकीर्णो दुर्जनवद-
पस्ते च दीतकि ! त्वं हृद्येन अजुतमिव श्रोतव्यैव न त्वं भोक्तव्येति
एवकारार्थं । श्रोताशुक्रवेश चन्द्रकलेव दूरतः दृश्यैव न त्वं समीपे
इत्येवकारार्थं । अतः न अजुतकं न खलु नैव स्पृश्या स्पर्शयोग्या ।
शानान्तरानतां दुर्जनपरीता प्रति कर्त्तव्येति । अपस्तुतप्रशसा-
नकारः ॥ २० ॥

अवर्णेति । हे दूति ! अयमस्मि उपवीतः प्रापितः शुषः
सौन्दर्यादिः नादिकाया इति भावः यथा तथोक्तया, पक्षे शुषः
सौन्दर्यं वाग्व्यक्त्या वा । अत्रोक्त्या प्रथस्य नमस्कृत्य कुसुमानि
पुर्याणि नादिकाप्रेषिताणि चर्षयन्त्या, पक्षे प्रथस्य नञ्जीभूय कुसु-
मानि चर्षयन्त्या चर्षयन्त्या सदनदगराणां सुदनयत्वा इति भावः अतएव
सदनदनुर्लतयेव त्वया वशं नीतोऽस्मि । मयाऽवश्य-
मेव त्वद्वशमे स्थातव्या इति भावः । दूती प्रति नावकखोक्तिरिदम् ।
उपसादनकारः ॥ २१ ॥

भाखाटकेति । भाखाटकस्य दृक्षविशेषस्य शाखा एव उटज पर्थ-
शाखा तत्र वैखानरा, तामरा ये करटाः काकाः तेषु पूज्यं श्रेष्ठं ।
त्वं सुचिरम् अपरितं रटं शब्दायन्व, इह अस्मिन् प्रदेशे गणकाः
दैवज्ञाः न आदरपदं न आदरित्वं इत्यर्थः एको भवान् प्रसाणपुरम् ।
शुभादभिमर्त्यायकत्वे प्रासाणिक इत्यर्थः । त्वादृशमूर्खाधिष्ठिते देशे
निर्वासः न पूज्यन्ते इति भावः । अपस्तुतप्रशसानकारः ॥ २२ ॥

शशिरेखोपमकान्तेस्तवान्यपाणिन्नहं प्रयातायाः ।

मदनासिपुत्रिकाया इवाङ्गशोभां कर्द्ध्यति ॥ २३ ॥

शैथिल्येन भृता अपि भर्तुः कार्यं त्यजन्ति न सुवृत्ताः ।

बलिनाकृष्टे बाहौ बलयाः कूजन्ति धावन्ति ॥ २४ ॥

शयीति । शशिनश्चन्द्रस्य रेखोपमा कलासदृशो कान्तिर्यस्या-
स्तद्योक्तायाः अथवा चन्द्राङ्गश्रीसदृशकान्तेः अङ्गश्रीः कथ्यते रेखेति
कोपः । तत्र अन्यस्य मन्त्रिर्ज्ञातिरित्यनिरिक्तस्य पाणिन्नहं प्रयातायाः
अन्येन परिणीताया इत्यर्थः । मदनस्य असिपुत्रिकायैव कुरिकयैव अङ्ग-
शोभा शरीरनौन्द्यै कर्द्ध्यति निन्दति जन इति शेषः अयोग्य-
समागमादिति भावः । मदनस्य असिपुत्रिका मदनेनैव प्राज्ञा
नान्येन गृह्यता यथा शोभा प्राप्नोति तथा मन्त्रिर्दिष्टेन यूना परि-
गृह्यता यथा शोभा प्राप्नोति तथा अन्येन परिगृह्यता नेति फलि-
तार्थः । तस्मात् मन्त्रिर्दिष्टेनैव तस्येन तत्र सङ्गतिर्युक्ता नान्येनेति
भावः । दुत्या नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धारः ॥ २३ ॥

शैथिल्येनेति । शैथिल्येन श्लथीभावेन भृताः भृता अपि
पाणिता अपीत्यर्थः सुवृत्ताः नञ्चरिताः जनाः भर्तुः स्वामिनः कार्यं
न त्यजन्ति अपि तु कर्द्ध्यन्तेत्यर्थः । तथाह बलिना बलवता बाहौ
कृष्टे आकृष्टे मति बलयाः कृष्टयानि श्लथीभावेन गृह्यता इति
भावः कूजन्ति शब्दायन्ते धावन्ति चल्दन्ति च यावच्छक्यं भर्तृकृष्टं न
त्यजन्तीति भावः । अचेतनानां बलयानां सुवृत्तत्वादेवमाचरणं का
कथा सचेतनानामिति भावः ॥ २४ ॥

षकारादिः ।

षट्चरणक्रीटजुष्टं परागघुषपूर्णमायुधं त्यक्त्वा ।
त्वां मुष्टिमेयमध्यामधुना शक्तिं स्मरो वहति ॥ १ ॥

—

सक्काशादिः ।

सा दिवसयोग्यकृत्यव्यपदेशा केवलं गृह्णीषी ।
द्वितियेर्दिवसस्य परा तिथिरिव सेव्या निशि त्वमसि ॥१॥
स्मनूतननखलेखालम्बी तव धर्मविन्दुसन्दोहः ॥
आभाति पट्टसूत्रे प्रविशन्निव शौक्तिकप्रसरः ॥ २ ॥

षट्चरणेति । स्मरः कामः व्यायुधम् अस्त्रं पौष्पमिति भावः
षट्चरणाः भ्रमरा एव क्रीडाः तैजुष्टं निष्काशितं तथा परागाः
रजासि एव घुषाः काष्ठक्रीडिशेषाः तैः पूर्णं व्याप्तम् अतएव त्यक्त्वा
अधुना मुष्टिमेयमध्यां कशोदरौ त्वा शक्तिम् अस्त्रविशेषरूपां वहति ।
रूपकासङ्कारः । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरिवम् ॥ १ ॥

—

सेति । सा गृह्णीषी केवलं दिवसयोग्येषु कृत्येषु गृह्यपरि-
ष्कारणादिव्यापारेषु इत्यर्थः रूपदेशः नाम गृह्यस्त्रामिनीति आख्या
यस्यास्तथोक्ता । त्वं नवोढां प्रत्युक्तिरिति भावः द्वितिये तिथिद्वयवतो
दिवसस्य परा तिथिरिव निशि रजन्या सेव्या गृह्येति शेषः तस्मा-
त्त्वमेवास्त्रं प्रियेति कस्यायित् सख्या नवोढा प्रत्युक्तिरिवम् ॥ १ ॥

कनोत् । तव कर्मयोः नूतनःसु एतेन सरक्तत्वं सूच्यते ।
नखलेखालं नखधतविह्वेषु व्यासज्वने व्यापततीति तथाभूतः धर्मविन्दु-
निकरः स्वेदविन्दुसमूहः पट्टसूत्रे प्रविशन्निव शौक्तिकप्रसरः उक्ताम-

सौभाग्यगर्वमेका करोतु यूथस्य भूषणं करिषी ।
 अत्यायामवतोर्या मदान्धयोर्मध्यमधिवसति ॥ ३ ॥
 स्वचरणपीडानुमितत्वन्मौलिरुजाविनीतमाभार्या ।
 अपराद्धा सुभग त्वां स्वयमहमनुनेतुमायाता ॥ ४ ॥
 अहमयान् पीडयतः किं चक्रिणापि तैलकारस्य ।
 चालयति पार्थिवानपि यः स कुलालः पर चक्रौ ॥ ५ ॥

स्निग्धयः आभाति शोभते । उत्प्रेक्षाचङ्कारः । यस्या गायिका
 प्रति परिहासवचनमि.सू ॥ २ ॥

सौभाग्येति । यूथस्य गजसङ्घस्य भूषणम् अलङ्काररूपा एका
 करिषी इति नो सौभाग्यगर्वं प्रियवाह्यजसङ्घारं करोतु, या
 अत्यायामवतोः क्षतिमङ्गतोः मदान्धयो, करिषोः पध्मसु कधिप्तति
 अधितिष्ठति । सर्वसनोरघसम्पादनकारित्य सामान्यदनिताया भूषण-
 मिति भावः ॥ ३ ॥

स्वचरणेति । हे सुभग ! स्वचरणेन या पीडा प्रहारः तदा
 तिलपादप्रहारोत्थेर्ध्वं अदुनिता स्वबुद्ध्या तव वा मौलिरुजः शिर-
 पीडा तया विनीतसु अपनीतं मातृसख्यं विद्वेषः त्वदीति भावः यस्या
 तथाभूता अतएव अपराद्धा कृतापराधा अहं कथं त्वां अहनेतुम्
 आयाता । नायक प्रति मानिन्याः स्वयमागताया स्वामन्यपरि-
 हारकं वचनमिदम् ॥ ४ ॥

अहेति । अहं यान् तैलपचुरान् याम्बवानिति ध्वनिः
 पीडयतः पूर्ययतः क्लेशयतश्च तैलकारस्य तदाह्वजातिविशेषस्य चक्रो-
 ष्यापि तदाह्वयन्त्रविशेषेणापि बलेनापीति ध्वनिः किम् ? न किमपि
 भयोजनमित्यर्थः । यः पार्थिवानपि पृथिवीविकारान् घटादीनपि
 हृपानपीति ध्वनिः चालयति अशयतीति ध्वनिः । स कुलालः
 कुलकारं पर देवलं चक्रौ चक्रवान् बलवाह । अनुरक्तजनपी

सरले न वेद् भवती बहुभङ्गा बहुरसा बहुविवर्ता ।
 गतिरसतीनेत्राणां प्रेम्णां स्नीतस्वतीनां च ॥ ६ ॥
 सखि मध्याङ्गद्विगुणद्युमखिकरश्च णिपीडिता ह्याया ।
 मञ्जितुमिवालवाले परितस्तरुन्मूलमाश्रयति ॥ ७ ॥
 सखि शृषु मम प्रियोऽयं गेहं येनैव बर्त्सनायातः ।
 तन्नगरग्रामनदीः पृच्छति सममागतानन्यान् ॥ ८ ॥

योद्धनशत्रु, विदावणकारित्वमेव दज्जवतः ससुचितपिति स्नेषाद्युप्राणि-
 तया अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते ॥ ५ ॥

उरले इति । हे सरले । तुग्धे । अवतीनेत्राणां दुस्कारिणो-
 वयनानां प्रेम्णां स्नीतस्वतीनां नदीनाञ्च गतिः व्यापारः बहुवः
 भङ्गाः श्रोत्रिण्यविच्छेदतरङ्गरूपा इति भावः दृष्टा तद्यभूता बहुवः
 रसा रागद्वर्षजनरूपा यस्या तादृशी तथा बहवः विवर्तां सञ्जाजन-
 परिष्णानावर्तरूपा यस्या तथाविधा । भवती न वेद् न जानाति
 तदिति शेषः । तन्नात् त्वया प्रेम्णो गतिं दिविच्छ्य तथा प्रवर्त्सितव्यं
 अन्त न तु सन्नागरी त्या इति नाविद्या प्रति उख्या उपदेशवचनम् ।
 दीपकान्धार ॥ ६ ॥

सखीति । हे सखि । परितः समन्तात् मध्याङ्गे द्विगुणा या
 द्युमखेः सूर्यस्य करणा विरणानां श्रेणिः तत्रा पीडिता व्यधिता
 सन्नापितेति यावत् ह्याया आबवाद्ये मञ्जितुमिव तापशान्त्यर्थमिति
 भावः तरुन्मूलम् आश्रयति । एतच्च स्त्रीया यौवनमेव मध्याङ्गः,
 तत्र सूर्यरूपमदनसन्नाये कान्तसन्त्रयणमेव उपायः, तत्त्वया यथा ते
 कान्तसन्त्रयेण तापशान्तिः सन्त तथा कुर्वति नाविद्याया विरहिण्याः
 सखीं प्रति भङ्गप्रोक्तिः । उत्प्रेक्षावद्धारः ॥ ७ ॥

सखीति । हे सखि । इत्युच्चवधानं कुर्वति भावः समायं प्रियः
 येनैव बर्त्सना मार्गेषु गेहं मत्पितृरिति भावः आजातः आगतः, समं

सायं रविरनलमसी मदनशरं स च वियोगिनीचेतः ।

इदमपि तमःसमूहं सोऽपि नभो निर्भरं विशति ॥ ९ ॥

स्मरस्मरसमयपूरितकम्बुनिभो द्विगुणपीनगलनालः ।

शीर्णप्रासादीपरि जिगीपुरिव कलरवः कषति ॥ १० ॥

सह आगतान् अन्यान् जनान् तस्मिन् यत्ने नि वा नगरव्यासनद्यः
ता. पृच्छति अहदुक्ते । एवञ्च सदसुरागपरतन्त्राद्या आगमनकाले
तत्सङ्गरादित्यु अनवधानात् आगत्य सत्सङ्गत्या तुस्थित्या स्वसमर्थ-
व्याचारिण्यं प्रति तत्सङ्गरादिपृच्छेति स्वस्य पतिवान्मभ्यस्त्वचनपर
सखी प्रति वचननिदम् । अतएव सखीति सखीधनपदेनैव श्लिष्टिति
पदस्य गतार्थत्वेऽपि उदुपादानं स्वस्य गारव्यापनपरमेवेति सुधीभि-
र्भवम् । पिष्टवृद्धवाचिन्वा नायिकाया उक्तिरित्यम् ॥ ८ ॥

सायन्निनि । सायं सव्याकाले रविः सूर्यः । अनलम् अग्निम्,
असौ अग्निः सदनशरं, स च सदनगरं । वियोगिनीना विरहिणीना
चेतः शूद्रय, इदमपि वियोगिनीवेत्तेऽपि तमःसमूहं सोऽप्ययसञ्चान-
सुखम् अश्वशारवयञ्च, सोऽपि तमःसमूहं नभ आकाशं निर्भरम्
अत्यर्थं विशति आश्रयति । इजन्त्या मिरहिणीना चेतः सर्वं मूढ्यमर्थं
पश्यतीति भावः । विरहिण्याः सखीं प्रत्युक्त्वा रित्यम् ॥ ९ ॥

स्मरेति । कलरवः कपोतः सधुःश्रनिश्चेति श्रनि, गारावतः
कलरव इत्यमरः । स्मरस्य स्मरशब्दे सप्रसक्तकाले पूरितः आध्यातः
यः कम्बुः शङ्कुः तन्निभः तदनुदृशः, शङ्कुः स्यात् कम्बुरस्त्रियावित्त्व-
नरः । द्विगुणपीनस्य अतिस्कीत गलनालं कषटनखी यस्य तथोक्तः सन्
जिगीपुरिव विजयार्थीव शीर्षं च पुराणतया शीषावयवमेति यावत्
प्रासादस्य देवगिकेतनस्य, प्रासादो देवभूभुजासित्यमरः । उपरि
कषति कूजगि । अत्र स्मरेति विशेषणयुतकलरवपदेनोदीपकता
शीर्षपदेन पतनभयादन्यानागोहृषीवता प्रासादपदोपरिपदेन अन्धान-
वबोकीयत्वेन निर्भयसुरतस्म्यादनयोन्वता वातुप्रहारेण अनापी-

स्फुरद्भरमविरताशु ध्वनिरोधीलम्पकुचमिदं रुदितम् ।
 जानूपनिहितहस्तान्यस्तमुखं दक्षिणप्रकृतः ॥ ११ ॥
 स्वयमुपनीतैरशनेः पुष्पान्ती नीडनिर्वृतं दयितम् ।
 सहजप्रेमरसज्ञा सुभगागर्वं वक्त्री वहतु ॥ १२ ॥
 स्वरसेन वध्नतां करमादाने कण्टकोत्करैस्तुदताम् ।
 पिशुनानां पनसानां कोषाभोगोऽप्यविस्वास्यः ॥ १३ ॥

दकता च ध्वन्यते । तदेतत् सङ्घेतस्थानमिति कञ्चित् कौस्तुभं
 कस्यपि कामिनीं प्रति वचनमिदम् । स्वरसेनरसमयेत्यत्र सदनवीर-
 समरेति पाठान्तरम् ॥ १० ॥

स्फुरदिति । दक्षिणा सरसा प्रकृतिः स्रभावो यस्याः तथा-
 भूतायाः कामिन्याः स्फुरन् स्रन्दमानः अधरो यत्र तथोक्तम् अवि-
 रतानि अश्रूणि बाष्पाणि यत्र तथाभूतं ध्वनिरोधेन निःशब्दतयैत्यर्थः
 उत्कटः कस्यो ययोः तादृशौ कुचौ यत्र तादृश तथा जानुनि उप-
 षिते निहिते हस्तौ म्यस्तम् अर्पितं मुखं यत्र तथाविधम् इदम् इत्थं
 रुदितं भवतीति शेषः । नायिका प्रति सख्या उपदेशवचनमिदम् ॥११॥

स्वयमिति । सहज स्राभाविकम् अकृत्रिममित्यर्थः यत् प्रेम
 प्रणय तस्य रसज्ञा आस्त्रादाभिज्ञा वक्त्री स्वयमात्मना उपनीतैः समा-
 हृतैः अशनेः भक्ष्यद्वयैः नीडे कुखाये निर्वृतं सुखितं दयितं प्रियं
 वक् पुष्पान्ती अतएव सुभगागर्वं पतिवत्स्रभाहमित्यभिमानं वहतु ।
 पतिपरिचर्याकारिण्येव पतिवत्स्रभा भवतीति भावः । सख्या नायिकां
 प्रति उपदेशवचनम् ॥ १२ ॥

स्वरसेनेति । स्वरसेन स्त्रेच्छया अविचारेणेति भावः करं
 स्रपाद्यं राजस्रमिति यावत् वध्नता व्यवस्थापयताम् अन्यत्र स्वरसेन
 स्रनित्यांसेन करं हस्तं वध्नतां योजयतामित्यर्थः आदाने सहजे कर-
 खेति भावः अन्यत्र अभ्यन्तरस्य फलाना सहजे, कण्टकोत्करैः दुष्ट-
 किङ्करसमूहैः अन्यत्र स्ववहिस्रस्रच्यपावयवविशेषैः तुदता पीडयतां

सौभाग्यं दाक्षिण्यान्नैत्युपदिष्टं हरेण नरुचीनाम् ।
 वामार्धमेव देव्याः स्वपुःपित्ये निवेशयता ॥ १४ ॥
 सुभग स्रभवनभित्ती भवता संमर्द्य पीडिता सुतनुः ।
 सा पीडयैव जीवति दधती वैद्येषु विद्वेषम् ॥ १५ ॥
 सा गुणमयी स्वभावस्त्रच्छा हृतनुः कदप्रहायता ।

पिशुनाना दुर्जनाना राज्ञामिति शेषः पनसाना कष्टकिफकविशेषा-
 षाञ्च कोषामोगः धनाधिकारोऽपि अन्धन्तरपूर्वतापि च अन्ध्यास्यः
 शङ्कनीय इत्यर्थः । एभिः कोषाधिकारो मध्यर्पित इति धिया दुर्जना
 दुरभिप्रायपूर्वत्वात् कदापि न सेव्या इति भावः । दीपकाङ्क्षारः ॥१३॥

सौभाग्यमिति । 'स्त्रस्य वपुषः शरीरस्य शिल्पे रचनाविशेषे
 देव्या गौर्यां वामार्धमेव न तु दाक्षिण्यार्धमित्येवकारार्थः । दाक्षि-
 ष्यार्धस्य स्रशरीरत्वादिति भावः । निवेशयता स्थापयता हरति
 इति अिति हरत्वेन सर्वदुःखहरकेण शङ्करेण दाक्षिण्यात् शारल्यात्
 तद्वन्नेना युवतीना न तु स्वविराया ताना तदवस्थायी सारल्यमेव
 युक्तमिति भावः सौभाग्यं प्रतिवस्तुभ्यं न इति उपदिष्टम् । यदि
 प्रत्युर्वाङ्मयमिच्छसि तदा सरसता विहाय वामप्रकृतितया मानादिकं
 कर्त्तव्यमिति सख्या नायिका प्रत्युपदेशः ॥ १४ ॥

सुभगेति । हे सुभग ! त्वस्य भवनाभित्ती गृहकुलो भवता
 समर्द्यं सम्यक् मर्दनं कृत्वा पीडिता सा हृतनुः वैद्येषु चिकित्सकेषु
 विद्वेषं दधती सती पीडयैव पुनः पीडा प्राप्येत्याशयैवेति भावः जीवति
 प्राणिति । कदाचित् स्रभवनभित्ती यां केनापि व्यपदेशेन स्रवनागता
 गृहकुलाप्रितां बलात्कृत्य सातिशयाहारागसकरोः, सेदानीं तामेव
 पीडुं त्वत्त आकाङ्क्षति तत्ताननुगृहाणोति भावः । कृत्वा नाबकं
 प्रत्युक्तिः ॥ १५ ॥

सेति । गुणमयी सौन्दर्यादिगुणप्रचुरा स्रवणुष्मिता च स्रना-
 वेन प्रकृत्या स्रच्छा सरसा अधूत्त्वर्थः स्रभावयुक्ता च सरपद्मेण

भ्रमिता बहुमन्त्रविदा भवता काश्रीरमाखेव ॥ १६ ॥

सत्रीछिन्नतसुभगे सृष्टासृष्टेव किञ्चिदपयान्ती ।

अपसरसि सुन्दरि यथा यथा तथा सृशसि मम हृदयम् ॥ १७ ॥

सखि सुखयत्यवकाशप्राप्तः प्रेयान्यथा तथा न गृही ।

वातादवारितादपि भवति गवाक्षानिलः शीतः ॥ १८ ॥

पाणिप्रहृष्टेन आवृत्ता ऋषीनोत्तरेत्त्वर्घः पातिद्रव्यशास्त्रिणीति भावः
करे हस्ते यो अष्टः प्रहृष्टः तेन व्याजसा आश्रितेत्त्वर्घः सा सुतलुः
शोभनाङ्गी काश्रीरमाखेव सृष्टिद्वयगिव बहुमन्त्रविदा विविध-
मन्त्रणादृष्टेन विविधेन वाक्यालयेषु मनोरञ्जनज्ञाशब्देन नानाजन्म-
विघ्नेषु च अत्रिता ध्वजसं प्रापिता धूर्तिता च । तथा तवाहुरक्ता
सा, यथा त्वत्सङ्गाभिखापेषु त्वया वततं स्थानेषु स्थानेषु सञ्चारिता,
इदानीन्तु त्वया औदासीन्यमवकाशितमिति तत्सखी वृशलाक्षीं तत्
सासङ्गगृहाणेति भावः । सख्या नायकं प्रत्युक्तिः । केचित्तु ध्वजिता
भ्रान्ति नीतेति व्याख्याय काचित् सरला सामान्यवनिता कस्यापि
धूर्तिस्तु कलाकुशलता प्रेक्षासङ्गता न तस्मात् धनं कामयते इति तत्-
सख्या तं भूत्वं इति वचननिदर्शिति भावः वक्ष्यन्ति । उपसालङ्कारः
॥ १६ ॥

सत्रीछेति । सत्रीछ सख्यां वत् छिन्नं मन्दहासः सैन सुभगा
वह्निभा तत्सख्युद्धौ, सुन्दरि । किञ्चित् ईषत् सृष्टा च असृष्टा च
आकस्मिकसङ्गता लोकभीतिवशात् क्वचित् क्वचिदवयवे हस्तादौ सृष्टा
अन्वत् असृष्टा खेव अपयान्ती अपसरणार्थिनी यथा यथा अवयासि
तथा तथा मम हृदयं सृष्टसि । तथा च त्वया अपसरणे कृतेऽपि
मम हृदयं परित्यज्य गन्तुं न शक्यते तत् कथमपसरणप्रयासः,
आगच्छ सासङ्गगृहाणेति भावः । नायकस्तु नायिका प्रत्युक्तिरिवम्
॥ १७ ॥

सखीति । हे सखि ! अवकाशे सखे सङ्केतावसरे इति भावः

सततमवस्थितमुखे सखि निगिरन्ती गरुडमिव मिरां गुम्फम्
अवगणितौषधिमन्त्रा भुजङ्गि रक्तं विरञ्जयसि ॥ १८ ॥

स्यलकमलमुग्धवपुषा सातङ्गाङ्गस्थितैकचरणेन ।

आश्वासयति विसिन्याः कूले विसकण्ठिका शफरम् ॥२०॥

ब्राह्म. बन्धः प्रेयान् जार इति भावः, यथा सुखयति आनन्दवति
तथा गृह्णी गृह्णन्ती प्रति रक्षार्थं न सुखयतीत्यन्वयः । तथाङ्गि
गवाक्षानिह गवाक्षमार्गेण आगतः अनिहः जारोऽपि गवाक्षाद्यप-
मार्गेणायातीति प्रसिद्धिः । अवारितात् अनिषिद्धादपि वातात्
वाह्यादिति भावः, शीतः शीतलो भवति । प्रत्यावेवानुरञ्जयतीति
वादिनीं सखीं प्रति पररताया नाय्यां उक्तिरिवम् । यद्वा नायिकां
प्रतिरता कर्तुं सख्या उक्तिरिवम् । अत्र अर्थादौषधत् कामः प्रमु-
त्वात् कौशल्यम् । कर्तव्यत् ज्ञेयुः शारेषु तयादन्यत्र सन्त्य इति
कामशास्त्रसूत्रेणम् ॥ १८ ॥

सततमिति । हे भुजङ्गोव भुजङ्गी तत्सम्बुद्धौ, हे चण्डि !
सपि च सततम् अवस्थितमुखे कोद्यादाररक्तवदने सखि । त्वं गरुडमिव
विवमिव गिरा वाचां गुम्फं परम्परा निगिरन्ती वसन्ती अवगणितः
औषधिविह विनकरत्वादिति भावः, सन्धः सङ्कल्प यथा अन्यत्र
अवगणितौ औषधिमन्त्रौ यथा तथाभूता सती रक्तम् अतुरागवन्तं
जनं रक्तवन्तश्च जनं विरञ्जयसि विरक्तं करोषि रक्तमूर्ध्नं करोषि च ।
जुपितां कामिनीं प्रति तत्सख्या उक्तिः । ज्ञेयानुप्राणितोपमा-
लङ्कारः ॥ १८ ॥

स्यलेति । विसकण्ठिका बलाका, बलाका विसकण्ठिकेति कोषः ।
विसिन्याः मलिन्याः कूले बनीपे इत्यर्थः सातङ्गं सद्यङ्गं यथा तथा
अङ्गे स्थितः एकचरणो यस्य तथाभूतेन अतएव स्यले यत् कर्म
तद्वत् सुग्ध सुन्दरं यत् वपुः शरीरं तेन शफरं सत्सखिविशेषम् आश्वा-

सनखपद्मधिकगौरं नाभीमूलं निरंशुकं कृत्वा ।
 अनया सेवित पवन त्वं किं कृतमलयभृगुपातः ॥ २१ ॥
 सर्वाङ्गमर्पयन्ती लीला सुप्तं श्रमेण शय्यायाम् ।
 अलसमपि भाग्यवन्तं भजते पुरुषायितेव श्रीः ॥ २२ ॥
 सुदिनं तदेव यत्र स्मारं स्मारं वियोगदुःखानि ।
 आलिङ्गति सा गाढं पुन पुनर्यामिनीप्रथमे ॥ २३ ॥

सवति नाहं तव भक्तो वक्तु इति विश्वासवति । तथाच मत्सुखः
 कृमकभ्रमेण मत्समीपमागमिष्यति अहञ्जानायासेन त धरिष्यामीति
 धिरोति भावः । सायाविन्या एवं पुरुषः प्रतार्यते इति भावः ।
 अपस्तुतप्रबंधाबद्धारः ॥ २० ॥

सनखेति । हे पवन ! सनखपदं नखचतसहितम् अधिकगौरं
 नाभीमूलं जघनमित्यर्थः, निरंशुकं वसनम्बुधं कृत्वा अनया कामिन्वा
 सेवित ! त्वं कृतः मलयस्य पर्वतस्य भृगोः कटकत् पातो येन
 तादृशः किम् ? तादृशेन तपसा विना एतादृशफलबलाभो न स्यादिति
 भावः । तथाभूतया कान्तया सेवित पुरुषं प्रति सख्या अपस्तुत-
 प्रबंधया उक्तिरियम् ॥ २१ ॥

सर्वाङ्गमिति । लीला चपला कान्तसङ्गमे सट्टणा वा, लोच-
 नसट्टणयोरित्यभरः । काचित् श्रमेण शय्याया सुप्तं कान्तम् अल-
 समपि भाग्यवन्तं शौभाग्यशालिनं पुण्यवन्तमिति यावत् पुरुषायितेव
 विपरीतरतायिनीय श्रीर्लक्ष्मीः सर्वाङ्गमर्पयन्ती इती भजते सेवते ।
 उपसाबद्धारः ॥ २२ ॥

सुदिनमिति । तदेव सुदिनं शोभनं दिनं यत्र वा वियोगदुःखानि
 विरहक्षेयान् स्मारं स्मारं पुनः पुनः स्मृत्वा यासिनीप्रथमे प्रथमरात्रौ
 पुनः पुनः गाढम् आलिङ्गति । यासिनीप्रथमे इति त्वरातिशयं
 निर्लेपताश्च व्यनक्ति । शोभितस्य यस्याय इति उक्तिरियम् ॥ २३ ॥

सान्तर्भयं भुञ्जिष्या यथा यथाचरति समधिकां सेवाम् ।

साशङ्कसेष्यसभया तथा तथा गेहिनी तस्य ॥ २४ ॥

सुन्दरि दर्शयति यथा भवद्विपक्षस्य तत्सखी कान्तिम् ।

पतति तथा मम दृष्टिस्त्वदेकदासस्य सासूया ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरधरत्रणनखाङ्गपक्षावलीपदिनशयनैः ।

सुभगा सुभगेत्यनया सखि निखिला सुखरिता पत्नी ॥२६॥

सान्तर्भयमिति । भुञ्जिष्या किङ्करो, भुञ्जिष्या किङ्करो दासीत्व-
भर । सान्तर्भयं अशङ्कमित्यर्थः । स्नामिनी प्रास्यतीति शिवेति भावः,
यथा यथा समधिका सखाकर्तव्यामिति भावः । सेवाम् आचरति
गृह्णति इति भावः । गेहिनी गृहस्नामिनी तथा तथा तस्य
गृह्णति । साशङ्कसेष्यसभया भवतीति शेषः । किमिदानीमद्य मे पतिः
समधिकसेविकायामस्यानासक्त इति धिया साशङ्का, अशङ्कमनेनेयं
सङ्कतेति सेष्यां, एवञ्च मे महान्भयौ भावौ लोकावादावास्तेति सभयति
भावः । एवञ्च गृह्णत्या केवलं गृहकार्येषु व्यपवा न भवितव्यं
स्नामिशुभ्रवा च कर्तव्या यथा नान्या प्रविशतीति सखा नायिका
प्रत्युपदेष्ट ॥ २४ ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि । तव भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्या इति
भावः सखा भवद्विपक्षस्य त्वत्सपत्न्या । कान्तिं सौन्दर्यं यथा दर्शयति,
त्वदेकदासस्य केवलं त्वत्पुत्रसख्येति भावः । मम सासूया सद्वेषा दृष्टिः
तथा पतति तव विपक्षे इति भावः । सपत्नीं प्रति इत्तदृष्टिं कान्तिं
प्रति सेष्यां सुभगां कान्तां प्रति कामिनः सान्त्वनपचनमिदम् ॥ २५ ॥

स्वाधीनैरिति । हे सखि ! स्वाधीनैः स्नायत्तैः स्वयं कर्तुं
शक्यैरिति यावत् अधरत्रणं दन्तक्षतं नखाङ्कः नखक्षतं पक्षाणामव-
लोप पक्षरचनाप्रोच्छन्नमित्यर्थः दिनशयनं द्विवास्नापः तैः अनया
तव सपत्न्येति भावः सुभगा सुभगा अहमिति शेषः इति निखिला

सरित इव यस्य गेहे शुष्यन्ति विशालगीव्रजा नार्यः ।
 चारास्त्रेव स दृप्यति जलनिधिलहरीषु जलद इव ॥२७॥
 सकलकटकेकमण्डिनि कठिनीभूताशये शिखरदन्ति ।
 गिरिभुव इव तव मन्ये मन. शिला समभवच्चण्डि ॥२८॥
 सखि दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं प्रियजनेऽपि ।
 खल इव दुर्लक्ष्यस्तव विनतमुखस्योपरिस्थितः कोपः ॥२९॥

समया पक्षी सुखरिता चापितेति भाव । वास्तव स्नानिसौभाग्य-
 मन्वा नास्ति केवल त्वा मति विद्वेषवशात् एतत् कतमिति सपत्नी-
 सौभाग्यदुःखिता नायिका प्रत्युक्त्वा रवम् ॥ २६ ॥

सरित इति । यस्य गेहे विशालगीव्रजा मङ्गाकुलप्रसूता दृष्टु-
 र्गतनि स्तुताश्च नार्यं सरित इव न य इव शुष्यन्ति दुःखातिरेकात्
 सन्तापान्नेति भावः स जनः जलद इव मेघ इव चारास्त्रेव न तु
 दुरवास्त्रित्वेवकारार्थः । जलनिधेः ससुदृश लहरीषु तरङ्गेषु दृप्यति
 दृग्नि लभते । उपमालङ्कार ॥ २७ ॥

सकलेति । कदा शिल्पमैपुण्य तेन सञ्चित य कटक वल्लवः,
 कटको बलयोऽस्त्रिवामित्यमर । तेन एक केवल मसृज्यति भुजयतीति
 शरीरमिति भावः तथोक्त्वा तत्सम्बुद्धौ, पक्षे निाललक्षनितम्बैक-
 शोभिनि, कटकोऽस्त्री निजम्बोऽद्रेरित्यमर. । कठिनीभूताशये ।
 कठोरदृष्टये ! कठिनस्वभावे च शिखरा शिखावन्त दन्ता यस्यास्तत्-
 सम्बुद्धौ, पक्षे शृङ्गरूपदन्तशास्त्रिनि ! मण्डि कोपने ! गिरिभुव इव
 पार्वत्यभूमेरिव ते तव मनः शिला प्राषाण्यः समभवत् इति मन्ये
 तर्क्यानि । उपमालङ्कार ॥ २८ ॥

सखीति । हे सखि ! तव कोपः खल इव दुरवगाहः हेतोर्-
 नवगमात् खलबोद्धुमशक्यः गहनः निविडः दुरपनेय इति भावः,
 पक्षे दुर्लक्ष्यभावः कठिनश्च । प्रियजनेऽपि विप्रिय दुःखं विदधानः

स्नेहसचेलस्राता समपदी सप्त मण्डलीर्यान्ती ।

समदनदहनविकारा मनोहरा व्रीडिता नमति ॥ ३० ॥

सुरसप्रवर्तमानः संघातोऽयं समानवृत्तानाम् ।

एत्यैव भिन्नवृत्तैर्भङ्गुरितः काव्यसर्ग इव ॥ ३१ ॥

सर्वासामिव सखे पय इव सुरतं मनोहारि ।

अनयन् विनतं यत् सुखं तनेति शेषं तच्छ उपरि स्थितः अतुभवनोवर-
त्वेनेति भावः सुखावस्थां दृष्ट्वा कोपोऽनुभवीयते इति भावः । विनय-
सुखोपस्थित इति पाठे विनयः सुखे प्रारम्भे यस्य तादृशः उपस्थित
इत्यर्थः । अतएव दुर्लभ्यः कोपो जातो न वेति अत्ययितमशक्य
इत्यर्थः । उपमाबद्धारः । नायिका प्रति वक्ष्या अङ्कुरियन् ॥२६॥

स्नेहेति । स्नेहेन सत्त्वोद्भेदजनितेनेति भावः सवेदस्राता सव-
सनस्रानभाबिनी सप्ताना पदाना समाहारः सप्तपदी ती सप्तानां
मण्डलाना समाहारः सप्तमण्डली ता यान्ती गच्छन्ती यातेति वा
पाठः । विवाहोत्तरं कुशयिद्धकावसरे सप्तपदीमनस्य मण्डलाकारेण
सप्तवारम् अग्निप्रदक्षिणकरणस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः । अद-
दहनस्य कासाग्ने, विकारेण सङ्घिता सखामेति भावः अतएव मनो-
हरा व्रीडिता अञ्जिता च यतो नमति युष्मन्ति शेषः । एतेषु
तद्वय्याः प्रारण्य एव सुखयति न बाबिकाया इति कस्यचित् समधि
प्रत्युक्ति ॥ ३० ॥

सुरसेति । सुरसैः शोभनैः रसैः प्रवर्तमानः सङ्गायेन सङ्ग-
स्रिति भावः, पक्षे रसैः शृङ्गारादिभिः प्रवर्तमानः पचरन् समान-
वृत्तानाम् समस्रभावाना एकच्छन्दसाश्च अयं सङ्घातः समवायः
काव्यसर्ग इव भिन्नवृत्तैः विभिन्नधारितैः भिन्नच्छन्दोभिश्च एव
सङ्घत्वं भङ्गुरितः भङ्गं नीतः समापितश्च । समवृत्तयो भिन्नवृत्तिभिः
संबन्धात् विकारमापद्यन्ते, काव्यस्य सर्गः भिन्नच्छन्दा समाप्यते
चेति भावः ॥ ३१ ॥

सर्वासामिति । हे सखे ! सर्वासामिव नारीणां सुरतं प्रय इव

तस्या एव पुनः पुनरावृत्तौ दुग्धमिव मधुरम् ॥ ३२ ॥
 स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि या तेऽनुयाहिषी हृदिस्थापि ।
 दुष्टां न बुद्धिमिव तां गूढव्यभिचारिणीं वेत्सि ॥ ३३ ॥
 सपरावृत्तिं चरन्ती वात्येव तृणं मनोऽनवद्याङ्गि ।
 हरसि क्षिपसि तरलयसि भ्रमयसि तोलयसि पातयसि ॥ ३४ ॥

दुग्धमिव मनोहारि, पर तस्याः कामिन्या एव न त्वन्यासामित्येव-
 ज्ञारार्थः सुरतमिति भावः दुग्धमिव पुनः पुनरावृत्तौ पुनः पुनः करणे
 मधुरम् । यथा दुग्धं पुनः पुनरावृत्तितम् अतिमधुरं भवति तथा
 तस्या एव सुरतम् उत्तरोत्तरं मत्कारित्वात् मधुरतरमिति भावः ।
 सखायं प्रति कल्पचिह्नम् ॥ ३२ ॥

स्वप्ने इति । स्वप्नेऽपि यां न मुञ्चसि न त्यजसि, या ते तव
 हृदिस्था हृदयनिर्दिष्टा अतएव अनुयाहिषी अनुकम्पायाङ्गिनी
 तदनुपपन्नपालमपोत्सर्धं, दुष्टां बुद्धिमिव तां काम्या गूढव्यभिचारिणीं
 न वेत्सि ? न जानासि ? केचित् अनुयाहिषी अनुः पश्चात्
 तन्मनोरञ्जनानन्तरं याहिष्या परपुरुषगाभिनीति अर्थमाह । सखाय
 प्रति कल्पचिह्नम् ॥ ३३ ॥

सपरावृत्तीति । हे अनवद्याङ्गि ! सुन्दरि ! सपरावृत्तिं परा-
 वृत्तिं सहितं यथा तथा चरन्ती पुनः पुनः पश्चाद्विद्वत्तुखी चलन्ती-
 त्यर्थः, मनः सदीयमिति शेषः वात्या तृणमिव हरसि स्वाधीनं करो-
 पीत्यर्थः, क्षिपसि क्षिप्तं करोषि अवलोकनाभावपक्षे इति भावः, तर-
 लयसि चञ्चलं करोषि, भ्रमयसि आन्तं किमियं मय्यहुरागिणी न वेति
 सोह्वयसि, तोलयसि किमिदं धैर्यं च्युतं वा सुधीरमिति विवेक्तुं
 तृणादृण्डेन धारयसि, पातयसि दूरं गत्या आशाविध्वंसात् पातितं
 करोषि चेत्यर्थः । उपमासङ्गारः । कामिनीं कामपि चलन्तीभव-
 न्तीत्येव कामिनं उक्तिः ॥ ३४ ॥

सा बहुलक्षणभावा स्त्रीमात्रं वेति कितव तव तुष्यम् ।
 कोटिर्वराटिका वा द्यूतविधेः सर्व एव पणः ॥ ३५ ॥
 सा विरहदहना दृत्वा मृत्वापि जीवति वराक्री ।
 शारीव कितव भवतानुकूलिता पातितक्षेण ॥ ३६ ॥
 स्रग्धादेव खेदं जनयति न च मे ददाति निद्रातुम् ।
 प्रिय इव जघनांशुकमपि न निदाघः क्षणमपि क्षमते ॥ ३७ ॥

येति । हे कितव ! धूर्त ! उभयत्र एतयोऽर्थे । बहुला बहुलक्षणा शुभचिह्नाना मृगनयनत्वादीनां भावः कृता यस्याम् अथवा बहुलाः क्षणभावा उत्सवाभिज्ञाया यस्यास्तथाभूता सा तव रस-
 खीति भावः स्त्रीमात्रं सामान्या स्त्री वा इति तव तुष्यं वचनम् ।
 कोटिः कोटिसंख्यं वस्तु वराटिका वा सर्व एव द्यूतविधे देवन-
 व्यापारस्य पणः । देवनव्यापारे यथा खल्य बल वा सर्वमेव पण-
 त्वेन मृच्छते तथा निबोधस्य तव तुल्यक्षणा दुर्लभया वेति विवेका-
 भावात् तादृशीं शोभना नारीं परित्यज्य सामान्यनार्यामादर इति
 भावः । सख्या दुष्टनायकं प्रति भर्तृसनपर वचननिदम् ॥ ३५ ॥

येति । हे कितव ! विरहदहनेन विरहाग्निना दृत्वा दुःखिता
 सा वराक्री तर्पास्त्री अलुकम्पार्हेति भावः पातितक्षेण कृतकटाक्षेण
 पक्षे पातितपाथेन भवता अलुकम्पिता अलुकम्पिता पक्षे यत्र लक्ष्मी-
 क्षता शारीव कुटिकेव मृत्वा मृत्वापि जीवति । कटाक्षपातेन भवत्-
 प्राप्याशयेति भावः । पक्षे मरण द्यूतबञ्जारे अयोग्यत्वमिति
 बोध्यम् । नायकं प्रति दूत्या अक्षिरियम् ॥ ३६ ॥

स्रग्धादिति । निदाघः पीडनं प्रिय इव स्रग्धादेव खेदं जन-
 यति एकत्र मूलं पात् अन्यत्र उत्सोदयादिति भावः, मे मम निद्रात्वं
 न च ददाति, तथा क्षणमपि अत्यकाशमपि जघनांशुकमपि जघनवसन-
 मपि न क्षमते न मृच्छते प्रवृत्तिविवेकः । एवञ्च प्रतिक्ष्य सुरताचीं

सा भवती भावनया समयविरुद्धं मनोभवं बाला ।
 नूतनलतेव सुन्दर दोहदशक्त्या फलं वहति ॥ ३८ ॥
 स्मृशति नखैर्न च विबिखति
 सिचयं गृह्णाति न च विमोचयति ।
 न च मुञ्चति न च मद्यति
 नयति निशां सा न निद्राति ॥ ३९ ॥
 स्तनजघनद्वयमस्या लङ्घितमध्यः सखे मम कटाक्षः ।
 नोज्झति रोधस्रत्यास्तटद्वयं तीर्थंकाक इव ॥ ४० ॥

सत्प्रिय इति कल्याणित् सखीं प्रति स्वसौभाग्यकथनम् । उपसा-
 लङ्कारः ॥ ३७ ॥

सेति । हे सुन्दर । सा बाला भवत भावनया चिन्मनेन
 नूतनलता दोहदस्य बोधिता पादाबातस्रस्रसौघुच्छिष्टादिरूपस्य शक्त्या
 सामर्थ्येन फलमिव समयविरुद्धम् असामयिक बाल्ये मनोभवेद्रेका-
 तिथयवत्त्वं कामशास्त्रविरुद्धमिति भाव । मनोभवं काम वहति
 अतस्त्वया तत्सङ्गमात्रं यतस्वेति भाव । दूत्याः कामिर्न प्रत्युक्ति-
 रियम् ॥ ३८ ॥

स्मृशतीति । सा नखैः स्मृशति न च विबिखति सामिति शेषः,
 सिचयं वसनाञ्जल गृह्णाति न च विमोचयति सिचयमिति शेषः, न च
 मुञ्चति न च त्यजति न च मद्यति मत्तं करोति सामिति शेषः,
 नदृश्यमानेन वसनाञ्जलप्रकण्ठेन अमोचनेन च सत्सङ्गाभिवापवत्त्वं
 विवेकनाभावेन लज्जावत्त्वं सिचयप्रकण्ठेन तदविमोचनादिभिश्च सत्-
 सङ्गाभिवापित्वं सूच्यते । निशा नयति गमयति किन्तु न निद्राति ।
 एतेनास्या सुग्धालं व्यञ्जते । कल्याणित् सखाय प्रत्युक्तिरियम् ॥ ३९ ॥

स्तेति । हे सखे ! मम कटाक्षः अस्याः कामिन्वाः लङ्घितं
 मध्यं वेन तथाभूतः इदमध्यदेश इत्यर्थः रोधस्रत्यास्तटिन्याः तटद्वय

सत्रीडक्षितमन्दस्वसितं मां मा स्पृशेति शंसन्त्या ।

आकोपनेत्य वातायनं पिधाय स्थितं प्रियया ॥ ४१ ॥

सकरग्रहं सद्दितं साचीपं सनखमुष्टि सजिगीषम् ।

तस्याः सुरतं सुरतं प्राजापत्यक्रतुरतोऽन्यः ॥ ४२ ॥

तीर्थकाक इव स्तनजघनद्वयं स्तनद्वय जघनद्वयैत्यर्थं न लज्जाति न लज्जति । तीर्थकाको हि यथा यथा नटोमध्यसुद्वेदनेन ससुत्तीर्थे उभयोस्तटयोर्बलिमादत्ते तथा तथा सम कटाक्ष ज्ञान्याः कान्ताया मध्यदेशं दृष्ट्वा पश्चात् स्तने जघने च निपत्य तिष्ठताति भावः । सखायं प्रति कामिन उक्तिः ॥ ४० ॥

सत्रीडेति । प्रियया आकोपम् ईषत्कोपम् एव आश्रित्य स-
त्रीडक्षितमन्दस्वसित सत्रीड सख्यञ्च सखादिश्लोकनादिति भावः,
सक्षित कथमय सखीसमन्वयेवं प्रष्टव्य इति सविश्रब्ध तथा समन्द-
स्वसित सन्तोद्रेकात् किञ्चिदुच्छ्वाससाहृत यथा तथा ना सा स्पृशेति
शंसन्त्या- कथयन्त्या सखा वातायनं गवाक्ष पिधाय आच्छाद्य स्थितम्
एतेन गुप्तं विहरेति भावः । सखायं प्रति कस्यचित् कान्ताचरित-
वर्णनम् ॥ ४१ ॥

सकरग्रहमिति । सकरग्रहं निषेधार्थं छस्तग्रहसङ्घिन सद्दितं
सुगमत्वात् क्लेशबुद्ध्या रोदनसङ्घितं सनखमुष्टि नखमुष्टि नखक्षतपरि-
हारः तेन सङ्घितं विरागातिशयो ना भूदित्याशयेति भावः, तथा
सजिगीषं जयेच्छासङ्घितम् उत्तरोत्तर सुखातिशयबोधेन सख्ययाभि-
लाषेणातिप्रष्टव्यमिति यावत् तस्या कान्ताया सुरत शोभनं रत
सुरतं वातिशयसुखकरं रतमिति भावः । सुरतं सुरतमिति कदवी कद-
बीत्यादिवदधान्वरसक्रमितवाच्यत्व प्रकटयति । अत आद्यात् सुरतात्
अन्यः प्राजापत्यक्रतुः प्रजापतिदेवता यस्य सः प्राजापत्यः स चाबौ
क्रतुर्यज्ञश्चेति तथोक्तः विधेयप्राधान्यात् पु स्त्वम् । सन्तानार्थिना
प्राजापत्यक्रतुरनुधीयते, तस्य च फलसुत्तरत्वं पुत्रदाभरूपं तद्वत्

सखि न खलु निर्मलानां विदधत्यभिधानमपि मुखे मलिनाः
केनात्रावि पिकानां कुहं विहायेतरः शब्दः ॥ ४३ ॥

स्वल्पा इति रामबलैर्ये न्यस्ता नाशये पयोरामेः ।

ते शैलाः स्थितिमन्तो हन्त लघिन्मैव बहुमानः ॥ ४४ ॥

सा श्यामा तन्वङ्गी दहता शीतोपचारतीत्रेण ।

विरहेण पाण्डिमानं नीता तुहिनेन दूर्वेव ॥ ४५ ॥

अन्यासु नारीषु सङ्कतिरुत्तरत्न इतरूप फल जनयति न तदानीं
सुखातिशयरूप तस्यासु न तथा, सङ्कमकालेऽपि सुखातिशयजनक-
त्वादस्याः सुरतस्थेति भावः । स्वकार्यं प्रति कस्यचिदुक्तिः ॥ ४२ ॥

सखीति । हे सखि । मलिना जनाः निर्मलानाम् अभिधान-
मपि नात्रापि मुखे न खलु नैव विदधति नैव ुर्वन्ति । तयाहि कुहं
विहाय पिकानां कोकिलानां मुखे इति शेष इतरः अन्य शब्द
केन अत्रावि श्रुतः न केनापीत्यर्थः । मलिनात्मकपुरुषा मलिनात्मक-
मेव आकारयन्ति निर्मलात्मक न कोकिलाः कुहममावास्यामिवेति
त्वया तेषां त्वा प्रति अगण्यताचरण्ये चोभो न कार्य्य इति भावः ।
नाविका अपत्नीविहिता प्रति स्वल्पा सान्त्वनवचनसिद्धम् ॥ ४३ ॥

स्वल्पा इति । रामबलैः रघुपतिसेन्यैः वानरैः स्वल्पाः क्षुद्रा इति
हेनो ये शैलाः पयोरामेः ससुद्रस्य आशये अन्तः न न्यस्ता न
निक्षिप्ता सेदवन्धनार्थमिति भावः, ते शैलाः स्थितिमन्तः स्वस्थान-
स्थिता इत्यर्थः, हन्त खेदे हर्षे वा लघिन्मैव लाघवेनैव बहुमान
बह्वाटरः ये आत्मानं लघु मन्यन्ते ते एव सानभाज इति भावः ॥ ४४ ॥

येति । श्यामा यौवनयती, श्यामा यौवनसम्यस्येति, शीतकाले
भवेदुष्णा उष्णकाले च शीतला । नवयौवनसम्पन्ना सा स्त्री श्यामेति
गीयते इति च आख्यात् । अन्यत्र श्यामवर्णां तन्वङ्गी कथाङ्गी सा
कासिनी दहता सन्नापयता शीतोपचारेण शीतलप्रक्रियया चन्द्रचन्द-

सुनिरीक्षितनिश्चलकरवत्तमधाराजलोचिता न तथा ।
 सोत्कम्पेन मया सखि दृष्टा सा माद्यति स्म यथा ॥४६॥
 सखि मोघीकृतमदने पतिव्रते कस्तवादर्नं कुरुते ।
 नाश्रीषीर्भगवानपि स कामविद्धो हरः पूज्यः ॥ ४७ ॥

नादिसेवनेनेति भावः तीव्रः दाहः अत्युद्दीपकत्वादिति भावः तेन
 विरहेण विच्छेदेन तृष्टिनेन शिशिरेण दूर्वेव पाण्डुमानं पाण्डुत्वं
 श्रुतिमानमित्यर्थः मोता प्रापिता । अतिविरहेष्यादरा सा त्वया-
 लुक्कम्पनीयेति भावः । प्रोषितं प्रति दूत्या उज्जितः । उपसासङ्कारः
 ॥ ४५ ॥

सुनिरीक्षितेति । हे सखि ! सुनिरीक्षितः सुदृष्टः प्राक्
 शोभनत्वेन लङ्घीत इति भावः निश्चल स्थिर स्वकालव्यासङ्ग
 क्रीडनेन साध्वसाद्यभावादिति भावः करो यस्य तद्व्यक्तः यः बलुभः
 पतिरित्यर्थः तस्य धाराजलेन जलक्रीडायामिति भावः उचिता
 सिद्धा सती सा कामिनी तथा न माद्यति हृष्यति, यथा सोत्कम्पेन
 सातिशयं कम्पमानेन एतच्छाः पत्युर्दर्शनमवादिति भावः सखा दृष्टा
 अवसोकिता माद्यतीत्यनेनान्वयः । एतेन पतिमपेक्ष्य सा मय्यदुरागं
 दर्शितवती तदेतया सङ्गमस्य सङ्कतिर्विधेयेति भावः । सखीं वा
 पत्यदुरागिणी कथं त्वया सङ्कमनीयेति वादिनीं प्रति आरखोक्ति-
 रिबम् ॥ ४६ ॥

सखीति । मोघीकृतः विफलकृतः मदनी यथा तत्सम्बुद्धौ,
 पतिव्रते पतिमात्रादुरागिणि ! सखि ! कः जनः तव आदर्नं
 कुरुते ? न कोऽपीत्यर्थः । स भगवानपि हरः शिवः शिवचतुर्द-
 शीति यावत् कामविद्धः कामेन तदधिष्ठितत्वयोद्द्योति भावः विद्धः
 बञ्चित इत्यर्थः पूज्यः आदरणीय इत्यर्थः । तयोर्दशोयुक्तायाः शिव-
 चतुर्दशा व्रतविधायकत्वेनादरणीयत्वस्य शास्त्रसिद्धत्वादिति भावः ।
 इति न काश्रीषीः ? न श्रुतवत्सखि ? एवञ्च त्वया पातिव्रतं विहाय

सा मयि न दासबुद्धिर्न रतिर्नापि त्रपा न विश्वासः ।
 हस्त निरीक्ष्य नवोढां मन्ये वयमप्रिया जाताः ॥ ४८ ॥
 सुचिरायाते गृहिणी निशि भुक्ता दिनमुखे विदग्धयम् ।
 धवलनखाङ्गं निजवपुरकुङ्कुमार्द्रं न दर्शयति ॥ ४९ ॥
 स्तनजघनीरुप्रणयी गाढं लग्नी निवेशितस्त्रिहः ।
 प्रिय कालपरिणतिरियं विरज्यसे यन्नखाङ्ग इव ॥ ५० ॥

जारसङ्कतिः करणोयेति भावः । अर्चान्तरन्यासः । दूत्याः बाध्नीं
 प्रति जारसङ्कमनाय उक्त्वा रियम् ॥ ४७ ॥

येति । हस्त खेदे । नवोढा मया नवपरिणोतां वृद्धा क्वचि सा
 दासबुद्धिः, दासवत् इदं कुर्व इदं कुर्व इत्येवमाज्ञादानमिति भावः न
 अस्तीति गृहिण्या इति च सर्वत्र योज्य, रति अक्षुरागः नापि
 नेव, त्रपा कृष्णा गुरुजनदर्शनादिर्जाति भावः न, विश्वासश्च नायं
 नदप्रिय विश्वासीति प्रत्ययस्येत्यर्थः न । तत् वयम् व्याप्रया जाता
 इति मन्ये सन्भावयामि । सखायं गृहिणीवासांजिज्ञासु प्रति
 कस्यचित् नवपरिणतकृत्स्निरियम् ॥ ४८ ॥

सुचिरायाते इति । सुचिरायाते सुशीघ्रकाळानन्तरभागते पत्या०
 विति शेषः, निशि रात्रौ भुक्ता पत्या इति शत्रु विदग्धः चक्षुरा इयं
 गृहिणी दिनमुखे प्रातःकाले धवलनखाङ्गं स्तनखजघनीरुप्रणयी
 सङ्कमेनेति भावः, निजवपुरः स्वशरीरम् अकुङ्कुमार्द्रं न दर्शयति कुङ्कु-
 मार्द्रमेव दर्शयतीत्यर्थः । चातुर्येण पूर्वं जारसङ्कमजनितशुष्कनख-
 चिह्नं कुङ्कुमार्द्रं कृत्वा रात्रौ प्रतिसम्भोगात् नवजानमिव प्रातः पत्ये
 दर्शयतीति भावः । कथमहं जारसङ्कागचङ्गं पत्ये गोपयामि
 इति वीदिनीं नायिकां प्रति दूत्या भङ्गत्रा नोपनप्रकारकथन-
 मितम् ॥ ४९ ॥

स्तनोत् । हे प्रिये ! स्तनबोजघने जघनीं प्रक्षयी मीतिमाब्
 पद्ये कामशास्त्रे नखजघनदानस्य स्तनादित्येव एवाभेदानादिति भावः

सा विच्छाया निशि निशि सुतनुर्बहुतुहिनशीतले तले ।
ज्वलति त्वदीयविरहादोषधिरिव हिमवतः पृष्ठे ॥ ५१ ॥
सा नीरसे तव हृदि प्रविशति निर्याति न लभते स्थैर्यम् ।
सुन्दर सखी दिवसकरविम्बे तुहिनांशुरेखेव । ५२ ॥

नाहं लम्बः इडाबिम्बनकारी पक्षे अत्यन्तं निष्ठात इत्यर्थः निवेशित-
ल्लेहः बहुप्रणयः पक्षे अर्पिततैलः क्षत्रेषु तैलार्पणं वदनानिवार-
णार्थमिति भावः एतादृशोऽर्पित्वं यत् नखाङ्क इव नखाङ्कतचिह्न-
मिव विरज्यसे विरक्तो भवसि पक्षे अधिरन्मूढो भवसि इयं काञ्चन
परिणतिः परिणामः कालपरिणत्या नखाङ्कस्य शुष्कतया यथा
रक्षिमाभाव तथा तव मयि अतुरागाभाङ्ग इति भावः । प्राक्
बह्वातुरागं पश्चात् विरक्तं प्रति प्रति नायिकायाः खेदोक्तिरियम् ।
उपमाबह्वारः ॥ ५० ॥

सेति । सा सुतनुं सुन्दरी त्वदीयविरहात् विच्छाया विगत-
कान्तिः अन्यत्र प्रतिवस्वन्मूढा निशि निशि प्रतिरात्रं बहुतुहिनवत्
शीतलम् अन्यत्र बहुभस्त्रुच्छने शीतल तस्मिन् तले गत्यायां, तस्य
गत्याङ्कदारोऽप्यलम्बरः । हिमवतः पृष्ठे उपरि ओषधिरदृणज्योतिर्भूतेव
ज्वलति । दिवा गुरुजनभयेन लज्जया चास्या सन्तापपोषणं स्यात्
रात्रौ तु गिरा सन्त्यते इति सत्वरमियसहकम्पया भवति भावः ।
दूष्याः प्रोषितं नायकं प्रत्युक्तिरियम् । उपमा बह्वार ॥ ५१ ॥

सेति । हे सुन्दर । सा सखी दिवसकरविम्बे स्वर्यमश्लेषे
तुहिनांशुरेखेव चन्द्रकलेव तव नीरसे कठिने हृदि प्रविशति क्लेशेनेति
भावः, निर्याति निर्गच्छति, अतः स्थैर्यं स्थिरतां न लभते न सुस्थिरं
भवतीत्यर्थः, कथञ्चित् यदि त्वं तां शरसि ततस्तत्क्षणात् अन्यामङ्गात्
ता विस्मरसि तस्यात् कथं तस्या भैरवं स्यादिति भावः । तुहिनांशु-
रेखा आभावास्याया स्वर्यावन्नेष्वेव प्रविशति ततस्ततो निःसरति सेति

सुकुमारत्वं कान्तिर्नितान्तसरसत्वमान्तराश्च गुणाः ।
 किं नाम नेन्दुलेखे शशग्रहेष्वैव तव कथितम् ॥ ५३ ॥
 सौरभ्यमात्रमनसामास्तां मलयद्रुमस्य न विशेषः ।
 धर्मार्थिनां तथापि स सृग्यः पूजार्थमश्वत्यः ॥ ५४ ॥
 संवाहयति शयान यद्योपवीजयति गृहपतिं गृह्णिषी ।

ज्योतिर्विद् सभाजनन्तीति बोध्यम् । उपसाबह्वारः । नायक प्रति
 दूष्या उक्तिरियम् ॥ ५२ ॥

सुकुमारत्वमिति । हे इन्दुलेखे ! चन्द्रकले । तव सुकुमारत्वं
 कोमलत्व कान्तिः सौन्दर्यं नितान्तसरसत्वम् अत्यन्तरनिकलम् आन्तराः
 व्यभक्तरीत्या गुणाश्च एतत् सर्वं शशग्रहेष्वैव शशकान्त्रयेष्वैव शशजा-
 तीयद्रुमेष्वनङ्गता च तव किं नाम निश्चयेन न कथितम् ? अपि तु
 सर्वमेव कथितम् । तथाच शौक्यमाय्यादिसमया तव पद्मिनीत्व
 पद्मिनीत्वाच्च शशजातीयद्रुमसङ्गो रतिशास्त्रसम्मत इति भावः ।
 उक्तञ्च रतिमञ्जुष्याम् । भवति - कमलमेवा नासिकाद्युद्गन्धा न
 विरलकृचद्रुम्भा चारुकेशी कशाङ्गी । सृष्टवचनसुमीशा गीत-
 बाद्यादुत्पत्ता सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्धा इति, स्त्रीजितो
 गायकश्चैव नारीतत्पर सुखी । षडङ्गुलारीरञ्च स श्रीमान्
 शशको भव इति, शशके पद्मिनी तुष्टेति च । कक्षाञ्चित् कामपि
 प्रति प्रथमावचनसिद्धम् ॥ ५३ ॥

सौरभ्यमात्रमिति । सौरभ्यमात्रे सौगन्ध्यमात्रे शनो येषा
 तादृशानां मलयद्रुमस्य विशेष न आस्ता न तिष्ठतु अश्वत्थे इति शेषः,
 तथापि स अश्वत्यः धर्मार्थिना पूजार्थं सृग्यः अन्वेषणाय । बाह्य-
 प्रतिष्ठाशालिना सभादरः सामान्यजनैः क्रियते, धार्मिकैस्तु सदृष्टानां
 पूजानामेव सभादरः क्रियते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसाब-
 ह्वारः ॥ ५४ ॥

संवाहयतीति । गृह्णिषी शयानं गृहपतिं स्वाभिनं यथा

गृहवृत्तिविवरनिवेशितदृशस्तथाज्ञासनं यूनः ॥ ५५ ॥

सत्यं स्वल्पगुणेषु स्तब्धा सदृशे पुनर्भुजङ्गे सा ।

अर्पितकोटिः प्रणमति सुन्दर हरचापयष्टिरिव ॥ ५६ ॥

सर्वसहं महीमिव विधाय तां वाष्पवारिभिः पृष्णाम् ।

भवनान्तरमयमधुना सक्रान्तस्ती गुरुः प्रेमा ॥ ५७ ॥

सवाहयति हस्तेन शरीरं सटयति उपवीजवति च येनाह्य शीघ्रं
निद्रागमेन चैतन्यविरह स्यादिति भावः, गृहहृद्य इतेर्बटनस्य विवरे
रन्ध्रे निवेशिते ह्यो नेत्रे येन तथाविधस्य यूनः तरुणस्य चारुस्तीति
शेषं तथा आश्वासन मनसः स्वैर्यं सम्पादनमिति यावत् भवति, निर्द्रुत
एव पत्न्यौ अनया सत्समीपमागमिष्यते इति धियेति भावः ॥ ५५ ॥

सत्यमिति । हे सुन्दर । सा हरस्य चापयष्टिरिव धनुर्दण्ड
इव स्वल्पगुणेषु जनेषु अन्यत्र स्वल्पमोर्ध्वेषु सत्त्वं स्तब्धा निद्रुता
प्रणयाकारिणीति भावः, पक्षे न नञ्चा, पुनः क्विन्तु सदृशं समानगुण्ये
स्त्विति भावः, पक्षे योग्यमोर्ध्वं भुजङ्गे विष्टे पक्षे वास्तुकिरूपे सर्पे
अर्पितकोटिः दत्तकोटिसत्त्वकधना पक्षे दत्ताद्यभागा वर्ता प्रचलति
समासक्रा भवतीत्यर्थः पक्षे नतिभापद्यते इत्यर्थः, एतेनास्याः स्वधन-
व्ययेनापि स्वसदृशतरुण्ये सक्रान्तकरणेऽभिवापः न तु सामान्यगुण्ये
तरुण्ये इति यदि त्व तत्सदृशगुणशाला भवति तदा तस्या समा-
सक्रौ वतस्त्विति भावः । उपनाहङ्कारः । कस्याचित् कसपि युरान
प्रत्युक्तिरिबम् ॥ ५६ ॥

सर्वसहमिति । सर्वसहं त्वत्कृतापराधसमूहं सोढयतीसु
अन्यत्र तदास्यां महीमिव ता सत्सहोमिति शेषः वाष्पवारिभिः
अशुक्लं वाष्पनिःसारकजलैश्च अभिनववारिभिरिति यावत् अभि-
नववर्षस्य एव वाष्पोटयादिति भावः पूर्णां विज्ञा विधाय कन्या
व्ययं ते तव गुरुमेहान् वृहत्कृतिश्च प्रेमा अधुना सास्त्रतं भवनान्तरं
गृहान्तरं नाधिकान्तरमिति भावः, राश्यन्तरश्च संक्रान्तः गतः । वारि-

सम्भवति न खलु रक्षा सरसानां प्रकृतिचपलचरितानाम् ।
 अनुभवति हरशिरस्यपि भुजङ्गपरिशीलनं गङ्गा ॥ ५८ ॥
 सुलभेषु कमलकेसरकेतकमाकन्दकुन्दकुसुमेषु ।
 वाञ्छति मनोरथान्धा मधुपी स्मरधनुषि गुणाभावम् ॥ ५९ ॥
 सा लज्जिता सपत्नी कुपिता भीतः प्रियः सखी सुखिता ।
 बालायाः पीडायां निदानिते जागरे वैद्यैः । ६० ॥

पूर्या मङ्गी कत्वा पश्चात् सञ्चरते गुरुरिति ज्योतिर्विद् । इरश्च
 ते नाह्वयितमिति सख्या कर्मापि प्रत्युच्यते । श्लेषानुप्राणिता
 उपमा ॥ ५७ ॥

सम्भवतीति । सरसानां शृङ्गाररसवतीनां सजलानाञ्च अतएव
 प्रकृत्या स्वभावेन चपल चरितं यासां तासां नारीणांमिति शेषः । रक्षा न
 खलु नैव भवति, प्रकृतिचपला नार्यः न केन पि रक्षितं शक्यन्ते इति
 भावः । तथाहि हरशिरसि अस्मि का कथान्यत्रेति भावः स्थितेत्युक्तं
 गङ्गा भुजङ्गपरिशीलनं सर्पसङ्कति विटसङ्कष्टं, भुजङ्गो विटसर्पदोरित्स्व-
 क्षरः । अनुभवति भजते इत्यर्थः । श्लेषानुप्राणितार्थान्तरन्यासो-
 ऽलङ्कारः ॥ ५८ ॥

सुलभेष्विति । मनोरथेन अभिलाषेण अन्धा विवेकाभाववती-
 त्वर्थः । मधुपी अमरी कमलादिपुष्पेषु सुलभेष्वपि स्मरधनुषि कान-
 कार्मुके कुसुमभूते इति भावः गुणभावं मौर्वीभावस्य अथच अप्राधान्य
 वाञ्छति अभिलषति । सत्सु बल्लभु नायकेषु अपि या यत्प्रेमा-
 सक्ता, सा तस्मिन् बल्लभस्य अप्राधान्यं लभमानापि सभासक्ति
 कुर्वते इति भावः । अप्रस्तमशसालङ्कारः ॥ ५९ ॥

इति । बालायाः नवोढायाः पीडाया कथमित्यं पीडितेति
 पृष्ठायापिति भावः वैद्यैः चिकित्सकैः जागरे रात्रिजागरणे निदा-
 निते कारणज्ञेन निधीते इति वा बाला लज्जिता पतिवृत्तप्रका-

सुचिरागतस्य संवाहनच्छलेनाङ्गमङ्गमालिङ्गम् ।

पुष्यति च मानचर्चां गृह्णीषी सफलयति चोत्कलिकाम् ६१

सा सर्वथैव रक्ता रागं गुञ्जिव न तु मुखे बहति ।

वचनपटोस्तव रागः क्षेत्रलमास्ये शुक्लस्यैव ॥ ६२ ॥

सायं कान्तभुजान्तरपतिता रतिनीतसकलरजनीका ।

उषसि ददती प्रदीपं सखीभिरुपहस्यते बाला ॥ ६३ ॥

शादति भावः सपत्न्या पूर्वपरिचोता गृह्णीषीत्यर्थः कुपिता परिर्वे-
ऽस्यामन्नहुरक्त इति धियेति भावः, प्रियः पतिः भीतः गृह्णीष्याः
नकायात् अपराधि-येति भावः । सखी बाबाया इति शेषः सु खता
सख्या प्रियवाङ्मन्त्रज्ञानानिति भावः ॥ ६० ॥

सुचिरागतस्योत । गृह्णीषी सुचिरागतस्य टीषेक-कारणम्
आगतस्य प्रत्यु-रति शेषः प्रवाह्य च्छेव गात्रवदेनव्याजेन प्रकृ-
ष्यङ्कं प्रत्यङ्कत आनिङ्कत न-त-वे कु आभिमानमत्ता पुष्यति च रति
च उत्कण्ठितास उत्कण्ठा परिशङ्काभावजनितामिति भावः सतक-
यति च रिराकरोत च ॥ ६१ ॥

लेति । सा मम सखीति शेषः सर्वथैव सर्वप्रकारेणैव रक्ता
अपुरागिष्याः त्वयति शेषः पुष्पेव गुञ्जाफलमिव सुखे रागस्य अह-
राग लोहलस्य न तु बहति नैव प्र-दयति नैव धारयति च । वचन-
पटोः कथासहस्रस्य तव रागं शुक्लस्यैव क्षेत्रलम् व्याख्ये सुखे न त्वन्य-
त्वेति भावः । सख्या नायक प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबह्वारः ॥ ६२ ॥

सायमिति । सायं सन्ध्यासमये कान्तस्य भुजान्तरे वसति
पतिता रत्या सुरतेन नीता वापिता सकला रजनी यथा तथाभूता
सती उषसि प्रभाते प्रदीपं ददती बाला सखीभिः उपहस्यते । साय-
न्तनकार्यस्य प्रदीपदा-स्याय समय इति सत्वा रालिजानरम्येन कान्ता
सायंकाळ एवार्थात् सन्ध्याना प्रदीपदातीं सुधा प्रति सखीभि-
रुपहास इति भावः ॥ ६३ ॥

सा तीक्ष्णमानदहना महतः स्नेहस्य दुर्लभः पाकः ।
 त्वां दूर्वीमिव दूति प्रयासयन्नस्मि विश्वस्तः ॥ ६४ ॥
 स्नेहक्षतिर्जिगीषा समरः प्राणव्ययावधिः करिणाम् ।
 न वितनुते कमनर्थं दन्तिनि तव यौवनोद्भेदः ॥ ६५ ॥

सदनादपैति दयितो

हसति सखी विशति धरणिमिव बाला ।

ज्वलति सपत्नी कीरे

जल्पति मुग्धे प्रसीदेति ॥ ६६ ॥

सेति । हे दूति ! सा नारी तीक्ष्णमानदहनानाम्नि-
 बस्यास्तथाभूता । महतः स्नेहस्य प्रेक्षणं तैलस्य च पाकः परिपाकः
 दुर्लभः दुष्प्राप्यम् । महत् प्रेम प्रायेण न परिपच्यते इति भावः
 किन्तु त्वां दूर्वीमिव प्रयासयन् यातायाताभ्यां क्लेशयन् चालयन् च
 विश्वस्त विश्वासं गत अस्मि, यथा दूर्वीचालनेन महानैवं सुपरिपकं
 दृश्यते तथा तव प्रयासेन कश्चित् सा लभ्यते इति मे प्रत्यय इति
 भावः । उपमानाङ्कारः । दूर्वीं प्रति नायकस्योत्तिरिवम् ॥ ६४ ॥

स्नेहेति । हे दन्तिनि ! हस्तिनि ! तव यौवनोद्भेदः
 तारुण्यविकासः करिणां हस्तिनां कमनर्थं न वितनुते न जनयति
 अपि संसेवत्यर्थम् । तथाहि स्नेहस्य अन्योन्यप्रणयस्य क्षतिनाशः,
 जिगीषा पराजयमासना, तथा प्राणव्ययः जीवननाश अवधिर्बन्धु-
 तादृशः समरः सप्रामः, तथाच त्वदर्थं तरुणा परस्पर स्नेह-
 पाशादिकं सर्वं परित्यजन्तीति भावः । अपस्तुप्रशंसया काञ्चित्
 प्रति कस्याञ्चिर्दात्त ॥ ६५ ॥

सदनादिति । मुग्धे प्रसीद इति कीरे शुके जल्पति सति
 दयितः प्रियः सदनात् वासगृहात् अपैति अप्रमच्छति गृहस्थ्या
 भवादिति भावः सखी बालाया इति शेषः हसति खसख्याः

सङ्कुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां मनोमात्रविष्णु रत्नदनाम् ।
 दयितां भजामि सुग्धामिव तुहिन तव प्रसादेन ॥ ६७ ॥
 सखि लग्नैव वसन्ती सदाशये महति रसमये तस्य ।
 वाडवशिखेव सिन्धोर्न मनागप्यार्द्रतां भजसि ॥ ६८ ॥
 सखि मिहिरोद्गमनादिप्रसोदमपिधाय सोऽयन्नवसाने ।
 बन्धोऽवधिवासर इव तुषारदिवसः कदर्थयति ॥ ६९ ॥

प्रियवाङ्मध्यज्ञानादिति भावः वासा धरणिमिव विप्रति लज्जयेति भावः उपलब्धी ज्वरति क्रोधादिति भावः ॥ ६६ ॥

सङ्कुचिताङ्गीसिति । हे तुहिन ! शिशिर ! तव प्रसादेन अनुपप्रेष्य दयिता सङ्कुचिताङ्गीं द्विगुणांशुकां द्विगुणान्वितां मनो-
 नाले न तु वञ्चिरित भावः विष्णु रत्न प्रसरन् मद्रम कसं यस्या-
 स्नाम् अतएव सुग्धामिव वासासिव भजामि सेव । उपसातङ्कार-
 ॥ ६७ ॥

सखीति । हे सखि ! महति उदारे गभीरे च रसमये प्रेसपूर्णे
 जलमये च तस्य फालशु आगमे अन्न करणे अभ्यन्तरे च लग्नैव
 निवृत्तस्थिते, वसन्तो त्वं सिन्धोः समुद्रस्य वाडवशिखेः वाडवानल-
 ज्वालेन मनागपि वृत्तासपि आर्द्रता सदसत्त्वं न भजसि न प्राप्नोषि ।
 स त्वयि नितरात्सलल त्वत्सु सततं क्लृप्ताभाप्रबसीत्युत्पाद्यते तवनि
 भावः । सख्याः क्रीडना नायिका प्रति वचनमिदम् । उपसात-
 ङ्कार ॥ ६८ ॥

सखीति । हे सखि । मिहिरोद्गमनादि उदय-
 प्रथति प्रसोदम् अगन्दम् अपिधाय आच्छाद्य दत्त्वेति यावत् सोऽयं
 तुषारदिवसः चिन्मदिनं बन्धु विफलं नायकागमनाभावादिति भावः
 अवधिवासर इव अनुपप्रेष्य दिने मयागन्तव्यमित्यवधारितदिनमिव
 अवधाने मेमे कदर्थयति क्लेशयति शीतप्रादुर्भावेन नायकानामगमनेन

सुरभवने तरुणाभ्यां परस्मैराकृष्टदृष्टिहृदयाभ्याम् ।
 देवार्चनार्थमुद्यतमन्योन्यस्वार्पित कुसुमम् ॥ ७० ॥
 साय कुशेशयान्तर्मधुपानां निर्यतां नादः ।
 मित्रव्यसनविषस्यैः कमलैराक्रन्द इव मुक्तः ॥ ७१ ॥
 सुप्रहृति जन्युनिमित्ते मयैव विहितेऽपि वेपमानोरुः ।
 न सखीनामपि रुदती ममैव वक्षःस्थले पतिता ॥ ७२ ॥

वेति भावः । यथावधिदिवसे अद्य आगन्निप्रति कान्त इति प्रात-
 रानन्दः पश्चात् तदनागमनाय अपमाने तु स्वातिशयः तथा ह्येवन्ते
 प्रातः सुप्रहृदिवात् शीतारगजेभानन्दः पश्चात् तस्यास्तगमने शीत-
 प्रादुर्भावात् क्लेषार्तिशय इति भावः । उपकाण्डद्वारः । सखीं प्रातः
 नार्थिकाया अङ्गः ॥ ६८ ॥

शुभेति । सुरभाने देवशब्दे तरुणाभ्यां युवभ्यां परस्मैराक् आक्रन्दे
 दृष्टिपृष्टये यथासमनी आभ्यां तथाभूताभ्यां रुदभ्यां देवताप्येनार्थम्
 उद्यतं कुसुमम् अन्योन्यस्व परस्परं युना युवताः युवता च युन
 इत्यर्थः अर्पितं दत्तम् । एतेऽपि उपकारपुराणोपपत्ता दार्शिता ॥ ७० ॥

सायमिति । साय सख्यावपये नियता निर्गच्छता भाविकमल-
 सङ्कोचभियेता भावः कुशेशयान्तर्मधुपानां कमलान्तर्वर्त्तिभ्रमराणां
 नादः सुल्लग्न मित्रस्य स्वर्ग्यस्य सुसुप्त्य व्यगने अस्तमितौ विपदि न
 विषस्यै विषाद गतं कमलैः आक्रन्द इत्येव रोदनमिव उक्तः एतः ।
 उपमेकाण्डद्वारः ॥ ७१ ॥

सुप्रहृतीति । सुप्रहृति अत्युत्कृष्टे मन्युनिमित्ते कोपकारणे
 मया एव विहिते कृते अपि सेत्स्यञ्चाचार्यं वेपमानोरुः कम्पमानोरुः
 रुदती सती सखीनामपि न ममैव वक्षःस्थले पतिता । एतेनास्मा
 रुदतया रोदनेनैव कामोऽपगम इति भावः । सख्याय प्रति नावकञ्च
 उक्तिः ॥ ७२ ॥

सुभग व्यजनविचालनशिथिलभुजाभूदियं वयस्यापि ।
 उद्वर्तनं न सख्याः समाप्यते किञ्चिदपगच्छ ॥ ७३ ॥
 सत्रीडा नखरदनार्पणेषु कुपिता प्रगाढमचिरोढा ।
 बहुयाच्चाचरणग्रहसाध्या रोषेण जातीयम् ॥ ७४ ॥
 सुगृहीतमलिनपक्षा लघवः परभेदिनः परं तीक्ष्णाः ।
 पुरुषा अपि विशिखा अपि गुणच्युताः कस्य न भयाय ॥ ७५ ॥

सुभगेति । हे सुभग । इयं वयस्यापि सखी अपि का कथा
 दास्यादेरित्वाप्रयञ्जार्थः व्यजनस्य विचालने विशेषचालने शिथिल-
 भुजा शिथिलहस्ता अभूत पुन पुनर्व्यजनचालनात् हस्तस्य शिथिल-
 त्वमशक्तेरिति भावः । सख्या उद्वर्तनम् उद्या तरेक किञ्चित् न
 समाप्यते न निवर्त्तते, अवगच्छ जानाहि । शत्रुं त्वया भवसखी
 अतुक्त्वमीयेति भाव । नायक प्रति सख्या उक्तमित्यम् ॥ ७३ ॥

सत्रीङ्गेति । सत्रीडा सख्य्या अतएव प्रगाढ यथा तथा नखर-
 दनार्पणेषु नखदन्तक्षतेषु कतेत्वित शेषः कुपिता इयम् अचिरोढा
 नखोढा रोषेण हेतुना बहुयाच्चा चरणग्रहसाध्या बहुभि-
 याच्चाभि चरणग्रहैः पादपतनेश्च साध्या सनाधेया शक्यकोपेति
 यावत् जाता । यतस्त्वया अविशिख्यास्यां तरुणीवत् विहृत तस्मात्
 इहानीं चाटुवचनचरणप्रणिपातादानास्याः कोपमपनयेति भावः ।
 सख्या नायकं प्रत्युक्तिरित्यम् ॥ ७४ ॥

सुगृहीतेति । सुगृहीतः सुदु अवलम्बितः मलिनः दुष्टः पक्ष-
 सहाय. यैः तद्योक्ताः स्रपसर्गेण त्यागानर्हत्वं तेन च उपदेशानर्हत्वं
 व्यन्यते । अन्यत्र सुगृहीतपक्षा मलिनश्च अर्थवशात् मलिनशब्दश्च
 पूर्वनिपातः सोढव्यः । लघवः नीचाः अन्यत्र क्षुद्रावयवाः परभेदिनः
 परपीडकाः परम् अत्यर्थं तीक्ष्णाः निष्ठुराः निशिताश्च पुरुषा अपि
 विशिखाः शरा अपि गुणच्युताः निर्गुणाः अन्यत्र मौर्वीनिःसृताः

स्वकपोलेन प्रकटीकृतं प्रसक्तत्वकारणं किमपि ।
 हिरदस्य दुर्जनस्य च मदं चकारैव दानमपि ॥ ७६ ॥
 सत्यं पतिरविदग्धः सा तु स्वधियैव निधुवने निपुणा ।
 मार्त्तिकमाधाय गुरुं धनुरधिगतमेकलव्येन ॥ ७७ ॥
 सौभाग्यज्ञानवान् स त्वयावधीर्यापमानमानीतः ।

सन्तः कस्य जनस्य भवाच्च न भवन्तीति शेष अपि तु सर्वं स्वैवेत्यर्थः ।
 अत्रापस्तुताना विशिखाना, प्रस्तुतानाञ्च पुरुषाणामेकधर्मसम्बन्धाद्दीप-
 कालङ्कारः । अथवा प्रस्तुतानामप्रस्तुताना वा उभयोपामेकधर्माभि-
 संबन्धात् तुल्ययोगितालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । अप्रस्तुतप्रस्तुतयो-
 र्दीपकस्तु निगदद्यते इति, पदार्थानां प्रस्तुतानामन्येषां वा यदा
 भवेत् । एकधर्माभिसम्बन्धः ख्यातदा तुल्ययोगितेति च ॥ ७५ ॥

स्वकपोलेनेति । हिरदस्य इति न दुर्जनस्य च स्वकपोलेन नि-
 जगण्डदेशेन अन्यत्र स्वसुखेनेति यावत् प्रकटीकृतम् आविष्कृतम्
 अन्यत्र सया इति निति व्यक्तीकृतं किमपि अनिर्वचनीयं प्रसक्तत्वस्य
 कारणं ह्येदभूतं दानमपि मदजलक्षरं धनत्यागश्चापि मदं सत्तता
 गर्हञ्च चकारैव । अत्रापि पूर्ववदलङ्कारद्वयम् ॥ ७६ ॥

सत्यमिति । पतिरविदग्धश्चात्तरः मूढ इति भावत् सत्वम् । सा तु
 कान्ता स्वस्य आत्मन धिया बुद्ध्या एव निधुवने सुरते निपुणा चतरा ।
 तथाहि एकलव्येन तदास्वनिषादेन मार्त्तिकं सृष्टिकानिमित्तं गुरुं
 द्रोणम् आधाय सत्याय धनुः धनुर्विद्येति यावत् अधिगतं शिक्षितम् ।
 पुरा एकलव्यो ज्ञान निषाद आचार्यं द्रोणसपगस्य अस्त्रविद्या मे
 देहीति प्रार्थिते गुरुणा नाहं निषादमध्याप्रयामीत्युक्तोऽसौ सृष्टिकया
 द्रोणं निर्माय तस्मात् सकला धनुर्विद्या तथा शिक्षितवान् यथार्जुनो-
 ऽपि तेन पराजित इति भारतमनुभव्यम् । अत्र विशेषेण सामा-
 न्यमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ७७ ॥

सौभाग्येति । सौभाग्येन तव वाङ्मन्त्रेनेति यावत् ज्ञानवान्

स्वं विरहपाण्डिमानं भस्मच्छानोपमं तनुते ॥ ७८ ॥
 सखि मम करञ्जतेलं बहुसन्देहं प्रहेष्यसीत्युदिता ।
 श्वशुरगृहगमनमिलितं वाष्पजलं संहृणोत्यसती ॥ ७९ ॥
 सदृश्यन्ति सुन्दरि कुलटाना तमसि दिततमसिकल्पे ।
 मौलिमणिदीपकलिका वर्तिनिभा भोगिनीऽध्वानम् ॥८०॥

अहं कान्ताया वल्लभ इत्यभिमानो स त्वया अवधीर्य्य अदज्ञात् अप-
 मानम् चानात् प्रापित सन् स्व निज विरहेषु तव विच्छेदेन
 पाण्डिमानं पाण्डुत्व भस्मना च्छानोपमं स्मृत्युपस्था तद्वत्ते धत्ते ।
 यथा कश्चिदाभमाना अवश्य त स्ववैराग्यात् भस्मात्प्राप्ता भवति
 तथाय ताद्वरजात् पाण्डुत्वरूपमस्त्राभिप्रसिद्धात् तदेन सन्तुगृहाणेति
 भावः । नायिका प्रति दूत्वा अक्तरियम् । उपम लक्ष्म ॥ ७८ ॥

वसति । हे सखि । बहुसन्देहं बहुवाच्यसमस्तं करञ्जतेलं
 बन्धव्यदेशस्य करञ्जवाहल्यादिति भावः करञ्जोत्पन्नेन तल्पे सङ्घतेन
 च्छाने सया कासुका प्रोखाया इति व्यञ्जते । मम प्रहेष्यसि प्रेष-
 यिष्यसि एतेन तदानयनव्याजेन तव सकाश कासुकप्रोष्य भावोति
 ध्वन्यते । इति उदिता उक्ता असती दुःख रिच्य का जनी श्वशुरगृहे
 गमने गमनकाले निजतम् आगत वाष्पजलं तदानवार सङ्घर्षोति
 प्रोच्छति प्रथम स्त्राभिलाषपूरणस्य श्वशुरगृहस्थितौ अवस्थावाधेनाङ्ग-
 पातः, ततश्च सङ्घा सङ्घतेन खेटासङ्घिबन्धावनावाधेन तत्सवरण-
 सिति भावः ॥ ७९ ॥

सन्दर्शयन्तीति । हे सुन्दरि । दिततमसिकल्पे विकृतमसि-
 सदृशे तमसि अन्वकारे मौलिमणिः शिरस्थरत्नेः दीपकलिका त्रेणा
 तादृशाः अतएव वर्तिनिभाः वर्तिसदृशाः भोगिनः सर्पाः विटाश्च
 कुलटानां दुश्चारिणीनाम् अध्वान मार्गं सन्दर्शयन्ति उक्तं प्रकाशयन्ती-
 त्थर्थः । भुजङ्गफणरत्नप्रकाशेन तव सार्गज्ञानं भर्तिनि अन्वकारे

सर्वं वन तृणाख्या पिहितं पीताः सितांशुरविताराः ।
 प्रध्वस्ताः पथ्यानी मलिनेनोद्गम्य मेघेन ॥ ८१ ॥
 सम्यगनिष्पन्नः सन् योऽर्थस्वरया स्वयं स्फुटीक्रियते ।
 स व्यङ्ग एव भवति प्रथमो विनतातनूज इव ॥ ८२ ॥
 सज्जन एव हि विद्या शोभायै भवति दुर्जने मोघा ।
 न विदूरदर्शनतया कैश्चिदुपादीयते गृध्रः ॥ ८३ ॥

कथं सदा सङ्घते गन्तव्यमिति शङ्का त्वया न कात्या । बहो काश-
 जानां तत्समभिध्याहारिणां शिरोरत्नप्रकाशेन तव मार्गज्ञानं भविष्य-
 तीत्यतो सदा त्वया गमनं निष्प्रयोजनमिति कस्याश्चित् दृष्ट्वा
 नायिका प्रत्युपदेशवचनम् । ज्ञेपोपनयोः संवृष्टिः ॥ ८० ॥

सर्वमिति । सन्निवेन मेघेन उद्गम्य उदित्य सर्वं वन तृणाख्या
 तृणनिचयेन पिहितम् आच्छादितं सितांशुरविताराः चन्द्रसूर्य्यनक्ष-
 त्राणि पीताः पस्ताः, पथ्यानि च प्रध्वस्ताः प्रकर्षेण क्षंसं पीताः ।
 दुर्जनोत्कर्षः सर्वेषां क्लेशायेति अप्रस्तुतप्रशंसया ध्वन्यते ॥ ८१ ॥

सम्यागति । सन् शोभनः योऽर्थः विषयः सम्यक् अनिष्पन्नः
 कबोत्पत्तेः प्रागवस्थित इति भावः असम्पूर्णं च त्वरया स्वयम्
 आत्मना स्फुटीक्रियते सः प्रथमो विनतातनूज इव व्यङ्ग इव व्यङ्ग
 एव विफल एव विकलाङ्ग एव च भवति । कात्यांशुत्पत्तेः प्राक्
 सन्नो न प्रकाश्य इति भावः । उपमालङ्कारः ॥ ८२ ॥

सज्जन इति । विद्या सज्जने एव शोभायै भवति सफलता भव-
 तीत्यर्थः दुर्जने मोघा विफला भवति । तथाहि कैश्चित् जनैः विदूर-
 दर्शनतया विशिष्टदूरदर्शित्वेन गृध्रः पक्षिविशेषः न उपादीयते न
 गृह्यते दूरदर्शी अयमिति न आद्रियते इति यावत् । अर्थात्तर-
 व्यासः ॥ ८३ ॥

सुभगं वदति जनस्तं निजपरिरिति नैष रोचते मद्भ्रम् ।
 पीयूषेऽपि हि भेषजभावोपनते भवत्यरुचिः ॥ ८४ ॥
 सौधगवाक्षगतापि हि दृष्टिस्तं स्थितिस्तप्रयत्नमपि ।
 हिमगिरिशिखरस्खलिता गङ्गैवैरावतं हरति ॥ ८५ ॥
 सहधर्मचारिणी मम परिच्छेदः सुतनु नेह सन्देहः ।
 न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नच्छायेव सज्जन्ती ॥ ८६ ॥
 सकलगुणैकनिकेतन दानववासेन धरणिरुहराज ।

सुभगमिति । जनः लोकः तं जनं मत्पतिमिति यावत् सुभगं
 सुन्दरं वदति, किन्तु निजपरिरिति हेतोः एषः जनः मद्भ्रं न
 रोचते न रुचिकरः भवतीत्यर्थः । हि तत्रापि पीयूषे अस्मत्ते
 भेषजभावेन शोधभावेन उपन प्राप्ते अरुचिः भवति । पतित्व-
 सेवासताकामप्राप्तिहेतुरात्त भावः । दानवन्वेन विशेषसमर्थमरूपो-
 ऽर्षान्तरात्स दूरी पति नायिकाया उक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

सौधेति । हिमगिरे शिखरात् खलिता च्युता गङ्गा रैरा-
 वतस्त्रिषु शोधयत्तु हस्यंस्तु गवाक्षगता वानाद्यनिहता दृष्टिः
 तवेति नैष - जनस्थितौ व्यवस्थाने मर्यादावाञ्छ क्तप्रयत्नं शिष्टा-
 चाररनखे प्रयत्नवन्तमपि हरति हि आकर्त्तयेव । उपनाबद्धारः ।
 कस्याश्च न नायिका प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८५ ॥

सज्जान्ता । हे सुतनु । सुन्दरि । सहधर्मिणी दृष्टिणी मम
 परिच्छेदः दृष्टोपकरणविशेषः इह अस्मान् विषये न सन्देहः न
 संशयः त्वया कार्यं इति शेषः, तं यतः सज्जन्ती सुसज्जिता सेवातत्-
 परा वा तुहिनदिनच्छन्ना हेमन्तदिवसात्तरणभूना कायेव न सुखयति,
 तस्यान्तमेव प्रियतमेति मामनुदृष्टायेति भावः । उपनाबद्धारः ।
 कश्चित्त आसपि प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

सकलेति हे सकलगुणनिकेतन सर्वगुणाधार धरणिरुह-

जातीऽति भूतले त्वं सतामनादेयफलकुसुमः ॥ ८० ॥

सुन्दरि ताडङ्गमयं चक्रमिवोद्वहति तावके कर्णे ।

निपतति निकामतीक्ष्णः कटाक्षबाणोऽर्जुनप्रणयी ॥ ८८ ॥

स्वाधीनैव फलद्विर्जनीपजीव्यत्वमुच्छ्रयच्छाया ।

सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशास्यन् ॥ ८९ ॥

राज ! वृत्रराज ! त्वं दानववासेन देव्याधिष्ठानेन भूतले पृथिव्या
सतां साधूनाम् अनादेयानि अपाङ्गाणि फलकुसुमानि यस्य तादृश-
जातं अस्मि । दृष्टसंवर्गात् त्वं सदगुणधनवानपि साधूनामेव
गणनीय इति अपस्तुनप्रशस्यया कस्यचित् क्वमपि प्रत्युक्तिरियम्
॥ ८० ॥

सुन्दरीति । हे सुन्दरि । तावके त्वदीये कर्णे ओले राधेये च
ताडङ्गमयं ताडङ्गं कर्णभूषणविशेषं तत् स्वरूपं चक्रमिव रथाङ्गमिव
उद्वहति धारयति ऊर्ध्वं नयति च निकामतीक्ष्णः अतिनिशित-
अर्जुनप्रणयी कृष्ण इत्यर्थः अर्जुनप्रेरितश्च कटाक्षबाणः कटाक्षरूप-
श्च निपतति । त्वया साकर्णकष्टः कटाक्ष इति भावः । पुरा
कर्णं मर्दानिसम्बरथचक्रम् उद्वर्तुमुपक्रान्तम अर्जुनः शरैश्च निजघा-
नेति भारतम् । नायकस्य नायिकां प्रत्युक्तिरियम् । श्रेयानुप्राणितो-
पसालङ्कारः । ८८ ॥

स्वाधीनैवेति । सत्पुंसः सज्जनस्य मरुभूरुह इव कठिनदेश-
जातपृथ्वयेव फलद्विं फलसम्पत्तिं स्वाधीना एव जनानाम् उप-
जीव्यत्वं स्वाधानमेवेति लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । उच्छ्रयच्छाया अशु-
द्यकान्तिः उद्वान्च्छाया च स्वाधीना शेच्छया फलसम्पत्तिच्छाया-
प्रदानकर्तृत्वं जनानामिति भावः, किन्तु जातगमात् दीर्घजीवनमात्रं
स्वभावमात्रञ्च व्याशास्यम् आकाङ्क्षणीयम् । साधवो दीर्घजीविनो भव-
न्विति मरुभूमौ वृत्राश्च जलसिक्ताः सन्त्विति लोकेराशास्यते इति
भावः । उपसालङ्कारः ॥ ८९ ॥

सन्तापमोहकस्यान् सम्पादयितुं निहन्तुमपि जन्तून् ।
 सखि दुर्जनस्य भूतिः प्रसरति दूरं ज्वरस्यैव ॥ ६० ॥
 सुखयतितरां न रक्षति परिचयक्षेत्रं गणाङ्गनेव श्रीः ।
 कुलकामिनीव नोज्झति वाग्देवी जन्मजन्मापि ॥ ६१ ॥
 स्वसदननिकटे नलिनीमभिनवजातच्छदां निरीक्ष्यैव ।
 हा गृहिणीति प्रलपंश्चिरागतः सखि पतिः पतितः ॥ ६२ ॥
 सखि चतुराननभावाद्दुःख्यं क्वापि नैव दर्शयति ।
 अयनेकहृदय एव द्रुहिण इव प्रियतमस्तदपि ॥ ६३ ॥

सन्तापेति । हे सखि । ज्वरस्यैव दुर्जनस्य भूतिः सखिद्विः स-
 न्तापमोहकस्यान् सम्पादयितुं जनचित्तं जनानामिति शेषः जन्तून्
 प्राणिन निहन्तुमपि नाशयितुमपि दूरम् अत्यर्थं प्रसरति परिवर्द्धते ।
 उपमालङ्कार ॥ ६० ॥

सुखयतितरामिति । श्रीलक्ष्मीं गणाङ्गनेव वेश्येव सुखयति-
 तराम् अतिशयेन सुखयति, किन्तु परिचयक्षेत्रं न रक्षति परिचितो-
 ऽवमिति नादर करोतीत्यर्थः । वाग्देवी सरस्वती कुलकामिनीव
 जन्म जन्म प्रतिजन्म अपि न उज्झति न त्वजति स्नामिनमिति
 आश्रयमिति वा । अत्रोपमयोः सखाष्टव्यतिरेकश्च ॥ ६१ ॥

स्वसदनेति । हे सखि ! स्वस्य स्वात्मनः सदननिकटे गृहस-
 न्तापे अभिनवजातच्छदा नूतनसज्जातपत्रांस् एतेन पुराणपत्राभावो
 बिरुदपीडानिवन्धन इति व्यज्यते । नलिनीं पद्मिनीं निरीक्ष्यैव
 दृष्ट्वैव चिरात् दीर्घकालात् परस्व आगतः पतिः हा गृहिणि कति
 क्लेशान् सद्द्विरङ्गेषालुभूतवत्यसीति भावः इति प्रलपन् वदन् पतितः
 मूर्च्छितः । नलिनीदलानि सलिनानि वीक्ष्यैवेति पाठान्तरम् ।
 कस्याश्चित् कामपि प्रत्युक्तिरिवम् ॥ ६२ ॥

सखीति । हे सखि ! अयं प्रियतमः चतुराननभावात् सुखस्य

सत्यं मधुरो नियतं वक्रो नूनं कलाधरो द्युतितः ।

स तु वेद न द्वितीयामकलङ्कः प्रतिपदिन्दुरिव ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादपि विचलति मज्जति जलधौ च नीचमपि भजते
निजपक्षरक्षमनाः सुजनो मैनाकशैल इव ॥ ८५ ॥

संवृणु वाष्पजलं सखि दृशमुपरज्याच्छनेन वक्ष्यैनाम् ।

चातुर्यात् चतुर्वदनत्वाच्च द्रुष्टिषु इव विधातेव क्वापि कस्यामपि
नाभ्यां कश्चिन्नपि जने च वैसुख्यं विसुखता प्रातिकूल्यमित्यर्थः सुखा-
भावयन्त्वञ्च वैव दर्शयति, तदपि तथापि एकस्या त्वयोति भावः
हृदयं यस्य तथाभूतं प्रचे एक हृदयं यस्य तथोक्तं । अथ चातु-
र्यात् सर्वासु त्वत्सपत्नीषु सुखे रागं दर्शयति परं त्वमेवास्य हृदय-
वासिनीत भावः । उपमाबह्वारः । नायिकां प्रति ब्रह्मा उक्ति-
रियम् ॥ ८३ ॥

सत्यमिति । स तु द्युतितः प्रियः । प्रतिपदिन्दुरिव प्रतिपञ्चन्द्र
इव मधुरः मिष्टभाषी मनोहरश्च सत्यं नियतं वक्रः वक्रोक्तिनिपुण
कुटिलकारश्च, नूनं निर्दिष्टं कलाधरः चतुःषष्टिविद्यानिपुणः कला-
वाञ्च तथा अकलङ्कः निर्दोषः आलिङ्ग्यरहितः न द्वितीयाम् अन्या
नारीमिति यावत् द्वितीया तिथिञ्च न वेद न जानाति । उपमा-
बह्वारः । नायिकायाः सखीं प्रत्युक्तिरियम् ॥ ८४ ॥

स्वस्थानादिति । निजपक्षरक्षमनाः स्वमतसस्थापनार्थी
स्वपक्षरक्षार्थी च सुजनः मैनाकशैल इव स्वस्थानात् विचलति अपि
जलधौ मज्जति च नीचं लुट्म् असुञ्जति भजते अपि । स्वाङ्गोक्त-
पालनाय सञ्जनात्वेन केनापि प्रकारेण प्रवर्त्तन्ते, न तत्र माना-
पमानकौशादिगणना तेषामिति भावः । पुरा पञ्चच्छेदनोद्यते शक्रे
मैनाकः पञ्चाय्यं ससुट्म् प्रविश्य सपञ्चः स्थित इति पुराणम् ।
उपमाबह्वारः ॥ ८५ ॥

सदृशिवति । हे सखि ! वाष्पजलं नयनवारि संवृणु दूरीकुरु,

दधितः पश्यतु पञ्चपङ्कजयोर्युगपदेव वचम् ॥ ८६ ॥

सा पाण्डुदुर्बलाङ्गी नयसि त्वं यत्र याति तत्रैव ।

कठिनीव कौतवविदो हस्तप्रहमातसाध्या ते ॥ ८७ ॥

सखि विश्वगच्छनीया तच्छीरिव कमलसुखि कदर्यस्य ।

त्वं प्रवयसोऽस्य रक्षावीक्षणमात्रोपयोग्यासि ॥ ८८ ॥

अङ्गनेन कञ्जलेन एनां दृश्य नेत्रसु उपरज्य अजङ्गुत्स पञ्चय वञ्जावय प्रतिनवबोक्य वा । दधितः प्रियः पञ्चपङ्कजयो युगपदेव वचन-
कालमेव वचनं कानि पश्यतु । नायिकां सुगथा रदतीं प्रति वक्ष्या-
उक्तिरियम् ॥ ८६ ॥

चेति । सा तव कान्ता पाण्डूनि दुर्बलानि अङ्गानि वञ्जासादृशी
त्वद्विरञ्जादिति भावः त्वं यत्र नयसि तामिति शेषः, तत्रैव सा
याति गच्छति । कौतवविदः सुचतुरः, ते तव कठिनीव खटिकेव
हस्तप्रहमातेषु न त्वद्योपायपदप्रहणार्दनेत्वर्थो भावयत्यदोक्तः ।
साध्या विधेया । कौतवविद् इत्यनेन तव तद्वशीकरणे चातुर्यं न
नया उपदेष्टव्यमिति व्यज्यते । कठिनी च पाण्डुवर्णां सूक्ष्मा च
लेखकेन हतेन यत्र यत्र नीयते तत्रैव गच्छतीति तत्प्राप्त्यनवधेयम् ॥
नायक प्रति वक्ष्या उक्तिरियम् । उपमाचङ्कार ॥ ८७ ॥

वक्षोति । हे सखि ! हे कमलसुखि ! कदर्यस्य कपयस्य
लच्छीरिव त्वं विश्वगच्छनीया सर्वजननिन्दनीया अस्व प्रवयसः
स्वविरस्य रक्षा रक्षणां वीक्षणं दर्शनञ्च तन्मात्रोपयोग्या रक्षणदर्शन-
साहाय्यैत्वर्थः अस्मि भवसि । कपयलच्छीरसि भोगाद्यभावात् तथा-
विधेति नावः । अतीव सुन्दरी त्वम् अस्व भोगाद्यस्य इदस्य हस्त-
पतिता क्लिश्यसि, अतः पुरुषान्तरे वक्तृतिक्ते करणीयेति नावः ।
उपमाचङ्कारः । इत्या नायिकां प्रवृत्तिरियम् ॥ ८८ ॥

हकारादिः ।

हृदयज्ञया गवाक्षे विसदृक्षं किमपि कृजितं सख्या ।
 यत्कलहभिन्नतल्या भयकपटादेति मां सुतनुः ॥ १ ॥
 हरति हृदयं शलाकानिहितोऽञ्जनतनुरेष सखि सुग्धे ।
 लोचनबाणमुचान्तर्भ्रूधनुषा किण इवोस्त्रिखितः ॥ २ ॥
 हससि चरणप्रहारे तल्यादपसारितो भुवि स्वपिषि ।
 नासदृशेऽपि कृते प्रिय मम हृदयात्त्वं विनिःसरसि ॥३॥

हृदयज्ञयेति । हृदयज्ञया चित्ताभिप्रायवेदिन्या सख्या गवाक्षे
 वातायने किमपि अनिर्वचनीय विसदृक्ष विसदृश भयप्रदमिति भावः
 कृजित शब्दित, यत् यतः कलहेन भिन्न तल्यः शय्या यस्यास्तादृशी
 कलहात् भिन्नशय्याशाशयनीत्यर्थः सुतनुः सुन्दरी सत्कान्तेति भावः
 भयकपटात् साध्वसंभवात् मासु एति सत्समीपसागच्छति । सख्याय
 प्रति कथञ्चित् कान्ताचरितवर्णनम् ॥ १ ॥

हरतीति । हे सुग्धे सुन्दरि ! सखि । शलाकया अञ्जन-
 तनुकिया निहितः अपि एष अञ्जनतनु कञ्जलरेखेति यावत्
 तनुपदेन रेखायास्तनीयत्वं सूचितम् । लोचन नयनमेव बाणः
 शरः तन्मुचा तन्निर्घोषाया अर्धधनुषा भ्रूरूपकार्मुकेण अन्तरस्त्रिखितः
 अन्तर्घातित किण इव शुष्कतस्यानभिव हृदय नायकस्येति भावः
 हरात नितरा व्यथयति । पूर्वं नायकस्य हृदयं सदनशरविद्धतया
 सञ्जातक्षयं वर्त्तते, तस्यै तत् एतदञ्जनरेखया उस्त्रिखितत्वात्
 नितरा व्यथित भवतीति भावः । उपनालङ्कारः । सख्या नायिकां
 प्रशंसति ॥ २ ॥

हससीति । हे प्रिय ! चरणप्रहारे सत्कृते इति शेषः
 ह्वास हास्यं करोषि, तल्यात् शय्यातः अपसारित. ताडित. सन्
 भुवि भूतले स्वपिषि शेषे इत्यम् असदृशे अतृप्तिताचरणे इत्यर्थः

हसति सपत्नी श्वश्रू रोदिति बदनं च पिदधते सख्यः ।

स्वप्रायितेन तस्यां सुभग त्वन्नाम जल्पन्त्याम् ॥ ४ ॥

हृदयं मम प्रतिक्षणविहिताहृत्तिः रुखे प्रियाशोकः ।

प्रबली विदारयिष्यति जलकलय जीवरीखेष ॥ ५ ॥

हन्त विरहः समन्ताञ्जलयति दुर्वारतीव्रसंवेगः ।

अरुणस्तपनशिलाभिव पुनर्न मां भस्मतां नयति ॥ ६ ॥

कतेऽपि मयेति शेष, त्व हृदयात् न भिन्नि सरसि नापगच्छति ।
यस्मात् त्वम् एतादृशाचरणेऽपि सपि न विरज्यसे, तस्मात् अहं ते
प्रसन्नेति भावः । नायिकाया नायक प्रत्युक्तिरियम् ॥ २ ॥

हसतीति । हे सुभग । तस्यां कामिन्या स्वप्रायितेन उत्सा-
येन तव नाम जल्पन्त्याम् उदीरयन्त्या । सपत्नी हसति अस्याः
स्वप्ने उपनायकनामकीर्त्तनेन अस्मीति त्वात्ते तेन च पत्युरस्या
विद्वेषो भावीति भिद्येति भावः । श्वश्रू रोदिति इदमन्येन श्रुत-
ञ्चेत् महाननर्थं आपद्येति विद्येति भाव । सख्यं सख्यर्थः बदनं
सख्यं पिदधते च आच्छादयन्ति च नायिकाया इति शेष न पुनरेव
जल्पितं भूयात् तथात्वे अस्माकमेव दोषं सम्पत्स्यते इति भिद्येति
भावः । एतेन त्वयि अस्यां नितरानासक्तिस्तदेनामहृष्टहास्येति भाव ।
दूत्या उपनायक प्रत्युक्तिरियम् ॥ ४ ॥

हृदयमिति । हे सखे । प्रबलं महान् अतएव प्रतिक्षणं
क्षणे क्षणे विहिता आहृत्तिरावर्त्तनं येन तथाविधः प्रियाशोकः
प्रियाविरहदुःखं नीरलेखा तरङ्गश्रेणी प्रबलेति क्षिप्तव्यत्ययेन योज्यं,
जलकलयमिव मम हृदयं विदारयिष्यति विघटयिष्यति । तस्मात्
मया देशान्तरं प्रस्थितमिति भाव । सखाय कथं त्वया न गतमिति
वादिन प्रत्युक्तिरियम् । उपमाबद्धार ॥ ५ ॥

हन्तेति । हन्त खेदे, विरहं दुर्वारः अनिदार्थः तीव्रः दारुणः
संवेगः सख्यं स्फुरणं यस्य तथाविधः सन्, अरुणः सूर्यः तपन-

हृत्वा तटिनि तरङ्गैर्भ्रमितश्चक्रेषु नागये निहितः ।
 फलदलवत्फलरहितस्त्वयान्तरिक्षे तवस्यक्तः ॥ ७ ॥
 हृतकाञ्चिद्विबन्धोत्तरजघनाद्परभोगभुक्तायाः ।
 उल्लसति रोमराजिः स्तनशम्भोर्गरत्नखेखेव ॥ ८ ॥

शिवामिव सूर्यकान्तमिव, समन्तात् मा उज्ज्वलयति न पुनः मङ्गतां
 नयति भङ्गीकरोति । सर्वो प्रति नायिकाया विरहिण्या उक्ति-
 रियम् । उपमाबङ्गारः ॥ ६ ॥

हृतेति । हे तटिनि । नटि । त्वया तरङ्गैः हृत्वा
 उत्पाद्य चक्रेषु भ्रमितः अमि नीतः आशये व्यभ्यन्तरे न
 निहितः न स्थापितः प्रत्युत फलदलवत्फलरहितः कल्पेति भावः
 अन्तरिक्षे आकाशे दूरे इति भावः लक्ष्मि । तथाच तरङ्गकूपकटाक्षै-
 रेण हृत्वा विविधचातुर्येण भ्रामयित्वापि हृदये न हतवत्यसि
 प्रत्युत निर्धनीकृत्य परित्यक्तवत्यसि इदमनुचितमिति भावः । वार-
 नारी प्रति प्रसन्नचित्त कल्याणचिदा अप्रस्तुतप्रथमस्योक्ति ॥ ७ ॥

हृतेति । अपरेण अन्येन जारेणेति भावः यो भोगः कुरतं तेन
 भुक्तायाः यद्वा नास्ति पर यस्मात् तादृशः अन्यत्कृत इत्यर्थं यो
 भोगः तेन भुक्तायाः तवेति श्रेष्ठः हृतः व्यपनीतः जाञ्चिद्विबन्ध-
 रशनाकलापबन्धन यस्मात् तथाभूतात् उत्तरजघनात् जपनीपरि-
 भागात् रोमराजिः स्तनशम्भो कुचशङ्करस्य गरत्नखेव काञ्चिकूट-
 राजीव उल्लसति विक्राशते । उपमाबङ्गारः । सख्या नायिका
 मत्युक्तिरियम् ॥ ८ ॥

चकारादिः ।

क्षीरस्य तु दयितत्वं यतोऽपि शान्तीपचारमासाद्य ।
 शैलौऽङ्गान्यानमयति प्रेम्णः शेषो ज्वरस्येव ॥ १ ॥
 चान्तमपसारितो यच्चरणावुपधाय सुप्त एवासि ।
 उद्घाटयसि किमूरु निःश्वासैः पुलकयन्नृष्यैः ॥ २ ॥
 क्षुद्रोद्भवस्य कटुता प्रकटयतो यच्छतश्च मदसुप्तैः ।
 मधुनो लघुपुरुषस्य च गरिमा लघिमा च भेदाय ॥ ३ ॥

क्षीरस्येति । यतः यस्मात् शान्तः उपपन्न गतः उपचारः
 उपसर्गं ज्वरस्येति भावः यस्य मयाभूत् रोचि रान्त तन्नेष आसाद्य
 प्राप्य क्षीरस्यापि दुग्धस्यापि दयितत्वं प्रियत्वं मन्यतेति शेषः सोपसर्गे
 ज्वरे सति दुग्धं न रोचते ततस्तस्मिन्नेष रोच । एवेति भावः, तस्मात्
 ज्वरस्येव प्रेम्णः परनायिकादिभ्यश्चेति भावः, शेषः शनैः क्रमेण
 व्यङ्गानि आनमयति चस्थानि करोति । एषश्च यद्यप्ययमधुना परा-
 ङ्गनाबन्तः सा नास्तु कल्पते तथापि तत्प्रेम्णः क्षीरस्थायित्वात् शेषे
 मज्ज दश गमिष्यतीति भावः । उपसान्जहार । कथं त्वया अन्या-
 सक्तेऽपि नायके एवं विनीता तिष्ठस्यति धार्दिनी सखीं प्रति बन्धा
 नायिकाया उक्तिरिवम् ॥ १ ॥

चान्तमिति । अपसारितः निराकरणं यत् चरन्थौ समेति
 शेषः उपधाय उपधानोक्तस्य सुप्त एवासि तत् चान्तं सोढम् । उद्घाः
 निराकरणदुःखादिति भावः निःश्वासैः ऊह पुलकयन् रोमाञ्छिते
 कुर्वन् किं कथम् उद्घाटयसि स्वचितवधने करोमि ? एष तवाप-
 राधः न मया चन्वव्य इति भावः । मानिन्या नायक प्रति उक्ति-
 रिवम् ॥ २ ॥

क्षुद्रोद्भवस्येति । क्षुद्रा मधुमक्षिका तदुद्भवस्य तदुत्पन्नस्य नीचो-

पूर्वेर्बिभिन्नवृत्तां गुणाद्यभवभूतिबाणरघुकारैः ।

वाग्देवीं भजतो मम सन्तः पश्यन्तु को दोषः ॥ १ ॥

सत्यात्नोपनयोचितसत्यतिविम्बाभिनववस्तु ।

कस्य न जनयति हर्षं सत्काव्य मधुरवचनं च ॥ २ ॥

एका ध्वनिद्वितीया त्रिभुवनसारा स्फुटोक्तिचातुर्या ।

द्वयस्य च कटुता तीव्रता कटुभाषिताश्च प्रकटयत. प्रकाशयतः उच्चैः
 काव्यैर्न नद सत्तता गर्वञ्च यच्छतः कुर्वतश्च नधुन लघुपुरुषस्य नौच-
 डुरुपस्य च गरिमा गौरव लघिमा लाचवञ्च भेदाय प्रभेदज्ञानाय ।
 मधु आद्रियते नौचस्तु अलग्नयते इति भाव । अत्र प्रस्तुताप्रस्तुतयो-
 र्मधुनौचयोरेकधर्मसम्बन्धात् दीपक यद्वा अप्रस्तुतयोः प्रस्तुतयोर्वा
 अभयोरेकधर्मसम्बन्धात् तुल्ययोगिताबद्धार. ॥ ३ ॥

पूर्वेरिति । गुणाद्यैः गुणवद्भिः भवभूति बाणः रघुकारः
 काण्डिदास तै. पूर्वे प्राचीनकविभि विभिन्नवृत्ता पृथक्छन्दोमयीं
 भिन्नवरिता वा वाग्देवी भजत सेवमानस्य एकोन आर्याच्छन्दैरिति.
 शेष मम को दोष अस्तीति शेष, सन्तः माधवः पश्यन्तु अथकोक-
 यन्तु तदिति शेषः । कवेर्दोषपरिहारकं वचनमिदम् ॥ १ ॥

सत्पात्रेति । सत्पात्रेषु सङ्गदयेष्वित्यर्थः उपनय कथनं तत्रो-
 चितं बत् उत्तम सुखदमिति यावत् प्रतिविम्ब प्रतिफलन हृदयङ्ग-
 मोकरणाभिति यावत् यस्य तादृशम् अभिनव नूतनम् अन्वैरहृद्वाटित-
 मिति यावत् अद्भुतञ्च वस्तु प्रतिपाद्यं यस्य तथाभूतं सत्काव्य
 मधुरवचनञ्च कस्य जनस्य हर्षम् आनन्द न जनयति ? अपिह
 सर्वस्यैवेत्यर्थ । एतेन काव्यमिदं मम समीचीनं सर्वजनरञ्जनञ्च भव-
 तीति भावः । कवेः स्वचरितप्रशस्तिरियम् ॥ २ ॥

एकेति । ध्वनिः व्यङ्ग्योऽर्षः द्वितीयो यस्या तथाविधा, त्रिभु-

पञ्चेषुषट्पदहिता भूषा श्रवणस्य सप्तशती ॥ ३ ॥

कविसमरसिंहनादः स्वरानुवादः सुधैकसवादः ।

विद्वद्दिनोदकन्दः सन्दर्भोऽयं मया सृष्टः ॥ ४ ॥

उदयनबलभद्राभ्यां सप्तशती शिष्यसोदराभ्यां मे ।

द्यौरिव रविचन्द्राभ्यां प्रकाशिता निर्मलीकृत ॥ ५ ॥

वनं चारः स्थिरांशतया सुखदमिति यावत्, चारो वदे स्थिरांशे चेत्य-
सरः । यस्या तथाभूता एतद्रचनासाधुर्येण विभुजनस्य चसारत्वेऽपि
सारपदवबोधो भवतीति भावः । स्फुटं सुव्यक्तम उक्तिचातुर्यं वचन-
कौशलं यस्या तादृशी, पञ्चेषु कामः स एव षट्पदः असरः तस्य
हिता हितसाधनी तदुद्दीपनीति भावः एका केचन दृश्य वा सप्त-
शती सप्तशतसंख्यकलोकार्थः श्रवणस्य कर्षित भूता षट्पदवत् भूमण-
भूता श्रोत्ररञ्जनीति भावः । काव्यस्य सद्गुणस्य प्रत्येक कविना
दर्शितमनेनेति बोध्यम् ॥ ३ ॥

कवीति । अथ सन्दर्भः अन्यः कविभिः राज समरे विद्वनादः
सिंहवत् गर्जनम् । स्वराणां षड्जादीनाम अनुगतः अनुकृति-
जनोच्चारित्वेनेति भावः । सुधायाः अमृतस्य एव अविनीय संवादः
समाचारः सम्यगवबोध इति यावत् यत्र तादृश एव सन्दर्भपाठ-
श्रवणेषु सुधायाः स्वादोऽननुभूतपूर्व अनुभूयते इति भावः । विदुषां
विनोदे रञ्जने कन्दः मूलं निदानभूत इत्यर्थः मया सृष्ट रचितः ।
सर्वथा मनोरमोऽयं अन्य इति कवेः प्रौढोक्तिरियम् ॥ ४ ॥

उदयनेति । मे मम शिष्यसोदराभ्यां शिष्यौ सोदरौ च ताभ्याम्
उदयनबलभद्राभ्यां, रविचन्द्राभ्यां द्यौरिव आकाशः सव, सप्तशती
निर्मलीकृत्य संशोध्य प्रकाशिता । एतेन यदि कश्चित् ममात्न दोषः
सम्भवति सोऽपि परिहृत इति निर्दोष एवायं सन्दर्भ इति
भावः ॥ ५ ॥

हरिचरणाञ्जलिममलं कविवरहर्षाय बुद्धिमान् सततम् ।
अक्षतार्यासप्तशतीमेतां गोवर्धनाचार्यः ॥ ६ ॥

हरोति । बुद्धिमान् सञ्जामतिः गोवर्धनाचार्यं सततं निर-
न्तरम् अलल निर्मल हरिचरणयोरञ्जलिं विधावेति शेषः हरिचरणौ
कृताञ्जलिः प्रणस्येति भावः सततं निरन्तरं कविवराणां हर्षाय
आनन्दाय एतां सप्तशतीम् अक्षत रचितवान् । विरचयन् वामनशीलां
वामन इव कविपटुं लिप्सुरिति प्रथमाङ्गपाठस्तु पूर्वाङ्कारपूर्ववच-
नानां प्रतिकूल इति चिन्त्यः ।

इति वि, ए, लपाधिधारिणा श्रीजीवानन्दविद्यासागर-
भट्टाचार्येण विरचिता आर्यासप्तशतीव्याख्या

समाप्ता ।

पञ्चरत्नम् ।

नागः, शीलेन वा शैत्यं, ज्ञानिः, शक्यो, यथाक्रमम् ।

पञ्चरत्नं तं प्रोक्तं विदुषामपि दुर्लभम् ॥

नागो भाति जडेन, कं जलरुहैः, पूर्णेन्दुना शर्वरी,
शीलेन प्रमदा, जवेन तुरगो, नित्योत्सवैर्मन्दिरम् ।
वाणी व्याकरणेन, हंसमिश्रुनैर्नद्यः, सभा पण्डितैः,
सत्पुत्रेण कुतः, वृषेण वसुधा, लोकत्रयं विष्णुना ॥ १ ॥

पोतो दुस्तर-वारिवाशि-तरणे, दीपोऽन्धकारागमे,
निर्वाते व्यजन, मदान्धकरिणां दर्पोऽप्रमान्यै शृणिः ।
इयं तद् भुवि नास्ति, यस्य विधिना नोपायचिन्ता कृता
अन्ये दुर्जनचित्तवृत्तिहरणे धातास्ति भग्नोद्यमः ॥ २ ॥

नाग इति । नागः जडतां जडेन सत्तया, कं जलं जलरुहैः
पद्मैः, शर्वरी रात्रिः पूर्णेन्दुना पूर्णचन्द्रेण, प्रमदा नारी शीलेन
बिभ्रयेन, तुरगो जवेन जगेन द्रुतगमनेनेऽर्थः, मन्दिरं गृहं
नित्योत्सवैः नित्यनन्द्यापारैः, वाणी वाक् व्याकरणेन विभुत्वमेति
भावः, नद्यः हंसमिश्रुनेः हंसद्वयतिपञ्चरत्नं इति यावत्, सभा पण्डितैः
विद्वद्भिः, कुतः वंशः सत्पुत्रेण, वसुधा पृथ्वी वृषेण राक्षा सुपादके-
नेति भावः, शृणोत्रयं त्रिभुवनं विष्णुना नारायणेन भाति राजते ।
शार्दूलविभोः शूलं इत्यम । शूर्याश्चै र्यदि नः सजौ सततगाः शार्दूल-
विक्रीडितरुति गच्छन्त्यात् ॥ १ ॥

पोत इति । दुस्तरस्य तरितुमशक्यस्य वारिवाशेः स्रष्टृश्च तरणे
धारगमने पोतः अर्थवयानमित्यर्थः, अन्धकारागमे दीपः, निर्वाते
वायुसञ्चलनविरुहे इति भावः व्यजनं तावदन्धादिना वायुसञ्चलनं,

वैद्यं पानरतं, नटं कुपठितं, स्वाध्यायहीनं द्विजं,
 युद्धे कापुरुषं, हयं गतरयं, मूर्खं परिव्राजकम् ।
 राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिहृतं, देवञ्च क्षीपद्रवं ।
 भार्या यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ३ ॥
 ज्ञान्तिश्चेत्, कवचेन किं ? क्लिन्नरिभिः ? क्रोधोऽस्ति चेद्देहिना
 ज्ञातिश्चेद्वनलेन किं ? यदि सुहृद् दिव्यौषधैः किं क्लृप्तम् ?
 किं सर्पे ?-यदि दुर्जनः, क्लिप्तु धनै ?-विद्यानवद्या यदि,
 व्रीडा चेत् किमु भूपणेन ? कविता यद्यस्ति राज्येन किम् ॥ ४ ॥

कदाञ्चाः सत्ता ये कारणं इच्छिनः तेषां दर्पोपशान्त्यै शृण्विरङ्गुम्,
 उपायोऽस्तीति शेषः । इत्यत्र एव भुवि पृथिव्या तत् यस्तु इ त
 शेष नास्ति न विद्यते, विधिना यत्र यस्तुनः उपायात्पत्ता न कृता,
 सर्वस्यैव उपायविना कृतेत्यर्थः । दुर्जनानां चित्तवृत्तिहरणे हरणो-
 पाये इति भावः धाता विधिराप भग्नोद्यमः अकृतार्थ इति यावत्
 इति नन्ये सन्भावनाभि । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

वैद्यमिति । बुधाः पाण्डवाः पानरतं खद्यपायिनं वैद्य
 विक्रितसक्तं, कुपठितम् अक्षर्याचितनाक्षराक्षमिति भावः नटं, स्वा-
 ध्यायहीनं वेदाध्ययनविहानं द्विजं ब्राह्मणं, युद्धे सद्यसे कापुरुष
 वीर्यहीनं पुरुषं, गतरयं वेगहीनं हयम् अश्वं, मूर्खं ज्ञानहीनं परि-
 व्राजकं सन्ध्यासनं, कुमन्त्रिभिः परिहृतं राजानं, क्षीपद्रवम् अत्वाचार-
 युतं देवं, यौवनेन गर्वितां पररतां परपुरुषामक्तां भार्याञ्च शीघ्रं
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

ज्ञानिरिति । चेत् यदि ज्ञानिः क्षमा अस्तीति शेषः, कदा
 कवचेन बर्षया किम् ? चेत् यदि देहिनां प्राणना क्रोधः अस्ति,
 कदा हरिभिः शत्रुभिः अन्यैरिति शेषः किं, चेत् यदि ज्ञाभिः
 दायादः अस्तीति शेषः कदा अनलेन अग्निना तद्दाहेनेति भावः

शक्यो वारयितुं जलेन हृतभुक्, कृत्रेण सूर्यातपः,
 नागेन्द्रो निशिताङ्गुशेन, चपञ्चौ दृक्खेन गो-गर्दभौ ।
 व्याधिर्वैद्यकभेषजैरमुदिनं, मन्त्रप्रभावाद् विषं,
 सर्वस्यौषधमस्ति शास्त्रविहित, मूर्खस्य नास्तीप्रधम् ॥ ५ ॥
 इति पञ्चरत्नं समाप्तम् ।

किम् ? यदि छहृद् सखा अस्तीति शेषः, तदा दिव्ये. औषधैः
 पोडोपशान्तिकरैरिति भावः किं फलं ? किम् प्रयोजनम् ? याद्
 हर्जनः अस्तीति शेष, तदा सर्पैः भुजङ्गैः किम् ? याद् अनवद्या
 अनिन्या उत्तमेत भाव विद्या अस्तीति शेष, तदा घनै किम् ?
 चेत् यदि ब्रीडा बज्जा अस्ति नारीषामिति शेष, तदा भूषणेन अल-
 ह्वारेण किञ्च ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थ, यदि जपित। कवित्वम्
 अस्ति, तदा राज्येन किम् ? ज्ञानाशाजिना शत्रोरभावाद् युद्धार्थ
 कवचधारण, क्रोधिना क्रोधरूपशत्रुसङ्गावेनैव विनाशसम्भवात् अपर-
 शत्रुसदुभावः, ज्ञानिरूपदहनसदुभावे अपरदहनान्निः, मित्तेशैव
 पोडोपशान्तिमदभावे अपरौषधं, हर्जनसदुभावे अपरसर्पदर्शनं, सुवि-
 दुषा विद्यारूपपनसखे अन्यधन, बज्जावतीनां बज्जारूपभूषणसङ्गावे
 अन्यभूषणं, सत्त्वाच्च कवित्वशक्तौ राज्यतुल्यं दिप्तत्वमिति समुदाय-
 निष्कर्षः । शार्ङ्गबिक्रीडितं दत्तम् ॥ ४ ॥

शक्य इति । हृतभुक् अग्निः जलेन, सूर्यातपः कृत्रेण आत-
 पत्रेण, नागेन्द्रः गजेन्द्रः निशिताङ्गुशेन तीक्ष्णदण्डविशेषेण वारयितुं
 निराकर्तुं शक्यमित्यर्थः शक्यः, चपञ्चौ उद्भौ गोगर्दभौ दृक्खेन
 वारयितुं शक्यामिति वचनव्यत्ययेनान्वयः । अमुदिनमिति सर्वत्र
 बोध्यम् । व्याधिः रोगः वैद्यकाना भेषजैः औषधै वारयितुं शक्य इति
 पूर्वेणान्वयः । विष मन्त्रप्रभावात् मन्त्रप्रयोगबलात् वारयितुं शक्य-
 मिति विद्मव्यत्ययेनान्वयः । इत्यं सर्वत्र वस्तुन इति शेषः शास्त्र-

षड्रत्नम् ।

शास्त्रं, कोऽथां सतथा मूर्खी, दानं दुर्मन्त्रिय, तथा ।
लोभोऽप्यस्तीति विज्ञेय क्रमात् षड्रत्नमीरितम् ॥

शास्त्रं सुचिन्तितमथो परिचिन्तनीयम्,
आराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।
अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया,
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कुतो वशित्वम् ? ॥ १ ॥

विहितं विधिनियतम् औपधम् उपश्लोपायभूतमिति यावत् अस्ति
किन्तु मूर्खस्य औपध नास्ति मूर्खत्वं न कथमपि अपनेतुं शक्यते इति
भावः । शार्दूलमित्रीद्वित इतम ॥ ५ ॥

शास्त्रमिति । शास्त्रं सुचिन्तितमपि स्वभ्यस्तमपि प्रतिचिन्तनीयं
पुनःपुनराचोचनीयम् । अथो परिचिन्तनीयमिन्न पाठेऽपि स एवाथे ।
नृपतिः प्रभुः आराधितोऽपि सुसेवितोऽपि परिशङ्कनीयः अथेन
दृश्यः । युवतिः अङ्गे क्रोडे स्थितापि परिरक्षणीया परित-
सावधानतया प्राणनीया । शास्त्रे नृपे युवतौ च वशित्वं वशवदत्त
कुतः ? न कुतोऽपीत्यर्थः । अज्ञानाविरहात् स्वभ्यस्तमपि समये न
प्रतिभाति, प्रभुसेवायामपि सततं तत्समीपे अवहितेन भवितव्यं,
अथक् वाचनेऽपि स्त्रिया न विश्वास इति समुदायनिष्कर्षः । वसन्त-
तिबकं इतम् । ज्ञेयं वसन्ततिबकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात्
॥ १ ॥

कोऽर्थान् प्राप्य न गर्वितो ? विषयिणः कस्यापदी नागताः ?
स्त्रीभिः कस्य न खण्डितं भुवि मनः ? को नाम राज्ञां प्रियः ?
कः कासस्य न गोचरान्तरगतः ? कोऽर्थी गतो गौरवं ?
को वा दुर्जन-वायुरा-निपतितः क्षेमिण यातः पुमान् ? ॥ २ ॥

मूर्खी हिजातिः, स्वविरो गृहस्थः,
कामी दरिद्रो, धनवान् तपस्वी ।
वेश्या कुरूपा, नृपतिः कर्दर्यः,
लोके षडेतानि विडम्बितानि ॥ २ ॥

क इति । को जनः अर्थान् धनानि प्राप्य न गर्वितः नाङ्-
कृतः ? अपि तु सर्वे एतेषु । कस्य विषयकः प्रिययाः सुक-
चन्दनपनिनादय भोग्यवस्तुनीत्यर्थे सन्त्येति तस्य आपद न आगताः
न उपस्थिताः ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थे । विषयभोगरतस्य समुदेवापत-
माव इति यावत् । भुवि पृथिव्या स्त्रीभः गारीभः कस्य मनः न
खण्डितं न आकृष्टम् ? अपि तु सर्वस्यैवेत्यर्थे, सर्वे एव मनः स्त्रीवशता-
भावातीति भावः । को जनः राज्ञा नृपतेर्यां प्रियः नाम सम्भा-
वनाया कोऽपि राज्ञप्रियो नेति कस्य वयासीत्यर्थः । को जनः कासस्य
अन्तरस्य गोचरान्तरगत इति प्रथम गत न ? अपि तु सर्वे एवेत्यर्थः,
सर्वे एव कालेन नीयते इति भावः । कः अर्थी भिक्षुः गौरवं
सम्मान गतः प्राप्तः ? न कोऽप्यर्थः भिक्षायां कस्यापि गौरवं न
विद्यते इति भावः । को वा पुमान् दुर्जन एव वायुरा बन्धननिगलः
तस्यां निपतितः दुर्जनजाबबद्ध इति यावत् सन् क्षेमिण कुशलैक
यातः ? न कोऽपीत्यर्थे, सर्वे एव दुर्जनपायबद्धो विपद्यते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ २ ॥

मूर्ख इति । हिजातिः ब्राह्मण मूर्खः शास्त्रालोचनविमूख इति
भावः गृहस्थः गृहकार्यव्यय इति भावः त्व परः पृथः, दरिद्रः

दानं दरिद्रस्य, प्रभोश्च शान्तिः

यूनां तपो, ज्ञानवताश्च मौनम् ।

दृष्टानिष्टित्तश्च सुखासितः,

दया च भूतेषु दिवं नयन्ति ॥ १ ॥

दुर्मन्त्रिणं कमुपयान्ति न नीतिदं । ?

सन्तापयन्ति कमुपथ्यभुजं न रोगाः ? ।

कं श्रीर्न दर्पयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?

कं स्त्रीकृता न विषया ननु तापयन्ति ? ॥ ५ ॥

निर्धनः किन्तु तानी भोगार्थी, मनवान् किन्तु तपस्वी चान्दाश-
णादिकच्छर्मास्य रजः, कुरुपा रूपहीना वेष्ट्या गच्छिका, तथा
नृपतिः कदर्यः अणञ्चारीति भावः, लाञ्छे उरगति एतानि
षट् विडावतानि निरुद्धानि अयुक्तानीति भावः । इन्द्रवज्राट्टत्तम् ।
स्त्रानिन्द्रवज्रा यदि तौ जगो ग इति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

दानं दानम् । दानदशा दरिद्रः श्रेयस्व सत्यश्च विवक्षया षष्ठी अद्वा
दरिद्रस्य दानः दरिद्रस्यैक दानं कर्त्तारि षष्ठी, प्रभोः नियन्त्राह्वय-
समर्थश्च शान्तिः क्षमेचर्यः, यूनां नरुष्यानां तपः कठोरव्रतानुष्ठान-
मित्यर्थः, ज्ञानवता विदुषामित्यर्थः, मौनं तृष्णीभ्भावः दृष्टानिष्टित्त-
इति भावः, दुष्टागितानां सुखभोगसमर्थानामिति भावः इच्छानिष्टित्त-
मित्युक्तत्वात् तेषां भूतेषु प्राण्येषु दया च, एतानि दिवं स्वर्गं नयन्ति
प्रापयन्ति मनसिति प्रयोच्यन्तर्हृप्रदन्तुजनीयम् । उपजातिष्टत्तम् ।
स्त्रानिन्द्रवज्रा यदि तौ जगो ग इति, उपेन्द्रवज्रा प्रथमे लक्षौ इति
अनन्तरोदीरितल्लक्षाभाजौ प्रादौ अदीयावुपजातयस्ता इति लक्षणात्
॥ ४ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतेर्दोषाः दुनेया इति यावत् कं दुर्मन्त्रिणं
दुःखनिवाहकं नृपमिति शेषः न उपयान्ति ? न प्राप्नुवन्ति अपितु स्वर्ग-

लोभोऽप्यस्ति, परेषु किं ? पिशुनता यद्यस्ति, किं पातकैः ?
 सौजन्यं यदि किं गुणैः ? सुमहिमा यद्यस्ति किं मण्डनैः ?
 सत्त्वं चेत् तपसा च किं ? शुचि मनो यद्यस्ति तीर्थेन किं ?
 सद्विद्या यदि किं धने ?-रूपयज्ञो यद्यस्ति किं पुत्रुता ? ॥६॥

इति षड्ब्रह्मं समाप्तम् ।

मेवेत्यर्थः । रोमं कम् कस्यभुजम् यच्छिनकरम् किं न तापय-
 वन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । जीर्णस्त्रोः क जनं न रपयति ? पाण्डुकार्मणि ?
 गवमेवेत्यर्थः । कृत्स्नं अन्तरं क जनं न निहन्ति न मरणयति ? सर्व-
 मेवेत्यर्थः । ननु भोः स्त्रीश्रिता स्त्रीनिर्गता न तापयन्ति न ह्येवमान ? परेषु परेषु न तापय-
 तित्येक इयम् ॥ ५ ॥

लोभ इति । लोभ विजयत्पृष्ठाः ज्ञानं यदि मर्ति, तदा
 परेषु शत्रुणा किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः । जयत्पृष्ठाः दनकारिणश्च
 लोभे सति अन्य उत्सादनकारी शत्रुर्विभ्रय इति भावः । उक्तं च
 लङ्घना । नृगयाद्यो दिवास्त्रप्रः परीपादं क्षियते इति । तदा तिक
 इत्याद्या च कामलो दशको मयः ॥ प्रेमुज पाण्डुरी ॥ ५ ॥ निन्दार्थ-
 दूषणम् । वाग्दण्डजङ्घ पाण्डव्य क्रोडजो हि मयोऽपि ॥ ५ ॥ यमो
 रथोतयोमूर्खं चं सर्वे कवयो गिडु । तदन्तेन जवेक्षोभ नव्यापोता-
 वधौ मयौ ॥ इति यदि पिशुनता लक्षता अस्तीति शेषः, तदा
 पातकैः अपरैः पापैरित्यर्थः किम् ? न किञ्चि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 यदि सौजन्यं विनयः अस्ति, तदा गुणैः अन्यैरिति शेषः किम् ?
 न प्रयोजनमित्यर्थः । यदि सुमाह्वना सव्यक् महत्त्वम् औदार्य-
 मित्यर्थः अस्ति, तदा मण्डनैः भूषणैः किम् ? न प्रयोजनमित्यर्थः ।
 चेत् यदि मत्त सत्त्ववचनम् अस्तीति शेषः, तदा तदसा चान्द्रादयश्चा-

सप्तमम् ।

वाञ्छा, राक्षा, तथा च्छेदो, वृत्त, धित्तेन किं तथा ।
सर्गो, धनेन किं चैवं सप्तममिदं क्रमात् ॥

वाञ्छा सज्जनसङ्गमे, परगुणे प्रीतिर्गुरौ नन्दता,
विद्यायां व्यसनं, स्वयोषिति रतिर्लोकापवादाद्भयम् ।
भक्तिश्चक्रिणि, शक्तिरात्मदमने, संसर्गमुक्तिः स्वस्ते,
एते यत्र वसन्ति निर्मलगुणास्तेभ्यो नरेभ्यो नमः ॥ १ ॥

दिना किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि जनः शुचि
विशुद्धम् अस्तीति शेषः, तदा तीर्थेन पुण्यश्रेयसगमनेनेति भावः किम् ?
न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि सद्ब्रह्मा उत्तमा विद्या अस्तीति
शेषः, तदा धने किम् ? धनं निष्प्रयोजनमित्यर्थः । यदि अपयश
अकीर्तिः अस्तीति शेषः, तदा कृत्यना किम् ? अपयश एव कृत्यु-
रिति भावः । शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

वाञ्छेति । सज्जनसङ्गमे यत्सङ्गमे वाञ्छा अभिधातः, परेप
गुणे दवाटाङ्गिण्यादौ प्राति. सन्तोष न त्वीर्ष्येति भावः, गुरौ पित्रादौ
नन्दता भिर्नाति, विद्याया व्यसनम् आसक्तिः, स्वयोषिति निजभा-
व्याया न तु परकीयायासिति भावः रतिः अहुरागः, लोकापवादात्
लोकानिन्दाया भयं, चक्रिणि नारायणे भक्तिः भजनम्, आत्मनः
अन्तरिन्द्रिय दमने विषयेभ्यो निवर्तने शक्तिः सामर्थ्यं, स्वस्ते
दुर्जने संसर्गमुक्तिः संसर्गत्यागः, एते निर्मलगुणाः यत्र वेधु वसन्ति
श्रित्ति, तेभ्य. नरेभ्यः नमः, ते एव नराः पूज्या इति भावः ।
शार्दूलविश्रीद्धितं वृत्तम् ॥ १ ॥

राजा धर्मविना, द्विजः शुचिविना, ज्ञानं विना योगिनः,
 कान्ता सत्यविना, हयो गतिविना, भूपा च ज्योतिर्विना ।
 योद्धा शूरविना, तपो व्रतविना, छन्दो विना गीयते,
 भ्राता स्नेहविना, नरो हरिविना, सुश्रान्ति शीघ्रं बुधाः ॥२॥
 क्लेशान्दन्तचूतबन्धकवने रक्षापि शास्त्रोदके,
 हिंसा हंस-नयूरकोकिलकुले काकेषु नित्यादरः
 मातङ्गेन खरक्रयः तमतुला कर्पूरवार्पाभयोः,
 एषा यत्र विचारणा गुणिगणा । देवाय तस्मै नमः ॥ ३ ॥

राजोक्ति । धर्मविना धर्मं विनेत्यर्थः । द्विजः शुचिविना शुचि-
 विनेत्यर्थः द्विजः विप्रः, ज्ञानं विना योगिनः एतद्विना योग्य-
 ज्ञानसाध्यत्वादिति भावः । सत्यविना सत्यं विनेत्यर्थः कान्ता एतदर्थः
 भाविष्यो नारायणार्थः, गतिविना जयं विनेत्यर्थः भावः हयः अश्वः,
 ज्योतिर्विना दीप्तं विना भूपा अलङ्कारः, शूरविना शौर्यं विनेत्यर्थः
 योद्धा वीरः, व्रतविना नियमं विना तपो बान्ध्यादृष्यादिकं, छन्दः
 विना गीयते वदिति शेषः, स्नेहविना शान्तिं विनेत्यर्थः श्वाना,
 हरिणिना हरिभक्तिं विनेत्यर्थः नरः अज्ञानं सर्वज्ञाध्याहार्यं,
 योगिन इत्यत्र सन्नीत्यध्याहार्यं च । तं तान् नरा तच्च बुधा विद्वांसः
 शीघ्रं सुश्रान्तिं त्यजन्ति । धर्मविनेत्यादिकमपभ्रंश इति चिन्तनीयम् ।
 यादृक्कविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

छन्द इति । हे गुणिगणाः ! चन्दनचूतबन्धकवने छन्दः, शास्त्रो-
 दके तदास्त्रे नीचवृत्ते रक्षा पावनं, हंसनयूरकोकिलकुले हिंसा
 तेषां मारणमित्यर्थः, काकेषु नित्यादरः बकनसादरः बह्मसादर इति
 पाठान्तरम् । मातङ्गेन इतिना खरख गदंभञ्ज क्रयः कर्पूरवार्पा-
 भयोः बसन्तुला वास्येन तोलनं, अत्र यस्मिन् देशे एषा विचारणा

पुच्छ शीघ्रफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः,
 पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्तं सृगाः ।
 निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका अष्टश्रिभं मन्त्रिणः,
 गर्भः वार्यवशाद् जनोऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ? ॥ ४ ॥

वित्तेन किं ? वितरणं यदि नास्ति दीने,

किं सेवया ? यदि परोपकृतौ न यत्नः ।

किं सङ्गमेन ? तनयो यदि नेत्रशीयः,

किं यौवनेन ? विरहो यदि वल्लभायाः ॥ ५ ॥

विचारः, मन्त्र्यै देवाय नमः स देशस्त्वाय इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

वृत्तमिति । विहगाः पक्षिणः शीघ्रफलं जलशून्यं वृत्तं तथा
 बारसा जलपर्णविशेषा शुष्कं सरः जलाशयं त्यजन्ति । मधुपाः
 भ्रमराः पर्युषितं मधुराहितमिति भावः शुष्कं तथा सृगाः दग्धं
 जलाशयं नान्यत्र नवीमानं त्यजन्ति । गणिकाः वेद्याः निर्द्रव्य
 निर्धनं पुरुषं तथा मन्त्रिणः अनात्माः अष्टश्रिभं मत्तच्छ्रीकं प्रभु-
 मिति शेषः त्यजन्ति, सर्वे जनः वार्यवशाद् अभिरमते आहुगत्यं
 करोति, को जनः कस्य जनस्य वल्लभः प्रियः अस्ति ? न कोऽपि
 कस्यापीत्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

वित्तेनेति । यदि दीने हरिद्रे जने वितरणं टागं नास्ति, तदा
 वित्तेन धनेन किम् ? धनं निष्कलमित्यर्थः । यदि परोपकृतौ उप-
 कृतौ उपकारकरस्ये वत्स न अस्ति प्रणोरिति शेषः, तदा सेवया
 तस्येति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यदि तनयः
 पुत्रः न ईक्षणीयः न दर्शनीयः न संभ्येतैति भावः, तदा सङ्गमेन
 स्त्रिया इति शेषः किम् ? न किमपि प्रयोजनं स्त्रीसङ्गे इत्यर्थः ।
 यदि वल्लभायाः प्रियायाः विरहः विच्छेदः स्वादिति शेषः, तदा

स्वर्गः किं ? यदि वल्लभा निजवधूः किं वा विभूषाविधिः ।

लावस्थं यदि किं सुधाकरकरैः ? शृङ्गारगर्भा गिरः ।

मृत्युः किं यदि दुर्जनेष्ववनेति ? किं धिक् यदि प्राप्तेः ।

प्राप्तेः करिकेतनो यदि भवेत् ? किं कल्पभूमीरुहैः ? ॥६॥

उच्यते किं ? यो न ददाति दाचके,

वस्येन किं ? यद्द रिपु न बाधते ।

मौनेन किं ? त्रियारिहितेन दीनेन विप्रकर्मिण्यर्थः । एतेन-
विप्रकर्मिण्यर्थः ॥ ६ ॥

स्वर्ग इति । यदि निजवधूः स्वाया ज्ञाना वल्लभा प्रिया
अस्तीति शेषः, तदा स्वर्गः किम् ? रम्यशुभ्र इत्यर्थः । यदि
लावस्थं सुत्नामलेषु स्वायावास्तरत्ननिधानरा । प्रतिभाति बह-
क्रेषु तन्नामव्यासङ्घट्यते इत्यन्तवच्छब्द कान्तायशेष इत्यर्थः अस्तीति
शेषः, तदा विभूषाविधिः अलङ्कारविधानं किम् ? निष्कलो विभूषा-
विधारितर्थः । शृङ्गारगर्भा शृङ्गाररसवहवाः गिरः वावः सन्नि-
वेदिति शेषः, तदा सुधाकरस्य चन्द्रस्य करैः करिण्यैः किम् ? चन्द्र-
किरणा न ताडयन्निबारा इति भावः । यदि दुर्जनेषु मृत्युमीमे-
च्छित्यर्थः अयमतिः प्रकृतिः तदधीनतेति भावः अस्तीति शेषः, तदा
मृत्युः किम् ? मृत्युने छेषण इति भावः । यदि प्राप्तेना दाचका
अस्तीति शेषः, तदा धिक् निर्भयं ननिन्दनशुभ्रसं वाक्यमित्यर्थः
किम् ? धिङ्निर्भयं सनिन्दयोरित्यन्तरः । यदि प्राप्तेः पुण्यकाम-
जातएव करिकेतनः इन्द्रः इत्यन्तवच्छब्द इत्यर्थः भवेत्, तदा कल्पभूमिरुहैः
कल्पवृक्षैः किम् ? कल्पवृक्षाणां वाञ्छितफलप्रदत्वेऽपि प्राप्तेः
तद्विच्छादकरहादिति भावः । शार्दूलनिष्ठीहितं इत्यम् ॥ ६ ॥

मनेनेति । यः दाचके अर्थिनि न ददाति धनमिति शेषः,
मनेन किम् ? तस्येति शेषः शब्दं निष्कयोक्तव्यमिति भावः । अथ

श्रुतेन किं ? यो न च धर्ममाचरेत्,
किं गाम्ना ? यो न जितेन्द्रियो भवेत् ॥ ७ ॥

इति सप्तमं समाप्तम् ।

अष्टमम् ।

अर्थो, व्यभि, तथा गित्यं ब्रह्मा, भोगे शशिन्यपि ।
शशी, नि. ग. द. र. श्रेयसपुत्रात्तद क्रमात् ॥

अर्थागमो नित्यमरीगिता च
प्रिया च भार्या प्रियवादिनी च ।
वश्यं पुत्रोऽर्थकरी च विद्या
ब्रह्मजीदलोकेषु सुखानि राजन् ॥ १ ॥

रिपुं शत्रुं न बाधते न पीडयति, बलेन किम् ? तच्छेति शेषः
रिपुपीडनाद्यस बल विफलमित्यर्थः । य. धर्मं न च आचरेत् नास्तु-
तिष्ठेत्, श्रुतेन शास्त्रज्ञानेन किम् ? तच्छेति शेषः । बः जितेन्द्रियः
दान्तः न भवेत्, व्याज १ जीवनेनेत्यर्थः किम् ? तच्छेति शेषः, अटा-
न्तजीवनस्य अतीव गर्हितनिमित्तं भावः । वंशस्थदिवं इत्यम् । वदन्ति
वंशस्थविद्ध जातौ जराविति तद्व्युत्थात् ॥ ७ ॥

अर्थागम इति । अर्थानां धनानाम् आगमः आवः, निवृत्तं
व्यतम् अरोगिता आस्थानित्यर्थः, भार्या प्रिया प्रीतिकरी प्रिय-

व्योमैकान्तविहारिणोऽपि विहगाः संप्राप्नुवन्त्यापदं,
 बध्यन्ते निपुणेरगाधसलिलात् मत्स्यगः समुद्रादपि ।
 दुर्नीते हि विधौ कुतः सुचरित कः स्थानलाभे गुणः ?
 कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ २ ॥
 नित्यं क्लेदस्तृणानां क्षितिनखलिखनं पादयोरल्पपूजा,
 दन्तानामल्पशीचं वदनमलिनता रूचता मूर्खजानाम् ।
 द्वे सन्ध्ये चापि निद्रा विवसन-शयनं ग्रास-हासातिरेकः,
 स्वाङ्गे पीठे च वायं हरति धनपतेः केशवस्यापि लक्ष्मीम् ॥ ३ ॥

वाटिभो अहुरावापिभो च, पुत्रः वश्यः वशंवटः, विद्या अर्धकरी
 अर्धानमसाधनी, हे राजन् ! एतानि वट् जीवन्तोकेषु सुखानि
 सुखकराणि । उपजातिद्वयम् ॥ १ ॥

व्योमेति । व्योम्नः आकाशस्य एकान्ते एकदेशे विहरन्ति
 विहरन्तीति तथोक्ताः कस्यापि क्षतिसङ्कुषांशा इति भावः विहगाः
 वक्षिणः आपदं ध्याधाद्युपवाहजासिति भावः संप्राप्नुवन्ति बध्यन्ते ।
 निपुणैः कुशलैः सत्सुखजीविभिरिति शेषः अगाधसलिलात् अतलस्यार्थ-
 जलात् सद्यद्वादपि अन्यस्त्राज्जलाशयात् किञ्च वक्तव्यमित्यपिशब्दार्थः
 सत्स्याः बध्यन्ते भ्रियन्ते । हि तथाहि विधौ दैवे दुर्नीते विपरीते
 विरुद्धे इति यावत् सति सुचरितं सुष्ठु निःशङ्कतयेति भावः परार्थं
 विचरन्तं कुतः ? कुलोत्कर्षः न कुलापोत्यर्थः स्थानलाभे च निर्वाधस्या-
 नप्राप्तावपीत्यर्थः नः गुणः ? प्रतीकार इति भावः न कोऽपीत्यर्थः ॥
 काष्ठः अन्नकः व्यसने विपटि प्रसारितकरः विस्तारितभुजः सन्
 दूरादपि का वाक्त्रां निकटादित्यपिशब्दार्थः गृह्णाति हि गृह्णात्येव
 अन्तू निति शेषः । शार्दूलविष्कोडितं द्वयम् ॥ २ ॥

नित्यमिति । नित्यं सततं तृणानां क्लेदः कर्चनम्, क्षितौ मूषौ
 नखैः लिखन, पादयोः अल्पपूजा बभ्यगपूजनम् अचाराजनमित्यर्थे

ब्रह्मा येन कुलालवन्नियमितो ब्रह्माण्डभाण्डोदरे,
 विष्णुर्येन दशवतारगहने न्यस्तो महासङ्घटे ।
 रुद्रो येन कपालपाणिरटनं भिच्चाटनं कारितः,
 सूर्यो धावति नित्यमेव गगने तस्मै नमः कर्मणे ॥ ४ ॥
 भोगे रोगभयं कुले च्युतिभयं वित्ते नृपालाङ्गय,

दन्तानाम् अस्त्रशौचम् असस्यक् शुद्धिः, वदनस्य सुखस्य मन्दिनता
 साक्षिन्यम् असस्कार इत्यर्थः, मूर्ध्निजाना केशाना हृत्ता तैलदाना-
 भावादिति भावः, द्वे सन्ध्ये प्रातः सायञ्चेत्यर्थः निद्रा,
 प्रियस्यन विवस्त्रं शयनं, ग्रासस्य कवचस्य चासस्य चास्यस्य च
 अतिरेकः अतिष्टद्धिः, स्वस्य आत्मनः अङ्गे देहे पीठे च क्राडासने च
 वाद्यम् एतत् सर्वं समस्त व्यस्तं वा धनपते कुबेरस्य केशवस्य विष्णो-
 रपि वा कथान्येषामित्वपि ब्रह्मार्थः सञ्ज्ञी त्रियं हरति नाशयति ।
 स्वधराष्टत्सम् । अन्नेयांना त्रयेण त्रिष्टुनियतियुता स्वधरा कीर्त्तिते-
 अभिति तल्लक्षणात् ॥ ३ ॥

ब्रह्मेति । येन कर्मणा ब्रह्मा विधाता ब्रह्माण्डमेव भाण्डं
 पालयिष्येत् तस्योदरे अन्तरे कुलाङ्घवत् कुम्भकार इव नियमितः
 सृष्टिव्यापारे नियोजित इत्यर्थः, येन कर्मणा विष्णुर्नारायणः सङ्घा-
 तङ्घटे सङ्घातकारणे दशानां मीनकूर्मादीनाम् अवतारः तत्तद्रूपेणा-
 वतरन्निर्गच्छेत् एव गहनं वनं तस्मिन् न्वस्तः निपातितः, येन कर्मणा
 रुद्रः कपालनरधिरः पाण्यौ यस्य तज्जाभूतं सन् भिच्चया अशनं
 भोजनं यत्र तादृशम् अटनं भ्रमणं कारितः, येन चेति अध्याहार्यं,
 येन च कर्मणा सूर्यः नित्यमेव गगने अन्तरीक्षे धावति हरति,
 तस्मै कर्मणे नमः, सर्वमेव जगत् कर्मफलभुङ्गति भावः स्वकर्मफल-
 भुक् षुभानिति शास्त्रात् । नस्तत्कर्मभ्यो विधिरपि न वेभ्यः प्रभ-
 वतीत्येतत्समस्तवन्धेयम् । शार्दूलविक्रीडितं दत्तम् ॥ ४ ॥

माने दैन्यभयं बले रिपुभयं रूपे तरुण्या भयम् ।
शास्त्रे वादिभयं गुणे खलभयं काये कृतान्ताङ्ग्यं,
सर्वं वस्तु भयान्वित भुवि नृणां वैराग्यमेवाभयम् ॥ ५ ॥

शशिनि खलु कलङ्कः कण्टक पद्मनाले,
युवतिकुचनिपातः पक्वता केशजाले ।
जलभिजलमपेय पण्डिते निर्धनत्व,
वयसि धनविवेको निर्विवेको विधाता ॥ ६ ॥

भोगे इति । भोगे विषयाणां सम्यक् सम्भोगे रोगात् भयं,
कुले च्युतिभयं कौलीन्यस्य शात् भयमित्यर्थः, वित्ते धने बल्लभे इति
भावः । नृपाणां रात्रिभयं बल्लभनदर्शनेन लोभोदयात् रात्रिसङ्घन-
जिघ्रक्षा प्रवृत्ता भवतीति भावः । माने सम्माने इति दैन्यात् दारि-
द्र्यात् भयं दारिद्र्यान्मानहानिर्भवतीति भावः, वले सामर्थ्ये इति
रिपो शत्रुसकाशादित्यर्थः । भयम् अनेके बलवतः शत्रवो भवन्तीति
भावः, रूपे इति तरुण्या युवत्याः भयं रूपयन्तं युवतिः कामयते इति
तदर्धानता भवतीति भावः, शास्त्रे शास्त्रज्ञाने इति वादिनः भयं
पराजयनिमित्तमिति भावः, गुणे खलात् दुर्जनात् भयं दुर्जना
गुणेषु विद्विषन्तीति भावः, काये शरीरे कृतान्तात् यमात् भयं कदा
कृतान्त एव क्लयतीति धियेति भावः, अतः सर्वं वस्तु भुवि पृथिव्यां
भयान्वितं सभयं, वैराग्यमेव संसारेषु विगतस्मृत्त्वमेव सभयं भया-
भाववदित्यर्थः । तस्मात् वैराग्यमेवाश्रयणीयमिति भावः । शार्ङ्ग-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

शशिनीति । शशिनि चन्द्रे खल्विति पादपूरणार्थं नव्यं
कलङ्कं नखं, पद्मनाले कमलदण्डे कण्टकं, युवतीनां तरुणीनां
कुचनिपातः स्तनपतनं, केशजाले केशपाशे पक्वता पलितमिति भावः,
जलभे. ससृष्टं जलम् अपेयं घातमनर्हं, पण्डिते विद्विषि जने निर्ध-

शशी दिवसधूपरो गलितयौवना कामिनी,

सरो विगतवारिज मुखमनक्षरं स्वाकृतः ।

प्रभुर्धनपरायणः सततदुर्गतः सञ्जनो,

नृपाङ्गणगतः खलो मनसि सप्त शल्यानि मे ॥ ७ ॥

निःस्वा वष्टि शतं शती दशशत लक्षं सहस्राधिपो

लक्षेशः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेशतां वाञ्छति ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्म पद वाञ्छति,

ब्रह्मा शैवपदं शिवो हरिपदम् आशावधिं क्वी गतः ॥ ८ ॥

इत्यष्टरत्नं समाप्तम् ।

नत्वं दारिद्र्यं, वयसि वार्द्धके इति भावः धनविवेकः धनागनादिषु

विवेचनम् अस्तीति सर्वत्र बोध्यं, तस्मात् विधाता निर्विवेकः अवि-

कृष्यकारीत्यर्थं अयोष्यबोजनकारित्वादिति भावः । मासिनीष्टत्तम् ।

ननमयवयुतेय मासिनी भोगिलोकैरिति नल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

शशीति । शशी चन्द्रः दिवसे धूपर मालिनः, कामिनी

नक्षितं शीषं यौवन यस्यास्तथाभूता, सरः सरोवर विगतवारिजं

कमलशून्यं, स्वाकृतः सुन्दराकृतं जनस्य सुखम् अनक्षरम् अक्षरशून्यं

वाक्यरहितमित्यर्थः, प्रभुः राजा धनपरायणः धनलुब्धः, सञ्जनः

शत्रुः सततदुर्गतः सततं दरिद्रः तथा खल दुर्जन नृपाङ्गणगतः

राजबसदि स्थितः राजभान्ध इति भावः, एतानि सप्त मे मम मनसि

शल्यानि शल्यास्त्रभूतानि सर्वथा व्यथयन्त्येतानीति भावः । पृथ्वी-

ष्टत्तम् । तदुक्तं नृतबोधे । द्वितीयसत्सिद्धन्तरे गुरुषुष्टमहादशं चतु-

दशमत्रय प्रिये गुरुगभीरनाभिहृदे । अपञ्चदशमान्तिम तद्वत् यत्न

कान्ते यतिर्गिरीन्द्रफणभृत्कुलैर्भवति सुश्रु पृथ्वीति सा ॥ इति ॥ ७ ॥

निःस्व इति । निःस्वः निर्धनः शतं द्रव्यमिति शेषः वष्टि

नवरत्नानि ।

धन्वन्तरि-क्षपणकामरसिहशङ्ख-
वेतालभट्ट-वटकपर्ण-कालिदासाः ।
ख्यातो वराहमिहिरो नृपतेः सभायां
रत्नानि वै वररुचिर्नव विक्रमस्य ॥

नवरत्नम् ।

मित्रस्यै तथा नोतिर्धर्म-दापरेत्य-वृत्तेन ।
स्त्रोणा विद्वान् तयोत्खान्तु नवरत्नसिद्ध क्रमात् ॥

मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयवलैलुब्धं धनेरोम्बरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा समैर्ग्रान्धवान् ।

कामयते, गती गतसख्यरद्वयगाली दृशान् नद्वयस्त्वर्थः, महान्
धिपः स्वच्छ, स्वच्छेन चक्रपतिः त्रितिपागता नृपत्व बध्नीति पूर्वगा-
न्वय । त्रितिपतिः चक्रोपाया स.याज्य व.च्छति, चक्रेशः सखाट्
पुन इन्द्रता, सुरपतिरिन्द्र ब्रह्म पद, ब्रह्मा शैवपदं, सिंहः
हरिपदं व.च्छति अभिष्यति, अत को जन. आगावधिम् आकाश-
शेषं गत प्राप्नः ? न कोऽपीत्यर्थः । शार्ङ्गनिर्गोडिन इत्तम् ॥८॥

सिद्धमिति । स्वच्छतया अनेतवेन मित्रं, नयन्तै. नोति-

अत्युग्रं सुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्खं कथाभिर्बुधं
 विद्याभीरसिकं रसेन सकलं शीलेन कुर्व्याद् वशम् ॥ १ ॥
 अर्थां लाघवमुच्छ्रितो निपतनं कामातुरो लाञ्छनं,
 लुब्धोऽकीर्त्तिमसङ्गरः परिभवं दुष्टोऽन्यदोषे रतिम् ।
 निःस्त्री वञ्चनमुन्मना विकलतां शोकाकुलः संशयं
 दुर्वांगप्रियतां दुरोदरवशः प्राप्नोति कष्टं मुहुः ॥ २ ॥

प्रयोगैः रिपु शत्रुः, धनैः लुब्धं लोभिन, काव्येण देवदर प्रभुम्, आद-
 रेण सम्मानेन द्विजं ब्राह्मणं, प्रेम्णा प्रणवेन युवती, समैः अपक्व-
 पातैरित्यर्थः वात्सवान् भ्रात्रादीन्, सुतिभिः प्रथमावादैः अत्युग्रम्
 अत्युद्धत जन, प्रणतिभिः गुरु गुरुजन पित्रादिसित्त्वर्ष, कथाभिः
 सन्तोषजनिकाभिरिति भावः मूर्खं, विद्याभिः ज्ञानगर्भांलापैरिति
 भावः बुध विद्वान्, रसेन शृङ्गारादिवर्णनेन रसिक, शीलेन सञ्चरितेन
 दण्डान् कल्पं सर्वं जनमित्यर्थः वशं कुर्व्यात् । शार्दूलविक्रीडितं
 वृत्तम् ॥ १ ॥

अर्थाति । सुद्धरिति सर्वत्वान्तेति । अर्थां याचको जनः
 लाघवम् अनादरमिति भावः, उच्छ्रितः उद्धतः जनः निपतन, कामा-
 तुरः सङ्गपोलिनः जनः लाञ्छनं सन्नाप प्रियाविरहे इति शेषः,
 लुब्धः लोभो जाय अकीर्त्तिम् अपयशः, असङ्गरः अरत्युच्छ्रितः परि-
 भवं अरथा, दुष्टं दुर्जनं अन्येषां दोषे तत्कीर्त्तने इति भावः
 रतिः प्रीतिः, निःस्त्री निर्धनः वञ्चन पतारण्यस्य, उन्मताः अतर्कारिष्ठ-
 तद्विज्ञो जगः विकलता व्याकुलता, शोकाकुलः जनः सशय जीवनेषु
 शङ्कामित्यर्थः, दुर्वाङ् कटुभाषी जनः अप्रियताम् अप्रीतिभाजनत्व
 सर्वेषामिति शेषः तथा दुरोदरवशः व्यूतकलाशक्तः जनः कष्टं
 प्राप्नोति लभते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

नीतिर्भूमिभुजां नतिर्गुणवतां स्त्रीरङ्गनानां धृति-
 दम्पत्योः शिशवो गृहस्य कविता बुद्धेः प्रसादी गिराम् ।
 लावण्य वपुषः स्मृतिः सुमनसां शान्तिर्द्विजस्य क्षमा
 शक्तस्य द्रविणं गृहाश्रमवतां स्वास्थं सतां मण्डनम् ॥ ३ ॥
 धर्मः प्रागेव चिन्त्यः सचिवमतिगतिर्भावनीया सदैव,
 ज्ञेय लोकानुवृत्त वरचरनयनैर्मण्डल वीक्षणीयम् ।
 प्रच्छाद्यौ रागरोषौ मृदुपरुषगुणौ योजनीयौ च काले,
 आत्मा यत्नेन रक्ष्यो रणशिरसि पुनः सोऽपि नापेक्षणीयः ॥४॥

नीतिरिति । भूमिभुजा राज्ञा नीतिः, गुणवता पितृपुत्रा
 नतिः विनय, अङ्गनाना स्त्रीणां ह्यौ सञ्ज्ञा, दम्पत्योः स्त्रीपुत्रौ
 धृतिः सन्तोष, गृहस्य शिशवः, बुद्धेः कविता काव्यरचना, गिरा
 वाचा प्रसाद नैर्लक्ष्य श्रुतिस्मृतौ धर्मसत्यलिच्छेदः, वपुषः शरी-
 रस्य बाणरजः दक्षानुश्रेष्ठ आवायात्परचरयन्निबान्तरः । प्रतिभाति
 यदङ्गेषु लक्ष्यवस्तुनि ढोच्यते इत्युक्तवक्ष्ये कान्तिविशेष इति यावत्,
 लुप्तानां स्मृतिः परमं, द्विजस्य विप्रस्य शान्तिः शान्तिरपि
 यावत्, सतः पुण्यस्येत्येत चक्षुः अपराधसंज्ञिष्णुता, गृहाश्रमवता
 गृहाश्रम इति च तथा एवा लक्ष्यानां स्वास्थं स्वमण्डनं चिन्त्येति
 मण्डन भूषणम् । तादृशविशोडित उत्तम् ॥ ३ ॥

धर्म इति । धर्मः निर्विकलधिततमविशेषः प्रागेव पूर्वमेव
 सर्वज्ञात् काव्योक्तिं याम् चिन्त्यः भावनीय, ततः सदैव नियतमेव
 यत्निबानाम् असाध्याना नतिगतिः बुद्धिदृष्टिः स्वाहुरागिण्यो परासु
 रागिण्यो वेति भावः भावनीया चिन्तनीया । ततः लोकानां परि-
 जनानाम् मण्डनस्य आहुरागण्यं वाङ्माध्यन्तरभावेनेति भावः श्रेयं
 वेदितव्यं, पराः श्रेयाः गुणपन्न इत्यर्थं विश्वाद्योऽन्या इति भावः
 ये वराः गूढात्पराः तेषां नद्वयैः मण्डलं अपरराजं वीक्षणीयं इत्यर्थं

कार्पण्येन यशः क्रुधा गुणचयो दम्भेन सत्यं क्षुधा
 मर्यादा व्यसनैर्धनानि विपदा स्वैर्यं प्रमादैर्द्विजः ।
 पैशुन्येन कुल मदेन विनयो दुश्चिष्टया पौरुष
 दारिद्रेण जनादरो ममतया चात्मप्रकाशी हतः ॥ ५ ॥
 मूर्खोऽग्रान्तस्तपस्वी क्षितिपतिरलसो मत्सरो धर्मशीलो,
 दुःस्थो मानी गृहस्थः प्रभुरतिक्रमणः शास्त्रविद्वर्महीनः ।

के केन पथा चरन्तीति बौद्धयस्मिति भावः राजानन्वारचक्षुष इति
 स्मरणात् । रागरोषौ मण्डयकोपौ प्रच्छाद्यो गायौ व्याज्याविति
 यावत् प्रणवित्तेन कसपि प्रति क्षमा त्वप्रणवित्तेन कसपि प्रति
 अक्षमा च न कार्येति भावः । काणे योग्ये नसजे ऋडुपरुषगुणौ
 सौख्यनीन्गुणौ जलाक्रोधाविति याः । बोजगीवौ च अयणीयौ,
 आत्मा स्वशरीर यत्नेन रक्ष्यः व्यात्मानं सतत गोत्रावीतेति श्रुतेः ।
 सोऽपि आत्मा रणशिरसि न अप्रेक्षणायः न रत्रार्थं यतनीय
 इत्यने । ११३३धनेवर्षेन सिद्धम् । स्वस्थराष्टसु ॥ ३ ॥

कार्पण्येति । कार्पण्येन अप्रभवात् यशः, क्रुधा क्रोधेन
 गुणचय गुणराशिः, दम्भेन द्वेषेन सत्यं, क्षुधा क्षुधया मर्यादा
 स्थितिः, व्यसनैः स्त्रीतद्यादिभिः पानानि, विपदा स्वैर्यं धीरता,
 प्रमाटे अनवधानताभि द्विजः ब्राह्मणः, पैशुन्येन दोजेन्येन कुल
 कौशान्यमित्यर्थे, मदेन मद्यपानेन अड्डुरेण वा विनयः शिष्टा-
 चारः, दुश्चिष्टया अविहितकार्येण पौरुष पुंसकारः, दारिद्रेण
 निर्धनतया जनेषु कोपेषु अहः, ममतया महारवाहनया आत्म-
 प्रकाश परमात्मज्ञानमित्यर्थे ह्यः विभावितः, सद्यद्वयार्थश्चकारः ।
 शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ ५ ॥

मूर्ख इति । मूर्खः ज्ञानहीनः अग्रान्तः अग्रान्तः जनः तपस्वी
 तपस्यार्थानिरतः, अलसः आलस्यपरः क्षितिपतिः राजा, धर्मशीलः

आज्ञाहीनो नरेन्द्रः शुचिरपि सततं यः पराज्ञीपभोगी,
 वृद्धो रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिर्धिग् विडम्बप्रकारम् ॥ ६ ॥
 स्त्रीणां यौवनमर्थिनाममुगमो राज्ञां प्रतापः सतां
 सत्यं स्वल्पधनस्य सच्चितिरसद्वृत्तस्य वाग्दम्बरः ।
 साधारस्य मनोदमः परिणतेर्विद्या कुलस्यैकता,
 सेवाया धनमुन्नतेर्गुणचयः शान्तेर्विवेको बलम् ॥ ७ ॥
 विद्वान् ससद्दि पाक्षिकः परवशो मानी दरिद्रो गृही,
 वित्ताढ्यः कृपणः सुखी परवशो वृद्धो न तीर्थाश्रितः ।

आभिकः मत्सर. अपरशुभद्वेषोत्थं, दुःख्यः निर्धनः मानी अभि-
 मानवान् गृहस्य, प्रभु अतिक्रपण अतिदीन, शास्त्रवित् शास्त्र-
 ज्ञानवान् किन्तु धर्महीनः, आज्ञाहीन ब्रह्माज्ञा न केनापि गृह्यते
 तादृशः नरेन्द्रः नृपतिः, स शुचिरपि विशुद्धचरितोऽपि पराज्ञो-
 पभोगी परमज्ञभोजी वृद्ध रोगी दरिद्रः स च युवतिपतिः, इत्यं
 विडम्बप्रकार विधातुरयोग्यविवक्षितमिति यावत् भिक् निन्दा-
 मोत्थर्यः, धिङ्निर्भर्त्सननिन्दयोरित्यसरः । स्रग्धरावृत्तम् ॥ ६ ॥

स्त्रीणामिति । स्त्रीणां यौवन तारुण्यम्, अर्थिना याचकानाम्
 अनुगमः आनुगम्यं कलावहुगमान्वित इति अख्यात् । राज्ञां प्रतापः,
 सता साधूना सत्य, स्वल्पधनस्य सच्चितिः सञ्चयः, असद्वृत्तस्य
 दुश्चरितस्य वाग्दम्बरः वाचासता, साधारस्य साधारणतः जनस्य
 जनसः दम. दमनम् इन्द्रियजय इत्यर्थः, परिणतेः वृद्धतायाः
 विद्या, कुलस्य एकता ऐकमत्यं, सेवायाः धनम्, उन्नतेः अभ्युदयस्य
 गुणानां विद्यासौजन्याहीना चयः समूहः तथा शान्तेः समस्य
 विवेकः ज्ञानं बलं सामर्थ्यम् । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

विद्वानिति । विद्वान् पण्डितः अथच संसद्दि सभाया पाक्षिकः
 इक्ष्वाक्यावत्सो, परवशः पराधीनः अथच मानी अभिमानवान्,

राजा दुःसचिवप्रियः कुलभवो मूर्खः पुमान् स्त्रीजितो
 वेदान्ती हत-सत्क्रियः किमपरं हास्यास्पदं भूतले ॥ ८ ॥
 उत्खातान् प्रतिरोपयन् कुसुमितांश्चिन्वन् शिशून् वर्द्धयन्,
 प्रोत्तुङ्गान् नमयन् नतान् समुदयन् विज्ञेषयन् संहतान् ।
 तीव्रान् कण्टकिनो वह्निर्नियमयन् स्नानान् सुहुः सेचयन्
 मालाकार इव प्रयोगनिपुणो राजा चिरं नन्दतु ॥ ९ ॥

इति नवरत्नं समाप्तम् ।

—

दरिद्रः निर्धनः अथच गृहो परिवारपात्रो, विज्ञाद्यः धनी किन्तु
 कपणः व्ययकृण्ठ, सुखी किन्तु परवशः पराधीनः, दृढः किन्तु तीर्षा-
 त्रितः न अतीर्थसेवीत्यर्थः, दुःसचिवप्रियः दूर्मन्त्रिवशंवदः राजा,
 मूर्खः कुलभवः कुलीनः सवृकुलप्रसूत इत्यर्थः, पुमान् स्त्रीजितः नारी-
 वशवदः तथा वेदान्ती तत्त्ववित् अथच हता नाशिता सत्क्रिया
 धर्मचर्येत्यर्थः येन तादृशः अपरम् एतन्मात् पूर्वोक्तात् अपरम् अन्यत्
 किं हास्यास्पदम् न किमपीत्यर्थः, एतदेव हास्यास्पदं नान्यत् किम-
 पीति भावः । शार्दूलयिक्रोडित इत्तम् ॥ ८ ॥

उत्खातानिति । प्रयोगे सामादीनामिति भावः निपुणः कुशलः
 राजा मालाकार इव साक्षीव उत्खातान् निर्जितान् गृहपतीनिति
 शेषः सर्वत्र योजनीयः । पक्षे चम्बुखितान् दृष्टानिति शेषः सर्वत्र
 बोध्यः । प्रतिरोपयन् पुनः स्थापयन्, कुसुमितान् सज्जातधनान्
 सज्जातपुष्पांश्च चिन्वन् करान् पुष्पाणि च तेभ्यः आदृष्टान इत्यर्थः,
 शिशून् अप्राप्तवयसः क्षुद्रांश्च वर्द्धयन् विद्यादानादिना जलक्षेकादिना
 च पुष्पान् । प्रोत्तुङ्गान् अत्युन्नतान् नमयन् बलधनेन शाखाकर्षणेन च
 विनतीकुर्वन्, नतान् विनयितः फलपुष्पभरणेन पतनोन्मुखाश्च समुदयन्
 सबद्धयन् आश्रयदानेनेति भावः । संहतान् बद्धतान् हाभ्यां बद्ध-
 मियां निबधितानित्यर्थः विज्ञेषयन् पृथक् कुर्वन् सप्तेकने स्वस्य ज्ञानिः

गुणरत्नम् ।

सानन्दं नन्दिहस्ताहत-मुरज-रवाङ्गत-कौमार-वर्हि-
 त्वासान्नासाग्रन्ध्रं विशति फणिपती भोग-सङ्कोच-भाजि ।
 गण्डोड्डीनालिमाला-मुखरित-ककुभस्ताण्डवे शूलपाणे-
 वनायक्यश्चिरं वो वदनविधुतयः पान्तु चीत्कारवत्यः ॥ १ ॥

पक्षे अपुष्टता चेति भावः, तीव्रान् महत्त्वं कण्टकिनं शूलान् कण्ट-
 काकाशाश्च वाङ्गं स्वराद्रात् वाङ्गे देशे द्वीपादाविति भावः उद्यानस्य
 वह्निभागे च निवसयन् स्थापयन् तथा स्नानान् विपन्नान् शुष्काश्च
 सङ्गं पुनः पुनः सेचयन् स्वस्थाङ्गवेत् सन् चिरं नन्दतु हृद्येन काल
 नयति भावः । शार्ङ्गविक्लीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

सानन्दमिति । शूलपाणे हरस्य ताण्डवे नृत्ये, ताण्डव
 नटनं नृत्यमित्यमरः । सानन्दं यथा तथा नन्दनं हस्तेन स्थापितः
 माडितः, यः मुरजः मृदङ्गवाद्यं तद्गुरवेषु नादेन व्याहृतं आका-
 रितः उपस्थापित इति यावत् भेषजनिबोधेनेति भावः यः
 कौमारवर्हिं कार्तिकेयमशूरं तस्मात् यः त्वासः भयं तस्मात् हेतो
 भोगसङ्कोचभाजि कुञ्चितशरीरे फणिपती नागराजे हरदेहवर्ति-
 नीति शेषः नासाग्रन्ध्रं शुण्डापरिवरमित्यर्थः विशति प्रविशति इति
 सर्पाणांभयं स्रभावः यत् किञ्चिद् दृष्ट्वा भयादिकारणात् तत्र प्रविशतीति
 भावः गण्डात् कपोलदेशात् उड्डीनाभिः उत्पतितानि, सर्पभयादिति
 भावः अलिमालाभिः भ्रमरपङ्क्तिभिः तत्र स्थानवारिचरणाभिरिति भावः
 मुखरिताः शब्दिताः ककुभः दिशः आभिः तथाभूताः चीत्कारवत्यः
 चीत्कारशब्दवह्निताः विनायकस्य गण्याधिपस्य इमा वैनायक्यं गण-
 प्रतिसम्बन्धिन्य इत्यर्थः, विनायके विघ्नराजद्वैमातुरगण्याधिप इत्यर्थः

यत्कण्ठे गरलं विराजति सदा मौली च मन्दाकिनी,
 यस्याङ्गे गिरिजाननं कटितटे शार्दूलचर्माम्बरम् ।
 ब्रह्माया हि रुणद्धि विश्वमखिलं पायात् स वः शङ्करः
 जम्बूवत् जलविन्दुवत् जलजवत् जम्बालवत् जालवत् ॥२॥
 विद्या नाम नरस्य रूपमधिकं प्रच्छन्नगुप्तं धनं,
 विद्या भोगकरी यशः-शुभ-करी विद्या गुरुणां गुरुः ।
 विद्या बन्धुजनो विदेभ्रगमने विद्या परं दैवत,
 विद्या राजसु पूज्यते न हि धनं विद्याविहीनः पशुः ॥३॥

मर । वदनस्य सुखस्य विधुतयः कम्पनानि वः युष्मान् चिरं पान्तु
 रक्षन्तु । स्वधराष्टम् । मन्यकारस्य स्नाभोष्टस्य मन्यस्य सिद्धये
 सिद्धिदस्य गणेशस्य कीर्तिरूप मङ्गलाचरणमिदम् ॥ १ ॥

यत्कण्ठे इति । यत्कण्ठे यस्य शङ्करस्य कण्ठे गरलं काल-
 कूटं सदा जम्बूवत् जम्बूफलमिव, यस्य शङ्करस्य मौली शिरसि
 मन्दाकिनी गङ्गा जलविन्दुवत् जलकण इव, यस्य अङ्गे क्रोडे गिरि-
 जाया गौर्यां आननं सुखं जलजवत् पद्ममिव, यस्य कटितटे
 शार्दूलचर्म व्याघ्रकीर्तिरूपम् अम्बरं वसनं जम्बालवत् शैवालमिव
 विराजति शोभते, तथा यस्य नाया अखिलं समस्तं विश्वं जालवत्
 जालमिव रुणद्धि व्याप्नोति आष्टपोतीति यावत्, सः शङ्करः वः
 युष्मान् पायात् रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् । शिववन्दन-
 सेतु ॥ २ ॥

सम्पति विद्या प्रशंसति विद्येति । विद्या नाम वास्त्विति भावः
 नरस्य मानवस्य अधिकं स्वसौन्दर्यादिति शेषः रूपं सौन्दर्यं व्याध्यादि-
 भिरहार्थत्वादिति भावः प्रच्छन्नगुप्तं निश्चतरक्षितं धनं चौरादिभि-
 रहार्थत्वादिति भावः । विद्या भोगकरी सुखसम्भोगसाधनीत्वर्थः
 यशःशुभकरी कीर्तिरूपसम्पादनीत्वर्थः । विद्या गुरुणां पित्रा-
 दीनाम् अपिरत्राध्याहार्यः गुरुः आहरणीयेति भावः । विद्या

गुणी गुणं वेत्ति न वेत्ति निर्गुणो,
 यली बल वेत्ति न वेत्ति निर्बलः ।
 पिको वसन्तस्य गुणं न वायसः,
 करी च मिहस्य बलं न मूषिकः ॥ ४ ॥
 गुणा गुणज्ञेषु गुणा भवन्ति,
 ते निर्गुणं प्राप्य भवन्ति दोषाः ।
 सुखादुतीयाः प्रभवन्ति नद्यः
 समुद्रमासाद्य भवन्त्यपेयाः ॥ ५ ॥

विदेशगमने बन्धुजनं बन्धुकार्यस्य सुखस्थित्यादेः सम्पादनादिति भावः । विद्या परं महत् देवतम् अतिशयेन पूजनीयेति भावः । विद्या राजसुन्दरेषु तत्समीपेष्वर्च्य पूज्यते आर्द्रयते राजानो विद्यासमाद्भ्यन्ते इति भावः न हि धनं पूज्यते इति पूर्वेष्वन्वयः । तस्मात् विद्याविहीनो जनः पशुः । एषश्च विद्या सर्वथैव अर्जनीयेति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् ॥ ३ ॥

गुण्येति । गुणी गुणवान् जनः गुणं वेत्ति जानाति, निर्गुणो न वेत्तीति पूर्वेष्वन्वयः । बली बलवान् बलं सामर्थ्यं वेत्ति, निर्बलः सामर्थ्यहीनो न वेत्तीति पूर्वेष्वन्वयः । तथाहि पिकः कोकिलः वसन्तस्य गुणं वेत्तीति श्रेष्ठः, वायसः काको न, करी च गजश्च सिंहस्य बलं वेत्ति, मूषिको न वेत्तीति श्रेष्ठः । विशेषेण सामान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । तदुक्तं दर्पणे । सामान्यं वा विशेषेण विशेषस्तेन वा यदिति । कार्यञ्च कारणेनेदं कार्येण च समर्थ्यते । बाधस्येत्येतरथार्थान्तरन्यासोऽप्यथा तत्र इति । बध्नतिबलं वृक्षम् ॥ ४ ॥

गुणा इति । गुणाः विद्याशैल्यादयः गुणज्ञेषु तज्ज्ञेष्वर्च्यः गुणाः आदरणीया इति भावः भवन्ति । ते गुणाः निर्गुणं जनं प्राप्य आश्रित्येत्त्वर्थः दोषाः अनादृशा भवन्ति दुर्जनान्निदा विद्या-

गुणायन्ते दोषाः सुजनवदने दुर्जनमुखे
 गुणा दोषायन्ते किमिति जगतां विस्मयपदम् ।
 यथा जीमूतोऽयं लवणजलधेर्वारि मधुरं,
 फणी पीत्वा क्षीरं वमति गरलं दुःसहतरम् ॥ ६ ॥
 विद्या विवादाय धन मदाय,
 शक्तिः परेषां परिपीडनाय ।
 खलस्य साधोर्विपरीतमेतत्,
 ज्ञानाय दानाय च रक्षणाय ॥ ७ ॥

दयः लोकोपीडनाय भवन्तीति भावः । सुस्त्राड् सुमधुरं तोयं वासा
 तथाविधा नद्यः प्रभवन्ति प्रकर्षञ्च राजन्ते इति भावः । सर्जनसमीपे
 इति भावः किन्तु मसुद्रम् आढाद्य प्राप्य अपेयाः पातुमनर्हाः भवति
 लवणरूपदुष्टवस्तुसंयोगादिति भावः । विशेषेण ज्ञानान्यसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः । उपजाविष्टम् ॥ १ ॥

गुणायन्ते इति । सुजनानां वदने दोषाः गुणायन्ते गुणा इव
 क्षुब्धानां गुणत्वेन तैराद्भियन्ते इति भावः । दुर्जनानां सुखे गुणा
 दोषायन्ते दोषवदाचरन्ति दोषत्वेन तैर्निन्द्यन्ते इति भावः इत्येतत्
 पश्चात् विस्मयपदम् अद्भुतं किम् ? नाद्भुतमेतदित्यर्थः । यथा
 तथाहोऽर्थः अयं जीमूतः जबद्दः लवणजलधेः लवणससुद्रस्य वारि
 जलं पीत्वा मधुरं वारि, फणी रसः क्षीरं दुग्धं पीत्वा दुःसहतरम्
 व्यतिहरणं गरलं वमति प्रविष्टमेतदतो न विस्मयावहमिति
 भावः । विशेषेण ज्ञानान्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शिखरिणो-
 ऽष्टम् । शैरुद्रैश्चिन्ना जमनबगलागः शिखरिणीति तल्लक्षणात् ॥ ६ ॥

विद्येति । खलस्य दुर्जनस्य विद्या विवादाय कलहाय, धनं
 मदाय रक्षाय, शक्तिः योग्यता परेषाम् अन्वेषा परिपीडनाय भव-
 तीति शेषः । साधोर्जनस्य एतत् विपरीतम् । तथाच विद्या ज्ञानाय

मतिरेव बलात् गरीयसी
तदभावे करिणामिय दशा ।
इति घोषयतीव डिण्डिमः

करिणी हस्तिपकाहत. क्णन् ॥ ८ ॥

वरं गर्भस्त्रावो वरमपि च नैवाभिगमनं,
वरं जातप्रेतो वरमपि च कन्याभिजननम् ।
वरं बन्ध्या भार्या वरमपि च गर्भेषु वसतिः,
न चाविद्वान् रूप-द्रविण-गुण-युक्तोऽपि तनयः ॥ ९ ॥

या राका शशि-शोभना गतघना सा यामिनी यामिनी,

लोकानामुपदेशदानाय, धनं दानाय अर्थिभ्यः वितरणाय, शक्तिः
परेषा रक्षणाय भवतीति शेषः । उपजानिष्टत्सु ॥ ७ ॥

मतिरिति । मतिरेव बुद्धिरेव बलात् बलमपेक्ष्य गरीयसी
श्रेष्ठा, तदभावे तस्या मते अभावे करिणां हस्तिणाम् इयं दशा
दुर्बलप्राणिवशवदनेति भावः, हस्तिपक्नेन हस्तिपालेन आहतः
बाडित क्णन् ध्वनन् डिण्डिमः वाद्यभेदः करिणः गजान् इति
घोषयतीव घोषणेन ज्ञापयतीव । उत्प्रेक्षाबह्वारः ॥ ८ ॥

वरमिति । गर्भस्य कुक्षिस्यजीवस्य स्त्रावः असमये अपूर्णदशायां
गर्भात् निःसरणं वरं मनाक् प्रिय, देवादृते वरः श्रेष्ठे त्रिषु क्लोवे
मनाक् प्रिये इत्यमरः । अभिगमनञ्च भार्यायाः बङ्गश्च नैव वरम्,
अपिच जातः उत्पन्नः सन् प्रेत पञ्चत्वं गतश्च वर मनाक् प्रिय
इत्यर्थः, अपिच कन्याभिजननं कन्योत्पादनं च वरं मनाक् प्रियं,
भार्या बन्ध्या च वरं, गर्भेषु वसतिश्च वरं, अविद्वान् मूर्खः रूपद्रविण-
युतोऽपि रूपवान् धनवानपि तनयः न च वरमिति शेषः । सर्वदा
विद्याप्रशसनमिदम् । शिखरिणीष्टत्सु ॥ ९ ॥

येति । शशिशोभना चन्द्रेण शोभमाना गतघना भेषावरण-

या सौन्दर्य-गुणान्विता पति-रता सा कामिनी कामिनी ।
 या गोविन्द-रस-प्रमोद-मधुरा सा माधुरी माधुरी,
 या लोकद्वय-साधनी तनुभृतां सा चातुरी चातुरी ॥ १० ॥
 ज्ञातिभिर्विगृह्यते नैव चौरिणापि न नीयते ।
 दाने नैव क्षयं याति विद्यारत्नं महाधनम् ॥ ११ ॥
 अजरामरवत् प्राज्ञो विद्यामर्थञ्च चिन्तयेत् ।
 गृहीत इव केशेषु मृत्युना धर्ममाचरेत् ॥ १२ ॥

मूल्या राका सम्पूर्णचन्द्रा आ यामिनो रात्रिं सा यामिनी प्रशस्ता
 यामिनीत्वर्थः । या सौन्दर्येण गुणैश्च दयादाक्षिण्यादिभिः अन्विता
 युक्ता कामिनो, सा कामिनी प्रशस्ता कान्तत्वर्थः । या गोविन्दे कृष्णे
 यो रसः अनुरागः तेन यः प्रमोदः प्रहर्षः प्रकृष्टानन्द इत्यर्थः तेन
 मधुरा मनोज्ञारिणी माधुरी मधुरता सा माधुरी प्रशस्ता माधुरी ।
 तनुभृतां शरीरिणां लोकद्वयसाधनी इच्छामनोपकारिणी आ चातुरी
 चातुर्यं नैपुण्यमित्यर्थः सा चातुरी प्रशस्ता चातुरीत्वर्थः । अत्र हि-
 तीयवामिन्यादिशब्दाः पौनरुक्त्यप्रतिषेधा सामान्यवामिन्यादिरूपसं-
 ख्यार्थे बाध्यमानाः प्रशस्तादिगुणशालियामिन्वादिरूपसं-
 न्नीतिं सुखार्थस्य स्वमिशेषरूपार्थात्कारेषु सक्रमणात् अर्थान्तरसक्र-
 मितवाच्यत्व ध्वनेरिति बोध्यम् । शार्दूलविक्रीडित इत्यम् ॥ १० ॥

ज्ञातिभिर्विरति । विद्यारत्नं महाधनं महामूर्त्यां धनमिति
 द्यावत्, यत एतत् ज्ञातिभिः दयादौ नैव वगृह्यते नैव विभज्यते,
 चौरिणापि न नीयते नापह्नियते, तथा दाने व्यये सत्यपि नैव क्षयं
 याति नैव क्षीयते इत्यर्थः । तस्मात् विद्यैव अन्यत् धनं नश्वरमपेक्ष्य
 उपार्जनीयेति भावः । अनुष्टुप् इत्यम् । काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । हेतोर्वाक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ११ ॥

अजरामरवदिति । प्राज्ञः बुद्धिमान् जनः अजरामरवत् अजर

गुणेन स्पृहणीयः स्यात् न रूपेण युतो जनः ।

सौगन्ध्यवर्धं नादेयं पुष्पं कान्तमपि क्वचित् ॥ १३ ॥

इति श्रीमहाकवि भजभूतिविरचितं

गुणरत्नकाव्यं समाप्तम् ।

नीतिरत्नम् ।

चतुर्मुख-मुखाभोज-शृङ्गाटक-विहारिणीम् ।

नित्य-प्रगल्भ-वाचालासुपतिष्ठे सरसतीम् ॥ १३ ॥

इव अक्षर इव विद्याश्च अर्थश्च चित्तो न निष्पन्ना यत्स्य च उपा-
जने आत्मानं नाहं जगत्पन्तो म-... न कारणाशीतो-... विभा-
वप्रेक्षितं भा- । तथा देवेषु स्थाना नृहीन इव धर्मश्च आचरेत्
धर्माचरणे अ-... न परिष्पानि न परत्र धर्मावरणकालं प्राप्य
इति ... भावः ॥ १२ ॥

गुणेति । गुणेन युत जन स्पृहणीयः स्यात् रूपेण युतः
न, कान्तं सरसतीमपि पुष्पं सौगन्ध्यवर्धं सौदरहीनं क्वचित् न
आदेयं न प्राप्यम् । नित्यं ह्येतेषु अक्षर, शृङ्गाटम् ।

चतुर्मुखेति । चतुर्मुखस्य अक्षरः मुखाभोजानि सुखपद्मान्येव
शृङ्गाटकं चतुर्मुखं तस्मिन् विहरतीति तयोक्ता नित्यं सततं प्रगल्भं
धृष्टम् अतिवृत्तमिति भावः यथा तथा वाचाला सुखरा सरसती
वाग्देवी उच्यते आराधयामीत्यर्थः । कङ्कणावरणमिदम् । अक्षर-
शृङ्गाटम् ॥ १३ ॥

इतर-तापशतानि यथेच्छया

वितर तानि सहे चतुरानन ! ।

अरसिकेषु रसस्य निवेदनं

शिरसि मा लिख मा लिख मा लिख ॥ २ ॥

संसार-विषष्टस्य द्वे फले अमृतोपमे ।

काव्यामृत-रसास्वाद आलापः सज्जनैः सह ॥ ३ ॥

पण्डितेषु गुणाः सर्वे मूर्खे दोषाश्च केवलाः ।

तस्मान्मूर्खसहस्रेभ्यः प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥ ४ ॥

पुरी रेवा-पारे गिरिरतिदुरारोह-शिखरी

इतरेति । हे चतुरानन ! विधातः । इतराणि अन्यानि
द्वितीयाङ्गलिखितव्यतिरिक्तानीति भावः । तापशतानि क्लेशशतानि
वितर देहि तानि तापशतानि सहे सोढुं शक्नोमीति भावः, किन्तु
अरसिकेषु रसानभिज्ञेषु असहृदयेष्विति यावत् रसस्य सरसालापस्ये-
त्यर्थः, निवेदनं कथनं शिरसि ललाटे मा लिख मा लिख मा लिख,
कदापि न लेखनीयं तत् सोढुं न शक्नोमीति भावः । द्रुतविलम्बितं
वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भराविति तल्लक्षणात् ॥ २ ॥

संगारेति । काव्यरूपममृतं काव्यामृतं तस्य रसास्वादः आस्वा-
दात्म्यं इत्यर्थः सज्जनैः साधुभिः सह आलापश्च एते द्वे संसार एव
विषष्टस्य । तस्य अमृतोपमे प्रीत्युपसदृशे फले फलद्वयमित्यर्थः । अमृत-
वृत्तम् ॥ ३ ॥

पण्डितेष्विति । पण्डितेषु विद्वत्सु सर्वे गुणाः दद्यादाक्षिण्या-
दयः वर्त्तन्ते इति शेषः, मूर्खे जने केवला दोषाश्च वर्त्तन्ते इति शेषः,
तस्मात् मूर्खसहस्रेभ्यः सज्जनाणि मूर्खानपेक्ष्येत्यर्थः एकः प्राज्ञः
प्राज्ञतः विशिष्यते विशेषेण नृक्षते इत्यर्थः । अमृतवृत्तम् ॥ ४ ॥

पुर इति । पुरः अमृतः रेवा नर्मदा नदी, रेवा तु नर्मदेत्यमरः ।

धनुष्पाणिः पश्चात् शवरनिकरो धावति पुनः ।

सरः सव्येऽसव्ये दव-दहन-दाह-व्यतिकरः

क यामः । किं कूर्मो । हरिणशिशुर्गवं विलपति ॥ ५ ॥

छेदश्चन्दन-चूत-चम्पक-वने रक्षा कीररद्रुमे,

हिंसा हंस-मयूर-कोकिलकुले काकिषु लीलारतिः ।

मातङ्गेन खरक्रयः, समतुला कर्पूरकार्पासयोः,

एषा यत्र विचारणा गुणिगणा । देशाय तस्मै नमः ॥ ६ ॥

वर्त्तते इति शेष एतानतिक्रय गन्तु न शक्यते इति भावः । पारे कश्चनपि तासुत्तीर्य गलजे सतीत्यर्थः । अतिदुरारोहम् अतिशयेन आरोढुमशक्यं शिखरं शृङ्गं यस्य तथाभूतं गिरिं पतेत् तस्तीति शेषः तत्र उत्प्लातं न शक्यते येन रक्षा भवतीति भावः । शवर-निकरः व्याधसूचः न होको व्याप्य येन यथा न सं प्रत्यर्थं प्रहा-यितुं शक्यते इति भावः । धनुष्पाणिः श्च्योतपरासनं सन् पुनः धावति द्रुतमादातीत्यर्थः, सव्ये दासे पाश्वे इति शेषः सरः जलाशयं वर्त्तते इति शेषः तत्रपि नातिक्रान्तं शक्यते इति भावः, असव्ये दक्षिणे पाश्वे इति शेषः दवदहनद दावानलस्य दाहव्यतिकर दाह-प्रसरः दावाग्निर्ज्वलतीति तदा प्राण्य न गज्यन्ति भावः तस्मात् क कुत्र यामः गच्छान्, किं कूर्मं न कश्चिन्नम परित्रास्योपाय इति भावः । हरिणशिशुः शृगमं यत्र एव विचरति विहाय करोतीत्यर्थः । कश्चनपि विप्रद्रुष्य उत्तरीतुमशक्यं विलपनमिदम् । अप-स्तुतप्रशंसालङ्कारः । उक्तञ्च दर्पणे । अविद्विषेणः सामान्यात् सामान्यं वा विशेषतः । कार्याङ्गिभिस्त कार्याञ्च हेतोरथ समात् समम् ॥ अस्तुतात् प्रस्तुतञ्चेद् गम्यते प्रवृथा ततः । अस्तुता-प्रशंसा स्यादिति । शिखरिण्योदत्तम् ॥ ५ ॥

छेद इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

भिनत्ति भीम करिराजकुम्भं विभर्त्ति वेगं पवनादतीव ।

करोति वासं गिरिगङ्गरेषु तथापि सिंहः पशुरेव मान्यः ॥७॥

काकस्य चञ्चुर्यदि हेमयुक्ता माणिक्ययुक्तौ चरणौ च तस्य ।

एकैकपक्षे गजराजमुक्ता तथापि काको न च राजहंसः ॥८॥

दिव्य चूतरसं पीत्वा न गर्वं याति क्लोकिलः ।

पीत्वा कर्दमपानीय भेको मकमकायते ॥ ९ ॥

अगाधजलसञ्चारी न गर्वं याति रोहितः ।

भिनत्तीति । भीम भयङ्कर करिराजस्य गजराजस्य कुम्भं
भिनत्ति विदारयति, पवनात् वायो अतीव अधिकमित्यर्थः वेग
विभर्त्ति धत्ते । गिरिगङ्गरेषु पर्वतगुहासु वास करोति, तथापि
इत्येव गङ्गरेषु पाति भावः सिंहः पशुरेव चतुष्पदेव, अन्यो न ।
उपेन्द्रपञ्चाङ्गम् ॥ ७ ॥

काकस्येति । काकस्य चञ्चुः यदि हेमयुक्ता काञ्चनरञ्जिते-
त्यर्थः स्यादिति शेषः, तस्य काकस्य चरणौ च यदि माणिक्ययुक्तौ
गण्डवन्मण्डितौ स्यादिति शेषः, तथा एकैकपक्षे प्रतिपक्षं
नन्तु काकस्य गजराजमुक्ता वर्त्तते इति शेषः, तथापि इत्यं भूषित-
रोऽपानिय काकः राजहंसो न । शोभनपरिच्छेदशाली अपि
सुरे प्राज्ञान् न आद्रियते इति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ।
उपेन्द्रपञ्चाङ्गम् ॥ ८ ॥

दिव्यमिति । क्लोकिलः दिव्यम् उत्तम चूतरसं रसालरसं
पीत्वा गर्वं न याति न प्राप्नोति, भेकः मण्डूकः कर्दमपानीय सक-
र्दम जलपानात् मकमकायते जकमकेति अव्यक्तं नदतीत्यर्थः चर्ष-
दिभिः भावः । अप्रस्तुतप्रशंसया उत्तसाधकलोकबो क्लभाववर्षान-
मिदम् । उपेन्द्रपञ्चाङ्गम् ॥ ९ ॥

अगाधेति । अगाधे अतलस्यार्थे जले सञ्चरतीति तथोक्तः
रोहितः मण्डूकविशेषः न गर्वं याति । विकारी न चेति प्राठा-

अङ्गुष्ठोदकमात्रेण सफरी फरफरायते ॥ १० ॥

भद्रं कृतं कृतं मौनं कोकिलैर्जलदागमे ।

ददुरा यत्र वक्तारस्तत्र मौनं हि शोभनम् ॥ ११ ॥

मणिलुठति पादेषु काचः शिरसि धार्यते ।

यथैवास्ते तथैवास्तां काचः काचो मणिर्मणिः ॥ १२ ॥

काकः कृष्णः पिकः कृष्णस्वभेदः पिककाकयोः ।

वसन्ते समुपायाते काकः काकः पिकः पिकः ॥ १३ ॥

न्तरम् । अङ्गुष्ठोदकमात्रेण अङ्गुष्ठपरिमितजलप्राप्त्यैवेत्यर्थं गण्डूष-
जलमात्रेणेति पाठान्तरं सफरी प्रोथी फरफरायते इत्याञ्चूत्यर्थात्
भावः । अप्रस्तुतप्रशसया मञ्जतो नीचस्य च स्वभाववर्णनमिदम् ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १० ॥

भद्रमिति । कोकिलैः जलदागमे वर्षास्त्रित्यर्थं मौनं तृष्णोन्मावः
कृतम् अत्रलम्बितं यदिति शेषः तत् भद्रं स धुं कृतम् आचरितम् ।
यत्र यस्मिन् काले देशे च ददुरा भेकाः वक्तार वचनप्रदवः, तत्र मौनं
शोभनं हि समोचोन्मेव । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशसया अस्थानपति-
तस्य विदुषः स्वभाववर्णनमिदम् । अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ ११ ॥

मणिरिति । मणिः पादेषु लुठति, काचः शिरसि धार्यते ।
काचः यथैव आस्ते तिष्ठति तथैव आस्ता तिष्ठतु किन्तु स काचः,
मणिर्यथैव आस्ते तथैव आस्ता किन्तु सः मणिः । यो यादृशो
लोकः तस्य तदनुकूलसम्माने अङ्गतेऽपि स तथैव तिष्ठति न तु तस्य
केनापि अयथासत्कारे मानहानिर्भवतीति अप्रस्तुतप्रशसा व्यज्यते ।
अनुष्टुप्वृत्तम् ॥ १२ ॥

काक इति । काकः कृष्णः कृष्णवर्णः, पिकः कृष्णः कृष्णवर्णः,
तस्मात् पिककाकयोः कोकिलवायसयोः अभेदस्तु अभिन्नतैव । किन्तु
वसन्ते समुपायाते समागते सति काकः काकः, पिकः कोकिलः पिकः

वरं वन व्याघ्र-गजेन्द्र-सेवितं

द्रुमालयः पत्रफलाम्बुभोजनम् ।

दृष्टानि शय्या वसनञ्च वल्कलं

न बन्धुमध्ये धनहीनजीवनम् ॥ १४ ॥

साध्वी-स्त्रीणां दयितविरहे मानिनां मानभङ्गे

सत्त्विकानामपि जनरवे निग्रहे पण्डितानाम् ।

अन्योद्रेके कुटिलमनसां निर्गुणानां विदेशे

भृत्याभावे भवति मरणं किन्तु सम्भावितानाम् ॥ १५ ॥

इति श्रीमहाकविवररुचिविरचितं

नीतिरत्नं सम्पूर्णम् ।

कोकिलः । अभिज्ञाकारयोरपि मानवयोः समये गुणतः प्रभेदो भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसयम् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

वरमिति । व्याघ्रगजेन्द्रसेवितं शार्दूलदन्ताबलाधिष्ठितम् अति-
भयङ्करमिति यावत् वनं, द्रुमालयः दृक्षमन्त्रयः, पत्रफलाम्बुभोजनं
वने पत्राया फलानाम् अम्बुना जलानाञ्च भोजनं, दृष्टानि शय्या,
वल्कलं दृक्षत्वक् वसनञ्च वरं मनाक् प्रियमित्यर्थः, तथापि एवं दुर-
वस्थानेऽपि बन्धूनां ज्ञानोतां मध्ये धनहीन जीवनं न कर्तव्यमिति
शेषः । वशस्यविल्ल दृक्षम् । वदन्ति वंशस्यविल्ल जतौ जराविति
तल्लक्षणात् ॥ १४ ॥

साध्वीति । साध्वीस्त्रीणां सतीना योषितां दयितविरहे
कान्तविच्छेदे, मानिना सम्मानशाब्दिना मानभङ्गे सम्मानहानौ, सत्त्वो-
कानां सुजनानां जनरवे लोकवादे दुर्यशसीत्यर्थः पण्डितानां विदुषां
निष्पद्ये अवसाने, कुटिलमनसां दुर्जनानां अन्यस्य अपरजनस्य साधो-

यतिपञ्चकम् ।

वेदान्तवाक्येषु सदा रमन्ती,
 भिन्नान्नमात्रेषु च तुष्टिमन्तः ।
 विशोकमन्तःकरणे रमन्तः,
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ १ ॥
 मूलं तरोः केवलमाश्रयन्तः,
 पाणिद्वयं भोक्तुममन्त्रयन्तः ।
 कल्यामिव श्रीमपि कुत्सयन्तः,
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ २ ॥

रिति यावत् उद्रेके व्यभ्युद्भवे, निर्गुण्याना मूर्खाणां विदेशे तथा
 षट्श्याभावे दासाभावे किन्तु सम्भाविताना सम्भ्रान्ताना न तु सर्वेषा-
 मिति किन्तुशब्दार्थः । सरणं मृत्युर्भवति नितरा व्यथा भवतीति
 भावः । मन्दाक्रान्ताष्टत्तम् । मन्दाक्रान्ताम्बुधिरसनगैर्भौ भनौ तौ
 गयुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १५ ॥

वेदान्तोऽस्त्विति । वेदान्तवाक्येषु उपनिषत्सु ब्रह्मविद्याखिलत्वर्थः
 सदा रमन्तः ससजन्त इत्यर्थः भिन्नं ज्ञमात्रेषु न त्वन्वविधोपार्जनेनेति
 भावः तुष्टिमन्तः सन्तुष्टाः अन्तःकरणे मनसि विशोकं तापशून्यं
 यथा तथा रमन्तः तिष्ठन्तः कौपीनवन्तः वसनखण्डपरिधायिनः
 योगिन इति भावः भाग्यवन्तः सुखिन इति भावः ॥ १ ॥

मूलमिति । केवलं तरोः दृक्खलु मूलं तलं न तु मृष्टमिति भावः
 आश्रयन्तः, अधितिष्ठन्तः पाणिद्वयं भुजयुगलं भोक्तुं भोजनार्थम् स्वम-
 न्त्रयन्तः अनियोजयन्त इत्यर्थः, श्रीमपि लक्ष्मीमपि सम्पदमपीत्यर्थः

देहादिभावं परिवर्त्तयन्तः,
 आत्मानमात्मन्यवलोकयन्तः ।
 नात्तं न मध्यं न वह्निः स्मरन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥
 स्नानन्दभावे परितुष्टिमन्तः
 सुशान्त-सर्वेन्द्रियतुष्टिमन्तः ।
 अहर्निशं ब्रह्मसुखे रमन्तः
 कौपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ४ ॥
 पञ्चाक्षरं पावनमुच्चरन्तः
 पतिं पशूनां हृदि पावयन्तः ।

कत्यामिव आत्मज्ञाषामिव कुत्वयन्तः निन्दयन्तः आत्मज्ञाषा त्रियञ्च
 परिवर्त्तयन्तः इति भावः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ २ ॥

देहादिति । देहादिभावं देहस्य शरीरस्य आदिभावं सुखा-
 सक्तिवासना परिवर्त्तयन्तः परित्यजन्त इत्यर्थः, आत्मानि स्वस्वरूपे
 आत्मानं परं पुरुषम् अवलोकयन्त साक्षात् कुर्वन्तः, अन्यम् अवसानं
 न, मध्यं मध्यदशं न, वह्निः वाह्यं विषयञ्च पुत्रकन्यादिहृषं न
 स्मरन्तः न भावयन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ३ ॥

स्नानन्देति । स्वस्य आत्मन एव न त्वपरपरिजनादेरिति भावः
 स्नानन्दभावे स्नानन्दावस्थायां परितुष्टिमन्तः परितुष्टाः सुशान्तानि
 सुष्ठु शान्तिं गतानि यानि सर्वाणि इन्द्रियाणि चक्षुरादीनि तेषां
 तुष्टिः वाह्यवस्तुत्यागेन आत्मसाक्षात्कारे एव सन्तोषः तद्वन्तः तथा
 अहर्निशं दिवारात्रं ब्रह्मसुखे ब्रह्मसाक्षात्कारजनिते स्नानन्दे रमन्तः
 विहरन्तः । अन्यत् व्याख्यातम् ॥ ४ ॥

पञ्चाक्षरमिति । पावनम् आत्मशोधनं पञ्चाक्षरं शिवाय नमः

भिक्षाग्निनो दिक्षु परिभ्रमन्तः

क्रीपीनवन्तः खलु भाग्यवन्तः ॥ ३ ॥

इति श्रीपरमहंसकाचार्य-शङ्कर-भगवत्-पूज्यपाद-
कृतं यतिपञ्चकं समाप्तम् ।

साधनपञ्चकम् ।

वेदो नित्यमधीयतां तदुद्धितं कर्म स्वनुष्ठीयतां
तेनेत्यस्य विधीयतामपचितिः क्लामे मतिर्यज्यताम् ।
पापौघः परिधूयतां भवसुखे दीपीज्जुसन्धीयताम्
आत्मच्छा व्यवसीयतां निजगृहत् पूर्णं विनिर्मय्यताम् ॥१॥

इति पञ्चमर्थात्मकं मन्त्रमित्यर्थं उपरन्तः उपनः, इति पशूनां पतिं
शङ्करं भावयन्तः चिन्तयन्तः तथा भिक्षाग्निनः भैक्षभुजः वन्तः दिक्षु
परिभ्रमन्तः विचरन्तः । अन्यत् पूर्ववत् । उपजातिदृक्त्तमस्मिन्
यन्द्मे ॥ ५ ॥

वेद इति । नित्यं धततं वेदः अधीयतां पश्यताम् । तदुद्धितं
वेदोक्तं कर्म अनुष्ठीयतां ह्यु, अनुष्ठीयताम् । तेन वेदोक्तेन कर्मणा
विद्वानेन ईशस्य परमेश्वरस्य अपचितिः पूजा विधीयतां क्रियताम् ।
क्लामे विषयभोगे मतिः बुद्धिः त्यज्यताम् । पापानाम् औघः बहूः
परिधूयतां निवार्यताम् । भवे संसारे यत् सुखं सक्चन्दनवनिताद्यु-
पभोगजमिदि भावः तत्र दोषः परिजानविरसत्वादिरूपः अनुवन्धी-
यतां भाव्यताम् । आत्मनि परमेश्वरे इच्छा अनुपानः व्यवसीयताम्

सङ्गः सखु विधीयतां भगवतो भक्तिर्दृढा धीयतां
 शान्त्यादिः परिचीयतां दृढतरं कर्माशु सत्यज्यताम् ।
 सद्बिद्यो ह्युपसर्ष्यतां प्रतिदिन तत्पादुका सेव्यतां
 ब्रह्मैकाक्षरमर्थ्यतां श्रुतिशिरोवाक्यं समाकर्ष्यताम् ॥ २ ॥
 वाक्यार्थश्च विचार्यतां श्रुतिशिरःपक्षः समाश्रीयतां
 दुस्तर्कात् सुविरस्यतां श्रुतिमतस्तर्कोऽनुसन्धीयताम् ।
 ब्रह्मैवास्मि विभाव्यताम् अहरहर्गर्वः परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

व्याधीयताम् । विजगत्तद्वात् गृहस्थाश्रमादित्यर्थः । त्वयं सत्वर विनि-
 गस्यताम् । गृहे स्थितौ बह्मदोषाणां सम्भवादिति भावः । शार्दू-
 लनिष्क्रोडितं वृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

सङ्ग इति । सत्सु माधुषु सङ्गं विधीयतां क्रियताम् । भग-
 वतः भगवतोत्यर्थः सखन्विविचयया षष्ठौ । दृढा भक्तिः धीयतां
 क्रियताम् । शान्त्यादिः आदिपदेन क्षमादमादोना पक्षेण, परि-
 चीयताम् अभ्यस्यताम् । दृढतरं ससारबन्धनहेतुभूतमित्यर्थः । कर्म
 सकाममिति भावः आशु शीघ्रं संत्यज्यताम् । सद्बिद्यः सुविद्वान्
 जनः हि एव न तु तदन्य इति भावः उपसर्ष्यतां सेव्यताम् । प्रति-
 दिनं तस्य पादुकां सेव्यताम् उल्लानमित्यर्थः । ब्रह्मणः परमात्मनः
 शक्यं अक्षरं तदुबोधकं प्रणवमिति भावः । अर्थ्यतां प्रार्थ्यतां सद्बि-
 द्बुधो गुरोः सकाशादिति भावः । श्रुतेर्वेदस्य शिरोवाक्यं वेदान्त
 इत्यर्थः समाकर्ष्यतां श्रूयताम् ॥ २ ॥

वाक्यार्थ इति । वाक्यार्थश्च तत्त्वमसीति काक्यस्य अर्थः । तात्-
 पर्यं विचार्यतां सु-केण अनुसन्धीयतामित्यर्थः । श्रुतिशिरःपक्षः
 वेदान्तमतं समाश्रीयतां सेव्यताम् । दुस्तर्कात् श्रुतिविरुद्धात् तर्का-
 दित्यर्थः सुविरस्यताम् एकान्तं विरतेन भूयताम् । श्रुतिमतः वैदि-
 क्कात् वेदविद इत्यर्थः तर्कः विचारः अनुसन्धीयताम् अनुशील्यताम् ।

क्षुद्रव्याधिश्च चिकित्स्यतां प्रतिदिनं भिक्षोषधं भुज्यतां
 खादन्नं न तु यत्नतां विधिवशात् प्राप्तेन सन्तुष्यताम् ।
 शीतोष्णादि विसह्यतां न तु वृथावाक्यं समुच्चार्यतां
 औदासीन्यमभीप्स्यतां जनकूपानैष्टुर्यमुत्सृज्यताम् ॥४॥
 एकान्ते सुखमास्यतां परतरे चेतः समाधीयतां
 पूर्णात्मा सुसमीक्ष्यतां जगदिदं तद्व्यापितं दृश्यताम् ।
 प्राक्कर्म प्रविलोप्यतां चित्तिबलान्नाप्युत्तरे श्लिष्यतां
 प्रारब्धं त्विह भुज्यताम् अथ परब्रह्मात्मना स्थीयताम् ॥५॥

अस्मि अहं ब्रह्मैव इति विभाव्यता चिन्त्यताम् । अहरहः प्रति-
 दिनं गर्वं अहं नृजानित्यभिमानं परित्यज्यताम् ॥ ३ ॥

क्षुद्रव्याधिरिति । क्षुद्रव्याधिः क्षुधारोग चिकित्स्यताम् उपशास्यताम्
 आहारार्थं यत्नः परित्यज्यतामिति भावः । प्रतिदिनं भिक्षोषधं भैक्ष-
 नम् औषधमिव भुज्यतामित्यर्थः । खादन्नं न तु नैव यत्नतां यत्नेन
 आह्वयतामित्यर्थः । विधिवशात् देवात् प्राप्तेन अन्नेनेति शेष
 सन्तुष्यताम् । शीतोष्णादि शीतप्रीक्षादिकं विशेषेण सह्यताम् ।
 वृथा निरर्थकं धर्मवहिर्भूतमिति भावः वाक्यं न तु समुच्चार्यतां
 नैव कथ्यताम् । औदासीन्यम् असङ्गं अभीक्ष्णताम् अभिष्यताम् ।
 जनेषु कृपाया नैष्टुर्यम् असदुभावं इत्यर्थः उत्सृज्यतां त्यज्यतां दत्ता
 अवलम्ब्यतामिति भावः ॥ ४ ॥

एकान्ते इति । एकान्ते निर्जने सुखं यथा तथा आस्यताम्
 उपविश्यताम् । परतरे परमे ब्रह्मणि चेतः समाधीयतां समर्थताम्
 पूर्णात्मा पूर्णं ब्रह्म अन्यत् सर्वसंपूर्णमिति भावः सुसमीक्ष्यतां साक्षात्
 क्रियताम् । इदं जगत् तेन पूर्णात्मना व्यापितम् आद्यतं दृश्यतां
 भाव्यतामिति भावः । प्राक् पूर्वतनं कर्म प्रविलोप्यतां प्रकर्षेण
 विलोपनीयताम् । चित्तिबलात् ज्ञानप्रभावात् उत्तरे कर्मेण इति

यः श्लोकपञ्चकमिदं पठते मनुष्यः
 सच्चिन्मयत्यनुदिनं स्थिरतामुपेत्य ।
 तस्याश्च संसृतिदवानक्षतीव्रघोर-
 तापः प्रशान्तिमुपयाति चित्तिप्रसादात् ॥ ६ ॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितं
 साधनपञ्चकं समाप्तम् ।

भ्रमराष्टकम् ।

गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या क्षुधितमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।

शेषः न स्निध्यता न सज्जनां कर्मफलत्यागिन एव ब्रह्मावाप्त्यधिकारि-
 त्वादिति भावः । इह ससारे पारब्धं प्राक्तनकर्मफलं तु भुज्यताम् ।
 अथ अनन्तरं प्राक्तनकर्मफलभोगात् परनिन्दार्थं परब्रह्मात्मना पर-
 भेष्वरस्वरूपेण स्वीयताम् ॥ ५ ॥

य इति । यः मनुष्यः इदं श्लोकपञ्चकं पठते, तथा स्थिरता-
 लुपेत्य सुस्थिरो भूत्वेत्तर्थाः अलुदिनं सततं सच्चिन्मयति, तत्र मनुष्यस्य
 चित्तिप्रसादात् एतत्पठनश्चिन्तनजनितज्ञानप्रभावादित्यर्थः । संसृतिः
 ससारः एव दवानक्षः दावाग्निः तस्य तीव्रः दाह्यः घोरः भोषणः,
 तापः आशु शीघ्रं प्रशान्तिं प्रकषेण ध्वंसम् उपयाति गच्छति ।
 वसन्ततिष्ठकं वृत्तम् । ज्ञेयं वसन्ततिष्ठकं तमजा जगौ न इति
 तस्यैवार्थात् ॥ ६ ॥

गन्धाद्येति । अथौ भुवनेषु विदिता गन्धाद्या सौरभवतो

अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्टकैश्छिन्नपद्मः
 स्यातुं गन्तुं हयमपि सखे । नैव शक्नो द्विरिफः ॥ १ ॥
 गन्धाब्द्यां नवमस्त्रिकां सधुकरस्यता गतो यूथिकां
 देवात् ताञ्च विहाय चम्पकवन पश्चात् सरोजं गतः ।
 बद्धस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।
 सन्तोषेण विना पराभवपदं प्राप्नोति सूढो जनः ॥ २ ॥
 येऽपि ते मुकुलीहमाद्गुण्डिनं त्वामाश्रिताः पट्पदा-

स्वर्णरथा केवली केवलता अन्तःत शेषः कृत्रिमरूप कुवाहरो
 अन्तर पदाब्ज्या जन्तुभ्रमेण पुष्पस्य केवकस्य मध्ये अन्तरे
 पपात । के दले । अत्रा प्रियेणः अन्तर कुसुमस्य रजसा परागेण
 अन्धीभूत आच्छन्नयत इति यावत् तथा कण्टकैश्छिन्नपद्मं सन्
 स्नाह पुष्पमध्ये इति शेषं गन्तुं तथा निरेकुनिति शेषः हयमपि
 नेन शक्नो नैव कन्तुं हयमपि इत्यपि । यथा कोऽपि जज्ञा सित्
 गृहे कदापि नायिज्ञाया तदनिच्छया समासक्तः तद्दृष्ट्वा सखिभिः
 सन्तोषितः तत्र गतिस्थितिविधाने अत्रमर्थो भवति तद्दृष्ट्वा ध्वनिः ॥
 अमरान्तप्रशास्त्रं । क्रन्दं ज्ञानादत्तम् ॥ १ ॥

गन्धाद्याभिरिति । सधुकर अन्तर गन्धाद्या रौप्यव्याप्री नव-
 मस्त्रिका लक्ष्मी यूथिका मयः । देवात् ताञ्च यूथिकाश्च विहाय लक्ष्मी
 चम्पकवन, पश्चात् सरोजं पद्म गतः । विधिना दैवेन तत्र पद्मे
 निशाकरेण बद्धेण बद्धः सन् रात्रौ पद्मस्य मुकुलीभावादिनि भावः ।
 एतौ मूढधीः मूढमति क्रन्दति कथमितो निरेच्छाभिति रोदितो-
 त्यर्थः । तथाहि सूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपदं विपदमिति
 भावः प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमयेन हृषोर्ध्वान्तरन्यासः ।
 प्राद्वृ-विष्णु-तत्त्वम् ॥ ॥

यथा तत्रोक्तं । यथा तत्रोक्तं । यथा तत्रोक्तं । यथा तत्रोक्तं ।

स्ते भ्राम्यन्ति फलादहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।
 ये कीटास्तत्र दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
 धिक् त्वां चूत । वतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥३॥
 नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु स्वेच्छया
 माखत्याः कुसुमेषु येन सततं क्लेशी कृता हेलया ।
 तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
 हा धिग् दैवकृत स एव मधुपः कां कां दृशां नागतः । ४॥
 पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुच्छे मधुव्रतः ।

वनात् छत्रलोडमनारभ्य अलुदिनं सततं त्वाम् आप्रिताः, ते भ्रमराः
 फलात् वचिर्बहिः ते इति शेषः भ्राम्यन्ति स्वसर्पं कुर्वन्ति । अहो
 काश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे नाखपसीत्यर्थः, ये कीटाः
 तत्र दृक्पथञ्च दृष्टिविषयञ्च न गताः, ते तत्र फलानाम् अभ्यन्तरे
 निष्कन्तीति भावः त्वा धिक् निन्दासीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्त्स्यं ननिन्द्योरित्य-
 नत् । वतः भवान् परापरयोः परात्सीययोः परिज्ञाने अवबोधे
 कनभिन्न स्वविन्नः । अप्रस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहित कसपि
 प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविश्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं
 तच्छिन्नु जन्म नीतं गृहीतमित्यर्थः, येन स्वेच्छया मधु पञ्जानामिति
 भावः पीतं, यो माखत्याः कुसुमेषु सततं हेलया विलासेनेत्यर्थः क्लेशी
 विहार कृता, तेन मधुपेन मधुगन्धेन तुल्यं मनो यत्न तथाभूतेन
 इयं एभ्रावता से-पने भुञ्जते, हा इति छेदे, दैवकृतं धिक्, स एव
 तादृक्सौभाग्यवानिति भावः मधुपः भ्रमरः कां का दृशां अपत्यं
 न गतः न प्राप्तः ? अप्रस्तुतं सर्वासेवत्यर्थः । शार्दूलविश्रीडितं
 वृत्तम् । अत्रापि प्रवत अप्रस्तुतप्रशंसालङ्कारः ॥ ४ ॥

पलाशेति । मधुव्रतः भ्रमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्या पलाशपुष्प-

अन्वीभूतः कुसुमरजसा काण्टकैश्चित्रपद्मः
 स्यातुं गन्तुं हयमपि सखे । नैव शक्नो द्विरेफः ॥ १ ॥
 गन्धाढ्यां नवमस्रिकां मधुकरस्यजा गतो यूथिकां
 दैवात् ताञ्च विहाय चम्पकवन पश्चात् सरोजं गतः ।
 बद्धस्तत्र निशाकरेण विधिना क्रन्दत्यसौ मूढधीः ।
 सन्तोषेण विना पराभवपद प्राप्नोति मूढो जनः ॥२॥
 येऽमी ते मुकुलोक्तमादनुदिनं त्वामाश्रिताः घट्पदा-

स्वर्णवर्णा केनकी केतकलना अमरात् शेषः अत्रिनस्युप. अमरात्सरो
 अमर. पद्मध्यान्त्या कसलधर्मेष पुष्पस्य केनकस्य मध्ये अम्यनरे
 पपात । हे सखे । अतो द्विरेफः अमर. कुसुमस्य रजसा परागेण
 अन्वीभूत. काण्टकवनयन इति यावत् तथा काण्टकैश्चित्रपद्म. सन्
 स्यात् पुष्पमध्ये इति शेष गन्तुं ततो निगन्तुमिति शेष हयमपि
 नैव शक्नो नैव कन्तुं चकार्य इत्यर्थः । यथा कोऽपि कश्चिच्चि
 गृहे कदापि नायिकाया तदनिच्छया समासक्तः तदुद्वेगासभिः
 एन्ताडितः तत्र गतिस्थितिविधाने अयमर्थो भवति तदुदिति ध्वनिः ॥
 अमरमुत्पशनाबद्धार. । सन्दाक्रान्ताहत्तम् ॥ १ ॥

गन्धाद्यामिति । मधुकर. अमर. गन्धाद्या यौगन्ध्ययथा नव-
 मस्रिका त्वक्का यूथिका गत । दैवात् ताञ्च यूथिकाञ्च विहाय त्वहा
 चम्पकवनं, पश्चात् सरोजं पद्म गतः । विधिना दैवेन तत्र पद्मे
 निशाकरेण चन्द्रेण बद्ध सन् रालो पद्मस्य सुकुलीभावादिभि भावः ॥
 अतो मूढधीः मूढमतिः क्रन्दति कथमितो निगच्छामीति रोदितो-
 त्यर्थः । तथाहि मूढो जनः सन्तोषेण विना पराभवपद विपदमिति
 भावः प्राप्नोति । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥
 शब्दार्थान्तरान्तर इत्यस्य ॥ १ ॥

द. धीः । इ. चूत । अ. अतो घट्पदा. अमरात्. ते तत्र मुकुलो-

स्ते भ्राम्यन्ति फलादहिर्बहिरहो दृष्ट्वा न सम्भाषसे ।
 ये कीटास्तव दृक्पथञ्च न गतास्ते त्वत्फलाभ्यन्तरे
 धिक् त्वां चूत ! गतः परापरपरिज्ञानानभिज्ञो भवान् ॥३॥
 नीतं जन्म नवीन-नीरज-वने पीतं मधु खेच्छया
 माकृत्याः कुसुमेषु येन सततं केली कृता हेलया ।
 तेनेयं मधुगन्धलुब्धमनसा गुञ्जालता सेव्यते
 हा धिक् दैवकृत स एव मधुपः कां कां दशां नामतः ॥४॥
 पलाशकुसुमभ्रान्त्या शुकतुण्डे मधुव्रतः ।

दनात् सकुलोद्गममारभ्य अद्युदिनं सततं त्वाम् आश्रिताः, ते अमराः
 फलात् वहिर्बहिः ते इति शेषः भ्राम्यन्ति अमर्यं कुर्वन्ति । अहो
 आश्चर्यं दृष्ट्वा तानिति शेषः न सम्भाषसे नाकपसीत्यर्थः, ये कीटाः
 तव दृक्पथञ्च दृष्टिविषयञ्च न गताः, ते तव फलानाम् अभ्यन्तरे
 निवृत्तीति भावः त्वा धिक् निन्दामीत्यर्थः, धिङ्निर्भर्त्स्यं ननिन्दयोरित्य-
 नरः । यतः भवान् परापरयोः परात्मीययोः परिज्ञाने अवबोधे
 अनभिज्ञः स्वभिज्ञः । अप्रस्तुतप्रशंसया आत्मपरज्ञानरहित कसपि
 प्रत्युक्तिरियम् । शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ॥ ३ ॥

नीतमिति । येन नवीनं नूतनं यत् नीरजवनं पद्मवनं
 तस्मिन् जन्म नीतं गृहीतमित्यर्थः, येन खेच्छया मधु पद्मानामिति
 भावः पीतं, येन माकृत्याः कुसुमेषु सततं हेलया विलासिनेत्यर्थः केली
 विहारः कृता, तेन मधुपेन मधुगन्धेन तुल्यं मनो यत्नं तथाभूतेन
 इयं गुञ्जालता सेव्यते भुज्यते, हा इति छेदे, दैवकृत धिक्, स एव
 तादृक्सौभाग्यवानिति भावः मधुपः अमरः कां कां दशाम् अवस्थानं
 न गतः न प्राप्तः ? अप्रियं सयमित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं
 इत्तम् । आत्मापि पूर्ववत् अप्रस्तुतप्रशंसाबद्धार ॥ ४ ॥

पलाशेति । मधुव्रतः अमरः पलाशकुसुमभ्रान्त्या पलाशपुष्प-

पतत्येष शुक्लोऽप्येन जम्बूभ्रान्त्या जिघांसति ॥ ५ ॥
 दृष्ट्वा स्मीतोऽभवदखिरसौ लेख्यपद्मं विशालं
 चित्रं चित्रं किमिति किमिति व्याहरन् निष्पपात ।
 नास्मिन् गन्धो न च मधुकषा नास्ति तत् सौकुमार्यं
 घूर्णन्घूर्णां पत नतशिरा व्रीहया निर्जगाम ॥ ६ ॥
 अखिरसौ नलिनीवनवसुभः
 कुमुदिनीकुलकेलिकलारसः ।
 विधिवशेन विदेशमुपागतः
 कुटजपुष्परसं बहु मन्यते ॥ ७ ॥

भ्रमेण शुक्ल पक्षिणः दृष्ट्वा चक्षुपुटे पपात । एन सुकोऽपि
 जम्बूभ्रान्त्या जम्बूपक्षभ्रमेण एन मधुम्रं जिघांसति इत्युक्तिरिति ।
 अत्र भ्रान्तिमानलङ्कार । तदुक्तं दर्पणे । नास्यादतस्मिन् सत्त्वं
 भ्रान्तिसागु प्रतिभोत्येति । अमुष्टुष्टुत्तम् ॥ ५ ॥

दृष्ट्वा इति । असौ खल्विभ्रमरः विशाल मङ्गल लेख्यपद्मं चित्रित-
 कलरं दृष्ट्वा शीतः चर्षात् प्रफुल्ल इत्यर्थः अभवत् । चित्रं चित्रक
 आचर्य्यन्तर्पुः किमिति किमिति व्याहरन् वदन् निष्पपात तस्मिन्
 पपातेत्यर्थः । अस्मिन् वेरखरश्चो गन्धो न, मधुकषाश्च अकरन्त्वं-
 वच्च न, तत् प्रसिद्धविशेषं सौकुमार्यं कोसलया च नास्ति, एत
 वत खेदे, घूर्णां घूर्णन् व्रीहया वृज्जया नतशिरा अधोमुखः सन्
 निर्जगाम तस्यादिति शेष । अप्रस्तुतप्रशसया यथा कोऽपि कलपि
 सख्यं जगं विज्ञाय तत्र गत्वा हताश तस्मात् निवर्त्तते तद्वदिति
 भ्रान्यते । लब्धाक्रान्ताइत्यम् ॥ ६ ॥

अखिरिति । नलिनीवनवसुभः पद्मिनीसूक्ष्मप्रियः तथा कुमु-
 दिनीना कुले वा केलिकला तस्यां रसः रागो वस्य तथाभूतः असौ
 अलिः भ्रमरः विधिवशेन दैववशेन विदेशम् उपागतः प्राप्तः सन्

रात्रिर्गमिष्यति भविष्यति सुप्रभातं
 भास्वानुदेष्यति हसिष्यति पद्मजालम् ।
 इत्थं विचिन्तयति कोषगते द्विरेफे
 हा हन्त हन्त नलिनीं गज उज्जहार ॥ ८ ॥

इति भ्रमराष्टक समाप्तम् ।

कटजपुष्पाणां रस स्वाद वज्र यथा तथा नन्यते आर्द्रयते इत्यर्थे ।
 अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया स्वदेशसुखिन विदेशगमने क्लेशेन स्थिति-
 व्यञ्ज्यते । द्रुतविलम्बितं वृत्तम् । द्रुतविलम्बितमाह नभौ भरा-
 र्वाति तद्वन्न्यात् ॥ ७ ॥

र त्रिरिति । रात्रिः गमिष्यति यास्यति, सुप्रभातं भविष्यति,
 भास्वान् सूर्यो उदेष्यति उदयं प्राप्स्यति, पद्मजालं कमलवनं हसि-
 ष्यति विकसिष्यति, कोषगते रात्रिसुदृढकमलकुसुमगतं द्विरेफे भ्रमरे
 इत्यम् एतदपि विचिन्तयति सति हा हन्त, हन्त इति खेदातिशय-
 सूचकमव्ययम् । गजः नलिनीं पद्मिनीम् उज्जहार उन्मूलित-
 वानित्यर्थः । अत्रापि अप्रस्तुतप्रशंसया विपदि पतितस्य कस्यचित्
 भविष्यच्छुभाङ्गसनससये सहत्या अन्यथा विपदा आश्रयसहितस्व-
 विनाशः प्रतीयते । वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ ८ ॥

वानराष्टकम् ।

ईर्षीं दक्षः क्रतौ रूपं सख्यः सुष्कोन्मनं जवः ।

दर्शन्विद्यमानि स्रोताः कथिता वानराष्टके ॥

ईर्षीं घृणीं त्वसन्तुष्टः क्रोधनो नित्यशङ्कितः ।

परभाग्योपजीवी च षड्भेदे दुःखभागिनः ॥ १ ॥

दक्षः श्रियमधिगच्छति पथ्याशी कल्पितां सुखमरोगी ।

उद्युक्तो विद्यां तथा धर्माध्वयशांसि विनीतः ॥ २ ॥

क्रतौ विवाहे व्यसने रिपुक्षये

यशस्करे कर्मणि मित्रसंग्रहे ।

प्रियासु नारीषु तथैव बान्धवै-

ऽप्यतिव्ययी नास्ति नराधिपाटसु ॥ ३ ॥

ईर्षीति । ईर्षीं ईर्ष्यां परस्त्रीकातरता तद्दानं, घृणा दया विद्यते
अस्तेति घृणी दयालुः सदा अशुचिरशुचिरिति सन्धमान इति वा,
असन्तुष्टः, क्रोधनं क्रुद्धस्वभावः, नित्यशङ्कितः सततशङ्काङ्गलः, परस्य
भाग्यम् उपजीवतीति तथोक्तः, एते षट् दुःखभागिनः दुःखं भजन्ते
इत्यर्थः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

दक्ष इति । दक्षः कार्यनिपुणः श्रियं सम्पदं, पथ्याशी पथ्य-
भोजी कल्पाताम् आरोग्यम्, अरोगी सुखम्, उद्युक्तः उद्योगी पुत्रपः
विद्यां तथा विनीतः विनयी जनः धर्माध्वयशांसि अधिगच्छति
प्राप्नोति । आर्याष्टकम् । बद्धाः प्रथमे पादे द्वादशमात्रास्तथा
द्वितीयेऽपि । अष्टादश द्वितीये पञ्चदश चतुर्थके सार्धेति तल्लक्षणात् ॥२॥

क्रताविति । हे नराधिप ! राजन् ! क्रतौ यज्ञदीक्षायां,
विवाहे, व्यसने दिवदि, रिपूणां यत्पूर्णां क्षये क्षयकरणे इत्यर्थः ।

रूपं जरा सर्वसुखानि तृष्णा
 खलेषु सेवा पुरुषाभिमानम् ।
 याञ्चा गुरुत्वं गुणमात्मपूजा
 चिन्ता बलं हृन्त्यदया च लक्ष्मीम् ॥ ४ ॥
 स्तब्धस्य नश्यति यशो विषमस्य मैत्री
 नष्टक्रियस्य कुलमर्थपरस्य धर्मः ।
 विद्याफलं व्यसनिनः क्लपणस्य वृत्तं
 राज्यं प्रमत्तसचिवस्य नराधिपस्य ॥ ५ ॥

वशस्कारे कीर्तिजनके कर्मणि, मित्राणां बन्धूनां सम्पत्ते वशीकरणे इति
 यावत्, प्रियास्तु प्रीतिप्रदास्तु नारीषु तथैव बाध्वे भात्रादौ तत्प्रति-
 पादने इति भावः, एतेषु अष्टसु व्यापारेषु यः व्यव इत्युच्चं स-
 अतिव्ययं बहुलो व्ययः न अस्ति न गण्यते इति भावः । वशस्य-
 त्वल वृत्तम् ॥ ३ ॥

रूपमिति । जरा वाङ्मय रूप सौन्दर्यं, तृष्णा लोभः सर्वाणि
 सुखानि, खलेषु दुर्जनेषु सेवा आहुगत्य पुरुषाभिमानं पुरुषोऽहमित्य-
 भिमानमित्यर्थः, याञ्चा प्रार्थना भिक्षेति यावत् गुरुत्वं गौरवम्,
 आत्मनः पूजा प्रशसा ज्ञातेत्यर्थं गुणं, चिन्ता बलं सामर्थ्यम्, अदया
 प्राणिष्वननुकम्पेत्यर्थः लक्ष्मीं श्रियं हन्ति नाशयति । उपजाति-
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

स्तब्धस्येति । स्तब्धस्य जडस्य कार्यकाले निश्चेष्टस्येति भावः
 यशः, विषमस्य विरुद्धस्वभावस्य मैत्री सख्यः, नष्टक्रियस्य क्रिया-
 हीनस्य कुलम्, अर्थपरस्य धनलोलुपस्य धर्मः, व्यसनिनः नृग्यादि-
 व्यसनासक्तस्य विद्याफलं, क्लपणस्य वृत्तं चरित्रं तथा प्रमत्ताः अन-
 वद्विताः सचिवाः अमात्या यस्य तादृशस्य नराधिपस्य राज्ञः राज्यं
 नश्यति । वसन्ततिब्रज वृत्तम् ॥ ५ ॥

शुक्लेन्वने वज्जिरूपैति वृद्धिं
 बालेषु शोकश्चपलेषु कोपः ।
 कान्तासु कामो निपुणेषु चित्तं
 धर्मा दयावत्सु महत्सु धैर्यम् ॥ ६ ॥
 जवो हि सप्ते परम विभूषणं
 त्रपाङ्गनायाः कथता तपस्विनः ।
 द्विजस्य विद्यैव मुनेरपि क्षमा
 पराक्रमः शस्त्रबलोपजीविनाम् ॥ ७ ॥
 दुर्मन्त्रिणं कमपयान्ति न नीतिदोषाः ?
 सन्तापयन्ति कमपय्यभुज न रोगाः ?
 कं स्त्री न मोहयति ? कं न निहन्ति मृत्युः ?
 कं स्त्रीकृता न विषयाः परितापयन्ति ? ॥ ८ ॥
 इति वानराष्टक समाप्तम् ।

— — —

शुक्लेन्वने इति । वज्जिरग्निः शुक्लेन्वने शुक्ले काष्ठे, शोकः
 प्रियजनविरहदुःखं बालेषु अज्ञोष्मिति भावः कोपः चपलेषु
 अधीरेषु, कामः कान्तासु रमणीषु, चित्तं धनं निपुणेषु कार्य-
 दक्षेषु, धर्मः दयावत्सु दयालुषु, धैर्यं महत्सु वृद्धिम् उपैति
 प्राप्नोति । इन्द्रपञ्चाष्टकम् ॥ ६ ॥

जव इति । सप्तेः अश्वस्य जवो हि वेग एव, अङ्गनायाः
 नार्थाः त्रपा लज्जा, तपस्विनः कथता तपोऽनुष्ठानजनितं कार्यं,
 द्विजस्य ब्राह्मणस्य विद्यैव, मुनेः क्षमा, तथा शस्त्रबलोपजीविनां
 शस्त्राणाम् आयुधानां बलेन उपजीवन्तीति तथोक्तानां पराक्रम
 परमम् उतकष्टं विभूषणम् अजङ्कारः । वंशस्थमिच्छं वृत्तम् ॥ ७ ॥

दुर्मन्त्रिणमिति । नीतिदोषाः कं दुर्मन्त्रिणं दुष्टवचिनं मृपमिति

वानर्यष्टकम् ।

माधुर्यं शास्त्रमारोग्यं दानं मूर्खो द्विजातिक ।

वैद्यं सुजीर्णं दृक्ष्य वानर्युक्तमिहाटकम् ॥

माधुर्यं प्रमदाजनेषु खलितं दाक्षिण्यमार्ये जने

शौर्यं शत्रुषु नम्रता गुरुजने धर्मिष्ठता साधुषु ।

मर्मज्ञेष्वनुवर्त्तनं बहुविधं मानं जने पण्डिते

शाब्दं पापिजने नरस्य कथिताः पर्यन्तमष्टौ गुणाः ॥१॥

शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीयं

स्वाराधितोऽपि नृपतिः परिशङ्कनीयः ।

अङ्गे स्थितापि युवतिः परिरक्षणीया

शास्त्रे नृपे च बुवती च कुतो बशित्वम् ॥ २ ॥

शेषः न अपयान्ति न प्राप्नुवन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । रोगाः कम् अपथ्य-
भुजम् अपथ्याग्निं न सन्तापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्री मारी क जनं
न मोहयति सुगन्धं करोति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्र्युः कं जनं न
निहन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । स्त्रीकृताः स्त्रीघटिता विषयाः व्यापाराः
कं जनं न परितापयन्ति ? सर्वमेवेत्यर्थः । बहन्तिबलकं इत्तम् ॥८॥

माधुर्यमिति । प्रमदाजनेषु नारीषु खलितं सुन्दरं माधुर्यं
मनोहारित्वम्, व्याख्यं कुलीने जने दाक्षिण्यं शारद्व्यं, शत्रुषु शौर्यं
बलं, गुरुजने नम्रता, साधुषु धर्मिष्ठता धर्मव्यवहारः, मर्मज्ञेषु व्याख-
यवित्त्वञ्च अनुवर्त्तनं मर्मज्ञापनमित्यर्थः, पण्डिते जने बहुविधः मानः
बह्मानः, तथा पापिजने शाब्दं शठता, एते अष्टौ गुणाः नरस्य नर-
जाते पर्यन्तं परमं वस्त्विति भावः कथिताः । शार्दूबभिक्रोडितं
इत्तम् ॥ १ ॥

शास्त्रमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ २ ॥

आरोग्यमानृष्यमविप्रवासः
 सम्प्रत्यया वृत्तिरभीतिवासः ।
 सङ्गिर्मनुष्यैः सह संप्रयोगः
 षड् जीवलोकेषु सुखानि राजन् ॥ ३ ॥
 दानं दरिद्रे विभवेऽपि शान्ति-
 र्यूनां तपो ज्ञानवताञ्च मौनम् ।
 ईहानिष्ठत्तिञ्च सुखोषितानां
 दया च भूते त्रिदिवं नयन्ति ॥ ४ ॥
 मूर्खी द्विजातिः स्थविरो गृहस्थो
 गृही दरिद्रो धनवांस्तपस्वी ।
 वेश्या कुरूपा नृपतिः कुधर्मी
 लोके षड्ङेतानि विडम्बितानि ॥ ५ ॥

वैद्यं पानरतं नटं कुपठितं स्वाध्यायहीनं द्विजं

आरोग्यमिति । हे राजन् ! आरोग्यं व्याध्यभावः, आनृष्यम्
 ऋणशून्यता, अविप्रवासः अप्रवासः, सस्यक् प्रत्ययः विश्वासः स्थैर्यं
 इति भावः यस्या तादृशी वृत्तिर्जीविका, अभोतिवासः निर्भया
 वसतिः, तथा सदृभिः समुष्यैः सह सम्प्रयोगः संव्यवहारः, एतानि
 षड् जीवलोकेषु सुखानि । इन्द्रवज्राष्टमम् ॥ ३ ॥

दानमिति ; दरिद्रे निर्धने दानं, विभवेऽपि सम्प्रत्ययपि शान्ता-
 वपीति भावः शान्तिः क्षमेति यावत्, यूना तरुणाना तपः चान्द्रा-
 वणाद्यनुष्ठानं, ज्ञानवता मौनम् अवाचाब्धता, सुखोषिताना सुखेन
 स्थितानाम् ईहानिष्ठत्तिः निरीहता, भूते प्राणिनि दया च त्रिदिवं
 स्वर्गं नयन्ति प्रापयन्ति । उपजातिष्टमम् ॥ ४ ॥

मूर्खं इति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ५ ॥

युद्धे कापुरुषं हयं गतरयं मूर्खं परिव्राजकम् ।
राजानञ्च कुमन्त्रिभिः परिवृतं देशञ्च सोपद्रवं
भार्यां यौवनगर्वितां पररतां मुञ्चन्ति शीघ्रं बुधाः ॥ ६ ॥

सुजीर्णमन्नं सुविचक्षणः सुतः

सुशासिता स्त्री नृपतिः सुसेवितः ।

सुचिन्त्य चोक्त सुविचार्य्य यत् कृतं

सुदीर्घकालेऽपि न याति विक्रियाम् ॥ ७ ॥

वृचं क्षीणफलं त्यजन्ति विहगाः शुष्कं सरः सारसाः
पुष्पं पर्युषितं त्यजन्ति मधुपा दग्धं वनान्त मृगाः ।
निर्द्रव्यं पुरुषं त्यजन्ति गणिका भ्रष्टश्रियं मन्त्रिणः
सर्वः कार्यवशात् जनेऽभिरमते कस्यास्ति को वल्लभः ॥ ८ ॥
इति वानर्थ्यष्टकं समाप्तम् ।

वैद्यमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ६ ॥

सुजीर्णमिति । सुजीर्णं सुपक्वम् अन्नं, सुविचक्षणः सुपण्डितः
सुतः, सुशासिता स्त्री, सुसेवितः सुष्ठु अनुवर्त्तनेनेति भावः सेवितः
आराधितः नृपतिः, सुचिन्त्य सुविचिन्त्य उक्तं कथितं, सुविचार्य्य च
यत् कृतं तत् सर्वं सुदीर्घकालेऽपि कदापीति भावः विक्रिया विकारं
न दाति न प्राप्नोति । वशस्यविलं वृत्तम् ॥ ७ ॥

वृचमिति पूर्वं व्याख्यातम् ॥ ८ ॥

पूर्वचातकाष्टकम् ।

वातैर्विधूनय विभीषयभीमनादैः
 सञ्चूर्णय त्वमथवा करकाभिघातैः ।
 त्वद्वारिविन्दुपरिपालितजीवितस्य
 नान्या गतिर्भवति वारिद् । चातकस्य ॥ १ ॥
 चातकस्त्रिचतुरान् पयःकणान्
 याचते जलधरं पिपासितः ।
 सोऽपि पूरयति भूयसाम्भसा
 चित्तमत्र महतामुदारता ॥ २ ॥

वातैरिति । हे वारिद् । मेव । त्वं वातैः वायुभिः विधूनय
 कम्पय, भीमनादैः भीषणगर्जनैः विभीषय विशेषेण भयं प्रदर्शय,
 अथवा करकाः वर्षोपलाः, वर्षोपलस्तु करकेत्यसरः । तासाम् अभि-
 घातैः प्रहारैः सञ्चूर्णय यथेच्छं क्षुर्वति भावः, तव वारिविन्दुभिः
 जलकणैः परिपालित जीवित यस्य तादृशस्य चातकस्य अन्या गतिः
 उपाय न अस्ति । अत्रापस्तुतप्रशमया कस्यचित् आश्रितस्य प्रभुं
 प्रति वचनं प्रतीयते । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १ ॥

चातक इति । चातकः पिपासितः सन् जलधरं त्रिचतुरान्
 पयःकणान् वारिविन्दून् याचते प्रार्थयते । सोऽपि जलधरः
 भूयसा प्रचुरेण अम्भसा वारिणा पूरयति चातकस्य वाञ्छां सफलयति
 चित्तम् आश्चर्यम् अत्र जगति महताम् उदारता औदार्यम् ।
 महान् जनः स्वल्प प्रार्थितोऽपि बहु ददातीति भावः । अत्रस्तुत-
 प्रशमालङ्कारः । रथोद्धतावृत्तम् । रात्परैर्नरलगैरथोद्धतेति तल्ल-
 च्छयात् ॥ २ ॥

शक्यते येन केनापि जीवनेनैव जीवितुम् ।

किन्तु कौलव्रतीङ्गप्रसङ्गः परदुःसहः ॥ ३ ॥

गर्जसि मेघ । न यच्छसि तोयं

चातकपक्षी व्याकुलितोऽहम् ।

दैवादिह यदि दक्षिणवातः

क्व त्व क्वाहं क्व च जलपातः ॥ ४ ॥

वापी खल्वजलाशयो विषमयो नीचापगाडो ऋदः

क्षुद्रात् क्षुद्रतरो महाजलनिधिर्गण्डूषमेकं मुनेः ।

शक्यते इति । येन केनापि जीवनेन जलेन एव जीवितुं शक्यते, किन्तु कौलं कुलक्रमागतं यत् व्रतं नियमः मेघवारिव्यतिरिक्तमार्यपानरूपमिति भावः तस्य उदुमङ्ग. उच्चैर्भङ्ग. सम्यक् त्याग इत्यर्थः तस्य प्रसङ्ग परदुःसहः नितरां सोदुमशक्यं । कुलधर्मरताना तत्परित्यागो दुःसह इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । असुष्टुवृत्तम् ॥ ३ ॥

गर्जसीति । हे मेघ । त्वं गर्जसि नदसि, तोयं जलं न यच्छसि न ददासि, अहं चातकपक्षी व्याकुलितः पिपासवेति शेषः । दैवात् इह अस्मिन् प्रदेशे यदि दक्षिणवातः प्रसरतीति शेषः, तदा त्व क्व ? कुत्र ? गच्छसीति शेषः, अहं क्व ? कुत्र ? गच्छामीति शेषः, जलपातश्च दृष्टिपतनञ्च क्व च ? कुत्र ? भवतीति शेषः, दक्षिणे पवने प्रसरति आकाशस्य नैर्मल्यं भवति, तेन च मेघादीनामसदुभाव इति भावः, यावज्जीवनम् अर्थिनः कामः पूरयितव्यः, जीवने गते सर्वं नश्यतीति भावः । दोषकं वृत्तम् । आद्यचतुर्थमङ्गीननितम्बे सप्तमकं दशमञ्च तथा न्यम् । अत्र गुरु प्रकटस्वरसारे तत् कथितं दोषकवृत्तमिति तल्लक्षणात् ॥ ४ ॥

वापीति । वापी दोषिका खल्वजलाशयः, नीचाना क्षुद्राणाञ्च

गङ्गाद्याः सरितः पयोनिधिगताः सन्त्यज्य तस्मादिमान्
सन्मानो खलु चातको जलमुचामुच्चैः पयो वाञ्छति ॥ ५ ॥
वीजैरङ्कुरितं नदीभिरुदितं वल्मीभिरुज्जृम्भितं
वृक्षैः पल्लवित जनैश्च मुदित धाराधरे वर्षति ।
भ्रातश्चातक । पातक किमपि ते सम्बद्धं न जानीमहे
यत्तेऽस्मिन् न पतन्ति चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः ॥ ६ ॥

अत्रगाह यत्र तथाभूतं हृद. अक्षत्रिमस्यलवेष्टतो जलाशय-
विषमयं चिरन्ननत्वात् बहुभुजङ्गावामत्वेनेति भाव । महाजल-
निधि महासमुद्रं सुनेरगस्यस्य एक गरुडूषम् अत्र लुङ्गात् चूडतरः
अतिशयेन लुङ्ग इत्यर्थः । गङ्गाद्या सरितः नद्यः पयोनिधिगता
त लुङ्ग समुद्रमाश्रिता इत्यर्थं लुङ्गादीना इति भावः । तस्मात्
सन्मानो चातकः इमान् वाय्वादीन् जलाशयान् सन्त्यज्य उच्चै उच्चैः
स्वरेण उत्तुष्ट वा जलमुचा मेघाना पयः जलं वाञ्छति अभिल-
षति । महान्त. लुङ्गजन न किमपि कथमपि प्रार्थयन्ते इति
भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ५ ॥

वीजैरिति । धाराधरे मेघे वर्षति सति वीजैः धान्यादिभिः
अङ्कुरितं, नदीभि उदितं वृद्धिर्गतेत्यर्थः, वल्मीभिः तदाख्यक्रीटैः
उज्जृम्भितं प्रकटितं, वृक्षै पल्लवितं पल्लवै भूपितमित्यर्थः, जनैश्च
मुदितं हृष्टम् । हे भ्रातश्चातक । ते तव किमपि पातकम् अस्तीति
शेषः सस्यक् न जानीमहे तदिति शेषः, यत् यत्र पातकादिति शेषः
अस्मिन् ते तव चञ्चुपुटके द्वित्राः पयोविन्दवः जलकणाः न पतन्ति ।
कश्चिच्चित् धनिनि धन वितरति सर्व एव जनाः लब्धकामा जाताः,
पर कश्चित् दीनो जनः स्वपातकवशात् न लब्धकाम इति अपस्तुतप्रथं-
सया व्यञ्जते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

नदेभ्योऽपि ऋदेभ्योऽपि पिबन्त्यन्ये सदा पयः ।
 चातकस्य तु जीमूत ! भवानेवावलम्बनम् ॥ ७ ॥
 नभसि निरवलम्बे सीदता दीर्घकालं
 लदभिमुखनिविष्टोत्तानचञ्चूपुटेन ।
 जलधर ! जलधारा दूरतस्तावदास्तां
 ध्वनिरपि मधुरस्ते न श्रुतस्त्रातकेन ॥ ८ ॥

इति पूर्वचातकाष्टकं समाप्तम् ।

—

नदेभ्य इति । हे जीमूत ! मेघ ! अन्ये जनाः सदा नदेभ्यः
 अपि हृदेभ्य' अपि पयः जल पिबन्ति, त्वं किन्तु भवानेव चातकस्य
 अवलम्बनम् आश्रयः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ७ ॥

नभसीति । हे जलधर ! निरवलम्बे निराश्रये नभसि आकाशे
 दीर्घकालं व्याप्तौ द्वितीया, बल्लकाल व्याप्येत्यर्थः सीदता कष्टं प्राप्नु-
 वता तव अभिमुखे निविष्टम् उत्तानं चञ्चूपुटे येन तादृशेन चातकेन
 जलधारा तावत् दूरतः आस्ता दूरे तिष्ठतु ते तव मधुरो मनोहरः
 ध्वनिरपि न श्रुतः नाकर्णितः । धनिनः सुखापेक्षिणा केनचित्
 याचकेन प्रार्थनापूरणं दूरतस्तिष्ठतु वचनमपि तस्य न श्रुतमिति
 अप्रस्तुतप्रशंसया व्यञ्जते । सात्विनीवृत्तम् । ननमयवयुतेय सात्विनी
 भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ ८ ॥

—

उत्तरचातकाष्टकम् ।

स्वच्छाः सौम्य ! जलाशयाः प्रतिदिनं ते सन्तु मा सन्तु वा ।
 स्वल्पं वा बहुधा जलं जलधर । त्व देहि मा देहि वा ॥१॥
 कासारेषु सरित्सु सिन्धुषु तथा नीचेषु नीरग्रहं
 धिक् तत्रापि शिरोनतिः किमपरं हेय भवेन्मानिनाम् ।
 इत्यालोच्य विमुच्य चातकयुवा तेषु स्पृहामादरा-
 दुदुग्धीवस्तव वारिवाह । कुरुते धाराधरालोकनम् ॥ २ ॥

के वा न सन्ति भुवि तामरसावतसा
 हसावलीबलयिनो जलसन्निवेशाः ।

स्वच्छा इति । हे सौम्य । भद्र ! प्रतिदिन स्वच्छाः निर्मलाः
 ने प्रसिद्धा, जलाशयाः सदृशदिव्य इति वाक्त्वं सन्तु तिष्ठन्तु, मा सन्तु
 न तिष्ठन्तु वा, त्व स्वल्पं वा बहु वा जलं देहि, मा देहि वा ।
 हे जलधर । कासारेषु सरसीषु, कासारः सरसी सर इत्यमर ।
 सरित्सु नदीषु तथा नीचेषु क्षुद्रेषु सिन्धुषु नदेषु, हेये नदविशेषे च
 सिन्धुर्ना सरिति स्त्रियामित्यमरः । नीरग्रहं जलप्रानमित्यर्थः
 धिक् निन्दानीत्यर्थे, तत्रापि तादृशेष्वपि क्षुद्रेष्विति भावः शिरो-
 नतिः मस्तकनमन कर्त्तव्येति शेष ? नैव कर्त्तव्येत्यर्थः, मानिनां
 सम्मानशास्त्रिनाम् व्यपर हेय कि भवेत् ? न किमपीत्यर्थः । हे वारि-
 वाह । हे धाराधर । चातकयुवा इति इत्यस्म्य् आलोच्य तेषु क्षुद्रेषु
 जलाशयेषु स्पृहा विमुच्य त्यक्त्वा उदुग्धीवः उन्नमितपीवः सन् आद-
 रात् तव अलोकनं कुरुते । षट्चरणोऽयं श्लोकः । शार्दूलविक्री-
 ङितं दत्तम् ॥ १ ॥ २ ॥

के इति । भुवि पृथिव्यां के वा कति वेत्यर्थः तामरसं रक्तोत्-

किं चातकः फलमवेक्ष्य सवज्जपातां

पौरन्दरीमुपगतो नववारिधाराम् ॥ ३ ॥

रे धाराधर । धीरनीरनिकरैरेषा रसा नीरसा-

शेषा पूषकरोत्करैरतिखरैरापूरि भूरि त्वया ।

एकान्तेन भवन्तमन्तरगतं स्वान्तेन सञ्चिन्तयन्

आश्चर्यं परिपीडितोऽभिरमते यत् चातकस्तृष्णया ॥ ४ ॥

आत्मानमम्भोनिधिरेतु शोषं

फलं, रक्तोत्पल तामरसमित्यमर । अवतनं भूषणं वेषा तथाभूतां
हृसावलीबलयिनः ह्रमन्त्रेणिसञ्चारशोभना इति भाव जनसञ्ज्ञिवेशा
जलाशयाः न सन्ति ? अपितु बहवः सन्तीत्यर्थः, किन्तु चातक कि
फलम् अवेक्ष्य दृष्ट्वा आलोच्येत्यर्थं सवज्जपाता विपत्सङ्कुलामिति
भाव पौरन्दरीम् ऐन्द्री नववारिधाराम् उपगतः आकाङ्क्षतीति
भावः कुलव्रतभङ्गो वा भूदित्तेव फलमिति भावः । अप्रस्तुतद्रशसा-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

रे इति । रे इति विरक्तिस्तूचकसम्बोद्धनद्योतकमव्ययं, धारा-
धर । त्वया अतिखरै अतितोष्णैः पूषणं सूक्ष्मं करोत्करैः
किरणलक्ष्मै नीरसा विशोषितेति भावः अशेषा समस्या एषा रसा
पृथिवी रसा विश्वस्मारा स्थिरेत्यमरः । धीरनीरनिकरैः गभीरजल-
सङ्घैः भूरि सम्यक् यथा तथा आपूरि परिपूरिता, किन्तु चातकं
तृष्णया परिपीडितं सन् एकान्तेन एकमात्रनिरितेन स्वान्तेन मनसा,
स्वान्तं हृत्मानस मन इत्यमरः । अन्तरगतं हृदयस्य भवन्तं सञ्चिन्तयन्
यत् अभिरमते विफलकामः भवतीत्यर्थः तत् आश्चर्यम् अद्भुतम् ।
सर्वस्त्वया उपजनसनोरथः क्रियते केवलं नाहमिति केनचिदर्थिना
कश्चित् धनी प्रोच्यते इति अप्रस्तुतद्रशसाया व्यज्यते । शार्दूल-
विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

आत्मानमिति । अम्भोनिधिः समुद्रः आत्मानं शोषम् एत

ब्रह्माण्डमासिञ्चतु वा तरङ्गैः ।

नास्ति क्षतिर्नोपचितिः कदापि

पयोददृत्तेः खलु चातकस्य ॥ ५ ॥

पयोद हे । वारि ददासि वा न वा ।

त्वदेकचित्तः पुनरेष चातकः ।

वर महत्या म्रियते पिपासया

तथापि नान्यस्य करोत्युपासनाम् ॥ ६ ॥

यद्यपि चातकपक्षी क्षपयति जलधरमकालवेलायाम् ।

तदपि न कुप्यति जलदो गतिरिह नान्या यतस्तस्य ॥७॥

नयत्वित्यर्थः अन्तर्भूतख्यर्थः । वा तरङ्गैः ब्रह्माण्डं जगत् आसिञ्चतु
अभिषिञ्चतु । पयोददृत्ते, मेघमात्रजीवनस्य चातकस्य कदापि ससु-
द्रस्य शेषेण वर्द्धने वेति भावः क्षतिः हानिः न उपचितिः वृद्धिश्च
न खलु नैव । एकमात्रावलम्बिनः अपरस्य हानौ वृद्धौ वा न क्षति-
वृद्धौ इति भावः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । उपजातिवृत्तम् ॥ ५ ॥

पयोदेति । हे पयोद । मेघ ! त्वं वारि जल ददासि वा न
वा ददासीति शेषः, पुनः किन्तु एष चातकः त्वदेकचित्तः त्वन्मात्राव-
लम्बिन इति भावः । महत्या पिपासया वरं म्रियते चातक इति
शेषः, तथापि अन्यस्य पयोदव्यतिरिक्तस्य उपासना न करोति ।
अत्रापि अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । वंशस्थविलंबं वृत्तम् ॥ ६ ॥

यद्यपीति । चातकपक्षी यद्यपि अकालवेलायाम् असमये
इत्यर्थः जलधरं मेघ क्षपयति विरक्तो करोतीत्यर्थः तदपि जलदः
मेघः न कुप्यति, यतः तस्य चातकस्य इह जगति अन्या गतिः
अपर उपायः न अस्तीति शेषः । आर्यावृत्तम् ॥ ७ ॥

एक एव खगमणिश्चिरं जीवतु चातकः ।
 पिपासया वा म्रियते याचते वा पुरन्दरम् ॥ ८ ॥
 इति उत्तरचातकाष्टक समाप्तम् ।

शुकाष्टकम् ।

भेदाभेदौ सपदि गलितौ पुण्यपापे विशीर्णे
 मायामोहौ क्षयमुपगतौ नष्टसन्देहवृत्तेः ।
 शब्दातीतं त्रिगुणरहितं प्राप्य तत्त्वावबोधं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥१॥

एक इति । एक एव अद्वितीय इत्यर्थः खगमणिः पक्षिरत्नं
 चातक चिरं जीवतु, यः पिपासया म्रियते वा, पुरन्दरम् इन्द्रं
 याचते वा जलार्थमिति शेषः. भेदानां पुरन्दरवाहनत्वेन तदधीनत्वा-
 दिति भावः ॥ ८ ॥

भेदाभेदाविति । सपदि तत्त्वावबोधभावात् एव भेदः अन्यबुद्धिः
 अभेदः आत्मबुद्धिः तौ गलितौ नष्टौ आत्मपरविवेकः ध्वस्त इति
 भावः पुण्यपापे विशीर्णे विलयं गते, पुण्यपापक्षयगत एव ब्रह्मसाक्षा-
 त्कारस्य शास्त्रीयत्वादिति भावः साया अविद्या मोहः अज्ञानं तौ
 क्षयम् उपगतौ नाशगतौ । शब्दातीतम् अशब्दवेद्यमित्यर्थः अनिर्वच-
 नोयमिति यावत् त्रिगुणरहितं सत्त्वरजस्तमोऽतीतं तत्त्वावबोधं ब्रह्म-
 ज्ञानमित्यर्थः प्राप्य नष्टा सन्देहस्य इदं सत्यम् इदमसत्यं वेति संशयस्य
 वृत्तिः स्थितिः यस्य तथाभूतस्य असन्दिग्धमनस इत्यर्थः निस्त्रैगुण्ये

यद्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यं
 दृष्ट्वा पूर्णं खमिव सततं सर्वभाग्दस्यमेकम् ।
 नान्यत् कार्यं किमपि च ततः कारणाद् भिन्नरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥२॥
 हेम्नः कार्यं हृतवहगतं हेममेवेति यद्वत्
 क्षीरे क्षीरं समरसतया तीयमेवाम्बुमध्ये ।
 एव सर्वं समरसतया त्वं पदं तत्पदार्थं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥३॥

त्रिगुणातीते पथि मार्गे आत्मज्ञानरूपे इति भावः विचरतः जनस्येति
 शेषः विधिः नित्यकास्यनैमित्तिकव्यापारनियमः कः ? न कोऽपी-
 त्तर्यः, निषेधः अवैधेषु प्रतिषेधः कः न कोऽपीत्तर्यः । सन्दाक्रान्ता-
 दृत्तमस्मिन् सन्दर्भे ॥ १ ॥

यद्वेति । यद्वा अथवा सकलवपुषा सर्वशरीराणाम् अन्तर्वहिस्य-
 स्यम् अन्तःस्थं वहिस्यञ्च सततं सर्वभाग्दस्य सर्वपात्रगतम् एकम्
 अद्वितीयं खमिव आकाशमिव पूर्णम् आत्मानं ततः तस्मात् कार-
 णात् कारणभूतात् आत्मन इति शेषः भिन्नरूपम् अन्यत् अपरं
 किमपि कार्यं विश्वरूपं न इति च दृष्ट्वा निस्त्रैगुण्य इति ॥ २ ॥

हेम्न इति । हेम्नः काञ्चनस्य कार्यं कटकज्जुण्डलादि हृतवह-
 मतम् अग्निप्रविष्टं यद्वत् यथा हेममेवेति नान्यदिति एवशब्दार्थः ।
 यथा समरसतया अभिन्नस्वादतया क्षीरे दुग्धे क्षीरमेवेति शेषः, यथा
 च अम्बुमध्ये तोयं समरसतया तीयमेवेति शेषः, एवम् इत्यं सर्वं
 जगत् समरसतया चोद्यमेवेति शेषः, तस्मात् तत्पदार्थं ब्रह्मपदार्थं त्वं
 पदं तत्त्वमसीति वाक्यार्थमिति भावः दृष्टेति शेषः निस्त्रैगुण्य
 इति ॥ ३ ॥

यस्मिन् विश्वं सकलभुवनं सामरस्यैकभूतं
 जर्वी ह्यापोऽनलमनिलखं जीवमेव क्रमेण ।
 यत् चाराब्धौ समरसतया सैन्यवैकत्वभूतं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥४॥
 यद्वन्नद्योऽर्णवसमरसाः सागरत्वं ह्यवाप्ताः
 तद्वज्जीवा लयपरिगताः सामरस्यैकभूताः ।
 भेदातीतं परिलयगतं सच्चिदानन्दरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥५॥
 दृष्ट्वा वेद्यं परमथ पदं स्वात्मबोधस्वरूपं
 बुद्ध्वात्मानं सकलवपुषामेकमन्तर्वहिस्यम् ।

यस्मिन्निति । यस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीत्यर्थः । जर्वी पृथिवी,
 आपः जलानि, अनलम् अग्निः क्लीवत्वमार्घ्यम् । अर्णवखं वायुराका-
 शश्च, जीव जीवात्मा अस्यापि क्लीवत्वमार्घ्यम् । एव क्रमेण एतत्परि-
 पाद्या निर्मितमिति भावः । सकलानि भुवनानि भूरादीनि यत्र तादृशं
 विश्वं सामरस्येन समरसतया एकभूतम् एकमेवेत्यर्थः, यच्च निस्त्रैगुण्यं
 चाराब्धौ लवणसमुद्रे समरसतया अभिज्ञतया सैन्यवैकत्वभूतं लवण-
 तया परिणतमिति भावः तस्मिन् निस्त्रैगुण्य इति ॥ ४ ॥

यद्वदिति । यद्वत् यथा नद्यः अर्णवस्य समः रवो यस्यास्ताः चन्द्रः
 सागरत्वम् अवाप्ताः सागरे मिलिता इति यावत्, तद्वत् तथा जीवाः
 जीवात्मानः लयपरिगताः लयं प्राप्ताः देहात् विनिर्गता इति भावः
 सामरस्येन समरसवत्त्वेन एकभूताः सन्त भेदातीतम् अद्वितीयम्
 परिलये त्रैगुण्यराहित्ये गतं स्थितं सच्चिदानन्दरूपम् अवाप्ता इति
 शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये पथीति ॥ ५ ॥

दृष्ट्वेति । वेद्यं ज्ञेयं परं परमात्मानं दृष्ट्वा साक्षात्कृत्य अथ

भूत्वा नित्यं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥६॥
 कार्याकार्ये किमपि सततं नैव कर्तृत्वमस्ति
 जीवन्मुक्तस्थितिरवगतो दग्धवस्त्रावभासः ।
 एवं देहे प्रविलयगते तिष्ठमानो विमुक्तो
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥७॥
 कस्मात् कोऽहं किमपि च भवान् कोऽयमत्र प्रपञ्चः
 खं स्व वेद्य गगनसदृशं पूर्णतत्त्वप्रकाशम् ।
 आनन्दाख्य समरमघने बाह्यमन्तर्विहीने
 निस्त्रैगुण्ये पथि विचरतः को विधिः को निषेधः ॥८॥

अनन्तर परमात्मसाक्षात्कारात्परमित्यर्थः स्वस्मिन् निजस्वरूपे आत्मनः
 परमात्मनः बोधस्वरूप ज्ञानरूपं पद स्थानं दृष्टेति पूर्वेष्वान्वयः,
 सकलवपुषां सर्वशरीराण्याम् अन्तर्वहिस्यम् एकम् अहितीवम् आत्मानं
 बुद्ध्वा विज्ञाय तथा नित्यं सततं सदुदिततया स्वप्रकाशस्वरूपं ब्रह्मेति
 भावः भूत्वा निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ६ ॥

कार्याकार्ये इति । कार्याकार्ये कर्तव्याकर्तव्ये न क्व इति
 शेषः, किमपि कर्तृत्वमपि सततं नैव अस्ति, जीवन् देहवद्दः सुक्तश्च
 देहादिति भावः तस्य स्थिति अवस्थानं, दग्धस्य भस्मीकृतस्य वस्त्रस्य
 अवभासः प्रकाशः अवगतः ज्ञातः । एवम् इत्य देहे प्रकर्षेण विवर्त्य
 गते सति विमुक्तः विशेषेण मुक्तिं गतः सन् जीव इति भावः तिष्ठ-
 मानो भवतीति शेषः तस्मिन् निस्त्रैगुण्ये इति ॥ ७ ॥

कस्मादिति । कस्मात् जनात् अहं कः उतपन्न इति शेषः,
 भवान् किमपि च कश्चेत्यर्थः, क्वत्र उगति अयं प्रपञ्चः विस्तारः कः न
 किमप्येतदिति भावः । पूर्णः तत्त्वस्य प्रकाशो यस्य तादृशम् गगन-
 सदृशम् आकाशोऽयम् आनन्दाख्यं क्व क्व वेद्यं ज्ञेयं वस्त्विति

सत्यं सत्यं परमममृतं सर्वकल्याणरूपं
 साधारण्ये दहनमलिने शान्तनिर्वाणदीपम् ।
 तेजोभूतं निगमसदनं व्यासपुत्राष्टक यः
 प्रातःकाले पठति मनसा याति निर्वाणमार्गं ॥ ९ ॥
 इति श्रीपरमहंसशुकदेवविरचितं शुक्लाष्टकं समाप्तम् ।

गङ्गाष्टकम् ।

यद्वधि तव नीरं पातकी नैति गङ्गे !
 तद्वधि मलजालैर्नैव मुक्तः कलो स्यात् ।

शेषः समरवधने निविडैकरुकरूपे बाह्यम् अन्तश्च बाह्याभ्यन्तरा-
 ध्यामित्यर्थः विहीने रहिते सर्वतः समे इति भावः निस्त्रैगुण्य इत्यस्य
 विशेषणम् ॥ ८ ॥

सत्यमिति । सत्यं सत्यम् अतिशयेन सत्यं परमम् उत्कृष्टम्
 अमृतं सर्वकल्याणरूपं सर्वसङ्गलभयं दहनमलिने अग्निरूपतापत्वय-
 मलिने साधारण्ये अविद्याकानने शान्त निर्वाण यस्य तादृशं सतत-
 प्रकाशमित्यर्थं दीप दीपभूतं तेजोभूतं च्योति च्छब्दं निगमस्य वेदा-
 न्तस्य सदनम् व्यासय व्यासपुत्रस्य शुकस्य अष्टकं अष्टसंख्यकपद्य-
 मित्यर्थः यः प्रातः काले मनसा पठति, याति निर्वाणमार्गं मोक्षवर्त्मनि
 याति गच्छति ॥ ९ ॥

यदिति । हे गङ्गे ! पातकी पापा जनः यद्वधि तव नीरं
 खलं न यदि न प्रादोत, तद्वधि कलो कालयुगे मलजालैः

तव जलकणिकाल पापिनां पापशुद्धे,
 पतितपरमदीनान् त्वं हि पाप्सि प्रपन्नान् ॥ १ ॥
 तव शिवजललेश वायुनीतं समेत्य
 सपदि निरयजाल शून्यतामेति गङ्गे ।।
 समलगिरिसमूहाः प्रस्फुटन्ति प्रचण्डाः,
 त्वयि सखि विशतां न. पापशुद्धा कुतः स्यात् ? ॥ २ ॥
 तव शिवजलजालं निःसृत यद्दि गङ्गे ।
 स कलभुवनजालं पूतपूतं तदाभूत् ।
 यमभटकलिवाचां देवि । लुप्ता यमोऽपि
 व्यधिकृतवरदेहाः पूर्णकामाः सकामाः ॥ ३ ॥

निचयैः नैव सुक्तं स्यात् । तव जलकणिका पापिना पापशुद्धे
 प्रापन्नाबनाय अलं शक्तोत्थे, अल व्यर्थसमर्थयोरित्यमरः । हि
 यतः त्वं पतितान् अतएव परमदीनान् अतिदुःखितान् प्रपन्नान्
 शरणागतान् पाप्सि रक्षसि । भालिनीष्टतम् । ननमयययुतेयं
 भालिनी भोगिलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

तवेति । हे गङ्गे । तव वायुना नीत शिवजललेशं शुभजल-
 कण समेत्य प्राप्य सपदि तत्क्षणात् निरयजालं पापशुद्धः शून्यताम्
 एति प्राप्नोति नश्यतीति भावः । हे सखि । त्वयि प्रचण्डाः विशालाः
 समलाः मलपूर्णा गिरिसमूहाः पर्वतनिचयाः प्रस्फुटन्ति प्रकर्षेण
 विध्वस्तमला भवन्तीत्यर्थं, विशता प्रविशता नः अस्माक पापशुद्धा
 कुतः स्यात् ? न कुतोऽपीत्यर्थः । भालिनीष्टतम् ॥ २ ॥

तवेति । हे गङ्गे । यद्दि यदा तव शिवजलजालं शुभतोय-
 निचयः निःसृतं निर्गतं हिमालयादिति शेषः, तदा सकलभुवनजालं
 यमस्य विश्वमण्डलं पूतपूतम् अतिशयेन पूतम् अभूत् । हे देवि ।
 यमभटाना यमकिङ्कराणा कलेश वाचां लुप्ता, यमोऽपि लुप्त इति

मधुमधुवनपूगैः रत्नपूगैर्नृपूगै-

र्मधुमधुवनपूगेर्देवपूगैः सुपूगैः ।

पुरहरपरमाङ्गे भासि मायेव गङ्गे !

शमयसि विषताप देवदेवस्य वन्द्ये । ॥ ४ ॥

चलितशशिकुलाभैरुत्तरङ्गैस्तरङ्गैः

अमितनदनदीनामङ्गसङ्गैरसङ्गैः ।

विहरसि जगदण्डे खण्डयन्ती गिरीन्द्रान्

रमयसि निजकान्तं सागरं कान्तकान्ते । ॥ ५ ॥

लिङ्गव्यत्ययेनान्वयः । सकाशाः सकामकर्मनुष्ठायिन इत्यर्थः । पुर्य-
काशाः सफलमनोरथाः सन्तः विशेषेण अधिकृतः प्राप्तः वरदेहः
दिव्यशरीर यैः तथाभूताः जाता इति शेषः । साक्षिनीष्टम् ॥१॥

अध्विति । हे वन्द्ये वन्दनीये गङ्गे ! पुरहरपरमाङ्गे पुरहरस्य
महादेवस्य परमाङ्गे उत्तमाङ्गे मूर्ध्नि माया आद्या शक्तिर्दुर्गा इव
भासि त्वं प्रकाशसे यथा दुर्गा शिवस्य वामाङ्गे प्रकाशते तथा त्वं
मूर्ध्नि प्रकाशसे इत्यर्थः । देवदेवस्य पीतकालकूटस्य शिष्यस्य विषतामं
कालकूटविषजनितदाह, मधुमधुवनपूगैः मधुतोऽपि मधूनि
(अतिस्वादूनि इत्यर्थः) वनानि (जलानि) तेषां पूगैः (समूहैः)
मन्त्रपूतसुखादुज्जैरित्यर्थः । तथा रत्नपूगै (मणिसमूहभूतै) नृपूगै-
नृसमूहैः करणकैः । विषनाशकमणिविशेषसदृशन्टसमूहैरित्यर्थः ।
त्वङ्गतैः । मधुमधुवनपूगैश्च, मधु मधुस्यन्दि मधुवनं कोकिलः तेषां
पूगैः समूहैः मधुकण्ठकोकिलसमूहभूतैः सुपूगैः सु (सुष्ठु) पूगं
(गानं कन्द) तेषां तैः, देवपूगै देवसमूहैः विषवैद्यैरिव करणकैः
वेदान् उच्चारयद्गुभिः देवगणैः स्तुवद्गुभिः इत्यर्थः, विषवैद्या यथा
मन्त्रपूतजलैः विषहारकप्रस्तारैस्तथा विषहारकमन्त्रसङ्गीतैः विषटोषं
नाशयन्ति तथा त्वमपि शमयसि निवारयसीत्यर्थः ॥ ४ ॥

अध्विति । हे कान्तकान्ते अतीव कान्ते प्रीतिकरोत्यर्थः अथवा

तव परमहिमानं चित्तवाचाममानं
हरिहरविधिशक्ता नापि गङ्गे । विदन्ति ।
श्रुतिकुलमभिधत्ते शङ्कितं तं गुणान्तं
गुणगणसुविलापैर्नेति नेतीति सत्यम् ॥ ६ ॥
तव नुतिनतिनामान्यप्यथ पावयन्ति
ददति परमशान्ति दिव्यभोगान् जनानाम् ।
इति पतितशरण्ये ! त्वां प्रपन्नोऽस्मि मात-
लतिततरतरङ्गे ! चाङ्गगङ्गे ! प्रसीद ॥ ७ ॥

कान्तः प्रियः कान्त पतिर्यस्यास्तत्सर्वज्ञो हे पतिवल्लभे इत्यर्थः
खलितशक्तिक्वामै चञ्चलवन्द्यसमूहनिभे उन्नरङ्गैः उद्धतै खनि-
तानाम् असत्प्राताना नदनदीनाम् अङ्गवङ्गैः संसृष्टाङ्गैरिचयैः
अथच असङ्गैः सङ्गोपरङ्कितैः सज्जास्य नैनाथ सत्यसादिति भावः
तरङ्गैः जगदण्डे जगतीतले गिरान्द्रान् पर्वतत्रोडान् खल्लयन्ती
खण्डीर्ज्वतो सती विहरति विशेषेण हृत्वा नयतीत्यर्थः, तथा निज-
कान्तं स्वपति सागर रक्षयसि सन्तोषयसि । भालिनीटतम् ॥५॥

तवेति । हे गङ्गे । हरिहरविधिशक्ता विष्णु, ब्रह्मरूपज्ञोऽस्मी
अपि चित्तवाचाममान वाङ्मयस्योरगावरं तव परमहिमानं न
विदन्ति न जानन्ति । श्रुतिकुल वेदव्याख्यानितयः शङ्कितं सङ्गायनङ्गं
सत्यसमूहवेति संशयाकुलमित्यर्थं सत् गुणगणाना तवेति सत्यः सुवि-
लापैः सुष्ठु, स्वलापैः न इति न इति, इति सत्यं तव गुणान्तं गुण-
शेषम् अभिधत्ते कथयति प्रकटयतीत्यर्थः । भालिनीटतम् ॥ ६ ॥

तवेति । प्रकृति सत्वोषधनसूचकमव्ययम् । हे पतिशरण्ये
पतितप्रायकाय । खलिनतरां चाहरत्तरङ्गा यन्त्राणां...
हे गङ्गे । तं हृत्तानाति, स्तोत्रनामानं स्ववः स्तोत्रं स्तुतिरिति
रित्यनरः । अपि अर्थं गुणं पावयन्ति, श्रापयन्ति तथा ज...
...

शुभतरकृतयोगादिश्वनाथप्रसादात्
 भवहरवरविद्यां प्राप्य काश्यां हि गङ्गे ! ।
 भगवति । तव तीर नीरसारं निपीय
 मुदितहृदयकुञ्जे मन्दसूनुं भजेऽहम् ॥ ८ ॥
 गङ्गाष्टकमिदं कृत्वा भुक्तिमुक्तिप्रदं नृणाम् ।
 सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना स्वर्पितं शिवे ॥ ९ ॥
 तेन प्रीणातु भगवान् शिवो गङ्गाधरो विभुः ।
 करोतु शङ्करः काश्यां जनानां सन्ततं शिवम् ॥ १० ॥
 इति सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना विरचितं
 गङ्गाष्टक सम्पूर्णम् ।

परमशान्तिं दिव्यभोगांश्च ददति इति हेतोः ऐ सातः । त्वा प्रपन्नः
 आश्रितः स्वस्ति, प्रसीद प्रसन्ना भव । साक्षिनीष्टुतम् ॥ ७ ॥

शुभेति । हे भगवति गङ्गे ! काश्या शुभतरम् अतिशुभं
 पुण्यमित्यर्थः तस्य कृतं करणम् अनुष्ठानं तस्य योगात् बलात् विद्य-
 नाथस्य शम्भोः प्रसादात् अनुष्ठानात् भवहरा सखारनाशिनी वरा
 या विद्या परमात्मज्ञानमित्यर्थं ता प्राप्य तव तीरनीरसारं तटस्थम्
 उत्कृष्टं नीरमित्यर्थः निपीय सत्यम् प्रीत्यर्थम् । अहं मुदितं प्रफुल्लं
 हृदयमेव कुञ्जे केलिवनं तस्मिन् नन्दसूनुं कृष्ण भजे चाराधयार्मा-
 त्यर्थः । साक्षिनीष्टुतम् ॥ ८ ॥

गङ्गाष्टकमिति । सत्यज्ञानानन्दतीर्थयतिना नृणां भुक्तिमुक्ति-
 प्रदम् इदं गङ्गाष्टकं कृत्वा रचयित्वा शिवे हरे स्तुतं सत्यम् उत्कृ-
 ष्टकृतम् । अनुष्टुप्, ४ ॥ ९ ॥

तेनेति । शिवः सङ्कलनयः विभुः सर्वशक्तिमान् गङ्गाधरः
 भगवान् शङ्करः तेन गङ्गाष्टकेन प्रीणातु प्रीतो भवतु, तथा काश्यां
 सन्ततं जनानां शिवं कल्याणं करोतु । अनुष्टुप्, ४ ॥ १० ॥

शृङ्गाररसाष्टकम् ।

— — —

अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्चित्
जडमतिरिह किञ्चित् मीक्ष इत्याचचक्षे ।
मम तु मतमनङ्गस्मिरतारुण्यधूर्णन्-
मदकलमदिराक्षी-नीविमोक्षी हि मीक्षः ॥ १ ॥
कदा कान्तागारे परिमलमिलत्पुष्पशयने
शयानः कान्तायाः कुचयुगमहं वक्षसि वचन् ।
अये कान्ते । सुग्धे । कुटिलनयने । चन्द्रवने ।
प्रसीदति क्रोशन् निमिषमिव नेष्यामि रजनीम् ॥ २ ॥

अविदितेति । इह जगति कश्चिद् जडमतिः अतत्त्वविदिति भावः अविदितम् अज्ञातं सुखं दुःखञ्च यस्मिन् तथोक्तं निर्गुणं सत्त्व-
रजस्तोगुणार्थात् किञ्चित् अनिर्दिश्यं वस्तु निर्विकारमिति पाठे
विदाररहितमित्यर्थः मीक्ष इति आचचक्षे उवाच । त्वं किन्तु अन-
ङ्गेन कामेन तदावेशेनेति भावः स्मेरा मन्दं हसन्ती तारुण्येन
यौवनेन धूर्णन्ता मदकला मदसत्ता वा मदिराक्षी मत्तखञ्जननयना
कान्तेति यापत् तस्याः नीविमोक्षः वसनमग्न्यविमोक्षा मीक्षः हि
सुक्तिरेव इति मम मतम् । मालिनीवृत्तम् ॥ १ ॥

कदेति । परिमलेन सौरभेण मिलत् सङ्गच्छत् पुष्पशयनं कुसु-
मशय्या यत्र तादृशे कान्ताया आगारे गृहे रमण्योयागारे वा शयानः
अहं कदा कान्तायाः कुचयुगं स्तनद्वयं वक्षसि वचन् अये सुग्धे मनो-
हारिणि । कुटिलनयने वक्रनेत्रे ! चन्द्रवने शशिसुखि कान्ते !
प्रसीद् प्रपन्ना भवति क्रोशन् उच्चरन् रजनीं निमिषमिव अल्पकाल-
मिव नेष्यामि ममयिष्यामि । शिखरिणीवृत्तम् ॥ २ ॥

सायं नात्रमुदेति वासरमणिः, चन्द्रो न चण्डद्युति-
 र्दावाग्निः कथमम्बरे ? किमग्निः ? स्वच्छान्तरीक्षे कुतः ? ।
 हन्ते द निरणायि पान्थरमणीप्राणानिलाशाश्रया
 धावद्दोरविभावरीविषधरीभोगस्य भीमो मणिः ॥ ३ ॥

आयाति याति पुनरेव जल प्रयाति
 पद्माद्गुराणि विचिनोति धुनोति पक्षी ।
 उन्मत्तवद् भ्रमति कूजति मन्दमन्द
 कान्तावियोगविधुरो निशि चक्रवाकः ॥ ४ ॥

मायमिति । सायं सन्ध्याकाले अथ वासरमणिः स्वर्ग्यः न
 उदेति न उद्गच्छति, चन्द्रः चण्डा तीक्ष्णा द्यु निर्यस्य तादृशो न, अ-
 न्तरे आकाशे दामाग्न वनवह्निः न, सम्भवतीति शेषः, किम् अग्निः
 वज्रम् अयमिति शेषः कुतः कस्मात् असौ स्वच्छे निर्मले सेधमून्ये इति
 भावः अन्तरीक्षे आगामे ? न सम्भवत्येतदिति भावः इन्त खेदे, इदं
 निरणायि निरीति जनैरिति शेषः यत् पान्थानां प्रोषितानां या
 वनस्यः तानां प्राणानिलानां प्राणवायूनाम् व्याशः अश्रमं पान-
 मित्यर्थः सर्पाणां प्रवशाशनत्वादिति भावः तस्य आश्रया अमिलाशेष
 धावन्ती इतमायान्ती वा घोरा भयङ्करी विभावरी रात्रिरेव विष-
 धरी भुजङ्गी तस्या भोगस्य फणस्य, भोगः सुखे स्त्रादित्यतः वनेषु फण-
 काययोरित्यन्तर । भीमः भयङ्करः मणिः रत्नम् अयमिति शेषः ।
 चन्द्रस्यातीवोद्दीपकत्वत् तस्या वर्णमिदम् । सन्देहालङ्कारः । तदुक्तं
 दर्पणे । सन्देहः प्रतीत्यस्य संशयः प्रतिभोत्यत इति । शार्दूल-
 विक्रीडितं इत्यम् ॥ ३ ॥

आयाति । कान्तावाद्यक्रवाद्याः त्रियोगेन विरहेश विधुरः
 कातरः चक्रवाकः निः रात्रौ आयाति आगच्छति कान्तावाद्यभिन्नु
 आगन्तुमिच्छतीति भावः, याति गच्छति कान्तावाद्यभिन्नादिति भावः,

भक्ता भोक्तुं न भुङ्क्ते कुटिलविसलताखण्डमिन्दोर्वितर्कात्
 ताराकारास्तृषार्त्तो न पिबति पयसां विप्रुषः पत्रसंस्थाः ।
 छायाभोजिनीनामलिकुलशवलां वीक्ष्य सन्ध्यामसन्ध्या
 कान्ताविश्लेषभीरुर्दिनमपि रजनीं मन्यते चक्रवाकः ॥ ५ ॥

गन्धाद्यासौ भुवनविदिता केतकी स्वर्णवर्णा
 पद्मभ्रान्त्या चपलमधुपः पुष्पमध्ये पपात ।
 अन्धीभूतः कुसुमरजसा कण्ठकैर्लूनपच्चः
 स्यात् गन्तु इयमपि सखे । नैव शक्नो द्विरेफः ॥ ६ ॥

पुनरेव जलं प्रयाति विशति, पद्माङ्कुराणि विचिनोति अन्विच्छति,
 प्रचौ धुनोति कम्पयति, उन्नतवत् वातुब इव भ्रमति भ्रमणं करोति,
 तथा मन्दमन्दं कूजति शब्दायते । दीपकालङ्कार । तदुक्तं दर्पणे ।
 अप्रस्तुतप्रस्तुतयोर्दीपकन्तु निदद्यते । अथ बारकमेकं स्यादनेकाष्ट
 क्रियासु यदिति । वचन्तिलकक एतत्सु ॥ ४ ॥

भङ्क्तेति । कान्तायाः विश्लेषात् विरहात् भीरुः शङ्कितः चक्र-
 वाकः कुटिलवक्राकार विसलताखण्डं नृपालशकल भोक्तुं भङ्क्ता
 खण्डचिता इन्दोश्चन्द्रस्य वितर्कात् संशयात् इन्दुग्यनिति सन्देहा-
 दिति यावत् न भुङ्क्ते न खादति, तृषार्त्तः पिपासितः सन् पत्रसंस्थाः
 पद्मपत्रस्थिताः ताराकाराः नक्षत्राकाराः पयसा जलानां विप्रुषः
 विन्दून् न पिबति, अन्धोभोजिनीनां पद्मिनीनाम् अलिकुलशवलां
 भ्रमरकुलसङ्कुलां छायां अन्ध्यामपि सन्ध्यां वीक्ष्य दृष्ट्वा विविच्य
 दिनमपि रजनीं मन्यते बुध्यते । आन्निमानलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे ।
 सास्यादतस्मिंस्तदुद्बुद्धिभ्रान्तिमान् प्रतिभोस्यतेति । अग्वराष्टकम् ।
 अन्नैर्यानां त्वयेण तिस्रनियतियुता अग्वरा कीर्तिता सेति तद्वच-
 यात् ॥ ५ ॥

गन्धाद्येति पूर्व व्याख्यातम् ।

त वीक्ष्य वेपथुमती सरसाङ्गयष्टि-
 निक्षेपणाय एव पदमुद्धृतमर्पयन्ती ।
 मार्गाचलव्यतिकराकुलितेव सिन्धुः
 शैलाधिराजतनया न ययौ न तस्थौ ॥ ७ ॥
 का काबला निधुवनश्रमपीडिताङ्गी
 निद्रां गता दयितबाहुलतानुबद्धा ।
 सा सा तु यातु भवनं मिहिरोन्नमोऽयं
 सङ्केतवाक्यमिति काकचया वदन्ति ॥ ८ ॥
 इति महाकविकालिदासविरचितं
 शृङ्गाररसाष्टकं समाप्तम् ।

तमिति । शैलाधिराजतनया गौरी तं हरं वीक्ष्य दृष्ट्वा वेपथु-
 मती कम्पमाना तथा सरसा सन्तोदयात् सञ्जातशृङ्गाररसावेशा
 इत्यर्थं निक्षेपणाय उद्धृतमेव उत्क्षिप्तमेव पदम् उद्धृत्वा मृच्छन्ती
 सती मार्गं अर्ध्वनि यः अचल पर्वतः तस्य व्यतिकरेण सम्पर्केण
 आकुलिता इतस्ततो निर्गन्तुमशक्तेति यावत् सिन्धुरिव नदीव न
 ययौ न तस्थौ । वसन्ततिखक वृत्तम् ॥ ७ ॥

केति । का का अबला कान्ता निधुवनश्रमेण सुरतपरिश्रमेण
 पीडिताङ्गी व्यथितदेहा अतएव दयितस्य कान्तस्य बाहुलतया अनु-
 विद्धा आलिङ्गितेत्यर्थः सती निद्रा गता, सा सा तु भवनं यातु
 गच्छतु, अयं मिहिरस्य सूर्यस्य उद्गम उदयः जात इति शेषः,
 काकचयाः वायवसमूहाः इति सङ्केतवाक्यं काकेति इङ्गितवचन
 वदन्ति । वसन्ततिखक वृत्तम् ॥ ८ ॥

मणिकर्णिकामहिमा ।

अनेकजन्मसाहस्रतपोध्यानशिवार्चनैः ।
 अद्वैतानन्दसङ्गेन लब्धवेदान्तिसत्पदः ॥ १ ॥
 सदाशिवसुतः शान्तः काश्यां गङ्गाधरः कविः ।
 सर्वतीर्थवरां देवीं स्तौति श्रीमणिकर्णिकाम् ॥ २ ॥
 आनन्दकाननमिदं सुखदं पुरैव
 तत्रापि चक्रसरसी मणिकर्णिकाथ ।
 स्वः सिन्धुसङ्गतिरथो परमास्पदञ्च
 विश्वे श्रितुः किमिह तन्न विमुक्तये यत् ॥ ३ ॥

अनेकेति सदेति च । अनेकेषु जन्मसाहस्रेषु कृतं यत् तप ध्यान शिवार्चन हराराधन तेः हेतुभूतै अद्वैतानन्दस्य कस्यचित् परमहंसस्य सङ्गेन समर्पेण हेतुना च लब्ध प्राप्त वेदान्तिनां ब्रह्मविदुषां सत् परम पदं येन तथाभूत सदाशिवस्य सुतः पुत्र गङ्गाधरः नाथ कविः काश्या सर्वेषु तीर्थेषु वरा श्रेष्ठा ता देवी मणिकर्णिका स्तौति स्तुत्या कीर्त्तयतीत्यर्थः । विष्णु तपस्त्रादये इत् विष्णवेन शिवस्य मणिसदयकुण्डलपतनस्य श्रेष्ठे क शीक्ष्ये तीर्थभेदे मणिकर्णिका । अष्टचरयोऽय ल्लोकः । चतुष्टुच्छ्लोकाः ॥ १३२ ॥

आनन्देति । इदं वाराणसीक्षेत्रम् आनन्दकाननम् अतएव पुरैव पुरेण मणिकर्णिकोत्पत्तेरिति भावः सुखदम् । तत्रापि सुन्दरैः पर्वतैः पर्वतैः अर्थः चक्रसरसी विष्णुचक्रेण निर्मितं सरः, अथ तत्र, तत्र मणिका, अथो अन्तर जमिन्सुसङ्गतिः मन्दा-
 काननम्, अथ परमसुखं यत् स्यात्सिद्धिनि शेष, इह
 अस्मिन् च तत्र नो । अथेति । इति परस्मात् क तद् वस्तु अस्तीति

गर्जन्ति सर्वतीर्थानि स्वस्वधिष्णुप्रगतान्यहो ।
 केवल बलभासाद्य सुमहत् माणिकर्णिकम् ॥ ४ ॥
 शिवाद्या देवसङ्घाश्च सनकाद्या महर्षयः ।
 ते सर्वे स्नातुमायान्ति मध्याङ्गे मणिकर्णिकाम् ॥ ५ ॥
 दृच्छन्ति मरणं तत्र मुक्तये चामरा अपि ।
 अतश्च स्वक्तैः श्लोकैस्तां देवीं प्रार्थयेऽन्वहम् ॥ ६ ॥

शेषः यत् विसृक्तये सृक्तिप्रदानाय न, सर्वमेवात्र वस्तु सृक्तिदमित्यर्थः ।
 वसन्ततिलकं वृत्तम् ॥ १ ॥

गर्जन्तीति । सर्वाणि तीर्थानि उपलब्धेति तेषां स्वस्वधिष्णुप्रग-
 तानि स्वस्वस्थानस्थितानि सन्ति, केवलं माणिकर्णिकं मणिकर्णिका-
 सस्वङ्गं सुमहत् बलम् आसाद्य प्राप्य गर्जन्ति स्रङ्गन्ते अहो आश्च-
 र्यम् । मणिकर्णिकायास्तोर्ध्वमध्ये गणनादिति भावः । अतुष्टुवृ-
 त्तम् ॥ ४ ॥

शिवाद्या इति । ते मसिङ्गाः सर्वे शिवाद्याः देवसङ्घाः सुरगणाः
 सनकाद्याः महर्षयश्च मध्याङ्गे स्नातु मणिकर्णिकाम् आयाति
 आगच्छन्ति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ५ ॥

दृच्छन्तीति । अमरा अपि सृष्ट्युवर्जिता अपि तत्र मणिकर्णि-
 काया मुक्तये मरणम् दृच्छन्ति, अतः कारणात् स्वक्तैः श्लोकैः तां
 देवीं मणिकर्णिकाम् अन्वहं प्रतिदिनं प्रार्थये । अतुष्टुवृत्तम् ॥ ६ ॥

मणिकर्णिकाष्टकम् ।

विष्णोः सुतप्तपसां चलितोत्तमाङ्ग-
 विश्वेशितुस्तडिदिवाम्बरतः सुकर्णात् ।
 या चक्रतीर्थसलिले ललिता पपात
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ १ ॥
 चिन्तामणिस्तनुष्टु सहसान्तकाले
 तत्तारक व्यपदिशत्यथ कर्णिकायाम् ।
 यस्यां मृतो न भवमेति भवप्रसादात्
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ २ ॥

विष्णोरिति । विष्णोर्नारायणस्य सुतप्तपसा सुचरिततपोभि-
 रित्यर्थः सम्बन्धविवक्षया करणे षष्ठी । चलितम् उत्तमाङ्गं शिरः यस्य
 तथाभूतस्य विश्वेशितुर्विश्वेश्वरस्य सुकर्णात् शोभनात् कर्णात् अम्ब-
 रतः आकाशात् ताडदिव विद्युदिव ललिता शोभना या यो मणि-
 रिति यावत् विधेयप्राधान्यात् स्तोत्रम् । चक्रतीर्थस्य सलिले जले
 पपात सा मणिकर्णिका मे मम सदा शिवकरी अस्तु भवतु । वसन्त-
 तिलकं वृत्तमस्मिन् चन्द्रे ॥ १ ॥

चिन्तामणिरिति । चिन्तामणिर्हरः तनुष्टुता शरोरिष्णाम्
 अन्तकाळे सहसा हठात् तत् प्रसिद्धं तारकं सन्तारकारणभूतं नामेति
 शेषः व्यपदिशति ददाति, अथ अनन्तरं यस्या कर्णिकाया मृतः सन्
 भवस्य शिवस्य प्रसादात् भवं संसारं न एति न प्राप्नोति, सा मणि-
 कर्णिकेति ॥ २ ॥

चन्द्रांशुका सुनयना धवला कुमारी
 वेदैश्च पाणिकमलैर्वरमौक्तिकान्ता ।
 या दृश्यते सुकृतिभिर्वरकाशिकायां,
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ३ ॥
 मालां सुपङ्कजमयीं करकण्ठयोर्या
 धत्ते वरोद्यतकरे शुभमातुलाङ्गम् ।
 वृद्धञ्च पाणियुगलं शुभपश्चिमास्थ
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ४ ॥
 दानावगाहसुरपूजनतर्पणादि
 यस्यामनन्तफलद भवति प्रसङ्गात् ।
 भक्त्या कृतं यदि सदैव जगत् पुनाति
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ५ ॥

चन्द्रांशुकेति । वरकाशिकायां श्रेष्ठवाराणसौच्छेले सुकृतिभिः
 पुरखवाङ्मि जनैः या चन्द्रांशुका चन्द्रवत् विशुद्धमसना सुनयना धवला
 श्वेताङ्गी कुमारी वेदैश्चतुर्भिरित्यर्थं पाणिकमलै उपलक्षितेति यावत्
 चतुर्भुजेत्यर्थं, तथा वरा या मौक्तिः सुक्तामाला तद्वत् कान्ता रम्या
 दृश्यते, सा मणिकर्णिकेति ॥ ३ ॥

मालामिति । या करकण्ठयोः करे कण्ठे चेत्यर्थः सुपङ्कजमयीं
 चारुक्रमलमयी माला तथा वरदानार्थम् उद्यते उत्क्षिप्ते करे शुभं
 सुन्दरं मालुलाङ्गं तदाख्यं फलविशेष शुभ पश्चिमास्थं पश्चिमदिगभि-
 सुखं वृद्धं पाणियुगलञ्च धत्ते धारयति, सेति ॥ ४ ॥

दानेति । यस्यां प्रसङ्गात् दानम् अवगाहः सुरपूजनं तर्पणादि
 च यदि भक्त्या कृतं तत् अनन्तफलदं भवति, वा च सदैव जगत्
 पुनाति पवित्रीकरोति, सेति ॥ ५ ॥

स्वर्गस्तथं भवति चीरधरोऽपि राजा
 सृत्युः सखा सुखहरोऽपि शवः शिवः स्यात् ।
 पातोऽपि यत्र सुरसम्मत उत्तमाद्या
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ६ ॥
 सुप्तोऽपि योगिसमतां समुपैति यत्र
 मग्नः स्मरेद्यदि शिव स तु कालकालः ।
 यद्दधानतोऽप्यभयमेति च दूरवासी
 सा मे सदा शिवकरी मणिकर्णिकास्तु ॥ ७ ॥
 संसारचिन्तामणिरत्र यस्मात्
 तत्तारकं सज्जनकर्णिकायाम् ।
 शिवोऽभिधत्ते सहस्रान्तकाले ।
 तद्गीयतेऽसौ मणिकर्णिकेति ॥ ८ ॥

स्वर्ग इति । यत्र स्वर्गः तत्र तृणसम इत्यर्थः चीरधरोऽपि
 कौपीनवानपि राजा, सृत्युः सखा मित्रं भवति, तथा सुखहरोऽपि
 दुःखहरोऽपीत्यर्थं शवः मृत जन शिवः स्यात्, पातः अवगाहन-
 मपीत्यर्थं सुराणां देवानां सम्मतः अभीष्टः, या च उत्तमाद्या उत्तमेषु
 आद्या अष्टेत्यर्थः उत्तमा वेति पाठान्तरम् । सेति ॥ ६ ॥

सुप्त इति । यत्र मणिकर्णिकायां सुप्तोऽपि निद्रितोऽपि जनः
 योगिनः समता तल्लयता समुपैति प्राप्नोति, यदि मग्नः अस्यामिति
 शेषः शिवं स्मरेत् ध्यायेत् तदा च त्वं कालस्य यमस्य कालः यमः ।
 दूरवासी अपि जनः यस्यां ध्यानतः स्मरणात् अभयम् एति च
 प्राप्नोति च, सेति ॥ ७ ॥

संसारेति । यस्मात् यत्र मणिकर्णिकायां संसारस्य चिन्ता-
 मणिः हरः सज्जनानां साधूनां कर्णिकायां कर्णरन्ध्रे अन्तकाले

मोक्षलक्ष्मीमहापीठमण्डिस्तच्चरणाजयोः ।
 कर्णिकेति ततः प्राङ्मुखां जना मणिकर्णिकाम् ॥ ९ ॥
 मणिकर्णिकाः स्तोत्रमिदं भुक्तिमुक्तिप्रदं वरम् ।
 पठतां शृण्वताञ्चास्तु प्रसन्ना मणिकर्णिका ॥ १० ॥
 इति श्रीगङ्गाधरकविविरचितं श्रीमणिकर्णिका-
 स्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

मोहमुद्गरः ।

मूढ जहीहि धनागमदृष्ट्यां,
 कुरु तनुबुद्धे मनसि विदृष्ट्याम् ।

सङ्घा तत् प्रसिद्धं तारकं मन्त्रमिति यावत् अभिधत्ते कथयति ददा-
 तीति यावत् तत् तस्मात् असौ मणिकर्णिकेति गीयते कीर्त्यते ।
 उपजातिवृत्तम् ॥ ८ ॥

मोक्षेति । तस्याः मणिकर्णिकाया देव्याश्चरणाजयो वरणा-
 कसल्लयोः कर्णिकेति नाम मोक्षलक्ष्म्या महापीठमेव मणि अस्तीति
 शेषः ततः कारणात् जनाः या मणिकर्णिका प्राङ्मुखा कथयन्ति ।
 असुष्टुवृत्तम् ॥ ९ ॥

मणिकर्णिका इति । मणिकर्णिका इदं वरं श्रेष्ठं भुक्तिमुक्तिप्रदं
 मणिकर्णिका स्तोत्रं पठतां शृण्वताञ्च जनानां प्रसन्ना अस्तु भवतु ।
 असुष्टुवृत्तम् ॥ १० ॥

मूढेति । हे मूढ ! धनागमेषु अर्थोपार्जनेषु दृष्ट्यां लालसां

यत्नमसे निजकर्मोपात्तं

वित्तं, तेन विनोदय चित्तम् ॥ १ ॥

अर्थमनर्थं भावय नित्यं, नास्ति ततः सुखलेशः सत्यम् ।
पुत्रादपि धनभाजां भीतिः, सर्वलैषा विहिता रीतिः ॥२॥
का तव कान्ताः ? कस्ते पुत्रः ? ससारोऽयमतीव विचित्रः ।
कस्य त्व वा ? कुत आयातः ? तत्त्वं चिन्तय तदिदं भ्रातः ॥३॥
मा-कुरु धनजनयौवनगर्वं, हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा, ब्रह्मपदं प्रविशाशु विदित्वा ॥४॥

जहीहि लज । हे तनुवृद्धे ! अल्पमते । मनसि पितृश्लाघा-
राहित्यं कुरु । निजकर्मणा उपात्तं लब्धं यत् वित्तं धनं लभसे
प्राप्नोषि तेन चित्तं मनः विनोदय मान्त्वय । अधिकेषु प्रयासो न
कार्य इति भावः ॥ १ ॥

अर्थमिति । अर्थं धनम् अनर्थं निष्प्रयोजनं विपद्भेदं वा नित्यं
सततं भावय, ततः अर्थात् सुखलेशः नास्ति सत्यम् । धनभाजां
धनिना पुत्रादपि भीतिः भयं विद्यते इति शेषः, एषा रीतिः सर्वत्र
विहिता स्थितेत्यर्थः ॥ २ ॥

केति । तव कान्ता का ? ते तव पुत्रः कः ? न कापि कान्ता
न कोऽपि पुत्र इत्यर्थः, अयं संसारः अतीव विचित्रः अद्भुतः, त्वं
कस्य ? कुतः कस्मात् आयात आगतः, हे भ्रातः ! तदिदं तत्त्वं
चिन्तय भावय । कोऽपि कस्य नेति भावः ॥ ३ ॥

मेति । धनजनयौवनेषु गर्वम् अहङ्कारं मा कुरु, कालः
अल्पकः निमेषात् अत्यल्पादेव क्षणात् सर्वं हरति । अतः मायम-
यम् अविद्यामयम् इदम् अखिलं जगत् हित्वा त्स्वात् आशु शीघ्रं
विदित्वा ब्रह्मपदं प्रविश ॥ ४ ॥

नलिनीदलगतजलमतितरलं, तद्वज्जीवितमतिशयचपलम् ।
 विद्धि व्याधिव्यालयस्तं, लोकं शोकहतञ्च समस्तम् ॥ ५ ॥
 तत्त्वं चिन्तय सततं चित्ते, परिहर चिन्तां नश्वरचित्ते ।
 क्षणमिह सज्जनसङ्गतिरेका, भवति भवार्णवतरणे नौका ॥६॥
 अष्टकुलाचलसप्तसमुद्राः, ब्रह्म-पुरन्दर-दिनकर-रुद्राः ।
 न त्वं, नाहं, नायं लोकः, तदपि किमर्थं क्रियते शोकः ॥७॥
 यावद्वित्तीपार्जनशक्तः, तावत् निजपरिवारो रक्तः ।
 तदनु च जरया जर्जरदेहे, वार्त्तां कोऽपि न पृच्छति गेहे ॥८॥

नलिनीति । नलिनीदलगतजलं पद्मपत्रस्थित जलम् अतितर-
 लम् अतिशयेन चञ्चलम् । जीवितं जीवनं तद्वत् नलिनीदलगतजल-
 वत् अतिशयेन चपलम् । समस्तं लोकं व्याधयः रोगा एव व्याधाः
 तैर्भक्तं कवचित् शोकहतञ्च विद्धि जानीहि । उपमारूपकयोः
 संबन्धः ॥ ५ ॥

तत्त्वमिति । चित्ते सततं तत्त्वं चिन्तय, नश्वरचित्ते अस्थिरधने
 चिन्ता परिहर त्यज । इह जगति क्षणम् अल्पकालमपिरत्राध्या-
 हार्यः एका केवला सज्जनैः सङ्गतिः संसर्गः भवार्णवतरणे सवार-
 सागरपारगमने नौका भवति । रूपकालङ्कारः ॥ ६ ॥

अष्टेति । अष्ट कुलाचलाः कुलपर्वताः हिमाद्रिप्रधृतयः सप्त-
 समुद्राः लवणेच्छादयः ब्रह्मा पुरन्दरः इन्द्रः दिनकरः सूर्यः रुद्रश्च
 न स्थायिन इति शेषः । त्वं न, अहं न, अयं लोकः जगच्च न
 स्थायीति शेषः, तदपि तथापि किमर्थं शोकः क्रियते ? नैव शोकः
 कार्य इत्यर्थः ॥ ७ ॥

यावदिति । यावत् यत्कालपर्यन्तं वित्तस्य धनस्य उपार्जने
 शक्तः समर्थः भवति लोक इति शेषः तावत् निजपरिवार रक्तः
 सकृन्तः तिष्ठतीति शेषः । तदनु तदनन्तरञ्च जरया वार्त्ताक्येन

कामं क्रोधं लोभं मोहं, त्यक्त्वात्मानं पश्य हि कोऽहम् ।
 आत्मज्ञानविहीना मूढाः, ते पच्यन्ते नरकनिगूढाः ॥ ९ ॥
 सुरमन्दिरतरुमूलनिवासः, शय्या भूतलमजिनं वासः ।
 सर्वपरिग्रहभोगत्यागः, कस्य सुखं न करोति विरागः ॥ १० ॥
 बालस्तावत् क्रीडासक्तः, तरुणस्तावत् तरुणीरक्तः ।
 वृद्धस्तावत् चिन्तामग्नः, परमे ब्रह्मणि कोऽपि न लग्नः ॥ ११ ॥
 शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ, मा कुरु यत्नं विग्रहसन्धौ ।
 भव ममचित्तः सर्वत्र त्वं वाञ्छस्यच्चिराद् यदि विष्णुत्वम् ॥ १२ ॥

जर्जरदेहे देहे जोर्ये इत्यर्थः अर्थोपार्जनाक्षमे इति भाव कोऽपि
 जन गेहे वार्त्तामपि न पृच्छति ॥ ८ ॥

काममिति । काम क्रोध लोभ मोहश्च त्यक्त्वा कोऽहमिति
 आत्मानं पश्य अवलोक्य । ये मूढाः आत्मानं ज्ञानेन कोऽहमिति
 पर्थालोचनेन विहीनाः, ते नरके निगूढाः पतिताः सन्तः पच्यन्ते
 पाकं लभन्ते इत्यर्थः ॥ ९ ॥

सुरेति । सुरमन्दरे देवागारे तरुमूले च निवासः, भूतलं
 शय्या, अजिनं मृगचर्म वासः वसनं तथा सर्वस्य वस्तुन परिग्रहे
 भोगे च त्यागो यत्न तथाभूतः विरागः वासनाराहित्यं कस्य जनस्य
 सुखं न करोति ? अपितु सर्वस्यैवेत्यर्थः ॥ १० ॥

बाळ इति । बालस्तावत् क्रीडायासु आसक्तः भवति जन इति
 सर्वत्र योज्यम् । तरुणः युवा तावत् तरुणीषु युवतीषु रक्तः अचुराग-
 वान् । वृद्धस्तावत् चिन्तासु मग्नः, किन्तु परमे ब्रह्मणि कोऽपि
 जन. न लग्न न शक्त इत्यर्थः ॥ ११ ॥

शत्राविति । शत्रौ मित्रे पुत्रे बन्धौ विग्रहसन्धौ विरोधप्रसन्ने
 विषये यत्नं मा कुरु । यदि अचिरात् शीघ्रं विष्णुत्वं मोक्षमिति

यावज्जननं तावन्नरणं, तावज्जननीजठरे शयनम् ।

इति संसारे स्फुटतरदोषः, कथमिह मानव । तव सन्तोषः १३

दिनयामिन्यौ सायं प्रातः, शिशिरवसन्तौ पुनरायातौ ।

कालः क्रीडति गच्छत्यायुः, तदपि न मुञ्चत्याशावायुः ॥ १४ ॥

अङ्गं गलितं पलितं मुखं, दन्तविहीनं यातं तुण्डम् ।

करधृतकम्पितशोभितदण्डं, तदपि न मुञ्चत्याशाभाण्डम् ॥ १५ ॥

त्वयि मयि चान्यत्रैको विष्णुः, व्यर्थं कुप्यसि मय्यसहिष्णुः ।

सर्वं पश्यात्मान्यात्मानं, सर्वत्रोत्सृज भेदज्ञानम् ॥ १६ ॥

भावः वाञ्छन्ति अभिलषन्ति, तदा सर्वत्र शत्रुमित्रादिष्वित्यर्थं त्व
समचित्तः अभिन्नबुद्धिर्भव ॥ १२ ॥

यावदिति । यावत् जननं जन्मपञ्चणं तावत् नरणं तावत्
जननीजठरे मातृगर्भे शयनञ्च भवतीति शेषः । संसारे इति स्फुट-
तरदोषः अतिस्पष्टो दोषः, हे मानव । इह संसारे कथं तव
सन्तोषः प्रीतिः ? नैव सन्तोषः कार्यः इति भावः ॥ १३ ॥

दिनेति । दिनयामिन्यौ दिवसरजन्यौ सायं प्रातः, शिशिर-
वसन्तौ पुनरायातौ पुनः पुनरेते व्याख्यान्ति व्याप्तीति भावः । कालः
क्रीडति, आयुः जीवनकालः गच्छति, तदपि आशावायुः न
मुञ्चति न त्यजति लोकमिति शेषः ॥ १४ ॥

अङ्गमिति । अङ्गं शरीरं गलितं शिथिलतां गतमित्यर्थः मुखं
शिरः पलितं जरया श्वेतीकृतकेशमित्यर्थः । तुण्डं मुखं दन्तैः
विहीनं जातम् । करेण धृतं कम्पितेन कम्पेन शोभितं दण्डो
यष्टिर्यस्य तादृशं शरीरमिति शेषः, तदपि तथापि आशाभाण्डम्
आशाखण्डं भाण्डं पात्रविशेषं मूलधनं वा न मुञ्चति न त्यजति ॥ १५ ॥

त्वयीति । एको विष्णुरीश्वरः त्वयि मयि अन्यत्र च सर्वस्मिन्
जने तिष्ठतीति शेषः । तदा असहिष्णुः सन् मयि व्यर्थं निरर्थकं

घोडपञ्कटिकाभिरशेषः, शिष्याणां कथितोऽभ्युपदेशः ।
येषां नैष करोति विवेकं, तेषां कः कुरुतामतिरेकम् ॥ १७॥

इति श्रीशङ्कराचार्यविरचितो मीहमुद्गरः समाप्तः ।

घटकर्मरः ।

निश्चितं खमुपेत्य नीरदैः प्रियहीना हृदयावनीरदैः ।
सलिलैर्निहित रजः क्षितौ रविचन्द्रावपि नीपलक्षितौ ॥१॥

कथयति । यदि तत्र मया कश्चिदपराधः कृतः, स विष्णुना निवो-
जितेन कृतत्वात् सोढव्य इति भावः, त्वया हृषीकेश हृदिस्थितेन
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति शास्त्रात् । आत्मानि सर्वं वस्तु
आत्मानम् ईश्वररूप पश्य अत्रधारयेत्यर्थः । सर्वत्र भेदज्ञानम् उत्सृज
त्यज ॥ १६ ॥

घोडशेति । घोडशभिः पञ्कटिकाभिः कन्दोविशेषैः शिष्या-
णाम् अशेषः सम्पूर्णः अभ्युपदेशः शोभन उपदेश कथितः मयेति
शेषः । एषः उपदेश येषां विवेकं न करोति न जनयति, कः उप-
देशः जनो वा तेषाम् अतिरेकम् एतच्चादुपदेशादधिकं कुरुताम् उप-
दिशतित्यर्थः न कोऽपीति भावः । पञ्कटिकाबलवत्पुस्तकं कन्दो-
मञ्जर्याम् । प्रतिपद्यन्नकितघोडशमात्वा इति ॥ १७ ॥

निश्चितमिति । प्रियहीनायाः विरहिण्याः हृदयमेव अयनी
भूमिः तस्याः रदैः खण्डनकारिभिरित्यर्थः अतोवोहोपकत्वादिति
भावः नीरदैः सेवैः निश्चितं व्याप्तं खम् आकाशम् उपेत्य प्राप्य

हसा नदम्बेभययाद् द्रवन्ति निशामुखान्यद्य न चन्द्रवन्ति ।
नवाभ्युमत्ताः शिखिनी नदन्ति मेघागमे कुन्दसमानदन्ति ॥२

मेघाहतं निशि न भाति नभो वितार
निद्राभ्युपैति च हरिं सुखसेवितारम् ।

सेन्द्रायुधश्च जलदीधरसन्निभानां

सरम्भमावहति भूधरसन्निभानाम् ॥ ३ ॥

सन्तिलैः वर्षवारिभिः क्षितौ पृथिव्या रजः धूलिः निचित व्याप्त
नाशितमित्यर्थं रविचन्द्रावपि न उपलक्षितौ न दृष्टौ । सुन्दरीदृत्तम् ।
विषमे समजा गृह समे सभरालौ यदि सुन्दरी तदेति तल्लक्षणात् ।
अत्र पूर्वाङ्गे पादान्तयमकम् ॥ १ ॥

हसा इति । कुन्दसमानदन्ति । कुन्दपुष्पनिभदशने । अद्य
मेघागमे हसा नदद्भ्यः गजद्भ्यः मेघभ्यः भयात् द्रवन्ति पलायन्ते
मानस गच्छन्तीति भावः । निशामुखानि न चन्द्रवन्ति चन्द्रोदय-
रहितानित्यर्थं मेघाहतत्वाद्भवति इति भावः । नवैः अस्त्रुभिः
जले सत्ता प्रहृष्टा शिखिनः मयूराः नदन्ति केकारवं कुर्वन्ती-
त्यर्थं । कस्यचित् कान्ता प्रत्युक्तिरियम् । अत्र सर्वपादान्तयमकम् ।
यमकलक्षणासक्तं दर्पणे । सत्यर्थे पृथगर्थायाः स्वरव्यञ्जनसङ्घते ।
क्रमेण तेनैवावृत्तिर्यसक विनिगद्यते इति । वसन्तिबकं दृत्तम् ॥२॥

मेघाहतमिति । नभः आकाश मेघाहतम् अथवा वितार विग-
तनक्षत्रमण्डलं सत् निशि रात्रौ न भाति न शोभते । निद्रा सुख-
सेवितार हरिं नारायणम् अभ्युपैति, यथायाम् आष ढशुक्तेकादशी-
भारभ्य कार्त्तिकशुक्तेकादशीं यावत् हरिं शोभते इति भावः । तथाच
मत्स्यपुराणे । शोभे विष्णुः सदाषाढे भाद्रे च परिवर्त्तते । कार्त्तिके
परिवृध्यते शुक्लपक्षे हरेर्दिने ॥ सेन्द्रायुधः शक्रधनुर्वृत जलदो मेघ-
धरसन् पर्वतगामी सन् भूधरसन्निभानां पर्वततुल्यानाम् इभाना
हस्तिना संरम्भं क्रोधम् आवहति सम्पादयति ॥ ३ ॥

सतडित्जलदापितं नगेषु खनदम्बोधरभीतपन्नगेषु ।
परिधीररवं जलं दरीषु प्रपतत्यङ्गुतरूपसुन्दरीषु ॥ ४ ॥

क्षिप्रं प्रसादयति सम्प्रति कोऽपि तानि
कान्तासुखानि रतिविग्रहकोपितानि ।
उत्कण्ठयन्ति पथिकान् जलदाः खनन्तः
शोकः समुद्भवति तद्वनिताखनन्तः ॥ ५ ॥

आदिते दिनकरस्य भावने
खाज्जले पतति शोकभावने ।
मन्मथे च हृदि हन्तुमुद्यते
प्रोषितप्रमदयेदमुद्यते ॥ ६ ॥

सतडित् इति । खनदुभ्य गर्जदुभ्य अम्बोधरेभ्य मेघेभ्य भीता
पन्नगाः सर्पां श्रेष्ठी तद्याभूतेषु नगेषु पर्वतेषु परिधीर गम्भीर रवः
ध्वनिः यस्माद्वाह्यं सतडित्ति सविद्युद्भिर्जलदैः अर्पितं दृष्टं जलम्
अद्भुतरूपाः आश्चर्य्यरूपाः अतएव सुन्दर्य्यं शोभनाः तासु दरीषु
कन्दरासु प्रपतति प्रकर्षेण पतति । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ४ ॥

क्षिप्रमिति । सम्प्रति मेघागमे कोऽपि युवेति भावः रतिविग्र-
हेण सुरतकलहेन कोपितानि तानि कान्तासुखानि क्षिप्रं शीघ्रं
प्रसादयति प्रसन्नानि करोतीत्यर्थः । जलदाः मेघाः खनन्तः गर्जन्तः
सन्तः पथिकान् विरहिण इत्यर्थः उत्कण्ठयन्ति उत्सुकान् गृह-
गमनार्थमिति भावः कुर्वन्तीत्यर्थः । तेषां पथिकानां वनितासु
कान्तासु खनन्तः महान् शोकः विरहदुःखमित्यर्थः समुद्भवति
सञ्जायते । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ५ ॥

आदिते इति । दिनकरस्य स्वर्य्यस्य भावने उदये आदिते आदिते,
शोकभावेन विरहदुःखदीपके जले वर्षसञ्जले खात् आकाशात् पतति
तथा मन्मथे कामे हृदि हन्तुम् उद्यते च सति प्रोषितप्रमदया

सर्वकालमवलङ्घ्य तोयदा
 आगता स्थ दयितो गतो यदा ।
 निर्वृत्तेन परदेशसेविना
 मारयिष्यथ हतेन मां विना ॥ ७ ॥
 ब्रूत तं पथिकपांशुलं घनाः ।
 यूयमेव पथि शीघ्रलङ्घनाः ।
 अन्यदेशरतिरद्य मुच्यतां
 साथवा तव बधूः किमुच्यताम् ॥ ८ ॥
 हंसपङ्क्तिरपि नाथ ! सम्प्रति
 प्रस्थिता वियति मानसं प्रति ।

प्रोषितभर्तृकथा इदम् उच्यते उच्यते । रथोद्धताष्टम् । रात् परै-
 र्नरत्नैरथोद्धतेति तल्लक्षणात् । सर्वपादान्तयमकम् ॥ ६ ॥

खर्वेति । हे तोयदाः ! मेघाः ! सर्वकालम् अवलङ्घ्य अतोत्य
 यदा दयितः कान्तः गतः विदेशमिति शेषः तदेव आगताः स्थ । निर्वृ-
 त्तेन निष्कृपेण परदेशयासिना प्रवासिना हतेन हतभाग्येनेति
 यावत् दयितेनेति शेषः विना मा मारयिष्यथ । रथोद्धताष्टम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ ७ ॥

ब्रूतेति । हे घनाः ! मेघाः । यूयमेव न त्वत्वे इत्यन्यव्यवच्छेदक
 यवशब्दार्थः । पथि मार्गे शीघ्रलङ्घनाः द्रुतगामिनः अतः तं पथि-
 कपाशुलं प्राण्वाप्तं ब्रूत कथयत । किमित्याह अन्येति । अद्य
 इदानीम् अन्यदेशे रतिः अनुरागः मुच्यता ल्यज्यताम् अथवा अत्यागे
 इति भावः सा तव बधूः कान्ता किम् उच्यता कथ्यताम् । रथो-
 द्धताष्टम् । पादान्तयमकम् ॥ ८ ॥

हसेति । हे नाथ ! सम्प्रति हंसपङ्क्तिरपि वियति आकाशे
 मानसं सर इति शेषः प्रति प्रस्थिताः, चातकोऽपि दक्षितः सन्

चातकोऽपि तृषितोऽम्बु याचते
 दुःखिता पथिक ! सा प्रिया च ते ॥ ८ ॥
 नीलशय्यमभिभाति कोमलं
 वारि विन्दति च चातकोऽमलम् ।
 शम्बुदैः शिखिगणो विनाद्यते ।
 का रतिर्दयितया विनाद्यते ॥ १० ॥
 मेघशब्दमुदिताः कलापिनः
 प्रोषिता हृदयशोकलापिनः ।
 तीयदागमकृशापि साद्यते
 दुर्धरेण मद्नेन साद्यते ॥ ११ ॥

अम्बु जलं याचते प्रार्थयते । हे पथिक ! सा च ते तव प्रिया
 दुःखिता त्वां याचते इति शेषः । अस्मिन् समये तिर्यङ्क्षोऽपि
 खं खमिष्टं कामयन्ते मानुषी मां प्रति का कथेति भावः । दयो-
 क्त्वाहृतम् । पादान्तयमकम् ॥ ८ ॥

नीलेति । कोमलं नृदलं नीलशय्यम् अभिभाति राजते, चातकः
 अमलं निर्मलं वारि जलं विन्दति लभते च । शिखिगणः मयूरगणः
 अम्बुदैः मेघैः विनाद्यते विशेषेण शब्दाद्यते हर्षादिति भावः । अचे-
 तनाः शस्त्रादयः सचेतनाश्च तिर्यङ्क्षुः अद्य सुखमनुवन्तीति भावः ।
 अद्य इदानीं दयितया कान्तया विना ते तव का रतिः सन्तोषः ? न
 कापीत्यर्थः । तस्मात् शीघ्रभागच्छेति भावः । दयोक्त्वाहृतम् ।
 पादान्तयमकम् ॥ १० ॥

मेवेति । कलापिनः मयूराः मेघशब्देन मुदिताः प्रहृष्टाः ।
 प्रोषिताः प्रवासिनः हृदयस्थ शोकेन लपन्ति विषमन्तीति तथोक्ताः ।
 अद्य साध्यतं ते तव सा प्रिया तीयदागमेन वर्मानमेन कृशापि

किं कृपापि तव नास्ति कान्तया
 पाण्डुगण्डपतितालकान्तया ।
 शोकसागरजलेऽद्य पातितां
 त्वद्गुणस्मरणमेव पाति ताम् ॥ १२ ॥
 कुसुमितकुटजेषु काननेषु
 प्रियरहितेषु समुत्सुकाननेषु ।
 वहति च कलुषे जले नदीनां
 किमिति च मां समवेक्षसे न दीनाम् ॥ १३ ॥
 मार्गेषु मेघसलिलेन विनाशितेषु

क्षीयापि दुर्धरेण दुःसहेन मटनेन साद्यते पीड्यते । रथोद्धता-
 ष्टत्तम् । पाटान्तयमकम् ॥ ११ ॥

किमिति । पाण्डौ पाण्डुवर्षे विरहादिति भावः गण्डो
 पतितः अलकानां चूर्णतन्त्राणाम् अन्तः यस्यां तथाभूतया विर-
 हित्याः केशसस्कारनिषेधादिति भावः । कान्तया हेतुभूतयेत्यर्थः
 तव कृपापि दयापि किं नास्ति ? अद्य तव गुणस्मरणमेव शोक-
 सागरजले विरहदुःखसमुद्रसलिले पातितां तां तव कान्तामिति शेषः
 पाति रक्षति । तव गुणस्मरणेनैव सा जीवतीति भावः । रथो-
 द्धताष्टत्तम् । पाटान्तयमकम् ॥ १२ ॥

कुसुमितैति । काननेषु वनेषु कुसुमिताः बज्जातपुष्पाः कुटजाः
 वृक्षभेदा येषु तथाभूतेषु सत्सु, प्रियरहितेषु कान्तविहीनेषु नारीजने-
 क्ष्विति शेषः समुत्सुकानि समुत्कण्ठितानि आननानि सुखानि
 येषां तादृशेषु सत्सु तथा नदीनां कलुषे अशुभे जले वहति च
 सति हतादृशोद्दीपनकाले इति भावः किमिति कथं दीना कातरां
 कीं न समवेक्षसे न पश्यसि ? पाटान्तयमकम् ॥ १३ ॥

मार्गेष्विति । हे सखि । मेघसलिलेन दृष्टिजलेन मार्गेषु

कामे धनुः सृशति तेन विना शितेषु ।
 गम्भीरमेघरसितव्यथिता कदाहं
 जह्यां सखि ! प्रियवियोगजशोकदाहम् ॥१४॥
 सुसुगन्धतया वने जितानां
 खनदम्भोधरवायुवीजितानाम् ।
 मदनस्य कृते निकेतकानां
 प्रतिभान्यद्य वनानि केतकानाम् ॥ १५ ॥
 तत् साधु, यत् त्वा सुतरुं ससर्ज
 प्रजापतिः कामनिवास सर्ज ! ।
 त्व मञ्जरीभिः प्रवरो वनानां
 नेत्रोत्सवसासि सयौवनानाम् ॥ १६ ॥

पथिसु विनाशितेषु विध्वंसितेषु तथा तेन कान्तेन विना कामे
 शितेषु तच्छेषबाण धनुः सृशति सति गम्भीरेण मेघरसितेन मेघ-
 रणेण व्यथिता अहं कदा प्रियावियोगजशोकदाहं कान्तविरहदुःख-
 सन्ताप जह्या त्यजेयम् । वसन्ततिलकं दृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥१४॥

सुसुगन्धतया । अद्य सास्मृतं वनेजितानां वनवर्जितानां
 खनता गर्जताम् अम्भोधराणा वायुभिः वीजितानां कस्मितानां मद्-
 नस्य कामस्य कृते निकेतकाना विकसतामित्यर्थः केतकाना वनानि
 सुसुगन्धतया अतीवसौरभवत्तया प्रतिभान्ति राजन्ते । पादान्त-
 यमकम् ॥ १५ ॥

तदिति । हे कामनिवास ! मदनोद्दीपक सर्ज ! प्रजापतिः
 विधाता त्वां सुतरुं यत् ससर्ज सृष्टवान् तत् साधु उचितमेवेत्यर्थः ।
 त्वं मञ्जरीभिः वनाना प्रवरः श्रेष्ठः तथा सयौवनानां यूना नेत्रो-
 त्सवः नयनानन्दनञ्च असि । उपजातिदृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ १६ ॥

नवकदम्ब ! शिरोवनतास्मि ते
 वसति यत् मदनः कुसुमस्मिते ।
 कुटज । किं कुसुमैरुपहस्यते
 निपतितास्मि सुदुःप्रसहस्य ते ॥ १७ ॥
 तरुवर ! विनतास्मि ते सदाहं
 हृदयं मे प्रकरोषि किं सदाहम् ।
 तव कुसुमनिरीक्षणेषु देहं
 विसृजेयं सहसैव नीप । देहम् ॥ १८ ॥
 कुसुमैरुपशोभितां सितै-
 र्घनमुक्ताम्बुलवप्रकाशितैः ।
 मधुनः समवेक्ष्य कालतां
 अमरसुम्बति यूथिकालताम् ॥ १९ ॥

नवेति । हे नवकदम्ब ! ते तव सकाशे इति शेषः शिरो-
 वनता अवनतशिरा इत्यर्थः अस्मि भवानि त्वां प्रणमामीत्यर्थः । यत्
 वतः मदनः कामः ते तव कुसुमस्य स्मिते वसति अधितिष्ठति ।
 कदम्बस्य कामोद्दीपकत्वादिति भावः । हे कुटज । कुसुमैः कि
 क्वचम् उपाहस्यते उपहासः क्रियते त्वयेति शेषः, सुदुःप्रसहस्य
 अतिदुःसहस्य ते तव सकाशे इति शेषः निपतिता अस्मि त्वा
 पण्यमामीति भावः । द्रुतविशम्बितं वृत्तम् । द्रुतविशम्बितमाह
 नभौ भराविति तल्लक्षणात् । पादान्त्वयसकम् ॥ १७ ॥

तरुवरेति । हे नीप तरुवर ! अहं सदैव ते तव विनता
 अस्मि, मे मम हृदयं किं कथं सदाहं वन्नमं प्रकरोषि ? तव कुसुम-
 निरीक्षणे सति सहसैव अहम् अपदे अस्थाने देहं विसृजेयं त्वजे-
 वम् । पादान्त्वयसकम् ॥ १८ ॥

कुसुमैरिति । अमरः मधुनः वसन्त्येव काशतां समयत्वं सम-

तासामृतः सफल एव हि या दिनेषु
 सेन्द्रायुधाब्धुधरगर्जितदुर्दिनेषु ।
 रत्युत्सव प्रियतमैः सह मानयन्ति
 मेघागमे प्रियसखीश्च समानयन्ति ॥ २० ॥
 एतन्निशम्य विरहानलपीडितायाः
 तस्या वचः खलु दयालुरपीडितायाः ।
 सा स्वारवेण कथितं जलदैरमोघैः
 प्रत्याययौ स गृहमूनदिनैरमोघैः ॥ २१ ॥
 आलम्ब्य चाब्धु तपितः करकोपप्रेयम्

वेक्ष्य दृष्ट्वा घटै मेघै नक्तानाम् त्यक्तानाम् अस्वूनं जलाना लना
 विन्द्व इव गजागितानि तैः सितैः शुभ्रैः कुसुमैः उपशोभितानि
 यूथिकाजता क्षुण्ति । सुन्दरीवृत्तम् । पादान्तवसकम् ॥ २० ॥

तामाश्रित । या सेन्द्रायुधानाम् अम्बुधराणा मेघानां गर्जितेन
 दुर्दिनेषु दुःखेऽप्यिति भावः दिनेषु प्रियतमैः सह रत्युत्सवं सुरत-
 क्षम मानयन्ति कुर्वन्तीत्यर्थः तथा मेघागमे प्रियसखीः समानयन्ति
 समीपे रत्ननीति भावः तासा नापीणां एव कृत्वा वर्षाकालः
 सफलो हि सफल एव । वसन्ततिलकं वृत्तम् । पादान्तवसकम् ॥ २० ॥

एतदिति । स तथा . का . गृहपतिरिति यावत् विरहान-
 लनेन पीडितायाः सन्ना यतायाः अपीडितायाः रोगरहितायाः
 तस्याः कान्तायाः अमोघैः अव्यथैः सजलैरित्यर्थः । सहस्रतमैः
 समूहैरिति वार्थः । मेघैः स्वारवेण निजध्वनिना कथितम् एतत्
 वचः निशम्य अत्र शुभ्रैरेत्यर्थः अमोघैः विरहस्वरहितैरिति भावः
 जनदिनेः अल्पदिनं खं गृहं प्रत्याययौ । वसन्ततिलकं वृत्तम् ।
 पादान्तवसकम् ॥ २१ ॥

आलम्ब्येति । स . तपितः पिपासितः सन् करकोपप्रेयं

भावानुरक्तवनितासुरतैः शपेयम् ।

जीयेय येन कविना यमकैः परेषु

तस्मै वहेयमुदकं घटकपर्परेण ॥ २२ ॥

इति श्रीघटकपर्परेकविक्रतं यमककाव्यं समाप्तम् ।

नौतिप्रदोषः ।

रत्नाकरः किं कुरुते स्वरत्नैः ?

विन्ध्याचलः किं करिभिः करोति ? ।

श्रीखण्डखण्डैर्मलयाचलः किं ?

परोपकाराय सतां विभूतिः ॥ १ ॥

कराङ्गनिपानीयम् अम्बु जलम् आलम्ब्य गृहीत्वा भावेन प्रोक्ष्या
अनुरक्ता या वनिता कान्ता तस्याः सुरतैश्च शपेयं येन परेषु अन्येन
कविना यमकैः यमककाव्यैः जीयेय अहमिति शेषः, तस्मै तदर्थं
घटकपर्परेण कलसखण्डेन उदकं वहेयम् । यद्यहं पराजितः सन्
घटकपर्परेण उदकं न वहामि तदा मे हृषियस्य पानीयपानं प्रोक्ष्या
च सच्च सुरतसुखं कदापि ना भूदिति शपथं करोमीति निष्कर्षः ।
वसन्तिलोकं वृत्तम् । पादान्तयमकम् ॥ २२ ॥

रत्नाकर इति । रत्नाकरः महद्गुरुः स्वरत्नैः किं कुरुते ? विन्ध्या-
चलः करिभिः स्वजनितैरिति शेषः किं करोति ? मलयाचलः
श्रीखण्डखण्डैः चन्दनकाष्ठैः किं करोतीति शेषः, सतां विभूतिः
सम्पद् परेषाम् उपकाराय भवतीत्यर्थः । परोपकारं करोतीति

कर्णावघातनिपुणेन च ताड्यमाना
दूरीकृताः करिवरेण मदान्धबुद्ध्या ।
तस्यैव गण्डयुगमण्डनहानिरेषा
भङ्गाः पुनर्विकचपद्मवने चरन्ति ॥ २ ॥

येनाकारि मृगालपत्रमशनं क्रीडा करिण्या सह
स्वच्छन्द भ्रमश्च कन्दरगणे पीत पर्या निर्भरम् ।
सोऽय वन्यकरी नरेषु पतितः पुष्पाति देह हृणैः
यद्देवेन ललाटपत्रलिखितं तत् प्रीक्षितुं कः क्षमः ॥३॥

सर्ल्लोत्तरम् । उपजातिवृत्तम् । सामान्येन विप्रेषणमर्थनरूपोऽयो-
न्तरन्यास ॥ १ ॥

कथंति । भङ्गाः भ्रमराः कर्णावघातवधानः ताडनं तत्र
निपुणेन दक्षेण करिवरेण गजेन्द्रेण मदान्धया या बुद्धि तया
हेतुना ताड्यमानाः विराक्रियमाणा अतएव दूरीकृता भवन्ति,
एषा भङ्गाणां दूरीकरणमित्यर्थः विधेयप्राधान्यात् स्त्रीत्वम् । तस्यैव
करिवरस्यैव गण्डयुगस्य कपोलयोरित्यर्थः मण्डनहानि शोभाक्षयः ।
ते पुनर्भङ्गाः पद्मवने कमलकानने चरन्ति । सूर्योद्भिजौ अज्ञाता
अपि पण्डिताः विद्वत्तन्नाजे राग देवा भवन्ति, सूखांशान्तु पण्डित-
सङ्घवासजनितसौभाग्यं तस्यैवेति अत्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते ।
वसन्ततिवकं वृत्तम् ॥ २ ॥

देनेति । येन वन्यकरिण्या मृगालपत्रम् अशनं भोजनं,
करिण्या हस्तिन्या सह क्रीडा स्वच्छन्दं स्वच्छ भ्रमणं पर्यटनञ्च
अकारि कृतं, येन च कन्दरगणे सर्वास्तु दरीषु निर्भरं परा जलं
पीतं, सोऽय वन्यकरी वनगजः नरेषु पतितः सत् हृणैः देह पुष्पाति ।
अतः देवेन विधिना यत् ललाटपत्रे लिखितं, तत् प्रीक्षितुं

शशिदिवाकरयोर्ग्रहपीडनं
 गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनम् ।
 सतिमनाञ्च विलोक्य दरिद्रतां
 विधिरही बलवान् इति मे मतिः ॥ ४ ॥

व्योमेकान्तविहारिणीऽपि विहगाः सम्प्राप्नुवन्त्यापदं
 बध्यन्ते निपुणैरगाधसलिलात् मत्स्याः समुद्रादपि ।
 दुर्नीति हि विधौ किमस्ति चरित कः स्थानलाभे गुणः
 कालो हि व्यसनप्रसारितकरो गृह्णाति दूरादपि ॥ ५ ॥

अविदल्लङ्कुले वकुले यया
 पटमधायि कदापि न हेलया ।
 यत्तद् ह । सा सहसा विधुरे विधौ
 मधुकरी वदरीमनुवर्त्तते ॥ ६ ॥

त्वन्तु अतिक्रान्तिर्दामत्यर्थं कः जनः वसः शक्तः ? न कोपीऽत्यर्थः ।
 पराधीनता सहाक्लेशकरोति भावः । शार्दूलविह्वलीडिन एतन् ॥ ३ ॥

शशीति । शशिदिवाकरयोः चन्द्रसूर्ययोः यद्वेण राज्ञणा
 पीडनं, गजभुजङ्गमयोरपि बन्धनं, सतिमतां बुद्धिमता दरिद्रता
 दीनताञ्च विलोक्य अहो व्यास्यर्थं विधिः देवः, विधिर्विधाने दैवे च
 त्यरः । बलवान् इति मे मतिः । द्रुतविलम्बित एतन् ॥ ४ ॥

व्योमेति व्याख्यात प्राक् ॥ ५ ॥

अविदल्लिदिति । यया मधुकर्या अविदलत् अविदलत्
 सज्जल यस्य तादृशे वकुले हेलया अवज्ञया कदापि पदं न अधायि
 नापितं, अहह खेदे, सा मधुकरी सहसा विधौ देवे विधुरे प्रति-
 कुले सति अन्यस्य वस्तुनः अलाभे इति भावः, वदरीं कोलिम् अलु-
 वर्त्तते अनुसरति । सुसमये यः साधुमवजानाति तस्य दुःसमये

गतोऽस्मि तीरं जलधेः पिपासया
 स चापि शुष्कश्च लुकीकृतो मया ।
 न दृश्यते दोषलवोऽपि तीयधेः
 ममैव तत्कर्मफलं विजृम्भत ॥ ७ ॥

सिंहशुक्लकरीन्द्रकुम्भगलितं रक्ताक्तमुक्ताफलं
 कान्तारे बदरीधिया द्रुतमगाद् भिन्नस्य पत्नी मुदा ।
 पाणिभ्यामवगुह्य शुक्लकठिनं तद्दीप्त्य दूरे जहौ
 अस्थाने पततामतीव महतामेतादृशी स्याद् गतिः ॥ ८ ॥
 किं ते नम्रतया किमुन्नततया किं ते घनच्छायया

नीचेष्वनुवृत्तिर्भवतीति भावः । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः । द्रुतविल-
 म्वितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

गत इति । पिपासया जलधेः तीरं गतः अस्मि, स चापि
 जलधिः मया लुकीकृतः गच्छूषेण पीतः अतएव शुष्कः, अतः
 वारिधेः सद्यस्त्रस्य दोषलवोऽपि अस्योऽपि दोषः न दृश्यतः । ममैव
 तत् कर्मणः फलं विजृम्भते प्रकाशते । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः ।
 वशस्त्वविल वृत्तम् ॥ ७ ॥

सिद्धेति । भिन्नस्य व्याधजातीयस्य कस्यचित् पत्नी कान्तारे
 बने बदरीधिया बदरीफलबोधेन सिद्धेन चुम्बुः पिदारित यः करी-
 न्द्रस्य गजेन्द्रस्य कुम्भः तस्मात् गलितं प्रभ्रष्टं रक्ताक्तं सुक्ताफलं
 प्रतीति शेषः मुदा हर्षेण द्रुतम् अगात् जगाम । गतः पाणिभ्याम्
 अवगुह्य गृहीत्वा शुक्लकठिनं तत् सुक्ताफलं वीक्ष्य दृष्ट्वा दूरे जहौ
 तत्वाज । तथाहि, अस्थाने अयोग्ये देशे पतताम् अतीव महता
 अज्ञानमहिमयाबिनाम् एतादृशी गतिः अवस्था अज्ञानावज्ञानरूपेति
 भावः स्यात् । सामान्येन विशेषसमर्थनरूपोऽर्थांतरन्यासः । शार्दूल-
 वविक्रीडित वृत्तम् ॥ ८ ॥

किं ते पल्लवलीलया किमनया चाशोक । पुष्पश्रिया ।
यत्त्वन्मूलनिषस्खिन्नपथिकस्तोमः सुवन्नन्वयं
न स्वादूनि मृदूनि खादति फलान्बुक्कण्ठमुत्कण्ठितः ॥८॥
दूरे कर्गान्निवससि पुनः कण्ठकैराहतोऽसि
कायाशून्यः फलमपि च ते वानरैरप्यभक्ष्यम् ।
निर्गन्धस्त्वं मधुररहितः शास्त्रले ! सारशून्यः
सेवास्माकं भवति विफला तिष्ठ निश्चस्य यामः ॥१०॥

किमिति । हे अशोक ! ते तव नन्दतया विनतभावेन किम् ?
उन्नतवया उत्तुङ्गतया किम् ? ते तव वना निविडा क्वया तथा
किम् ? ते तव पल्लवानां लीलया विलासेन किम् ? अतया पुष्पाणां
श्रिया शोभया च किम् ? एतत् सर्वं ते निष्प्रयोजनमिति भावः ।
ननु भो. यत् यत अयं तव मूले निषस् खिन्नः खिन्नः आन्धः
पथिकानां स्तोमः समूहः उत्कण्ठितः क्षुत्त्रिवारणार्थं व्यपः अतएव
स्त्वन् त्वा प्रशसन् सन् स्वादूनि मृदूनि कोमलानि फलानि ते इति
शेषः उत्कण्ठम् आकण्ठमित्यर्थं न खादति न भुङ्के । समृद्धेः शोभा-
सन्दर्शनेन न जनानां तस्मिन्, समृद्धजनानां समृद्धिवितरणेन जनतस्मिन्
कार्योत्त भावः । अपस्तुतप्रशंसाबह्वारः । शार्दूलविक्रीडितं
दत्तम् ॥ ८ ॥

दूरे इति । हे शास्त्रले ! त्वं मार्गात् अन्धः दूरे निवससि,
पथिकानाम् आश्रयदाने तव वैसृष्ट्यमिति भावः । पुनः किञ्च
कण्ठकैः आहतः आच्छादितः असि कण्ठकभयात् कथञ्चिदपि तवा
अयो न पथिकैः स्मृद्दृश्याय इति भावः, कायाशून्यः, यदाशया तव
आश्रयः क्रियते त्वापि तव नास्तीति भावः, ते तव फलमपि वानरै-
रपि अभक्ष्यं न ख्याद्यम् । त्वं निर्गन्धः अतएव मधुपैः अमरैः
रहितः सुनरा सारशून्यः असारश्च । अतः अस्माकं सेवा आनुगत्यं
तवेति शेषः विफला भवति, तस्मात् तिष्ठ, निश्चस्य किञ्चित् विश्व-

हंसा पद्मवनाशया मधुलिङ्गः सौरभ्यलाभाशया
 पान्थाः स्वादुफलाशया बलिभुजो गृध्राश्च मांसाशया ।
 दूराद्भुङ्क्तपुष्परागनिकरैर्निःसारमिथ्योन्नतै
 रे रे शास्त्रलिपादप । प्रतिदिनं के न त्वया वञ्चिताः ॥ ११ ॥

किं तेन हेमगिरिणा रजताद्रिणा वा
 ब्रत स्थिता हि तरवस्तारवस्त एव ।
 वन्दामहे मलयमेव यदाश्रयेण
 शाखोटनिम्बकुटजान्यपि चन्दनानि ॥ १२ ॥

शैत भावः याम गच्छामः । कमपि दुर्जनबोधित परोपकारविरतं
 नीचजातीय धनिन प्रति लोभेन तदाश्रयप्राप्तानां केषाञ्चित् वचन-
 मिदमिति अप्रस्तुतप्रशंसया व्यज्यते । मन्दःक्रान्ताष्टतम ॥ १० ॥

हंसा इति । रे रे शास्त्रलिपादप । त्वया दूरात् नि सारैः
 मिथ्योन्नतैः उन्नतानां विकसितानां पुष्पाणां रागनिकरैः प्रतिदिनं
 हंसाः पद्मवनाशया कमलनिचयविकासप्रत्याशया, मधुलिङ्गः श्वराः
 सौरभ्यलाभाशया सौगन्ध्यवासनया, पान्थाः पथिकाः स्वादुफलाशया
 सुखादुफलानि प्राप्नुयाम इति लोभेन बलिभुजः काकाः गृध्राश्च
 मांसाशया सदोमाहबोधेनेत्यर्थः किमधिकेन, के जनाः न वञ्चिताः
 न प्रतारिताः ? सर्वे एव प्रतारिता इत्यर्थः । महासमृद्धमिव
 कञ्चन इहा प्रत्याशया धावतां वैसुख्यं भवतीति भावः । अप्रस्तुतप्रशं-
 साबद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

किमिति । तेन हेमगिरिणा सुमेरुणा रजताद्रिणा कैला-
 शेन वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः, यत्र हेमगिरौ रजताद्रौ
 च स्थितास्तारवः तरव एव सामान्यवृक्षपदवाच्या एव । वबन्तु
 मलयमेव वन्दामहे प्रशंसामः, यत्र मलयस्य आश्रयेण शाखोटनिम्ब-
 कुटजानि अपि कटुवृक्षा अपीति भावः चन्दनानि चन्दनवृक्षा भव-

निर्वाणदीपे किमु तैलदानं

चौरे गते वा किमु स्वावधानम् ।

वयोगते किं वनिताविज्ञासः

पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ॥ १३ ॥

श्रीतेऽतीते वसनमग्रनं वासरान्ते निशान्ते

क्रीडारम्भः कुवलयदृशां यौवनान्ते विवाहः ।

सेतोर्वन्धः पयसि गलिते प्रस्थिते लग्नचिन्ता

सर्वञ्चेतद्भवति विफलं स्वस्वकाले व्यतीते ॥ १४ ॥

नीत्यर्थः । यदान्त्रयेण परेषामुपहारः स एव भङ्गान् परोपकार-
रहिताः ससृष्ट्वा अपि न गण्यन्ते इति भावः । वसनतिलकं दत्तम् ।
व्यतिरेकात्पुनः ॥ १२ ॥

निर्वाणदीपे तैलदानं किम् ? किमर्थम् ? न
तैलदाने प्रयोजनमित्यर्थः, चौरे गते चौर्यं कृत्वा पञ्चायिते इत्यर्थः
स्वावधानं स्वस्य आत्मनः अवधानम् अप्रमादः वा किम् ? नावधाने
प्रयोजनमित्यर्थः । वयोगते यौवनविगमे वनितया कालवया सह वि-
ज्ञासः विज्ञारः किम् ? तथा पयोगते जलवर्षागमने खलु सेतुबन्धः
आलिखित्वनं किम् ? न प्रयोजनमेवमित्यर्थः । अपजातिदत्तम् ॥१३॥

शीते इति । शीते व्यतीते सति वसनम् आच्छादनं गालस्येति
शेषः, वासरान्ते दिनान्ते सायंकाले इत्यर्थः अग्रनं भोजनं, निशान्ते
निशावसाने कुवलयदृशां नीलोत्पलाक्षीणां क्रीडारम्भः सुरतप्रसङ्गः,
यौवनान्ते तारुण्यापगमे विवाहः, पयसि जले गलिते गते सति
सेतोर्वन्धः, प्रस्थिते प्रस्थाने कृते इति लग्नस्य योभनयात्किञ्चनसमयस्य
चिन्ता, किमन्याद् वक्तव्यं सर्वञ्चेतत् एवंविधमित्यर्थः स्वस्वकाले व्यतीते
व्यतिष्ठान्ते विफलं निरर्थकं भवति । मन्दाक्रान्तादत्तम् ॥१४॥

नवं वस्त्रं नवच्छत्रं नव्या स्त्री नूतनं गृहम् ।
 सर्वत्र नूतनं शस्तं सेवकाग्ने पुरातने ॥ १५ ॥
 समायाति यदा लक्ष्मीर्नारिकेलफलाम्बुवत् ।
 विनिर्याति यदा लक्ष्मीर्गजभुक्तकपित्यवत् ॥ १६ ॥

इति श्रीमहाकविवेतालभट्टविरचितं
 नीतिप्रदीपकाव्यं समाप्तम् ।

नवमिति । सर्वत्र सर्वस्त्रिभू देशे नवं वस्त्रं, नवं छत्रं, नव्या स्त्री,
 नूतनं गृहं, किसलयत् सर्वं नूतनं वस्तु शस्तं प्रशंसय्या स्त्रीर्नितम् ।
 सेवकाग्ने भट्टः अज्ञस्तु पुरातनं शस्तमित्थनेनान्वयः । अतुष्टुवृत्तम्
 ॥ १५ ॥

समायातीति । यदा लक्ष्मीः समायाति तदागमनमि-
 त्यध्याहार्यं, नारिकेलफलाम्बुवत् यथा नारिकेलफले अम्बु कदा
 आगतं कैरपि कथमपि न विज्ञायते, तथा लक्ष्म्या आगमनं कदा
 कथमिति न ज्ञायते इति भावः । यदा लक्ष्मीः विनिर्याति गृहात्
 निर्गच्छति तत् विनिर्गमनं गजभुक्तकपित्यवत् यथा गजेन
 भुक्तं कपित्यं बहिः यथापूर्वं दृश्यते किन्तु अन्तर्निःसारं भवति
 तथा लक्ष्मीर्विनिर्याने लोकः पूर्ववदेव दृश्यते किन्तु अन्तःसारमूढः
 ह्यादिति भावः । उपमाबह्वारः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

मीतिसारम् ।

गिरौ कलापी मनने पयोदः

लक्षान्तरेऽर्कश्च जलेषु पद्मम् ।

इन्दुर्विलक्षे कुमुदस्य बन्धु-

र्यो यस्य मित्रं न हि तस्य दूरम् ॥ १ ॥

माता निन्दति नाभिनन्दति पिता भ्राता न सम्भाषते

भृत्यः कुप्यति मानुगच्छति सुतः कान्ता च नालिङ्गते ।

अर्धप्रार्थनश्चङ्कथा न कुरुतेऽप्यालापमात्रं सुहृत्

नस्मादर्थमुपार्जयस्व च सखे । ह्यर्थस्य सर्वे वशाः ॥ २ ॥

गिराविति । कलापी मयूरः गिरौ पर्वते, पयोदः मेघः मनने
आकाशे तिष्ठतीति शेषः, तथा लक्षान्तरे लक्षयोजनान्तरे अन्तरीक्षे
इति शेषः अर्कः सूर्यः, जलेषु च पद्मं तिष्ठतीति शेषः । इन्दु-
चन्द्रः द्विलक्षे लक्षयोजनद्वयान्तरे इति यावत् भूस्थो योजनलक्षोऽर्कं
पश्येत्तच्चद्वयाद्द्विघ्नमिति सुग्धबोधैकवाक्यत्वादिति बोध्यम् । स्वितो-
ऽपीति अश्वाचार्यं कुमुदस्य बन्धुः मित्रं तद्विकासकत्वादिति भावः ।
लक्ष्माणं यत् वस्तु यस्य मित्रं बन्धुभूतं तत् वस्तु तस्य न हि नैव
दूरं भवतीति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १ ॥

मातेति । माता निन्दति निर्धनं मूलमिति शेषः, पिता न अभि-
नन्दति नाद्रियते । भ्राता न सम्भाषते नाब्रवीति निर्धनं भ्रातरिष्वि
शेषः । भृत्यः कुप्यति निर्धनाव प्रभवे इति शेषः । सुतः पुत्रः न अङ्गु-
गच्छति निर्धनं पितरमिति शेषः । कान्ता च न आलिङ्गते निर्धनं
भर्तारमिति शेषः सुहृत् सखा अर्धप्रार्थनश्चङ्कथा आलापमात्रमपि न

धनेर्निष्कुलीनाः कुलीना भवन्ति

धनेरापदं मानवा निस्तरन्ति ।

धनेभ्यः परो बान्धवो नास्ति लोके

धनान्यर्जयध्वं धनान्यर्जयध्वम् ॥ ३ ॥

अर्थस्य पुरुषो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सत्यं महाराज ! बद्धोऽस्म्यर्थेन कौरवैः ॥ ४ ॥

त्रिविक्रमोऽभूदपि वामनोऽसौ

स शूकरश्चेति स वै नृसिंहः ।

नीचैरनीचैरतिनीचनीचैः

सर्वैरुपायैः फलमेव साध्यम् ॥ ५ ॥

कुरुते । हे बन्धे ! तस्मात् कारणात् अर्थम् उपार्जयस्व, हि वतः
सर्वे जनाः अर्थस्य वशाः अधीनाः । शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ॥ २ ॥

धनेरिति । निष्कुलीनाः अकुलीना जनाः धनैः कुलीनाः
भवन्ति, धनेन कुलमिति वैयाकरणाः । मानवाः धनेः अपदं निस्तरन्ति
विपन्नुक्त्वा भवन्तीत्यर्थः । लोके जगति धनेभ्यः परः श्रेष्ठः बान्धवः
नास्ति । तस्मात् धनानि अर्जयध्वं धनानि अर्जयध्वम् अत्वावश्यकत्व-
द्योतनार्थं पुनरुक्तिः । भुजङ्गप्रयातं इत्तम् । भुजङ्गप्रयातं चतुर्भिर्जका-
रेरिति तद्व्यञ्जनात् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥३॥

अर्थस्येति । पुरुषः अर्थस्य धनस्य दासः, अर्थस्य न कस्यचित्
जनस्य दासः । हे महाराज ! इति सत्यम् अतः अस्मि अहं
कौरवैः दुर्व्योधनादिभिः अर्थेन बद्धः वशीकृतः । शुधिष्ठिरं प्रति
भोग्गवाक्यम् । अतुष्टु इत्तम् ॥ ४ ॥

त्रिविक्रम इति । असौ वामनः क्षुद्राकृतिः पुरुषः त्रिविक्रमः
त्रिषु स्वर्गमर्त्यपातालेषु विक्रमः पदक्रमो वा यस्य तथाभूत्, अपि

चलच्चित्तं चलद्वित्तं चलज्जीवनयौवनम् ।
 चलाचलमिदं सर्वं कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ॥ ६ ॥
 स जीवति यशो यस्य कीर्त्तिर्यस्य स जीवति ।
 अयशोऽकीर्त्तिसंयुक्तो जीवन्नपि मृतोपमः ॥ ७ ॥
 ब्रह्मस्य वचनं ग्राह्यमापत्काले ह्युपस्थिते ।
 सर्वत्रैवं विचारेण नाहारे न च मैथुने ॥ ८ ॥

अभूत्, स वामनः शूकरश्च वराहश्च, स वामनः ऋषिंश्च अभू-
 दिति पूर्वेष्वन्वयः । इतिशब्दः वैशब्दश्च पादपूरणार्थः । तथाच
 नीचैः क्षत्रैः अनीचैः महद्भिः अतिनीचनीचैः अतिशयेन लघुभिरिति
 भावः सर्वैः उपायैः फलकार्यं साध्यमेव न कथमपि कार्यं साधनात्
 निवर्त्तितव्यमिति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ ६ ॥

चलद्वित्तं । चित्तं मनः चलत् चलत्वं, वित्तं धनं चलत् चलत्वं,
 जीवनं यौवनञ्च चलत् चलत्वं । (किमधिकेन) इहं सर्वं जगदिति
 शेषः चलाचलं इवः पुनरतिशयेन चलत्त्वमित्यर्थः । तस्मात् यस्य
 कीर्त्तिः यशः अस्तीति शेषः स जीवति न चलतीति भावः । अह-
 द्बृत्तम् ॥ ६ ॥

स इति । यस्य यशः अस्तीति शेषः स जीवति, यस्य कीर्त्ति-
 रस्तीति शेषः स जीवति, अयशः अख्यातिः अकीर्त्तिः ख्यात्यभावः
 ताभ्या संयुक्तो जनः जीवन्नपि मृतोपमः मृततुल्यः । अहद्वृ-
 द्धम् ॥ ७ ॥

ब्रह्मस्तीति । आपत्काले उपस्थिते हि उपस्थित एव ब्रह्मस्य
 वचनं ग्राह्यम् आदरणीयम् । सर्वत्र सर्वत्रानु विषये विचारेण
 विवेचनया एवं ब्रह्मस्य वचनं ग्राह्यमिति भावः । किन्तु आहारे न,
 मैथुने स्त्रीवङ्गने च न, एतयोर्दोषोर्दोषवचनात्पदारेण न व्यवस्थेति
 भावः । अहद्वृत्तम् ॥ ८ ॥

क्वचिद्रुष्टः क्वचित्तुष्टः रुष्टस्तुष्टः क्षणे क्षणे ।

अव्यवस्थितचित्तस्य प्रसादोऽपि भयङ्करः ॥ ९ ॥

निमित्तमुद्दिश्य हि यः प्रकुप्यति

ध्रुवं स तस्यापगमे प्रसीदति ।

अकारणद्वेषि मनसु यस्य

कथं जनस्तं परितोषयिष्यति ॥ १० ॥

शूकर उवाच ।

दश व्याघ्रा जिताः पूर्वं सप्त सिंहास्त्रयो गजाः ।

पश्यन्तु देवताः सर्वा अद्य युद्धं त्वया मया ॥ ११ ॥

सिंह उवाच ।

गच्छ शूकर ! भद्रं ते ब्रूहि सिंही मया जितः ।

पण्डिता एव जानन्ति सिंहशूकरयोर्बलम् ॥ १२ ॥

क्वचिदिति । अव्यवस्थितचित्तो जनः क्वचित् रुष्टः क्रुद्धः, क्वचित् तुष्टः, क्षणे क्षणे च रुष्टः तुष्टश्च, अतः तस्य प्रसादोऽपि तोषोऽपि भयङ्करः अस्थिरत्वादिति भावः । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ९ ॥

निमित्तमिति । यः जनं निमित्तं कारणम् उद्दिश्य हि लज्जयित्वैव प्रकुप्यति, स जनं ध्रुवं निश्चितं तस्य निमित्तस्य अपगमे क्षणक्षाने प्रसीदति प्रसन्नो भवति । यस्य तु मनः अकारणद्वेषि विना हेतुं द्वेषीत्यर्थः, जनः लोकः कथं केन प्रकारेण तं जनं परितोषयिष्यति ? दुर्जनः कथमपि न प्रसादनाहं इति भावः । वंशस्य-विषं छन्दम् ॥ १० ॥

दशेति । पूर्वं दश व्याघ्राः सप्त सिंहाः त्रयः गजाः जिताः पश्येति शेषः, अद्य सर्वा देवताः त्वया मया युद्धं पश्यन्तु । अनुष्टुप्छन्दम् ॥ ११ ॥

गच्छेति । हे शूकर ! गच्छ पलायस्त, ते तव भद्रं शूकरम्

उद्योगिन पुरुषसिंहमुपैति लक्ष्मी
 दैवेन देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
 दैव निहत्य कुरु पौरुषमात्मशक्त्या
 यत्ने कृते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ? ॥ १२ ॥
 एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्त्रेको भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 शेषः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः
 स्मारं स्मारं स्वगृहचरितं दारुभूतो मुरारिः ॥ १४ ॥

अस्त्विति शेषः, ब्रूहि वद मया सिंह' जित इतीति शेषः । किन्तु
 परिहृता' विहास एव सिंघ्नूकरयोः बल जानन्ति । अपस्तुतप्रशसवा
 र्खपरिहृतयोः सदादो व्यज्यते । अत्रुटुवृत्तम् ॥ १२ ॥

उद्योगिनमिति । लक्ष्मीः सम्पद् उद्योगिन कार्यपरं पुरुष-
 सिंघ्नु उपैति प्राप्नोति, कापुरुषाः लघवो जनाः दैवेन देय शुभ-
 मिति शेषः नात्र पुरुषकाररूढ प्रयोजनमिति भावः इति वदन्ति ।
 तस्मात् दैवं निहत्य तुच्छीकृत्येति भावः आत्मनः शक्त्या सामर्थ्येन
 पौरुषं पुरुषकार कुरु । यत्ने उद्योगे कृते यदि न सिध्यति, अत्र
 अस्मिन् विषये को दोषः ? न कोऽपीत्यर्थः । वसन्तिलक वृत्तम् ॥ १३ ॥

एकेति । एका भार्या सरस्वती प्रकृता स्वभावेन मुखरा वाषाळा
 बह्वकारिणीति भावः, द्वितीया भार्या लक्ष्मीः चञ्चला अस्थिरा,
 पुत्रस्त एकः भुवनविजयी दुर्निवारः अबाध्यः मन्मथ कामः, शेष-
 पाननामः जय, उदधौ ससङ्गे शयनं, पन्नगारिः गरुडः वाहनं
 रथः । इत्यं वाच्यं चरितं व्यापारं अतिक्लेशकरमिति भावः
 स्मारं स्मारं कृत्वा कृत्वा मुरारिः हरिः दारुभूतः काष्ठमूर्तिरभूदिति
 शेषः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १४ ॥

अतिदूरपथश्रान्ताश्रयां यान्ति च शीतलाम् ।
 शीतलाश्च पुनर्यान्ति का कस्य परिदेवना ॥ १५ ॥
 अपमानं पुरस्कृत्य मानं कृत्वा च पृष्ठके ।
 स्वकार्यमुद्धरेत् प्राज्ञः कार्यध्वसे हि मूर्खता ॥ १६ ॥
 एको हि दोषो गुणसन्निपाते
 निमज्जतीन्दोरिति यो वभाषे ।
 नून न दृष्टं कविनापि तेन
 दारिद्र्यदोषो गुणराशिनाशी ॥ १७ ॥

अर्थात् । अतिदूरेण पथा श्रान्ताः शोका इति शेषः शीतला
 श्रयाः यान्ति श्रान्तवन्ति, शीतलाश्च विश्रान्ताश्चेति यावत् पुनर्यान्ति
 गच्छन्ति । अतः कस्य जनस्य परिदेवना का ? न कापीत्यर्थः । अतु-
 द्बुद्धतम् ॥ १५ ॥

अपमाननिर्गतः । प्राज्ञो जनः अपमानपुरस्कृत्य मानञ्च पृष्ठके
 कृत्वा अगमयित्वेति भावः । स्वकार्यम् उद्धरेत् । हि यतः कार्यध्वसे
 मूर्खता प्रकाशते इति भावः । अतुद्बुद्धतम् ॥ १६ ॥

एक इति । इन्द्राञ्चन्द्रश्च गुणसन्निपाते गुणसमूहे एको दोषः
 कञ्चिद्विषयमिति भवति निमज्जति अन्तर्धीयते इत्यर्थः । यः कविः इति
 वभाषे उवाच, एको हि दोषो गुणसन्निपाते निमज्जतीन्दोः किरणो-
 श्चिवाह इति, तेन कविना काचिदासेन दारिद्र्यमेव दोषः गुणराशि-
 नाशी गुणसमूहनाशक इति नूनं निश्चितं न दृष्टम् । तथाच, दारिद्र्या-
 द्बिषयमिति स्त्रीपरिगतः प्रभ्रश्यते चेतनो निश्चेताः परिभूयते परिभवा-
 द्भिर्वेदमापद्यते । निर्विघ्नः शुचमेति शोकपिहितो बुद्ध्या परित्यज्यते
 निर्वुद्धिः अयमेत्यजो निघनता सर्वापदासास्यदम् ॥ किञ्च, दारिद्र्या-
 न्मरणाद्वा मरणं नम रोचते न दारिद्र्यम् । कस्यल्लेख मरणं दारि-
 द्र्यमनन्तक दुःखमिति कृच्छकटिके चरुदत्तः । अपमानिष्टतम् ॥ १७ ॥

कृतस्य करणं नास्ति मृतस्य मरणं तथा ।
 गतस्य शोचनं नास्ति ह्येतद्वेदविदां मतम् ॥ १८ ॥
 माकाले म्रियते जन्तुर्विद्वः शरशतैरपि ।
 कुशकण्टकविद्धोऽपि प्राप्तकालो न जीवति ॥ १९ ॥
 निमग्नस्य पयोराशौ पर्वतात् पतितस्य च ।
 तच्चक्रेणापि दष्टस्य आयुर्मर्माणि रक्षति ॥ २० ॥
 करोतु नाम नीतिज्ञो व्यवसायमितस्ततः ।
 फलं पुनस्तदेव स्याद् यद्विधेर्मनसि स्थितम् ॥ २१ ॥
 इति श्रीमहाकविघटकपर्परविरचितं
 नीतिसारं समाप्तम् ।

— — —

कृतस्येति । कृतस्य करणं तथा मृतस्य मरणं नास्ति, किञ्च गतस्य
 अतीतस्य विषयस्य शोचनं नास्ति हि नास्त्येव एतत् वेदविदां मतम् ।
 अलुष्टुवृत्तम् ॥ १८ ॥

माकाले इति । जन्तुः जीवः शरशतैः विद्धोऽपि अकाले असमये
 मति आयुषोत्यर्थं न म्रियते । किन्तु प्राणकालः गतायुर्जनः कुशक
 ऋणज्ञेन अस्पावयनेन विद्धोऽपि न जीवति । अलुष्टुवृत्तम् ॥ १९ ॥

निमग्नस्येति । पयोराशौ समुद्रे निमग्नस्य, पर्वतात् पतितस्य
 च तथा तच्चक्रेण नामराजेन दष्टस्यापि आयुः जीवनकालः मर्माणि
 मरणव्यानानि येषु स्थानेषु पीडया म्रियते तानि स्थानानि रक्षति
 प्राणयति । अलुष्टुवृत्तम् ॥ २० ॥

करोत्विति । नीतिज्ञो जनः इतस्ततः बहुधेति भावः व्यवसायं
 करोतु नाम, पुनः किन्तु विधेः मनसि यत् स्थितं तदेव फलं स्यात्
 विध्यतिक्रमो न केनापि कर्तुं शक्य इति भावः । अलुष्टुवृत्तम् ॥ २१ ॥

— — —

धर्मविवेकः ।

अद्वावीजो विप्रवेदास्वुसिक्तः

शाखा विद्यास्ताश्चतस्रो दशापि ।

पुण्यान्यर्था इे फले स्थूलसूक्ष्मे

भोक्षः कामो धर्मवृत्तौऽयमीदृशः ॥ १ ॥

यातः चामखिलां प्रदाय हरये पातालमूलं बलिः

शक्तुप्रस्थविसर्जनात् स च मुनिः स्वर्गं समारोपितः ।

आ बाल्यादसती सती सुरपुरीं कुन्ती समारोहयत्

हा । सीता पतिदेवतागमदधौ धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥२॥

अद्वावीज इति । अद्वा गुरुजनवचनेषु विश्वासः बीजं सूक्तकारणं यस्य तदाभूत्, विप्राः ब्राह्मणा वेदाश्च एव अस्वूनि जलानि तैः सिक्तः पुष्टिं नीत इति भावः अयं धर्मवृत्तः धर्मरूपस्तरु ईदृशः स्तुत्य ईडडलस्तुतावित्यस्मात् कर्मणि यप्रत्ययः । लोकैरिति शेषः । अस्य धर्मवृत्तस्य ताः प्रसिद्धाः चतस्रः दशापि चतुर्दशेत्यर्थः विद्या, अङ्गानि वेदाश्चत्वारो भीमासा न्यायविस्तरः । पुराण्य धर्मशास्त्रञ्च विद्या ह्येताश्चतुर्दशेत्युक्ताः शाखाः, विस्तृताश्च इति भावः । भोक्षः कामः स्वर्ग इति यावत् स्थूलसूक्ष्मे स्थूलं महत् सूक्ष्मं च्छूद्रं ते इे फले, पुण्यानि धर्मानुष्ठानजनितानि अपूर्वाणीत्यर्थः अर्थाः फलयोः मूल्य-भूतधनानीत्यर्थः । रूपकमलङ्कारः । शालिनीवृत्तम् । मात्तौ गौ चच्छालिनी वेदलोकैरिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

यात इति । बलिः दैत्यराजः हरये वामनाय अखिला समयां क्ष्मा पृथिवीं प्रदाय पातालमूलं यातः गतः । स च मुनिः शक्तु-

कानीनस्य मुनेः स्व-बान्धव-बधू-वैधव्य-विध्वंसिनी
 नप्तारः खलु गोलकस्य तनयाः कुण्डाः स्वयं प्राण्डवाः ।
 तेषां पञ्च समानयोनिरतयः तेषां गुणोत्कीर्तनात्
 अक्षय्यं सुकृतं भवेदविकलं धर्मस्य सूक्ष्मा गतिः ॥ ३ ॥

प्रस्थस्य प्रस्थपरिमितस्य शक्तोरित्यर्थः विसर्जनात् दानात् स्वर्गं समा-
 रोपितः गमितः दानफलेनेति भावः । आ बाल्यात् शैशवकारभ्य
 कुन्ती असती दुश्चारिणी सती सुरपुरीं स्वर्गं समारोहयत् अगमद्दि-
 त्यर्थः स्वार्थे णिजन्तप्रयोगः । हा खेदे, पतिदेवता पतिव्रता सीता
 अधः पाताबस् अगमत्, धर्मस्य गतिः सूक्ष्मा न केनापि ज्ञातुं
 शक्यते इति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृक्षम् । कारणेन कार्य-
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ २ ॥

कानीनस्येति । कानीनस्य कन्या कुमारी तस्यां जातस्य कत्य-
 नश्यायामपरिणीताया पराशरेण उत्पन्नस्य स्वस्य आत्मनः बान्धवः
 आता विचित्रवीर्य इत्यर्थः तस्य बध्नोः अम्बिकाम्बालिकवोवैधव्य-
 विध्वंसिनः पातिव्रत्यनाशिनः तयोरभिगमनेनेति भावः मुनेः द्वैपाय-
 नस्य व्यासस्येत्यर्थः नप्तारः पौत्राः गोलकस्य पितरि नृते अन्येन
 जनितस्येति भावः प्राण्डोरिति भावः, तनयाः स्वयं कुण्डाः
 सति पितरि अन्यैरुत्पादिता इति भावः, अमृते जारजः कुण्डो
 नृते भर्त्सरि गोबक इत्यमरः । प्राण्डवाः युधिष्ठिरादयः पञ्च
 भ्रातरः । ते अस्मी पञ्च भ्रातर इति शेषः समानयोनिरतयः एक-
 योनिविहारिणः द्वौपद्याः सर्वेषां पत्नीत्वादिति भावः । तेषां
 प्राण्डवानां गुणानां दयादान्निष्पादीनाम् उत्कीर्तनात् अज्ञैः प्रशंस-
 नात् अविकलं सम्यक् अक्षय्यम् अविनश्यत् सुकृतं पुण्यं भवेत् । अतः
 धर्मस्य गतिः भावः सूक्ष्माः न केनाप्यवगम्यते इति भावः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृक्षम् । कारणेन कार्यसमर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः ॥ ३ ॥

आहारे शुचिता धनौ मधुरता नीडे पराधीनता
 बन्धौ निर्ममता वने रसिकता वाचाबता माधवे ।
 बस्येते शुषराशयः पिकवरं त्यक्त्वा किमेते जना
 वन्दन्ते खलु खञ्जनं कृमिभुजं चित्रा गतिः कर्मणाम् ॥४॥
 काम्तं वक्त्रं कपोतिकाकुलतया नाथान्तकालोऽधुना
 आधोऽधो धृतचापशाण्डितशरः श्येनः परिभ्राम्यति ।
 इत्यं सत्यहिना स दष्ट इषुणा श्येनोऽपि तेनाहतः
 तूर्णं तौ तु समालयन्प्रति गतौ दैवी विचित्रा गतिः ॥५॥

आहारे इति । यस्य पिकवरस्य आहारे भोजने शुचिता
 पवित्रता अशुचि वस्तु न खादतीति भावः, धनौ रवे मधुरता
 मनोहारित्वं, नीडे कुडाये पराधीनता परस्य काङ्क्षेति भावः अधी-
 नता वक्ष्यता, तं वञ्चयित्वा तत्कुडाये स्थिति तेन शैशवे पावन-
 ज्ञेति भावः, बन्धौ प्रतिपालके काके इति भावः निर्ममता खोह-
 राहित्यं, वने कानने अयोग्ये देशेऽपीति भावः रसिकता, माधवे
 बसन्ते अथच कृष्णे वाचाबता वाग्मत्वम्, एते शुषराशयः सन्तीति
 शेषः, तं पिकवरं कोकिलश्रेष्ठं त्यक्त्वा एते जना किं कथं कृमिभुजश्च
 अशुद्धभोजनमिति भावः खञ्जनं तदाख्यं पक्षिणं वन्दन्ते प्रश-
 सन्ति खलु, अतः कर्मणां शुभाशुभानामिति शेषः गतिः भावः चित्रा
 अमत्कारिणी । कारणेन कार्यसमर्पणरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूल-
 पिक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४ ॥

काम्तमिति । कपोतिका कपोतकान्ता आकुलतया काम्तं कपोतं
 वक्त्रं कथयति, हे काम्त ! नाथेति क्वचित् पाठः । अधुना साम्प्र-
 त्तम् अन्तकालः मृत्युकालः अस्माकमिति शेषः, अतः व्याधः मृत्युः
 अथः वृत्ततले इति भावः धृतः चापः धनुः शाण्डितः शरस्येन
 वधाम्बुः वर्धते इति शेषः, श्येनः पक्षिविशेषः परिभ्राम्यति अर्द्ध-

शुण्ठीगोखुरयोर्विचार्य मनसा कल्काशनं यन्नया
 प्रोक्तं तद्विपरीतकं कृतमहो गोः खूरमात्रं ददौ ।
 नार्थो मूर्खजनान्तये न च सुखं नो वा यशो लभ्यते
 सदैव्ये कविभूपतौ हरिहरे लाभः परं गोबधः ॥ ६ ॥
 पञ्चास्यस्य पराभवाय मूषको मांसेन गोभूयसा
 दध्यन्नैरपि पायसैः प्रतिदिनं सम्बर्द्धितो यो मया ।

मिति शेषः, इत्यं सति एवं गते अहिना सर्पेण च व्याधः दृष्टः,
 तेन दृष्टुया शरेश व्याधाक्षप्तेनेति भावः श्येनः अपि हिंस्रपक्षी
 अपि कृतः विद्ध, अतः तौ व्याधश्येनौ त्वर्थं तत्त्वज्ञात् यमात्य
 प्रति गतो नृतावित्तर्यः । तस्मात् देवी गतिः देवचरितं विचित्रा
 चमत्कारिणी । कारणेन काव्यं समर्थनरूपाऽर्थांतरन्यासः । शार्दूल-
 कविक्रीडित इत्तम् ॥ ५ ॥

शुण्ठीति । मया मनसा विचार्य विविच्य शुण्ठीगोखुरयोः
 प्रोक्तं विविशेषयोः यत् कल्काशनं कायभोजनं प्रोक्तम् औषधत्वेन
 कथितं, तस्य विपरीतकं विपक्षयः कृतं रोगपरिचारक्येति भावः,
 अहो आश्चर्यं गोः पशुविशेषस्य खूरमात्रं कथितमिति भावः ददौ
 रोगिणे इति शेषः । अतः मूर्खजनानाम् अज्ञजनानाम् आलये
 ष्टे अर्थो न धनं न इत्यमवस्थायामारोग्याभावादिति भावः, सुखञ्च
 सन्तोषञ्च न, यशः स्वातिश्च नो वा लभ्यते नैव प्राप्यते इत्यर्थः, तस्मात्
 सदैव्ये कविभूपतौ कविराजे हरिहारे मयीति भावः परं केवलं
 गोबधः गोहत्या तदन्यथा खुरत्नाभाभावादिति भावः लाभः कमेति
 शेषः । हरिहरस्य मूर्खजनचिकित्सायां खेदोक्तिरियम् । शार्दूल-
 विक्रीडित इत्तम् ॥ ६ ॥

पञ्चास्यस्येति । मया पञ्चास्यस्य सिंहस्य, सिंहो वृगेन्द्रः पञ्चास्य
 इत्यमरः । पराभवाय पराजयाय नोः मूयसा प्रचुरेण मांसेन
 तथा दध्यन्नैः पायसैः परमाज्ञैरपि चः मूषकः संबर्द्धितः पोषितः,

सोऽयं सिंहरवाद् गुहान्तरगमनीत्याकुलः सम्भ्रमाद्
 हन्ताशा विलयं गता हतविधेर्लाभः परं गोबधः ॥ ७ ॥
 पारोन्द्रस्य पराभवाय सुरभीमांसेन दुर्भेधसा
 पुष्यन्ते किञ्च पीवराः कटुगिरः श्वानः प्रयत्नादमी ।
 न त्वे तन्मदमत्तवारणचमूविद्रावणः केशरी
 जेतव्यो भवता किरातनृपते । लाभः परं गोबधः ॥ ८ ॥
 एका भूरुभयोरेक्यमुभयोर्दल्लकाण्डयोः ।
 शालिश्यामाकयोर्भेदः फलेन परिचीयते ॥ ९ ॥
 जातः सूर्यकुले पिता दशरथः क्षीणीभुजामग्रणीः

सोऽयं सूपकः सिंहरवात् भीत्याकुलः शङ्काकुलः सन् सम्भ्रमात्
 गुहान्त गुहाभ्यन्तरम् अगमत् । हन्त खेदे, आशा सिंहपराजय-
 वासना विलयं गता विनष्टा, हे हतविधे ! हतविधे दुर्दैवादिनि
 वा परं केवलं गोबधो लाभ । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ७ ॥

पारोन्द्रस्येति । हे किरातनृपते ! व्याधराज ! दुर्भेधसा दुर्बु-
 द्धिना भवता पारोन्द्रस्य सिंहस्य पराभवाय प्रयत्नात् अतिबलने-
 त्यर्थं सुरभीमांसेन शवीमासेन कटुगिरि कर्कशस्वना पीवराः स्थूल-
 काया अनी श्वानः वक्त्राः पुष्यन्ते किञ्च पाल्यन्ते एव । त्वं किन्तु
 यतासा मदमत्तवारणचमूनां मद्योद्दल्लच्छिनिचयानां विद्रावणः
 निराकरणः केशरो न जेतव्यः न देतुं शक्यः । परं केवलं गोबधः
 मोहत्या लाभः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

एकेति । उभयोः शालिश्यामाकयोः भूः उत्पत्तिस्थानम् एका
 अभिजा, उभयोः दल्लकाण्डयोः ऐक्यम् अभेदः । किन्तु शालिश्या-
 माकयोः ब्रीहिश्यामाकाख्यदणयोः भेदः विशेषः फलेन फलोत्पत्त्या
 परिचीयते ज्ञायते । एकः शीयवोरपि विद्यादिफलउत्ताभेदेन तार-
 तम्यं जायते इति अप्रस्तुतप्रधंसया व्यज्यते ॥ ९ ॥

सीता मत्स्यपरायणा प्रणयिनी यस्यानुजो लक्ष्मणः ।
 दीर्घदेन ममो न चास्ति भुवने प्रत्यक्षविष्णुः स्वयं
 रामो येन विडम्बितोऽपि विधिना चान्ये परे का कथा ॥ १० ॥

एका भार्या प्रकृतिमुखरा चञ्चला च द्वितीया
 पुत्रस्त्वेकी भुवनविजयी मन्मथो दुर्निवारः ।
 श्रेष्ठः शय्या शयनमुदधौ वाहनं पन्नगारिः
 स्मारं स्मारं खण्डहचरित दारुभृती मुरारिः ॥ ११ ॥
 अमारि खलु ससारे सारं खण्डरमन्दिरम् ।

हरौ हिमालये श्रेते विष्णुः श्रेते महोदधौ ॥ १२ ॥

जन्म । स्त्रिये कृते महावश इति भावः ज्ञातः उत्पन्नः
 महाकलाश्चन इत्यर्थः । जौषाभुजः । पृथिवीदाजानाम् स्वपत्नीः
 श्रेष्ठः तस्य पिता । मत्स्यपरायणा सीता प्रणयिनी कान्ता ।
 लक्ष्मणः यस्य अनुजः कनिष्ठः सद्योरीरः आज्ञावह इति भावः,
 दीर्घदेन वाहुवजेन भुवने त्रिबोल्या यस्य सप्त सदृशः नास्ति,
 यश्च स्वयं प्रत्यक्षविष्णुः स ज्ञातः नारायणः । सोऽपि रामः येन
 विधिना देवेन विडम्बितः प्रतारितः नारायणावयेति भावः । अन्ये
 परे का कथा किं कर्तव्यम् । विधिः समीपे प्रतारयतीति भावः ।
 अन्ये इति कीना निरङ्कुशत्वात् उपस्यन्तं सोऽप्यम् । अर्थापत्तिरब-
 ज्जारः । उक्तञ्च दर्पणे । दण्डापृष्णिकवाङ्मार्गसोऽर्थापत्तिरिष्यते
 इति । शार्ङ्गलविज्ञाहिता वृत्तम् ॥ १० ॥

एते त व्याख्यात प्राक् ॥ ११ ॥

असारे इति । असारं सारहितं अस्त्रिणे इत्यर्थः संसारे
 अशुभस्य मन्दिरं खलु सारम् उक्तमिति र्थः । तद्यदि हरः शिवः
 हिमालये अशुभमन्दरे इति भावः श्रेते, विष्णुः महोदधौ महा-
 समुद्रे अशुभस्येति भावः श्रेते । गौः पत्न्या हिमालयः,
 लक्ष्मीपिता समुद्र इति भावः । श्रेते, विष्णुः महोदधौ ॥ १२ ॥

असारे खलु संसारे सारमेतच्चतुष्टयम् ।

काश्यां वासः सतां सङ्गो गङ्गाम्भः शम्भुसेवनम् ॥ १३ ॥

आपदर्थं धनं रक्षेद्दाराण् रक्षेद् धनैरपि ।

आत्मानं सततं रक्षेद्दारैरपि धनैरपि ॥ १४ ॥

चिन्ता ज्वरो मनुष्याणां वस्त्राणामातपो ज्वरः ।

असौभाग्यं ज्वरः स्त्रीणामश्वानां मैथुनं ज्वरः ॥ १५ ॥

यदि कृष्णपटे चिन्ता भक्तिस्तत्पदपङ्कजे ।

विषमे दुर्गमे वापि का चिन्ता मरणे रणे ॥ १६ ॥

देवे तीर्थे द्विजे मन्त्रे दैवज्ञे भेषजे गुरौ ।

यादृशी भावना तस्य सिद्धिर्भवति तादृशी ॥ १७ ॥

असारे इति । असारे संसारे काश्या वासः, सता साधूनां सङ्गं सहवासः, गङ्गाम्भः गङ्गाजलं, तथा शम्भोर्हरस्य सेवनम् । एतच्चतुष्टयं सारं खलु सारमेव । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १३ ॥

आपदर्थमिति । आपदर्थम् आपन्निवारणार्थं धनं रक्षेत् सञ्चिनुयात्, धनैरपि दाराण् पत्नीं रक्षेत्, तथा आत्मानं दारैरपि धनैरपि सततं रक्षेत् । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १४ ॥

चिन्तेति । चिन्ता मनुष्याणां ज्वरः, आतपः वस्त्राणां ज्वरः, असौभाग्यं पतिवाङ्मथ्यानवाप्तिः स्त्रीणां ज्वरः, मैथुनं रमण्यसु अश्वानां ज्वरः दौर्बल्यकारणमिति भावः ॥ १५ ॥

यदीति । यदि कृष्णस्य पटे चिन्ता, तथा तस्य पदपङ्कजे भक्तिरस्तीति शेषः, तदा विषमे भीषणे मरणे दुर्गमे वापि रणे सपामे का चिन्ता नैव चिन्ता कार्येति भावः । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १६ ॥

देवे इति । देवे देवतायां तीर्थे पुण्यक्षेत्रे, द्विजे ब्राह्मणे, मन्त्रे, दैवज्ञे गणज्ञे, भेषजे औषधे, तथा गुरौ यस्य जनस्य यादृशी भावना, तस्य तादृशी सिद्धिः भवति । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १७ ॥

न माता शपते पुत्रं न दोष लभते मही ।
 न हिंसां कुरुते साधुर्न देवः सृष्टिनाशकः ॥ १८ ॥
 जल्पन्ति सूरयः सर्वे धर्मो रक्षति धार्मिकम् ।
 एतज्ज्ञातव्यमद्यैव किमत्र च भविष्यति ॥ १९ ॥
 जयोऽस्तु पाण्डुपुत्राणां येषां पक्षे जनार्दनः ।
 यतः कृष्णस्ततो धर्मो यतो धर्मस्ततो जयः ॥ २० ॥
 इति श्रीमहाकविहलायुधविरचितं धर्मविवेककाव्यं

समाप्तम् ।

—

नेति । माता पुत्रं न शपते नाभिसम्पातेन योजयतीत्यर्थः, मही पृथ्वी दोषं तदुपरि विविधात्याचारजनितमिति भावः न लभते न गृह्णाति, साधुः सज्जनः हिंसा परेषामिति शेषः न कुरुते । देवः सृष्टिनाशकः सृष्टिध्वंसो न भवतीति शेषः । अत्रु-
 ट्पुष्टम् ॥ १८ ॥

जल्पन्तीति । सर्वे सूरयः विद्वांसः जल्पन्ति कथयन्ति, धर्मं धार्मिकं रक्षति इतीति शेषः । अद्यैव एतत् धर्मस्य धार्मिकरक्षण-
 मिति भावः ज्ञातव्यं कथं धर्मो धार्मिकं रक्षतीति वेदितव्यमित्यर्थः अत्र च धार्मिकरक्षणे कर्तव्ये इति भावः किञ्च भविष्यति तदपि ज्ञातव्य-
 मिति पूर्वशान्वयः । अत्रुट्पुष्टम् ॥ १९ ॥

जय इति । येषां पक्षे जनार्दनः कृष्णः तिष्ठतीति शेषः, तेषां पाण्डुपुत्राणां जयः अस्तु । कृष्णः यतः यस्मिन् पक्षे इति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे इति भावः धर्मो तिष्ठतीति शेषः । धर्मः यतः यस्मिन् पक्षे अस्तीति शेषः, ततः तस्मिन् पक्षे जयः भवतीति शेषः । अत्रुट्पुष्टम् ॥ २० ॥

—

वेदसारशिवस्तवः ।

पशूनां पतिं पापनाशं परेशं
 गजेन्द्रस्य कृत्तिं वसानं वरेण्यम् ।
 जटाजूटमध्ये स्फुरद्गाङ्गावारि
 महादेवमेक स्मरामि स्मरारिम् ॥ १ ॥
 महेश्य सुरेश्य सुरारातिनाशं,
 विशु विश्वनाथ विश्वन्यङ्गभूषम् ।
 विरूपाक्षनिन्दकीवज्रिद्रिजेत्रं
 सदानन्दमीडे प्रभु पञ्चवक्त्रम् ॥ २ ॥
 गिरीश गणेशं गले गोलनयं
 गवेन्द्राधिरूढं गुणातीतरूपम् ।

पशूनामिति । पशूनां प्राणिनां पतिं पापनाशं दुरितक्षयकरं परेशं परमेश्वरं गजेन्द्रस्य कृत्तिं चर्म वसानं परिदधानं वरेण्यं श्रेष्ठं जटाजूटमध्ये स्फुरत् प्रसरत् गाङ्गावारिं गङ्गाजलं यस्य तथाभूतं स्मरारिं सदनरिपुम् एकम् अद्वितीयं महादेवं स्मरामि विन्दामि ॥ भुजङ्गप्रयातं वक्त्रम् अस्त्रिन् सन्दर्भं ॥ १ ॥

महेशमिति । महेशं सुरेशं सुरारातिनाशम् अस्मरस्मदनं विभुं निर्यहाह्वयससमर्थं विश्वनाथं विश्वनाथिः सशक्तिः अत्रत्य भूषा विश्लेषणं यस्य तथोक्तं विरूपाक्षं विश्वनाथं शिवं शिवं सदानन्दस्वयाम्बिकारूपनयनयं सदानन्दं प्रभुं पञ्चवक्त्रं सदानन्दं देहं स्मरामि ॥ २ ॥

गिरीशमिति । गिरीशं गणेशं गणेशं गणेशनाथं देहं शरी

भवं भास्वरं भस्मना भूषिताङ्गं
 भवानीकलत्रं भजे पञ्चवक्त्रम् ॥ ३ ॥
 शिवाकान्त ! शम्भो ! शशाङ्कार्द्रमौले !
 महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् ! !
 त्वमेको जगद्ग्रापको विश्वरूप !
 प्रसीद प्रसीद प्रभो ! पूर्णरूप ! ॥ ४ ॥
 परात्मानमेकं जगद्बीजमाद्यं
 निरीहं निराकारमोद्धारवेद्यम् ।
 यतो जायते पाल्यते येन विश्वं
 तस्मीशं भजे लीयते यत्र विश्वम् ॥ ५ ॥
 न भूमिर्न चापो न वङ्गिर्न वायु-
 न चाकाशमास्ते न तन्द्रा न निद्रा ।

कथं नीलवर्णं गवेन्द्राधिकुटं वृषाकूटं गुष्पातीतरूपं निर्गुणस्वरूपं
 भास्वरं दीप्यमानं भस्मना भूषितम् अङ्गं यस्य तादृशं भवानी गौरी
 कलत्रं पत्नी यस्य तथोक्तं पञ्चवक्त्रं भवं भजे ॥ ३ ॥

शिवेति । हे शिवाकान्त ! गौरवक्त्रभ ! शम्भो ! शशाङ्कार्द्र-
 मौले ! चन्द्रार्द्रशेखर ! महेशान ! शूलिन् ! जटाजूटधारिन् !
 एकस्वर्णं जगद्ग्रापकः हे विश्वरूप ! पूर्णरूप ! प्रभो ! प्रसीद
 प्रसीदो भव ॥ ४ ॥

परात्मानमिति । परात्मानं परमेश्वरम् एकस्वर्णं अद्वितीयं जगतां
 बीजं मूलम् आद्यम् आदिपुरुषं निरीहम् ईहा चेष्टा तद्द्रष्टितं
 निराकारं लौकिकाकारमून्यं ओद्धारयेत् प्रणवेन वेद्यं, विश्वं जगत्
 यतो जायते, येन पाल्यते, यत्र विश्वं लीयते अन्तर्भवति, तम्
 ईशं हरं भजे सेवे ॥ ५ ॥

नेति । यस्य भूमिः न, आपः दलानि न, वाङ्मनः न, वायुः

न ग्रीष्मो न शीतं न देशो न वेशो
 न यस्यास्ति मूर्तिस्त्रिमूर्तिं तमीडे ॥ ६ ॥
 अजं शाश्वतं कारणं कारणानां
 शिवं केवलं भासकं भासकानाम् ।
 तुरीयं तमः धारमाद्यन्तहीनं
 प्रपद्ये परं पावनं द्वैतहीनम् ॥ ७ ॥
 नमस्ते नमस्ते विभो विश्वमूर्त्ते ।
 नमस्ते नमस्ते चिदानन्दमूर्त्ते ॥
 नमस्ते नमस्ते तपोयोगगम्य ।
 नमस्ते नमस्ते श्रुतिज्ञानगम्ये ! ॥ ८ ॥
 प्रभो ! शूलपाणि । विभो ! जगन्नाथ !

न, आकाशश्च न आस्ते, पाञ्चभौतिक कलेवरं नास्तीत्यर्थः, यच्च
 तन्द्रा आन्वस्यं न, निद्रा न, र्गश्च न, देशः न, वेशः न,
 मूर्तिश्च न अस्ति, त त्रिमूर्त्तिं दृष्टिस्थितान् अभेदात् ब्रह्मविष्णु-
 शिवरूपमूर्त्तित्वयस् ईडे स्तौमि ॥ ६ ॥

अजमिति । अज जन्मरहितं शाश्वतं निधं कारणानां कारणं
 केवलम् अद्वितीयं भासकानां दोग्धिभागा दूर्यादाना भासकं दीप्तिप्रदं
 तुरीयं त्रिशुच्चातीतं तमःपार तसाशुण्यात् पारे स्थितम् आद्यन्त-
 हीनं परं अष्ट पावनं पवित्करं द्वैतहीनम् एकरूप शिवं प्रपद्ये
 शरणं ब्रजानीत्यर्थः ॥ ७ ॥

नम इति । हे विश्वमूर्त्ते विभो ! ते त्वभ्यं नमः, ते त्वभ्यं
 नमः, हे चिदानन्दमूर्त्ते ! ज्ञानानन्दस्वरूप ! नम इत्यादि । हे
 तपोयोगाभ्या गम्य । लभ्य । नम इत्यादि । हे श्रुतिज्ञानेन वेद-
 ज्ञानेन गम्य ! नम इत्यादि ॥ ८ ॥

महादेव ! शम्भो । महेश । त्रिनेत्र । ।

शिवाकान्त । शान्त । स्मरारे । पुरारे ।

त्वदन्यो वरेण्यो न मान्यो न गण्यः ॥ ९ ॥

शम्भो । महेश । करुणामय । शूलपाणे ।

गौरीपते । पशुपते । पशुपाशनाशिन् ।

काशीपते । करुणया जगदेतदेक-

स्त्वं हसि पासि विदधासि महेश्वरोऽसि ॥ १० ॥

त्वत्तां जगद्भवति देव । भव । स्मरारि ।

त्वय्येव तिष्ठति जगत्सृष्ट । विश्वनाथ । ।

त्वय्येव गच्छति लय जगदेतदीश ।

लिङ्गात्मके हर । चराचरविश्वरूपिन् ॥ ११ ॥

इति श्रीमद्भगवच्छङ्कराचार्यविरचितं वेदसार-

शिवस्तोत्रं सम्पूर्णम् ।

प्रभो इति । हे प्रभो ! इत्यादि सुगमम् । त्वदन्यः त्वद्भिन्नः
देव इति शेषः वरेण्यः अष्टः न, मान्यः न, गण्यः सख्येयश्च
न ॥ ९ ॥

शम्भो इति । शम्भो इत्यादि काशीपते इति यावत् सर्वोपन-
पदम् । त्वम् एकः करुणया कृपया एतत् जगत् हसि सहरसि, पासि
रक्षसि, विदधासि हृजसि च, अतः त्व महेश्वरः परमात्मा असि
भवासि ॥ १० ॥

त्वत्त इति । हे भव देव स्मरारे ! जगत् विश्वं त्वत्तः भवति
लायते, हे सृष्ट ! हे विश्वनाथ ! जगत् त्वय्येव तिष्ठति, हे ईश !
हे चराचरविश्वरूपिन् हर ! एतत् जगत् लिङ्गात्मके लिङ्गहृते
त्वय्येव लयं गच्छति ॥ ११ ॥

पद्यसंग्रहः ।

नत्वा तां परमेश्वरीं शिवकरीं श्रीभारतीं भास्वतीं
 गङ्गातीरनिवासिना सुकविना लोकोपकारार्थिना ।
 नानापण्डितवक्त्रनिर्गतवतां निर्मायते केनचित्
 पद्यानामिह संग्रहोऽमृतकथाप्रस्तावविस्तारिणाम् ॥ १ ॥
 काव्ये भव्यतमेऽपि विज्ञानिवहैरास्वाद्यमाने मुहु-
 र्दीषान्वेषणमेव मत्सरजुषां नैसर्गिको दुर्ग्रहः ।
 कासारोऽपि विकाशपङ्कजचये खेलन्मराले पुनः
 कौञ्चसञ्च पुटेन कुञ्चितवपुः शम्बूकमन्वेषते ॥ २ ॥

न त्वेति । गङ्गातीरनिवासिना लोकानाम् उपकारार्थिना केन-
 चित् सुकविना तां प्रसिद्धा शिवकरी कल्याणकरीं भास्वती दीप्ति-
 मती परमेश्वरीं श्रीभारतीं वाग्देवीं नत्वा प्रणम्य नाना पण्डिता-
 बहवो विद्वांसः तेषां वक्त्रेभ्यः सुखेभ्यः निर्गतवता निःसृतानाम्
 अमृतकथाप्रस्तावेन प्रीयुषसदृशवाक्यप्रसङ्गेन विस्तारिणा विस्तृतिं
 गतानां पद्यानां श्लोकानां संग्रहः इह अस्मिन् बन्दर्भे निर्मायते
 क्रियते । शार्दूलविक्रीडितं पद्यम् ॥ १ ॥

काव्ये इति । विज्ञाननिवहै विद्वद्वृन्दैः सुहृः पुनः पुनः
 आस्वाद्यमाने अतएव भव्यतमे अत्युत्तमेऽपि काव्ये मत्सरजुषां विद्वे-
 षिणा दोषान्वेषणमेव नैसर्गिकः स्वाभाविकः दुर्ग्रहः निर्बन्धः ।
 तथाहि विकाशपङ्कजचये प्रफुल्लकसलनिवहै पुनः खेलन्तः क्रीडन्तः
 मरालाः हंसा अस्मिन् तथाभूते कासारे सरस्यपि क्रौञ्चः वक्रः कुञ्चित-
 वपुः सङ्कुचितशरीरः सन् शम्बूकानां तच्छरीरदर्शने अपसरणशङ्कयेति

अतिरमणीये काव्येऽपि पिशुनो दूषणमन्वेषयति ।
 अतिरमणीये वपुषि ब्रणमिव सच्चिकानिकरः ॥ ३ ॥
 कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिरभितो वैकुण्ठमाप्लावितं
 क्षीणीनाथ । तव प्रतापतपनैः सन्तापितः क्षीरधिः ।
 इत्येवं दयितायुगेन हरिणा त्वं याचितः स्वाश्रय
 हृत्पद्मं हरये श्रिये स्वभवनं कण्ठ गिरे दत्तवान् ॥ ४ ॥
 रवेः कवेः किं समरस्य सारं ?
 लक्ष्मिभ्य किं किमदन्ति भृङ्गाः ? ।

भावः चञ्चुपुटेन शम्भुं कम् चन्वेषते अन्विच्छति । विशेषेण सामान्यं
 समर्थनरूपोऽर्थान्तरन्यासः । शार्दूलविक्रीडित इत्तम् ॥ २ ॥

अतीति । पिशुनः खलु अतिरमणीये काव्येऽपि अतिरमणीये
 वपुषि शरीरे सच्चिकानिकरः ब्रणमिव क्षतमिव दूषणम् अन्वेषयति
 अतिसन्धधाति । उपनाजहारः ॥ ३ ॥

कीर्त्तीति । हे क्षीणीनाथ । राजन् । तव अभितः समन्तात्
 सर्वव्यापिनोभिरिति भावः कीर्त्तिस्वर्गतरङ्गिणीभिः कीर्त्तिमन्द-
 किनीभिः वैकुण्ठम् आप्लावितं व्याप्तमिति भावः न तत्र वस्तुं शक्यते
 इति भावः । तव प्रतापतपनैः प्रतापरविभिः क्षीरधिः क्षीरसमुद्र
 सन्तापितः उष्णीकृत इत्यर्थः नापि तत्र स्थातुं शक्यते इति भावः ।
 इत्येवं हेतोरिति यावत् दयितायुगेन पत्नीद्वयेन सहेत्यर्थं हरिणा
 नारायणेन त्वं स्वाश्रयं स्वनिवासस्थानं याचितः सन् हरये हृत्पद्मं
 हृदयरूपं कमलं श्रिये लक्ष्मिः स्वभवनं गिरे सरस्वत्यै कण्ठं दत्तवान् ।
 त्वं विष्णुभक्तः लक्ष्मीमान् विद्वाञ्छति भावः । शार्दूलविक्रीडितं
 इत्तम् । रूपकमलहारः ॥ ४ ॥

रवेरिति । रवेः सूर्यस्य कवेः काव्यकर्तुः समरस्य सप्रामस्य च
 सारं किम् ? लक्ष्मिः लक्ष्मीकार्यस्य भयं किम् ? भृङ्गाः अमराः किम्

सदा भयं चाप्यभयञ्च केषां ?

भागोरथीतीरसमाश्रितानाम् ॥ ५ ॥

वासः काञ्चनपिञ्जरे नृपकराश्लोजैस्तनूसार्जनं

भक्ष्यं स्वादुरसालदाडिमफलं पेयं सुधाभयः ।

पाठः ससद्दि रामनाम सततं धीरस्य कीरस्य मे

हाहा हन्त । तथापि जन्मविटपिक्रोडं मनो धावति ॥ ६ ॥

उद्यति यदि भानुः पश्चिमे दिग्भिर्भागे

विकसति यदि पद्मं पर्वतानां शिखाग्रैः ।

अटन्ति खादन्ति ? केषां जनानां सदा भयम् ? केषाञ्च सदा अभयम् ? इति प्रश्नवाक्यानि । भागोरथीतीरसमाश्रितानामिति उत्तरवाक्यम् । तथाहि रवे सारभा दीप्ति । कवेः सारगीर्वाणीत्यर्थः । मनस्य साररथो रथाकूटो वीर इत्यर्थः । कृषेर्भयम् इति अतिउत्थ इव इत्यर्थः, अतिउत्थरगादि शब्दा मूषिकाः खगाः । प्रत्यासन्नाश्च राजानः पङ्केता इतयः स्मृता इति । अङ्गा रसम् अटन्ति । आश्रितानां सदा भयम् । भागोरथीतीरसमाश्रितानां सदा अभयम् । उपजातिवचनम् ॥ ५ ॥

वास इति । धीरस्य कीरस्य शुकस्य मे सस काञ्चनपिञ्जरे अर्णनिर्मितपिञ्जरे वासः स्थितिः, नृपस्य राज्ञः करान्श्लोजैः करकमलैः तनूसार्जनं शरीरशोषणं, स्वादु सुखादं रसालदाडिमफलं भक्ष्यं खाद्यं, सुधाभयं अल्पोपमं पेयः जलमेवं पानीयम् । ससद्दि सभायां सततं रामनामपाठः । हा हा हन्ति खेद-सूचकशब्दानां प्रयोगः इति खातिशयद्योतनार्थः । तथापि इत्थं सौभाग्येऽपीति भावः मनः जन्मविटपिक्रोडं जन्मकृतमङ्गं धावति गच्छति । जन्मस्थानमनता दुस्त्येति भावः । अप्रस्तुतप्रशंसा-बद्धारः । शार्दूलविक्कीडितं वृत्तम् ॥ ६ ॥

प्रचलति यदि मेरुः शीततां याति वङ्गि-
 नं चलति खलु वाक्यं सज्जनानां कदाचित् ॥७
 निर्वाणदीपे किमु तैलदानं ?
 चीरे गते वा किमु सावधानम् ? ।
 वयोगते किं वनिताविलासः ?
 पयोगते किं खलु सेतुबन्धः ? ॥ ८ ॥
 वरमसिधारा तरुतलवासी
 वरमिह भिक्षा वरमुपवासः ।
 वरमपि घोरे नरके पतनं
 न च धनगवितबान्धवशरणम् ॥ ९ ॥
 कुग्रामवासः कुजनस्य सेवा
 कुभोजनं क्रोधमुखी च भार्या ।

उच्यतीति । भातु सूर्यः यदि पश्चिमे दिग्दिग्भागे उदयति
 उद्गच्छति, पद्मं यदि पर्वतानां शिखायां शङ्के विकसति, मेरु-
 सुमेरुपर्वतः यदि प्रचलति स्वस्थानात् अस्थितं, वङ्गगग्नि यदि
 शीतता शीतत्वं याति, तथापि सज्जनानां वाक्यं कदाचित् न
 खलु नैव चलति नान्यथा भवतीत्यर्थः । साखिनोऽन्तम् । भातु-
 पद्ममेरुवङ्गिभ्यः सज्जनानाम् आधिक्यवर्णनात् व्यतिरेकात्पुनः ।
 तदुक्तं दर्शये । आधिक्यउपमेयस्योपमानान्ब्रू नताथवेति ॥ ७ ॥

निर्वाण्येति व्याख्यातं प्राक् ॥ ८ ॥

वरमिति । अतिभागा वरम् अतिप्रचारेण प्राप्त्यागो वर-
 मिति भावः, तरुतलेषु वासः शृङ्गमूलेषु वसतिः वरम्, घोरे
 दारुणे नरकेऽपि पतनं वरं कनाक्प्रियमित्यर्थः, धनेन गर्हितः मत्तः
 बान्धवः ज्ञातिः एव शरणम् आश्रयः न च वरमित्यनेन न्वयः ॥९॥

कुग्रामेति । कुवृद्धिते ग्रामे वासः, कुजनस्य सेवा, कुभोजनं,

मूर्खश्च पुत्रो विधवा च कन्या

विनाग्निना संदहते शरीरम् ॥ १० ॥

वरं मौनं कार्यं न च वचनमुक्तं यद्वृतं

वरं क्लैव्यं पुंसां न च परकलत्राभिगमनम् ।

वरं भैक्ष्याशित्वं न च परधनास्वादनसुखं

वरं प्राणत्यागो न च पिशुनवादेष्वभिरतिः ॥ ११ ॥

निःस्वो वष्टि शतं शती दशशतं लक्षं सहस्राधिपः

सक्षेत्रः क्षितिपालतां क्षितिपतिश्चक्रेश्वरत्वं पुनः ।

चक्रेशः पुनरिन्द्रतां सुरपतिर्ब्राह्मणं पदं वाञ्छति

ब्रह्मा विष्णुपदं हरिः शिवपदं त्वाशावधि के गताः ? ॥ १२ ॥

ख्यातः शक्ती भगाङ्गी विधुरपि मलिनो माधवो गोपजातो

वेश्यापुत्रो वशिष्ठः सहजपदयमः सर्वभक्ष्यो हुताशः ।

क्रोधसुखं शोपना भार्या, मूर्खः पुत्रः, विधवा कन्या च अग्निना
विना शरीरं संदहते सम्यक् दहति ॥ १० ॥

वरमिति । मौनं तूष्णीन्भावः कार्यं वरम्, अद्वयम् असत्यम्
उक्तं वचनं यत् तत् न च वरम् । पुंसां क्लैव्यं स्त्रीसम्बन्धे अत्यस-
त्वमिति भावः वरं, परेषां कलत्रेषु स्त्रीषु अभिगमनं न च वरमिति
शेषः । भैक्ष्याशित्वं भिक्षया भोजनं वरं, परधनानाम् आस्वादन-
सुखं भोगसुखं न च वरमिति शेषः । प्राणानां त्यागं वरं, पिशुन-
वादेषु दुर्वाक्येषु अभिरतिः अतुरागो न च वरमिति शेषः । शिख-
रिणीष्टम् ॥ ११ ॥

निःस्व इति व्याख्यातं प्राक् ॥ १२ ॥

ख्यात इति । विभुवने वसता जनानां मध्ये कस्य जनस्य दोषः
न जातः ? सर्वस्यैव जात इत्यर्थः । तथाच शक्तेः इन्द्रः भगाङ्गः

व्यासी मत्स्योदरीयः सलवण उदधिः पाण्डवा जारजाता
रुद्रः प्रेतास्थिधारी त्रिभुवनवसतां कस्य दोषो न जातः ॥ १३

तुरगशतसहस्रं गो-गजानाञ्च लक्षं
कनकरजतपात्र मेदिनीं सागरान्ताम् ।

विमलकुलबधूनां कीटिकन्याश्च दद्यात्

न हि न हि सममेतैरन्नदानं प्रधानम् ॥ १४ ॥

कालिदासकविता नव वयः माहिषं दधि सशर्करं पयः ।

एनमांसमवला च कीमला सम्भवन्तु मम जन्मजन्मनि ॥ १५ ॥

सहस्रयोनिशरीरं ख्यातं प्रसिद्धं । जात इति पाठान्तरम् ।
विधुरप्र चन्द्रोऽप सखिनः कलङ्गी । साधवः कृष्ण गोपजातः
गोपपुत्रः । वशिष्ठः वेक्ष्याया उर्वश्याः पुत्रः । यम स्रजपदः
शरीरगचरणः । हुताशः अग्निः सर्वभक्षः सर्वाणि भक्ष्याणि यस्य
तथोक्तः । व्यासः मत्स्योदरीयः मत्स्योदरे जातावा मत्स्यगन्धावाः
पुत्र इत्यर्थः । उदधिः समुद्रः सलवणः लवणान्नं । पाण्डवा
युधिष्ठिरादयः पञ्च जारजाता उपपत्तिपत्ना । रुद्रः हरः प्रेताया
शवानाम् आस्थिधारी कङ्कालधरः । स्रग्धरादृष्टम् ॥ १३ ॥

तुरगेति । तुरगाणाम् अश्वानां शतसहस्रं गजानां लक्षं,
कनकरज-पात्रं स्वर्णरौप्यभाजनं सागरान्ता मेदिनीं तथा विमल-
कुलबधूनां विमलकुलजातनारीणां कीटिकन्याः कीटिसख्यजाः कन्याश्च
दद्यात् उक्तं इति शेषः, किन्तु अन्नदानं न हि न हि नैव नैव
एतैः पूर्वोक्तैः दानैः समं तुल्यं, तस्मात् प्रधानं अन्नं सर्वेभ्यः दानेभ्यः
इति शेषः । साखिनीदृष्टम् ॥ १४ ॥

कालिदासेति । कालिदासस्य कविता काव्यं, नव वयः यौवनं,
माहिषं दधि, सशर्करं शर्करायुतं पयः दुग्धम्, एनमांसं हरिषमांसं,
तथा कीमला सुकमारी अमला कान्ता च एता मम जन्मजन्मनि
प्रतिजन्मोत्थर्यः सम्भवन्तु सुकमा भवन्त्वित्यर्थः । रथोद्धतादृष्टम् ॥ १५ ॥

नाक्षराणि पठता किमपाठि ?

पाठितोऽपि किमु विस्मृत एव ? ।

इत्यमर्थिजनसंशयदीला-

खेलनां खलु चकार नकारः ॥ १६ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

शैत्यं नाम गुणस्तवैव सहजः स्वाभाविकी स्वच्छता

किं ब्रूमः शुचितां भवन्ति शुचयः स्पर्शेन यस्यापरे ।

किं चातः परमं तव स्तुतिपदं त्वं जीवनं जीविनां

त्वं चेन्नीचपथेन गच्छसि पयः । कस्त्वां निरोद्धुं क्षमः ? ॥ १७ ॥

वक्त्रालसेन उवाच ।

तापो नापगतस्तृषा न च क्लशा धीता न धूली तनी-

नाक्षराणीति । अक्षराणि वर्षमात्रा इत्यर्थः पठता जनेन किं न अपाठि ? न पठित सर्वमेव पठितमित्यर्थः । पाठितोऽपि अध्यापितोऽपि किमु कथं विस्मृत एव, नकारः इत्यमुं अर्थिजनानां संशयदीलाखेलेना खलु चकार । इन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ १६ ॥

शैत्यमिति । शैत्य शीतलत्व नाम गुणः तव सहज एव स्वाभाविक एव, स्वच्छता नैर्बल्यं तव स्वाभाविकी नैर्गर्गिकी । तव शुचितां विशुद्धता किं ब्रूमः कथयामः ? यस्त्वं तव स्पर्शेन अपरे जनाः शुचयः शुद्धाः भवन्ति । त्वं जीविना प्राणिनां जीव्यते अनेनेति जीवनम्, अतः परं तव स्तुतिपदं स्तोत्रस्थानं किञ्च ? न किमपीत्यर्थः । हे पयः ! चेत् यदि त्वं नीचपथेन गच्छसि, तदा कः जनः त्वा निरोद्धुं निवारयितुं क्षमः शक्नोति ? न कोऽपीत्यर्थः । अति-सुजनं कुमार्गगमनोद्यतं पितरं प्रति राजपुत्रस्य लक्ष्मणसेनस्य उक्तिः । अपस्तुतप्रशंसालङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १७ ॥

ताप इति । तापः सन्नापः न अपगतः विनष्टः । तथा

नं स्वच्छन्दमकारि कन्दकवलः का नाम केलीकथा ।
दूरीत्वचिप्रकरणे हन्त करिणा स्पृष्टा नवा पद्मिनी
प्रारब्धो मधुपैरकारणमहो भङ्गारकोलाहलः ॥ १८ ॥

लक्ष्मणसेन उवाच ।

परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महताम्
अतथ्यस्तथो वा हरति महिमानं जनरवः ।
तुल्योत्तीर्णस्यापि प्रकटितहताशेषतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कन्यां गतवतः ॥ १९ ॥

पिपासा न च क्षया न च क्षीया । तनोः शरीरस्य धूलो न धौता
न चालिता । कन्दकवलः पद्माना मूलमक्षयं स्वच्छन्दं यथा तथा
न अकारि न हतः । केलीकथा विहारकथा का नाम किं वक्तव्यम् ।
नैव प्रस्तुतेति शेषः । हन्त खेदे, दूरात् उत्चिप्रः करः येन तथा-
भूतेन करिणा हस्तिना पद्मिनी न वा नैव स्पृष्टा । अहो आश्चर्यं
मधुपैः अमरैः अकारणं निरर्थकं भङ्गारकोलाहलः प्रारब्धः ।
कामपि नीचजातीयां कामिनीं प्रति अचरुरागो सद्व्यतस्य राज्ञः
वल्लालसेनस्य प्रारम्भ एव व्याघाते उत्तिरियम् । अप्रस्तुतप्रशंसा-
लङ्कारः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १८ ॥

परीवाद इति । परीवादः लोकापवादः तथ्यः सत्यः वितथः
असत्यो वापि भवति, किन्तु अतथ्यः असत्यः तथ्यः सत्यो वा जन-
रवः महता जनानां महिमानं हरति नाशयति । तुल्योत्तीर्णस्यापि
तुल्याराशिसत्क्रान्तस्यापि अनुपमस्यापीति ध्वनिः । प्रकटितेन प्रकाशेन
उदयेनेति वायत् हतम् अशेषं तमः अन्धकारः अज्ञानञ्चेति ध्वनिः
येन तथाभूतस्य किन्तु कन्यां कन्याराशिं कुमारीञ्चेति ध्वनिः । गत-
वतः रवेः सूर्यस्य तादृक् तथाभूतं तुल्यस्थितस्येति भावः तेजः
प्रभावञ्चेति ध्वनिः न हि भवति । शिखरिणीवृत्तम् ॥ १९ ॥

राजीबाच ।

सुधांशोर्जातियं कथमपि कलङ्कस्य कणिका
 विधातुर्दोषोऽयं न च गुणनिधेस्तस्य किमपि ।
 स किं नात्रैः पुत्रो न किमु हरचूडार्चनमण्णि-
 नं वा हन्ति ध्वान्तं जगदुपरि किं वा न वसति ॥२०॥
 इति श्रीकविभट्टकृतः पद्यसंग्रहः समाप्तः ।

महापद्यम् ।

अस्थिवद्धिवच्चै ब शङ्खवदकवत्तया ।

राजन् ! तव दग्धो भाति पुनः सन्न्यासिदन्तवत् ॥ १ ॥

सुध शोरसि । सुधाशोऽन्द्रस्य इयं कलङ्कस्य कणिका अल्पः
 कलङ्क इत्यर्पे जाता, अथ तादृशस्य कलङ्ककरणाभिनि भाव विधातु
 दैत्य दोषः, दैगर्धानः कलङ्क न तु वास्तव इति भावः । गुण-
 निधेः अशेषगुणाकरस्य इत्यु किमपि दानजकारणमित्यर्थः न च
 अस्तीति शेषः । सः सुधाशु अत्रैः सङ्घर्षे पुत्र किं न ? अपि तु
 अत्रिपुत्र एवेत्यर्थः । हरस्य चूडाया अर्चनमणि पजनरत्नं किमु
 न ? अपि तु 'चूडा'चेनरत्नमेवेत्यर्थः । ध्वान्तं तिमिरं न वा हन्ति
 नाशयति ? हन्त्येवेत्यर्थः, किं वा जगताम् उपरि न वसति ?
 अपि तु वसत्येवेत्यर्थः । शिखरिणीएवम् ॥ २० ॥

अस्थिवदिति । हे राजन् ! तव दग्धः अस्थिवत् कश्चिदपि, तव,

कालिदास इमं श्लोकं स्वकवित्वस्य गोपकम् ।
 लिखित्वा प्रददौ पत्रं कवये शङ्कराय वै ॥ २ ॥
 पठित्वा शङ्करः श्लोकं प्रहसन् कौतुकाय तत् ।
 पत्रं करे समादाय सानन्दस्वरया तदा ॥ ३ ॥
 कालिदासेन सहितो भोजराजसभां ययौ ।
 अथ दृष्ट्वा स राजानमाशिषं प्रजगाद् ह ॥ ४ ॥

—

राजन् ! अभ्युदयोऽस्तु शङ्करकवे ! किं पत्रिकायामिदं ?
 पद्यं—कस्य ? तवैव कीर्तिरचना तत् पद्यतां—पद्यते ।
 कित्वासामरविन्दसुन्दरदृशां द्राक् चामरान्दीक्षणा-
 दुद्बेङ्गुजवल्लिकङ्कणभण्डारः क्षणं वार्यताम् ॥ ५ ॥

दधिवत्, शङ्खवत्, तथा वक्रवत् पुनः किञ्च सन्ध्यासिना दण्डवत् भासते
 राजते । अतुष्टुवृत्तम् ॥ १ ॥

कालिदास इति । कालिदासः स्वकवित्वस्य गोपकम् इमं
 श्लोकं लिखित्वा शङ्कराय कवये पत्रं प्रददौ । अतुष्टुवृत्तम् ॥२॥

पठित्वेति । तदा शङ्करः कविः श्लोकं पठित्वा प्रहसन् वज्रं
 कौतुकाय तत् पत्रं करे हस्ते समादाय स्तब्धत्वा सानन्दं सन्
 त्वरया कालिदासेन सहितः भोजराजस्य सभां ययौ । अथानन्तर
 स कविः राजानं दृष्ट्वा आशिषं प्रजगाद् प्रोवाच । युग्मम् । अतुष्टुवृ-
 त्तम् ॥ ३ ॥ ४ ॥

राजन्निति । हे राजन् । अभ्युदयः सङ्गमम् अस्तु तवेति
 शेषः, हे शङ्करकवे । पत्रिकाया किमिदम् ? राजोक्तिरियम् ।
 पद्यम् इति कवेरुक्तिः । कस्य ? पद्यमिति शेषः । राजोक्तिरियम् ।
 तवैव कीर्तिरचना इति कवेरुक्तिः । तत् तदा पद्यताम् इति

महाराज । श्रीमन् । जगति यशसा ते धवन्निते

वयःपारावारं परमपुरुषोऽयं सृजयते ।

कपर्दी कैलासं करिवरमथोऽयं कुलिशभृत्

कलानाथ राहुः कमलभवनी हसमधुना ॥ ६ ॥

नीरचीरे गृहीत्वा सकलखगपतीन् याति नालैकजन्मा

तक्रं धृत्वा कराजे सकलजलनिधीन् चक्रपाणिर्मुकुन्दः ।

सर्वानुद्धृत्य शैलान्दहति पशुपतिर्भाबनेत्रेण पश्यन्

व्याघ्रा त्वकीर्त्तिकान्ता सकलवसुमतीं भोजराज । क्षितीन्द्र । ७

राजोक्तिः । पश्यते इति शङ्करकविभाषिच्छब्द काबिदासकोक्तिः ।

किन्तु दाक् भ्रष्टति सम्प्रतमिति भावः अरावन्दुन्दरदृशा पङ्कजा-
चीणाम् आसा किहुरीणामिति शेषः चामराणाम् आन्दोलनात्
सञ्चालनात् उद्वेल्लनीना चबलीना भुजवल्लीना बाहुबताना कङ्कण-
भूषणकारः करभूषणव्यक्तध्वनिविशेषः क्षयं सत्पठनकावपर्यन्तं
वार्थता निषिध्यता येन भवता श्रूयते इति भावः । शार्ङ्गबिम्बी-
लित वृत्तम् ॥ ५ ॥

महाराजेति । हे श्रीमन् महाराज । ते तव यशसा जगति
धवन्निते श्वेतोन्नते सति अधुना अथ परमपुरुषः, नारायणः प्रथ-
पारावारं क्षीरसागरं, कपर्दीं चरुं कैलासम्, अथ कुलिशभृत् वल्की
इन्द्रः करिवरम् ऐरावतं, राहुं कलानाथं चन्द्रं, तथा कमलभवनीः
पद्मयोनिं ब्रह्मा हृषं स्ववाहनमिति भावः सृजयते अन्विच्छति, सर्वस्य
जगतः श्वेतीभूतत्वात् श्वेतवस्तूना क्षीरसागरादीना तदन्वलीनत्वेन
मार्गखसुचितमेवेति भावः । आन्निमानलङ्कारः । शिखरिणीवृत्तम् ॥ ६ ॥

नीरचीरे इति । हे क्षितीन्द्र भोजराज । तव कीर्त्तिकान्ता
कीर्त्तिदेवी सकलवसुमतीं सप्तधाः पृथिवीं व्याघ्रा व्याक्रम्य स्थिते-
त्यर्थः । तथाहि नालैकजन्मा कमलवस्तुपालजः ब्रह्मेत्यर्थः । नीरचीरे

श्रीमद्राजशिखामणे । तुलयितुं धाता त्वदीयं यशः
 कैलासञ्च निरीक्ष्य तत्र लघुतां तत्पूर्तये पर्यधात् ।
 उक्त्वाण तदुपर्युमासहचरं तन्मूर्ध्नि गङ्गाभरं
 नखाग्रै फणिपुङ्गव तदुपरि स्फारं सुधादीधितिम् ॥ ८ ॥

अपायि मुनिना पुरा पुनरपायि मर्यादया

जलदुग्धे स्तब्धत्वा सकलान् खगपतान् पक्षिण्य याति गच्छति चक्र
 पाणि सुकुन्द नारायण कराजो करकमले तक्रं धृत्वा नीत्वा सक-
 लान् जबनिधौ यातोत्पनेन सम्बन्ध । पशुपतिं हर सर्वान्
 शैलान् उद्धृत्य उतपाद्य भालनेत्रेण ललाटनेत्रेण पश्यन् चन् दहति
 भस्मीकरोति । तत्र कान्त्यां सर्वस्य जगतः श्वेतीभूतत्वात् पक्षिसु
 ह्वयं क इति विज्ञातु नीरक्षीरप्रहण नीरक्षीरसयोगे ह्वयाः नीर
 त्यक्त्वा क्षीरमेव स्तब्धत्वात् भावः, ह्वयं क्षीरसिवाश्वय इति दृष्टव्यम् ।
 जबनिधिषु श्वेतीभूतेषु क क्षीरनिधिरिति विज्ञातु तक्रप्रहण तक्र-
 लयोगे वास्तवस्य क्षीरनिधेरित्यतत्त्वसम्भवादिदिति भावः । पर्वतेषु श्वेती-
 कृतेषु तेषा भस्मीकरणेन रजतपर्वतस्य कैलासस्य ज्ञान भवति तस्य
 रजतमयत्वात् भस्मत्वाभाव इति भावः । जग्धराष्टकम् । भ्रान्ति-
 मानबह्वारः ॥ ७ ॥

श्रीमदिति । हे श्रीसन् राजशिखामणे ! धाता विधाता
 त्वदीयं यशः कीर्तिं तुलयितुं कैलास तत्र लघुता तत्र यशस्तालने
 क्षमासख्यंञ्च निरीक्ष्य विविच्येत्यर्थः । तस्य कैलासस्य पूर्वये प्रस्थाप्य
 तदुपरि तस्य कैलासस्य उपरि उक्त्वाण वृष तदुपरि उभावह्वर
 हर तस्य मूर्ध्नि शिरसि मङ्गाभर गङ्गाप्रवाह तस्याग्रे फणिपुङ्गव
 नागराज तदुपरि तस्य हरस्य उपरि शिरसीत्यर्थः स्फारं शिखरं
 सुधादीधिति पण्डुं पर्यधात् सनर्पयत् अस्यापवादित्यर्थः । शार्दूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ८ ॥

अपायीति । हे यक्षुधापते ! पृथिवीपाल ! तव यशोऽम्बुधिः

अतारि कपिना पुरा पुनरदाहि लङ्कारिणा ।

अमन्वि मुरवैरिणा पुनरवन्धि लङ्कारिणा

क नाम वसुधापते । तव यशोऽम्बुधिः क्वाम्बुधिः ॥२॥

स्वस्ति श्रीभोजराज त्रिभुवनविजयी धार्मिकः सत्यवादी

पित्वा ते मे गृहीता नवनवतियुता रत्नकोटिर्मदीया ।

तां त्वं मे देहि शीघ्रं सकलबुधजनैर्ज्ञायते सत्यमेतत्

नो वा जानन्ति केचिन्नवकृतमिति चेद् देहि खच्चं ततो मे १०

कीर्त्तिषस्रद्रः क नाम अम्बुधिः सस्रद्रश्च क ? नानबोः सार्वं
युज्यते इति भावः । तथाहि सस्रद्रः पुरा पूर्वं हनिना अगस्त्वेन
अपायि पीतः गण्डूषेति शेषः । अयन्तु तव यशोऽम्बुधिस्तथा
नेति भावः । मर्यादया सीमया पुनः अनायि परिमितः । अयन्तु
यशोऽम्बुधिर्न परिमीयते इति भावः । पुरा पूर्वम् अरिणा शत्रुणा
कपिना अतारि तीर्थं, लङ्का पुनः अदाहि भस्मीकृतैर्त्थैः । नायं
केनापि तीर्थं इति भावः । सुरवैरिणा नारायणेन अमन्वि मथितः ।
अयन्तु यशोऽम्बुधिः न केनापि मथित इति भावः । लङ्कारिणा
रामेण पुनः अवन्धि बद्धः । अयन्तु यशोऽम्बुधिः न तथेति भावः ।
विषमालङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विरूपयोः सङ्घटना या च तद्विषम
मतमिति । पृथ्वीपुत्रम् ॥ ६ ॥

स्वस्तीति । स्वस्ति शुभमस्तु, हे श्रीभोजराज । त्वं त्रिभुवन-
विजयी धार्मिकः सत्यवादी च । ते तव पित्वा मे मम सकाशादिति
शेषः सदोया नवनवतियुता रत्नानां कोटिः गृहीता, त्वं तां रत्न-
कोटिं मे मम शीघ्रं देहि । त्वर्णमिति पाठान्तरम् । सकलबुधजनैः
सर्वैः विद्वद्भिः तव सभासद्वैरिति शेषः ज्ञायते, एतत् सदुक्तं सत्यम् ।
वा यदि वा केचित् नो जानन्ति, तदा नवकृतमेतत् पद्यमिति चेत्
ततः तदा मे मद्य खच्च खच्चसख्यकसुद्रा देहि । भोजराजस्य त्वय-

मा गाः प्रत्युपकारकातरधिया वैमुख्यमाकर्णय
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप । सुधासिक्तानि सूक्तानि मे ।
 वर्यन्ते कति नम नार्णवनदीभूगोलविन्ध्याटवी
 भञ्जामारुतचन्द्रमप्रभृतयस्तेभ्यः किमाप्तं मया ॥ ११ ॥

इति श्रीमहाकविकालिदासकृतं महापद्यष्टकं
 समाप्तम् ।

सभासदः पण्डिता आसन्, तेषु एकः श्रुतिधरः, द्वितीयः द्विश्रुतिधरः
 तृतीयः त्रिश्रुतिधरः । राजा स्वयं चतुःश्रुतिधरः आसीत् । स
 राजा प्रतिज्ञातवान् यः कश्चित् नूतन पद्य मे आवयति तस्मै अहं
 लक्ष्यद्रां दास्यामीति । ततश्च यः कश्चन कविः तत्सकाशे नूतनं
 श्लोक रचयित्वा आवयति, तं राजचतुर्थाः सभासदः कविस्तुष्ट्यात् श्रुत्वैव
 क्रमेण तं श्लोक पठन्ति, पुरातनमिति हसन्ति च । ततश्च कालि-
 दासेन कौशलं कृत्वा पद्यमिदं तत्सकाशे पठितमिति क्विदन्ती-
 श्रूयते । स्रग्धरावृत्तम् ॥ १० ॥

मा गा इति । हे भोजराज इत्यध्याय्यं, प्रत्युपकारे कातरा
 जिमृडा धीः मतिः तथा वैमुख्यं पराङ्मुखत्वं मा गा न गच्छ, प्रत्यु-
 पकारकरणे अविच्छावशात् मां प्रति विमुखो न भवेति भावः । हे
 श्रीकर्णाटवसुन्धराधिप । सुधासिक्तानि मे मम सूक्तानि शोभनानि
 वचनानि आकर्णय शृणु । कति नाम वर्णवाः सद्युद्राः नद्यः
 भूगोल विन्ध्याटवी विन्ध्यपर्वतकाननं भञ्जामारुताः चन्द्रम प्रभृतयः
 न वर्यन्ते ? अपि तु सर्वे एव वर्यन्ते । तेभ्यः वर्णितेभ्यः मया कि
 आप्तं लब्धं न किमपीत्यर्थः । मया तव कीर्तिवर्णना कनेति न
 पुरस्कारमर्थये अपि तु मदुक्तं श्रोतव्यमेवेति भावः । शादूल-
 विक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

सुकुन्दमाला ।

वन्दे सुकुन्दमरविन्ददलायताक्षं
 कुन्देन्दुशङ्खदशनं शिशुगोपवेशम् ।
 इन्द्रादिदेवगणवन्दितपादपीठं
 हृन्दावनालयमहं वसुदेवसूनुम् ॥ १ ॥
 श्रीवल्लभेति वरदेति दयापरिति
 भक्तिप्रियेति भवबुष्टनकोविदेति ।
 नाथेति नागशयनेति जगन्निवासे-
 त्यालापिनं प्रतिदिनं कुरु मां सुकुन्द ! ॥ २ ॥

वन्दे इति । अहम् अरविन्ददलायताक्षं पद्मपत्रायविशाल-
 लोचन कुन्दवत् इन्दुवत् शङ्खवच्च दशनां दन्वा यस्य तथोक्तं शिशु-
 गोपवेश गोपबालकवेशम् इन्द्रादिदेवगणैः वन्दितं पादपीठं यस्य
 तथाभूतं हृन्दावनालयं हृन्दावनवासिनं वसुदेवसूनुं वासुदेव सुकुन्द
 वन्दे प्रणमामि । वसन्तत्रिबकं वृत्तम् ॥ १ ॥

श्रीवल्लभेति । हे सुकुन्द । त्वं मां श्रीवल्लभं रमाकालं
 इति, वरदं अमीष्टप्रदं इति, दयापरं दयालय इति, मङ्गलप्रियं इति,
 भवस्य संसारस्य बुष्टने विमोचने कोविदं कुशलं इति, नाथं स्नायिन्
 इति, नागशयनं अनन्तशायिन् इति, तथा जगन्निवासं जगदाधारं
 इति प्रतिदिनम् आलापिनं कीर्तनकं कुरु । वसन्तत्रिबकं वृत्तम् ॥=॥

जयति । अयं देवकीनन्दनः देवः जयतु जयतु सर्वोत्कर्षेण
 वक्षेतामित्यर्थः । वृष्णिप्रथमदीपः यदुपशोऽन्ववकरः कथम् जयतु जयतु ।
 शेषश्यामलं शेषवत् श्यामवर्णः कोमलम् अङ्गं यस्य तथाभूतः ।

जयतु जयतु देवो देवकीनन्दनोऽयं
 जयतु जयतु कृष्णो वृष्णिवंशप्रदीपः ।
 जयतु जयतु मेघश्यामलः कीमलाङ्गी
 जयतु जयतु पृथ्वीभारनाशी मुकुन्दः ॥ ३ ॥
 मुकुन्द ! मूर्ध्ना प्रणिपत्य याचे
 भवन्तमेकान्तमियन्तमर्थम् ।
 अविस्मृतिस्त्वच्चरणारविन्दे
 भवे भवे मेऽसु तव प्रसादात् ॥ ४ ॥
 श्रीगोविन्दपदान्भोजमधुनी महदङ्गुतम् ।
 यत्पायिनो न मुञ्चन्ति मुञ्चन्ति यदपायिनः ॥ ५ ॥
 नाहं वन्दे तव चरणयोर्द्वन्द्वमद्वन्द्वहेतोः
 कुम्भीपाकं गुरुमपि हरे ! नारकं नापनेतुम् ।

अन्यत् सुगमम् । पृथ्वीभारनाशी भूभारहरणार्थमवतीर्थं इति
 भावः । अन्यत् सुगमम् । मात्स्निगीष्टम् ॥ ३ ॥

सुकुन्देति । हे सुकुन्द ! भवन्त मूर्ध्ना शिरसा प्रणिपत्य इयन्तस्व
 एतावन्तस्व अर्थम् एकान्तं नितरां याचे प्रार्थये । किमित्याह अवि-
 स्मृतिरिति, तव प्रसादात् भवे भवे प्रतिजन्म इत्यर्थं मे मम तव
 चरणारविन्दे अविस्मृतिः स्मृतिरित्यर्थः असु भवतु । उपेन्द्रवज्रा-
 ट्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । श्रीगोविन्दस्य पदान्भोजे यत् मधु तस्य महत् अद्भुतं
 सामर्थ्यं मात शेष, यत्पायिनः यस्य मधुनः पायिनः पानकर्तारः न
 मुञ्चन्ति । त्यजन्ति तत् मञ्चित शेष, यदपायिनः यस्य पानाकारिणः
 मुञ्चन्ति त्यजन्ति तत् पातुं नेच्छन्तीति भावः । अलुष्टुष्टम् ॥ ५ ॥

नाहमिति । हे हरे । अहम् अद्वन्द्वहेतोः द्वन्द्वं शीतोष्णादि-

रम्या रामा सृष्टतनुस्रता नन्दने नापि रन्तुं
 भावे भावे हृदयभवने भावयेऽहं भवन्तम् ॥ ६ ॥
 नास्या धर्मे न वसु-निचये नैव कामोपभोगे
 यद्ग्राह्यं तद्भवतु भगवन् ! पूर्वकर्मानुरूपम् ।
 एतत् प्रार्थ्यं मम बहुमतं जन्मजन्मान्तरेऽपि
 त्वत्पादाश्वोरुहयुगगता निश्चला भक्तिरस्तु ॥ ७ ॥

दिवि वा भुवि वा ममास्तु वासी
 नरक्ये वा नरकान्तक ! प्रकामम् ।
 अवधीरितशरदारविन्दौ
 चरन्ती ते मरुतेऽपि चिन्तयामि ॥ ८ ॥

दुःखसहिष्णुता तत्परिव्यापकेतोः सक्लिष्टेतिरिति भावः न, कुम्भी-
 भाकं गुरुं महान्तमपि नरकस्य अपनेतु न, नन्दने देवोद्याने सृष्ट-
 तनुस्रताः कोमलाङ्गीः रम्याः मनोज्ञारिणीः रामाः कान्ताः रन्तुं
 नापि, तव चरणयोर्द्वन्द्वं पटयुगल वन्दे, अहं भावे भावे जन्मनि
 जन्मनि हृदयभवने भवन्तं भावने चिन्तये । प्रतिजन्मे भवत्स्मरण-
 कामनया भवन्तं वन्दे इति भावः । सन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ६ ॥

नास्येति । हे भगवन् ! धर्मे वेदादिविधौ न, वसुनिचये धन-
 सञ्चये न, कामोपभोगे विषयसम्भोगे नैव, आस्या यत्रः ममेति
 शेषः, पूर्वकर्मानुरूपं प्राक्तनकर्माधीनं यत् भाव्यं भवितव्यं तत्
 भवतु । एतत् मम बहुमतं प्रार्थ्यं भिक्षुशीघ्रं यत् जन्मजन्मान्तरे-
 ऽपि तव पादाश्वोरुहयुगगता निश्चला भक्तिः अस्तु मे इति शेषः ।
 सन्दाक्रान्ताद्यत्तम् ॥ ७ ॥

दिवीति । हे नरकान्तक ! नरकरिपो ! दिवि वा स्वर्गे वा, भुवि
 वा पृथिव्यां वा, नरके वा, मम प्रकामं सत्यं वाचोऽस्तु, किन्तु मर-
 तेऽपि सत्युकाद्येऽपि अवधीरितस्य स्वप्नानं निर्जिबमित्यर्थः शरदं

सरसिजनयने सशङ्खचक्रे
 मुरभिदि मा विरमेह चिन्न । रन्तुम् ।
 सुखतरमपरं न जातु खाने
 हरिचरखरणासृतेन तुल्यम् ॥ ८ ॥

मा भैर्मन्द मनो विचिन्त्य बहुधा यामीच्चिरं यातना
 नैवामी ब्रह्मवन्नि पापरिपवः स्वामी ननु श्रीधरः ।
 आत्मस्य व्यपनीय भक्तिसुखभं ध्यायस्व नारायणं
 लोकस्य व्यस्यमापनोत्करणे दासस्य किं न क्षमः ? ॥१०॥
 भवजलधिगतानां हृद्यवाताहतानां
 सुत-दुर्हिह-कलत्रताणभारावृत्तानाम् ।

शरत्काञ्चीनम् अरविन्द अमल यास्या तद्यामूर्तो तै तव शरच्चौ
 चिन्तयामि ॥ ८ ॥

सरसिजनि । हे चित्त । सरसिजनयने पद्मनेत्रे वशङ्खचक्रे
 शङ्खचक्रधारिण्य इह अस्मिन् मुरभिदि कण्ठे रन्तु विभक्तुं मा
 विरम विरतं मा भव । हरिचरखरणासृतेन अस्मत् त्वेव तुल्यस्य
 अपरं सुखतरम अत्यन्तसुख जातु कटावत न जाने ॥ ८ ॥

सैति । हे मन्द मूढ जन ! चित्त बहुधा विविधाः यामी-
 वसवस्वस्मिन्नी यातनाः विचिन्त्य मा भैः नय मा - ह । अती
 मापारपनं यापयन्तः शूलयः नैव प्रभक्ति नैव दा जा दातुं
 लक्षणां समाप्तः । ननु येन आभर - श्या स्वामी प्रसु - क्त तवेति
 शेषः । तस्मै त वाहयं व्यस्यत्य दासस्य रतिभ्यां नारायणं
 ध्यायस्व चिन्तय । ए न र - पय दासस्य लोकस्य दासस्य व्यसनं
 विपद् त्वं अदभोदः वि वारण्य त । अरण्ये किं न क्षमः न शक्तः ?
 अपिद्य शत ए त्व - । शार्दूलान्तरात् इत्यम् ॥ १० ॥

भवेति । निष्पुत्रेव प्राप्तः कलत्रा विविधैः एकः कौवलयः भव-

विषमविषयतोये मञ्जतामङ्गवानां
भवति शरणमेको विष्णुपीतो नराणाम् ॥ ११ ॥

रजसि निपतितानां मोहजालाहतानां
जननमरणदोलादुर्गससर्गकाणाम् ।

शरणमशरणानामेक एवातुराणां

कुशलपथनियुक्तवक्रपाणिर्नराणाम् ॥ १२ ॥

अपराधसहस्रसङ्कुलं पतितं भीमभवाश्वीदरे ।

अनति शरणगतं हरे ! कृपया केवलमात्मसात् कुरु ॥ १३ ॥

जबधिगताना संसाररूपसागरपतिताना इन्द्र शीतोष्णादिदुःखमेव
वात वायुं द्वेन आहताना बाडितानां सुताना शुभाया इन्द्रिनृणां
कन्यानां कलत्राणां पत्नीनां त्राणं रजसमेव भारः तेन आहतानां
व्यावृत्ताना विषमः दुरतिक्रम इति यावत् विषय स्रक्चन्दनवनिता-
दिरूप एव तोयं जल तस्मिन् मञ्जता विचरताम् अङ्गवानां पार-
मसनात्मसात्त्वमिति यावत् नराणां शरणम् आश्रयः भवति ।
रूपकमङ्गहार । सावित्रीवृत्तम् ॥ ११ ॥

रजसीति । कुशलपथे सङ्गलभार्गे नियुक्तः एक एव वक्रपाणिः
कृष्णः रजसि रजोगुणव्यापारे रागद्वेषादिक्रये निपतितानां मोह-
जालेन अज्ञाननिश्चयेन आहतानां जननमरणमेव दोला सेव दुर्गं
दुःखाकरस्थानं तस्मिन् ससर्गं येषां तथोक्तानां, स्वार्थं कप्रत्ययः ।
अशरणाना निराश्रयाणां आश्रयाणां क्लिष्टानां नराणां शरणम्
आश्रयः । रूपकमङ्गहारः । सावित्रीवृत्तम् ॥ १२ ॥

अपराधेति । हे हरे ! अपराधसहस्रेण सङ्कुलं व्याप्तमिति
भावः भीमः भयङ्करः भवः संसार एव अर्थवः बहुद्रुः तस्योदरे
अभ्यन्तरे पतितम् अगतिं निराश्रयं शरणगतं जनमिति शेषः कृपया
अनुकम्पया केवलम् आत्मसात् कुरु आधीनं जनित्रयः ॥ १३ ॥

मा मे स्त्रीत्वं मा च मे स्यात् कुभावी
 मा मूर्खत्वं मा कुदेशेषु जन्म ।
 मिथ्यादृष्टिर्मा च मे स्यात् कदाचित्
 जाती जाती विष्णुभक्तो भवेयम् ॥ १४ ॥

कायेन वाचा मनसेन्द्रियैश्च
 बुद्ध्यात्मना वानुसृतिप्रमादात् ।
 करोमि यद्यत् सकलं परस्मै
 नारायणायैव समर्पयामि ॥ १५ ॥

यत् कृतं यत् करिष्यामि तत् सर्वं न मया कृतम् ।
 त्वया कृतन्तु फलभुक् त्वमेव मधुसूदन ! ॥ १६ ॥

मेति । मे मन स्त्रीत्वं नारीत्वं मा, मे मन कुभावः कुत्सित-
 भावश्च मा, तथा मूर्खत्वम् अज्ञत्वं मा, कुदेशेषु जन्म मा स्यात्
 न भवत्वित्यर्थः । तथा कदाचित् मे मन मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकता च
 मा स्यात् न भवत्, मिथ्यादृष्टिर्नास्तिकतेत्यस्यः । जातौ जातौ
 जन्मनि जन्मनि अहं विष्णुभक्तः भवेयम् । शास्त्रनीहृतम् ॥ १४ ॥

कायेनेति । कायेन शरीरेण वाचा मनसा इन्द्रियैः चक्षुरादि-
 भिर्य बुद्ध्या आत्मना वा अनुसृतिः अनुसरणम् अन्यकृतकार्यं स्वातु-
 करणमिति भावः, प्रमादः अनवधानता च तद्वशात् यत् यत् करोमि,
 तत् सकलं परस्मै परमात्मने नारायणायैव समर्पयामि । उप-
 जातिवृत्तम् ॥ १५ ॥

यदिति । हे मधुसूदन ! यत् कृतं अवेति शेषः, यच्च करि-
 ष्यामि, तत् सर्वं मया न कृतं, त्वया कृतन्तु कृतमेव, तथाचोक्तं,
 जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः । त्वया
 हृषीकेश हृदि स्थितेन यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमीति । अतः
 त्वमेव फलभुक् पापपुण्यफलयोर्भोक्तव्यः । अनुसृष्टवृत्तम् ॥ १६ ॥

भवत्तलधिमगाधं दुस्तर निन्दरेयं
 कथमहमिति चेतो मास्य माः कातरत्वम् ।
 खरसिजदृशि देवे तावकी भक्तिरिका
 नरकभिदि निषन्धा तारयिष्यत्यवग्रम् ॥ १७ ॥
 तृष्णातीये मदनपवतोद्भूतमोहोर्दिमाले
 दारावर्त्ते नयनसहजग्राहशङ्काकुली च ।
 लमागच्छे महति जलधीं गजतां नस्तिधामन् ।
 एतच्छीजे वरद । भयतो भक्तिर्भावे प्रकीद ॥ १८ ॥
 पृथ्वीशुरगुः पयसि काशवा फल्गुः स्रुखिङ्गो लवुः

भवति । ज्ञे चेत । कथम् अथवा । त एतन्नक्षत्रेषु या-
 एव दुस्तरम् अपार भवजन्तु नरकस्यगताः । स्तरेयम् इति चेतो
 कातरत्वं साज्जगत् व्याप्तं यत्नेन । खरसिजदृशि कसलनयने
 नरकभिदि नरकान्तके देवे तारयिष्ये इति भावः । निषन्धा स्थिता
 एका अद्वितीया तावकी त्वदीया भाक्ता. अस्या तारयति उद्वरि-
 व्यति त्वास्ति शेषः । सावित्रीपुत्रम् ॥ १७ ॥

तृष्णाति । ज्ञे विधानम् । त्रिजिह्व । ज्ञे वरद । तृष्णा
 वासना तोव जब वल्ल तयात्वे कहरं जगत्तम मयम् । ते । उद्भूता
 उत्थापिता मोहा एव कर्त्तव्यताः । तद्वत्तज्जवः पण्डित तादृशे,
 दाराः कबलाश्रि आन्ताः । प्रत्ये यत्न तद्वत्तुने कसनः यत्न एव
 लजनः स्वभावजान् । याद्व उद्भृजगुदेदः तगान् वा न । भय
 तथा व्याकुले सवागच्छे सवागच्छे ननुति ज । यौ भयना विप-
 तना न । कथ्याक भयन दः श्यतो नरकान्ते भक्तिर्भावे प्रकीद
 प्रसङ्गो भव । न तुष्णातीये इति भावः । एतच्छीजे वरद इति भावः ।
 अथ । सन्त क्रान्ताः ।

पृथ्वीति यत्नः । तद्वत्तुने । तद्वत्तुने । तद्वत्तुने । तद्वत्तुने ।

तेजो निःश्वसनं मरुत्तनुतरं रन्ध्रं सुसूक्ष्मं नभः ।
 क्षुद्रा रुद्रपितामहप्रभृतयः क्रीटाः समस्ताः सुरा
 दृष्टे यत्र स तारको विजयते श्रीपादधूलीक्षणः ॥ १९ ॥
 आम्नायाभ्यसनान्यरख्यरुदितं कच्छत्रतान्यन्वहं
 भेदच्छेदपदानि पूर्त्तविधयः सर्वं हृतं भस्मनि ।
 तीर्थानामवगाहनानि च गजस्नानं विना सत्पद-
 हन्दाभोरुहसंस्तुति विजयते देवः स नारायणः ॥ २० ॥

अत्यल्पः अतिबधुरित्यर्थः पयाधि जलानि कश्चिन्नाः अतिबधुः
 इत्यर्थः तेजः ज्योतिः फल्गुः अक्षरः स्फुटिङ्गः कच यत्र तादृशम्
 अत्रएव बधुः तच्छनित्यर्थः । मरुत् वायु नि श्वसन नि श्वासनात्
 अतितुच्छमित्यर्थः । नभः आकाशं तनुतरं सुदूतरं अत्यन्तं
 छिद्रम् अर्काञ्चदिति भावः पञ्च महाभूतानि अस्मिन् प्राणानि सर्वे-
 निष्कर्षः । रुद्रपितामहप्रभृतयः शिवविरिञ्चिप्रभृतयः गणनाः क्षुद्राः
 देवाः क्षुद्राः क्रीटाः क्रीडतल्या इति यावत् प्रतीयन्ते इति शेषः
 सः तारकः संसारतरणकारी श्रीपादधूलीक्षणः भगवत्पुत्रोऽसुविन्दुः
 विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम् ॥ १९ ॥

आम्नायेति । अस्मिन् पदहन्वमेव अम्भोरुहं पद्मं तत्र संस्तुतिं
 सस्यक् स्तवनं विना आम्नायस्य वेदस्य अभ्यसनानि पुनः पुनरनुशील-
 नानि अरख्यरुदितं वनेषु रोदनं निष्कलानीति भावः । अन्वहं
 सततं कच्छत्रानि क्लेशसाध्यानि चान्द्रायणादीनि भेदया छेदपदानि
 क्षयस्थानानि केवलं शरीरक्षयकराणीति यावत् । पूर्त्तं खातादि-
 कर्म, पूर्त्तं खातादिकर्मणोत्पन्नः । तस्य विधयः अलुठानानि भस्मनि
 हृतं सत्त्वं निष्कलानीति भावः । तीर्थानां पुण्यक्षेत्राणामवगाहन-
 नानि च गजस्नानं इतिस्नानं अबलेलिमात्मिति भावः, स देवः
 नारायणः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते । शार्दूलविक्रीडितं दृष्टम्

आनन्द गोविन्द मुकुन्द राम

नारायणान्त निरामयेति ।

वक्तुं समर्थोऽपि न वक्ति कश्चिद्

अहो जनानां व्यसनानि मोक्षे ॥ २१ ॥

क्षीरसागरतरङ्गशीकरासारतारकितचारुमूर्तये ।

भोगिभोगशयनीयशायिने माधवाय मधुविहिषे नमः ॥२२॥

इति श्रीकुलशेखरेण राज्ञा विरचिता

मुकुन्दमाला समाप्ता ।

नानन्देति । आनन्देत्यादि सम्बोधनम् । इति वक्तुं
समर्थोऽपि कश्चिन् न वक्ति नोक्तुमिति । अहो व्यसनां खेदस्तत्रकं
वा, जनानां मोक्षे असमर्थो इति याह व्यसनानि प्रतिबन्धाः ।
आनन्दादिनामोच्चारणे कृते एव भवसक्तिर्भवति, किन्तु लोकस्य दौर्भा-
ग्यात् सुखे तन्नाम नायातीति भावः । उपजातिवृत्तम् ॥ २१ ॥

क्षीरेति । क्षीरसागरस्य तरङ्गशीकराणां जर्भकानामित्यर्थः
आसारैः धारासम्पत्तौ, धारासम्पत्तौ चानार इत्यन्तरः । तारकित
तारकाकोर्षेति भावः अतएव चारुमोहादिषु मूर्त्तयस्य तथाभूताय
भोगिनः नागराजस्य भोग शरीरमेव शयनीयं शय्या तत्र श्येते इति
तथोक्ताय मधुविहिषे मधुसूदनाय माधवाय लक्ष्मीकान्ताय नमः ।
रथोद्धतावृत्तम् ॥ २२ ॥

व्रजविहारः ।

गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां
स्फोताकाङ्क्षामक्षिरोन्नखमालाम् ।
निश्चाञ्चल्यामात्मवक्त्रारविन्दे
कुर्वन्नव्याहेवकीनन्दनो वः ॥ १ ॥

सुपर्णस्पर्णाद्री रचितमणिशृङ्गो जलधिजा
सुखाभोजे शृङ्गी निगमविलसत्यञ्जरशुकः ।
त्रिलोकीकस्तुरोतिलककमनीयो व्रजवधू-
विहारी श्रीलक्ष्मी दिशतु भवता शर्म सततम् ॥ २ ॥

गायन्तीनां गायन्तीनां गोपसीमन्तिनीनां गोपिकाणां
स्फोता प्रवृद्धा आकाङ्क्षा कल्पदर्शनेच्छे त भावः यस्या तादृशाश्च
अक्षिरोन्नखमालां नेत्रअक्षरराजिन् अत्मनः अस्त्र तल्लोः सुखमेव
अरविन्दं पद्मं तजिन् निश्चाञ्चल्या निश्चल्यते । निश्चलानिश्चल्यः कुर्वन्
देवकीनन्दनः वः युष्मान् अज्यात् रक्षत । शशिनीशतम् ॥ १ ॥

सुपर्णेति । सुपर्णः मरुह एव स्वर्णादिः सुमेरुः । अत्र रचित
निर्मितः मणिशृङ्गः रत्नमयशृङ्गः पुस्तकमोः । मणिशृङ्गोऽप्यात्
लोहव्यम् । जलधिजाया कनकाया सुखमेव । अत्रोक्तं पद्मं तत्र
शृङ्ग अक्षरः, निगमो वेत् एव विलसन् रत्नान् । शोभायुक्त इति
यावत् वः मञ्जरः तस्य गुणः तदाख्यपत्ति श्रेयः त्विच्छेय्या दिजगती-
रूपकाश्रित्याः कस्तुरोतिलकः कृमता तदावतं मिश्रितम् । अतएव
कमनीयः स्मृत्कथीयः व्रजवधू भर्तृजातीयः । मिश्रणीति तद्योक्तः
श्रीलक्ष्मीः भवता सततं निरन्तरं शर्म सुखं, प्रदीयात्सुखानि चेत्यक्षरः ।
दिशतु ददातु । रूपकसङ्ग्रहः । शिखरिणीशतम् ॥ २ ॥

कस्व' बाल ? बलानुजस्वमिह किं ? मन्मन्दिराशङ्कया
बुद्धं तत् नवनीतकुम्भविवरे हस्तं कथं न्यस्यसि ? ।

कर्त्तुं तत्र पिपीलिकापनयनं सुप्ताः किमुद्बोधिताः ?

बाला वत्सगतिं विवेक्तुमिति संजल्पन् हरिः पातु वः ॥ ३ ॥

जीर्णा तरिः सरिदतीवगभीरनीरा

बाला वत्सं सकलमित्यमनर्थहेतुः ।

निस्तारवीजमिदमेव कशोदरीणां

यन्माधवस्त्वमसि सम्प्रति कर्णधारः ॥ ४ ॥

क इति । हे बाब ! शिशो । कस्वम् ? इति प्रश्नः । बलस्य
बलभद्रस्य अतुल्यः कृष्णः अहमिति शेषः, इत्युत्तरम् । त्वस्य इह
अस्मिन् मूढे इति शेषः किं किमर्थम् आगत इति शेषः, इति प्रश्नः ।
नम मन्दिरस्य मूढस्य आशङ्कया बोधेन, मदीय मूढमेव इति अमे-
येति यावत्, उत्तरमिदम् । बुद्धं ज्ञात तत्, नवनीतस्य वः कुम्भः
तस्य विवरे अभ्यन्तरे कथं हस्तं न्यस्यसि अपर्ययसि ? इति प्रश्नः ।
तत्र कुम्भमध्ये इति भावः पिपीलिकानां नवनीतबालबया गच्छन्ती-
नामिति भावः अपनयनं निराकरणं कर्तुं हस्तं न्यस्यामीति शेषः,
उत्तरमिदम् । सुप्ता निद्रिताः बालाः शिशवः श्रीदासादय इति
भावः किं कथं उद्बोधिताः जागरित्वा उत्पापिता इत्यर्थः,
इति प्रश्नः । वत्सना बोधिशून्या मतिं विवेक्तुं कुल्ल ते गता
इति ज्ञातमित्यर्थः, उत्तरमिदम् । इतीत्यं संजल्पन् सकथयन्
हरिः वः युष्मान् पातु रक्षतु । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ३ ॥

जीर्णेति । हे माधव । तरिः नौका जीर्णां क्षीणेत्यर्थः,
सरित् नदी यस्यनेत्यर्थः अतीव नभोरं नीरं जलं यस्याः तादृशी,
वयं बाबा नवयौवना इति भावः, इत्यं सकलं सर्वम् अनर्थहेतुः
विपत्कारणम् । इदमेव कशोदरीणाम् अस्त्राकमिति शेषः निस्तार-

श्रीश्रीकृष्णो जयति जमतां जन्मदाता च पाता
 हृतां चान्ते हरति भजतां यश्च संसारभीतिम् ।
 राधानाथः सजलजलदश्यामलः पीतवासा
 हृन्दारख्ये विहरति सदा सच्चिदानन्दरूपः ॥ ५ ॥
 ज्योतीरूपं परमपुरुषं निर्गुणं नित्यमेकं
 नित्यानन्दं निखिलजगतामीश्वरं विश्वबीजम् ।
 गोलोकेशं द्विभुजसुरलीधारिणं राधिकेशं
 वन्दे हृन्दारकहरिहरब्रह्मवन्द्यांघ्रिपद्मम् ॥ ६ ॥

बीजम् उद्धारकारणं यत् त्वं सस्यति कर्णधारः नाविकः अवि ।
 त्वया नाविकेनास्माभिरवश्यमेव तरणोद्यमिति भावः । यसन्ततिबकं
 वृत्तम् ॥ ४ ॥

श्रीति । जगता जन्मदाता सृष्टा पाता चालयिता च अन्ते
 हृतां च यः भजता वैवमानानां संसारभीतिं भवभयं हरति वाश-
 यति, यश्च सजलजलदश्यामलः पीतवासाः पीताम्बरः सच्चिदानन्दरूपः
 परब्रह्मरूप इत्यर्थः हृन्दारख्ये राधानाथः राधासङ्घरः सन्
 सदा विहरति च श्रीश्रीकृष्णः जयति सर्वोत्कर्षेण वसन्ते । सन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ५ ॥

ज्योतीरूपमिति । ज्योतीरूपं तेजःस्वरूपं परमपुरुषं परमा-
 त्मानं निर्गुणं गुणातीतं नित्यं चिरन्तनम् एकम् अद्वितीयं नित्या-
 नन्दं सुखमयं निखिलजगताम् ईश्वरं प्रभुं विश्वस्य जगतः बीज
 मूलकारणं गोलोकेशं गोलोकपतिं द्वाभ्यां भुजाभ्यां सुरलीधारिण्य
 वेशुधरं हृन्दारकै देवै हरिहरब्रह्मभिश्च वन्द्यम् अङ्घ्रिपद्मं चरण-
 कमलं यश्च तथाभूतं राधिकेशं राधाकान्तं वन्दे प्रथममिति । सन्दा-
 क्रान्तावृत्तम् ॥ ६ ॥

येषां श्रीमद्भयोदासुतपदकमले

नास्ति भक्तिनराणां

येषामाभीरकन्याप्रियगुणकथने

नानुरक्ता रसज्ञा ।

येषां श्रीकृष्णलीतालजितगुणकथा-

ज्ञादरौ नैव कर्षी

धिक् तान् भिक् तान् धिगीतान् कथयति निवृत्तं

कीर्त्तनस्थो बृहद्भूः । ७ ॥

केचिद् वदन्ति धनहीनजनो जघन्यः

केचिद् वदन्ति गुणहीनजनो जघन्यः ।

व्यासो वदत्यखिलवेदविशेषविज्ञो

नारायणस्मरन्धीनजनो जघन्यः ॥ ८ ॥

ब्रह्मभक्ति । श्रीमान् यशोदासुतः कथः तस्य पदकमले येषां
नराणां भक्तिः नास्ति, येषां रसज्ञा रचना आभीरकन्यानां गोप्यता
प्रियस्य कृष्णस्य गुणकथने वरितकीर्त्तने न अनुरक्ता नादुरागिणी,
येषां कर्षी श्रीकृष्णस्य लीलाखलिनात् विहायैवाधुरीणा इत्यनयायं
न सादरौ न सादरवन्तौ, ताद् भक्तिरहितानि तं भावः धिक्, तान्
अनुरक्तरसनाशित्ति भावः भिक्, एतान् कनादरवर्षाविति भावः
धिक्, इत्थं कीर्त्तनस्थः जगन्धामज्जर्त्तने स्थितः बृहद्भूः वाद्यनेद-
नितरां कथयति स्मरन्वेण व्यञ्जयतीति भावः । अन्वराष्टम् ॥ ७ ॥

केचिदिति । केचिद् जनाः धनहीनजनो जघन्यः शीघ्र इति
वदन्ति, केचिद् जनाः गुणहीनजनो जघन्य इति वदन्ति । अखिल-
वेदानां सर्ववेदानां विशेषविज्ञः व्यासः नारायणस्य स्मरन्धीनजनः
जघन्य इति वदति । वदन्तश्चिह्नक उत्तम् ॥ ८ ॥

वृन्दावने वृक्षलताप्रतानै-
 वृन्दावनेष्वस्य विहारहेतोः ।
 पुरा विधात्रा रचितान् सुकुञ्जान्
 जगाम कृष्णः सह राधया सह ॥ ९
 नवीनमैषोपमनीलदेहः
 सुपीतपट्टास्वरयुग्मधारी ।
 स्मिताननः कुण्डलवान् किरीटी
 वंशीधरो मालतिमाल्यधारी ॥ १० ॥
 नवीननीलाम्बुदकान्तिमद्गुः
 सस्मेरवक्त्रास्त्रुजवेषुवादनः ।
 अनैकरत्नाभरणैर्विभूषितः
 स सुन्दराङ्गो महसा महोज्ज्वलः ॥ ११ ॥

वृन्दावन इति । स कृष्णः । राधया सह वृन्दावने वृन्दावनेष्वस्य
 कृष्णस्य विहारहेतोः विहारार्थं पुरा पूर्वं विधात्रा ब्रह्मणा वृक्षलतानां
 प्रतानैः प्रपञ्चैः रचितान् निर्मितान् सुकुञ्जान् शोभनान् कुञ्जान्
 लतादिपिहितमण्डपानीति यावत्, निःकुञ्जकुञ्जौ वा क्लीबे लतादि-
 पिहितोदरे इत्यमरः । जगाम । उपजातिवृत्तम् ॥ ९ ॥

नवीनेति । नवीनमैषोपमः नूतनजलधरनिभ नीलः देहो यस्य
 तथोक्तः, सुपीतं पट्टास्वरयुग्मं धरतीति तथाभूतः, स्मिताननः
 हास्यसहस्रं, कुण्डलवान् कर्णभूषणशास्त्री, किरीटी कुकुटधारी, वंशीधरः
 वेषुवादनशीलः तथा मालतीमाल्यं धरतीति तथाभूतः कृष्णः विरा-
 जते इति शेषः । उपजातिवृत्तम् ॥ १० ॥

नवीनेति । नवीनः नीलाम्बुदः नीलमेषः स इव कान्तिमत्
 शोभमान वपुः शरीरं यस्य तथाभूतः, सस्मेरेण मन्द हसता वक्त्रा-

गोपीजनानन्दकरो मुरारिः

इन्दावनेन्द्रो वनमाल्यशोभी ।

वंशीनिनादेन ब्रजाङ्गनानां

मनांसि सम्मोहितवान् स कामी ॥ १२ ॥

नाशाय बालकगणस्य च कसराजः

तां पूतनां मानुपराक्षसीञ्च ।

सप्रेषयामास यदा तदा तां

मायाशिशुः प्राणसम शुशोष ॥ १३ ॥

जिघांसया समायान्तीं पूतनां राक्षसीवराम् ।

क्रीडे कृत्वा स्तन्यदात्रीं जघान बालको हरिः ॥ १४ ॥

खुजेन वदनकमलेन वेणुवाटन वशीवाद्यकरः, अनेकैः विपिचैः
रत्नाभरणै रत्न लङ्कारैः भिभूषितः विशेषेण शोभितः, सुन्दरं मनो-
हरम् अङ्ग बद्ध तथा तादृश तथा सहसा तेजसा महोज्ज्वलः अति-
दीप्यमान स कृष्ण रराजेति शेषः । वंशस्यमिदं वृत्तम् ॥ १० ॥

गोपीति । गोपीजना नाम् आनन्दकर, इन्दावनेन्द्रः इन्दावन-
प्रभु, वनमाल्येन शोभते इति तथोक्त, कामी स मुरारिः कृष्ण
वंशीनिनादेन वेणुवेषेण ब्रजाङ्गनाना मनांसि सम्मोहितवान् लक्षा-
देवार्थः । उपजातिवृत्तम् ॥ १२ ॥

नाशयेति । कसराजः बालकगणस्य कृष्णादीनामित्यर्थः
नाशाय नाशयित्वामित्यर्थः वा मानुपराक्षसीं पूतना यदा सप्रेषयामास,
तदा सः मायाशिशुः कृष्ण ता पूतना प्राणसम प्राणैः सह
शुशोष जव जेत्यर्थः । वसन्ततिब्बकं वृत्तम् ॥ १३ ॥

जिघांसयेति । बालकः हरिः कृष्णः जिघांसया ब्रह्मेच्छया

गोपीगणा यमिह कामदृशा भजन्ते

यं भक्तिभाज इह केवलभक्तिभावैः ।

यं योगिनो हृदि धिया परिचिन्तयन्ति

तं केवलं कमललोचनमाश्रयेऽहम् ॥ १५ ॥

लक्षणे कारुण्यपूर्णे शशधरवदने पीतकौषेयवस्त्रे

रत्नालङ्कारभूषे सजलजलधरश्यामले सुन्दराङ्गे ।

वंशीवाद्यप्रमोदे व्रजजनशुवतीजीवने यादवेन्द्रे

भूयाङ्गक्तिर्दृढा मे सकलसुरवरैः सेव्यमाने मुरारौ ॥ १६ ॥

समायात्मीं समागच्छन्ती मोडे क्त्वा सन्त्यङ्गत्वं तं राक्षसीषु वरा
श्रेया ता पूतना जघान हतवान् । अद्भुत, वृत्तम् ॥ १४ ॥

गोपीगणा इति । इह वृन्दावने इति शेष गोपीगणाः य
कामदृशा कामदृष्ट्या भजन्ते सेवन्ते, इह जगति भक्तिभाज भक्ता
जनाः केवलैः अद्वितीयैः भक्तिभावैः यं भजन्ते इति पूर्वैशान्वय ।
योगिनः हृदि अन्तरात्मनि धिया बुद्ध्या यं परिचिन्तयन्ति भावयन्ति,
अहंकेवलं तं कमललोचनं पद्मनवं चरिमिति शेषः आश्रये शरण्य
व्रजाश्रीत्वर्थः । वसन्ततिलक वृत्तम् ॥ १५ ॥

लक्षणे इति । कारुण्यपूर्णां दयामये, शशधरवदने चन्द्रमुखे,
पीतं कौषेय लाजहोषात्वं चन्द्रं यस्य तथोक्ते पीताम्बरे इति यावत्,
रत्नालङ्कार भूषा अयम् यस्य चोक्ते, सजलो यो जलधरः सैव
तद्वत् श्यामल तस्मिन्, सुन्दराङ्गे मनोहराङ्गौ, वंशीवाद्ये प्रमोदः
अनुभागे आनन्द इति यवत यस्य तादृशे, व्रजजनानां युवत्य
तासां जीवने प्राणभयं यदपि यदुत्तममृते, सकलैः सुरवरैः व्रज्या-
दिभिः सेव्यमाने आराध्यमाने मुरारौ सुरदैवनाशिनि लक्षणे मे सप्त
दृढा भक्ता भूयात अस्मिन् चन्द्रवृत्तम् ॥ १६ ॥

हृन्दारण्ये विहरति सदा वासुदेवो दयालु-
 गांपस्त्रीभिः स्मरशरशतैर्भिन्नहृत्कामुकीभिः ।
 गोपैर्बालैरपि सहचरैः सार्द्धमाबन्द्युक्तै-
 र्योऽसौ कृष्णः परमकृष्णस्तं सदा चिन्तयेऽहम् ॥ १७ ॥

हृन्दावनस्थानविहारहेतो-
 राधासमं कुञ्जगृहप्रवेशम् ।
 चकार गोपीजनवल्लभोऽसौ
 पायादपायादपि मां सुरारिः ॥ १८ ॥
 वने वने कुञ्जवने सुरारि-
 भ्रमन् भ्रमन् भ्राजति राधिका च ।
 सहैव कुञ्जे रमते च राधया
 पायादपायादिह कृष्ण एकः ॥ १९ ॥

हृन्दारण्ये इति । योऽसौ परमकृष्णः दयानिधिः दयालुः
 व सुदूरं वसुदेवदत्तं कृष्णः हृन्दारण्ये स्मरस्य कामस्य शरशतैः भिन्नं
 विद्मं हृत् हृदयं यासां तथाभूता याः काष्ठक्यः कान्ताः ताभिः
 गोपस्त्रीभिः तथा सहचरैः बालैः शिशुभिः ध्यानन्दयुक्तैः गोपैरपि
 सार्द्धं सह सदा विहरति, अहं तं कृष्णं सदा चिन्तये स्मरामि ।
 भन्दाश्रान्तावृत्तम् ॥ १७ ॥

हृन्दावनेति । यः गोपीजनानां वल्लभः हृन्दावनस्थानेषु विहार-
 हेतो विहारार्थं राधया समं सह कुञ्जगृहेषु निःकुञ्जनिःकेतनेषु
 प्रवेशं चकार, असौ सुरारिः कृष्ण अपायादपि नाशादपि का
 कथान्यभ्य विपद्भ्य इत्यपिशब्दार्थः । मां पायात् रज्जु । उप-
 जातिवृत्तम् ॥ १८ ॥

वने इति । यः सुरारि वने वने प्रतिवनं कुञ्जवने कृतादि-

अनन्त । विश्वम्भर । वासुदेव । ।

समस्तदेवैरपि वन्द्यपाद ।

निरामय । त्राणपते । सुरारे ।

हरे । हराशेषमहाघसङ्गम ॥ २० ॥

इति श्रीधरस्वामिना विरचितं ब्रजविहारकाव्यं
समाप्तम् ।

— —

अपराधभञ्जनस्तोत्रम् ।

— ० —

शान्तं पद्मासनस्थं शशधरमुकुटं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं
शूलं वज्रञ्च खड्गं परशुमपि वरं दक्षिणाङ्गे वहन्तम् ।

प्रिहितोदरस्थाने इत्यर्थं भ्रमन भ्रमन् पर्यटन् पर्यटन् भ्राजति
राजते, राधिका च येन सह भ्राजतीति शेषः, वज्र राधया सहैव
कुङ्गे रमते च क्राडति च, स एतन् कृष्णः इह ससारे अपायात्
नाशात् पायात् रक्षत । उपजातिवृत्तम् ॥ १६ ॥

अनन्तंति । हे अन्त । विश्वम्भर । वासुदेव । समस्त देवै-
रपि वन्द्यौ पादौ यस्य तत्सम्बुद्धा, हे निरामय । व्याधिरहित ।
हे त्राणपते । त्राणनाथ ! सुरारे । हरे ! अशेष समग्रं महाघ-
सङ्गं महापातकसमूहं हर नाशय । उपेन्द्रवज्रावृत्तम् ॥ २० ॥

— —

शान्तमिति । शान्तं पद्मासने तिष्ठतीति तथोक्तं, शशधरं चन्द्र-
मुकुटः शिरोभूषणं यस्य तथाभूत्, पञ्चवक्त्रं पद्माननं त्रिनेत्रं प्रति-
वक्त्रमिति शेषः, दक्षिणाङ्गे शूलं वज्रं खड्गं परशुं तथा वरं भक्त-

नागं पाशञ्च घण्टां डमरुकसहितं चाङ्कुशं वामभागे
नानालङ्कारदीप्तं स्फटिकमणिनिभं पार्वतीशं भजामि ॥१॥

वन्दे देवमुमापतिं सुरगुरुं वन्दे जगत्कारणं

वन्दे पद्मगभूषणं सृगधरं वन्दे पशूनां पतिम् ।

वन्दे सूर्यशशाङ्कवह्निनयन वन्दे मुकुन्दप्रियं

वन्दे भक्तजनाश्रयञ्च वरदं वन्दे शिवं शङ्करम् ॥ २ ॥

आदौ कर्मप्रसङ्गात् कलयति कलुषं मातृकुक्षौ स्थितः सन्
विष्णुत्वामिध्ममध्ये व्यथयति नितरां जाठरो जातवेदाः ।

यद्यद्वा तत्र दुःख विषयति विषमं शक्यते केन वक्तुं

चन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ३ ॥

कनेभ्य देय काममिति भावः तथा वामभागे वामाङ्गे नागं भुजङ्गं
पाश घण्टा डमरुका सहितं चाङ्कुशञ्च वज्रम्, नानालङ्कारैः दीप्तं
विराजितं स्फटिकमणिनिभं रत्नप्रभमिति यावत्, पार्वतीशं शङ्करं
भजामि आराधयामि । अथराष्टकम् ॥ १ ॥

वन्दे इति । उमापतिं देव वन्दे प्रथमामि, जगता कारणं
सुरगुरुं देवदेवमित्यर्थः वन्दे । पद्मगभूषणं भुजङ्गभूषणं सृगधरं
सृगधरपिण्यं यत्र ध्रुववन्न डर वन्दे । पशूनां देहिना पातं वन्दे ।
सूर्यशशाङ्कवह्निनयन सूर्यवन्द्राग्निहृपनयनत्रयवन्तं वन्दे । मुकुन्दस्य
कृष्णस्य प्रियं डर वन्दे । भक्तजनानाम आश्रयं वरदं देवं वन्दे,
शिव शङ्करञ्च वन्दे प्रथमामित्यर्थः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ २ ॥

आदाविति । आदौ प्रथमं मातृकुक्षौ जननीजठरे स्थितः सन्
कौव इति शेषः कर्मप्रसङ्गात् प्राक्तनकर्मवशात् कलुषं मातृं पूजित-
मिति शेषः कलयति भुङ्क्ते । तत्र जाठरो जातवेदाः जठराग्निः
विष्णुत्वामिध्ममध्ये विष्णुत्वामिध्ममध्ये स्थितमिति शेषः
नितराम् अत्यर्थं व्यथयति षोडशति । तत्र यत् यत् विषमं दुःखं

बाल्ये दुःखातिरेको मललुलितवपुः स्तन्यपाने पिपासा
 नो शक्यं चेन्द्रियेभ्यो भवगुणजनिता जन्तवो मा तुदन्ति ।
 नानारोगोत्पदुःखादुदरपरिवशः शङ्करं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ४
 श्रौढोऽहं यौवनस्थो विषयविषधरैः मञ्चभिर्मर्मसन्धौ
 दष्टो नष्टो विवेकः सुतधनयुवतीस्वादुसौख्ये निप्रसन्नः ।
 शेषे चिन्ताविहीनं मम हृदयमहो । मानगर्वाधिरूढं
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ५

विषयति विषयिभ्य आचरति तत् केन वा मञ्चु शक्यते नैव केनापि
 शक्यते इत्यर्थः अनिर्वचनीय तदिति भावः, अतः भो शिव शिव शिव
 श्रीमहादेव शम्भो ! मे मम अपराध क्षन्तव्य इत्यर्थः देन मे
 तादृशे मातृकुक्षौ पुनर्न पतनं स्यादिति भावः । स्वधराष्टकम् ॥ २ ॥

बाल्ये इति । बाल्ये शेषे दुःखातिरेकः अत्यन्तं दुःखं, नलोषु
 लुब्धिन लुब्धिनं वपु शरीरं, स्तन्यपाने पिपासा लाज्जया भवतीति
 शेषः, इन्द्रियेभ्यश्चक्षुरादिभ्य नो शक्यञ्च । इन्द्रियेषु सुखेन न
 तच्चद्विषयप्रदृश्ययन्तिरस्तीति भावः । भवत्यु संसारस्य युक्तेन धर्मैश्च
 सभावेनेत्यर्थः जनिताः उत्पदिताः जन्तवः इत्यर्थः इत्यर्थः इति भावः
 मा तुदन्ति व्यथयन्ति । नानारोगोत्पदुःखात् विविधरोगजनितात्
 क्षोषात् तथा उदरपरिवशः जठरज्वालार्त्त इत्यर्थः शङ्करं त्वा न
 स्मरामि, अतः मे अपराधः क्षन्तव्य इत्यादि । स्वधराष्टकम् ॥ ४ ॥

श्रौढ इति । श्रौढं सब्रह्मदेहः यौवास्थ्यः अहं पञ्चभिः
 विषयां लुपरसस्पर्शगन्धस्वाद एव विषधराः तैः कर्मवर्गो दष्टः, अतः
 एव सुतधनयुवतीनां स्वादुसौख्ये आस्वादसुखे निप्रसन्नः स्थितः,
 सुतः सुतः विवेकः ज्ञानं नष्टः, शेषे चिन्तास्य अविज्ञाने सर्वकार्यं चिन्ता-
 किष्टं चिन्तास्य चिन्तारहितं मम हृदयं मानगर्वाधिरूढं चिन्तारहितं

बाह्वृक्ये चेन्द्रियाणां विगतगतमतराधिदेवादितापैः
 पापै रोगैर्वियोगैरसदृशवपुषं प्रौढहीनञ्च दीनम् ।
 मिथ्यामोहाभिलाषेभ्रममिति मम मनो धूर्जटेर्ध्यानशून्यं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ६ ॥
 नो शक्यं स्मार्त्तकर्म प्रतिपदगहन प्रत्यवायाकुलाख्यं
 श्रौते वात्तां कथं मे द्विजकुलविहितं ब्रह्ममार्गं च सारं ।
 नष्टो धर्मो विचारः अव्यमननयोः को निदिध्यासितव्यः
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥ ७ ॥
 अधिबुद्धम् आश्रितम् अङ्गो आश्रयम् । जन्तव्य इत्यादि । अग्धरा-
 ट्तम् ॥ ५ ॥

बाह्वृक्ये इति । बाह्वृक्ये च इन्द्रियाणां विगतेन विनाशेन
 अहामर्थ्येनेत्यर्थः । गतमते नष्टबुद्धेः कर्म आधिदेवादितापैः आध्या-
 त्मिकाधभौतिकाधिदैविकैः त्रिविधैः तापैः सौव्यथासि पापैः
 रोगैः वियोगैः सुनकलत्पादोना विच्छेदैश्च असदृशम् आलुहपं विह्व-
 ळिति यावत् वपुषं कतेवरम् अवस्येति यावत् यस्य तथाभूत वपुषः
 शब्दोऽत्याकारान्त इति चिन्त्यम् । प्रौढम् अजन्तं हीनं दीनं कानरं तथा
 धूर्जटेः शरत्तु ध्यानशून्यं सत् मिथ्यामोहात् ये कश्चिन्न पाः तैः
 अमत्रि घृशति, तज्जात् जन्तव्य इत्यादि । अग्धराट्तम् ॥ ६ ॥

नो इति । प्रतिपदं प्रतिविषयं गहनं दुर्बलं प्रत्यवायैः विघ्नैः
 आकुला आख्या कर्त्तव्यमपीति भावः यस्य तथाभूतं कर्त्तुं श्रुति-
 विहितं कर्म । शक्यं कर्त्तुमिति शेषः । श्रौते इति । द्विजकुल-
 विहिते अङ्गुलाङ्गरेरुचिते श्रौते वैदिके कर्मश्रौति शेषः तथा सारं
 परमे ब्रह्ममार्गे ब्रह्मात्मभावबोधे चेत्यर्थः मे वात्तां क्वाटः कथम् ?
 नैव जानीति भावः । अव्यमननयोः धर्मं विचारय नष्टं कर्त्तुं इति
 भावः को निदिध्यासितव्यः चिन्तयितव्य इत्यर्थः इत्यहं न जानीतीति
 भावः । तज्जात् जन्तव्य इत्यादि । अग्धराट्तम् ॥ ७ ॥

ज्ञात्वा प्रत्यूषकाले स्नपनविधिविधौ नाहृतं गाङ्गतोयं
 पूजार्थं वा कदाचित् बहुतरुगहनात् खण्डविल्वैकपत्रम् ।
 जानीता पद्ममाला सरसि विकसिता गन्धपुष्पे त्वदर्थं
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥८
 दुग्धैर्मध्वाज्ययुक्तैर्घटशतसहितैः स्नापितं नैव लिङ्गं
 नो लिप्तं चन्दनाद्यैः कनकविरचितैः पूजितं न प्रसूनैः ।
 धूपैः कर्पूरदीपैर्विविधरसयुतैर्नैव भक्ष्योपहारैः
 जन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ॥९
 नग्नो निःसङ्गश्चस्त्रिगुणविरहितो ध्वस्तमीहान्धकारो
 नासाग्रे न्यस्तदृष्टिर्विहरभवगुणैर्नैव दृष्ट कदाचित् ।

ज्ञात्वेति । प्रत्यूषकाले प्रभाते ज्ञात्वा स्नपनमेव विधिः तस्य
 विधौ अनुष्ठाने गाङ्गतोयं गङ्गाजलं न स्नाहृतं वा यथवा कदाचित्
 पूजार्थं बहुतरुगहनात् प्रभूतखण्डवनात् खण्डं विल्वस्य एक पत्रं न
 स्नाहृतमिति पूर्वेष्वन्वयः । सरसि विकसिता प्रस्फुटिता पद्ममाला
 त्वदर्थं तत्र पूजार्थं न जानीता, गन्धपुष्पे च न स्नाहृते इति शेषः ।
 तस्मात् जन्तव्य इत्यादि । स्वधराष्टकम् ॥ ८ ॥

दुग्धैरिति । घटशतसहितैः कुम्भशतपूरितैः मधुभिराज्यैर्घृतैश्च ।
 युक्तैः दुग्धैः लिङ्गं ते इति शेषः नैव स्नापितं चन्दनाद्यैः नो लिप्तं
 विलेपनेन नो राङ्गलमित्यर्थः, कनकविरचितैः स्वर्णनिर्मितैः प्रसूनैः
 पुष्पैः न पूजितं, धूपैः कर्पूरदीपैः विविधेन रसेन सुन्वाद्द्रव्यैश्च
 युतैः भक्ष्योपहारैः नैवेद्यैरिति यावत् नैव पूजितमित्यनेन सम्बन्धः ।
 तस्मात् जन्तव्य इत्यदि । स्वधराष्टकम् ॥ ९ ॥

नग्न इति । नग्नः विमतवसन इत्यर्थः निःसङ्गेन दारापत्यादि-
 बन्धनैराहित्येन शुद्धः एकक, त्रिभिर्गुणैः रजःप्रभातभिः विरहितः,
 ध्वस्तः विनष्टः मोह एव अन्धकारो यस्य तथाभूतः, नासाग्रे न्यस्ता

उन्नत्तावस्थया त्वां विगतकलमलं शङ्करं न स्मरामि
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भो श्रीमहादेव शम्भो १०
 ध्यानं चित्ते शिवाख्य प्रचुरतरधन नैव दत्तं द्विजेभ्यो
 हृद्यं ते लक्षसंख्यं हुनवहवदने नार्पित वीजमन्त्रैः ।
 नो जप्तं गाङ्गतीरे व्रतपरिचरणेरुद्रजप्यं न वेदैः
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो ११
 स्थित्वा स्थाने सरोजे प्रणवमयमकतकुम्भके सूक्ष्ममार्गे
 शान्तिं स्वान्तिं प्रलीने प्रकटितगहने ज्योतिरूपे पराख्ये ।
 लिङ्गं त्वद्ब्रह्मवाच्यं सकलमभिमतं नैव दृष्ट कदाचित्,
 क्षन्तव्यो मेऽपराधः शिव शिव शिव भोः श्रीमहादेव शम्भो १२

निश्चिता दृष्टियेन तथाविधः सन् विहरत्य हरशून्यस्य हरार्चन-
 रहितस्येति यावत् भवस्य सकारस्य सासारकलोजस्येति भावः
 गुणैः धर्मैः दारापत्या दलालनपरैरिति भावः नैव कदाचित् दृष्टं
 विगतकलमल विध्यस्तकालिकालजननतपाप शङ्करं त्वाम् उन्नत्ताव-
 स्थया विषयसुखव्याधृतत्वरूपेण्मादृशया हेतुनेत्यर्थः । न स्मरामि,
 तस्मात् क्षन्तव्य इत्यादि । स्वधर वृत्तम् ॥ १० ॥

ध्यानमिति । चित्ते सन्निधिं शिवस्य शिवनामरूप ध्यानं
 तथा द्विजेभ्य ब्राह्मणेभ्यः प्रचुरच्छ नैव दत्तं नैव अर्पितम् । हुन-
 वहवदने अग्निमुक्ते ते तव वीजमन्त्रैः लक्षसंख्यं लक्षसंख्यापरिमितं
 हृद्यं न अर्पितं न दत्तम् । तथा गाङ्गतीरे गङ्गातटे व्रतपरिचरस्यैः
 निवसस्येवविधानै नो जप्तं तथा रुद्रं जप्यं ध्येयं यैः तादृशैः
 वेदै वैदिकमन्त्रै न जप्तं न चिन्तितं तव नामेति शेषः । तस्मात्
 क्षन्तव्य इत्यादि । स्वधर वृत्तम् ॥ ११ ॥

स्थित्वेति । सरोजे स्थाने पद्मसने इत्यर्थः स्थित्वा उपविश्ये-
 त्यर्थः प्रणवमयस्य खोद्धाररूपस्य अहतं व द्योः कुम्भकं सूक्ष्मं अत

आयुर्नश्यति पश्यतां प्रतिदिन याति क्षयं यौवनं
 प्रत्यायान्ति गताः पुनर्न दिवसाः कालो जगद्भक्तकः ।
 लक्ष्मीस्तोयतरङ्गभङ्गचपला विद्युत्-चलं जीवनं
 तस्मान्नां शरणागत शरणद । त्वं रक्ष रक्षाधुना ॥ १३ ॥

चन्द्रोद्भासितशेखरे स्मरहरे गङ्गाधरे शङ्करे
 सर्पैर्भूषितकण्ठकर्णविवरे नेत्रोत्थ-वैश्वानरे ।
 दन्तित्वक्खतिसुन्दरास्वरधरे त्रैलोक्यसारे हरे
 मोक्षार्थं कुरु चित्तवृत्तिममलामन्यैस्तु किं कर्मभिः ॥ १४ ॥

तादृशे स्वरङ्गभागं सृज्यपथि स्वरूपे इत्यर्थः शान्ते विषयेभ्यो विनि-
 यत्ते इति भावः खान्ते मनसि, खान्तं हृन्मानसं मन इत्यमरः ।
 प्रलीने स्थिते प्रकटितेन प्रकाशेन स्वटीक्ष्येति यावत् गहने निविडे
 घने इति यावत् पराख्ये परमात्मसत्तके ज्योतिरूपे तेजःस्वरूपे,
 उग्रोतीरूपे इति प्रयोक्तव्ये ज्योतिरूप इति उन्दोभङ्गभयात् प्रयोन-
 चिन्य । तव ब्रह्मवाच्य ब्रह्माभिधेय ककलं सम्पूर्णम् व्यभिमत
 सर्वाजनसम्मत लिङ्गं नैव कदाचित् दृष्टं मयेति शेषः, तस्मात् क्षन्तव्य
 इत्यादि । स्वधराष्टमम् ॥ १२ ॥

आयुरिति । प्रतिदिन पश्यता जनानाम् अनादरे षष्ठी पश्यतो
 जनाननादृत्येत्यर्थे आयुः जीवनकालः नश्यति अपमच्छति, यौवनं
 क्षयं नाश याति, गता दिवसा न पुनः प्रत्यायान्ति प्रत्यागच्छन्ति ।
 कालः जयतां भक्तक नाशक इति यावत् । लक्ष्मीः सम्पदित्यर्थः
 तोयाना जलाना तरङ्गभङ्गवत् चपला अस्थिरेत्यर्थः, जीवनं विद्यु-
 दिव चलम अस्थिरं, तस्मात् हे शरणद । त्वाणपते । त्वम् अधुना
 शरणगतं मा रक्ष रक्ष । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ १३ ॥

चन्द्रेति । मोक्षार्थं सुक्तये यदिति सुक्तिभिच्छसि तदेति भावः
 चन्द्रेण उदुभासित राजितं शेखर शिरोभूषणम् अथवा चन्द्र एव
 उदुभासितं विराजितं शेखर शिरोभूषणं यस्य तथाभूते स्मरहरे मरु-

किं दानेन धनेन वाजिकरिभिः प्राप्तेन राज्येन किं
किं वा पुत्रकलत्रमित्पशुभिर्देहेन गेहेन किम् ।

ज्ञात्वैतत् क्षणभङ्गुरं सपदि रे । त्याज्यं मनो ! दूरतः
स्वात्मार्यं गुरुवाक्यतो भज भज श्रीपार्वतीवल्लभम् ॥ १५ ॥

कबचरणकृत वा कायजं कर्मज वा

श्रवणनयनजं वा मानसं वापराधम् ।

विदितमविदितं वा सर्वमेतत् क्षमस्व

जय जय करुणाब्धे । श्रीमहादेव । शम्भो ॥ १६ ॥

नान्के गङ्गाधरे गङ्गास्वधारिणि, सपैः भुजङ्गैः भूषित कण्ठकर्ण्य-
विवर यस्य तपोक्ते, नेत्रात् तृतीयादिति भावः उत्पन्नः उद्गुणतः
वैश्वानरः अग्नि यस्य तथाविधे, दन्तिन गजस्य त्वमेव चमेव कृति-
सुन्दरम् अत्यन्तसुन्दरं यत् अम्बर यसन तस्य धरतीति धर, पचा-
द्यच्पत्यवः । तस्मिन् त्वैबोक्यस्य त्रिभुवनस्य सारे परमे उत्तुनीति
भावः शङ्करे शिवदायिनि हरे असत्ता आलिन्यरहितं चित्तवृत्तिं
कुरु निवेशयेत्यर्थः अन्यैः कर्मभिस्तु देवार्चनादिभिरिति भावः विम् ?
न क्विसपि प्रयोजनमस्तीत्यर्थः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ १४ ॥

क्विसित् । दानेन दानप्राप्तेनेति यावत् धनेन किम् ? वाजि-
करिभिः अश्ववृत्तिभिः प्राप्तेरिति शेष तथा प्राप्तेन राज्येन किम् ?
क्विसपि प्रयोजनं नास्तीत्यर्थः । इत्युक्तकलत्रमित्पशुभिर्देहेन
देहेन शरीरसौख्येनेति भावः नेहेन वा किम् ? क्विसपि प्रयो-
जनं नास्तीत्यर्थः, रे मनः ! एतत् पूर्वोक्तं वस्तुजातं क्षणभङ्गुरम्
अस्मार्य अतएव दूरतः त्यज्यं त्यागाहम् अथवा कदापि त्यक्तव्यं
ज्ञात्वा सपदि भ्रष्टति स्वात्मार्यं त्वस्य स्वात्मनः कृते निजोपकारावेति
भावः गुरुवाक्यतः गुरुवचनानुसारेण श्रीपार्वतीवल्लभं भज भज पुनः
पुनरानुभवत्यर्थः । शार्दूलविक्लीडितं वृत्तम् ॥ १५ ॥

करति । हे करुणाब्धे । दयासिन्धो । श्रीसक्त रेन ! शम्भो

गात्रं भस्मसितं सितञ्च हसितं हस्ते कपालं सितं
 खट्वाङ्गञ्च सितं सितञ्च वृषभः कर्णे सिते कुण्डले ।
 गङ्गाफेनसिता जटा पयसि तच्चन्द्रः सितो मूर्धनि
 सोऽय सर्वसितो ददातु विभवं पापक्षयं शङ्करः ॥१७॥
 इति श्रीपरमहंसपरित्राजकाचार्य्य-श्रीशङ्कराचार्य्य-
 भगवत्कृतमपराधमच्छन्दस्तोत्रं समाप्तम् ।

शृङ्गारतिलकम् ।

बाहू द्वौ च सृणालमात्मवामः लावण्यस्त्रीला जलं
 श्रोणी तीर्थशिला च नक्षत्रफरं धन्विल्लशैवालकम् ।

कराभ्या चरणभ्यां हस्त वा काष्ठज दण्डज कर्मज वा त्रयणेन नयनेन
 वा जात वा मानसम् अपराध वा विद्वत्तम आवदितम् अज्ञात वा
 सर्वमेतत् जनस्य सञ्जस्य, जय जय सततं सर्वोत्कर्षेण वर्त्तस्वेत्यर्थः ।
 माङ्गिनीवृत्तम् ॥ १६ ॥

गालामति । गत्र शरीर मञ्जना भूतिलेपनेन सितं श्वेत,
 हसितं हास्यञ्च सितं, हस्ते स्थित मात शेष कपाल शयशिरः सित,
 खट्वाङ्गञ्च सित, वृषभः वाद्यसित्यर्थः सित, कर्णे कुण्डले सिते
 शुभे, पयसि स्थिता जटा गङ्गा फेने । मिता शुभ, मूर्धनि स्थितः
 सच्चन्द्र तस्य महादेवस्य चन्द्र इत्यर्थः शुभ तस्मात् सर्वसितं सर्वथा
 श्वेत शङ्कर विभवं सम्पदं प । जयञ्च ददातु । शार्दूलविक्रीडित
 वृत्तम् ॥ १७ ॥

बाहू इति । धन्विल्लशैवालैः सदनशराग्निभिः दग्धानाम्
 उत्तमानामिति धन्वः कारिणामिति शेषः अवगाहनाय तापाप-

कान्तायाः स्तनचक्रवाकयुगलं कन्दर्पबाषानलै-
र्दग्धानामवगाहनाय विधिना रम्यं सरां निर्मितम् ॥ १ ॥

आयाता मधुयामिनी यदि पुनर्नायात एव प्रभुः
प्राणा यान्तु विभावसो यदि पुनर्जन्मग्रह प्रार्थये ।

व्याधः कोकिलबन्धने विधुपरिध्वसे च राहुग्रहः

कन्दर्पे हरनेत्रदीधितिरहं प्राणेश्वरे मन्मथः ॥ २ ॥

इन्दोवरेण नयन मुखमम्बुजेन

कुन्देन दन्तमधरं नवपल्लवेन ।

नोटनाप्रेति भावः विधिना विधात्वा रम्यं मनोहरं हरः सरोवरं
कान्तारूपभाति भावः निर्मितं सृष्टम् । तच्चाह, कान्तायाः हौ वाक्
वृषानलम्, व्याधः सुख कम्बु, बावगयनीला, सक्ताफलेषु, क्रायाया-
स्तद्वलत्वमिवानरा । प्रतिभाति यदङ्गेषु, तच्चावगयमिहोच्यते
इत्युक्तवचनं यत लावण्य तस्य लला मिलास जल, शोणी
नितम्ब द्विधेय्य जनावतरणसार्ग्य शिल्पा प्रस्तरं, नेत्रं शफर प्रोर्ण-
मत्स्यभेदः, धम्मिल्ल सयन्त्रेण, धम्मिल्लाः सयनाः कवा इत्यमरः ।
शैवालक जलबीजा, जलनीला तु शैवालमित्यमरः । कान्तायाः स्तनौ
चक्रवाकयो युगलम् । शार्दूलः वक्राडित इत्तम् । रूपकमलहारः ॥ १ ॥

आयातेति । मधुयामिनी वसन्तरजनो चैत्ररात्रिर्वा आयाता
आगता, प्रभुः कान्त याद पुनः वद्व्यप न आयात एव नागत
एव, तदा प्राणाः विभावसो अग्नी यान्तु अग्नि प्रविशामीति
भावः । यदि पुनः किन्तु यदि जन्मग्रह प्रार्थये, तदा कोकिलाना
बन्धने बन्धनायेति अर्थे व्याधः, विधुपरिध्वसे चन्द्राय तो राहु-
ग्रहः, कन्दर्पे कामे हरनेत्रदीधितिः हरनेत्रानल इति भावः तथा
प्राणेश्वरे काले मन्मथ कामः अह भवयामिति शेषः । शार्दूलविक्री-
डित इत्तम् ॥ २ ॥

इन्दोवरेणेति । हे कान्ते ! स प्रबिम्बो घाता इन्दोवरेण

अङ्गानि चम्पकदलैः स विधाय धाता
 कान्ते । कथं घटितवानुपलेन चेतः ॥ ३ ॥
 एको हि खञ्जनवरो नलिनीदलस्थो
 दृष्टः करोति चतुरङ्गबलाधिपत्यम् ।
 किं मे करिष्यति ? भवद्ददनारविन्दे
 जानामि नो नयनखञ्जनयुग्ममेतत् ॥ ४ ॥

ये ये खञ्जनमेकमेव कमले पश्यन्ति दैवात् क्वचित्
 ते सर्वे मनुजा भवन्ति सुतरां प्रख्यातभूमीभुजः ।
 त्वद्दत्ताम्बुजनेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति ये ये जना-
 स्ते ते मन्मथबाणजालविकला मुग्धे ! किमित्यद्भुतम् ॥ ५ ॥

नीलोत्पलेन नयनम्, अम्बुजेन पद्मेन मुखं, कुन्देन दलं, नवपल्ल-
 वेन अधरं तथा चम्पकदलैः अङ्गानि विधाय नृहा उपलेन प्राणायनेन
 चेतः चित्तं ते इति सर्वत्र शेषे योज्यम् । कथं घटितवान् निर्मित-
 वान् । अतिकठिनमनास्त्विति भावः । वसन्ततिब्बक दृत्तम् ॥ ३ ॥

एक इति । हीति प्रसिद्धौ, एकः नलिनीदलस्थः पद्मपलाश-
 स्थितः खञ्जनवरः तदाख्यपक्षिश्चेष्टः दृष्टः अत्रलोकितः सन् चतुरङ्ग-
 बलानां हस्त्यश्वरथपादातरूपसैन्यानाम् व्याधिपत्यं राजत्वमिति भावः
 करोति जनयति तादृशशुभस्वरूपकमेतद्दर्शनमिति भावः । भवत्या वदना-
 रविन्दे एतत् नयनखञ्जनयुग्मं नेत्ररूपं खञ्जनपक्षियुगलं मया दृष्ट-
 मिति शेषः, मे मम किं शुभमिति शेषः करिष्यति, तत् नो जानामि ।
 वसन्ततिब्बक दृत्तम् । रूपकमलङ्कारः ॥ ३ ॥

ये इति । ये ये जनाः दैवात् क्षणित् कलले पद्मे एकमेव न ल-
 द्दौ वा त्वान् वेति भावः खञ्जनं पश्यन्ति, ते सर्वे मनुजाः सुतरां
 अतिशयेन प्रख्याताः प्रसिद्धाः भूमीभुजः राजानः भवन्ति । ये ये
 जनाः तव पद्माङ्गुजे मुखकमले नेत्रखञ्जनयुगं पश्यन्ति, हे मुग्धे !

भ्रूटिति प्रविश गेह मा वहिस्तिष्ठ कान्ते !

ग्रहणसमयवेला वर्त्तते शीतरश्मेः ।

अयि । सुविमलकान्तिं वीक्ष्य नूनं स राहु-
र्ग्रसति तव मुखेन्दुं पूर्णचन्द्रं विहाय ॥ ६ ॥

कस्तूरीवरपत्रभङ्गनिकरो भ्रष्टो न गण्डस्थले

नो लुप्तं सखि । चन्दनं स्तनतटे धीतं न नेत्राञ्जनम् ।

रामो न खलितस्तवाधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः

किं रुष्टासि गजेन्द्रमन्दगमने । किंवा शिशुस्ते पतिः ? ॥ ७ ॥

सुन्दरि ! ते ते जनाः मन्मथस्य बाणजालैः शरनिवहैः विकल्पाः
विवशाः व्यथिता इति भावः भवन्तीति शेषः किम् अद्भुतम् आश्च-
र्यम् । रूपकाबद्धारः । शार्दूलविक्रीडितं घृतम् ॥ ५ ॥

भ्रूटितीति । हे कान्ते ! भ्रूटिति शीघ्रं गेहं प्रविश, वहिः
वाञ्छे देशे मा तिष्ठ न स्थितिं कुरु । शीतरश्मेचन्द्रस्य ग्रहणसमय-
वेला वर्त्तते, अयि प्रिये इति सम्बोधनमूहनीय, स राहुः सुविमला
अकलङ्का इत्यर्थः कान्तिर्यस्य तादृशं तव मुखेन्दुं वीक्ष्य दृष्ट्वा नूनं
निश्चितं पूर्णचन्द्रं विहाय तव मुखेन्दुं ग्रसति । अत्र रूपकालु-
प्राणितो आन्तिमानबद्धारः । माखिनीघृतम् ॥ ६ ॥

कस्तूरीति । हे सखि ! कस्तूरी खड्गनाभिः तथा रचित इति
भावः पत्रभङ्गानां पत्ररचनानां निकरः गण्डस्थले न अष्टः न षट्
इत्यर्थः, स्तनतटे चन्दनं नो लुप्तं न षट्, नेत्रयोः अञ्जनं न धीतं न
विक्षुप्तं, तव अधरपुटे ताम्बूलसंवर्द्धितः रागः बौद्धित्यं न खलितः
न लुप्तः, अतः हे गजेन्द्रमन्दगमने ! किं रुष्टा कुपिता प्रिये इति
शेषः असि ? किंवा ते पतिः शिशुः ? नायिकां प्रति सख्या
वचनमिदम् ॥ ७ ॥

समायाते कान्ति कथमपि च कालेन बहुना
 कथाभिर्देवानां सखि । रजनिरईं गतवती ।
 ततो यावन्नीलाकलहकुपितास्मि प्रियतमे
 सपत्नीव प्राची दिगियमभवत् तावदरुणा ॥ ८ ॥

श्लाघ्यं नीरसकाष्ठताडनशत श्लाघ्य. प्रचण्डातपः
 क्लेशः श्लाघ्यतरः सुपङ्कानचयैः श्लाघ्योऽतिदाहोऽनलैः ।
 यत् कान्ताकुचपार्श्वबाहुलतिकाहिम्नोल्लीलासुखं
 लब्धं कुम्भवर । त्वया, न हि सुख दुःखैर्विना लभ्यते ॥ ९ ॥

समायाते इति । हे सखि ! कथमपि बहुना कालेन कान्तिं
 समायाते सात देवानां कथमपि वाक्ताम रजान रात्रिः अहं
 गतवती । तत एतन्नर यावदेव नीलाकलहोः सुरतकलहेन प्रिय
 तमे कुपिता अस्मि कोपेन कियन्तं कालं अस्थनास्तीति भावः, तावत्
 सपत्नीव इय प्राची दिक् अरुणा अरुणोऽयानी कोपरता च अभ
 वत् । तस्मात् कालेन सह क्रीडाकोलकस्य नावसरः प्राप्त इति
 सखीं प्रति नायिकाया. प्रतिवचनम् । उपस बङ्गार । शिखरिणी-
 वृत्तम् ॥ ८ ॥

श्लाघ्यमिति । हे कुम्भवर । नीरसैः काष्ठैः काष्ठैः दण्डैरित्यर्थः
 ताडनशतं प्रचण्डातपं श्लाघ्यं प्रशंसनीयं तवेति सत्त्ववोज्यम् । प्रच-
 ण्डातपः श्लाघ्यः, सुपङ्कानचयैः अत्यन्तपङ्कालेपैरिति यावत् क्लेशः
 श्लाघ्यतरः अतशयेन श्लाघ्यः, अनलैः अग्नेभ्यः अतिदाहश्च श्लाघ्यः,
 यत् अस्मात् त्वया कान्तायाः कुचपार्श्वं स्तु पार्श्वं श्रे बाहुलतिकाया
 यः हिम्नोल्लोला दालनतेन नीलासुखं विचारसुखं लब्धं प्राप्तम् । हि
 तर्थाच्च दुःखैः विना सुखं न लभ्यते । त्वत्तद्दुःखातिशयमकरो
 रिति तथाभूतं सुखं लब्धमिति भावः । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ९ ॥

किं मे वक्त्रमुपेत्य चुम्बसि बलात् निलम्ब । लज्जा न ते
 वस्त्रान्तं शठ । मुञ्च मुञ्च शपथैः किं धूर्त्त । निर्वञ्चसे ।
 चीणाहं तव रात्रिजागरवशात् तामिव याहि प्रियां
 निर्माल्योज्झितपुष्पदामनिकर का षट्पदानां रतिः ॥१०॥
 बाण्ड्येन गतः स मे गृहपतिर्वार्त्तापि न श्रूयते
 प्रातस्तज्जननी प्रसूततनयागिहं तथा वै गता ।
 बालाह नवयौवना निशि कथं स्यातव्यमम्भहृहे
 सायं सम्प्रति वर्त्तते पथिक हे ! स्थानान्तरं गम्यताम् ॥११॥

किमिति । हे निलम्ब ! उपेत्य वसोपसागत्य बलात् किं कथं
 मे वक्त्रं मुखं चुम्बसि, ते तव लज्जा न व्यस्तोति शेषः, हे शठ ।
 धूर्त्त । वस्त्रान्तं वसनाञ्चलं मुञ्च त्वज, मुञ्च त्वज, हे धूर्त्त । शपथैः
 दिव्यैः नाह कदापि एव करिष्यामि कते सम एतत् पापं भविते-
 त्वादिरूपैरिति यावत् किं निर्वञ्चसे प्रतारयसि ? तव रात्रिजागर-
 वशात् त्वदर्थं रात्रौ जागरणात् कटा आगमिष्यति हेतोरिति भावः
 अहं चीणा दुर्बला, तामिव वत्समीपे रात्रिर्नीतेति भावः प्रिया
 याहि गच्छ, निर्माल्यवत् उज्झितः लल्लः पुष्पदामनिकर पुष्प-
 माल्यसमूहः तस्मिन् षट्पदानां भ्रमराणां रतिरचुरागः का ? नैवानु-
 राग इत्यर्थः । इदानीं पुराणाह, नवीना नासुप्रवाहीति भावः ।
 शार्दूलबिक्रीडितं वृत्तम् ॥ १० ॥

बाण्ड्येनेति । स मे सम गृहपतिः पतिरित्यर्थः बाण्ड्येन
 बाण्ड्यार्थमित्यर्थः गतः, वार्त्तापि संवादः अपि न श्रूयते प्रातः अथ
 प्रातःकाले तस्य जननी मम अश्रुरिति भावः प्रसूताया तनयाया गेहं
 तथा वै गता । अहं बाला नवयौवना च, तस्मात् निशि रात्रौ तथैव
 अस्माकं तद्दे स्यातव्यं त्वयेति शेषः, सम्प्रति सायं कस्यां न्यायता, ह

यामिन्येषा बहुलजलदैर्बद्धभीमान्धकारा
 निद्रां यातो मम पतिरसौ ह्लेशितः कर्मदुःखी ।
 बाला चाहं मनसिजभयात् प्राप्तगाढप्रकम्पा
 ग्रामञ्चौरैरयमुपहतः पान्य । निद्रां जहीहि ॥ १२ ॥
 क्व भ्रातश्चलितोऽसि ? वैद्यकगृहं, किं तत्र ? शान्त्यै रुजां
 किं ते नास्ति सखे । गृहे प्रियतमा सर्वं गद हन्ति या ? ।
 वातश्चेत् कुचकुम्भमर्दनवशात् पित्तञ्च वक्त्राभृतात्
 श्लेष्माणं विनिहन्ति हन्त ! सुरतव्यापारकेलिभ्रमात् ॥ १३ ॥

पर्यक ! स्थानान्तरं गम्यताम् । अत्र विपरीतलक्षणया अत्रैव
 त्वं तिष्ठेति प्रतीयते । शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ११ ॥

यामिनीति । एषा यामिनी रात्रि बद्धलब्धदेः प्रभूतसेवेः
 बद्धः जनित भीम भयङ्करः अन्धकारः यस्यां तत्राभूता, असौ मम
 पतिः कर्मदुःखा परिश्रमेण दुःखो अर्त्तः ह्लेशितः प्राप्तह्लेशः
 अतएव निद्रा यातः गतः निर्द्रुत इत्यर्थः, अत्रञ्च बाला नवयौवना
 मनसिजस्य कामस्य भयात् आवेशजनितादति भावः, प्राप्तः गाढः
 अत्यन्तः प्रकम्पः यथा तादृशी कामार्त्तः भावः अयं यामः चौरै-
 स्तस्कारे उपहतः, हे पान्य । पर्यक ! निद्रा जहीहि त्वज्ज ।
 निद्रा त्यक्त्वा मामनुगृह्णाणोति भावः । सन्दाक्रान्तावृत्तम् ॥ १२ ॥

कोति । हे भ्रात ! क्व कुत्र चलितः अस्व, गच्छसीत्यर्थः
 इति प्रश्नः, वैद्यकगृहं चिकित्सकगृहं चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् ।
 तत्र वैद्यकगृहे । किं किमर्थं चलितोऽस्मीति शेषः, प्रश्नोऽयम् । रुजां
 रोगाणां शान्त्यै उपशमाय चलितोऽस्मीति प्रतिवचनम् । हे सखे !
 त्वे तत्र गृहे प्रियतमा किं नास्ति ? या सर्वं गद रोगं हन्ति, चेत्
 अदि वातः वायुदोषज व्याधिस्तत्र स्यादिति शेषः, तदा कुचकुम्भयो-
 र्निर्दनवशात् तं वातसित्तव्याहार्यं, वक्त्राभृतात् मुखामृतपानात् पित्तं

दृष्टिं देहि पुनर्बाले ! कमलायतलोचने ! ।

श्रूयते हि पुरा लोके विषस्य विषमौषधम् ॥ १४ ॥

अन्तर्गता मदनवह्निशिखावलो या

सा बाधते किमिह चन्दनलेपनेन ।

यत् कुम्भकारपलनोपरिपङ्कलेप-

स्तापाय केवलमसौ न तु तापशान्त्यै ॥ १५ ॥

दृष्ट्वा यासां नयनसुभगं वङ्गवाराङ्गनानां

देमत्यागः पराङ्गतिभिः क्लृण्णसारैरकारि ।

तासामिव स्तः । जिता दन्तिनः सन्ति मत्ताः

प्रायो मूर्खः परिभवविधौ नाभिमानं तनोति ॥ १६ ॥

पित्तदोषजं रोग, तथा हृन्त हर्षे सुगतव्यापारे यः क्लेशः तस्य
अस्मात् श्लेष्माण्ण श्लेष्माण्णजरोगं विनिहन्ति विश्लेषण नाशयति ।
शार्दूलविष्णोर्द्विदृष्टं वृत्तम् ॥ १२ ॥

दृष्टिं नति । हे कमलायतलोचने । पङ्कविशाबनेत्रे ! बाबे
सुन्दरि ! पुनः दृष्टिं देहि, हि यत् पुरा पूर्वं लोके जगति विषस्य
मौषधं विषं श्रूयते श्रुतमिति यावत्, अतात् कट्यात्पयो बोध्यः ।
सकृत् कटाक्षविप्रदिग्भोऽहं पुनः कटाक्षविशेषेण यान्ति बभ्रुः इति
भावः ॥ १४ ॥

अन्तर्गति । या मदनवह्निशिखावली अन्तर्गता सा बाधते
अन्तर्व्यययतीत्यर्थः इह अस्मिन् शरीरे इति शेषः चन्दनलेपनेन
किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । यः कुम्भकारस्य पलनस्य
कुम्भादिदृष्टनार्थं सञ्जितस्य चूर्णाविशेषस्य उपरि पङ्कलेपः, असौ
केवलं तापाय अतिसन्तापाय, न तु तापस्य शान्त्यै उपशमाय भव-
तीति शेषः । दृष्टान्तालङ्कारः । वसन्ततिब्बक वृत्तम् ॥ १५ ॥

दृष्टेति । यासां वङ्गवाराङ्गनानां वङ्गीयवेश्यानां नयनसुभगं

अपूर्वो दृश्यते वक्रिः कामिन्याः स्तनमण्डले ।

दूरतो दहते गात्रं हृदि लग्नस्तु शीतलः ॥ १७ ॥

कुसुमे कुसुमोत्पत्तिः श्रूयते न तु दृश्यते ।

बाले । तव सुखाम्भोजे कथमिन्दीवरद्वयम् ॥ १८ ॥

अयि मन्मथचूतमञ्जरि । श्रवणायतचारुलोचने ।।

अपहृत्य मनः क्व यासि मे किमराजकमल राजते ॥ १९ ॥

नेत्रविज्ञासं दृष्ट्वा परमकृतिभिः सुपण्डितैरिति यावत् पराजितैर्जेट-
समीपे न स्थातव्यमिति जानाद्भिरिति भावः कृष्णसारैः मृगविशेषैः
देशत्यागः वङ्गदेशपरिहारः अकारि, वङ्गदेशे कृष्णसारा न चरन्तीति
प्रसिद्धिः । तासांभेव वङ्गवाराङ्गनानां स्तनयुगैः जिताः पराभूताः
दन्तिनः मजाः सत्ताः अतएव सन्ति तिष्ठन्ति अस्मिन् वङ्गदेशे इति
शेषः । तथाहि मूर्खो जनः प्रायः बाह्येन परिभवविधौ पराजय-
व्यापारे अभिमानम् अहङ्कारं न तनोति न प्रकटयति नावबुध्यते
इति यावत् । मूर्खाणां मानापमानबोधो नास्तीति भावः । मन्दा-
क्रान्ताष्टकम् ॥ १६ ॥

अपूर्वं इति । कामिन्या स्तनमण्डले अपूर्वंः अद्भुतः वक्रिः
दृश्यते । अपूर्वत्वे हेतुसाहं दूरत इति । दूरतः दूरात् गात्रं दहते
सन्तापयतीति यावत्, हृदि वक्षसि लग्नस्तु लग्न एव शीतलः भव-
तीति शेषः ॥ १७ ॥

कुसुमे इति । कुसुमे पुष्पे कुसुमस्य पुष्पस्य उत्पत्तिः श्रूयते,
न च दृश्यते । हे बाले ! तव सुखाम्भोजे वदनकमले कथम् इन्दी-
वरद्वयं नीलोत्पलयुगलं दृश्यते इति शेषः । अत्रेन्दीवरद्वयं नेत्रयुगल-
मिति भेदेऽप्यभेदरूपान्तिशक्तिरहङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । विद्वत्वेऽध्य-
वसायस्थातिशयोक्तिर्निगद्यते । भेदेऽप्यभेदः सखन्वेऽसखन्वस्तद्विप-
र्ययाविति । अहङ्कृतम् ॥ १८ ॥

अयौति । अयि मन्मथस्य कामस्य चूतमञ्जरि ! श्रवणायते

कोपस्त्वया यदि कृतो मयि पङ्कजाक्षि ।
 सोऽस्तु प्रियस्तव किमत्र विधेयमन्यत् ।
 आश्लेषमर्पय मदर्पितपूर्वमुच्चै-
 रुच्चैः समर्पय मदर्पितचुम्बनञ्च ॥ २० ॥

इति श्रीकालिदासकृतं शृङ्गारतिलक समाप्तम् ।

हंसदूतः ।

दुकूलं विभ्राणो दलितहरितालद्युतिहरं
 जवापुष्पश्रेणीरुचिरुचिरपादाङ्कुजतलः ।

आकर्षकते चारुणि मनोहरे बोचने यस्यास्तत्सम्बुद्धौ, मे मम मन-
 अपहृत्य क्व वासि ? अत्र अस्मिन् दृश्य किम् अराजक राजाभाव-
 राजते । वर्चते इति पाठान्तरम् । नैवात्राराजक, तस्मात् ते मन-
 शौर्यरूपस्य कार्यं स्वावश्यं शासन भविष्यतीति भावः ॥ १९ ॥

कोप इति । हे पङ्कजाक्षि पद्मनेत्रे । त्वया यदि मयि
 कोपः कृतः, तव कोपः तव प्रिय न ह्यस्ति भावः अस्तु भवतु,
 अत्र अस्मिन् विषये अन्यत् किं विधेयं कर्तव्यं न किमपि करणी-
 यमस्ति ममेति भावः । किन्तु मया अर्पितपूर्वं पूर्वं दत्तम् आश्लेषम्
 आलिङ्गनम् उच्चैः नाड्यं यथा तथा अर्पय प्रतिदेहि, मया अर्पित
 चुम्बनञ्च उच्चैः समर्पय । वसन्ततिलकं दत्तम् ॥ २० ॥

दुकूलमिति । दलितं दलितं यत हरितालं तस्य द्युतिहर-
 कालिधौरं पीतमिति भावः दुकूलं वसनं दधानः परिदधत् जवापु-

तमालश्यामाङ्गी दरहसितलीलाञ्चितमुखः .
 परानन्दाभोगः स्फुरतु हृदि मे कोऽपि पुरुषः ॥ १ ॥
 यदा यातो गोपीहृदयमदनो नन्दसदनात्
 सुकुन्दी गान्दिन्यास्तनयमनुविन्दन् मधुपुरीम् ।
 तदामाङ्गीञ्चिन्तासरिति घनघूर्णापरिचयै-
 रगाधायां बाधामयपयसि राधा विरहिणी ॥ २ ॥
 कदाचित् खेदाग्निं विघटयितुमन्तर्गतमसौ
 महालीभिर्लेभे तरलितमना यामुनतटीम् ।

आया अग्रेया रुचिरिव ज्वान्तिरिव रुचिर्यस्य तादृशं रुचिरं मनोज्ञं
 पादास्त्रुजतल चरणकमलतल यस्य तथाभूतः तमालवत् श्यामम्
 अङ्गं यस्य तथोज्ज्वलः दरहसितस्य मन्दस्मितस्य लीलयया विद्यासेन
 अञ्चितं पूजितं रुचिरमिति भावः सुखं यस्य तथाभूतः परः महान्
 आनन्दस्य आभोगः परिपुष्पता यस्य तादृशः अथवा परमानन्दमय
 इत्यर्थः कोऽपि अतिर्वचनोप- इरुपः कृष्ण इति भावः मे मन हृदि
 स्फुरतु राजताम् । शिखरिणीपुस्तमस्मिन् सन्तर्भे । उपमालङ्कारः ।
 पन्थारम्भे विप्लविनाशार्थं कवेरिष्टदेवतासकीर्तनरूपं मङ्गलाचरण-
 निदम् ॥ ? ॥

यदेति । गोपीनां हृदयमदनः मनोमोहनः सुकुन्दः कृष्णः
 यदा गान्दिन्याः तनयम् अक्रूरम् अनुविन्दन् अनुलभमानः असुरन्
 वा नन्दसदनात् नन्दालयात् मधुपुरीं मधुरा यातः गतः, तदा
 विरहिणी राधा घनाः सान्द्रा या घूर्णाः भ्रमयः तासां परिचयैः
 सङ्घैः अनाधायाम् अतलस्यर्थायाम् अपारायामिति भावः बाधाम-
 यानि दुःखमयानि पयासि लज्जानि यस्या तथाभूताया चिन्तासरिति
 अमाङ्गीत् निममज्ज । रूपकमलङ्कारः ॥ २ ॥

कदाचिदिति । कदाचित् असौ राधा आसीभिः सखीभिः सह

चिरादस्याश्चित्तं परिचितकुटीरावकलनाद्
 अवस्थां तस्तार स्फुटमथ सुषुप्तेः प्रियसखीम् ॥ ३ ॥
 तदा निष्पन्दाङ्गी कलितनलिनीपद्मबकुलैः
 परीणाहात् प्रेम्णामकुशलशयताशङ्खिहृदयैः ।
 दृग्भोगम्भीरीकृतमिहिरपुत्रीलहरिभि-
 र्विलीना धूलीनामुपरि परिवत्रे परिजनैः ॥ ४ ॥
 ततस्तां न्यस्ताङ्गीमुरसि ललितायाः कमलिनी-
 पलाशैः कालिन्दीसलिलशिशिरेर्वीजिततनुम् ।

अन्तर्गतं खेदाग्निं विरहजशोकानलं विघटयितुं निर्वोप्रयितुं तर-
 लितमनाः चञ्चलितचित्ता सती याहुनतटीं यद्युनातीरं लेभे मत-
 वती । अथ यद्युनातीरप्राप्त्यनन्तरम् अस्या राधाया, चित्तं मन-
 चिरात् परिचितानां भुक्तानामिति भावः कुटीरायाः कुञ्जानामिति
 भावः अवकलनात् अवबोक्तनात् सुषुप्ते सुखमहमस्वाप्सु न किञ्चि-
 द्देहिप्रसिद्धेव रूपेण संवित् यदन्ते स्यात् सा निद्रा सुषुप्तिः तस्याः
 प्रियसखीम् अवस्था मूर्च्छामिति भावः स्फुटं सख्यद् वया तथा
 तस्तार प्राप हसोहेति भावः ॥ ३ ॥

तदेति । तदा तस्मिन् काले मूर्च्छावस्थायामिति भावः निष्पन्दं
 निश्चलम् अङ्गं यस्याः तथाभूतः अतएव धूलीनामुपरि विलीना
 लुण्ठिता सा कलितं नष्टहीतं नलिनीपद्मवकुलं पद्मपत्रचय अज-
 नार्थमिति भावः यैः तथोक्तैः, प्रेम्णां परीणाहात् आतिशयात्
 अकुशलशयतम् अमङ्गलशयनं जीवति न वेत्यादिरूपम् आशङ्कते इति
 तादृशं हृदय वेषा तैः, दृग्भोगिभिः नयनजलैः मन्मीरोक्तता पूरितेति
 यावत् मिहिरपुत्र्याः यद्युनायाः लहरिरस्ताङ्कः यैः तथाभूतैः परिजनैः
 सखीभिरिति भावः परिवत्रे परितः वेष्टिता ॥ ४ ॥

तत इति । ततः अनन्तरं ललितायाः तस्याख्यसख्याः उरश्चि

परावृत्तश्वासाङ्कुरचलितकण्ठीं कलयतां
 सखीसन्दीहानां प्रमदभरशाली ध्वनिरभूत् ॥ ५ ॥
 निधायान्ने पङ्केरुहदलविटङ्कस्य ललिता
 ततो राधां नीराहरणसरणीन्यस्तचरणा ।
 मिलन्तं कालिन्दीपुलिनभुवि खेलाञ्छितगतिं
 ददर्शाग्रे कञ्चिन्मधुरविरुतं श्वेतगरुतम् ॥ ६ ॥
 तदालोकस्तीकोच्छसितहृदया सादरमसौ
 प्रणामं यसन्ती लघु लघु समामाद्य सविधम् ।
 धृतोत्कण्ठा सद्यो हरिसदसि सन्देशहरणे
 वर द्रुतं मेने तमतिललितं हन्त ! ललिता ॥ ७ ॥

वक्षसि न्यस्ताङ्गीं निहितकलेवरा कालिन्द्याः यमुनायाः स ललेन
 शिशिरै शीतलै कमलिनीपलाशैः पद्मपत्रै वीजिता तनुः शरीरं
 यस्याः तयोक्ता परावृत्तेन प्रत्यागतेन श्वासाङ्कुरेण मन्दश्वासेनेत्यर्थः
 चलितः सन्दिहाना यस्याः तादृशी कलयता पश्यता सखीसन्दी-
 हाना सहचरीसङ्घाना प्रमदभरेण हर्षातिशयेन शालते शोभते इति
 तयोक्ताः ध्वनिं स्यान्दीकोलाहल इति यावत् अभूत् ॥ ५ ॥

निधायेति । ततः अनन्तरं प्रत्यागतश्चामानन्तरं ललिता नीरा-
 हरणार्थं जलाहरणार्थं वा सरणी सोपानं तस्या न्यस्तचरणा अर्पि-
 तपादा सतो पङ्केरुहदलविटङ्कस्य पद्मपत्ररचि-शयनावस्थेति यावत्
 अङ्के क्रोडे उपरीत्यर्थः राधा निधाय स्थापयित्वा कालिन्द्याः यमु-
 नाया पुलिनभुवि सैकतदेशे मिलन्तं चरन्तम् अग्रे खेलाया विद्यासेन
 अञ्जिता प्रशमिता गतिर्गमनं यस्य तथोक्तं मधुरविरुतं मनोजनिनाहं
 कञ्चित् श्वेतगरुतं शुभ्रपत्रं हनसिति यावत् ददर्श ॥ ६ ॥

तदेति । हन्त खेदे, असौ ललिता तस्य हसस्य आलोकेन
 दर्शनेन लोकम् अक्षयम् उच्छ्वसितम् उत्फुल्लं हृदयं यस्यास्तथाभूता

अमर्षात् प्रेमिण्यां सपदि दधती कंसमथने
 प्रवृत्ता हसाय स्वमभिलषितं शंसितुमसौ ।
 न तस्या दोषोऽय यदिह विद्म प्राथितवती
 न कस्मिन् विश्वम् दिशति हरिभक्तिप्रणयिता ॥ ८ ॥
 पवित्रेषु प्रायो विरचयसि तोयेषु वसति
 प्रमोद नालीके वहसि विमदात्मा स्वयमसि ।
 अतोऽहं दुःखात्तां शरणमब्रूवा त्वां गतवती
 न भिक्षा मत्पक्षे व्रजति हि कदाचिद्विफलताम् ॥ ९ ॥

तथा हृतोत्कृष्टा उतसुखचित्तैश्च लघु लघु धनैः श्रुत्वा विषय-
 लक्ष्मीप समासाद्य आगन्तु सादर प्रणामं कृत्वा प्रणमन्तीति यावत्
 सद्यः तत्क्षणे चारुसदृशि कृष्णमभाया मधुराद्यामिति भावः सन्देश-
 हरये वाचिकप्रेषणे वाचिकप्रेषणार्थमत्यर्थः तस्मै अतिबलित
 सुन्दर हंसं वर श्रेष्ठ दूत सन्देशहर, स्व त सन्देशहरो दूत इत्य-
 मरः । अनेन दौल्याय प्रेरयितुमभिमतवतीत्यर्थः ॥ ७ ॥

अमर्षादिति । अमर्षात् कोपात् सपदि तत्क्षणे कंसमथने कृष्णे
 प्रेमिण्यां प्रेमजनिताम् ईर्ष्यां दधती अर्षां ललितता हसाय स्वम
 अभिलषितं शंसितुं कथयितुं प्रवृत्ता प्रारंभे । इह विषये सन्देश-
 हरये इत्यर्थः यत् सा विद्म प्राथितवती, अथ तस्या
 ललिताया दोषः अविश्वकारित्वरूप इति भावः न, हरिभक्ति-
 प्रणयिता हरौ भक्तप्रतिरेक इति यावत् कस्मिन् जने विश्वम् विश्वासं
 न दिशति, न ज्ञायत ? अपितु सर्वस्वमेव विश्वम् दिशती-
 त्यर्थः । अर्थान्तरन्यासः ॥ ८ ॥

पवित्रेषु वसति । प्रायः बाहुल्येन पवित्रेषु विशुद्धेषु तोयेषु
 वसतिस्व व्यवस्थानं विरचयसि करोषि, नालीके कनकवस्त्रेषु तद्-
 मन्त्रणे इति भावः प्रमोदम् आनन्दं वहसि, स्वयञ्च विमदात्मा

चिरं विस्मृत्यास्मान् विरहदहनज्वालविकलाः
 कलावान् सानन्द वसति मथुराया मधुरिपुः ।
 तदेतं सन्देशं स्रमनसि समाधाय निखिलं
 भवान् क्षिप्रं तस्य श्रवणपदवीं सङ्गमयतु ॥ १० ॥
 निरस्तप्रत्यूहं भवतु भवती वर्त्मनि शिवं
 समुत्तिष्ठ क्षिप्रं मनसि सुदमाधाय सदयम् ।
 अधस्ताद्भावन्तो लघु लघु समुत्ताननयनै-
 र्भवन्तं वीचन्तां कुतुकतरला गोपशिशवः ॥ ११ ॥

स्वच्छान्तःकरणः अस्ति । अतः कारणात् दुःखान्तां अवलाह त्वा
 शरणं गतवती, हि यतः सत्पत्ने बाधुजने उत्कृष्टपक्षगति च
 भिक्षा प्रार्थना कदाचित् विफलता व्यर्थता न ब्रजति न गच्छति ।
 अर्थान्तरन्यासोऽलङ्कारः ॥ ८ ॥

विरमिति । कलावान् चतुष्पदिकलापूर्णा मधुरिपुः कृष्णः
 विरहदहनस्य विच्छेदाग्नेः ज्वालेन विकलाः व्याकुलाः अस्मान्
 विस्मृत्य मथुराया चिरं दीर्घकालं सानन्दं वसति । तत् तस्मात्
 भवान् एतं निखिलं सम्यं सन्देशं स्रमनसि समाधाय गृहीत्वा क्षिप्रं
 शीघ्रं तस्य मधुरिपोः श्रवणपदवीं श्रोत्रोन्द्रियं सङ्गमयतु प्रापयतु
 ॥१०॥

निरस्तेति । अतः वर्त्मनि पथि निरस्तः गतः प्रत्यूहः विघ्नः
 यस्मात् तथाभूतं शिवं सङ्गल भवतु । सदय साहुकर्म्यं मनसि सुदं
 हर्षम् आधाय क्षिप्रं शीघ्रं समुत्तिष्ठ यातां कुर्वित्त्वर्थः । कुतुकेन
 कौतूहलेन तरलाश्चक्षुषाः गोपाना शिशवः बालका लघु लघु द्रुतं
 द्रुतम् अधस्तात् तददेशे भावन्तः सन्तः समुत्ताननयनैः उत्क्षिप्नन्तैः
 भवन्तम् उड्डयमानमिद्वि भावः वीचन्ताम् अवलोकयन्तु ॥ ११ ॥

किशोरोत्तंशोऽसौ कठिनमतिना दानपतिना
यया निन्द्ये तूर्णं पशुप-युवतीजीवितपतिः ।
तया गन्तव्या ते निखिलजगदेकप्रथितया
पदव्या भव्यानां तिलक ! किल दाशार्हणगरी ॥ १२ ॥
गलदाघ्यासारप्रुतधवलगण्डा मृ गदृशी
विद्व्यन्ते यत्र प्रबलमदना वेशविवशाः ।
त्वया विज्ञातव्या हरिचरणसङ्गप्रणमिनी
ध्रुव सा चक्राङ्गी रतिसखशतारुस्य पदवी ॥ १३ ॥

किशोरेति । पशुपयुवतीनां गोपाङ्गनाना जीवितपतिः प्राच्ये-
श्वरः किशोरोत्तंशं कुमारश्रेष्ठः अशौ कृष्णः कठिनमतिना क्रूर-
बुद्धिना दानपतिना अक्रूरेण यया पदव्या पद्या निन्द्ये नीतः, हे
भव्यानां साधूनां तिलक ! तदा निखिलजगत्सु सर्वभूमण्डलेषु
एकप्रथितया सत्यक प्रसिद्धया पदव्या तूर्णं शीघ्रं दाशार्हणगरी
दाशाहंशां वादवशिष्याणां नगरो पुरी मधुरेत्यर्थः ते तव गन्तव्या
यातव्या ॥ १२ ॥

गलदिति । यत्र यस्यां पदव्यां गलद्भिः पतद्भिः वाघ्यासारैः
अशुधाराभिः सुतौ व्याप्तौ धवलौ खच्छौ गण्डौ यासा ताः, प्रबलः
मदनः कामः यासां तयोक्ताः कृष्णदर्शनादिति भावः, वेशे वेश्यान्ट्टे,
वेशो वेश्याजनाश्रय इत्यमरः । विवशाः कामार्ता इति यावत् मृग-
दृशः मृगशयनाः नार्थ इत्यर्थः विद्वन्ते व्यथन्ते सक्तं कृष्णदर्शना-
नन्तरमेव तदवलोकनादिति भावः, हरिचरणस्य सङ्गप्रणमिनी अतएव
चक्राङ्गी चक्रचिह्निता रतिसखशतवत् कामशतवत् मनोहरमिति
भावः अङ्गं यस्य तादृशस्य कृष्णस्येति यावत् सा पदवी पत्न्याः त्वया
ध्रुवं निश्चितं तत्तदवलोकनेनेति भावः विज्ञातव्या विशेषेण वेदि-
तव्या ॥ १३ ॥

पिबन् जम्बुश्यामं मिहिरदुहितुर्वारि मधुरं
 मृणालीभुञ्जानो हिमकरकलाकोमलरुचः ।
 क्षणं हृष्टस्तिष्ठन् निविडविटपे शाखिनि सखे ।
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु भवान् दृष्टानगरे ॥ १४ ॥
 बलादाक्रन्दन्ती रथपथिकमक्रूरमिलितं
 विदूरादाभीरीततिरनुययौ येन रमणम् ।
 तमादौ पन्थानं रचय चरितार्था भवतु ते
 विराजन्ती सर्वोपरि परमहंसस्थितिरियम् ॥ १५ ॥
 अकस्मादस्माकं हरिरपहरन्नंशुकचयं
 यमारूढो गूढप्रणयलहरीं कन्दलवितुम् ।

पिबन्निति । हे सखे ! भवान् जम्बुवत श्यामं कृष्णं मिहिर-
 दुहितः यमुनायाः मधुरं वारि जलं पिबन् हिमकरकलासुन्दरकलाः
 तद्वत् कोमला रुचिप्रभायास्ता मृणालीः भुञ्जानः क्षणं हृष्टः
 निविडविटपे घनशाखे शाखिनि वृक्षे तिष्ठन् दृष्टानगरे यदुपुष्यते
 सुखेन प्रस्थानं रचयतु करोतु ॥ १४ ॥

बलादिति । बलात् वेगात् अतिशयेनेत्यर्थः विदूरात् आक्र-
 न्दन्ती रुदती आभीरीतति । मोपनारीसहति । येन पथा रथपथिकं
 रथेन यान्तम् अक्रूरमिलितम् अक्रूरेण सह सकृत् रमणं कान्तं कृष्ण-
 मित्यर्थः । अनुययौ अनुयाति अ, आदौ प्रथमं तं पन्थानं रचय गच्छे,
 ते तव सर्वोपरि सर्वेषाम् उपरि विराजन्ती उत्कृष्टेण वर्तमानेति
 भावः इव परमहंसस्थितिः परमहंसस्य योगिनश्च स्थितिः अवस्थानं
 मर्यादा च चरितार्था सफलता भवतु तन्मार्गदर्शनादिति भावः ॥ १५ ॥

अकस्मादिति । हे काटम् ! कलहम् ! हरिः कृष्णः अक-
 स्मात् सहसा अस्माकम् अशुकचयं बलनसमूहम् अपहरन् पीरकन्

तव श्रान्तश्रान्तःस्थगितरविविम्बः किसलयैः

कदम्बः कादम्ब ! त्वरितमवलम्बः स भविता ॥ १६ ॥

किरन्ती लावण्यं दिशि दिशि शिखण्डस्तवकिनी

दधाना साधीयः कनकविमलद्योतिवसनम् ।

तमालश्यामाङ्गी सरलमुरलीचुम्बितमुखी

जगौ चित्रं यत्र प्रकटपरमानन्दलहरी ॥ १७ ॥

तया भूयः क्रीडारभसविकसद्वल्लवधू-

वपुर्वस्त्रीश्चश्यन्मृगमदकणश्यामलिकया ।

गूढा गुप्ता या प्रणयलहरी प्रेमतरङ्गः तां कन्दम्वितं प्रकटमितं
फलहवित्त वा यम आहूढः, किशलयैः पल्लवैः श्रान्तः अश्रान्तरे
स्थगितं तिरोहित रविविम्ब स्वर्यरश्मिरिति भावः येन तद्याभूत्-
कदम्बः स. कदम्बतरु श्रान्तस्य अश्रगमनादिति भावः तव त्वरित
शीघ्रम् अविदूरस्थितत्वादिति भावः अवलम्ब. आश्रयः भविता ।
तमाश्रित्य त्वया विश्रान्तव्यभिचि भावः ॥ १६ ॥

किरन्तीति । यत्र कदम्बे स्थितेति शेषः, दिशि दिशि लावण्यं
किरन्ती विक्षिपन्ती, शिखण्डस्तवकिनी मयूरपिच्छगुच्छताम्वित्त्वर्थ-
साधीयः अतिमनोज्ञं कनकवत् विमलं यथा तथा द्योतते दीप्यते
इति तथोक्तं वसन पीतम् अन्वरमित्वर्थः दधाना वसाना, तमालपत्र-
श्यामम् अङ्ग वस्त्रास्तादृशी सरलया अकुण्ठितया सरलया चुम्बितं
मुखं वस्त्रास्तादृशी, प्रकटा उद्भूता परमानन्दानां लहरी तरङ्गः
लक्षण इति भावः चित्रं मनोज्ञं यथा तथा जगौ नीतवतीत्वर्थः
॥१७॥

तयेति । भूयः पुनः क्रीडाया निघुवनोत्सवे यौ रभसः वेगो
हर्षो वा, रभसो वेगहर्षयोरित्त्वभरः । तेन विकसन्त्यः याः वक्रानां
नोपाना वध्वः तासां वपुर्वस्त्रोभ्यः अङ्गलताभ्यः भ्रश्रुदृभिः, गणदृभिः

विधातव्यो हस्तीसकदलितमस्त्रीलतिकया-
 समन्तादुल्लासस्तव मनसि रासस्थलिकया ॥ १८ ॥
 तदन्ते वासन्तीविरचितमनङ्गोत्सवकला-
 चतुःशालं शीरेः स्फुरति न दृश्यौ तत्र विकिरेः ।
 तदालोकोद्भिदप्रमदभरविस्मारितगति-
 क्रिये जाने तावत्त्वयि वत हता गोपवनिता ॥ १९ ॥
 मम स्यादर्थानां क्षतिरिह विलम्बाद् यदपि ते
 विलोकीयाः सर्वं तदपि हरिकेलिस्थलमिदम् ।

मृगमदकथैः कस्तूरीविन्दुभिः श्यामलिकया साञ्जिन्यं नीतयेत्यर्थ-
 हस्तीवैः मधुकरैः कदलिना आलोकां मङ्गोत्सविका मञ्जिक्कावता
 बद्धा तथाभूतया रासस्थलिकया रासोत्सवस्थलेन तव मनसि सम-
 न्तात् सर्वतः उल्लास आनन्द विधानव्यः जनायतव्यः । रासोत्-
 सवस्थलावबोक्त्रेण पथि तव मञ्जान् आनन्दो भविष्यतीति भावः
 ॥ १८ ॥

तदिति । तस्याः रासस्थलिकायाः अन्ते वासन्ती वसन्तोत्सव-
 तथा तदर्थमिति भावः विरचितम् अनङ्गोत्सवः काभोतसव एव
 कला व्यापारः तस्याः चतुःशालं शालाचतुष्टयान्वितं चदनमिति
 यावत् स्फुरति राजते, तत्र चतुःशाले दृश्यौ नयनेन विकिरेः नार्थय ।
 वत छेदे तस्य चतुःशालस्य आलोकेन दर्शनेन उद्भेदः उदयः यस्य
 तथोक्तः प्रमदभरः आनन्दातिशयः तेन विस्मारिता विस्मृति नोता
 गतिक्रिया ममनव्यापारः यस्य तादृशे त्वयि सति गोपवनिता गोपा-
 क्तना हता नार्थं गता, तावत् जाने मन्ये । काव्यलिङ्गमलङ्कारः ।
 हेतोर्वैक्यपदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति दर्पणकारः ॥ १९ ॥

ममोत । यदपि यदपि ते तव इह विलम्बात् मम अर्थानां
 कार्याणां क्षतिः ज्ञानिः स्यात् यदपि तथापि सर्वं हरिकेलिस्थल-

तवेयं न व्यर्था भवतु शुचिता कः स हि सखे !
 गुणो यश्चाणूरद्विषि मयि निवेशाय न भवेत् ॥ २० ॥
 सकुहंशीनादश्रवणमिलिताभीरवनिता-
 रहःक्रीडासाक्षी प्रतिपदलतासङ्गसुभगः ।
 स धेनूनां बन्धुमधुमयनखट्वायितशिलः
 करिष्यत्यानन्दं सपदि तव गोवर्द्धनगिरिः ॥ २१ ॥
 तमेवाद्रिं चक्राङ्कितकरपरिष्वङ्गरसिक
 महीचक्रे शङ्केमहि शिखरिणां शेखरतया ।

निदं विष्टोक्रेयाः पश्ये । हे सखे ! तव इयं शुचिता स्वच्छदेहना
 पवित्रतेति भाव व्यर्था विफलार्था न भवतु क्वच्यर्था भवतिति यावत्
 तत्स्थानदर्शनेनेति भाव । हि यत कः स गुणः अस्तीति शेषः
 यः चाणूरद्विषि चाणूरासुरघातिनि कृष्णे मयि निवेशाय नदन्तः कर-
 णप्रवेशाय न भवेत्, अपितु सर्व एव गुणः कृष्णस्य नदन्तरात्मनि
 निविष्टः आसीत् येन गुणेन तव तदीयवाचोत्सवस्थानदर्शनेन निशु-
 द्धता आदिति भावः ॥ २० ॥

सकृदिति । सकृत् एकवारं वंशीनादश्रवणेन मिलिताना सकृ-
 तानाम् आभीरवनिताना गापीना रहस विजने या क्रीडा सुरतो-
 त्सवः तस्य साक्षी साक्षात् दृष्टा प्रतिपदे स्थाने स्थाने लतासङ्गमिः
 लतावेष्टितसङ्घैः सुभगः मनोहर धेनूना गधां बन्धुं गवा सुखेन
 चरणस्थानमित्थर्षः मधुमयनस्य कृष्णस्य खट्वायिता पर्यङ्गुवदाचरिता
 शिवा यस्तु तद्योक्तः च गोवर्द्धनगिरिः सपदि दृष्टमात्र एव ते तव
 आनन्दं करिष्यति जनार्णयति ॥ २१ ॥

तमिति । चक्राङ्कितेन चक्रबाङ्कनेन करेण यः परिष्वङ्कः
 आबिङ्गनं अचक्षमित यावत् तस्य रसिकं रसज्ञं तज्जनितदुखाभि-
 न्नमित्थर्षः तम् एव आद्रं पर्वतं महीचक्रे भूमण्डले शिखरिणां

अरातिं ज्ञातीनां ननु हरिहयं यः परिभवन्
 यद्यार्थं स्वं नाम व्यधित भुवि गोवर्द्धन इति ॥ २२ ॥
 तमालस्यालोकाङ्गिरपरिसरे सन्ति चपलाः
 पुलिन्दी गोविन्दस्मरणरभसोत्तमवपुषः ।
 श्वैस्तापं तामां क्षणमपनयन् यास्यति भवान्
 अथश्च कालिन्दीसलिलमिशिरैः पक्षपवनैः ॥ २३ ॥

पर्वतानां शिखरतया शिरोभूषणतया शङ्खेसङ्घि च एव शिखर
 शिखरा शिखरिणा श्रेष्ठ इति मन्यामहे इत्यर्थः । ननु भोः व
 अद्भिः ज्ञातीनां पर्वतानामिति भावः अरातिं शत्रुं पक्षच्छेदिनमिति
 भावः हरिहयम् इन्द्र परिभवन् पराजयमानं सन् भुवि पृथिव्या
 गोवर्द्धन इति स्वं नाम यद्यार्थम् अन्वर्थं कुपितेन्द्रनियोजितसेनैः
 लग्नाच्च वर्षाशेऽपि गोकुं प्रपञ्चयादिति भावः व्यधितं कृतवान् । पुरा
 इन्द्रदक्षं निषिध्य लग्नात् गोवर्द्धनोत्सये कृते इन्द्रः कुपितः सम्राट्
 गोकुलं सुषण्णधारया दृष्ट्वा काच्छान्वासात् । तदवबोध्य कण्थाः
 गोकुलं रिरक्षिषुः कारेण गोवर्द्धनं धृत्वा तत्तले गोपान् गा वत्साश्च
 निवेष्ट्य परांपदं निवारयामासेति भागवती वार्ता ॥ २२ ॥

तमालश्रेणि । शिरैः गोवर्द्धनस्य परिवारे पार्श्वदेशे तमालस्य
 तमालतरोरागोपान् हीनात् चपलाः अतस्तुकाः अतएव गोविन्दस्मर-
 णेन च रभसः कावेणः तेन उत्तमं तपुः शरीरं वेष्टय तथाभूताः
 पुलिन्दाः श्लेच्छजातिविशेषाः सन्ति वसन्तीत्यर्थः । भवान् कालि-
 न्दीसलिलेन यत्तमालस्यज्ञानेति भावः मिशिरैः शीतलैः पक्षपवनैः
 तेषां तस्य कश्चिन्नमित्यर्थः गोविन्दस्मरणसमये तदनवबोक्तनजमिति
 भावः तामस्य अथश्चस्य अथपनयन् अपनुदन् शनैः सन्दं सन्दं वास्यति
 गमिष्यति ॥ २३ ॥

तदन्ते श्रीक्रान्तस्मरसमरधाटी पुलकिता
 कटम्बानां वाटी रसिकपरिपाटीं स्फुटयति ।
 त्वमासीनस्तस्यां न यदि परितो नन्दसि ततो
 बभूव व्यर्था ते घनरसनिवेशव्यसनिता ॥ २४ ॥
 शरन्मेषश्रेणीप्रतिभटमरिष्टासुरशिर-
 श्चिरं शुक्लं वृन्दावनपरिसरे द्रक्ष्यति भवान् ।
 यदारोढुं दूरान्मिलति किल कैलासशिखरि-
 त्क्रमाक्रान्तस्त्रान्तो गिरिशसुहृद्, किङ्करगणः ॥ २५ ॥

तदन्ते इति । तस्य निरे. अन्ते ऽप्ये श्रीक नस्य कम्बस्य स्मर
 समरस्य कामनंपामस्य सदनोत्सवस्येत्यर्थे धाटी तलायचित्भतेत्यर्थे
 परीक्षास्यानिति भाव आनएव पुलकिता कृत्स्नोद्गमनात् सङ्घात-
 पुलकेत्यर्थे तदुत्सवस्मरणादिति भावः कटम्बानां वाटी कटम्बवन-
 वेष्टितकुञ्जमिति यावत् रसिकानां परिपाटीं श्रेणीं स्फुटयति रसम्
 आस्वादयतीति भावः । त्वं यदि तस्यां कटम्बपारपाव्याम् आसीन,
 उपविष्टः सन् परितः समन्तात् न नन्दसि आनन्दमनुभवसि, तत-
 स्तदा ते तत्र घनरसे आद्यरसे योऽभिनवेश समासक्तिः तस्मिन्
 व्यसनिता प्रष्टान्तिरिति यावत् व्यर्था विफला बभूव भवतीति यावत्,
 वक्तव्ये लिट्प्रयोगश्चिन्त्य ॥ २४ ॥

शरदिति । वृन्दावनपरिसरे भवान् चिरं शुक्लम् अतएव
 शरन्मेषश्रेणीप्रतिभटं शरत्कालीनमेषराजिमहगमित्यर्थे अरिष्टा-
 सुरस्य अरिष्टास्वदानवस्य शिरः द्रक्ष्यति, किल मसिद्धौ, गिरिशस्य
 हरस्य यः सुहृत् सखा कुवेरः तस्य किङ्करगणं यक्षगणं कैलास-
 शिखरिणः कैलासपर्वतस्य भ्रमेण आक्रान्तं स्त्रान्तं मन यस्य तथा-
 भूतः सन् दूरात् यत् शिर. आरोढुं मिलति आगच्छति । आन्ति
 मानसङ्कारः ॥ २५ ॥

रुवन् याहि खैरं चरमदशया चुम्बितरुची
 नितम्बिन्यो वृन्दावनभुवि सखे । सन्ति बहवः ।
 परावर्तिष्यन्ते तुलितमुरजिन्नूपुररवात्
 तव ध्वानात् तासां वह्निरपि गताः क्षिप्रमस्रवः ॥२६॥
 त्वमासीनः शाखान्तरमिलितचण्डत्विषि सुखं
 दधीया भाण्डीरे क्षणमपि घनश्यामलरुची ।
 ततो हसा बिभ्रन्निखिलनभसश्चिक्रमिषया
 स वर्द्धिष्णुं विष्णुं कलितदरचक्रं तुलयिता ॥ २७ ॥
 त्वमष्टाभिर्नैत्रैर्विगलदमलप्रेमसन्धिलै-

रुवन्निति । हे सखे त्वं खैरम् उच्चैः रुवन् नदन् वृन्दा-
 व भुवि वृन्दारण्ये बहवः नितम्बिन्य चरमदशया कृष्णविरहेण
 प्राप्तया अन्यदशया चुम्बिताः आक्रान्ताः रुचः कान्तयः बासा तथा-
 भूताः सन्ति । तुलित- समीकृतः अनुकृत इति यावत् मुरजितः
 कृष्णस्य नूपुररवः येन तस्मात् तव ध्वानात् निनादात् तासां वह्नि-
 रपि गताः अस्रवः प्राणाः क्षिप्रं परावर्तिष्यन्ते प्रत्यागमिष्यन्ति
 ॥ २६ ॥

त्वमिति । शाखान्तरेषु मिलित- सङ्गतः चण्डत्विट् स्वर्यः यस्य
 तथोक्ते गगनस्पर्शिनीति भावः घनाः श्यामलाः रुचयः कान्तयः
 यस्य तथोक्ते भाण्डीरे वृक्षभेदे क्षणमपि आसीनः उपविष्टः त्वं
 सुखं दधीया अनुभवे । ततः अनन्तरं हे हस ! आविभ्रत् त्वया
 शोभा गच्छन् स भाण्डीरः निखिलस्य समस्तस्य नभसः आकाशस्य
 चिक्रमिषया क्रमिहमिच्छया वर्द्धिष्णुं वर्द्धनशीलं कलितं गृहीतं
 दरचक्रं क्षुद्रचक्रास्त्रं येन तथोक्तं विष्णुं वामनरूपिणमिति यावत्
 तुलयिता समीकर्ता अनुकरिष्यतीत्यर्थः ॥ २७ ॥

त्वमिति । हे चतुर ! विगलन्ति चरन्ति अमलानि निर्मलानि

मुहुः सिक्तस्तम्भां चतुरं । चतुरास्यस्तुतिभुवम् ।
 जिहीथा विख्यातां स्फुटमिह भवद्वात्मवरथं
 प्रविष्टं मंस्यन्ते विधिमतविदेव्यस्त्वयि गते ॥ २८ ॥
 उदञ्चन्नेत्राभ्यः प्रसरत्तहरीपिच्छिलपथ-
 म्ब्रह्मत्पादन्यासप्रणिहितविलम्बाकुब्जधियः ।
 हरौ यस्मिन्मग्ने त्वरितयमुनाकूलगमन-
 स्पृहाक्षिप्ता गोप्यो ययुरनुपदं कामपि दशाम् ॥ २९ ॥

मेमचल्लिखानि आनन्दाश्रूणि येभ्यः तथाभूते वष्टाभिः नेत्रैः सुष्ठु
 पुनः पुनः सिक्तः सन्मः आधारदण्ड यस्यास्ताम् अतएव विख्याता
 चतुरास्यस्य चतुर्मुखस्य ब्रह्मणः स्तुतिभवं ज्ञोत्वस्थान यत्र स्थितो
 ब्रह्मा निजभोहावसाने भगवन्तं कृष्णं तृष्टावोति भावः जिहीथा-
 गच्छ । इह अस्मिन् प्रदेशे त्वयि गते सति अटविदेव्य अरण्या-
 धिष्ठातृदेवताः भवतः बान्धवः हस इत्यर्थः स एव रथो यस्य तादृश
 विधिं ब्रह्माण्य प्रविष्टं काननमिति शेषः मंस्यन्ते तर्कयिष्यन्ति स्फुट-
 सुत्प्रले । तदीयवाचनात्तुरूप भवन्तं दृष्ट्वा ब्रह्मा पुनरागत इति अह-
 सास्यन्तीति भावः ॥ २८ ॥

उदञ्चदिति । यस्मिन् कालिवह्वदे इत्युत्तरेण सम्बन्धः हरौ
 कृष्णे मग्ने सति त्वरितं शीघ्रं यमुनाकूले यत् गमनं तत्र स्पृहया
 इच्छया आक्षिप्ताः आकृष्टाः गोप्ये अहनुपदं प्रतिपादन्यासम् उदञ्च-
 ताम् उद्वृगच्छता नेत्राभ्यसा नवनसल्लिखाना प्रसराः धारा एव
 लक्ष्यं वीचयः ताभिः पिच्छिले पथि स्वबन्धु स्थानात् अश्रयन् यः
 पदन्यासः तस्मिन् प्रणिहिता नियुक्ता विबन्धेन आकुब्जा धीर्बुद्धि-
 र्वासा तथाभूताः सत्यः कामपि अनिर्वचनीया दशाम् अवस्था ययुः
 प्रापुः ॥ २९ ॥

मुहुर्लास्यक्रीडाप्रमदमिलदाहोपुरुषिका-
 विकाशेन भ्रष्टैः फणिमणिकुलैर्धूमलरुचौ ।
 पुरस्तस्मिन्नीपद्रुमकुसुमकिञ्चल्लसुरभौ
 त्वया पुण्ये पेयं मधुरमुदकं कालियहृदे ॥ ३० ॥
 तृणावर्तारार्तेर्विरहद्वसन्तापिततनोः
 सदाभीरीहृन्दप्रणयबहुमानोन्नतिविदः ।
 प्रणेतव्यो नव्यस्तवकभरससर्वाङ्घ्रितशुच-
 स्त्वया हृन्दादेव्याः परमविनयाहृन्दनविधिः ॥ ३१ ॥

सुद्धरित । पुरं व्यपन नृक एन पुन नाव्यक्रीडाया नृत्व-
 लीलाया यं प्रमदं प्रहर्षः तेन मिलन्ती सङ्गच्छन्ती या आहोपुरु-
 षिका अहोपुरुषत्वाभत्यभिमान सया कालियानजिह्व पुरुषकारः
 कत इत्यहङ्कार इति यावत् भ्रष्टैः विच्युतैः फणिनः कालियस्य
 मणिकुलैः शिरोरत्नसमूहं धूमला कृष्णबोहता रुचिः प्रभा यस्य
 तथाभूते कालियहृदस्य यमुनान्तर्गतत्वात् स्वतः कृष्णत्व तत्र रक्त-
 प्रभसंशयीनां भ्रष्टेनेन कृष्णलाहितत्वमिति भावः, नीपद्रुमस्य कदम्ब-
 तरोः कुसुमानां किञ्चल्लैः केशरैः सुरभिः सुगन्धः तस्मिन् पुण्ये
 प्रवित्ते कालियहृदे त्वया मधुरम् उदकं पेयम् ॥ ३० ॥

तृणावर्तारार्तेरिति । त्वया परमविनयात् अतिविनयेनेत्यर्थः
 तृणावर्तस्य तदाख्यस्य असुरस्य चरातः शत्रो कृष्णस्य विरहद्वेन
 विच्छेदानलेन सन्तापिता तनुः शरार यस्याः तथाभूतायाः यदा
 आभीरीहृन्दस्य गोपाङ्गनासमूहस्य प्रणय बह्वनानश्च तयोः उन्नति-
 विदः नव्यानां स्तवकानां भरे हृद्भौ संवर्द्धता शुक् शोकः यस्याः
 नव्यस्तवकोत्पत्तौ कृष्णस्य प्रीतिरासीत् च अदानो दूरं गत इति
 शोक इति भावः तथाभूतायाः हृन्दादेव्याः हृन्दारण्ये देवतायाः
 हृन्दनविधिः प्रणय इत्यर्थः प्रणेतव्यः कर्तव्यः ॥ ३१ ॥

इति क्वात्वा केकावतविरुतिमेकादशवनीं
 घनीभूतं चूतैर्ब्रजमनुवन द्वादशमिदम् ।
 पुरी यस्मिन्नास्ति यदुकुलभुवां निर्मलयशो-
 भराणां धाराभिर्धवलितधरितोपरिमगा ॥ ३२ ॥
 निकेतैराकीर्णा गिरिशगिरिडिम्भप्रतिभट्टै-
 रवष्टम्भस्तम्भावलिविलसितैः पुष्पितवना ।
 निविष्टा कालिन्दीतटभुवि तवाधास्यति सखे ।
 समन्तादानन्दं मधुरजनवृन्दा मधुपुरी ॥ ३३ ॥
 वृषः शम्भोर्यस्यां दशति नवमेकल यवमं
 विरिञ्चैरन्यस्मिन् गिबति कलहंसो विसलताम् ।

इतीति निकेतैरिति च । हे सखे ! इति इत्य केकावतीयवनाः
 क्वात्वा विरुति शब्द यथा तद्योक्ता मयूरसञ्चारवतीभति भावः एका-
 दशवनीम् एकादश वननिचये पुर व्यपन्नः यस्मिन् स्थाने ब्रजन् ७ पु
 ब्रजस्य पञ्चात् चूतै रसाले घनीभूतं द्वादशं वनम् आस्ति, इदञ्च श्च. १५
 अतीत्य तस्येति अध्याय्यं तव यदुकुलभुवा यादवाना निर्मलयशा-
 भराणां कीर्तिब्रजाना धाराभिः धवलितः सिनीकतः धरितरा नूने
 परिवरः प्रसार यस्या तद्योक्ता गिरिशस्य हरस्य शो गिरिः
 कैलास इत्यर्थः तस्य डिम्भा शावकाः तेषा प्रतिभट्टैः प्रतिद्वन्द्विभि
 तत्सदृशैरिति भावः अवष्टम्भाः आधारभूताः याः स्तम्भावलयः स्तम्भ-
 श्रेणयः ताभिर्विबलितैः विराजितैः निकेतैः गृह्यैः आकीर्णां श्याया,
 पुष्पित वनम् उद्यान यस्याः तद्योक्ता, कालिन्दीतटभुवि यमुनातार-
 भूतो निविष्टाः मधुर मनोहरं जलाना वृन्द यस्याः तादर्यं मधुपुरी
 समन्तात् सर्वत आनन्दम् आघास्यति जनविश्रति । युक्तकमेतत्
 ॥ ३२ ॥ ३३ ॥

वृष इति । यस्या पुरि शम्भोर्हस्य वृषः एकल एकस्मिन् स्व ने

क्वचित् क्रौञ्चारातेः कवलयति केकी विषधरं
 विलीढे शङ्खक्या बलरिपुकरी पल्लवमितः ॥ ३४ ॥
 अबोधिष्ठाः काशान्नहि विघटितां प्रच्छदपटीं
 विमुक्तामज्ञासीः पथि पथि न मुक्तावलिमपि ।
 अयि श्रीगोविन्दस्मरणमदिरामत्तहृदये ।
 सतीति ख्याति ते हसति कुलटाना कुलमिदम् ॥ ३५ ॥
 असव्यं विभ्राणा पदमष्टतलाच्चागसमसौ
 प्रयाताह मुग्धे । विरम मम वेशे किमधुना ।
 अमन्दादाशङ्के सखि । पुरपुरन्ध्रीकलकलाद्
 अलिन्दाग्रे वृन्दावनकुसुमधन्वा विजयते ॥ ३६ ॥

नव यवस हृष्य दशति खादति, अन्यस्मिन् स्थाने मिरिञ्चोः ब्रह्मणः
 कलहस विचलता षट्पात्रवल्ली गिलति भक्षयति, अचित् स्थाने
 क्रौञ्चाराते स्कन्दस्य केकी मयूरं विषधरं भुजङ्गं कवलयति यमति,
 इतः अस्मिन् बलरिपोरिन्द्रस्य करी ऐरावत शङ्खक्या मज्जाप्रियवृज-
 विशेषस्य पल्लव विलीढे आस्वादयति । कृष्णदर्शनार्थं शम्भु प्रभृतय-
 देवा यत्रागच्छन्तीति भावः ॥ ३४ ॥

इतः परं पञ्चमिः पुरीं वर्धयति अबोधिष्ठा इत्यादिभिः ।
 अयि श्रीगोविन्दस्य स्मरणमेव मदिरा तथा मत्तं हृदयं यस्यास्तत्-
 सन्बुद्धौ, पथि मार्गे काशान् अबोधिष्ठाः ज्ञातवत्यासि, विघटितं
 स्वगात्रात् प्रभ्रष्टा प्रच्छदपटीम् उत्तरीयवसनं न ? पथि विमुक्ता
 अष्टमुक्ता मुक्तावलि मुक्ताच्चागमपि न अज्ञासी न ज्ञातवत्यासि,
 कुलटानाम् असतीनाम् इदं कुल ते तव सतीति साध्वीति ख्यातिं
 हसति देह्यी साध्वीय यत् कृष्णदर्शनेन ज्ञानशून्या जालेति भावः
 । ३५ ॥

असव्यमिति । असौ नारी अष्टतलाच्चागस्य अलङ्कृतकलकलम्

अयं लीलापाङ्गस्त्रपितपुरवीथीपरिसरो
 नवाशोकीत्तसञ्चलति पुरतः कंसविजयी ।
 किमस्मानेतस्मान्मणिभवनपृष्ठादिनुदती
 त्वमेका स्तब्धात्ति । स्थगयसि गवाक्षावलिमपि ॥ ३७ ॥
 मुहुः शून्यां दृष्टिं वहसि रहसि ध्यायसि सदा
 ऋणोषि प्रत्यक्षं न परिजनविज्ञापनशतम् ।
 अतः शङ्के पङ्केरुहमुखि । ययी श्यामलरुचिः
 स यूनामुत्तसस्तव नयनवीथीपथिकताम् ॥ ३८ ॥

अस्यं वासं पदम् एतेन दक्षिणं पदं लाक्षारसरञ्जितमिति व्यज्यते ।
 विभ्राणा दधाना गच्छतीति शेष, हे सुग्रे । मुहे । अहं प्रयाता
 चलितः, विरस निवर्त्तस्व प्रसाधनादिति भावः अयुनः वेशे प्रसा-
 धनैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । हे रुचि ! अमन्दात्
 लज्जात् पु-पुरन्धीया पुरनारीणां कलकलात् कोलाहलात् दृन्दापनस्य
 कसुमधन्वा काम कृष्ण इत्यर्थं अलिन्दस्य बद्धभूमिविषेधस्य अपि
 पुरतः विजयते सर्वोत्कर्षेण वर्त्तते इति आशङ्के मन्ये ॥ ३६ ॥

अयमिति । लीलापाङ्गेन विलासकटाक्षेण स्नापितः आर्द्रीकृतः
 पुरवीथीना नगरपदवीनां परिसरः स्थानं येन तथाभूतः, नवम्
 अशोककुसुमम् उक्तं सः कर्णभूषणं यस्य तथाविधं, अयं कंसविजयी
 कृष्णः पुरतः अयनः चलति गच्छति । हे स्तब्धात्ति ! निश्चलनेने !
 केवलं कृष्णदर्शनार्थं व्यापारितनयने इति यावत् एका त्वम् एतस्मात्
 मणिभवनपृष्ठात् रत्नगृहोपरिदेशात् अस्मान् विनुदती ताडयन्ती
 ताडनार्थमिति भावः गवाक्षावलि वातायनपङ्क्तिम् अपि किं किनर्थं
 स्थगयसि आश्रयोषि ? ॥ ३७ ॥

सुहृरिति । हे पङ्केरुहमुखि ! कमलवदने ! सुहृः पुनः पुनः
 शून्या लक्ष्यगर्हितमिति भावः दृष्टिं वहसि, सदा रहसि विजने

विलज्ज मा रोदीरिह सखि । पुनर्यास्यति हरि-
 स्तवापाङ्गक्रीडां निविडपरिचर्याग्रहिलताम् ।
 इति खैरं यस्यां पथि पथि सुरारिरभिनव-
 प्रवेशे नारीणां रतिरभसजल्पा ववनिरे ॥ ३९ ॥

पञ्चभिः कुलकम् ।

सखे । साक्षाद्दामोदरवदनचन्द्रावकलन-
 स्फुरत्प्रमानन्दप्रकरलहरीचुम्बितधियः ।
 मुहुस्तत्राभीरीसमुदयशिरोन्धस्तविपद्-
 स्तवात्क्षोरानन्दं विदधति पुरा पौरवनिताः ॥ ४० ॥

ध्यायति चिन्तयति, प्रत्यक्षम् अज्ज्ञोः समीपे परिजनानां विज्ञापन-
 शत न शृणोषि नाकर्णयसि, अतः कारणात् शब्दे सम्भावयामि
 न श्यासत्कृचिः नीलकान्तिः यूनां तरुणानाम् उत्तमः श्रेष्ठः कृष्ण
 इति भावः तव नयनवीथीनां नेत्रराजोनां पथिकता गोचरता ययौ
 पुनः पुनर्नयनप्रथं प्रापेत्यर्थः ॥ ३८ ॥

विलज्जमिति । हे सखि ! विलज्जं निर्लज्जं यथा तथा सा
 रोदी न रुदिहिः, इह अस्मिन् नगरे हरिः कृष्ण तव अपाङ्ग-
 क्रीडया कटाक्षलीलया निविडा सान्द्रा अत्यन्तेत्यर्थः या परिचर्या
 रेषा तवेति भावः तस्या पच्छिन्नताम् आप्यज्जतां यास्यति स्वयमेव
 त्वा प्रति अनुरक्तो भविष्यतीति भावः । सुरारे कृष्णस्य अभिनव-
 प्रवेशे यस्यां पुरि इतीत्य पथि पथि प्रतिपथ नारीणां खैरं खच्छन्दं
 रतिरभसेन अनुरागावेशेन जल्पाः आलापा ववनिरे अभवद्वित्यर्थः ।
 अत्र पञ्चभिः कुलकम् ॥ ३९ ॥

सखे इति । हे सखे ! यत्र पुर्यां साक्षात् प्रत्यक्षीभूतस्य
 दामोदरवदनचन्द्रस्य कृष्णमुखचन्द्रस्य अवकलनेन अवलोकनेन स्फुरन्

अथ क्रामं क्रामं क्रमघटनया सङ्कटतरान्
निवासान् वृष्णीनामनुसर पुरीमध्यविशिखान् ।
मुरारातेर्यत्र स्थगितगगनाभिविजयते
पताकाभिः सन्तर्पितभुवनमन्तःपुरवरम् ॥ ४१ ॥
यदुत्सङ्गे तुङ्गम्फटिकरचिताः सन्ति परितो
मराला माणिक्यप्रकरघटितत्रोटिचरणाः ।
सुहृद्बुद्ध्या हंसाः कलितमधुरस्यास्तुजभुवः
समर्थ्यादा येषा सपदि परिचर्यां विदधति ॥ ४२ ॥

पसरन् व० प्रेमानन्दप्रकर प्रेमानन्दमूढ० तस्य बह्व्यां तरङ्गेषु
चम्बिता आक्रान्ता धीर्वासा तपोक्ता आभीरीणा गोपीनां ससुदयव्य
सङ्घस्य शिरःसु न्यस्ता अर्पिता विपदः दुःखानीति भाव आभिः
तथाभूताः पौरवानां पुरनार्याः तत्र अङ्गोश्चक्षुषोः आनन्द
पुरा विदधति जनधायनीत्यर्थं, पुरायोगे भव्ये लट्प्रयोगः ॥४०॥

अथेति । अथ अनन्तर यत्र पुरि क्रमघटनया क्रमानुसारेण
पुरीमध्ये विशिखा रथ्या, रथ्या प्रतोलो विशिखेत्यमरः । सङ्कटतरान्
निदिह्णानित्यर्थः वृष्णीना वादवविशेषाणा निवासान् क्रामं क्रामस्य
अनात्य अनीत्य मुराराते, कृष्णस्य अनन्तपुरवरम् अनन्तपुरश्रेष्ठं
स्थगि-भू आच्छादितं गगन आभिः तथाभूताभिः पताकाभि वैजय-
न्तीभि सन्तर्पित प्रीणित भुवन जगत् येन तथाभूत यत् विजयते
सर्गोत्कृष्टेषु वर्तते तत् अलुखरेत्यन्वयः ॥ ४१ ॥

वदिति । बह्याः पुरः उत्सङ्गे क्रोडे मध्ये इति भावः
दङ्गेन वृक्षया स्फटिकेन रचिताः निर्मिताः माणिक्यप्रकरेण माणिक्य-
प्रकरेण घटिता रचिताः त्रोटयः चञ्चवः चरणाश्च येषां तपोनाः
मराला, हंसाः परितः गगनात् सन्ति तिष्ठन्ति, कलिता गगना
सधुरा गधुरा येन तथाभूतः तथादर्शनार्थं सपुरासामन्तः अर्थः

चिरान्मृग्यन्तीनां पशुपरमणीनामपि कुलै-
 रलब्धं कालिन्दीपुल्लिनविपिने लीनमभितः ।
 मदालोकोक्तासिन्धितपरिचितास्यं प्रियसखि ।
 स्फुरन्तं वीक्षित्ये पुनरपि किमग्रे सुरभिदम् ॥ ४३ ॥
 विषादं मा कार्षीर्द्रुतमवितथव्याहृतिरसौ
 समागन्ता राधे । धृतनवशिखण्डस्तव सखा ।
 इति ब्रूत यस्या शुकमिथुनमिन्द्रानुजकृते
 यदाभीरीष्टन्दै रूपसूतमभूदुद्धवकरे ॥ ४४ ॥

युग्मकम् ।

जभुव' ब्रह्मण' हृषाः वाहनभूता इति भाव समर्थ्यादाः सर्थ्यादागा-
 लिनः सदाचारविद् इति भाव अतएव सुहृद्बुद्ध्या बन्धुबोधेन
 सपदि तत्क्षणम् आगन्तव्येति भाव वेषा स्फटिकरचितहृषाना
 परिचर्या सेवा विदधति कुर्वन्ति ॥ ४२ ॥

चिरादिति विषादमिति च । हे प्रियसखि ! चिरात् मृग्यन्तीनाम्
 अन्विच्छन्तीनां पशुपरमणीनां गोपाङ्गनानां कुलैः अपि अलब्धम् अप्राप्त
 कालिन्दीपुल्लिने यस्तनासैकते यत् विपिनं वनं तस्मिन् अभितः सर्वत-
 लीनं निश्चितस्थितमित्यर्थः मम आलोकात् दर्शनात् उक्तासि विकसत्
 यत् स्थितं सन्दृष्टितं तेन परिचितं ज्ञातम् आस्यं वदनं यस्य तथा-
 भूतम् अग्रे सप्रक्षं स्फुरन्तं राजन् सुरभिदं पुनरपि किं वीक्षित्ये
 द्रव्यामि ? इति प्रश्नः । हे राधे ! विषादं शोकं मा कार्षी-
 न कुरु, अवितथा सत्या व्याहृतिः वचनं यस्य तथोक्तः सत्यवादी-
 त्यर्थः धृतनवशिखण्डः नूतनमयूरपिच्छधारो असौ तव सखा द्रुतं शीघ्रं
 समागन्ता समागमिष्यति । इन्द्रानुजस्य कृष्णस्य कृते निमित्तं तस्मै
 प्रदानार्थमिति भावः आभीरीष्टन्दैः गोपनारीसमूहैः उद्धवस्य अक्षत्-
 सान्वनाय कृष्णादेशात् आगतस्येति भावः कदे हस्ते उपसूतं सम-

घनश्यामा भ्राम्यत्यपरिहरिहर्म्यस्य शिखिभिः
 कृतस्तोत्रा मुग्धैरगुरुजनिता धूमलतिका ।
 तदालोकाद्धीर । स्फुरति तव चेन्मानसरुचि-
 र्जितं तर्हि स्वैर जनसहनिवासप्रियतया ॥ ४५ ॥
 ततो मध्यकच प्रतिनवगवाक्षस्तवकित
 चलन्मुक्तालम्बस्फुरितममलस्तम्भनिवहम् ।
 भवान् द्रष्टा हेमोक्लिखितदशमस्कन्धचरितै-
 र्लसङ्गित्तिप्रान्त मुरविजयिनः केलिनिलयम् ॥ ४६ ॥

प्रियं शुक्रमिच्छुन यास्या पुरि इति इत्यं ब्रूते कथयति । युग्मम्
 ॥ ४३ ॥ ४४ ॥

घनश्यामेति । हरे लक्ष्म्यस्य यत् हर्म्यं सदनं तस्य उपरि घन-
 श्यामा मेघवत् श्यामवर्णा अतएव मुग्धै मूढैः अमेघ मेघ जानङ्गि-
 रिति भावः शिखिभिः मयूरैः कृतस्तोत्रं स्तवनं यस्याः । तथोक्ता
 मयूराणां मेघोदस्त्रातीवोक्तासकृत्वादिति भावः अयुरभिः चन्दन-
 विशेषैः जनिता धूमलतिका धूमराजिः भ्राजति राजते, भ्राम्यतीति
 पाठे घूर्णते इत्यर्थः । हे धीर । तस्याः धूमलतिकाया अालोकात्
 दर्शनात् तव चेत् यदि मानसस्य चित्तस्य रुचिः अहुरागः मानसे
 सरसि रुचिः गमनाभिलाष इत्यर्थः स्फुरति प्रसरति, तर्हि स्वैरं
 स्वच्छन्दं यथा तथा जनै सह निवासे अवस्थाने या प्रियता
 प्रयत्तिरिति यावत् तथा जितं प्रबला सा जनसहनिवासप्रियतेति
 भावः ॥ ४५ ॥

तत इति । बतः अनन्तरं मध्येकचं कक्षाणां मध्ये प्रतिनवैः
 अमिनवैः गवाक्षैः वातायनैः स्तवकित रञ्जित चलङ्गि चपलैः वायु-
 सङ्गादिति भावः सुक्तालम्बैः सौक्तिकमालाभिः स्फुरितं राजितम्
 अमलाः निर्मलाः स्तम्भानां निवहाः सङ्गाः यस्मिन् तथोक्तं हेन्ना

अलिन्दे यस्यास्ते भरकतमयी यष्टिरमला
 शयालुर्यां रात्रौ मदकलकलापी कलयति ।
 निरातङ्गस्तस्याः शिखरमधिरुह्य अमनुदं
 प्रतीक्षेथा भ्रातर्वरमवसरं यादवपतेः ॥ ४७ ॥
 निविष्टः पत्यङ्के मृदुलतरतूलीधवजिते
 त्रिलोकीलक्ष्मीणां ककुद्दि दरसाचीकृततनुः ।
 अमन्दं पूर्णेन्दुप्रतिममुपधानं प्रमुदितो
 निधायग्रे तस्मिन्नुपहितकफोणिवयभरः ॥ ४८ ॥
 उदञ्चत्कालिन्दीसलिलसुगन्भावुकुरुचिः
 कपोलान्ते प्रेङ्खन्मणिमकरमुद्रामधुरिमा ।

काङ्क्षेनेन उल्लिखितानि उत्कर्षेण लिखितानि यानि दशकस्तस्यस्य
 भागवतीयश्चेति भावः चारतानि ते लखनः राजनः पिर्त्तिना
 प्रान्ता पर्यन्तदेशा यत्र तादृशं हरविजयिनः कृष्णस्य कौलिजितय
 क्रीडान्दह भवान् दृष्ट्वा लज्जति ॥ ४६ ॥

अलिन्दे इति । हे भ्रातः । यत्र कौलिजितयस्य अलिन्दे
 भरकतमयो भरकतरचिता अमला यष्टिः दण्डः आस्ते तिष्ठति, रात्रौ
 रजस्या मदकलः मदसक्त कलापी मयूरः शयालुः निद्रातरः सन्
 दा यष्टि कलयति अधितिष्ठति, त्व निरातङ्ग निर्भयः सन्
 तस्याः यष्टेः अमनुदं अनापह शिखरं शङ्कम् अधिरुह्य आश्रित्य
 यादवपते कृष्णस्य वरसु उक्तदम् अमसरं नलय प्रतीक्षेथा प्रती-
 क्षन्तुं पालयेत्यर्थः ॥ ४७ ॥

निविष्ट इति । मृदुलतरा अतिमृदी या तूष्णीं तद्वत् धरन्वितं
 तस्मिन् पत्यङ्के खट्वाया निविष्टः स्थितः त्रिलोकीलक्ष्मीणां त्रिभुवन-
 म्रियया ककुद्दि आवायामिति यावत् दरम् देवत् साचीकृता वक्रं
 स्थापिता रजः शरीरं येन तथाभूतः त्रिभुवनश्रीसहस्रदितोज्ज्वलवपु

वसानः कौषेयं जितकनकलक्ष्मीपरिमलं
 मुकुन्दस्ते साक्षात् प्रमदसुधया सेच्यति दृशौ ॥ ४९ ॥
 विकट्टः पौराणीरखिलकुलहृद्वी यदुपते-
 रदूरादासीनो मधुरभणितिर्गास्यति तदा ।
 पुरस्तादाभीरीगणभयदनामा स कठिनो
 मणिस्तम्भालम्बी कुरुकुलकथां सङ्कलयिता ॥ ५० ॥
 शिनीनामुत्तंसः स किल कृतवर्माप्युभयतः

रिति भावः प्रसादतः प्रफुल्लः, अस्मिन् दृष्टारत्नार्थं पूर्वेन्दुप्रतिम
 पूर्णचन्द्रनिभम् उपधानम् अग्रे निधाय निवेश्य तस्मिन् उपधाने
 उपहितः अर्पितः कर्णोष्णद्वयस्य कूर्परद्वयस्य भरः येन तथाविधः ।
 उदञ्चत् उदुगच्छत् कान्दिन्दोर्बाजिर्बाभिव सुभगम्भावुक्त्वा मनोहारिणी
 रुचिः कान्तिः यस्य तथाभूतः । कपोलयो गण्डयोः अन्ते
 प्रेङ्खन्ती दोलायमाना मणिसकरसुद्वयोः मणिसयमकराबङ्गारयोः
 मधुरिमा माधुर्यं यस्य तथाविधः । जितकनकलक्ष्म्या काञ्चन-
 श्रियाः परिमलः सौरभं सुयश इति भावः येन तथोक्तं कौषेयं पट्ट-
 वसन वसानः परिहृषत् मुकुन्दः कृष्ण साक्षात् मूर्त्तिमत्त्वा प्रमद-
 सुधया तद्दर्शनजनितानन्दानन्दान्तेनेति यावत् ते तव दृशौ नयने सेच्यति
 चार्द्रयिष्यति । युग्मम् ॥ ४८ ॥ ४९ ॥

विकट्टुरिति । अखिलकुलेषु दृष्टं स्यावरं मधुरभणितिः सिद्ध-
 भाषी विकट्टुर्नाम यादवः तदा तस्मिन् सक्रये यदुपतेः कृष्णस्य अदू-
 रात् आसीनः उपविष्टः सन् गास्यति सक्रोतं करिष्यति कृष्णप्रोष्ण-
 नार्थोमिति भावः । पुरस्तात् अयतः मणिस्तम्भालम्बी मणिसयस्तम्भ-
 नाश्रितः आभीरीगणानां गोपाङ्गनानां भयदनाम यस्य तथोक्तं
 स कठिनः अक्रूर इति यावत् कुरुकुलस्य युधिष्ठिरादेः कथा सङ्कल-
 यिता संकीर्तयिष्यति ॥ ५० ॥

शिनीनामिति । शिनेरपत्यानाम् उत्तंसः श्रेष्ठः सात्यकिरि-

प्रणेष्येते बालव्यजनयुगलान्दोलनविधिम् ।

स जानुभ्यामष्टापदभुवमवष्टभ्य भविता

गुरोः शिष्यो नूनं पदकमलसवाहनरतः ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्रो युग्मीकृतकरसरोजो भुवि पुरः

कृताशङ्को भावी प्रजविनि निदेशेऽर्पितमनाः ।

छन्दश्चे यस्य ध्वनति मथुरावासिवटवो

व्युदस्यन्ते सामस्वरकलितमन्योन्यकलहम् ॥ ५२ ॥

न निर्वक्तुं दामोदरपदकनिष्ठाङ्गुलिनख-

द्युतीनां लावण्यं भवति चतुरास्योऽपि चतुरः ।

त्वर्थः स किञ्च स च कृतवर्त्ता अपि उभयतः उभयोः पार्श्वयोरित्यर्थः, स्थिताविति शेषः बालव्यजनयुगलयोः आन्दोलनविधिं सञ्चालनव्यापारं प्रणेष्येते करिष्येते । सः गुरोः वृत्तस्यते शिष्यः उच्चवं इत्यर्थः जानुभ्याम् अष्टापदभुग स्पर्शकृद्धिमन् अवष्टभ्य अवलम्ब्य नूनं निश्चितं पदकमलयोः स वाहने सेवने रतः आसक्तः भविता ॥ ५१ ॥

विहङ्गेन्द्र इति । विहङ्गानां पक्षिणाम् इन्द्रं गरुड इत्यर्थः युग्मीकृते करसरोजे करकमले येन तथाभूतः बद्धाङ्गुलिरित्यर्थः, पुरो भुवि अपभ्रूसौ समक्षे इत्यर्थः कृताशङ्कः सतर्कमनाः सन् प्रजविनि प्रहृष्टजवशात्विनि निदेशे आज्ञायाम् अर्पितं दत्तं मनो येन तथाभूतः भावी भवितेत्यर्थः । यस्य विहङ्गेन्द्रस्य छन्दश्चे पञ्चदशे ध्वनति गमनकाले ध्वनति सति मथुरावासिनः वटवः ब्रह्मचारिणः साम्ना वेदस्य स्वरेण कलितं जनितम् अन्योन्यकलहं कश्चित् वदति अयमत्र स्वरः, अपरो वदति नायमत्र स्वर इत्येव विवादं व्युदस्यन्ते त्यजन्ति श्रवणपत्रनिरोधादिति भावः ॥ ५२ ॥

नेति । चतुरास्योऽपि चतुर्मुखोऽपि दामोदरस्य कृष्णस्य यत् पदं तस्य या कनिष्ठाङ्गुलिः तस्य ये नखाः तेषां द्युतीनां लावण्यं प्रभा-

तथापि स्त्रीप्रज्ञासुलभतरलत्वाद्दहमसौ
 प्रवृत्ता तन्मूर्त्तिस्तवरतिमहासाहसरसे ॥ ५३ ॥
 विराजन्ति यस्य व्रजशिशुकुलस्तेयविकल-
 स्वयम्भूचूडाग्रैर्लुलितशिखराः पादनखराः ।
 क्षणं यानालोक्य प्रकटपरमानन्दविरमः
 स देवर्षिर्मुक्तानपि तनुभृतः शोचति भृशम् ॥ ५४ ॥
 सरोजानां व्यूहः श्रियमभिलषन् यस्य पदयो-
 र्ययौ रागाख्यानां विधुरमुद्वासव्रतविधिम् ।

विशेष निर्वक्तुं निश्चयेन कथयितुं चतुर विपुषः शक्त इति यावत्
 न भवति । तथापि अत्रैव अहं स्त्रीणां प्रज्ञा बुद्धिं तस्या सुलभ
 सहजमित्यर्थः यत् तरलत्वं चापत्य तस्मात् तस्य दामोदरस्य मूर्त्तेः
 कलेष्वरस्य स्तवे या रात अत्रुराग तस्या य महान् साहसरस-
 साहसित्वगुणं तस्मिन् प्रवृत्ता उद्यता, अत्रमापि अहं चपलत्वात्
 तद्गुणकीर्त्तने साहसं कृतवतीति भावः ॥ ५३ ॥

विराजन्ते इति । यस्य कृष्णस्य पादनखराः व्रजशिशुकुलस्य
 गोपबालकद्वन्द्वस्य स्तयेन अपहरणेन विकलः स्वप्रतिभ इति यावत्
 य स्वयम्भूर्ब्रह्मा तस्य चूडाग्रैर् लुलित स्मृष्टमित्यर्थं शिखरस्य अत्र
 भागो वेष्टा तथाभूता. सन्त विराजन्ते शोभन्ते, स देवर्षिर्नारदः
 क्षणम् अल्पकालं यान् पादनखरान् आलोक्य दृष्ट्वा प्रकटेन उत्कटेन
 अतिशयित्यर्थः परमानन्देन विरमः विरमः विह्वल इति यावत्
 सन् मुक्तान् मुक्तिं गतानपि तनुभृतः प्राणिनः भृशम् अत्यर्थं
 शोचति । एतच्चरणारविन्ददर्शनं मुक्तिमपि अगणयित्वा कामयन्ते
 लोका इति भावः ॥ ५४ ॥

सरोजानामिति । सरोजानां पद्मानां व्यूहः समूहः यस्य
 कृष्णस्य पादयोः श्रियं कान्तिम् अभिलषन् रागाख्यानां संसारयास-

हिमं वन्दे नीचैरनुचितविधानव्यसनिनां
 यदेषा प्राणान्तं दमनमनुवर्षं प्रणयति ॥ ५५ ॥
 रुचीनामुल्लासैर्मरकतमयस्थूलकदली-
 कदम्बाहङ्कार कवलयति यस्योरुयुगलम् ।
 यदालानस्तम्भद्युतिमवललम्बे बलभृतां
 मदादुद्दामानां पशुपरमणीचित्तकरिणाम् ॥ ५६ ॥
 सखे । यस्याभीरीनयनशफरीजीवनविधौ
 निद्रानं गाम्भीर्यप्रसरकलिता नाभिसरसी ।
 यतः कल्पस्याहो सनकजनकीत्पत्तिवडभी-
 गभीरान्तःकक्षाधृतभुवनमम्भीरुहमभूत् ॥ ५७ ॥

नावता विधुरम् अशक्यमिति भाव उदवास जलमध्ये वासः स एव
 ब्रत नियमः तस्य विधि त ययौ प्राप जलवासरूप तपश्चकारेति
 भावः । यत् हिमम् अनुवर्षं प्रतिवत्सहम् अनुचितविधानव्यसनिनाम्
 अशक्यव्यापारनिरताना कृष्णपददुत्यभिजापेय हैमव्रतनिष्ठाना इति
 भावः एषा सरोजानां प्राणान्त दमन शासन प्रणयति करोति
 तत् हिम नीचैः नञ्चतया वन्दे युक्त हतमनेनेति प्रशंसातीति
 वावत् ॥ ५५ ॥

रुचीनामिति । यस्य कृष्णस्य ऊरुयुगल रुचीना लावण्यानाम्
 उल्लासैः विकासैः मरकतमयाना स्थूलकदलीकदम्बाना पीवरकदली-
 समूहानाम् अहङ्कार कवलयति प्रसति तादृशकदल्यः यस्योरुयुगलेन
 चास्य नायान्तीति भावः । यत् ऊरुयुगल बलभृता बलवता मदात्
 कृष्णप्रियताजनितादहङ्कारादित्यर्थः उद्दामानाम् उद्गटानां पशु-
 परमणीचित्तकरिणा गोपाङ्गनामानसहस्तिनाम् आलानस्तम्भद्युतिं
 बन्धनस्तम्भकान्तिम् अवललम्बे प्राप ॥ ५६ ॥

सखे इति । हे सखे । यस्य गाम्भीर्यप्रसरेण गभीरताति-

द्युतिं धत्ते यस्य त्रिवलिलतिकासङ्कटतरं
 सखे ! दामश्रीशीक्षणपरिचयाभिन्नमुदरम् ।
 यशोदा यस्यान्तः सुरनरभुजङ्गैः परिहृतं
 मुखद्वारा वारद्वयमवलुलोके त्रिभुवनम् ॥ ५८ ॥
 उरो यस्य स्फारं स्फुरति वनमालावल्लयितं
 वितन्वानं तन्वीजनमनसि सद्यो मनसिजम् ।
 मरीचीभिर्यस्मिन् रविनिवहतुल्योऽपि वहते
 सदा खद्योताभां भुवनमधुरः कौस्तुभमणिः ॥ ५९ ॥

शयेन कलिता युक्ता नाभिसरसी नाभिहृदः आभीरीणां गोपीनां
 नखनान्येव शफर्यं च्छुद्रमत्स्यविशेषाः तासा जीवनविधौ जीवन-
 विधाने निदानं कारणम् । कल्पस्य आदौ ऋषिप्रारम्भे यतः
 नाभिसरस्याः सनकजनकस्य ब्रह्मणः उत्पत्तिरेव वडभो आधारदाह-
 विशेष, यस्यास्तथाभूता गर्भारा दुरधिगमेत्वर्थः या अन्तःकक्षा
 कक्षान्तरं तस्या धृतं भुवनं जगत् यत्र तादृशम् अन्धोरुहं पद्मम्
 अभूत् ॥ ५७ ॥

द्युतिमिति । हे सखे ! यस्य त्रिवलिलतिका त्रिवलिरूपा
 या लता तथा सङ्कटतरं युक्तमिति भावः दामश्रीषोनां रञ्जुराजीनां
 यशोदया बन्धनार्थमानीतानामिति भावः क्षणपरिचयस्य स्वल्पकालिक-
 सङ्गस्य अभिन्नम् उदरं द्युतिं कान्तिं धत्ते दधाति, यशोदा यस्य
 उदरस्य अन्तः अन्तरे सुरनरभुजङ्गैः देवमानवपन्नगैः परिहृतम्
 आकीर्णं त्रिभुवनं मुखद्वारा मुखेन वारद्वयम् अन्तुलोके अवलोकया-
 मास ॥ ५८ ॥

उर इति । यस्य कण्ठस्य तन्वाजनानां कशोदरीणामित्यर्थः
 अत्रसि सद्यः दर्शनेमात्रेणैति भावः अत्रमिजं कामं दिवन्वात्र प्रकटयत्
 वनमालया वल्गवितं गिराजिमिति भावः स्फुर विभालम् उरः

समन्तादुन्मीलद्बलभिदुपलस्तम्भयुगल-
 प्रभाजैत्रं केशिद्विजलुलितकेयूरललितम् ।
 स्मरक्लाम्यन्नोपीपटलहठकण्ठग्रहपरं
 भुजहृन् यस्य स्फुटसुरभिगन्धं विजयते ॥ ६० ॥
 जिहीते साम्राज्यं जगति नवलावण्यलहरी-
 परीपाकस्यान्तर्मुदितमदनावेशमधुरम् ।
 नटद्भ्रूवक्त्रीक स्मितनवसुधाकेलिसदनं
 स्फुरन्सुक्तापङ्क्तिप्रतिमरदनं यस्य वदनम् ॥ ६१ ॥

वक्षःस्थलं स्फुरति राजते । मरीचीभिः मयूखैः रविनिवहृतल्यः
 बद्धसूर्यप्रतिमः अतएव भुवनेषु मधुरः मनोहरोऽपि कौस्तुभमणिः
 यस्मिन् उरसि सदा खद्योताभा खद्योतकान्तिं वहते दधाति उदसः
 प्रभया तिरोहितत्वादिति भावः ॥ ५९ ॥

समन्तादिति । समन्तात् सर्वतः उन्मीलन्ती स्फुरन्ती बलभि-
 दुपलस्य इन्द्रनीलमण्येः स्तम्भयुगलस्य या प्रभा कान्तिः तस्या जैत्रं
 विजेत् केशिना द्विजेन लुलितं दृष्टं केयूरललितम् अङ्गदभूषितञ्च
 तत्, स्मरेण कामेन क्लाम्यता गोपीपटलानां हठेन सङ्घसा यः कण्ठ-
 ग्रहः कण्ठाबिङ्गनं तत्परं तत्र निरतमित्यर्थः स्फुटः सुव्यक्तः
 सुरभिः शोभनः गन्धो यस्य तादृशं यस्य भुजहृन् विजयते सर्वोत्-
 कर्षेण वर्त्तते ॥ ६० ॥

जिहीते इति । अन्तर्मुदितेन विकसितेन मदनावेशेन मधुरं
 मनोहरं नटन्ती नृत्यन्ती भ्रूवक्त्री भ्रूलता यस्मिन् यस्य वा तत्,
 स्मितमेव नवसुधा तस्याः केलिसदनं क्रीडागृहं स्फुरन् राजन् सुक्ता-
 पङ्क्तिप्रतिमः सुक्ताहारनिभः रदनः दन्तः यस्मिन् यस्य वा तादृशं यस्य
 उष्णस्य वदनं जगति नवा नूतना या लावण्यलहरी लावण्यतरङ्गः
 तस्याः परिपाकस्य परीणामस्य साम्राज्यं जिहीते प्राप्नोति ॥ ६१ ॥

किमेभिर्व्याहारैः कलय कथयामि स्फुटमहं
सखे ! निःसन्देहं परिचयपदं केवलमिदम् ।
परानन्दो यस्मिन्नयनपदवीभाजि भविता
त्वया विज्ञातव्यो मधुररव ! सोऽय मधुरिपुः ॥ ६२ ॥
विलोक्येयाः कृष्णं मदकलमरालीरतिकला-
विदग्धव्यासुग्धं यदि पुरबधूविभ्रमभरैः ।
तदा नास्मान् ग्राम्याः श्रवणपदवीं तस्य गमयेः
सुधापूर्णं चेतः कथमपि न तक्रं मृगयते ॥ ६३ ॥
यदा वृन्दारण्यस्मरणलहरीहेतुरमलं
।पेकानां वेवेष्टि प्रतिहरितमुच्चैः कुडुरुतम् ।

किमिति । हे सखे ! हे मधुररव ! मिष्टभाषिन् ! इभिः
व्याहारैः उक्तैः किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । कलय अव-
धारय, अहं स्फुटं कथयामि नि सन्देहं निःसंशयं केवलं परिचय-
पदम् अभिज्ञानचिह्नम् इदं, यस्मिन् जने नयनपदवीभाजि नेत्र-
गोचरे बति परः सज्जान् आनन्दः भविता, त्वया सोऽय मधुरिपुः
कृष्णं विज्ञातव्यः विशेषेण ज्ञेयः ॥ ६२ ॥

विलोक्येया इति । हे मदकलमरालीरतिकलाविदग्ध ! मद-
कलहंसीरतिकलाचतुर ! यदि कृष्णं पुरबधूना नागरिकाणां विभ्रम-
भरैः विल्लासातिशयैः व्यासुग्धं विशेषेण आसक्तं विलोक्येयाः पश्येः,
तदा ग्राम्याः अस्मान् तस्य कृष्णस्य श्रवणपदवीं न गमयेः अस्माकं
कथाः तत्समीपे सा वदेति भावः । तथाहि सुधापूर्णम् अमृता-
स्वादसुदितमिति यावत् चेतः कथमपि तक्रं न मृगयते न वाञ्छति ।
अर्थान्तरन्यासः ॥ ६३ ॥

वदेति । यदा वृन्दारण्यस्य स्मरणलहरी स्मरणतरङ्गं तस्या
हेतुः कारणभूतम् अमल मधुरं पिबानां कोकिलानाम् उच्चैः कुडुरुतं

वहन्ते वा वाताः स्फुरितगिरिमङ्गीप्रविमला-
 स्तदैवास्माकीनां गिरमुपहरेथा सुरभिदि ॥ ६४ ॥
 पुरा तिष्ठन् गोष्ठे निखिलरमणीभ्यः प्रियतया
 भवान् यस्यां गोपीरमण ! विदधे गौरवभरम् ।
 सखी तस्या विज्ञापयति ललिता धीरललित !
 प्रणम्य श्रीपादाब्जुजकनकपीठोपरिसरे ॥ ६५ ॥
 प्रयत्नादाबाल्यं नवकमलिनीपल्लवकुलै-
 स्वया भूयी यस्याः कृतमहह सवर्द्धनमभूत् ।
 चिरादूधोभारासुररुणगरिमाक्रान्तजघना
 बभूव प्रष्टौही सुरमथन ! सेयं कपिलिका ॥ ६६ ॥

प्रतिहरितं प्रतिदिशं वेवेष्टि पुनः पुनः ध्वनतीत्यर्थः, स्फुरिताभि-
 र्विकसिताभिः गिरिमङ्गीभिः प्रविमलाः अतिसुरभयः वाताः वा
 वहन्ते, तदैव आस्माकीनां गिरं वाचं सुरभिदि कण्ठे उपहरेथाः
 प्रापये ॥ ६४ ॥

पुरेति । हे गोपीरमण ! भवान् पुरा पूर्वं गोष्ठे तिष्ठन्
 निखिलरमणीभ्यः सर्वगोपाङ्गनाभ्यः प्रियतया बल्लभतया यस्या
 गोपाङ्गनाया राधायामित्यर्थः गौरवभरं सम्मानातिशयं विदधे
 चकार, हे धीरललित ! निखिलो रुद्रनिशं कलापरो धीरललितः
 स्यादित्युक्तञ्चक्षणायक इत्यर्थः तस्याः राधायाः सखी ललिता
 श्रीपादाब्जुजयोः भवचरणारविन्दयोः यत् कनकपीठं तस्य उपरिसरे
 उपरिभागे प्रणम्य प्रकषेप्य नत्वा विज्ञापयति ॥ ६५ ॥

प्रयत्नादिति । हे सुरमथन ! सुरारे ! त्वया आबाल्यम्
 आशेषवं प्रयत्नात् प्रकष्टं यत्नसाश्रित्येत्यर्थः नवकमलिनीनां पल्लव-
 कुलैः पल्लनिचयैः यस्याः भूयः पुन पुनः संवर्द्धनं सम्यक् खालनं
 कृतम् अभूत्, अहह खेदे, सेयं प्रष्टौही प्रथममर्षिणी कपिलिका

समीपे नीपानां त्रिचतुरदला हन्त गमिता
 त्वया माकन्दस्य प्रियसहचरी भावनियतिम् ।
 इय सा वासन्ती गलदमलमाध्वीकपटली-
 मिषादग्रे गोपीरमण' । रुदती रोदयति नः ॥ ६७ ॥
 प्रसूतो देवक्या मुरमथन । यः कोऽपि पुरुषः
 स जातो गोपालाभ्युदयपरमानन्दवसतिः ।
 धृती यो गान्दिन्या कठिनजठरे सम्प्रति ततः
 समन्तादेवास्तं शिव शिव गता गोकुलकथा ॥ ६८ ॥

कपिलाधेनु जधोभागस्य स्तनभारस्य अस्फुरणेन सम्यक्वर्द्धनेन
 य गारुणा गौरव तेन आक्रान्त जघन कटिपुरोभागः यस्याः तथा-
 भूता बभूव ॥ ६६ ॥

समीपे इति । हे गोपीरमण ! नीपानां कटस्वाना समीपे
 त्रिचतुरदला निर्गतत्रिचतुरपत्ना वामन्ती साध्वीकता त्वया माक-
 न्दस्य चूतस्य प्रियसहचरीभावे नियतिं स्थितिं गमिता प्रापिता,
 हन्त खेदे, सेर्यं वासन्ती अग्रे अस्माकं समक्षमित्यर्थः गलन्ती चरन्ती
 अमला या साध्वीकपटली मकरन्दराजि सा एव मिषं व्याजः
 तस्मात् रुदती सती नः अस्मान् रोदयति क्रन्दयति । अपङ्गुति-
 रलङ्कार' ॥ ६७ ॥

प्रसूत इति । हे मुरमथन ! मुरारे । देवक्या प्रसूतः य-
 कोऽपि पुरुष', सः गोपालानाम् अभ्युदयस्य परमानन्दस्य च वसतिः
 स्थानम् तेन गोपाला अभ्युदय परमानन्दस्य नीता इति भावः ।
 यः गान्दिन्या कठिने जठरे उदरे धृतेः, सम्प्रति ततः तस्मात् अक्रू-
 रादित्यर्थं समन्तात् एव गोकुलस्य कथा वार्ता अस्तं गता नार्थं
 प्राप्ता अक्रूरेष्वैव गोकुलं निहतमिति भावः । शिव शिवेति
 खेदस्त्वचकम् ॥ ६८ ॥

अरिष्टेनाहताः पशुपसुदृशो यान्ति विपदं
 तृणावर्त्ताक्रान्त्या रचयति भयं चत्वरचयः ।
 अमी व्योमीभूता व्रजवसतिभृमीपरिसरा
 वहन्ते नस्तापं सुरहर । विदूरं त्वयि गते ॥ ६९ ॥
 त्वया नागन्तव्यं कथमिह हरे । गोष्ठमधुना
 लताश्रेणी हन्दावनभुवि यतोऽभूद्विषमयी ।
 प्रसूनानां गन्धं कथमितरथा वातनिहितं
 भजन् सदो मूर्च्छां वहति निवहो गीपसुदृशाम् ॥७०॥
 कथं सङ्घोऽस्माभिः सह समुचितः सम्प्रति हरे ।
 वयं प्रास्या नार्थ्यस्वमसि नृपकन्यार्चितपदः ।

अरिष्टेनेति । हे सुरहर । त्वयि विदूरं गते सति अरिष्टेन
 तदाख्येन असुरेण आहताः पशुपाना गोपाना सुदृशः रमण्यः
 विपदं यान्ति प्राप्नुवन्ति । चत्वरचयः, अङ्गानिचयः तृणावर्त्तस्य
 तदाख्यस्य असुरस्य आक्रान्त्याः परिभवात् भयं रचयति करोति,
 अमी व्योमीभूताः शून्यीभूताः व्रजवसतिभूमिपरिसराः हन्दावन-
 भूप्रदेशाः नः अस्माकं तापं वहन्ते जनयन्ति दुरवस्थादर्शनेनेति
 भावः ॥ ६९ ॥

त्वयेति । हे हरे ! अधुना त्वया कथमपि इह हन्दावने
 गोष्ठमोचारणस्थानं न आगन्तव्यम् । यतः यस्मात् हन्दावनभुवि
 लताश्रेणी विषमयी अभूत्, इतरथा अन्यथा यदि विषमयी न
 स्यात्तदेति भावः गोपसुदृशां गोपाङ्गनानां निवहः समूहः वातेन
 वायुना निहितम् आनीतं प्रसूनाना तत्तल्लताजातानामिति भावः
 पुष्पाणां गन्धं भजन् आजिघ्रन् सदोः तत्क्षय मूर्च्छां वहति
 प्राप्नोति ॥ ७० ॥

कथमिति । हे हरे ! सम्यति अस्माभिः सह सङ्गः ते इति

गतः कालो यस्मिन् पशुपरमणीसङ्गमकृते
 भवान् व्यग्रस्तस्थौ तमसि गृहवाटीविटपिनः ॥ ७१ ॥
 वयं त्यक्ताः स्वामिन् । यदिह तव किं दूषणमिदं
 निसर्गः श्यामानामयमतितरां दुष्परिहरः ।
 कुहकण्ठै रण्डावधिसहनिवासात् परिचिता
 विसृज्यन्ते सद्यः कलितनवपक्षैर्बलिभुजः ॥ ७२ ॥
 अथ पूर्वी रङ्गः किल विरचितो यस्य तरसा
 रसादाख्यातव्य परिक्लय तन्नाटकमिदम् ।

शेषः कथं ससूचित ? नैवेत्यर्थः । यतः वयं ग्राम्याः ग्रामवासिन्यः
 अविदग्धा इति भावः नार्थं, त्वं नृपकन्याभिः राजकुमारीभिः
 अर्चितपदः सेवितचरणः अवि । स काले गतः, यस्मिन् काले
 भवान् पशुपरमण्याना गोपीना सङ्गमकृते सङ्गमार्थं व्यग्रं ससूतसुकः
 सन् गृहवाद्या यो विटपी पृच्छ, तस्य तमसि अन्वकारे सतिमिरे
 तत्तले इति यावत् तस्थौ स्थितः ॥ ७१ ॥

वयमिति । हे स्वामिन् नाथ । यत् यदि वयं त्यक्ताः त्वयेति
 शेषः, इह जगति तव इदम् अस्वत्त्यागरूपं कार्यं किं दूषणम् ?
 न दूषणमित्यर्थः । श्यामाना मलिनात्मकानामिति ध्वनिः अयं
 निसर्गः स्वभावः अतितरां अतिशयेन दुष्परिहरः अहार्यः
 अपरित्याज्य इत्यर्थः, तथाहि कुहकण्ठैः कोकिलैः श्यामैरिति भावः
 कलितनवपक्षैः धृतनूतनपक्षै रङ्गिः अण्डावधिसहनिवासात् आशै-
 शवादिति च ध्वनिः परिचिताः बलिभुजः काकाः सद्यः उड्डयन-
 शक्तिप्राप्तिमात्रमेवेति भावः विसृज्यन्ते परित्यज्यन्ते ॥ ७२ ॥

अयमिति । यस्य नाटकस्य अभिनेयस्य वस्तुनः अयं पूर्वी रङ्गः
 अङ्गवाचरणरूपारङ्गविशेषः । तदुक्तं दर्पणे, यत्राद्यवस्तुनः पूर्वं रङ्ग-
 विज्ञोपशान्तये । कुशीलनाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥ इति तरसा

मया प्रष्टव्योऽसि प्रथममिति वृन्दावनपते ।
 किमाहो राधेति स्मरसि क्लपणं कर्णयुगलम् ॥ ७३ ॥
 अये कुञ्जद्रोणीकुहरगृहमेधिन् । किमधुना
 परीक्षं वक्ष्यन्ते पशुपरमणीदुर्नियतयः ।
 प्रवीणा गोपीनां तव चरणपद्मे ऽर्पितमना
 ययौ राधा साधारणसमुचितप्रश्नपद्वीम् ॥ ७४ ॥
 त्वया गोष्ठं गोष्ठीतिलक ! किल चेद्विस्मृतमिदं
 न तूर्णं धूमोर्णापतिरपि विधत्ते यदि क्लपाम् ।
 अहहृन्दं वृन्दावनकुसुमपालीपरिमलै-
 दुर्बालोज्ञं शोकास्पदमथ कथं नेष्यति सखी ॥ ७५ ॥

सक्षेपेणेति भाव विरचितः वर्णितः किञ्च सवेति शेषः । इदानीं
 रसात् रसभाषित्व आख्यातव्य वाच्य तस्य पूर्वैरङ्गस्य इदं नाटकम्
 अर्भनेयं वस्तु परिकल्पय अवधारय शृण्वित्पर्यः । हे वृन्दावनपते !
 मया इति प्रथमं प्रष्टव्यं असि, क्लपणम् अश्रवणेन दीनमित्यर्थः
 तव कर्णयुगलं राधेति नाम किमाहो किमिति स्मरसि ? ॥७३॥

अये इति । अये कुञ्जमेव द्रोणो कुहर द्रोणीविवरं तदेव
 गृहं तेन भेधते सङ्गच्छते इति तथोक्तं तत्सम्बद्धौ, अधुना इदानीं
 पशुपरमणीनां गोपीनां दुर्नियतयः दुर्भाग्यानि किं वक्ष्यन्ते ? न
 किमपि वक्तव्या इत्यर्थः, तव चरणपद्मे अर्पितमना गोपीनां प्रवीणा
 श्रेष्ठा राधा अपिरत्नाध्याहार्यः । साधारणस्य सामान्यस्य समुचितः
 यः प्रश्नः तस्य पदयोः स्थानम् असाधारणास्तीति भावः ययौ प्राप ।
 सर्वैरादृतापि सा न केनापि अधुना आद्रियते इति भावः ॥ ७४ ॥

सवेति । गोष्ठीतिलक ! त्वया चेत् यदि इदं गोष्ठं विस्मृतं
 क्लिप्तं, यदि च धूमोर्णापतिः यमनः अपि तूर्णं शीघ्रं क्लपं न विधत्ते
 न क्षरोति, अथ तदा सखी राधा वृन्दावने याः कुसुमानां पात्यः

तरङ्गैः कुर्वाणा शमनभगिनीलाघवमसी
 नदीं काञ्चिन्नोष्ठे नयनजलपूरैरजनयत् ।
 इतीवास्या द्वेषाद्भिमत्तदशाप्रार्थनमयीं
 सुरारे । विज्ञप्तिं निश्चययति मानी न शमनः ॥ ७६ ॥
 कृताकृष्टिक्रीडं किमपि तव रूपं मम सखी
 सकृद् दुष्टा दूराद्दहितहितबोधोज्झितमतिः ।
 हताश्रयं प्रेमानलमनुविशन्ती सरभसं
 पतङ्गीवात्मानं सुरहर । मुहुर्दाहितवती ॥ ७७ ॥
 मया वाच्यः किं वा त्वमिह निजदोषात् परमसी
 ययौ मन्दा वृन्दावनकुमुदबन्धो । विधुरताम् ।

राजयः तासा परिस्रजेः सौरभैः दुराचोकं दुर्दशम् अतएव शोकास्त्र-
 दम् अहर्षन्दं दिवसचय कथं नेष्यति गर्भायष्यति ॥ ७५ ॥

नदीःमति । हे सुरारे । असौ राधा तरङ्गैः शमनभगिन्द्याः
 यमुनाया लाघवम् अभिभवजनितमिति भावः कुर्वाणा गोष्ठे नयन-
 जलपूरैः काञ्चित् नदीम् अजनयत् । इतीव अस्याः राधायाः
 द्वेषात् भगिनीपरिभवजनितादिति भावः मानी शमनः अभिमत्तदशा
 अत्युदशा तत्प्रार्थनमयीं विज्ञप्तिं विज्ञापनं न निश्चययति न शृणोति
 ॥ ७६ ॥

कृताकृष्टिक्रीडमिति । हे सुरहर । हताशा दुराशा इयं
 मम सखी कृता आकृष्ट्या आकर्षणेन क्रीडा येन तथाभूतं तव किमपि
 रूपं सकृद् दृष्ट्वा दूरात् अत्यर्थम् अहितहितयोर्बोधेन उज्झिता
 ह्येना मतिर्यस्यास्तथोक्ता हितहितज्ञानमून्येत्यर्थः पतङ्गीव सरभसं
 सवेगं प्रेमानलम् अलुविशन्ती प्रविशन्ती आत्मानं दुष्टः पुनः पुनः
 दाहितवती ॥ ७७ ॥

मयेति । हे वृन्दावनकुमुदबन्धो । वृन्दावनचन्द्र ! मया त्वं

यदर्थं दुःखाग्निर्दहति न तमद्यापि हृदयान्
 न यस्माद् दुर्मेधा लवमपि भवन्तं दवयति ॥ ७८ ॥
 त्रिवक्राहो धन्या हृदयमिव ते स्वं वपुरियं
 समासाद्य स्वैरं यदिह विलसन्ती निवसति ।
 ध्रुवं पुण्यभ्रंशादजनि सरलेयं मम सखी
 प्रवेशस्तवासीत् क्षणमपि यदस्या न सुलभः ॥ ७९ ॥
 किमाविष्टा भूतैः सपदि यदि वा क्रूरफणिना
 क्षतापस्मारेण च्युतमतिरकस्मात् किमपतत् ।
 इति व्यग्रैरस्यां गुरुभिरभितो वेणुनिनद-
 श्वाद् विभ्रष्टायां सुरहर ! विकल्पा विदधिरे ॥ ८० ॥

किं वा वाच्यं वक्तव्यं, असौ मन्दा मूढा मत्सखी इह घृन्दावने
 परं केवलं निजदोषात् विधुरतां व्याकुलता ययौ । यदर्थं यस्मिन्
 भवतः निमित्तं दुःखाग्निर्दहति इति तापयत्वेव, दुर्मेधा दुर्मति-
 रियम् अद्यापि यस्मात् तं भवन्तं लवमपि अल्पमपि हृदयात् न
 दवयति न दूरीकरोति । हृदयात्तव दूरीकरणे न तस्याः सन्नापः,
 सा तु तत् कर्तुमशक्नोतीदृशी विधुरा जातेति भावः ॥ ७८ ॥

त्रिवक्रेति । अहो त्रिवक्रा त्रिषु स्थानेषु वक्रा कुजेत्यर्थः
 धन्या पुण्यवती, यत् यतः इयं त्रिवक्रा इह मधुराया हृदयमिव ते
 तव स्वं वपुः शरीरं त्रिभङ्गमिति भावः समासाद्य प्राप्य स्वैरं
 अस्मिन् विलसन्ती विहरन्ती सती निवसति । इयं मम सखी पुण्य-
 भ्रंशात् सुकृतक्षयात् सरला अजनि जाता, ध्रुवम् उत्प्रेक्षे, मन्ये
 शङ्के ध्रुवं प्रायो नूनमित्येवमादयः । उत्प्रेक्षावाचकाः शब्दा इव-
 शब्दोऽपि तादृशः ॥ इति दर्पणः । यत् यतः अस्याः मत्सख्याः तत्र
 मधुराया तव हृदये वा क्षणमपि प्रवेशः न सुलभः आसीत् ॥ ७९ ॥

किमिति । हे सुरहर ! अस्यां मत्सख्यां राधाया वेणुनिन-

नवीनेयं सम्प्रत्यकुशलपरीपाकलहरी
 नरीनर्त्ति स्वैर मम सहचरीचित्तकुहरे ।
 जगन्नेत्रश्रेणी-मधुरमधुरायां निवसत-
 श्विरादात्ता वार्त्तामपि तव यदेषा न लभते ॥ ८१ ॥
 जनान् सिद्धादेशान् नमति भजते मान्त्रिकगणान्
 विधत्ते शुश्रूषामधिकविनयेनौषधिविदाम् ।
 त्वदीक्षादीक्षायै परिचरति भक्त्या गिरिसुतां
 मनीषा हि व्यग्रा किमपि सुखहेतुं न मनुते ॥ ८२ ॥

दशवात् वंशीरवश्रवणात् विभ्रष्टाया पतितायां सत्यां व्ययैः व्यक्तैः
 गुरुभिः श्वश्र्वादिभि अभितः समन्तात् इति विकल्पाः तर्काः विदाधिरे
 कताः । विकल्पप्रकारानाह किमिति, इयं भूतैः वेतालैः आविष्टा
 किम्, यदि वा अथवा क्रूरफणिना कृष्णसर्पेण क्षता दष्टा, वा अप-
 क्षारेण तदाख्यरोगविशेषेण च्युतमति सती सपदि सहसा व्यपतत्
 किम् ? ॥ ८० ॥

नवीनेति । सम्प्रति मम सहचर्यां सख्यां चित्तकुहरे मनो-
 विवरे नवीना नूतना इयम् अकुशलपरीपाकलहरी व्यसङ्गलपरिणाम-
 तरङ्ग स्वैर स्वच्छन्दं नरीनर्त्ति पुनः पुन नृत्यति स्फुरतीत्यर्थः ।
 यत् यतः एषा सत्सखी आर्त्ता व्याकुला जगतां नेत्रश्रेण्या मधुरा
 मनोहारिणी या मधुरा तस्यां तव निवासादिति भावः अथवा
 जगन्नेत्रश्रेणीमधुर इति पृथक् सम्बोधनपदम् । निवसतः तव
 शिरात् दीर्घकालादपि वार्त्तां न लभते न प्राप्नोति ॥ ८१ ॥

जनानिति । सिद्ध आदेशो येषां तान् सफलादेशानित्यर्थः
 जनान् सिद्धपुरुषानित्यर्थः नमति, मान्त्रिकगणान् मन्त्रज्ञशक्तान्
 भजते सेवते, औषधिविदाम् अधिकविनयेन शुश्रूषा सेवा विधत्ते
 करोति, तव दीक्षा दर्शनमेव दीक्षा मृतं तस्यै तव दर्शनकामनयेति

पशूनां पातारं भुजगरिपुपत्रप्रणयिनं
 स्मरोद्वर्द्धिक्कीडं निविडघनसारद्युतिहरम् ।
 सदाभ्यर्षे नन्दीश्वरगिरिभुवो रङ्गरसिक
 भवन्तं कसारे ! भजति भवदायै मम सखी ॥ ८३ ॥
 भवन्तं सन्तप्ता विदलिततमालाङ्गुररसै-
 र्विलिख्य भ्रूभङ्गीकृतमदनकोदण्डकदनम् ।
 निधास्यन्ती कण्ठे तव निजभुजावल्लरिमसौ
 धरण्यामुन्मीलज्जडिमनिविडाङ्गी विलुठति ॥ ८४ ॥

भावः भक्त्या गिरिस्तुतां गौरीं परिचरति आराधयति । हि तथाहि
 व्यथा विधुरा मनीषा बुद्धिं सुखहेतुं सुखस्य कारणं किमपि न मनुते
 नावधारयति ॥ ८२ ॥

पशूनामिति । हे कंसारे ! मम सखी भवदायै त्वत्प्राप्तये
 पशूनां पातारं पशुपतिं भुजङ्गानां रिपुर्गण्डः स एव पत्रं वाहनं
 यस्य सः भुजगरिपुपत्रः हरिरित्यर्थः तस्य प्रणयिनं सखायं स्मरस्य
 कामस्य उद्वर्द्धिनी उद्दोषिनी नाशिनी वा क्रोडा यस्य तयोक्तं
 निविडः सान्द्रः यः घनसारश्चन्दनं तस्य द्युतिहरं श्रेताङ्गमित्यर्थः
 सदा नन्दीश्वरगिरिभुवोः नन्दिपार्वत्योः अभ्यर्षे समाप्ते रङ्गरसिकं तं
 ममं हरं भजति सेवते ॥ ८३ ॥

भवन्त्विति । सन्तप्ता असौ मम सखी विदलितस्य भग्नस्य
 तमालाङ्गुरस्य रसैः भ्रूभङ्ग्या कृतं मदनकोदण्डस्य कामकार्मुकस्य कदनं
 परिभवन् यन् तं भवन्तं विलिख्य विशेषेण चित्रयित्वेत्यर्थः तव चित्रि-
 तस्येति भावः कण्ठे निजभुजावल्लरिं स्वबाहुमञ्जरीं निधास्यन्ती
 अर्पयिष्यन्ती धरण्या भूमौ उन्मीलता प्रसरता जडिन्ना जाह्नवे
 निविडं व्याप्तमित्यर्थः अङ्गं बस्याः तथाभूता सती विलुठति ॥ ८४ ॥

कदाचिन्मूढेयं निविडभवदीयस्मृतिमदा-
दमन्दादात्मानं कलयति भवन्तं मम सखी ।
तथास्या राधाया विरहदहनाकल्पितधियो
भ्ररारे । दुःसाधा क्षणमपि न वाधा विरमति ॥ ८५ ॥
त्वया सन्तपानामुपरि परिमुक्तापि रभसा-
द्विदानीमापिडे तटपि तव चेष्टां प्रियसखी ।
यटेषा कसरारे । भिदुरहृदयं त्वामवयती
सखीनां नृद्धेन्या भिदुरहृदयाऽभूद्दुदिनम् ॥ ८६ ॥
समक्षं सर्वेषां निवससि समाधिप्रणयिनाम्
इति युवा नून युवतरसखाधिं कलयति ।

कदाचिदिति । कदाचिद् मूढा इयं मम सखी अमन्दात् अत्य-
न्तात् निविडा सान्द्रा या भवदीया स्मृतिः तया यो मदः आनन्दः
तस्मात् आत्मानं भवन्तं कलयति जनसा नावयदीत्यर्थः । हे सरारे !
तथा किञ्च, तस्माद्धेतोर्न विरहदहनेन विच्छेदाग्निना आकल्पिता
द्विविधकल्पना गीता धीर्यस्यास्तथाभूतायाः अस्या राधायाः दुःसाधा
दुष्प्रतिधियेया वाधा मनःसन्तापः क्षणमपि न विरमति न निव-
र्त्तते ॥ ८५ ॥

त्ववेति । हे कंसारे ! प्रियसखी राधा त्वया रभसात् वेगात्
सन्तापानाम् उपरि सन्तापसानरे इति भावः परिमुक्ता त्वक्ता पाति-
तेत्यर्थः । बटपि तथापि इदानीमपि एवमवस्थावामपि तव चेष्टां
त्वत्प्राम्निप्रवाहम् आपेदे प्राप । बत् वस्त्रात् एषा सतीनां नृद्धेन्या
साध्वीप्रवरा सत्सखी भिदुरं भग्नस्त्वनतरक्षसिति भावः हृदयं
वस्य तथाभूतं त्वास्त्वनवयती अलगच्छन्ती अतुदिनं भिदुरहृदया
विदीर्यहृदया अभूत् ॥ ८६ ॥

समक्षमिति । हे कंसाराते ! त्वं सर्वेषां समाधिप्रणयिनाम्

सदा कंसाराते । भजसि यमिनां नेत्रपदवीम्
 इति व्यक्तं सज्जीभवति यममालम्बितुमपि ॥ ८७ ॥
 सुरारे । कालिन्दीसलिलचक्षुदिन्दीवररुचे ।
 मुकुन्द । श्रीवन्दावनमदन । वन्दारकमणे । ।
 ब्रजानन्दिन् । नन्दीश्वरदयित ! नन्दात्मज ! हरे !
 सदेति क्रन्दन्ती परिजनशुचं कन्दलयति ॥ ८८ ॥
 समन्तादुत्तमस्तव विरहदावाग्निशिखया
 कृतोद्देगः पञ्चाशुगन्धगयुवेधव्यतिकरैः ।
 तनूभूत सद्यस्तलुवनमिदं हास्यति हरे ।
 हठादव्य श्वो वा मम सहचरी प्राणहरिणः ॥ ८९ ॥

योगिनामित्यर्थे समर्थं निषसिद्धि, इति श्रुत्वा गुरुरतरसमाधि सञ्चालं
 योग कलयति अभ्यस्यति नूनसुप्प्रेक्षे । त्वं सदा यमिना वाह्ये-
 न्द्रियनिष्कवतां नेत्रपदवीं मलसि नयनगोचरो भवसि इति
 हेतोः यमस् वाह्येन्द्रियनिष्कस्य व्यन्तकमिति ध्वनिः । आलम्बितुम्
 आश्रयितुमपि सज्जीभवति यतते इति व्यक्तम् सुप्प्रेक्षे ॥ ८७ ॥

सुरारे इति । हे सुरारे । हे श्रीवन्दावनमदन । हे वन्दारक-
 मणे देवमणे । हे ब्रजानन्दिन गोकुलानन्दन । हे नन्दीश्वरदयित
 हरवल्लभ । हे नन्दात्मज । हे हरे ! यदा इति क्रन्दन्ती सती परि-
 जनानाम् अस्माकं शुचं शोकं कन्दलयति क्लृपयति ॥ ८८ ॥

समन्तादिति । हे हरे ! त्वं विरहदावाग्निशिखया समन्तात्
 उत्तमः सन्नापित इति यावत् पञ्चाशुगः पञ्चशरः कास एव गन्धगुः
 व्याधः वस्य वेधव्यतिकरैः पञ्चाशुगन्धगयुवेधैः कृतोद्देगः जनितपीडः
 मम सहचर्याः प्राणहरिणः हठात् सहसा अव्य श्वो वा तनूभूतं
 तनूभूतम् अतिक्षीणमित्यर्थः तनूभूतं शरीरारण्यं सद्यः भ्रष्टमिति
 व्यस्यति ॥ ८९ ॥

पयोराशिस्फ्रीतत्विषि हिमकरोत्तंसमधुरे
 दधाने दृग्भङ्गा स्मरविजयिरूपं मम सखी ।
 हरे दत्तस्वान्ता भवति तदिमा किं प्रभवति
 स्मरो हन्तुं किन्तु व्यथयति भवानेव कुतुकी ॥ ६० ॥
 विजानीषे भाव पशुप-रमणीनां यदुपते !
 न जानीमः कस्मात् तदपि वत मायां रचयसि ।
 समन्तादध्यात्मं यदिह पवनव्याधिरलपदु
 वलादस्यास्तेन व्यसनकुलमेव द्विगुणितम् ॥ ६१ ॥

पयोराशीति । हे हरे ! सब सखी पयसा दृग्धाना राशिः
 समूह तद्वत् स्फ्रीता प्रष्टज्ञा त्विष. कान्तय यस्य तथाभूते धवल-
 काये इत्यर्थं हिमकरचन्द्र एव उत्तमः शिरोभूषण तेन मधुरे मनो-
 हरे चन्द्रशेखरे इति यावत् दृगो ललाटनेत्रस्य भङ्गा विकारेण
 स्मरविजयरूपं दधाने धारयति हरे दत्त स्नानं मनो यथा तथा-
 भूता भवति, तत् तस्मात् स्मरः कामः इमा मत्सखी स्मरहरसेवि-
 नोमिति भावः हन्तुं किं प्रभवति ? समयां भवति किम् ? नैवे-
 त्यर्थः । किन्तु कुतुकी कोतुकवान् एतादृशावस्थायामपि परिहास-
 शील इत्यर्थः भवानेव व्यथयति पीडयति ॥ ६० ॥

विजानीषे इति । हे यदुपते । त्वं पशुपरमणीनां गोपाङ्गनाना
 भावम् आशयं विजानीषे विशेषेण बुध्यसे । तदपि कस्मात् माया
 लक्षणा रचयसि करोषि, न जानीमः वत खेदे । पवनव्याधिरुद्धवः
 इह समन्तात् यत् अध्यात्म परमात्मतत्त्वम् अधिष्ठत्य अलपत् कष्ट-
 परमात्मा, तस्मिन् भवतोभिर्मानववृद्धिर्न कार्या इत्यादिरूपमकथयत
 तेन अध्यात्मवादेन अस्याः मत्सख्याः वलात् वेगेन व्यसनकुलमेव
 शोकनिचय एव द्विगुणित द्विराष्टतम् । तादृशेन परमात्मना कष्ट-
 नाह वञ्चनेति धिक्नेति भावः ॥ ६१ ॥

गुरोरन्तेवासी स भजति यदूना सचिवतां
 सखी कालिन्दीयं किल भवति कालस्य भगिनी ।
 भवेदन्यः को वा नरपतिपुरे मत्परिचितो
 दशमस्याः शंसन् यदुतिलक । यस्त्वामनुगयेत् ॥ ८२ ॥
 विशीर्षाङ्गीमन्तर्गणविलुठनात्कुलिक्रया
 परीतां भूयस्या सततमपरागव्यतिकराम् ।
 परिध्वस्तामोदां विरमितसमस्तालिकुतुकां
 विधो । पादस्यर्शादपि सुखय राधाकुमुदिनीम् ॥ ८३ ॥
 विपत्तिभ्यः प्राणान् कथमपि भवत्सङ्गमसुख-

गुरोरिति । हे यदुतिलक । स गुरोरन्तेवासी वृद्धस्यतिशिष्यः
 उद्धवः यदूना यादवानां सचिवता मन्त्रिणा भजति करोति, इय
 सखी कालिन्दी यदूना कालस्य यमस्य भगिनी किल भवति, अतः
 अन्यः को वा नरपतिपुरे मत्पुरे मम परिचितः विदितः भवेत् ?
 यः अस्याः कृतसख्याः दशं शंसन् कीर्त्तयन् त्वाम् अनुगयेत् विनयेन
 बोधयेत्, न कोऽपीत्यर्थः ॥ ८२ ॥

विशीर्षाङ्गीमिति । हे विधो वन्द्य । गोकुलस्येति शेषः,
 अन्तर्गणस्य सनापस्य अन्तर्गतकीटादिस्तस्य च विलुठनात् विग्रेष्या-
 विर्भावादिति भावः विशीर्षाङ्गी विध्वस्तकलेवरा, सतत भूयस्या
 मङ्गला उत्कलिक्रया उत्कण्ठया तरङ्गेण च परीता युक्ताम्
 आन्दोलिताञ्च, अपरागव्यतिकरा विरागपूर्णा वक्ष्यप्रभारहिताञ्च,
 परिध्वस्तामोदा निरानन्दां सौरभमून्याञ्च, विरमित निवर्त्तित सम-
 लानाम् आलीनां सखीनां कुतुबम् आनन्दः यया तादृशीं, विरमित
 समस्तम् आलीनां भ्रमराणां कुतुक यया कथोक्ताञ्च, राधाकुमुदिनीं
 पादस्य चरणस्य किरणस्य च स्यर्शादपि सुखय सुखीकुरु ॥ ८३ ॥

विपत्तिभ्य इति । हे शौरे ! मम सहचरी भवतः सङ्गमे यत्

सृष्टाधीना शीरे । मम सहचरी रक्षितवती ।
 अतिक्रान्ते सम्प्रत्यवधिदिवसे जीवनविधौ
 हताशा निःशङ्क वितरति दृशौ चूतमुकुले ॥ ६४ ॥
 प्रतीकारारम्भस्यमतिभिरुद्यत्परिणतै-
 र्विमुक्ताया व्यक्तस्मरकदनभाज. परिजनैः ।
 अमुञ्चन्ती सङ्गं कुवलयदृगः केवलमसौ
 बलादय प्राणानञ्जति भवदाशासहचरी ॥ ६५ ॥
 अये रासक्रीडारसिक । मम सख्यां नवनवा
 पुरा बद्धा येन प्रणयलहरी हन्त गहना ।

कृपं तास्यन् वा सृष्ट्या आशा तस्या अधीना सती विरहितः
 दुःखेभ्यः क्वचनपि प्राणान् रक्षितवती । सम्प्रति अवधिदिवसे प्रतिक्रान्त
 दिने मया आगन्तव्यमिति त्वया निश्चीरति दिने अतिक्रान्ते गते उति
 जीवनविधौ प्राणव्यापारे हताशा सती चूतमुकुले आश्वाङ्कुरे नि-
 शङ्क यथा तथा दृशौ नबन्ने वितरति निश्चिपति । चूतमुकुले मया
 बोद्धीप्रकृत्यात् तद्दर्शनेन शीघ्रं महानामलदग्धा प्राणान् नवनवापि
 धियेति भाव ॥ ६४ ॥

प्रतीकारेति । के-जम् असौ भवदाशासहचरी भवदाशा-
 वासनारूपा सखी प्रतीकारस्य आरम्भे करणे स्यात् वा. अथवा ताभि-
 उद्यत् उदय गच्छत् परिणत परिणत येषां तै. क्वचनपि न प्रति-
 कर्त्तुं शक्येति स्थिरमतिरिति यावत् परिजनैः अस्माभिरिति भा-
 विमुक्ताया. त्वक्ताया. व्यक्त स्फुटं स्मरस्य कानस्य वत् कदम्भी-
 तदुभाज. तद्दुक्ताया इत्यर्थं कुवलयदृगः नीलोत्पलाद्या. राधाया.
 सङ्गम् अमुञ्चन्ती अत्यजन्ती अद्य इदानीं बलात् नवनवापि प्राणान्
 अञ्जति रक्षति ॥ ६५ ॥

अये इति । अये रासक्रीडारसिक । येन त्वया पुरा पूर्वं

स चेन्मुक्तापेक्षस्त्वमसि धिगिमां तूलशकलं
 यदेतस्या नासानिहितमिदमद्यापि चलति ॥ ८६ ॥
 मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी किमपि यदसङ्घातगत
 विधत्ते तद्वक्तुं जगति मनुज, कः प्रभवति ।
 कदाचित् कल्याणी विलपति वदुन्कण्ठितमति-
 स्तदाख्यामि स्वामिन् ! गमय मकरोत्तंससविधम् ॥ ८७ ॥
 अभूत् कोऽपि प्रेमा मयि मुररिपोर्यः सखि ! पुरा
 पराद् धर्मापेक्षामपि तदवलम्बादलषयम् ।
 तद्येदानीं हा धिक् समजनि तटस्थः स्फुटमहं
 भजे लज्जां येन क्षणमिह पुनर्जीवितुमपि ॥ ८८ ॥

अथ सख्या नवनवा महना सान्द्रा प्रणयलङ्घरी प्रेमवीची वद्धा च्छल
 स्तेदे । स त्वं चेत् यदि मुक्तापेक्ष, निरपेक्षः असि तादृशप्रोत्तर-
 हितो भवसीत्यर्थः ; तदा इमा मत्सखीं धिक्, वत् यतः एतस्याः
 सख्याः तूलशकलं तूलक्षयलनिभमिति भावः इदं जीवनमिति शेषः
 नासानिहितं नासिकापवर्तीति भावः यत् अद्यापि चलति नाद्यापि
 क्षियते इत्यमिति भावः ॥ ८६ ॥

मुकुन्देति । हे स्वामिन् मुकुन्द ! भ्रान्ताक्षी घूर्णितनयना
 मोहादिति भावः इयं यत् व्यसङ्गल्लितगत कदापि मनसा न चिन्ति-
 तमिति भावः यत् विधत्ते करोत, जगति कः मनुजः तत् वक्तुं
 प्रभवति ससर्षो भवति ? न कोऽपीत्यर्थः । कल्याणी सङ्कलनयो
 इयं कदाचित् उत्कारणमिति, अतो चत् विलपति, तत् आख्यामि
 कथयामि, मकरोत्तंसस्य मकराचङ्कृतस्य कर्णस्त्रोति भावः सविधं
 समीपं गमय प्रापय तत् स्थिति भावः ॥ ८७ ॥

अभूदिति । हे सखि ! पुरा मुररिपोः कण्ठस्य मयि यः
 कोऽपि प्रेमा अभूत्, परात् अत्यन्तात् तस्मै प्रेम्णः अवलम्बात्

अमी कुञ्जाः पूर्वं मम न दधिरे कामपि सुदं
 द्रुमालीय चेतः सखि । न कतिशो नन्दितवती ।
 इदानीं पश्यैते युगपदुपताप विदधते
 प्रभौ मुक्तापेक्षे भजति न हि को वा विमुखताम् ॥६६॥
 गरीयान् मे प्रेमा त्वयि परमितिस्नेहलघुता
 न जीविष्यामीति प्रणयगरिमाख्यापनविधिः ।
 कथं नायासीति स्मरणपरिपाटीप्रकटन
 हरी सन्देशाय प्रियसखि । न मे वागवसरः ॥ १०० ॥

आश्रयणात् धर्मापेक्षासपि धर्मानुरोधसपि सतीत्वनाशादिति भावः
 अलक्ष्यं अप्रकृतवत्त्वम् । हा धिक्, इदानीं तथा तटस्थः
 निःसम्बन्ध इति भावः समजनि जातः स प्रेमेति शेष, येन पुनः
 इह ससारे क्षणमपि जीवितम् अहं स्फुटं स्पष्टं लज्जा भजे
 प्राप्नोमि ॥ ६८ ॥

अमी इति । हे सखि ! अमी कुञ्जाः पूर्वं मम वा सुदं नापि
 नैव दधिरे नैव जनवासास्तु ? अपितु सर्वाभेव सुदं दधिरे इत्यर्थः ।
 इयं द्रुमाली वृक्षश्रेणी कतिशः कतिवारान् न नन्दितवती ? अपितु
 सततमेव नन्दितवतीत्यर्थः । इदानीं पश्य एते कुञ्जादयः युगपत्
 समकालम् उपताप सन्नाप विदधते । प्रभौ नाथे लक्ष्मणे मुक्तापेक्षे
 निरपेक्षे सति को वा विमुक्तता न हि भजति ? सर्व एव मज्जती-
 त्यर्थः ॥ ६६ ॥

गरीयानिति । मे मम त्वयि गरीयान् प्रेमा इति स्नेहलघु
 लघुता लक्षणं परं केषलं न जीविष्यामि त्वया विनेति भावः इति
 अलक्षं प्रणयस्य गरिमुखः गुरुत्वञ्च ख्यापनविधिः प्रकटनप्रकारः । कथं
 न आयासि न आगच्छसि इति स्मरणस्य परिपाटीप्रकटनं रीतिः

ययौ कालः कल्याण्यवकलितकेलीपरिमलां
 विलासार्थीं यस्मिन्नचलकुहरे लीनवपुषीम् ।
 स मां धृत्वा धूर्तः कृतकपटरोषां सखि ! हठाद्
 अकार्षींदाकर्षन्नुरसि सखिलेखाशतवृताम् ॥ १०१ ॥
 कदा प्रेमोन्मीलनमदनमदिराचीसमुदय
 बलादाकर्षन्तं मधुरमुरलीकाकलिकया ।
 सुहृर्भ्रम्यच्चिह्नीचुलुकितकुलस्त्रीव्रतमहं
 विलोकिष्ये लीलामदमिलदपाङ्गी सुरभिदम् ॥ १०२ ॥

प्रकाशः, हे प्रियसखि । अत्र हरौ जन्ते उद्देश्याय याविकाय से
 न वागवसरः वाक्यमसरः अस्तीति शेषः ॥ १०० ॥

यथाविति । हे कल्याण्य । सखि । काल स इति शेषः
 ययौ मतः, यस्मिन् काले विलासार्थीं विचक्षणं धूर्तं शठं यथा
 अवगणितं निरातत इति यावत् सः कृष्णः अवकलितः अगणितः
 केलीपरिमलः श्लोडारौभं यथा तद्योज्ञान् अचलकुहरे पर्वतगुहाया
 लीनवपुषीं गूढकलेपरां कृतकपटरोषां प्रणयजुपितामिति भावः सखि-
 लेखानां बलीशेषीनां शतैः वृता मा हठात् धृत्वा अकार्षन् उरसि
 वक्षसि अकार्षीत् अकार ॥ १०१ ॥

कदेति । अहं मधुरा मनोज्ञारिणी या सुरलीकाकलिकया
 वर्णास्त्रस्वरवः तथा प्रेम्णा उन्मीलन् विकचन् यः मदनः कामः
 तेन मदिरौ मत्तखल्लनादिव अस्मिन्नेषो आसत् ताः तामा ससु-
 दय बहूह ववात् आकर्षन्तं अस्मीपमानयन्तं सुहृः पुनः पुनः
 अस्यनी या चिह्नी हृग्भङ्गविशेषः तदा चुलुकितं गरुडधीकृतं
 नाशितमित्यर्थः कुलस्त्रीया व्रतं येन बधोक्तं सुरभिदं कृष्ण लीनया
 यो मदः तेन मिलन् सङ्गच्छन् अपाङ्गो यस्यास्तथाभूता सी कदा
 विलोकिष्ये द्रक्ष्यामि ॥ १०२ ॥

रणङ्गद्वये श्रीसुहृदि शरदारम्भमधरे
 वनान्ते चान्द्रीभिः किरणलहरीभिर्धवलिते ।
 कटा प्रेमोद्दण्डस्मरकलहवैतण्डिकमहं
 करिष्ये गोविन्द निविडभुजबन्धप्रणयिनम् ॥ १०३ ॥
 मनो मे हा कष्ट ज्वलति जिमहं हन्त करवै
 न पारं नावारं किमपि कलयाभ्यस्य जलजेः ।
 इय वन्दे मूर्ध्ना सपदि तमुपायं कथय मे
 परामृश्ये यस्माद्भृतिकणिकयापि क्षणिकया ॥ १०४ ॥
 प्रयातो मां हित्वा यदि विबुधचूडामखिरसौ
 प्रयातु सच्छन्दं मम समयधर्मः किल गतिः ।

रणदिनि । कटा अहं रणनीना गुञ्जन्तीना मङ्गद्वयेषीना
 सुहृदि बान्धवे, शरद आरम्भेण प्रवृत्त्या मधुरे मनोज्ञे, चान्द्रीभि-
 चन्द्रसम्बन्धिनीभिः किरणलहरीभिः मयुख-रङ्गैः धवलिते वनान्ते
 वनसीमाया, प्रेम्णा उद्दण्ड उद्भट स्मर कामो यत्र तादृशे बलहे
 वैतण्डिक विनण्ड वादिन गोविन्द, निविडेन भुजेन यः कन्धः तस्य
 प्रणयिन करिष्ये ॥ १०३ ॥

मन हात । हा कष्ट, मे मम मनः ज्वलति, हन्त हन्ते, अहं
 किं करवै, अथ जलजेः विरहार्थवस्येति भावः पारं न आवारं न
 किमपि कल्ययसि नावधारयामि । इयमत्र विपत्सागरपविताहं
 मूर्ध्ना शिरसा वन्दे प्रणमामि त्वामिति श्रेयः, तम् उपाय मे अह्यं
 कथय, यस्मात् उपायात् यमुपायमाश्रित्यत्वेत्तर्ध क्षणिकयापि भृति-
 कणिकया विनोदलेयन परामृश्ये स्मृश्ये क्षणमपि विनोद लभे इति
 भावः ॥ १०४ ॥

प्रयात इति । यदि विबुधानां देवानां चूडामणिः असौ कल्पः

इदं सोढुं का वा प्रभवति यतः स्वप्नकपटाद्
 इहायातो वृन्दावनभुवि बलान्मां रमयति ॥ १०५ ॥
 अनौचित्यं तस्य व्यथयति मनो हन्त मथुरां
 त्वमासाद्य स्वैर चपलहृदयं धावय हरिम् ।
 सखि ! स्वप्नारम्भे पुनरपि यथा विभ्रममदाद्
 इहायातो धूर्तः क्षपयति न मे किङ्किणिगुणम् ॥ १०६ ॥
 अयि स्वप्नो दूरे निवसतु समक्षं शृणु हठाद्
 अविश्वस्ता मा भूरिह सखि । मनो विभ्रमधिया ।
 वयस्यस्ते गोवर्द्धनविपिनमासाद्य कुतुकाद्
 अक्काण्डे यद्भूयः स्म रकलहपाण्डित्यमकरोत् ॥ १०७ ॥

का जित्वा लङ्का प्रयासः गतः, स्वच्छन्दः प्रयासः गच्छतः, समयधर्मः
 कालधर्मः सृष्टुः मम गतिः किञ्च उपाय एव । का वा इदं सोढुं
 प्रभवति, यतः यत् स्वप्नकपटात् निद्राव्याजेन इह वृन्दावने आयातः
 सन् बलात् मा रमयति ॥ १०५ ॥

अनौचित्यमिति । हन्त खेदे, तस्य अनौचित्यम् अयुक्ताचरण-
 मित्यर्थं मनः व्यथयति । अतः हे सखि । त्व मथुराम् आसाद्य
 त्वा स्वैर स्वच्छन्दः चपलहृदयं हरिं कृष्णं वारय, यथा धूर्तैः सां
 स्वप्नारम्भे विभ्रममदात् कामावेशजनितार्थित भावः इह वृन्दावने
 आयातः सन् मे मम किङ्किणिगुणं कटिवसनयन्यमितं भावः न
 क्षपयति न भ्रंशयति ॥ १०६ ॥

असीति । अयि सखि ! स्वप्नः दूरे निवसतु तिष्ठतु, समक्षं
 प्रखलं शृणु, मनसः विभ्रमः आन्तरयमिति घिया बुद्ध्या हठात्
 इह सदुक्ते विषये इत्यर्थः अविश्वस्ता अविश्वादिनी मा भूः न भव ।
 ते तव वदस्यः सखा कृष्णः गोवर्द्धनविपिनम् आसाद्य अक्काण्डे

अमर्षाद्भावन्तीं गहनकुहरे सूचितपथां
तुलाकोटिकायैश्चकितपदपातद्विगुणितैः ।
दिधीर्षन्मां हर्षोत्तरत्नयनान्तः स कुतुकी
न वंशीमन्नासीद्भुवि करसरोजाद्विगलिताम् ॥ १०८ ॥
अशक्तां गन्तव्ये कल्पितनवचेलाञ्चलतया
लतालीभिः पुष्पस्मितश्वल्लिताभिर्विरदतीम् ।
परीहासारम्भी प्रियसखि ! समालम्बितमुखीं
प्रपेटे चुम्ब्याय स्फुरदधरविम्बस्तव सखा ॥ १०९ ॥
ततोऽहं धम्मिल्ले स्थगितसुरलीका सखि ! शनै-

सहसा क्रुद्धकात यत् भूयः असधिक पुनः पुनर्वा अरकबहपाण्डित्यं
कामकलहवैदग्ध्यम् अकरोत् ॥ १०७ ॥

अमर्षादिति । हर्षेण आनन्देन उत्तरत्नः अतिचञ्चलः
नयनयोरन्तः बन्ध तादृशः कुतुकी कोतुकवान् स हरिः गहन-
कुहरे आननाभ्यन्तरे अमर्षात् प्रणयेष्वांजनितादिति भावः भावन्तीं
चकितेन नि शब्दसञ्चारेणेति भावः पदपातैः पादविच्छेपै द्विगुणितैः
तुलाकोटिकायैः नूपुरनिनादैः सूचितपथा विदितमार्गा मा दिधीर्षन्
धर्तुमिच्छन् करसरोजात् करकमलात् भुवि विगलिता वंशीं न
अन्नासीत् ॥ १०८ ॥

अशक्तामिति । हे प्रियसखि ! तव सखा क्लृप्ता परीहासा-
रम्भी परिहसद्भित्तर्यः चुम्ब्याय चुम्बनाय स्फुरत् अधरविम्बं यस्या
तादृशः सन् पुष्पाश्लेषे ललितानि तैः श्वल्लिताभिः विचित्राभि-
रित्तर्यः लतालीभिः लताश्लेषिभिः कलितम् आक्रान्तं सर्वं चेष्टाश्रुतं
वसनप्रान्तः यस्यास्तृप्ता तथा गन्तव्ये अशक्ताश्च अक्षया विद्वन्तीं समा-
लम्बितं समाकृष्टं सुखं यस्याः तत्राभूता कां प्रपेटे प्राप ॥ १०९ ॥

तत इति । हे सखि ! ततः अनन्तरम् अहं धम्मिल्ले संवत-

रत्नीकामर्षेण भ्रमदविरलभ्रूदचलम् ।
 कचाकृष्टिक्रीडाकामपरिचिते चौर्यचरिते
 हरिलक्ष्मोपाधिः प्रसभमनयन्मा गिरिदरीम् ॥ ११० ॥
 कटाचिद्वासन्ती कुहरभुवि घृष्टः सरभस
 हसन् पृष्ठाक्ष्मी स्वगयति कराभ्या मम दृशौ ।
 दिधीर्षी जातैर्ष्यं मयि सखि । तदीयाङ्गुलिशिखा
 न जाने कुलायं व्रजति कितवानां कुलगुरुः ॥ १११ ॥
 अतीतेय वार्त्ता विरमतु पुर. पश्य सरले ।
 वयस्यस्ते सोऽय स्मितमधुरिमोन्मृष्टवदन. ।
 भुजस्तन्मोक्षासादभिमतपरीरम्भरभसः
 स्मरक्रीडासिन्धुः क्षिपति मयि वन्युककुसुमम् ॥ ११२ ॥

केशे स्वगिता गोपिता सरली यथा तादृशी सती अलीका-
 सषेण अमितयेष्यया अमन्ती घूर्णमाना अविरला घना भ्रूयस्याः
 तद्योक्ता शनैः मन्द मन्दम् उदचलं प्रस्थितास्त्रि । ततः कवानां
 केशानाम् आकाटराकर्षणं तथा या क्रीडा तस्याः क्रमः नियम-
 परिचितः क्विदित् यस्मिन् तादृशे चौर्यचरिते लक्ष्मोपाधिः लक्ष्-
 मप्रतिष्ठः नवनीतचौर्यस्य प्रब्रजित्वादिति भावः हरिः प्रसभं बलात्
 मा गिरिदरीं पर्वतगुह्याम् अनयत् ॥ ११० ॥

कटाचिदिति । हे सखि । कटाचित् कितवाना धूर्त्ताना कुल-
 गुरुः घृष्ट चपलः अयं हरिः वासन्तीकुहरभुवि नवसङ्गिकाभ्यन्तरदेशे
 हसन् पृष्ठाक्ष्मी घृष्टदेशमागतः सन् कराभ्या मम दृशौ नयने स्वम-
 यति तिरोधत्ते । जातैर्ष्यं सेर्ष्यमित्यर्थः यथा तथा मयि तदीया-
 ङ्गुलिशिखा तस्याङ्गुल्यपमागं दिधीर्षी धर्नुमित्यर्थः सत्या कुल व्रजति
 वञ्छति, न जाने ॥ १११ ॥

अतीतेषमिति । हे सरले । इयम् अतीता गता वार्त्ता विर-

तदुत्तिष्ठ क्रीडावति । निविडमुक्तालतिक्रया
 बधानेन धूर्तं सखि । मधुपुरीं याति न यथा ।
 इति प्रेमोन्मीलज्ञवदनुभवारूढजडिमा
 सखीनामाक्रन्दं न किल कतिशः कन्दलयति ॥ ११३ ॥
 अहो कष्टं बाल्यादहमिह सखीं दुष्टहृदया
 मुहुर्मानश्रयिं सहजसरलां ग्राहितवती ।
 तदारम्भाद् गोपीगणरतिगुरो । निर्भरमसौ
 न लेभे लुब्धापि त्वदमलभुजस्तम्भरभसम् ॥ ११४ ॥

मत् तिष्ठत, पुर अमनः पश्य, अरक्रीडाविभूः कामक्रीडारस-
 खानरः सोऽयं ते तव वयस्यं स्मितस्य मधुरिसखा साधुः, उन्मू-
 षम् उत्फुल्लं वदन यस्य तथाभूतं अभिसते इह परीरम्भे व्याति-
 क्कने रभसो वेगो हर्षो वा यस्य तादृशं सन् भुजौ स्तम्भाविव सह-
 न्त्वादिति भावः तयोः उल्लासात् ना प्रति प्रक्षेपजनिष्यमायानन्दात्
 हेतो मयि बभूव कृत्स्नम चिपति इङ्गितार्थमिति भावः ॥ ११२ ॥

तदिति । हे क्रीडावति । सखि । तत् तस्मात् उत्तिष्ठ,
 निविडया सान्द्रया मुक्तालतिक्रया सौक्तिकहारेण एनं धूर्तं बधान,
 यथा मधुपुरीं न याति न गन्तुं शक्नोतीत्यर्थः । इतीत्यं प्रेम्णया
 उन्मीलनं उद्भवन् यं भवद्भुभवः स्वमजनित त्वदीयसाक्षरत्वमिति
 भावः तेन आरूढं जातं जडिमा जात्यं मोह इति यावत्
 यस्याः तथाभूता सती कतिशं कातवारं बखीनास अस्माकमिति
 भाव आक्रन्दं न किल कन्दलयति नैव वर्द्धयति ? अपितु नततत्तेव
 कन्दलयतीत्यर्थः ॥ ११३ ॥

अहो इति । अहो कष्टं हा कष्टं, दुष्टहृदया अहं बाल्यात्
 शैशवात् शैशवसारभ्येत्यर्थः आरभ्यार्थे पञ्चमी । इह इत्यावने
 सहजसरला स्वभावऋजुं सखीं मुहुः पुनः पुनः सा-श्रयिं ग्राहित-

अलिन्दे कालिन्दीकमलसुरभौ कुञ्जवसते-
 र्वसन्तीं वासन्तीनवपरिमलोद्गारचिकुराम् ।
 त्वदुत्सङ्गे लीनां मदमुकुलिताक्षीं पुनरिमां
 कदाहं सेविष्ये किसलयकलापव्यजनिनी ॥ ११५ ॥
 धृतानन्दां वृन्दावनपरिसरे शारदनिशा-
 विलासोत्सासेन श्लथितकवरीभ्रष्टकुसुमाम् ।
 तव स्तम्भोपान्ते विनिहितभुजां गोपरमणीं
 कदा कुञ्जे लीना रहसि विहसिष्यामि सुमुखीम् ॥ ११६ ॥

वती शिञ्जितवती । हे गोपीगणपरतिगुरो । तदारम्भात् तस्य आन-
 यन्रोरारम्भात् आचरणात् असौ मत्सखी बुद्ध्यापि लालसापि तव
 स्वसलेन चारुया भुजेन य स्तम्भः बन्धनम् आलिङ्गनमिति यावत्
 तेन रमसम् आनन्दं निर्भरं सम्यक् यथा तथा न लेभे न प्राप ॥ ११४ ॥

अलिन्दे इति । कदा अहं किसलयकलापव्यजनिनी नव-
 पल्लवनिचयेन वीजयन्तो हती कालिन्दीकमलसुरभौ यचनासरोज-
 सुगन्धे कुञ्जवसते । नितु सुन्दरस्य अलिन्दे बहुभूमौ वसन्तीं वासन्तीना
 साध्वीकृताकुसुमाना नव परिसरं यौरभम् उद्गारन्तीति तथोक्ताः
 चिकुराः केशा यस्याः तथोक्ता साध्वीकृताकुसुमसंचितकेशमिति
 भावः तव उत्सङ्गे क्रोडे लीना स्थिता मदेन सदृशपाजेन साभास्य-
 गवैश्च । कुञ्जवसते मङ्गलिते अलिन्दी कस्याः तथाभूताम् इमा मत्सखी
 पुन सेविष्ये पारचरिष्यामि ॥ ११५ ॥

धृतानन्दामिति । कदाहं कुञ्जे लीना निश्चितस्थितेत्सङ्गे वृन्दा-
 वनपरिसरे शारदो शरदःकालेना सा निशा तस्या यो विहासः
 दाम्बोला तस्य उत्सङ्गेन धृतः जनितः आनन्दो यस्याः तत्र, श्लथि-
 तायाः कवयोः केशपाशात् भ्रष्टानि विच्युतानि कुसुमगणि यस्याः
 तथोक्ता, तव स्तम्भोपान्ते स्तम्भस्य प्रान्तदेशे विनिहितो विशेषेण

विदूरादाहर्तुं कुसुममुपयामि त्वमधुना
 पुरस्तीरे तीरे कलय तुलसीपल्लवमिदम् ।
 इति व्याजादेनां विदितभवदीयस्थितिरहं
 कदा कुञ्जे गोपीरमण । गमयिष्यामि समये ॥ ११७ ॥
 इति श्रीकंसारेः पदकमलयोर्गीकुलकथां
 निवेद्य प्रत्येक भज परिजनेषु प्रणयिताम् ।
 निजाङ्गे कादम्बीसहचर । वहन् मण्डनतया
 स यात्युच्चैः प्रेमप्रवणमनुजग्राह भगवान् ॥ ११८ ॥
 मिलदभङ्गीं हसीरमण ! वनमालां प्रथमतो

वर्षितो भुजो बया तादृशी सुसुखीं तन्नाम्नीं गोपरमणीं
 ऽहसि एकान्ते विहसिष्यामि ? ॥ ११६ ॥

विदूरादिति । हे गोपीरमण । कदाहं वृञ्जे विदिता भव-
 तीया स्थितिर्यया तयोक्ता कुञ्जे स्थित भवन्तं जानतीत्यर्थः विदूरात्
 कुसुमम् आहर्तुम् उपयामि गच्छामि, त्वम् अधुना पुरः अगतः
 तीरे तीरे इदं तुलसीपल्लवं तुलसीपल्लवं कलय सञ्चित् इतीत्यं
 व्याजात् क्वात् एनां सत्सुखीं समये सङ्केतभूमाविति भावः गम-
 यिष्यामि प्रेषयिष्यामि ? ॥ ११७ ॥

इतीति । हे कादम्बीसहचर ! सराबीवल्लभ ! निजाङ्गे
 मण्डनतया भूषणतया वहन् कादम्बीमिति शेषः सन् इतीत्यं
 श्रीकंसारे कण्ठस्य पदकमलयोः पादपद्मयोः गोकुलकथा निवेद्य
 प्रत्येक परिजनेषु तदीयेष्विति भावः प्रणयिता भज गच्छ । कथमि-
 त्याह स इति, भगवान् कण्ठः यं प्रेमप्रवण प्रणयपरायणम् अतुज-
 ग्राह, स उच्चैः याति उन्नतिं प्राप्नोति । एतद्वैतकरणे तव भाविनी
 उन्नतिरिति भावः ॥ ११८ ॥

मिलदभङ्गीमिति । हे हंवीरमण । प्रथमतः आदौ मिलन्तः

सुदा जेमं पृच्छन्निदमुपहरेथा मम वच' ।
 चिरं कमारातेरुरमि सहवासप्रणयिनीं
 किमेनामेषाचीं गुणवति । विसम्भार भवती ॥ ११९ ॥
 इदं किं वा हन्त स्मरसि रसिके । खण्डनरुपा
 परीताङ्गी गोवर्द्धनगिरिनितम्बे मम सखी ।
 भिया संभ्रान्ताच्चं यदिह विचकर्ष त्वयि बलाद्
 गृहीत्वा विभ्रश्यन्नवशिखिशिखं गोकुलपतिम् ॥ १२० ॥
 ततः सम्भाषेथाः श्रुतिमकरमुद्रामिति सुदा
 भवत्यां कर्त्तव्यः किमिति कुशलप्रश्नजडिमा ।

मङ्गच्छन्तः मङ्गाः यस्यां तादृशीं वनमाळा कृष्णकण्ठवर्तिनीमिति
 भाव सुदा आनन्देन जेमं कुशलं पृच्छन् सन् इदं मम वचः उप-
 हरेथा ब्रूहि । किमित्वाह चिरमिति, हे गुणवति ! भवती
 कमाराते कृष्णस्य चिरम् उरसि वक्षसि सहसासेन अथा त्वं वससि
 तथा इयमपि वसतीति भाव प्रणयिनीम् एनाम् एषाचीं वृगनयनां
 राधा किं कथं विसम्भार विस्मृतवती अस्ति ॥ ११९ ॥

इदमिति । हे रसिके । मम सखी खण्डनरुपा अन्यासङ्ग-
 लनितेर्ष्याकोपेन, ज्ञातेऽन्यासङ्गविक्रते खण्डितेर्ष्याः कषावितति मन्मथ ।
 परीताङ्गी युक्तेदेहा सती इह गोवर्द्धनगिरेः नितम्बे मेखलाया
 भिया भयेन सम्भ्रान्ताच्चं चकतनेत्रं विभ्रश्यन्ती नवा शिखिनः मयू-
 रस्य शिखा यस्मात् तथोक्तं गोकुलपतिं गृहीत्वा बलात् त्वयि यत्
 विचकर्ष आकण्ठवती, इदं किं वा स्मरसि ? इत्थं खेदे ॥ १२० ॥

तत इति । ततः वनमाळाप्रश्नानन्तरं सुदा उर्षेण श्रुतिमकर-
 मुद्रा कर्त्तव्यमित्यमकरभूषणम् इति सम्भाषेथाः आक्षेपः । भवत्या त्वयि
 कुशलप्रश्नजडिमा मङ्गलप्रश्नेन जाह्य भूर्खत्वमित्यर्थः किमिति कथं

रुचिस्रोरा या त्व रचयसि बलाच्चुम्बनकलाम्
 अपाङ्गेन स्पृष्टा सखि । सुररिपोर्गण्डकुहरे ॥ १२१ ॥
 निवासस्ते देवि । श्रवणलतिकायामिति धिया
 प्रयत्नात्त्वामिव प्रणयहृदया यामि शरणम् ।
 परोक्षं वृष्णीनां निभृतनिभृतं कर्णकुहरे
 हरेः काकून्मित्रां कथय सखि । राधाविधुरताम् ॥ १२२ ॥
 परीरम्भं प्रेम्णा मम सविनयं कौस्तुभपणी
 बुवाणः कुर्वीथाः पतगवर । विज्ञापनमिदम् ।
 अगाधा राधायामपि तव सखे । विष्णुतिरभूत्
 कथं वा कल्याणं वहति तरले हि प्रणयिता ॥ १२३ ॥

कर्तव्यं कुशलदर्शनेऽपि कुशलप्रश्नं सर्वविकल्पितमिति भावः ।
 किं तत् कुशलमित्याह रुचिस्रोरेति, हे सखि । रुच्या कल्याणोरा
 हसन्तीवेति भावः या त्वम् अपाङ्गेन स्पृष्टा सती सुररिपोः कर्णस्य
 गण्डकुहरे कपोलाभ्यन्तरे बलात् चठात् चुम्बनकलः चुम्बनशिल्प
 रचयसि करोषि, इतः परं कुशलं किमिति कुशलप्रश्ने जाह्नवमिति
 भावः ॥ १२१ ॥

निवास इति । हे सखि । देवि । श्रवणलतिकायां श्रोत्रलताया
 हरेरिति शेषः ते तव निवास स्थितिः, इति धिया बुद्ध्या प्रणय-
 हृदये यस्याः तथाभूता सप्रणयमिति भावः अहं प्रयत्नात् त्वमेव
 न त्वन्यमित्यव्यवच्छेदक एव शब्दः । शरणं यामि गच्छामि । त्व
 वृष्णीनां यादृशानां परोक्षम् अपाङ्गात् निभृतनिभृतम् अतिदुर्गमं
 यथा तथा हरे कर्णस्य कर्णकुहरे काकून्मित्रा विनयपूर्णासिद्धयैः
 राधायाः विधुरता कातरता कथय ॥ १२२ ॥

परीरम्भमिति । हे पतगवर । पक्षिश्रेष्ठ । कौस्तुभसखी
 हरिश्चन्द्रस्वर्वास्म्यते इति शेषः प्रेम्णा मम परीरम्भम् आबिभूतं

मुहुः कूजत्काञ्चीमणिवल्लयमञ्जीरमुरली-
 रवालम्बी भ्राम्यद्युवतिकलगीतैः सुरमणे । ।
 स किं साक्षाद्भावी पुनरपि हरेस्ताण्डवरसै-
 रमन्दः कालिन्दीपुलिनभुवि तौर्यत्रिकभरः ॥ १२४ ॥
 नवीनस्त्वं कम्बो । पशुपरमणीभिः परिचयं
 न भक्ते राधाया गुणमरिमगन्धेऽपि न कृती ।
 तथार्थाप त्वां याचे हृदयनिहित द्रोहदमहं
 वहन्ते हि क्लान्ते प्रथयमवदातप्रकृतयः ॥ १२५ ॥

ब्रुवाण्यं बन् सविनयम् इदं विज्ञापनं कुर्वीथा । हे सखे ! राधा-
 यानपि तव अगाधा निरतिशया विस्मृतिः अभूत् । हि तथाहि
 कल्याणं मङ्गलं वदति गच्छति अभ्युदयशालिनीति भावः । तरले
 चपले जने कथं वा मण्ययिता सख्यं तिष्ठतीति शेषं नैव तिष्ठती-
 त्यर्थः, कौस्तुभस्य च वक्षसि आन्दोलितत्वेन चापत्यमिति भावः ।
 अर्धान्नरन्यास ॥ १२२ ॥

सुहृदारात् । हे सुरमणे ! देवमणे ! कौस्तुभ ! सुहृत् । पुनः
 पुनः कूजन्तीनां काञ्चीनां रश्मिनां मणिवल्लयाणां मञ्जीराणां नूपु-
 राणां सुरल्याः वेणोश्च रवम् आलम्बते आश्रयतीति तथोक्तं तप्त-
 द्रवमिश्र इत्यर्थः । भ्राम्यन्तीनाम् इतस्ततः सञ्चरन्तीनां युवतीनां कलं
 मधुरं गीतं येषु तादृशैः ताण्डवरसैः नृत्यविलासैः अमन्दः मञ्जान्
 कालिन्दीपुलिनभुवि यत्तुनाकूबदेशे स तौर्यत्रिकभरं नृत्यमतिवाद्यस्य
 उत्सवात्तथ्यं किं पुनरपि हरेः कृष्णस्य साक्षात् समक्षं भावी
 भावस्यति ? तय दिव्यत्वदत्तदृभाविविषयज्ञानं युज्यते इति त्वां प्रति
 प्रश्नावसर इति भावः ॥ १२४ ॥

नवीन इति । हे कम्बो ! शङ्ख । शङ्खः । स्यात् कम्बुरस्त्रिया-
 वित्त्वमरः । त्वं नवीनः साम्प्रतं छन्दत्वादिना भावः । पशुपरमणीभिः

गृहीत्वा गोविन्द जलधिहृदयानन्दन । सखे !
सुखेन श्रीवृन्दावनपरिसरे नन्दतु भवान् ।
कथं वा ते गोष्ठं भवतु दयितं हन्त बलवान्
यदेतस्मिन् वेषोर्जयति चिरसौभाग्यमहिमा ॥ १२६ ॥
इति प्रेमोन्नारप्रभवमनुनीय क्रमवशात्
परीवारान् भ्रातर्निशमयति चानूरमथने ।
पुनः कोपोद्भिन्नप्रणयचटुल तस्य निकटे
कथामाचक्षीथा दशभिरवतारैर्विलासिताम् ॥ १२७ ॥

गोपाङ्गनाभि परिचयं न घञ्जे न धारयसि । तथा राधादाः
गुणानां यो गरिमा गौरव तस्य गन्धेऽपि न कृती नाभिन्न इत्यर्थः ।
तथापि नि सन्धन्धेऽपीत्यर्थं अहं त्वा हृदयनिहित मनोगतं दोह-
दम् अभिवाप याचे प्रार्थये । हि यत स्वदाता विशुद्धा प्रकृति-
र्येषा तादृशा जना क्लान्ते विपन्ने जने प्रणयं दयामिति भावः
वहन्ते कुर्वन्तीति यावत् । शङ्कस्य च स्वच्छत्वात् स्वदातप्रकृतित्व-
मिति बोध्यम् । अर्थान्तरन्यासः ॥ १२५ ॥

गृहीत्वति । हे जलधिहृदयानन्दन । जलधिजातत्वादिति
भावः, हे सखे । भवान् गोविन्द गृहीत्वा सुखेन श्रीवृन्दावनपरि-
सरे नन्दतु आनन्दमनुभवतु । यदि वदसि गोष्ठं मे प्रिय किं यत्
तत्राहं गच्छामीत्याशङ्काह कथमिति, गोष्ठं कथं वा ते तव दयितं
भवतु ? हरे खेदे वा अपि तु प्रियमेव भवितेति भावः । यत् यतः
एतस्मिन् गोष्ठे बलवान् वेषो चिरसौभाग्यस्य गरिमा गौरव
जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते, तस्मात् शक्यदुवधारवश्रवणे तव एतत्समं
सुखदं स्थानं नास्तीति प्रतीतिभेदिष्यतीति धिया तवैतत् अमीव प्रियं
भविष्यतीति भावः ॥ १२६ ॥

इतीति । हे भ्रातः । इतीत्येतेषु प्रणयस्य उद्गार प्रक-
टन प्रभव हेतुर्यस्मिन् तद् यथा तथा चानूरमथने कथमे निशमयति

ग्रहीतुं त्वां प्रेमामिषपरिवृतं चित्तवडिशं
 महामीनं क्षिप्रं न्यधितं रसपूरे मम सखी
 विवेकाख्यं छित्त्वा गुणमग्र तद्ग्रासि भवता
 हताश्रेयं किं वा शिव शिव । विधातुं प्रभवति ॥१२८॥
 वराकीयं दृष्ट्वा सुभग । वपुषो विभ्रमभरं
 तवाभ्यर्षं भेजे परमकुतुकोक्तासितमतिः ।
 तिरोधाय स्वाङ्गं प्रकटयसि यत्त्वं कठिनतां
 तदैतत् किं न स्यात् तव कमठमूर्त्तेः समुचितम् ॥१२९॥

ऋषवति सति क्रमवशात् क्रमेण परोवारान् परिजनान् कष्यत्येति
 भावः अतुनीय तोषयित्वा पुनस्तस्य चान्तरमयस्य निकटे कोपेन
 उद्दुभिन्नं प्रकटितं यं प्रथय तेन चटुलं घृष्टं यथा तथा दशभि-
 रवतारैः मीनकूर्मादिभिः विवृण्वितां विजृम्भितां कथाम् आचक्षीथाः
 कथय ॥ १२७ ॥

यज्ञीतमिति । मम सखी महामीनं त्वां यज्ञीतुं धर्तुं रसपूरे
 रागप्रवाहे प्रेम एव आसिष मासादिरूप तेन परिष्टतम् आष्टतं
 चित्तवडिशं अनोरुपं वडिशं क्षिप्रं सत्वर न्यधितं निहितवती निक्षि-
 प्तवतीत्यर्थः । अथ अनन्तरं वडिशक्षेपणात् परस्मित्वर्थः भवता
 विवेकाख्यं गुणं सूत्रं छित्त्वा तत् वडिशम अग्रासि कवचित्तम् ।
 शिव शिवेति खेदे, हताशा इयं मम सखी किं वा अतःपरमिति भावः
 विधातुं कर्तुं प्रभवति शक्नोति ? न किमपीत्यर्थः ॥ १२८ ॥

वराकीति । हे सुभग । इयं वराकी तपस्विनी अतुल्यकर्माह्वेति
 भावः वपुषः शरीरस्य विभ्रमभरं विव्वासातिशय दृष्ट्वा परमेश्वर महता
 कुतुकेन उल्लासिता सतिः यस्याः तथाभूता मती तव अभ्यर्षं सान्निध्यं
 भेजे निषेवे । किन्तु त्वं स्वाङ्गं ख शरीरं तिरोधाय गोपायित्वा
 अहं कठिनतां प्रकटयसि, तत् कृतं कमठमूर्त्तेः तव समुचितं स्वयम्
 उचितं किं न स्यात् अपितु स्वादेवेत्यर्थः ॥ १२९ ॥

सदा कंसाराते । स्फुरति चिरमद्यापि भवतः
 स्फुटं क्रोडाकारे वपुषि निविडप्रेमलहरी ।
 यतः सा सैरिन्ध्री मलयरुहपङ्कप्रणयिनी
 त्वया क्रोडीचक्रे परमरभसादात्मदयिता ॥ १३० ॥
 चिरादन्तर्भूता नरहरिमयी भूर्तिरभित-
 स्तदीयो व्यापारस्तव हि न ययौ विस्मृतिपथम् ।
 विनीतप्रह्लादस्त्वमिह परमक्रूरचरित-
 प्रयुक्तो यद्भूयः परहृदयभेदं जनयसि ॥ १३१ ॥
 यदात्मानं दर्पादगणितगुरुर्वा मन । मुदा

सदेति । हे कंसाराते ! अद्यापि भवतः क्रोडाकारे वराहरूपे वपुषि
 निविडा घना प्रेमलहरी सदा सततं चिरं व्याप्य स्फुटं सुव्यक्तं यथा
 तथा स्फुरति राजते, यतः त्वया मलयरुहपङ्कप्रणयिनी चन्दनाङ्गरागा
 सा सैरिन्ध्री नारी पृथिवीत्यर्थः । परमरभसात् परमहर्षात् आत्मन
 स्वस्य दयिता प्रणयिनी क्वेति भावः क्रोडीचक्रे क्रोडे कृता ॥१३०॥

चिरादिति । नरहरिमयी नृसिंहरूपा भूर्तिः चिरात् अन्त-
 र्भूता मनसि लज्जा तवेति शेषः, हि यत तदीयः नरहरिसम्बन्धीः
 त्वर्थः व्यापारः क्रिया तव विस्मृतिपथ न ययौ । यत् यतः विनीतः
 सान्त्वितः प्रह्लादः येन तद्योक्तः पक्षे विनीतः अपनीतः प्रह्लादः
 प्रकटानन्दः अस्माकमिति भावः येन तादृशं त्वम्-रुहः संसारेः परम्
 अत्यर्थम् अक्रूरम् अनिष्टुरं यत् चरितं हृदयत्वरितभिस्त्रयैः तेन
 प्रयुक्तः व्यापारितः तद्वश इति यावत् प्रह्लादः प्रतीतिः भावः । अत्र
 परमेषु क्रूरेषु निष्ठुरेषु चरितेन अथवा परमक्रूरसु अक्रूरस्य
 चरितेन दुराचरितेन प्रयुक्तः सन् भूयः पुनः पूर्वमसुरराजभेदस्य
 कृतत्वादिति भावः परेषा सादृशानामिति भावः हृदयभेदं हृदिदारणं
 जनयसि कर्तव्येत्यर्थः ॥ १३१ ॥

यदिति । हे कामन ! प्रियसखी बलितया सौन्दर्यातिशय-

मनोवादी नाद्यं त्वयि बलितया कल्पितवती ।
 प्रपेदे तस्येदं फलमुचितमेव प्रियसखी
 विदूरे यत् क्षिप्ता व्यसनकुलपाशैर्निगडिता ॥ १३२ ॥
 इयं नाथ ! क्रूरा भृगुपतनमाकाञ्चति ततो
 यदस्यां काठिन्यं तव समुचितं तद् भृगुपतेः ।
 इय ते दुर्बोधाकृतिरथ भवद्विस्मृतिपथं
 यतो यातः साक्षाद् गुरुरपि स नन्दीश्वरपतिः ॥ १३३ ॥

रूपबलशाब्दित्वेन पक्षे बन्धिविरोचनसुतोऽसुरराजः तत्तया मङ्गाबल-
 शाब्दित्वेन वा हेतुना दपात् अहङ्कारात् अगणितानां गुरवः शत्रूनादयः
 यथा तथाभूता पक्षे अगणितानां गुरुः असुराचार्यः शुक्र येन
 बधोक्तः । पुरा शुक्रेणोक्तम्, असुरराजः । अस्मि कपटवाकनाय
 त्विपदा भूमिं प्रायित्वा मां प्रयच्छेति, बलिस्तु तदगणयित्वा वासनाय
 त्विलोको दत्त्वः हृतसर्वस्वः पातालमगमदिति पुराणम् । सुटा
 आनन्देन आत्मानं मन एव वाद्यं यस्य तादृशे त्वयि यत् नाद्यं कल्पित-
 वती, तस्य इदम् उचितमेव फलं प्रपेदे प्राप । यत् यस्मात् व्यसन-
 कुलपाशैः विपत्समूहरूपैः पाशैः रज्जुभिः निगडिता संयता विदूरे
 क्षिप्ता पातिता त्वयेति शेषः ॥ १३२ ॥

इयमिति । हे नाथ ! इयं क्रूरा निष्ठुरा स्वदेहं प्रतीति
 भावः भृगुपतनं भृगो पर्वतपतनस्थानात्, प्रपातस्त्वत्पतो भृगुरित्यन्तरः ।
 पतनम् आकाङ्क्षति इच्छति, ततः कारणात् अस्यां यत् काठिन्यं
 नैष्ठुर्यं त्वदप्राप्तजनितमिति भावः तत् भृगुपतेः परशुराजस्य तव
 समुचितम् । इयं ते तव आकृतिः दुर्बोधा अज्ञेयतत्त्वत्वर्थः, अथेति
 पादपूरणार्थमव्ययम् । यतः आकृते सः गुरुरापि मङ्गानपि नन्दी-
 श्वरपतिः शङ्करः साक्षात् स्वयं भवतः परमात्मरूपस्येति भावः
 विस्मृतिपथं विस्मरणं यातः प्राप्तः । गोपबेश भवन्तं दृष्ट्वा हरः

निरानन्दा गावश्चिरमुपहता दूषणकुलैः
 खरायन्ते सर्वा रघुतिलक । गोवर्द्धनतटाः ।
 विराधत्व घोषो व्रजति भवदीयप्रवसनाद्
 इदानीं मारीचः स्फुटमिह नरीनक्ति परितः ॥ १२४ ॥
 प्रपन्नः कालोऽयं पुनरुदयितुं रासभजनै-
 र्विलासिन्नद्यापि स्फुटमनपराधा वयमपि ।
 वितन्वानः कान्ति वपुषि शरदाकाशवनितां
 कथं न त्वं सीरध्वज ! भजसि वृन्दावनमिदम् ॥ १२५ ॥

परमात्मायमिति न वेति विस्तरात् सः समवापेत चसदायार्थः
 ॥ १२२ ॥

निरानन्दा इति । हे रघुकुलतिलक राम ! गावः घेनरः
 पक्षे पृथिवीप्रदेशा दूषणकुलैः दोषमयैः आपत्पञ्जरिति भावः
 पक्षे तदाख्यराजसदृशैः, चिरदोषकालम् उपहताः कष्टगमिताः
 पक्षे उपहृताः । गोवर्द्धनतटाः गोवर्द्धनगिरिप्रदेशाः खरायन्ते
 तीक्ष्णा इव आचरन्ति पक्षे खराख्यराजसवत् आचरन्ति । भवदीय-
 प्रवसनात् तव प्रस्थानात् घोषः गोयुक्त विराधत्वं राधाम्यून्यत्वं
 पक्षे तदाख्यराजसवत् व्रजति गच्छति । इदानीम् इह वृन्दावने
 परितः समन्तात् मारीचः मरीचवयः पक्षे तदाख्यराजसवत्, मारीच
 मारीभयनिति वाच्यः, देव्यानामुपद्रुवार्थित भावः । मारीचब्दात् चर-
 धातोः क्लिप्तप्रत्यये कृते मारीचचर्प्रकृते क्लीवत्वे प्रथमैकवचनम् ।
 स्फुटं नरीनक्ति पुन पुन वृत्तति प्रसरतीत्यर्थः ॥ १२४ ॥

प्रपन्न इति । हे विलासिन् सीरध्वज वन्देव ! इतः रास-
 भजनैः रासघेवनैः रासक्रीडनैरिति वाच्यत् उदयितुम् उपस्थातुम्
 कथं कालं प्रपन्नं आगतं रासक्रीडासमयोज्यसुस्थितम् । इति भावः
 अद्यापि इदानीं वयमपि स्फुटम् अनपराधाः अकृतापराधाः अम्यून्य-

न रागं सर्वत्र । क्वचिदपि विधत्ते नरपतिं
 मुहुर्वीष्टि द्रोहं कलयति बलादिष्टविधये ।
 चिरं ध्यानासक्ता निवसति सदासौ गतरति-
 स्तथाप्यस्यां हृहो सदयहृदयत्वं न दयसे ॥ १२६ ॥
 परिक्लेशस्तेच्छान् समदमधुपालीमधुरया
 निक्रान्तन् नेत्रान्तप्रणयरचनाखड्गलतया ।
 त्वमासन्नः कल्किन्निह च तुरगोपाहितरुचिः
 स्वदेश कुर्वीथाः परिमुद्रितधीराधिकमिदम् ॥ १२७ ॥

राधाच, चतः शरदः शरत्कालस्य आकाशवनिताम् आकाशश्रुता
 स्तच्छानिति भावः कान्तिं वपुषः शरीरे वितन्वान् विस्तारयन् स्वस्य
 इदं दृग्द्वानं किं कथं न भजसि नात्रयसि ? ॥ १२५ ॥

नेति । हे सर्वत्र बुद्ध । अथौ सत्वस्त्री क्वचिदपि विषये रागम्
 अतुरागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, नरपति
 राजानं हृदयः पुनःपुनः द्वेष्टि नाभिलषतीति भावः, इष्टविधये इष्ट-
 साधनाय बलात् द्रोहम् अनिष्टहेतुकमाचरणमिति यावत् कलयति
 करोति त्वत्तोऽन्यस्तेऽस्याभावादि भावः, गतरतिः सन्तोषर-
 हिता चिरं ध्यानासक्ता निवसति, तथाप्य सदयहृदयः त्वम् अस्या
 सत्वस्त्री न दयसे नातृकम्यसे हृहो आसक्त्यै । बुद्धोऽपि क्वचि-
 दपि विषये रागम् आसक्तिमिति यावत् न विधत्ते न करोति, सर्वत्र
 बसदर्शित्वादिति भावः, नरपतिं हृष्टं द्वेष्टि निन्दति ईह्यादिरतत्वा-
 दिति भावः, इष्टविधये बलात् द्रोहं कलयति करोति मत्स्य इष्टानि-
 ष्टोभवरहित्यादिति भावः, सदा गतरतिः सन् चिरं ध्यानासक्तः
 तिष्ठतीति दृष्टव्यम् ॥ १२६ ॥

परिक्लेशस्तेच्छानिति । हे कल्किन् । इह दृग्द्वाने संसारे न
 बभूव नदमत्ता या मधुपाली अन्तरपङ्क्तिः तद्वत् मधुरा ज्योहरा कया

इति प्रेमीद्वाङ्मस्यपुटितवचोभङ्गिरखिलं
 त्वमावेद्य क्लियन्मुखपरिसरो लोचनजलैः ।
 ततो गोविन्दस्य प्रतिचरणमाध्वीकपदवीम्
 उपासीनी दृग्भ्यां क्षणमवदधीथाः खगपते ! ॥१३८॥

नेत्रान्तेषु नेत्रपान्तेषु या प्रणयरचना प्रेमस्फुरणं सा खड्गलता इव
 तथा नेत्रविलासि प्रेमरूपादिना अस्त्राक परिक्रेशाः सन्तापा एव
 स्नेच्छा' तान् निहन्तन्, नाशयन् पक्षे परित' क्लेशदायिनो ये स्नेच्छाः
 तान् नेत्रान्तप्रणयरचना इव चञ्चला वा खड्गलता अमिचता तथा
 खगड्वयन निहन्तन् तथा चक्षुरेषु गाम्नेषु उपाहिता निहिता
 रुचिररुद्रागो येन तथोक्तः पक्षे च इति पृथक्पदं, हरगेण
 अश्वेन श्वेवदत्तेनेति भाव उपाहिता जनिता आरोहणेनेति भावः
 इतिः कान्तिर्यस्य तथोक्त अश्वारूढ' सच्चित्त्यर्थ', त्वस् अमन्नः
 उपस्थितः अवतीर्णश्च इमं स्तदेशं गोकुलम् आर्यदेशञ्च परिहृदिता
 प्रहृष्टा धीर्यया' तथाभूता राधिका यत्र तादृश पक्षे परिहृदिताः
 प्रहृष्टा' धीरा साधवः अधिका' यत्र तादृशं पुर्वीथाः कुरु स्नेच्छ-
 लक्षणञ्च । गोमांसभक्षको यश्च पित्रङ्गं वदुभाषते । सर्वाचा-
 रोविहीनश्च स्नेच्छ इत्यभिधीयते ॥ १३७ ॥

इतीति । हे खगपते ! पन्निराज हव । त्वस् इतीत्यं प्रेम्णा
 प्रणयेन उद्गाढा पूर्णा स्थपुटिता समविषमभावापन्ना वचसा भङ्गिः
 यस्य तथाभूतः, यत्र रुदुना प्रस्तोतव्यं तत्र तथैव, यत्र औदुचेन
 प्रस्तोतव्यं तत्र तथैव प्रेमपूर्णावाग्भङ्गिस्त्विति भावः, अखिलं समस्तं
 लोचनजलैः नयनधारिभिः क्लियन् आर्द्रीभवन् मुखस्य परिसरः
 आयतन यस्य तथाभूत' सन् आवेद्य निवेद्य ततः अन्तरं निवेद-
 नात् परमित्यर्थ'. गोविन्दस्य लक्षणस्य चरणयोः साध्वीकपदवीं मधुमयीं
 पङ्क्तिं प्रति दृग्भ्यां नयनाभ्याम् उपासीनः चरणचोरापतनेन इति
 भावः क्षणम् अल्पकालम् अवदधीथाः साध्वीकं तिष्ठेरित्यर्थः प्रवि-
 वचनं प्राश्याशयेति भावः ॥ १३८ ॥

प्रणतव्यो दृष्टेरनुभवपथं नन्दतनयो
 विधेया गोपीनां स्मरपरिवृतानामुपकृतिः ।
 इयं यामैर्गम्या चतुर ! मथुरापि त्रिचतुरै-
 रिति द्वैधं नान्तः कलय कलहंसीकुलपते ॥ १३९ ॥
 अपूर्वा यस्यान्तर्विलसति मुदा सारसरुचि-
 विवेक्तुं शक्यते सपदि मिलिते येन पयसी ।
 कथङ्कार युक्तो भवतु भवतस्तस्य कृतिनो
 विलम्बः कादम्बीरमण ! मथुरासङ्गमविधौ ॥ १४० ॥
 प्रपन्नः प्रेमायं भगवति सदा भागवतभाक्
 पराचीनो जन्मावधि भवरसाद् भक्तिमधुरः ।

प्रणतव्य इति । हे चतुर कलहंसीकुलपते । नन्दतनयः
 कृष्णः दृष्टेरनुभवपथं प्रणतव्यं प्रकर्षेण प्रापयितव्यं दृष्टव्यं इति
 यावत्, स्मरपरिवृतानां कानात्तानां गोपीनाम् उपकृतिः उपकारः
 विधेया कार्या । इयं मथुरापि त्रिचतुरैः यामैः प्रचरैः न तु
 बहुभिर्दुर्नैरिति भावः गम्या प्राप्या नातिप्रयासस्तत्र गमने इति
 भावः । इतीत्यं विचार्येति शेषं अन्तः समासं द्वैधं गच्छामि
 वा न वेति सशयं न कलय न कुरु ॥ १३९ ॥

अपूर्वात । हे कादम्बीरमणं हंसीपते । यस्य तत्र प्रसन्न मनसि
 मुदा हर्षेण अपूर्वा अद्भुता बारसा सरोवरविषायाणां वा सा
 अतिङ्गा रसरुचिः अन्तर्गमवासना विलसति स्फुरति, येन त्वया
 सपदि सङ्गमा मिलिते पयसी जलक्षीरे इत्यर्थं विवेक्तुं पृथक् कर्तुं
 शक्यते, तस्य कृतिनः प्रायः कथञ्चन भवतु । मथुरासङ्गमविधौ मथु-
 रासङ्गमविषये विलम्बः कथङ्कार युक्तः उचित भवतु ? भवोचित
 इत्यर्थः ॥ १४० ॥

प्रपन्न इति । भगवति कृष्णे प्रेमायं प्रपन्नः प्रेमावानित्यर्थः

चिरं कोऽपि श्रीमान् जयति विदितः साकरतया
धुरीणी बीराणामधिधरणि वैयासकिरिव ॥ १४१ ॥
रसानामाधारैरपरिचितदोषः सहृदयै-
मुरारातिक्रीडानिविडघटनारूपसहितः ।
प्रबन्धोऽयं बन्धोरखिलजगतां तस्य सरसां
प्रभोरन्तः सान्द्रां प्रमदलहरीं पल्लवयतु ॥ १४२ ॥
इति श्रीरूपगोस्वामिविरचितं हसदूताख्यं काव्यं समाप्तम् ।

पदाङ्कदूतः ।

गोपीभर्तुर्विरहविधुरा काचिदिन्दीवराक्षी
उन्मत्तेव खलितकवरी निःखसन्ती विशालम् ।

सदा भागवतभाक् भगवद्भक्तिसान्त्विक्यर्थं जन्मानधि व्याजन्म भवरसात्
संसाराहाराणात् पराधीनः पराङ्मुख भक्तिमधुरः अतीवमक्तः
साकरतया सद्वंशीयतया विदित परिचितः वैयासकिरिव व्यास-
तनय युक्तदेव इव बीराणा धुरीणः अप्रणीः कोऽपि श्रीमान् अधि-
धरणि धरण्या जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ॥ १४१ ॥

रसानामिति । रसानाम् आधारैः रसिकैरित्यर्थः सहृदयैः
अपरिचितः अविदितः दोषः यत्र तथोक्तं, मुरारातेः क्रीडासु या
निविडा घना घटना तस्याः रूपेण सहितः युक्त अयं प्रबन्धः अन्यः
अखिलजगता बन्धोः तस्य प्रभो कृष्णस्य अन्त मनसि सान्द्रां घनां
सरसा सानुराणा प्रमदलहरीं प्रहर्षतरङ्गं पल्लवयतु विस्तारयतु ॥ १४२ ॥

गोपीति । गोपीभर्तुः कृष्णस्य विरहेण विधुरा व्याकुला इन्दी-

अत्रैवास्ती सुररिपुरिति भ्रान्तिदृतीसहाया
 त्यक्त्वा गेहं भटिति यमुनामञ्जुकुच्छं जगाम ॥ १ ॥
 अप्राप्यैव ब्रजपतिसुतं तत्र कालं क्रियन्तं
 मूर्च्छांप्राणप्रियतमसखीसङ्गता सङ्गमय्य ।
 तस्योपान्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादियुक्तं
 पद्माकारं सुरहरपदश्चारु चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥
 तस्मिन्नुद्यन्नवजलधरध्वानमाकर्ण्य भूयः
 कन्दर्पेण व्यथितहृदयोन्नत्ततुल्या ययाचे ।
 प्रज्ञाहीनं वचनरहितं निश्चलं श्रोत्रहीनं
 दौत्यं कर्तुं सुरहरपदी लक्ष्मणं पद्मलाक्ष्मी ॥ ३ ॥

वराक्षी नीलोत्पलनयना उन्नत्तेव जिप्तेव स्वबिन्दवरी क्षथितकेशा
 विशालम् आद्यतं निःश्वसन्ती काञ्चित् गोपीति श्रेयः अत्रैव उन्दावने
 सुररिपुः आस्ती तिष्ठात इतः भ्रान्तिर्भ्रम एव दृती सहाय ब्रह्मा-
 तथाभूता सती गेहं त्यक्त्वा भटिति शीघ्रं ब्रह्मनायाः मञ्जु मनोहरं
 कुञ्जं जगाम । अस्मिन् प्रवन्दे सन्दाक्रान्तावृत्तम् । सन्दाक्रान्ताम्बुधि-
 रसनगैर्मी भनौ गौ ययुष्मामिति तल्लक्षणम् ॥ १ ॥

अप्राप्येति । तत्र कुञ्जे ब्रजपतिसुतं कृष्णम् अप्राप्यैव मूर्च्छां एव
 प्राणानां प्रियतमा वा सखीं तथा सङ्गता मूर्च्छितेति वापत् क्रियन्तं
 कालं सङ्गमय्य अतीत्य तस्य कुञ्जस्य उपान्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादि-
 युक्तं वज्रपद्मरश्मिपविष्ठादिर्वाहितं पद्माकारं लक्ष्मणमिति सुरहरपदः
 कृष्णवर्णस्य चारु मनोहरं चिह्नं ददर्श ॥ २ ॥

तस्मिन्निति । तस्मिन् प्रदेशे उद्यत उदयमानस्य नवजलधरस्य
 ध्वानं गर्जितम् आकर्ण्य सुत्वा भूयः पुनः अधिकं वा कन्दर्पेण कामेन
 व्यथितहृदया आर्त्तमनाः अतएव उन्नत्ततुल्या जिप्तेव वा पद्म-
 लाक्ष्मी घनबोमपूर्णनयना गोपी प्रज्ञाहीनं सुहृदरहितं वचनरहितं

रस्यं यावन्मुरहरपदे शोभते तावदेव
 त्वय्यप्यास्ते कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि ।
 गोपीदौत्यप्रकटनभिद्या सन्निधौ चक्रपाणे-
 र्यानि धीरप्रमुख । मुखरो नूपुरो नो गृहीतः ॥ ४ ॥
 युक्तं चैतत् त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते पुण्यश्रीलाः
 कीलालोत्थै सुरभिकुसुमैरर्चयन्तोऽपि भक्त्या ।
 पश्यन्तस्त्वां नयनसुभगं साशुधाराच्चियुग्मं
 यास्यन्धुच्चैः पुलकिततनुप्रेमधारामुदाराम् ॥ ५ ॥

निश्चल श्रोत्रहीनम् अचेतनमिति भावः सुरहरपदं कृष्णचरणस्य
 बद्धरूपं चिह्नं दौत्यं कर्तुं दौत्यायेत्यर्थः यथाचे प्रार्थितवती ॥ ३ ॥

रस्यमिति । हे धीरप्रमुख ! धीरप्रवर ! सुरहरपदे कृष्णपदे
 यावत् रस्य रसणोय नस्तु शोभते, त्वयि चापि तावत् बसन्प्रान्तित्यर्थः
 कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गाङ्गुशादि कुलिश वज्र कमल पद्म स्यन्दनः रथः
 ते अङ्गाङ्गुशादिः अङ्गुशादि च आस्ते तिष्ठति, गोपीना दौत्यस्य प्रकटनं
 प्रकाशं तस्मात् या भीः भयं तथा हेतुना चक्रपाणेः कृष्णस्य सन्निधौ
 याने गमने मुखरः वाचालः मुखन इति यावत् नूपुरं नो गृहीतः
 त्वयेति शेषः । गोपीना दौत्याश्च सया कृष्णसन्निधौ गन्तव्यं तस्य च
 प्रकाशो सा भूदिति धिया तव नूपुराद्यञ्च प्रनीयते इत्याशयः ॥ ३ ॥

युक्तमिति । एतत् युक्तं, त्वयि मधुपुरीं प्रस्थिते गते सति
 पुण्यश्रीलाः जनाः नयनसुभगं सुदर्शनमित्यर्थं त्वा साशुधार प्रेमाशु-
 धारासहितम् अक्षियुग्मं नयनयुगलं यस्मिन् तद् वया तथा पश्यन्तः
 अवलोकयन्तः तथा कीलालोत्थैः जबजैरित्यर्थं सुरभिकुसुमैः सुगन्ध-
 कमलैरित्यर्थः भक्त्या अर्चयन्तः पूजयन्तः अपिरत्र सन्नुद्धाराः
 उदारा महतीं पुलकिता लोभाञ्जिता तद्वयस्या तथाभूता वा प्रेमा-
 धारा प्रेमप्रवाहः तान् लक्ष्मैरतिशयेन बाधन्ति प्राशुप्रान्तिः ॥ ५ ॥

चेतः प्रस्थापितमणुतया दौत्यकर्म्मोपयुक्तं
 तत्रैवास्ती सुरहरपदस्पर्शमासाद्य सुग्धम् ।
 आकाङ्क्षेयं तनुगुरुतया नैव गन्तुं समर्था
 कोऽन्यो गच्छेद्दद मधुपुरीं गोपिकानां हिताय ॥ ६ ॥
 आगन्तव्यं भ्रष्टिति मधुरामण्डलाद् गोपिकान्ति ।
 शान्तेति त्वं भव मधुरिपुः प्रस्थितः प्रोच्य चेदम् ।
 वाक्यं तच्च श्रवणमभवत् तेन मेने क्रमाङ्क ।
 प्रायः सत्यं मतमिदमहो कारणं कार्यमेव ॥ ७ ॥

ननु चेतः प्रस्थापयता कोऽयं वयि यत्र इत्याह, चेत इति । अणु-
 तया प्लक्ष्मतया दौत्यकर्म्मोपयुक्तं दौत्यकर्म्मणि योग्यासत्यर्थं दौत्य-
 कर्मणः अर्धपरिभ्रमादिबाध्यत्वात् स्थूलाङ्गानां तत्रानुपवोगितेति
 भावः चेतः अनः प्रस्थापितं प्रेषितं इत् तत्रैव मधुरायामेव सुर-
 हरस्य कृष्णस्य पदस्पर्शम् आसाद्य प्रायः सुग्धं कर्त्तव्यावसूढं सत्
 आस्तीति उच्यते, तेन दौत्यं न कर्त्तव्यमिति भावः । तर्हि आकाङ्क्षा
 प्रेष्यतामित्याशङ्क्याह, आकाङ्क्षेति । इयम् आकाङ्क्षा अस्मदभिन्ना
 इति यावत् तनुगुरुतया शरीरगौरवेण आकाङ्क्षायां मञ्जन्वादिनि
 भावः गन्तुं नैव समर्था शक्ता । अतः गोपिकानां हिताय अन्यः
 कः मधुपुरीं गच्छेत् इदं कथय, अन्यः कोऽपि गमनोपयुक्तो
 नास्तीति त्वा प्रार्थये इति भावः ॥ ६ ॥

आगन्तव्यमिति । हे गोपिकान्ति । भ्रष्टिति शीघ्रं मधुरामण्ड-
 लात् आगन्तव्यं भवेति प्रेषः, अं शान्ता भव इति प्रोच्य कथयित्वा
 मधुरिपुः कृष्णः प्रस्थितः मतः । इदञ्च तत् वाक्यं श्रूयते अस्मा-
 दिति श्रवणम् आकाङ्क्षं शून्यमित्यर्थः अभवत्, हे क्रमाङ्कपादचिह्न ।
 कारणं कार्यमेव इदं मतं प्रायः बाह्यत्वेन सत्यमस्तीति आश्चर्यम् ।
 आकाङ्क्षं शब्दस्य कारणं किन्त्वत्र मधुरिपुवाक्यरूपशब्दस्य आकाङ्क्ष-
 निमित्तं कार्यस्य शब्दस्य कारणरूपमिति भावः ॥ ७ ॥

तूष्णीं तस्यां गमनमुचितं तेन मे तद्वियोग-
व्याधेः शान्तिस्तव च भविता तत्पुरीस्पर्शपुण्यम् ।
वृन्दारस्याङ्गवतु सुकृतं भूरि तेनैव किं स्यात्
नाकाङ्क्षा किं भवति विपुलश्रीमतोऽर्थान्तरेषु ॥ ८ ॥
अक्रूरस्य व्रजकुलबधूप्राणपानोद्यतस्य
प्रीतिर्भूयो भवतु भवतो दर्शनात्तेन किं वा ।
कार्यसिद्धिर्भवति यद्दृष्टो मादृशां दुःखहेतु-
र्नैवौन्नत्य सकलभुवनप्रार्थनीयं रिपूणां ॥ ९ ॥

तूष्णीमिति । तस्यां बधुपुण्यां तूष्णीं शीघ्रं गमनम् उचितं
तवेति शेषः, तेन त्वद्गमनेन मे मम तस्य कृष्णस्य वियोगव्याधेः
विच्छेदव्यथायां शान्तिं निश्चिन्ति, तव च तस्यां पुण्यां स्वर्गेन पुण्यं
भविता भविष्यात् । ननु वृन्दारण्ये एव मम सुकृतमस्ति तत् कथं
तत्र गम्यते इत्यत्राह, वृन्दारण्यादिति । वृन्दारण्यात् भूरि प्रभूतं
सुकृतं पुण्यं भवतु, तेनैव किम् ? एषा आपत्तिर्न समीचीनेति
भावः । तथाहि विपुलश्रीमतं सङ्घर्षितस्मिन्नस्य जनस्य अर्थान्तरेषु व्यप-
रेषु धनेषु किम् आकाङ्क्षा न भवति ? अपि तु भवत्वैव, तस्मात्
अत्र पुण्यसञ्चयेऽपि अपरपुण्यसञ्चयाय तत्र गन्तव्यमिति भावः ॥८॥

ननु मद्गमने युष्माकं शत्रोरक्रूरस्य प्रीतिः स्यात् सा तु युष्माक-
संप्रीतिकरी तदत्र मम गमनं नोचितमित्यत्राह, अक्रूरस्येति । भवतः
तव दर्शनात् व्रजकुलबधूनां प्राणपाने जीवननाशने उद्यतस्य अक्रूरस्य
भूयः अधिकं यथा तथा प्रीतिः भवतु, तेन किं वा, तस्य प्रीति-
भवने नास्माकं कापि बाधेति भावः । यत् यस्मात् कार्यस्य दौर्ल-
भ्यस्य अस्ति अस्तिः सादृशा गोपिकानामिति भावः
दुःखहेतुः संप्रीतिकारणम्, अहो क्रमाह । सकलभुवनानां प्रार्थनीयं
रिपूणां शत्रूणां औन्नत्यं नैव दुःखहेतुरिति पूर्वोक्तान्वयः । रिपोः

सन्धेवास्मत्कलुषकरिणः कोटिशो वारणीया-
 स्तोऽप्यस्माभिः स्मृतिकरवरेणाङ्गुश ते गृहीत्वा ।
 स्वच्छन्देन व्रज मधुपुरीं को भवेद् वा विरोधी
 गोपीभर्तुर्विरहजलधि गोपकन्यास्तरन्तु ॥ १० ॥
 आस्ते नून यदुषु मथुरामण्डले चक्रपाणिः
 कूजङ्गुलैरमलकमलैराकुले गोकुले वा ।
 तस्मान्च्छेरतिलघु पुरीं ताञ्च जन्मावनीवद्
 बालक्रीडा रचयति मुहुर्यत्र तत्रानुरागः ॥ ११ ॥

प्रतीतर्भवतु या न वा तत्र नास्माकं कापि विप्रतिपत्तिः, अस्माकन्तु
 कार्यसिद्धिरेवेति भावः ॥ ८ ॥

वन्तीति । अस्माकं कलुषकरिणः पापहस्तिनः दुग्धरूपा
 येन कृष्णविच्छेदो जात इति भावः कोटिशः बहय इति यावत्
 सन्धेव, तेऽपि कलुषकरिणः स्मृतिकरवरेण तव स्मरणरूपहस्तस्य छेन
 ते तव अङ्गुश हस्तिशासनदण्डविशेषमिति यावत् गृहीत्वा वार-
 णीया. ताडनीयाः अस्माभिरिति शेष, येन तत्र विघ्न नाचरन्तीति
 भावः । तस्मात् स्वच्छन्देन मधुपुरीं व्रज गच्छ, को वा जनः
 विरोधी गमनप्रतिबन्धी भवेत् ? न कोऽपात्यर्थः । गोपकन्याः गोपी-
 भर्तुः कृष्णस्य विरहजलधि विच्छेदसागर तरन्तु पारयन्तु त्वदुगमने-
 नेति भावः ॥ १० ॥

आस्ते इति । चक्रपाणिः कृष्णः मथुरामण्डले मधुपुर्यां यदुषु
 यादवेषु मध्ये कूजन्तः शुभ्रन्तः भृङ्गा येषु तादृशैः अमलकमलैः
 निर्मलपद्मैः आकुले आशीर्षं गोकुले या नूनं निर्दिष्टम् आस्ते
 तिष्ठति । तस्मात् अतिलघु अतिशीघ्रं पुरीं मथुरां तच्च गोकुल-
 मित्यर्थः गच्छेः याहि । ननु कथं कथा मधुपुर्यां गन्तव्ये गोकुले
 गन्तव्यमित्यत्राह, जन्मावनीवदि । जन्मावनीवत् जन्मभूतार्थेन यत्र

आस्तां मध्ये तरणितनया भीषणा भूरिनक्रै-
 रावर्त्ताद्यैर्नयनभयदैस्तां तरिष्यस्यवश्यम् ।
 ससाराब्धिं तरति सहसा यत् क्षणं चिन्तयित्वा
 तस्यासाध्यं भवति किमहो पारयान तटिन्याः ॥ १२ ॥
 दृष्ट्वैव त्वा विदितमधुना पूर्ववत् पद्मनाभं
 प्राप्यावश्यं विरहजलधेः पारमासादयिष्ये ।
 मोदिष्ये च क्षणमपि हरैरास्यचन्द्रामृतेन
 प्राप्तप्राणा सुरभिकुसुमामोदिते मञ्जुकुञ्जे ॥ १३ ॥

बाह्यक्रीडां शैशवलीलां सृष्टुं पुनःपुनः रचयति करोति जन इति
 शेषः, तत्र अहुरागो भवतीति शेषः । तस्मात् मधुपुर्यां न तिष्ठति
 तदा गोकुले तिष्ठत्येवेति तत्र गन्तव्यमिति भावः, उन्मत्तप्रज्ञाप एष
 इति नात्र दोषः । कृष्णस्य जन्मभूमिर्मथुरा, गोकुलञ्च बाह्यक्रीडा-
 स्थानमिति बोध्यम् ॥ ११ ॥

ननु मध्ये यज्ञना अस्ति, कथं सा मया उक्तार्थेति शङ्का निर-
 ख्यति, आस्तामिति । भूरिभिः प्रभूतैः नक्रैः कृष्णीरादिभिः तथा
 नयनभयदैः दृष्टिभीषणैः आवर्त्ताद्यैः जलस्रमादिभिः, स्यादावर्त्तौऽन्वसा
 भ्रम इत्यमरः । भीषणा भयङ्करी तरणितनया यज्ञना मध्ये आस्तां
 तिष्ठतु, ता यज्ञनाम् अवश्यं तरिष्यसि तरीतुं शक्यसि । यत् त्वा
 क्षणं चिन्तयित्वा ध्यात्वा संसाराब्धिं ससारसमुद्रं सहसा अनाया-
 सेनेत्यर्थं तरति लोक इति शेषः, तस्य तव तटिन्याः नद्याः पार-
 यान पारगमनं किम् अवाध्यं भवति ? अहो आश्चर्यं नैव असाध्यं
 भवतीत्यर्थः ॥ १२ ॥

दृष्ट्वैवेति । त्वा दृष्ट्वैव विदितं ज्ञातं मयेति शेषः, अधुना इदानीं
 पूर्ववत् पद्मनाभं कृष्णं प्राप्य अवश्यं विरहजलधेः निष्क्रेदसागरस्य
 पारम् आसादयिष्ये प्राप्तप्राणि । हरेः कृष्णस्य आस्यचन्द्रामृतेन

सम्पर्कात् तरणितनयातीरसीपानवृन्दं
 राज्ञः पत्यास्तलमपि तरोराचितं पद्मरागैः ।
 शोभां यास्यत्यचिरमतुलां स्वीयकार्यानुरोधाद्
 उत्तैरेतैर्मुहुरपि सखे । तत्र न स्थेयमेव ॥ १४ ॥
 ये वीक्षन्ते सततमधुना श्रीपतेरङ्घ्रिपद्मं
 मञ्जीराद्यैः कनककलितैर्भूषणैर्भूषितञ्च ।
 तेषां च त्वं किमु न भविता लोचनप्रीतिहेतु-
 र्यत्तैरेतैः कुलिशकमलस्यन्दनाङ्गादिचिह्नैः ॥ १५ ॥

सुखचन्द्रपीयूषेषु प्राप्तप्राणा बतो जलमपि सुरभिक्षुभैः आसोदिते
 मञ्जु कुञ्जे मनोहरनिकुञ्जे सोदित्ये च आनन्दमत्तभविष्यामि च ॥१३॥

सम्पर्कादिति । हे बखे ! तरणितनयायाः यस्तुनायाः तीर-
 सीपानवृन्दं, राज्ञः पत्याः राजभागं, पद्मरागैः आचितं बद्धं तरो-
 रस्तबद्ध आचिरं तत्क्षणम् अतुला मङ्गतीं शोभा यास्यति प्राप्तप्रति
 तय प्रीणनार्थं तदुवाचिभिस्तत्प्रदेशाः शोभनीया भविष्यन्तीति
 भावः । किन्तु उक्तैः कथितैरेतैः सुदर्शनैर्वस्तुभिरिति यावत्
 हेतुभिः तत्तद्दर्शनप्रीत्यर्थमिति भावः स्वीयकार्यं देवं तस्य अङ्कुरो-
 धात् तत्र तेषु तेषु प्रदेशेषु इत्यर्थं सुखं पुनः पुनः नैव स्थेय
 तथात्वे विबन्धनसम्भवादिति भावः ॥ १४ ॥

ये इति । अधुना इदानीं ये जनाः कनककलितैः स्वर्णनिर्मितैः
 मञ्जीराद्यैः भूषितम् अलङ्कृत श्रीपते कृष्णस्य अङ्घ्रिपद्मं पादसराजं
 सततं वीक्षन्ते पश्यन्ति, तेषाञ्च त्वं व्यक्तैः स्फुटैः एतैः कुलिशकमल
 स्यन्दनादिचिह्नैः लोचनयोः नयनयोः प्रीतिहेतु आनन्दजनकः किमु
 न भविता ? अपि तु भविष्यत्येव । अत्र भवितेति भूधातोऽस्यन्तप्र-
 योगो बोध्यः ॥ १५ ॥

यस्यासङ्गादलभत तनुं मानुषीं गीतमस्त्री
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा श्रीपतिं नारदादिः ।
 तस्माज्जाते त्वयि मधुरिपोरङ्गिपद्माद्विचित्रः ।
 किं दीनानामुपरि करुणालिङ्गितो दृष्टिपातः ॥ १६ ॥
 एकं चिह्नं हरिपदभवं पद्मगस्थोत्तमाङ्गं
 तादृक्शोभामपि खगपतेर्निभयत्वं चकार ।
 पिण्डेनान्यत्तरणिरभवद् घोरसंसारसिन्धौ
 ध्यातं तादृक् त्वमपि महतां जन्म विश्वोपकृत्यै ॥१७॥

वक्ष्येति । यस्य श्रीपतेरासङ्गात् चरखस्यशांदाति भाव-
 नीतमस्त्री अहल्या मानुषी तनुं शरीरम् अलभत प्राप । पुरा
 भार्याम् अहल्याम् इन्द्रेण भक्ता विद्याय त्वं पापाण्यमयी भवेति
 पतिः शशाप । ततस्तयानुनीतश्च यदा रामो दाशरथिस्ता चरणेन
 अक्षयति तदा त्वं शापसुद्धा स्वशरीरं प्राप्स्यस्यसि प्रसादया-
 सास च । ततश्च भगवदवतारेण रामेण सा चरखस्यैर्नानुत्तरी-
 तेति रामायणम् । नारदादि सार्धैर्गणैश्च ज्ञात शप्त यस्तु श्रीपतेः
 ध्यानेनैव प्रथितमहिमा विख्यातमहिमा आसीदिति शेषः ॥ तस्मात्
 मधुरिपोरङ्गिपद्मात् पदकमलात् जाते उत्पन्ने त्वदा मति दीनाना
 दुःखितानाम् उपरि करुणालिङ्गित दयासृष्ट सद्य इत्यर्थः
 दृष्टिपातः तवोक्त भाव विचित्र आश्चर्यं क्वम् ? नैवाश्चर्यं
 इत्यर्थः । दयासदाङ्गस्त्वाना दयावत्त्वमुचितमेति भावः ॥ १६ ॥

एकामिति । पद्मगय कालियस्य उत्तमाङ्गे शिरसि हरिपद-
 भवम् एकं चिह्नं तादृक्शोभां तादृशीं त्वयि सुभावं गरुडात्
 निर्भवत्यञ्चापि चकार । अन्यत् हरिपदभवं चिह्नं त्वं गयासुर-
 शिरसि निर्दिशति भावः घोरसंसारसिन्धौ त्वयि अभवत् ।
 त्वमपि चिह्नं ध्यातं पिबित सत् तादृक् जगत्सुपकारकमिति

उत्फुल्लानामतिसुरभयः सौरभैरखुजानाम्
 अश्लोलेशैस्तरणिदुहितुः शीतलैः शीतलाश्च ।
 अद्यावश्यं सततगतयः खैरमाधूतवर्हा
 वक्षिष्यन्ते भवद्भिमतप्रीतये लाञ्छनाय ॥ १८ ॥
 त्वत्कव्यं चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या
 मा खिद्यस्व त्रिभुवनजनत्राणहेतो । क्रमाद् ॥ ।
 किं न त्याज्यं भवति महता चेत् परस्योपकारो
 वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाशामगस्त्यः ॥ १९ ॥

भावः । तथाहि महता सन् उत्पातः विद्वेषा जगताम् उप-
 कृत्यै उपकाराय भवतीति शेषः । सासान्वयं विद्वेषसमर्थनरूपो-
 ऽर्थान्तरन्यासः ॥ १७ ॥

उत्फुल्लानामिति । हे लाञ्छनाय पदाद्भवत् । अद्य उत्-
 फुल्लानाम् अखुजानां पद्माना सौरभैः अतिसुरभयः सुगन्धशालिनः
 तरणिदुहितुः यमुनायाः शीतलैः अश्लोलेशैः जलकण्ठैः शीतलाः
 आधूता, कस्मितानि वर्हा य मयूरपिच्छानि यै तथोक्ता, पिच्छ-
 वर्हे नपुसके इत्यमरः । सततगतयः वायवः भवत्सर्व अभिमत-
 प्रीतये इष्टसुखाय अश्य खैरं सन्दं यथा तथा अथवा तव इच्छा-
 रूपं अथा तथा वक्षिष्यन्ते सञ्चरिष्यन्ति ॥ १८ ॥

त्वत्कव्येति । हे त्रिभुवनजनानां त्राणहेतो । परित्राणका-
 रण ! हे क्रमाद् । पदाद् । इयं चिरपरिचिता चिरात्प्रस्ता
 जन्मभूमी त्वत्कव्ये इति बुद्ध्या मा खिद्यस्व खेटं मा गच्छ । चेत्
 यदि परस्य उपकारः भवतीति शेषः तदा महता जनानां किं वस्तु
 न त्याज्यं भवति ? सर्वमेव त्याज्यं भवतीत्यर्थः । तथाहि मुनिरम-
 ल्लोऽपि देवैः जगदुपकारार्थं प्रार्थित इति शेषः वाराणस्याः
 विश्वेश्वरसेनात् दक्षिणाशा दक्षिणा दिशं गतः । पुरा मेदक्षिणी-

कर्पूरादेः सलिलमभवत् वैतरण्यम्बुतुल्यं
 वाक्यागम्य नदति कठिनं कोकिलः षट्पदोऽपि ।
 घृन्दारण्ये किरति गरलं दुःसहं शीतरश्मि-
 नंतद् वाच्यं सकृदपि सखे । सन्निधौ केशवस्य ॥ २० ॥
 प्रस्थान ते कुलिशकलनान्निश्चितं पण्डिताग्रै-
 श्चित्तेऽस्माकं तदपि रमते याहि याहीति वाणी ।
 अप्रामाण्यं जनयति सदा नन्दसूनीर्वियोगो
 व्याप्यन्नानाद् व्रजकुलभुवां व्यापकस्यापि सिद्धौ ॥ २१ ॥

अथा ह्यर्थपथं प्रतिरुन्धानं विन्ध्याद्रिं वारयितुमशक्त्वा देवा वाराण-
 सीस्थितं विन्ध्याद्रिगुहमगच्छन् विन्ध्योन्नतिवारण्याय प्रार्थयामासुः ।
 स तद्येति तेषां वचःप्रतिपादनाय वाराणसीं त्यक्त्वा विन्ध्यसुपगम्य,
 वत्स । यावदहं हृत्किष्काशायाः न निवर्त्ते तावत्त्वया न वर्द्धितव्यं,
 तथा सति मम पुनःप्रत्यागमनविज्ञो भावीति तं प्रथतसङ्क्रान्ता
 प्रस्थितः । स च गिरिः गुरोराज्ञया अद्यापि तथैवास्ते इति
 पुराणम् । विशेषेण साक्षान्यसमर्थनरूपोऽर्धान्तरन्यासः ॥ १९ ॥

कर्पूरादेरिति । हे सखे । घृन्दारण्ये कर्पूरादेः सलिलं कर्पू-
 रादिवाहितं सलिलित्वर्थः । वैतरण्याः यमालयसङ्ग्रहिताया नद्याः
 यम्बुना जलेन तुल्यं, यमहारे महाघोरे तन्ना वैतरणी नदीति पुरा-
 णम् । कोकिलः षट्पदः भ्रमर अपि वाक्यागम्यम् अवाच्यं कठिनं
 कर्कशं नदति शब्दायते । शीतरश्मिश्चन्द्रः दुःसहं गरलं विषं किरति
 वर्धति । एतत् सर्वं केशवस्य लक्षणस्य सन्निधौ सकृदपि न वाच्यं न
 यत्कव्यम् । एतत्कथने क्लेशजनकं स्थानभेतस् भूतमिति बुद्ध्या तेन
 पुनर्नागन्तव्यमिति भावः ॥ २० ॥

प्रस्थानमिति । पण्डिताग्रैः धीरप्रवरैः कुलिशकलनाद् बज्र-
 धारणात् ते तव प्रस्थानं मद्युरायां गमनं निश्चितं सिद्धान्तितम् ।

उक्तप्रायं तरणितनयानागयोस्तत्कथायाम्
 आस्ते को वा जगति भवतां भीतिहेतुः क्रमाद् ॥
 किञ्च स्वान्ते क्षणमपि भवत्सङ्गमे याति दूरं
 भीतिर्मृत्योरपि किमशनिं लोकरीत्या दधासि ॥२२॥
 येनारूढं विषधरशिरो भूरि वक्तव्यमन्यत्
 किं वाकारि स्तनगिरिवरारोहण च श्रुतञ्च ।
 उत्पन्नस्य प्रियतमपदा तेन भीतिस्तवास्ते
 को वा ब्रूयादिति हि सदृश कारणेनैव कार्यम् ॥२३॥

तदपि तथापि अस्माकं चित्ते याच्च याच्च इति वाणी वाक् रमते
 प्रसरतीत्यर्थः । व्याप्यस्य कार्यस्य ज्ञानात् व्यापकस्य कारणस्य सिद्धा-
 वपि नन्दस्त्वानोः कृष्णस्य वियोगः ब्रजकुलभुवा ब्रजाङ्गनाना सदा
 अप्रामाण्यं जनयति अप्रमाण्यमेव यत् यत् व्याप्यज्ञानात् व्यापकस्य
 सिद्धिमिति बोधयन्नोति भावः । यथा पर्वतो वर्ज्जमान् धूमादित्यत्र
 धूमरूपकार्यज्ञानेन पर्वते वर्ज्जरेलुमानं तथा कुलिशधारणरूपकार्येण
 अश्वरागम-रूपकारणस्य अनुमाने सिद्धेऽपि अस्माकं विरहोत्कण्ठा
 त्वा पुन पुनगेभवाय व्यापारयतीति भावः ॥ २१ ॥

उक्तप्रायसिति । तरणितनयानागयोः यस्मिनाकाङ्क्षितयोः
 कथायां पूर्वाज्ञाया संसाराख्यं तरतीति कथायाम् एकं चिह्नं हरि-
 यदभवन्निति कथायाञ्च तत् तव निर्भयत्वमिति भावः उक्तप्रायं प्राये-
 षोक्तम् । हे क्रमाद् ! जगति को वा भवता भीतिहेतु भयकार-
 णस्य आस्ते ? न कोऽप्येत्यर्थः । किञ्च स्वान्ते क्षणमपि
 भवत्सङ्गमे तव स्मरणे कृते इति शेषं नृपयोरपि भीतः दूरं याति,
 स्वानः लोकरीत्या लोकाचारवशात् अशनिं कुलिशं किं दधासि
 धाम्यस ? ॥ २२ ॥

येनेति । येन प्रियतमस्य पदा चरणेन विषधरस्य काङ्क्षितस्य
 शिरः आरूढं, येन वा स्तनौ एव गिरिवरौ तयोरारोहणं पूतनाया

ज्ञातं ज्ञातं कुलिशसदृशं चिह्नमेतन्न वज्रं
 नो चेदेव जनयति कथं लोचनप्रीतिधाराम् ।
 दूरस्थञ्च ग्लपयति मनो निखनो यस्य तत्स्या-
 न्नेत्रप्रीतिप्रदमिति वचो न श्रुतं कापि केन ॥ २४ ॥
 आस्ते चैवं नवजलधरो यं विलोक्य प्रमोदान्
 नृत्यन्त्युच्चैर्विषधरभुजो निखनोऽप्यस्य भीमः ।
 मिथ्यैवायं यद्वधि मया वीक्षितस्त्वादृशोऽयं
 कन्दर्पो मां तद्वधि दहत्येव बाणैरसन्नैः ॥ २५ ॥

इति भावः अकारि कतम् अन्यत् भूरि प्रभूतं वक्तव्यम् अस्तीति शेषः
 तत् श्रुतञ्च अस्माभिरिति शेषः, तेन प्रियतमपदा उत्पन्नस्य जातस्य
 तव भीतिः भयम् आस्ते इति को वा ब्रूयात् ? न कोऽपि वक्तुं
 शक्नुयादित्यर्थः । हि यत् कार्यं कारणेनैव सदृशं तुल्यं भवतीति
 शेषः कारणगुणाः कार्यगुणभारभन्ते इति न्यायादिति भावः । कारणं
 कृष्णपदं यदि निर्भयं तदा तत् कार्यं पदचिह्नमपि तथैव निर्भयमिति
 तव न भयस्यावकाश इति समुदायार्थः ॥ २३ ॥

ज्ञातमिति । इदं चिह्नं कुलिशसदृशं वज्रतुल्यं न वज्रं ज्ञातं
 ज्ञातं, नो चेत् वज्रञ्चोदित्यर्थः, कथं लोचनयोः प्रीतिधारा जनयति ?
 यस्य वज्रस्य निखनः शब्दः दूरस्थञ्च दूरस्थमपि मनः ग्लपयति
 श्लानि नयति, तदेतत् नेत्रयोः प्रीतिप्रदं स्यात् इति वचः, कापि
 कुत्रापि केन श्रुतम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ २४ ॥

ननु निखनस्य भयङ्करत्वेऽपि शेषोदये मयूराणां हर्षात् नृत्यं
 प्रसिद्धं तत् कथं मम कुलिशधारणेऽपि न प्रीतिदायकत्वमित्यत्राह,
 आस्ते इति । एवं भीषण इति भावः नवजलधर आस्ते च तिष्ठति
 च, यं नवजलधरं विलोक्य दृष्ट्वा विषधरभुजः पद्मगायिनः मयूरा
 इत्यर्थः प्रमोदात् हर्षात् उत्सृष्टशयेन नृत्यन्ति, किन्तु अस्य निखन-

क्रोशस्यान्ति चरणयुगलं चालयन् सूरजायां
 यायाः किञ्च क्षणमपि तरोर्मूलमासाद्य तिष्ठेः ।
 उत्कृष्टं यज्जनयति षट् संवकानां जनानां
 पद्भ्यां हीनं तदिति जगतां प्रत्ययः कूर्मलोमः । २६ ॥
 आरुह्यास्मत्तृहृदयमथवा गच्छ तुङ्गं तुरङ्गं
 सौरं तेजः सजलजलदच्छायया वारणीयम् ।
 दृष्टिं नैव त्वदुपरि करिष्यत्ययं चण्डरश्मिः
 खेदाशङ्गी सरसिजसखस्त्ववृताभोरुहस्य ॥ २७ ॥

नोऽपि भीमः भवावहः । अयं प्रवाद इति शेषः मिथ्यैव अलीक
 एव, यतः यद्वधि मया तादृशः नवजलधरः अय मेव इति शेषः
 वीजितः दृष्टः, तद्वधि कन्दर्पः सा असह्यैः दुःसहै वाप्ये शरैरि-
 त्यर्थः दृष्टति एव ज्वालयत्येव । तस्मादेतद्दर्शने मयूराणां नृत्य-
 प्रवादो नृषैवेति भावः ॥ २५ ॥

क्रोशस्येति । क्रोशस्य अन्ते अवसाने क्रोशमिते मार्गे गते
 इति भावः सूरजायां यमुनाया चरणयुगलं चालयन् याया गच्छे,
 क्रोशगमनात् चरणचालनस्य शरीरविद्याविद्विङ्गिरूपदृष्टत्वादिति
 भावः । किञ्च तरोर्मूलं पृथतलम् आसाद्य आश्रित्य क्षणमपि अल्प-
 कालमपि तिष्ठेः विश्रामार्थं स्थितिं कुर्वित्यर्थः । ननु पदाङ्कोऽहं
 कथ मे चरण-येनाहं तत्र गमिष्यामीत्याशङ्क्याह, उत्कृष्टमिति । यत्
 पदविङ्गं संवकानां जनानाम् उत्कृष्टं षट् जनयति दटातीत्यर्थः,
 तत् पद्भ्यां हीनम् इति जगता प्रत्ययः विश्वासः कूर्मलोमः, कूर्मस्य
 लोम यथा अविश्वसनीयम् असम्भवात्, तथैषः प्रत्यय इति भावः ॥ २६ ॥

आरुह्येति । अथवा पञ्चान्तरे पादगमनाभावपक्षे इति भावः
 तङ्गम् उन्नतं तुरङ्गम् अश्वभूतमिति भावः अस्माकं हृदयं मनः आरुह्य
 गच्छ । सजलस्य जलदस्य छायाया सौरं तेजः सूर्यांतपः वारणीयं

एतेन स्यान्मधुपुरगतिः केन मे पङ्किलोऽभूत्
 पन्था नन्द्व्रजकुलभुवां लोचनाम्भोभिरुच्चैः ।
 नो वा शुष्को हरिविरहजोत्तापितोऽपीन्दुवक्त्रे !
 नित्योत्पत्तेर्नयनपयसां वाक्यमेतन्निरस्तम् ॥ २८ ॥
 अङ्गिस्ताभिस्तरणितनया पीनता नैव लब्धा
 गोपीभर्तुर्विरहदहनैः प्रत्युत क्षीणता च ।

परिहरणोय, सजलजलदोदयेन तव स्रव्यांतपज क्लेशो न भवितेति
 भावः । अथ चण्डरश्मि स्रव्यः सरसिजसख कमलबन्धुः अतएव
 त्वया घृत यत् अम्भोरुह कमल तस्य खेदाशङ्की क्लेश-शङ्कमान इत्यर्थः
 तव उपरि दृष्टम् अति व्यथं नैव करिष्यति । अतो दृष्टुं नृपातो-
 ऽपि ते न सम्भवतीति भावः । अग्नौ प्रास्ताङ्गति बस्यगादित्यसुप
 तिष्ठते । आदित्याज्जायते दृष्टिर्दृष्टेरन्न ततः प्रजा इति शास्त्रेषु
 स्रव्यस्य दृष्ट्यधिपतित्वसुक्तमात बोध्यम् ॥ २७ ॥

एतेनेति । मधुपुरे गतिः केन प्रकारेणेति शेषः मे मम स्यात्
 भवेत्, यत नन्द्व्रजस्य कुलभुवा कुलकासिनीनाम् उच्चैरतिशायिभिः
 लोचनाम्भोभिः नयनजलैः पन्था पङ्किल अभूत् । अतः पङ्किलस्य
 पथि कथं गन्तव्यमिति भावः । ननु हरिविरहेण उत्तापात् प्रथः
 शुष्कत्वं जातं तत् कथं न गन्तव्यमित्यत्राह, नो इति । हे इन्दुवक्त्रे !
 अन्द्रवदने । हरिविरहेण उत्तापितोऽपि पन्था इति शेषः नयन-
 पयसा नित्योत्पत्तेः हेतोः नो वा नैव शुष्कः, अतः कथं गम्यते
 इति भावः । एतेन वक्ष्यमाणवचसा यत् वाक्यं निरस्तं निरा-
 ङ्गतम् ॥ २८ ॥

अङ्गिरिति । तरणितनया यस्तुना ताभिरङ्गिः नयनसखिजलै-
 रिति भावः पीनता स्थूलत्व नैव लब्धा नैव प्राप्ता, प्रत्युत वेपरीत्ये
 गोपीभर्तुः लण्डस्य विरहदहनैः विच्छेदानलैः क्षीणतां कार्ष्ण्यं

नो चेदेवं सलिलतरसा गोकुले मासु किन्तु
 प्रस्थानं ते किल मधुपुरे निर्विरोधं क्रमाद् ॥ २९ ॥
 क्षीणैवास्ते तरणितनया वस्तुतस्तद्वियोगे
 का वा पीना भवति वचन कस्यचिन्नेति युक्तम् ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैर्वद्धते सा विशीर्णा
 अन्ये नन्दब्रजपुरजना नूनमत्यर्थकं यत् ॥ ३० ॥
 सामग्री चेन्न फलविरही व्याप्तिरेवेति तत्त्वं
 तत्त्वं गोपीनयनसलिले केवलेऽप्यस्ति मैवम् ।
 उक्तागथायां हृदि न कुरुते कारणानां सहस्रं
 लक्षं वापि क्षणमपि यतः पीवरत्न जनानाम् ॥ ३१ ॥

लक्ष्णेति शेषः । एवं सदुक्तमिति भावः नो चेत् न सत्यं यदीत्यर्थं तदा
 सलिलतरसा नयनवारिवगेन गोकुले सा व्यस्तु ते गमनमिति शेषः,
 गोकुलस्यास्माकं लोचनवारिभिः पङ्क्तिवत्वात् तेषाञ्च नित्योत्पत्ते-
 रशुक्लत्वाच्चेति भावः । किन्तु, हे क्रमाद् । पदाद् । मधुपुरे ते तत्र
 प्रस्थानं गमनं निर्विरोधं किल निर्विघ्नेन तत्पथस्यापङ्क्तिवत्वादिति
 भावः ॥ २९ ॥

क्षीणैति । वस्तुतः तत्त्वं तस्य क्षणस्य वियोगे तरणितनया
 यसुना क्षीणैव आस्ते, का वा पीना भवति ? नैव कापीत्यर्थः ।
 गोपस्त्रीणां नयनसलिलैः सा यसुना वद्धते इति गच्छति, अन्ये
 नन्दब्रजपुरजनाः नूनं निश्चितम् अत्यर्थकम् अत्यन्तं विशीर्णाः क्षीणा
 इति यत् कस्यचित् वचनं तत् न युक्तं नोचितम् ॥ ३० ॥

सामग्रीति । चेत् यदि सामग्री कारणकूटं विद्यते इति शेषः,
 तदा फलस्य कार्यस्य विरहः असदुभावः न भवतीति शेषः इति
 व्याप्तिरेव सिद्धान्त एव तत्त्वं स्थिरेति वीवत् । केवलेऽपि गोपीनां

तस्मात्तस्या विरतिरथवा हेतुरन्यादृशोऽस्या
 न न्यादेव क्वचिदपि फल कारणासन्निधाने ।
 नष्टे हेतौ प्रभवति कुतः कार्यमित्यप्युक्तं
 यागेऽदृष्टादिव जनकता द्वारतस्तस्य सिद्धा ॥ ३२ ॥
 क्लेशोऽस्माक मलयपवनैर्मूर्च्छया चोपकार-
 स्तस्मात् सर्वं किल विधिकृतं कारणं कारणं न ।
 अम्भोजानाममृतकिरणज्योतिषा ग्लानिरुच्चै-
 रग्रज्योतिःकिरणमिलनाज्जायते च प्रकारः ॥ ३३ ॥

नयनसन्निधे तत्त्वं तस्य कारणकूटस्य भावः अस्ति, एव ना न भवतीति
 शेषः, यत हृदि उत्कण्ठाया सत्यामिति शेषः कारणाना सच्चक्षुं लक्ष
 वापि क्षणमपि जनाना पीवरत्व पानत्व न कुरुते न जनयति,
 तथाच गोपीना नयनसन्निधौ पीवरत्वसम्भावनायामपि यद्युनायाः
 कृष्णविरहोत्कण्ठायाः सत्त्वात् क्षीणत्वमिति भावः ॥ ३१ ॥

तस्मादिति । तस्मात् तस्याः उत्कण्ठायाः विरतिः विरामः
 अभावः अथवा अस्या उत्कण्ठायाः अन्यादृशः अन्यरूपः हेतुः
 पीनत्वे इति भावः न न्यादेव नास्त्येव, कारणस्य असन्निधाने असदु-
 भावे क्वचिदपि फल भवति ? न भवत्येव । नष्टे हेतौ कुतः कार्यं
 प्रभवति इत्यपि अयुक्तं नैव कार्यं प्रभवतीति भावः । यागे नष्टे-
 ऽपीति शेषः अदृष्टादिव यागजन्यशुभादृष्टादेव तस्य यागस्य जनकता
 फलोत्पत्तिकारणत्व द्वारतः परम्परयेत्यर्थः सिद्धा निष्पन्ना ॥ ३२ ॥

क्लेश इति । मलयपवनैः अस्माक क्लेशः, मूर्च्छया मोहेन च
 उपकारः भवतीति शेषः । तस्मात् सर्वं वस्तु विधिकृतं देवाधीनम्
 अतः कारणं कारणं नियतफलोत्पादकं न । तथाहि अम्भोजानां
 कमलानाम् अमृतकिरणस्य कन्दस्य ज्योतिषा आलोकनेन उच्चैर्महती

उत्तापोऽयं मदनजनितो वर्द्धते नित्यमुच्चै-
 र्द्वन्द्वारण्ये वसतिरधुना केवलं दुःखहेतुः ।
 किञ्चास्माकं नयनसलिलैर्वर्द्धते चेन्नदीयं
 केन स्थेयं द्रुतगतिजलैराचिते कुञ्जमध्ये ॥ ३८ ॥
 यस्य ध्यानं जनयति सुख यादृशं तादृशं न
 स्वर्लोकादावपि किमपरं ब्रह्मसाक्षात्कृतौ च ।
 ज्ञेयञ्चैतन्मुनिवरमुखाम्भोजतः कीदृशी ते
 बुद्धिस्तादृग्जनकविषये दर्शने नास्ति यत्रः ॥ ३९ ॥
 वक्तव्यं यन्मदनजनितं दुःखमस्माकमेतद्
 भूयोभूयः प्रियतमपदे गोपयित्वा स्वदेहम् ।

उत्ताप इति । अयं मदनजनितः उच्चैः महान् उत्तापः नित्यं
 सततं वर्द्धते । अतः अधुना द्वन्द्वारण्ये वसतिः केवलं दुःखहेतुः
 लेशकारणम् । किञ्च चेत् यदि अस्माकं नयनसलिलैः इयं नदी
 यस्मिन् वर्द्धते, तदा द्रुतगतिजलैः वेगमाभिः सलिलैराचिते आ-
 श्रिते कुञ्जमध्ये केन स्थेयम् ? न केनापीत्यर्थः ॥ ३८ ॥

वस्येति । 'यस्य कृष्णस्य ध्यानं चिन्तनं यादृशं सुखम् आनन्दं
 जनयति, स्वर्लोकादौ स्वर्गादौ अपि ब्रह्मसाक्षात्कृतौ परमात्म-
 साक्षात्कारे च तादृशं सुखं न भवतीति शेषः अपरं किम् ? वक्तव्य-
 मिति शेषः । एतच्च कृष्णध्यानजं सुखमित्यर्थः मुनिवराणां महान्-
 मुनीनां मुखाम्भोजतः सुखपद्मात् ज्ञेयं न त्वन्यथादिति भावः । ते तव
 कीदृशी बुद्धिः, यत् तादृक् तथाविधः जनकः उत्पादकः विषयो यस्य
 तद्योक्ते दर्शने तादृशपिष्टदर्शने इति यावत् ते तव यत्रः आप्तः
 नास्ति । यत्साक्षात्कारो महानन्दनिदानं तस्मिन् तव अनास्थेति
 महदाश्चर्यमिति भावः ॥ ३९ ॥

वक्तव्यमिति । अस्माकं मदनेन कामेन जनितं यत् दुःखम्

दृष्टे तेन त्वयि नयनयोर्निस्तुलप्रीतिहेतौ
यास्यत्येव क्षणमपि मनस्वत्कथायां न तस्य ॥ ४० ॥
वक्तव्यं च स्फुटमिति यदा निर्जनस्थो मुकुन्दः
पद्माद्यङ्गैरतिसुललितैरङ्कितं तत् पदाब्जैः ।
द्वन्द्वारण्य स्मरसि न कथं श्रीपते । मञ्जु कुञ्जं
ज्ञातं ज्ञात यदिह न परीरम्भणं कुञ्जिकायाः ॥ ४१ ॥
आकाङ्क्षा या ग्लपयति मनो मादृशां वासना सा
शाब्दे धर्मे सति न भविता हानिरेव क्रमाङ्क । ।

एतत् त्वया खटेह गोपायित्वा अप्रकाश्येति यावत् अबल्यभावेन
स्थित्वेति भावः प्रियतमपदे कृष्णचरणे भूय भूय पुन एनं वक्तव्यम् ।
ननु खटेहगोपनं कथमित्यत्राह, दृष्टे इति । नयनयोर्निस्तुला
निरूपमा या प्रातिः तस्या हेतौ कारणे त्वयि तेन कृष्णेन दृष्टे इति
तस्य कृष्णस्य मनः त्वद्दर्शनानन्दनिश्चलमिति भावः त्वत् कथायां
अस्मद्दुःखवर्त्तयामिति यावत् क्षणमपि न यास्यत्येव । न त्वत्-
कथायां शुश्रूषा भावनीति भावः ॥ ४० ॥

वक्तव्यमिति । यदा मुकुन्दः कृष्णः निर्जनस्थः एकाग्रे स्थितः
भविष्यतीति शेषः, तदा इति वक्ष्यमाणं वचनं स्फुटं स्पष्टं तथा तथा
वक्तव्यम्, हे श्रीपते ! अतिसुललितैः अतिमनोरमैः पद्मादि अङ्ग-
श्लिङ्गं येषां तादृशैः पदाब्जैः पादपद्मैः अङ्कितं चिरितं तत् द्वन्द्व-
रण्यं, तत्र मञ्जु मनोहर कञ्जं कथं न स्मरसि ? यत् ज्ञातं यत्
अतः इह द्वन्द्वारण्ये मञ्जुकञ्जे कुञ्जिकायाः परीरम्भणं आङ्कितं
न भवतीति शेषः अतः कथं कार्यते इति भावः । अत्र, एतन्नोक्ति-
रियम् ॥ ४१ ॥

आकाङ्क्षेति । हे क्रमाङ्क ! पदाङ्क । या आकाङ्क्षा दृष्ट्याप्राप्त्यभि-
लाष इत्यर्थः मादृशां गोपाङ्गनानामिति यावत् अतः ग्लपयति

साकाङ्क्षोक्त्या सुरहरपदे सर्वमेतन्निवेद्यं

नो चेत्तस्य प्रमितिजनने केन हेतुस्तवोक्तिः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यं सरसिजदृशा बोधितेन त्वदुक्त्या

नाप्रत्यक्षं प्रमितिकरणं वाक्यमेतन्न युक्तम् ।

स्वीकर्तव्यं नयनविरहापत्तिभीत्येति सर्वै-

र्मानाभावाद् दृशि न हि भवेन्मानमन्यद्वितीयात् ॥ ४३ ॥

ग्लानिं नयति क्लेशयतीत्यर्थः, सा वासना संस्काररूपो मानसो धर्म इत्यर्थः शब्दे शब्दसम्बन्धिनि शब्दनिष्ठ इति यावत् धर्मो सति साकाङ्क्षाया शब्दधर्मत्वे सतीत्यर्थं ज्ञानि. क्षति. अस्माकमिति शेषः नैव भविता, शब्दो साकाङ्क्षा शब्देनैव प्रपूर्यते इति न्यायात् कृष्णशब्दस्वप्नकरणयोरेव यदि अस्माकं दृशि, तदा तदानयनार्थं यत्नेन किम् ? मनोधर्मतयैवास्माकं तदानयने यत्न इति भावः । किन्तु साकाङ्क्षा शब्दधर्मविशेषयुक्ता या उक्तिः सोपपत्तिक सुसङ्गतञ्च वचनमित्यर्थः तथा सुरहरपदे कृष्णचरणे एतत् सर्वम् अस्माकं दुःखमिति भावः निवेद्य ज्ञापनीयम् । नो चेत् यदि साकाङ्क्षोक्त्यनैत्यर्थः तदा तस्य कृष्णस्य प्रमितिः प्रमा अथवा प्रतीतिरिति यावत् तत्करणे तव उक्तिः वचनं केन कथं हेतुः भवतीति शेषः, नैव भवतीत्यर्थः प्रमितिं प्रति सोपपत्तिकं सुसङ्गतञ्च वच एव हेतुरित्यतस्तथा भवता निवेदनीयं यथा अस्माकं दुःखोक्तौ तस्य दृढा प्रतीतिर्भवतीति भावः ॥ ४२ ॥

आगन्तव्यमिति । तव उक्त्वा वचनेन बोधितेन ज्ञापितेन सर्वं गोपाङ्गनाना सद्विरहेषु दुःखजातमिति निश्चिनक्षतिनेति भावः सरसिजदृशा कसललोचनेन कृष्णेन आगन्तव्यम् । ननु प्रत्यक्षवाक्ये कथं प्रमितिरित्यत्राह, नाप्रत्यक्षमिति । प्रमितेः करणं साधनं न, एतत् वच इति शेषः न युक्तं नोदितम् । दृशि चक्षुषि प्रत्यक्षे इति यावत् प्रत्यक्षमेव प्रमाथ नान्वादित्यत्र मानाभावात् प्रमाथराहित्यात्

बौद्धस्यैतन्नतविटपिनो मूलमाच्छादितं स्यात्

सृष्टिस्तस्मान्नतवचनतो यन्मया पूर्वमुक्तम् ।

यद्यस्माकं सततमतनोः सायकक्षुष्टदेहः

प्रामाण्ये स्यात् कुसुमविशिखोऽस्तीति वाक्ये न साक्षी ॥४४

मूर्खा एव क्षणिकमनिशं विश्वमाहुर्न धीराः

तरपोऽस्माकं हरिविरहजः सर्वदैवास्ति चित्ते ।

सर्वैः जनैः नयनविरहे नयनाभावे वा आपत्तिः नयनविहीनस्य न कश्चिन्नपि विषये प्रसन्निति न स्यादित्येवंरूपेति भावः तद्भूत्वा वस्तुतस्तस्य प्रसन्नितर्हस्यते इति भयेन इति प्रत्यक्षमपि वचनं प्रसन्निकरणं स्वीकर्तव्यम् अङ्गीकर्तव्यम् । द्वितीयात् उक्तरूपात् अप्रत्यक्षादपि साकाङ्क्षवक्ष्यादिति भावः अन्यत् अपरं मानं प्रमाणं न हि भवेत् नैव स्यात् ॥ ४३ ॥

बौद्धस्येति । यत् मया पूर्वम् उक्तम् आगन्तव्य भ्रष्टिति मधुरा-
मण्डलाद् गोषकान्ते इति वाक्ये इति भावः तस्य कृष्णस्य तस्मात्
अन्ततवचनतः अचल्यवचनात् बौद्धस्य बुद्धधर्मनिर्णीतस्य सतविटपिनः
सिद्धान्ततरोः एतत् मूलं नाप्रत्यक्षं प्रमाणमित्येवंरूपमिति भावः
सृष्टिं सृष्टिकाभिः आच्छादितं क्षणिकतमिति यावत् । अप्रत्यक्षोक्तं
तदीयप्रत्यागमनम् अगमनतया पर्यवसानात् तद्वचः असत्यत्वात्
अप्रत्यक्षरूपं प्रमाणं भूतमिति भावः । यदि अस्माकं सततं निरन्त-
रम् अतनोः अन्तस्य सायकेन शरेण क्षुष्टदेहः प्रामाण्ये स्यात् प्रमा-
ण्यता स्वीक्रियते चेदित्यर्थः तदा कुसुमविशिखः कामः अप्रत्यक्ष इति
भावः अस्तीति वाक्ये न साक्षी न प्रमाणम् आवश्यकमिति शेषः
कार्यशेष कारणस्यानुमानादिति भावः । एतेन प्रत्यक्षभिन्नं प्रमाण-
मस्तीति बौद्धमतं निराकृतमिति पर्यवसितोऽर्थः ॥ ४४ ॥

मूर्खा इति । मूर्खा एव जनाः अनिशं सततं विश्वं जगत्
क्षणिकं दृश्यन्त्यापि आहुः कथयन्ति, धीराः परित्यक्ताः न, यतः

नान्यः शब्दो वचनमपि यत्तादृशं तस्य किन्तु
 प्रेमैवास्मत्प्रियतमकृतं तच्च गोपाङ्गनासु ॥ ४५ ॥
 शाके सायकवेदषोडशमिते श्रीकृष्णशर्मार्पयन्
 आनन्दप्रदनन्दनन्दनपदद्वन्द्वारविन्दं हृदि ।
 चक्रे कृष्णपदाङ्कदूतरचनं विद्वन्मनोरञ्जनं
 श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजादृतः ॥ ४६ ॥
 इति महामहोपाध्यायश्रीकृष्णसार्वभौमविरचितं
 पदाङ्कदूतकाव्यं समाप्तम् ।

अस्माकं चित्ते मनसि हरिविरहजः कृष्णविच्छेदजनितः तापः सर्वदैव
 अस्ति, यदि विश्वं क्षणिकं तदा विश्वान्तर्गतानाम् अस्माकं तापः
 कथं क्षणिको न स्यादिति मूर्खवचनमेतदित्याशयः । शब्दः अन्यः
 चरमः तृतीय इत्यर्थः न प्रमाणाभिति शेषः, यत् यतः तस्य कृष्णस्य
 वचनमपि वाक्यमपि व्याचरणं दूरापास्तमित्यपिशब्दार्थः । तादृशम्
 असत्यमित्यर्थः । अतः कथं शब्दस्य प्रमाणाभिति भावः । किन्तु
 अस्माकं प्रियतमेन कृष्णेन कृतं गोपाङ्गनासु तच्च पादपूरणार्थञ्चकार ।
 प्रेमैव प्रमाणाभिति शेषः । अन्यथा कथं न तापनिवृत्तिरित्यनुमानस्य
 प्रमाणाभिति न तु शब्दश्चेति भावः ॥ ४५ ॥

शाके इति । सायकवेदषोडशमिते १६४५ शाके शकन्तपतेरब्दे
 श्रीकृष्णशर्मा श्रीलश्रीयुतरामजीवनमहाराजाधिराजेन आदृतः आ-
 नन्दप्रदं यत् नन्दनन्दनस्य कृष्णस्य पदद्वन्द्वारविन्दं हृदि मनसि अर्पयन्
 निदधत् विदुषां मनोरञ्जनं कृष्णस्य पदाङ्कदूतरचनं चक्रे कृतवान् ।
 शार्दूलविक्रीडितं वृत्तम् ॥ ४६ ॥

उद्धवदूतः ।

—

गोपीबन्धोरनवधिक्षपादाद्यदाक्षिण्यसिन्धो-
 रादेशेन प्रणयपटुना प्रापितं गोकुलाय ।
 गोधुग्वृन्दव्यसनविसरालोकदुःस्थं रहःस्थं
 मध्येकृत्य प्रियसहचरीमुद्धवं काचिदूचे ॥ १ ॥
 कस्त्वं साधो ! कुवलयदलश्यामविस्तीर्णदृष्टे !
 दृष्टे सद्यो भवति भवति स्निग्धमत्यन्तमन्तः ।
 किं वा प्रश्नैरहह मथुरानाथभुक्तं तदेतत्
 यत्ने मौली कनककपिशं सौरभोज्ञारि वासः ॥ २ ॥

गोपीबन्धोरिति । काचित् गोपी प्रियसहचरीं मध्येकृत्य
 अनवधि असीसा वा कृपा तस्या यत् दाक्ष्यं नैपुण्यं चात्यर्थं सित्यर्थ-
 तेन यत् दाक्षिण्यम् औदाय्यं तस्य सिन्धुः सागरः तस्य गोपीबन्धोः
 कृष्णस्य प्रणयपटुना प्रणयपूर्णेन आदेशेन आज्ञया गोकुलाय प्रापितम्
 उपस्थापितं गोधुग्वृन्दानां गोपानां व्यसनविसरस्य दुःखातिशयस्य
 आबोधेन दर्शनेन दुःस्थं दुःखितं रहःस्थं पिजनस्थितम् उद्धवम्
 उचे उवाच । अस्मिन् प्रबन्धे सन्दाक्रान्तादृत्तम् । सन्दाक्राम्बुधि-
 रसनगैर्भौ भनौ गौ ययुग्ममिति तल्लक्षणात् ॥ १ ॥

क इति । हे कुवलयदलवत् नीलोत्पलपत्रवत् श्यामा विस्तीर्णा
 आयता दृष्टियंस्तु तथाभूत साधो ! कस्त्वम् ? भवति दृष्टे सति
 अन्तः अन्तःकरणं सद्यः आदिति अत्यन्तं स्निग्धं भवति आर्द्राभवती-
 त्यर्थः । प्रश्नैः पृच्छाभिर्वा किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः ।
 अहह इति खेदे, यत् यस्मात् तत् एतत् कनककपिशं काञ्चनकङ्कारं

तत् त्वं तत्त्वं मधुपुरपतेर्लब्धलोभ्यप्रसाद-
 स्तद्विश्रम्भस्थलमतिमहन्नेह सन्देहलेशः ।
 वक्षस्येतन्मम च किमिदं कथ्यते दृश्यंते वा
 ज्ञातं यस्मादखिलमधुना हन्त हास्यास्पदं नः ॥ ३ ॥
 प्रस्थानं ते भवतु भगवन्नत्र वाप्यन्यतो वा
 गम्भीरत्वं भजतु स भवानिद्व्यमुत्तानतां वा ।
 यद्वा तद्वा भवतु विधिना वञ्चितेयं वराकी
 यत्ते विज्ञापयति निमिषं पातनीयोऽत्र कर्णः ॥ ४ ॥

लौहभोदुगारि सौमन्यशास्त्रीत्यर्थः मधुरानाथेन कृष्णेन भुक्तं व्यवहृतं
 वासः ते तव सौभौ शिरसि वर्त्तते इति शेषः । ज्ञातोऽस्माभिस्त्वं
 कृष्णस्य परिजन इति भावः ॥ २ ॥

तदिति । तत् तस्मात् त्वं मधुपुरपतेः कृष्णात् लब्धः प्राप्तः
 लोभ्यः लोभनीयः प्रसादः वसनरूपपुरस्कार इति यावत् येन तथा-
 विधः । अतिसहृत् तस्य कृष्णस्य विश्रम्भस्थल विश्वासपात्रं, तत्त्वं
 निश्चय इत्यर्थः, इह अस्मिन् विषये सन्देहलेशः अत्योऽपि संशयः
 न अस्तीति शेषः । मम वक्षसि हृदये एतत् वर्त्तते इति शेषः, इदं
 हृदयस्थितं वस्त्विति शेषः किं कथ्यते ? दृश्यंते वा ? यस्मात् इदानीं
 नः अस्माकम् अखिलं समस्तं हास्यास्पदं ज्ञातं हन्तेति खेटस्तवकम् ।
 अस्माकं हृदयस्थस्य सास्त्रतं कथनं प्रदर्शनञ्च विफलं प्रत्युत हास्या-
 स्पदमिति भावः ॥ ३ ॥

प्रस्थानमिति । हे भगवन् ! अत्र हन्दावने वा, अन्यतो वापि
 अन्यस्मिन् प्रदेशे वापि ते तव प्रस्थानं मननं भवतु, स भवान् इत्यम्
 एवमकारं गम्भीरत्वम् उत्तानता चपलत्वं वा भजतु प्राप्नोतु, भीरो वा
 चपला वा भवत्विति यावत्, यद्वा तद्वा भवतु, विधिना द्वैवेन वञ्चिता
 विप्रबन्धा इयं वराकी तपस्विनी दुःखिनीति भावः ते त्वभ्यं यत् विज्ञा-

कैषा योषित् प्रकृतिचपला पामरी कातरा च
 ज्यायान् यातो यदुकुलपतेर्वल्लभत्वं क्व च त्वम् ।
 विज्ञप्तौ मे तदपि भवता भव्य । नोदासितव्यं
 सानुक्रोशं वहति हि मनो दुर्गते दुर्जनोऽपि ॥ ५ ॥
 त्वं कल्याणी ननु कुलबधूः सार्द्धमन्येन पुंसा
 सलापस्ते सपदि समुदाचारसेतुं भिनन्ति ।
 जल्पन्नेवं न हि जहि घनश्यामदास्योन्मदानां
 लोकातीतं किमपि चरितं केन नालोकितं नः ॥ ६ ॥

पयति निवेदयति, अत्र विज्ञापने निर्दिष्टम् अल्पत्रय कर्णः पात-
 नीयः, श्रोतव्यमस्या विज्ञापनसिति भावः ॥ ४ ॥

कृति । प्रकृतिचपला स्रभाजलोला पामरी मूर्खा कातरा दीना
 एषा योषित् नारी क्व ? यदुकुलपतेः कृष्णस्य वल्लभत्व प्रियत्वं
 यातः प्राप्तः अतएव ज्यावान् माननीय इति भावः, त्वञ्च क्व ?
 नानयो सयोगो युज्यते इति भावः । हे भव्य ! साधो ! तदपि
 तथापि भवता मे मन विज्ञप्तौ विज्ञापने न उदासितव्यम् अमनोयोगो
 न कर्त्तव्य इति यावत् । हि यतः दुर्जनोऽपि का वाचां सुजनस्येत्यपि-
 शब्दार्थः, दुर्गते दुःखिते जने सानुक्रोशं सदयं मनः वहति । अर्था-
 पत्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । दण्डापूपिकया प्रार्थार्गजोऽर्थापत्ति-
 रिष्यते इति ॥ ५ ॥

त्वन्निति । ननु भो त्वं कल्याणी कुलबधूः, अन्येन पतिव्यति-
 रिक्तेनेत्वर्थः पुषा सपदि सहसा ते तव संलापः मिथोभाषणं
 संसदाचारसेतुं सदाचारपङ्क्तिं भिनन्ति नाशयति, परपुंसा सच्च सच्च
 साक्षाप्यो न कर्त्तव्य इति भावः । एतम् इत्यं जल्पन् कथयन् त्वं घनश्या-
 मस्य कृष्णस्य दास्ये कैङ्कर्ये उन्मदानाम् उत्सिक्तानां नः अस्माकं लेन
 नालोकितं केनाप्यदृष्टं लोकातीतम् अलौकिकं किमपि अतिवचनीयं
 चरितं न हि जहि नैव नाशय नैव दूषयेत्वर्थः ॥ ६ ॥

अम्भश्यामं स्मरसि न मनागित्यमुद्गाषिणीनां
 प्राणत्वाणप्रवणमनसो गोदुहो गेहिनीनाम् ।
 एताः शश्वत् कुसुमशयने शाययित्वा सखीव
 मन्दं मन्दं सरसविसिनीपल्लवैर्वीजयन्ति ॥ ७ ॥
 सिंहव्याघ्रप्रभृतिभिरपि प्रेक्ष्यमाणाः प्रवाप्यै-
 राक्रन्देषु प्रखरकुररीसंसदं शिञ्जयन्त्यः ।
 एकाकिन्यस्तरुणतिभिरास्तत्पदस्यर्शपुण्ये
 इन्दारण्ये कति युवतयो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ८ ॥
 पश्यन्नच्चिद्वयमविरलस्यन्दमानाशुधारा-
 क्लिन्नाभोगं मम च किमभूर्लङ्घितो विस्मयेन ।

अम्भश्यामिति । अम्भश्यामं जलदृश्यामं कृष्णं मनाक् अल्पमपि
 न स्मरसि इत्यस्मि उद्गुभाषिणीनाम् अन्योन्यसालप्रन्तीना गेहिनीना
 नारीणा माणाना त्वाण्ये रक्षणे प्रवणं समासक्तं मनो येषा तथा-
 विधाः एते गोदुहः गोपाः सखीव कुसुमशयने शाययित्वा स्नाः
 स्ना योषित इति शेष शश्वत् निरन्तर सरसाः जलाद्राः ये विसिनी-
 पल्लवाः पद्मपत्राणि तैः मन्दं मन्दं वीजयन्ति ॥ ७ ॥

सिंहैति । कति युवतयः एकाकिन्यः असहायाः सिंहव्याघ्र-
 प्रभृतिभिः हिंस्रैर्जन्तुभिरपीति भावः प्रवाप्यैः सजलनयनैः प्रेक्ष्य-
 माणाः इष्ट्यमानाः आक्रन्देषु रोदनेषु प्रखराणाम् उच्चैस्त्वन्तीना
 कुररीणा पक्षिणीविशेषाणां संसदं समाजं समूहमित्यर्थः शिञ्जयन्त्यः
 एवमेवं रीतव्यमित्युपदिशन्त्यः सत्यं तस्य कृष्णस्य पदस्यर्शेन पुण्ये
 मवित्ते इन्दारण्ये तरुणानि प्रवराणि घनानीति यावत् तिमिराणि
 यासु ताः यामिनीः रात्रीः यापयन्ती गमयन्ती ॥ ८ ॥

पश्यन्निति । अविरलं स्यन्दमानाभिरशुधाराभिः क्लिन्नः सिद्धः

गोगोपानां विरमतु कथा नेह भीरस्ति गत्वा
 शारङ्गाणामपि वनजुषां पश्य कीदृक्षमस्ति ॥ ९ ॥
 राधे ! मन्युं परिहर हरिः पादमूले तवायं
 जातं दैवादसदृशमिदं वारमेकं क्षमस्व ।
 एतानाकर्णयसि नयवन् । कुञ्जकीरानुवादान्
 एभिः क्रूरैर्वयमविरतं वञ्चिता वञ्चिताः स्म ॥ १० ॥
 त्वञ्चेदञ्चेरिह विमुखतामत्र बाले तमाले
 प्राणाश्चोच्ये वनलतिकया कण्ठमुद्बध्य सद्यः ।

आभोगो विस्तारो यस्य तथाभूतं मन अक्षिह्वयं नेत्रयुगलं पश्यन् किं
 कथं विस्मयेन लङ्घितः आक्रान्तः अमू ? विस्मयो न कार्य इति
 भावः । गवा गोपानाञ्च कथा विरमतु तिष्ठत, इह इन्द्रारण्ये
 भीर्भय नास्ति हिस्रजन्तुभ्य इति शेषः, विपत्सामान्ये कोऽपि कमपि
 न हिनस्तीति भावः । गत्वा वनजुषा काननवासिना शारङ्गाणां
 शृङ्गाणामपि अक्षि नयन कीदृक्ष कीदृक्षम् अस्मज्जलाद्गमिति भावः
 पश्य अवलोकय ॥ ९ ॥

राधे इति । हे राधे ! मन्युं कोपं परिहर, अयं हरिः तव
 पादमूले चरणतले वर्त्तते इति शेषः, दैवात् इदम् असदृशं व्यलीकम्
 अपराध इति यावत् जातम्, एक वारं क्षमस्व, हे नयवन् नीतिज्ञ !
 एतान् कुञ्जकीराणां कुञ्जस्थितशुकानाम् अनुवादान् इन्द्राद्युत्पादिभिः
 पूर्वं राधासान्त्वनाय उदीरितानामलुक्पवचनानीत्यर्थः । आकर्णयसि
 शृणोषि, क्रूरैः निष्ठुरैः एतदनुवादेन अस्माकं व्यथासुहोपयद्भिरिति
 भावः एतैः शुकैः अविरतं सततं वयं वञ्चिताः वञ्चिताः पुनः पुन-
 र्वञ्चिताः व्यथिता इति यावत् स्म भवाम ॥ १० ॥

त्वमिति । चेत् यदि त्वम् इह मदुक्ते इति भावः विस्मयतां
 वैसृष्ट्यम् अनवधानतामिति भावः अञ्जेः गच्छे, याद् मदुक्तं साभि-

आतङ्गी वा क इह भवतां सेवकास्तस्य यूयं
 यस्योद्देश्यं न खलु किमपि स्त्रीबधादन्यदस्ति ॥ ११ ॥
 पीतप्राणा प्रथमममुना पूतना स्तन्यदात्री
 दिष्टस्यान्तं कति न गमिता वेणुगीतेन गोप्यः ।
 तस्य प्रीत्या जगति विदितं यत् कृतं यज्ञपत्न्या
 स्नातन्त्रेण प्रविशति मनस्तत्र तत् किं करोमि ॥१२॥
 अशुस्त्रिगधं नयनयुगलं रूढरोमाञ्चराजि
 प्रत्यङ्गं ते तदलमनया देव । दुःशङ्कया नः ।

निवेशं न शृणोतीति भावः, तदा अत्र बाणे क्षुद्धे तस्माले वनलति-
 कया वनलतया कण्ठम् उद्धृत्य सद्यः भ्रष्टिति प्राणान् भोक्ष्ये
 त्युच्यते । ननु तत्र का ज्ञानिरक्षाकमित्यत्राह, आतङ्ग इति, इह
 सत्प्राणपरित्यागे भवता को वा आतङ्ग भय न भयमस्तीत्यर्थः, यत्-
 यूयं, यस्य स्त्रीबधात् अन्यत् किमपि उद्देश्यं न खलु नैव अस्ति, तस्य
 सेवकाः दासा, दासाः प्रभोरभिमतं सम्पादयन्तीति भावः ॥ ११ ॥

ननु स्त्रीबधः कृतोऽनेनेत्युक्तं भवत्या, न श्रुतमस्याभिस्तदित्यत्राह,
 पीतेति । अश्रुना कृष्णेन प्रथमं स्तन्यदात्री पूतना पीताः प्राणाः यस्याः
 तथाभूता अभूदिति शेषः । कति गोप्यः वेणुगीतेन वंशीनादेन
 दिष्टस्यान्तं पञ्चत्वं न गमिताः ? अपितु गमिता एवेत्यर्थः । तथा
 यज्ञपत्न्या यज्ञे याज्ञिकपत्न्या तस्य कृष्णस्य प्रीत्या यत् कृतं, तत् जगति
 विदितं प्रसिद्धम् । पुरा काचित् याज्ञिकपत्नी कृष्णप्रीत्या पत्या निषि-
 द्धापि कृष्णाय सासुचराय चतुर्विधं यज्ञान् ददौ । तेन कोपात्
 पतिपरित्यक्ता प्राणान् तत्याजेति भागवती वार्त्तास्तु सन्धेया । किन्तु
 स्नातन्त्रेण मनः तत्र कृष्णे प्रविशति, तत् तस्मात् किं करोमि ? ॥१२॥

अशुस्त्रिगधमिति । ते तव नयनयुगलम् अशुभिः स्त्रिगधं तथा
 प्रत्यङ्गं रूढरोमाञ्चराजि सञ्जातरोमाञ्चनिचयं दृश्यते इति शेषः,

एतद्दीनोद्धरणपटवे तुभ्यमभ्यर्थनीयं
 मत्सन्दिष्टं मुद्दिरमहसि प्रेषसि प्रापयेति ॥ १३ ॥
 नन्दो न त्वां व्यजति निमिषं नापि देवी यशोदा
 श्रीदामाद्या अपि न शिशवो नापि पौराः सदाराः ।
 स त्वं लब्धो रहसि च मया केनचिन्नापि दृष्ट-
 स्तान्निर्णीतं किमपि सुकृतं शिष्टमस्माकमस्ति ॥ १४ ॥
 द्वितानत्रावससि दिवसानास्पदं घोषभक्तु-
 स्तेनाशङ्के पुरमिदमसि प्रेषितो माधवेन ।
 एतद्दीजं किमपि बहुधा मद्दिधा भावयन्त्य-
 स्तस्यात्रत्यं किमपि न पुनः कृत्यमालोकयन्ति ॥ १५ ॥

अस्माकं दुःखवार्त्ताश्रवणादिति भावः, हे देव ! तत् तस्मात् अनया
 नः अस्माकं दुःखद्वया प्राणसंशयेनेति भावः अत्र प्राणसंशयो न कार्य
 इत्यर्थः । मुद्दिरमहसि स्निग्धतेजसि प्रेषसि कृष्णे मम सन्दिष्टं
 वाचिकं प्रापय इत्येत दीनानां दुःखितानाम् उद्धरणे परित्राणे पटुः
 समर्थः तस्मै तुभ्यम् अभ्यर्थनीयं प्रार्थनीयम् ॥ १३ ॥

नन्द इति । नन्दस्त्वा निमिष क्षणमपीति भावः न त्यजति,
 देवी यशोदा नापि त्यजतीत्यनेनान्वयः । श्रीदामाद्याः शिशवः अपि
 न, सदाराः सखीकाः पौराः ग्रामवासिन इत्यर्थः नापि त्यजन्तीति
 शेषः । स सर्वस्मृच्छणीय इत्यर्थे त्वं मया रहसि एकान्ते लब्धः
 केनचित् नापि नैव दृष्टश्च लज्जितश्च, तत् तस्मात् अस्माकं किमपि
 अत्यमपीत्यर्थः शिष्टम् अवशिष्टं सुकृतं पुरायम् अस्मीति निर्णीतं
 निश्चयेन ज्ञातमित्यर्थः, नो चेत् कथं त्वादृशस्य एकान्ते लाभ इति,
 भावः ॥ १४ ॥

द्वितानिति । अत्र घृन्दावने द्वितान् दिवसान् घोषभक्तुः नन्दस्य
 आस्पदम् आश्रयम् आवाससि, अधितिष्ठसि, तेन हेतुना माधवेन

तेन प्राप्तौ सपदि जनकौ पोषकाभ्यां किमाभ्यां
 किं गोरक्षैः सखिभिरधुना राजपुत्राः सखायः ।
 तस्य द्वारे कति करटिनस्तर्यकादेः क्व चिन्ता
 हन्ताभीरीः स्मरतु स कथं सवृती नागरीभिः ॥ १६ ॥
 आस्तामेतन्मम किमनया कूटकृत्यानुवृत्त्या
 सारं फला प्रियमथ परं पथ्यमन्यादृशं वा
 धर्माधीनैरिति मम वचः पुण्डरीकाक्षसाक्षाद्
 आख्यातव्यं यदनुकरणे कुतचिन्नैव दोषः ॥ १७ ॥

कृष्णेन इदं पुरं प्रेषितोऽसीति आशङ्कते मन्ये । पुनः किन्तु एतस्य
 तवागमनस्य वीजं कारणं किमपि बह्वधा भावयन्त्यं चिन्तयन्त्यः
 महिषा माहृशाः जनाः तस्य कृष्णस्य अत्रत्यं किमाप कृत्यं कार्यं
 न आलोकयन्ति न पश्यन्ति ॥ १५ ॥

तेनेति । तेन कृष्णेन सपदि मधुरागमनमात्रं एव जनकौ
 पितरौ देवकोवसुदेवौ प्राप्तौ, अतः पोषकाभ्यां पालकाभ्याम् आभ्यां
 यशोदानन्दाभ्यां किम् ? न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः । अधुना
 गोरक्षैः गोपालैः सखिभिः आदासादिभिः किम् ? न किमपि
 प्रयोजनमित्यर्थः, यतः राजपुत्राः सखायः प्राप्ता इति शेषः ।
 तस्य कृष्णस्य द्वारे करटिनः हस्तिनः कति, बहव इत्यर्थः, अतः
 तस्यकादेः गोवत्सादेः चिन्ता क्व ? कुत्र युज्यते ? नैव चिन्तेत्यर्थः ।
 हन्त खेदे, सः कृष्णः नागरीभिः सवृत्तः परिहृतः, अतः कथम्
 आभीरीः गोपनारीः स्मरतु ? नागरिकासम्भोगिनः आस्यासु नैव
 रुचिर्भवतीति भावः ॥ १६ ॥

आस्तामिति । एतत् कथनमिति शेषः आस्तातिष्ठतु, अनया
 कूटस्य कपटस्य कृत्यानुवृत्त्या कार्यानुसरणेन किम् ? न किमपि प्रयो-
 जनमस्तीत्यर्थः । धर्माधीनैः धर्मपरतन्त्रैः भवद्भिरिति शेषः पुण्डरीका-

विख्यातोऽभूर्दिनकतिपय नन्दसूनुयशोदा-
 नेत्वानन्दो ब्रजजनपतिर्वल्लभो वल्लवीनाम् ।
 अद्य ख्यातो मधुपुरपतिर्माधवीप्राणनाथः
 सूनुः शौरैरगणितगुणो देवकीनन्दनोऽसि ॥ १८ ॥
 गोपीषूडुष्विव तव समो भोगकालः कलानां
 भर्तुः कर्तुर्निखिलनयनानन्द । इन्दोरिवासीत् ।
 तासां मध्ये तदपि रमणी रोहिणीव प्रसिद्धा
 सा तां नत्वा रहसि परमाकिञ्चना किञ्चिदाह ॥ १९ ॥

अस्य कण्ठस्य साक्षात् समञ्चं सारं फलम्, असारं प्रियम् अथवा
 परम् अप्रियं, पथ्यं चितं वा अन्यादृशम् अचितामत्यर्थः इति
 वक्ष्यमाणं मम वचः आख्यातव्यं वक्तव्यम् । ननु कथं प्रभोः समञ्चं
 यथा तथा वाक्यं कथं प्रयोक्तव्यमित्यत्राह, यदिति । यत् यतः कुत्र ।
 चित् अनुकरणे अनुवादे दोषः, नैव अस्तीति शेषः, स्वयम् अथवा-
 कथन एव दोषः परोक्तौ न दोषः इति भावः ॥ १७ ॥

विख्यात इति । दिनकतिपयं कियतो दिवसान् नन्दसूनुः
 यशोदायाः नेत्वानन्दः ब्रजजनानां पतिः वल्लवीनां गोपीनां वल्लभः
 विख्यातः प्रथितः अभूः । अद्य इदानीं मधुपुरपतिः साधवीप्राण-
 नाथः शौरैः शूरसुतस्य वसुदेवस्य सूनुः पुत्रः अगणिताः गुणाः यस्य
 तथाभूतः निर्गुणश्चेति ध्वनिः, देवकीनन्दनः ख्यातः प्रथितः असि
 भवसि ॥ १८ ॥

गोपीष्विति । हे निखिलनयनानन्द ! कलानां अमादिनां
 भर्तुरिन्दोरिव चन्द्रस्यैव कलानां चतुःषष्टिकामविद्यानां कर्तुः तव
 उडुषु तारासु अश्विन्याटिषु इव गोपीषु भोगकालः सन्धोगसमयः
 समः तुल्यः । तदपि तथापि तासां गोपीनाम् अश्विन्यादीनामिव
 मध्ये रोहिणीव प्रसिद्धा या रमणी अस्तीति शेषः परमाकिञ्चदु

हृत्यत्रत्वैरुपधिभिरपि स्निग्धसम्बोधनं ते
 जायतारुन्तुदमुदयिनी रीतिरन्थाय यदः ।
 प्राक्संस्कारास्तदपि यदि मां तेऽनुबध्नन्ति दोषः
 चन्तव्योऽयं भवतु भवता वाचिकप्रक्रियासु ॥ २० ॥
 वाक्चातुर्यं त्वयि वत वृथा सन्ततान्तश्चरेण
 ज्ञात चेतश्चरितमखिलं मन्मथेन त्वया च ।
 विज्ञप्तिर्मे तदपि मथुरानाथ ! नेय विरुद्धा
 सन्तप्तायावचसि विदितं पौनरुक्तं न दोषः ॥ २१ ॥

अतिदोषा सा राधेति भावः त्वा नत्वा रहसि विजने किञ्चित्
 आह ॥ १८ ॥

इतीति । अत्रत्वैः एतत्स्थानजातरूपधिभिः उपाधिभिः
 गोपात्रेत्वादिभिरिति यावत् ते तव स्निग्धसम्बोधनमपि सस्त्रेऽसम्भा-
 षण्यमपि इतीदानोम् अरुन्तुदम् अन्तःकेशकरं जायेत भवेत्, वत्
 वत अव्य वः युष्माकम् अन्या भिन्नप्रकारेत्वर्थः उदायिनी अभ्युदय-
 शाब्दिनी रीतिः नियमः सम्बोधनस्येति शेषः महाराजेत्वादिशब्द-
 प्रयोगविषय इति भावः चञ्चतीति शेषः । तदपि तथापि यदि
 ते प्राक्संस्काराः पूर्वसंस्काराः गोपननवनीतचौर इति सम्बोधन-
 प्रयोजका इति भावः माम् अनुबध्नन्ति अनुसरन्ति, तदायं वाचिक-
 प्रक्रियासु सन्देशप्रयोगेषु दोषः भवता चन्तव्यः सोढव्यः भवतु,
 नात्नामराधो म्नाह इति भावः ॥ २० ॥

वाक्चातुर्यमिति । वत खेदे, त्वयि वाक्चातुर्यं वचनप्रयोग-
 नैपुण्यं वृथा निरर्थकम् । यतः सन्ततान्तश्चरेण निरन्तरान्तर्वाभिना
 मन्मथेन त्वया च अखिलं समस्तं चेतश्चारतं नोदृतं ज्ञात, तदपि
 तथापि हे मथुरानाथ ! ये मम इयं विज्ञप्तिः विज्ञापनं न विरुद्धा
 न दुष्टा, यतः सन्तप्तायाः षोडशितायाः वचसि पौनरुक्तं न दोषः इति
 विदितं ज्ञातम् ॥ २१ ॥

गोरक्षत्वं समजनि यदा तावकीनं तदैव
 स्वच्छन्दत्वं तव तिरयितुं नाश ! मा भूम शक्ताः ।
 वश्यः कस्य त्वमथ जगतामीशिता किन्तु वाचा-
 मविष्कारैरदथ ! हृदयग्रन्थिमुद्धाटयामि ॥ २२ ॥
 किन्ति जन्मान्तरमुपगतं पारसञ्चारकाले
 धीतं नद्याः किमिदमथवा कार्मणी माधुरीणाम् ।
 विस्मर्त्तव्यं यदिह न तनौ यत् बन्धः पशोर-
 प्यत्र प्रेम्णि क्षणकतिपयैर्नाथ ! निर्लेपकोऽसि ॥ २३ ॥
 कर्त्ता कृष्णो नियतमधुना गोकुलं राजधानी
 बन्धुभ्योऽपि प्रगुणममुना गौदुहो माननीयाः ।

गोरक्षत्वमिति । हे नाथ ! यदा तावकीनं त्वदीयं गोरक्षत्वं
 गोपालत्वं समजनि जात, तदैव तव स्वच्छन्दत्वं स्वाधीनत्वं स्वच्छा-
 चारित्वमित्यर्थः तिरयितुम् अपनेतुं शक्ताः शक्त्याः मा भूम । त्वं
 कस्य वश्यः अधीन ? न कस्मापीत्यर्थः । अथ यतः जगताम् ईशिता
 ईश्वरः असीति शेषः । हे अदथ ! किन्तु वाचां आविष्कारैः प्रयोगैः
 हृदयग्रन्थिम् उद्धाटयामि शिथिलयामीत्यर्थः ॥ २२ ॥

किमिति । हे नाथ ! ते तव इदं प्रेम किं जन्मान्तरं पुनर्जन्म
 उपगतं प्राप्तं वा पारसञ्चारकाले यद्युनातरणसमये नद्या बन्धनजा
 धीतं चालितम् ? अथवा माधुरीण माधुरावासिनीनां कार्मणी शिल्प-
 नेपुण्यं किम् ? यत् प्रेम इह तनौ न विस्मर्त्तव्यं यत् प्रेम्णि
 पशोरपि बन्धः पशवोऽपि येन प्रेम्णा बद्धा इत्यर्थः, क्षणकतिपयैः
 अल्पसमयेनेति भावः अत्र ईदृशे प्रेम्णि निर्लेपकः उदासीनः अस्मि
 ॥ २३ ॥

कर्त्तैति । अधुना इदानीं कृष्णः कर्त्ता अधिपतिः राजेति
 भावत्, निवृत्तं निवृत्तं सोक्तुञ्च राजधानी भविष्यतीति शेषः, अधुना

काचिद् गोपी भवति महिषीत्युक्तमग्रे न वा कै-
 स्वद्वैदग्धेन तु पितृवनप्रेतवत् कारिताः स्म ॥ २४ ॥
 नीते नामन्यपि च भवतः प्रस्रुवाना स्तनाभ्यां
 विभ्रत्यङ्घ्रि पुलकिनि भवद्देशुवेत्प्रतोदान् ।
 सीरस्ताङ्गं न वहतु तवाक्रन्दमम्बा कथं वा
 यस्माद्य प्रशमितपरी राजराजेश्वरोऽसि ॥ २५ ॥
 तैरुत्साहैः क्व खलु चलितं कुत्र ते नर्मवादाः
 कण्ठी भग्नः करुणकरुणैस्तात । कृष्णति शब्दैः ।
 पर्वस्वन्तः किमपि विरुजन्नाममात्रानुकारी
 विच्छेदस्ती तमपि हतवान् नन्दमस्यन्दमेव ॥ २६ ॥

कृष्णेन मोदुह गोपाः बन्धुभ्यः पित्रादिभ्योऽपि प्रगुण्य सप्तधिक-
 मिति यावत् माननीयाः, काचित् गोपी महिषी राजपत्नी भवति च
 भविष्यतीत्यर्थः । इति अग्रे कैः जनैः न वा उक्तम् ? सर्वैरेवोक्तमि-
 त्यर्थः, तु किन्तु तव वैदग्धेन चातुर्येण पितृवनप्रेतवत् प्रशयान
 शवा इव कारिताः स्म ॥ २४ ॥

नीते इति । अम्बा माता यशोदा भवतः नाभनि च नीते
 प्रापिते श्रोत्रमिति शेषः स्तनाभ्यां प्रस्रुवाना प्रक्षरन्ती पुलकिनि
 रोमाञ्जवति अङ्घ्रि भवतः तव वेणुवेत्प्रतोदान् वंशीं वेत्नं मोता-
 ङ्गनदशङ्खत्वर्यः विभ्रती सती सीरस्ताङ्गं वक्षस्ताङ्गनसहितं तव
 आक्रन्दं कृष्णरे क्व त्वमित्युच्चैरोदनं कथं वा न वहतु न प्राप्नोतु
 न करोत्विति यावत् ? अपितु करोत्वित्येत्वर्थः । यस्मात् अद्य इदानीं
 प्रशमितः शान्तिं नीतः परः शत्रुः वेन तथाभूतः सन् राजराजे-
 श्वरः अस्मि भवसि ॥ २५ ॥

तैरिति । ते तव तैः उत्साहैः स्वमेवं कर्तव्यमित्येवंरूपै-
 र्द्वयमैरित्यर्थः क्व खलु चलितं कुत्र गतम् ? ते तव नर्मवादाः परि-

दोहः प्रायो न भवति गवां दोहनं चेन्न पाकः
 क्षीराणां स्यात् स भवति यदा दुर्लभं तद्दधित्वम् ।
 दध्नः सिद्धौ क्व खलु मथनं मन्यने क्षीपयोग-
 स्तक्रादीनामिति गतिरभूद्य गोधुग्गृहेषु ॥ २७ ॥
 तन्न क्षीषीखुरविलिखनं वप्रभङ्गो न शृङ्गै-
 र्निवास्पर्द्धीं नवजलमुचां घोरह्रस्वानिनादः ।
 कामीन्मादैरुदयति न वा सोपचर्यासपर्या
 नामी वाहा मधुपुरपथादन्यदालोकयन्ति ॥ २८ ॥

हासवचनानि कुत्र ? गता इति शेषः, करुणकरुणैः अतिदीनैरित्यर्थः
 तात कृष्ण इति शब्दैः कण्ठः भग्नः बगोटादीनामिति शेषः । पर्वसु
 देह्यन्विषु अन्नः मध्ये किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा विरुजन्
 विध्यन् नाममात्राङ्कारो कृष्णोति केवलेन नाम्ना समुत्तेजित इति
 भावः ते तव विच्छेदः तस्मिन् अतिघोरमिति भावः नन्दं सतता-
 नन्दशीलत्वात् तदास्त्वं तव पितरम् अस्यन्दमेव कृतवान् ॥ २६ ॥

दोह इति । प्रायः बाहुल्येण गवा दोहः दोहनं न भवति,
 चेत् यदि दोहनं स्यादिति शेषः तदा क्षीराणां पाकः न स्यात्, यदा
 स क्षीरपाकः भवति तदा तस्य दधित्वं दुर्लभम् । दध्नः सिद्धौ
 निष्पत्तौ मथनं क्व खलु ? नैव मथनमित्यर्थः । मन्यने कथञ्चि-
 त्क्षिप्रञ्चे इति शेषः तक्रादीनाम् उपयोगः क्व ? नोपयोग इत्यर्थः ।
 अद्य सोदुहा नोपाना गृहेषु इति इत्यं गतिः व्यवस्था अभूत् ॥२७॥

तदिति । तत् क्षीर्यां भूमौ खुराभ्यां विलिखनं कुट्टनं न,
 निश्चलत्वादिति भावः, शृङ्गैः वप्राणां शृङ्गकूटानां भङ्गः विदारणं न,
 तथा जलमुचा मेघानाम् आस्पर्द्धीं प्रतिस्पर्द्धीं घोरह्रस्वानिनादः
 नैव, अस्तीति सर्वत्र योज्यम् । कामेन ये उन्मादाः तैः सा प्रसिद्धा
 उपचर्यायाः चिकित्सायाः सपर्यां सेवा सरजस्तगवि अभिगमरूपेति

वत्सालोकस्मरणसुलभप्रसन्नवप्लावनीयं
 धूलोज्ज्वलं नयनसलिलैरध्वसु प्लावयन्त्यः ।
 त्वामन्विष्य ब्रजपुरसरित्तीरभूषु भ्रमन्त्यः
 सद्योजातानपि सुरभयो नार्भकान् घाययन्ति ॥ २९ ॥
 निःप्रेमाणा ललितयवसश्यामसीमन्धरस्ये
 न्यस्य न्यस्य त्वदनुसृतये चक्षुषी दिक्षु दिक्षु ।
 आजिघ्नन्ति व्यथितमनसः किञ्च सिञ्चन्ति वाष्पैः
 क्रीडानीपं तव यदुपते ! वत्सला वत्सतर्यः ॥ ३० ॥

भावः न वा उदयति नैव चलतीति यावत् । किञ्च अमी वाहाः
 बल्लोपदां मधुपुरपथात् अन्वत् न आलोकयन्ति न प्रशयन्ति ॥२८॥

वत्सेति । सुरभयः धेनवः अध्वसु पथिषु वत्सानां स्वभाव-
 कानां स्मरणेन सुलभः अनायासलभ्यः यः प्रसन्नः क्षीरक्षरणं तेन
 प्लावनीयं प्लावनयोग्यं पूर्वं प्रात्रेण प्लावितमिति यावत् धूलोज्ज्वलं रजो-
 निचयं नयनसलिलैः अश्रुवारिभिः प्लावयन्त्यः त्वाम् अन्विष्य त्वद्वि-
 पयकमनुसन्धानं कृत्वा ब्रजपुरे या सरित् नदी यमुनेत्यर्थः तस्माः तीरभूषु
 तटदेशेषु भ्रमन्त्यः सत्यः सद्योजातानपि अर्भकान् शिशून् न पाद-
 यन्ति ॥ २९ ॥

निःप्रेमाणा इति । किञ्च, हे यदुपते ! वत्सलाः स्नेहवत्यः
 वत्सतर्यः ललितैः सुन्दरैः यवसैः घासैः इत्यामा सीमा बस्स तादृशे
 अरण्ये निर्नांस्त प्रेम अनुरागो यासा तथाभूताः तदनिच्छन्त्य
 इति यावत् तव अनुसृतये अनुसरणाय दिक्षु दिक्षु प्रतिदिशं चक्षुषी
 न्यस्य न्यस्य निक्षिप्य निक्षिप्य व्यथितं मनो यासां तथाविधाः सत्यः
 तव क्रीडानीपं क्लेशिकदम्बम् आजिघ्नन्ति वाष्पैः अश्रुभिः सिञ्चन्ति च
 ॥ ३० ॥

भास्वत्कन्याकमलविपिनं कर्णिकाशेषमेतद्
 वृन्दारण्यद्रुमकिशलयः पाण्डुपत्नीभवन्ति ।
 शष्पैः पङ्क्तैः पिहितमभितस्वद्विलासानुकूलं
 मूलं धत्ते स तव कमलाकान्त । केलीकदम्बः ॥ ३१ ॥
 ये वै गोवर्द्धनधर । तव स्निग्धगम्भीरघोषैः
 केकावाचः स्तिमितनयनास्तेनिरे ताण्डवानि ।
 अद्य प्रावृद्धघनघनघटागर्जितेऽपि प्रवृत्ते
 भुग्नग्रीवाः किमपि न हि ते पुच्छसुक्लासयन्ति ॥ ३२ ॥
 यस्य स्तन्वो मसृणसुरभिस्तावकैरङ्गसङ्घै-
 र्यत्नास्माकं सिचयनिचयं चोरयन्नुत्थितोऽसि ।

भास्वादिति । हे कमलाकान्त । एतत् भास्वत् कन्यायाः यस्तु-
 नायाः कमलविपिनं पङ्क्तवनं कर्णिकाशेषं वीजकोषामश्लिष्टं जातमिति
 शेषं वृन्दारण्यस्य ये द्रुमाः वृक्षाः तेषां किशलयाः पङ्क्ताः प्राण्डु-
 पत्नीभवन्ति पङ्क्तपत्ना भवन्ति । सः प्रसिद्धः तव केलीकदम्बः तव
 विलासानुकूलं विचारोपयोगिं मूलमभितः सन्त्वात् शष्पैः तृष्पैः
 पङ्क्तैश्च पिहितम् आहतं धत्ते धारयति ॥ ३१ ॥

ये इति । हे गोवर्द्धनधर । ये वै केकावाचः मयूराः तव
 स्निग्धगम्भीरघोषैः स्निग्धगम्भीरनादैः स्तिमितनयनाः निश्चलनेनाः
 सन्तः ताण्डवानि नृत्तानि तेनिरे कृतवन्त इत्यर्थः तव नवजलधर-
 मूर्त्तित्वात् तादृशनादवत्त्वाच्चेति भावः, अद्य इदानीं ते प्रावृष्टः
 वर्षाकालस्य घना निविष्टा या घनघटा सेवमाणा तस्याः गर्जिते
 प्रवृत्ते प्रारब्धेऽपि किमपि अनिर्वचनीयं यथा तथा भुग्नग्रीवा
 यीवा येषां तथाभूताः सन्तः पिच्छं वह्यं न हि सुक्लासयन्ति नैव
 विस्तारयन्ति ॥ ३२ ॥

यस्येति । हे देव ! तावकैः त्वदीयैः अङ्गसङ्घैः देहस्यैः यस्य

यस्याधस्तात्तव चरणयोश्चक्रचिह्ना धरित्री
 धन्यो नीपः समभवदसौ देव ! दोग्धुं दृशौ नः ॥३३॥
 पाण्डुच्छायाः कुसुमरजसा शृङ्गमालाजटालाः
 संवीताङ्गाः किशलयरुचा पाटलेनाम्बरेण ।
 भोगाभावादपगतरुचः पावनाभ्यासभाजः
 सर्वे वृन्दावनविटपिनो योगिचर्यां चरन्ति ॥ ३४ ॥
 शृङ्गस्नानप्रियसखसमाहृतिगौरक्षहिक्काः
 प्रत्याख्याय ब्रजपुरपथस्यापकण्ठे विशिष्य ।
 श्रौतवाष्पाः सहसुरभयो गोपतीकादयस्ते
 सायं प्रातर्नगरसरणी चौरवत् सञ्चरन्ति ॥ ३५ ॥

स्तम्भः काण्डः मण्डणसुरभिः चिह्नणः सुगन्धश्चेत्यर्थः, अस्माक
 निचयनिचयं पसनसमूहं चोरयन् यत्र उल्लिखितं आरूढं ६ मि, वस्त्र
 अधस्तात् तलेषु धरित्री भूमिः तव चरणयोः चक्रेण चिह्नं यस्या-
 स्तथाभूता, ससौ धन्यो नीपः कदम्बः नः अस्माकं दृशौ नयने दोग्धुं
 निःसरत्सखिले कर्तुमिति भावः समभवत्, अस्त्र दर्शनेनास्माक
 अश्रुपातो जायते इति भावः ॥ ३३ ॥

पाण्डुच्छाया इति । सर्वे वृन्दावनविटपिनः वृन्दावनतरवः
 कुसुमाना रजसा परागेण पाण्डुच्छायाः पाण्डुरकान्तयः, शृङ्गाणां
 माला एव जटा त नः किशलयरुचा नवपल्लवकान्ध्या पाटलेन रत्नेन
 अम्बरेण आकाशेन वस्त्रेण्येति भावः संवीताङ्गाः व्याख्यादितदेहाः,
 भोगाभावात् अपगताः नष्टाः रुचः कान्तयः येषां तथोक्ताः, पावनः
 पवित्रताजनकः यः अभ्यासः तं भजन्ते इति तथाविधाः अतएव
 योगिचर्यां योगिनाम् आचारं चरन्ति अस्तुतिष्ठन्ति ॥ ३४ ॥

शृङ्गेति । ते गोपतीकादयः गोपबालकादयः सह
 सुरभयः मोक्षारणनियुक्ता इति भावः, शृङ्गस्य स्वानेन

विस्मृत्य त्वन्मधुपुरगतिं वासरान्ते पुरान्तः
 श्रीदामादौ विशति विशती हस्तहैयङ्गवीना ।
 वत्स । कासि क्व च मम सुतेत्युत्तदेव भ्रमन्ती
 त्वामप्राप्य व्रजपतिबधूः क्रन्दयत्यश्मनोऽपि ॥ ३६ ॥
 वीतासङ्गाः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गायन्त्यस्वचरितगुणिताः सन्तत गीतगाथाः ।
 श्रीदासीन्य किमपि सकला बन्धुवृन्दे बहन्त्यो
 गोप्यो लीलाक्षितिषु भवतो योगिनीवत् भ्रमन्ति ॥३७॥

नादेव प्रियमञ्जस्य कृष्णस्य समाह्वतिः समाह्वानं गोरक्षे गोचा-
 रणे वाः छिक्का संहृतेतशब्दविशेषाः ता प्रत्याख्याय परित्यज्य
 व्रजपुरपथस्य उपकण्ठे विशिष्य विशेष कृत्वा स्रोतद्वाप्याः क्षरदम्भवः
 सन् साय प्रातः नगरदरस्थो पुरभागं चौरवत् तस्करा इव सञ्चरन्ति
 भ्रमन्ति ॥ ३५ ॥

विस्मृत्येति । व्रजपतिबधूः यथोदा तव मधुपुरे गतिं गमनं
 विस्मृत्य वामरान्ते दिनान्ते सायकाले इत्यर्थं श्रीदामादौ पुरान्तः
 नगरमध्ये विशति प्रविशति सति हस्ते हैयङ्गवीनं नवनीतं यस्यास्त-
 थाभूता विशती प्रविशती गृहभिति शेष हे वत्स । कासि हे सुत !
 मम त्वं क्व च इति इत्यस्य उत्सदेव उत्सत्तेव भ्रमन्ती सती त्वाम् अप्राप्य
 अश्रुनोऽपि प्रस्तरानपि क्रन्दयति रोदयति ॥ ३६ ॥

वीतासङ्गा इति । सकलाः गोप्यः शयनवसनस्नानपानाशनादौ
 गार्हस्थ्यव्यापारे इति भावः वीतासङ्गाः गतस्मृङ्गा इत्यर्थः, तव
 चरितगुणिताः चरितगुम्फिताः गीतगाथाः, गायन्त्यः तथा बन्धु-
 वृन्दे पतिभ्रात्रादौ किमपि श्रीदासीन्यं निःसङ्गता बहन्त्यः सत्यः
 भवतस्तव लीलाक्षितिषु क्रीडाभूमिषु निकुञ्जोच्चित्यर्थः योगिनीवत्
 योगरता इव भ्रमन्ति प्रय्यटन्ति ॥ ३७ ॥

यन्नादुत्थापितमथ कृतोपस्क्रियं कौशलेन ।
 न्यस्तं पीठे तव चरणयोश्चक्रचिह्नं पदं तत्
 शालग्रामोपलमिव सदा मदिधाः पूजयन्ति ॥ ४० ॥
 युक्ता सर्वात्मनि मयि मनः सच्चिदानन्दरूपे
 चेतस्ताप जहित न हितः कश्चिदेवाङ्ग सङ्गः ।
 इत्युद्देशान् कथयसि वृथा मादृशां बालिशानाम्
 एते हि त्वद्विरहशिखिनः सामिधेनीं भजन्ति ॥ ४१ ॥
 वेशे वास्यं तदपि मुदिरश्याम । सावर्ण्यतस्ते
 मुग्धा हस्ते मरकतमयी कङ्कणश्रेणिरीटक् ।
 अङ्गालेपी सृगमदरसैः स्निग्धनीलं दुकूलं
 सर्वाङ्गीनं ब्रजपुरजुषामङ्गनानामिदानीम् ॥ ४२ ॥

यद्युनायाः श्यानपङ्के शुष्ककर्दमे कूचस्य तटस्य ऋद्धे उव्सङ्गे निमग्नं
 निपतितं यत्रात् उत्थापितम् उद्धृतम्, अथ उद्धारानन्तरं कौशलेन
 नैष्ठुरग्येन कृता उपर्पाङ्क्या परिष्करणं यस्य तादृशं पीठे न्यस्तं तव
 चरणयोः तत् चक्रचिह्नं पदं प्रदाङ्क्यमिति भावः शालग्रामोपलमिव
 शालग्रामशिलासिव सदा सततं पूजयन्ति अर्चयन्ति ॥ ४० ॥

युक्तेति । सर्वात्मनि सर्वेषां जगताम् आत्मनि परमात्मनि
 सच्चिदानन्दरूपे मयि मनो युक्ता चेतसः मनसः तापं जहित त्यजत,
 अङ्गभोः कश्चिदेव सङ्गः समासङ्गः न हितः, मादृशां बालिशानां
 अज्ञाना गोपीनाम् इति इत्यम् उद्देशान् आलापान् वृथा निरर्थकं
 कथयसि । हि यतः एते तव विरहशिखिनः विरहाग्नेयः
 सामिधेनीं स्रग्ज्वालनमन्त्रविशेषं भजन्ति बभन्ते । प्रदीप्तविर-
 हानलानामस्त्राकृष्टपदेशो वृथेति भावः ॥ ४१ ॥

वेशे इति । हे मुदिरश्याम स्निग्धश्याम ! इदानीं ब्रजपुरजुषां
 अङ्गवासिनीनामित्यर्थः अङ्गनाना नारीणां वेशे परिष्कृते वास्यं प्राति-

साक्षादीक्षां घटयति घमश्याम । यत्ते कुतस्तत्
 तल्लावण्यं कथय कतिना केन चित्रेण लेख्यम् ।
 अक्रूरस्यागमनदिवसान्निद्र्या नाथ । नष्टं
 कुत्र स्वप्नः शिव शिव ! दृशौ वाष्पवृष्ट्यै परं नः ॥४३॥
 दत्तस्वप्नो भवसि यदि मे दर्शनीयः कदाचिद्
 वर्हापीडं मधुरमुरलीधाम तद्धाम दध्याः ।

कुल्यम अलिच्छेति भावः तदपि किञ्चिदपीत्यर्थः वेशविधानमिति
 भावः ते तव सावर्ण्यतः समवर्णत्वेन, मालिनमिति भावः, हस्ते
 लुग्धा मनोज्ञारिणी मरकतमयी कङ्कणश्रेणी ईदृक् मालिनेति यावत्,
 ऋगमदरसैः कस्तूरीरसैः अङ्गालेपः अङ्गरामः मलिन इति भावः,
 तथा सर्वाङ्गीर्णं सर्वाङ्गव्यापकं दुकूलं वसनं स्निग्धनीलं तव सास्यादिति
 भावः । सर्वमेवास्माकं तव सावर्ण्यात् अद्भुतमिति तात्पर्यम्
 ॥ ४२ ॥

चित्तदर्शनादयो विरहिण्या विमोटाः साक्ष्यतं तानाह ।
 साक्षादिति । हे घमश्याम । ते तव यत् लावण्यं साक्षात् प्रत्यक्षम्
 इक्षा दर्शनं घटयति घटयासासेत्यर्थः भूते वर्त्मानवदुपचारः ।
 साक्षात् दृष्टमिति भावः तत् लावण्यं केन कतिना निपुत्रेण चित्र-
 करेणेति शेषः लेख्यं लिखितं शक्यम् ? कथय, न केनापि शक्य-
 मित्यर्थः । एतेन चित्तदर्शनसपास्तम् । शिव शिवेति खेदे, हे नाथ !
 अक्रूरस्य आगमनदिवसात् आगमनदिनमारभ्येत्यर्थः, यवर्थे पञ्चमी ।
 निद्र्या नष्टं पलायितं, नास्ति निद्रेत्यर्थः । अतः स्वप्नः निद्र्याव-
 स्याया दर्शनं कुत्र ? नैव दर्शनमित्यर्थः । नः अस्माकं दृशौ नयने
 परं केवलं वाष्पवृष्ट्यै अश्रुवर्षणाय वर्त्तेते इति शेषः । एतेन स्वप्न-
 दर्शनमप्यपास्तम् ॥ ४३ ॥

दत्तेति । यदि कदाचित् दत्तस्वप्नः सन् मे मन दर्शनीयो

अस्मादन्यद् यदि वितनुषे दीयते दिव्यमुग्रं
 पादस्पर्शः पुरम्दृग्दृशां दुर्लभस्तत्तव स्यात् ॥ ४४ ॥
 मद्भावेन स्थिरमथ चरं भावयन्त्यो भवत्यः
 सन्तुष्यन्तु त्वमिति बहुधा तत्त्वमस्मानवादीः ।
 आख्यातव्यं किमिह भवत' किञ्चिदूनो न वासौ
 नैवास्माकं मदयति मनो नाम नीलाम्बरोऽपि ॥ ४५ ॥
 व्यक्तीभूतः स्वयमयमसि श्लाघनीयः समृद्ध्या
 ऋज्वीषु त्वं कथमिह परीतोषमस्मात्तु यायाः ।
 तत्तद्वन्धुप्रकरपुरतस्तत्र कापि त्रिवक्रा
 धृत्वा यत्त्वामधिनिवसन नाथ ! निघ्नीचकार ॥ ४६ ॥

भवसि, तदा वज्रापीडं शिखिपिच्छभूषण्य अधुरस्रखीधाम मनो-
 ह्वरवशीधर तत् धाम शरीर दध्याः धारणेः । यदि अस्मात् अन्यत्
 वितनुषे करोषि, तत् तदा पुरम्दृग्दृशां नगरवादिनीनां आन्तानां
 पादस्पर्शः तव दुर्लभः स्यात् इति उच्यं दारुणं दिव्यं दीयते ॥४४॥

सद्भावेनेति । भवत्यः सद्भावेन सद्रूपेण स्थिरम् अथ किंवा
 चरं स्यावरजङ्गमं जगदिति यावत् भावयन्त्यः चिन्तयन्त्यः सत्यः
 सर्वं विष्णु मय जगदिति शास्त्रादिति भावः सन्तुष्यन्तु, त्वम् इतीत्यं
 बहुधा तत्त्व परमतत्त्वम् अस्मान् अवादीः उक्तवानसीत्यर्थः इह
 अस्मिन् विषये किम् आख्यातव्यं वक्तव्यम् ? न किमपि वक्तव्यमस्ती-
 त्यर्थः । भवतः किञ्चिदूनः असौ नीलाम्बरोऽपि बलदेवोऽपि अस्माकं
 मनः नैव मदयति न वा, नैव मदयत्येवेत्यर्थः । सोऽपि अस्मान् न
 स्मरतीति भावः ॥ ४५ ॥

व्यक्तीभूत इति । स्वयं व्यक्तीभूतः राजरूपे प्रकटीभूतः अत्र
 त्वं समृद्ध्या सम्पदा श्लाघनीयः असि, इह वृन्दावने ऋज्वीषु सर-
 वास्तु अस्मात्तु कथं परितोषं यायाः गच्छेः । हे नाथ ! बत् ववः

गव्यस्तेनः प्रथममुदभूर्वत्सपालश्च पश्चात्
 तत्रेदानीं तदनु तदनु छिद्रनौकर्यधारः ।
 लुण्ठाकोऽभूरथ कुलबधूजातिजीवार्थसार्थं
 धिग्घातारं भवति निहितो येन भूचक्रभारः ॥ ४७ ॥
 भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भाद्यपेतं
 चेतोऽस्माकं गुणवद्गुणं गोदुहां देहमेतत् ।
 विक्रीतं ते युगपदुभयं स्वीकृतञ्च त्वयाथो
 हृद्गृह्णासि त्यजसि च वपुर्नाथ ! कोऽयं विचारः ॥ ४८ ॥

तत्र मधुरायां तत्तद्वन्धुप्रकरपुरतः तेषां तेषां बन्धुसमूहानां पुरतः
 आप्तः कापि विवक्षा कुलोत्थः अधिनिवसनम् अधिगृह्ण त्वा
 हृत्वा निम्नीचकार अधीनोचकार ॥ ४६ ॥

गव्योति । प्रथमं त्वं गव्यस्तेनः नवनीततस्कारः उदभूः आसीः,
 पश्चात् कियद्द्वितीयानन्तरं वत्सपालः वत्साला रक्षकः, तदनु तदनु
 ततस्ततः छिद्रनौकर्यधारः सच्छिद्रतरणिनाविकस्य उदभूरित्यनेना-
 न्वयः । अथ अनन्तरं कुलबधूनां जातिरेव सतीत्वमेवेत्यर्थः जीवः
 जीवनं स एव अर्थसार्थः धनसमूहः तत्र लुण्ठाकः दक्षुरिति यावत्
 अभूः कुलबधूनामस्माकं सतीत्वं नाशितयानसीत्यर्थः । इदानीं तत्र
 तस्मिन् भवति त्वयि येन भूचक्रभारः भूमण्डलभारः निहितः
 समर्पितः, त घातारं धिक् ॥ ४७ ॥

भक्तीति । भक्तिप्रीतिप्रणयसहितं मानदम्भादिभिः अपेतं
 विरहितम् अतएव गुणवत् अस्माकं गोदुहां मोदोहिनीनां चेतः
 मनः स्वगुण गुणरहितम् एतत् देहञ्च उभयं युगपत् समकालं ते
 तव सकाशे विक्रीतं त्वया स्वीकृतञ्च गृहीतञ्च, अथो इदानीं हे नाथ !
 त्वं हृद् हृदयं गृह्णासि, वपुः शरीरं त्यजसि च, अतः कोऽयं
 विचारः ? का विवेचना एषेत्यर्थः ॥ ४८ ॥

यत्राधर्मः प्रभवतितरां यत्र भूयाननर्थो
यत्राकामः स परमुदयी यत्र ते नास्ति मोक्षः ।
त्याज्ये तस्मिन्नपि परिजने गोचरे यत् त्वमर्थी
तस्मादर्थी भवति विदुषां पौरुषव्यत्ययेऽपि ॥ ४९ ॥
शैलोद्धर्ता दमितभुजगः पीतदावाग्निचक्रो
माद्यन्नागायुतबलगजाधीशभोजेन्द्रहन्ता ।
स त्वं दोषेऽप्यसति कुरुषे किङ्करीणामभद्रं
वक्तुं नास्ते जन इति न भोः कर्तुमेवं युनक्ति ॥ ५० ॥

यत्रेति । यत्र यस्मिन् परिजने भुक्ते इति शेषः अधर्मः प्रभवतितरास्तु अतिशयेन प्रभवतीत्यर्थः, यत्र भूयान् महान् अनर्थः पर्यनाशः, यत्र परं केवलं सः प्रसिद्धः अकामः उदयी वर्द्धनशीलः, यत्र ते तव मोक्ष नास्ति, त्याज्ये त्यागाद्यै तस्मिन्नपि परिजने कुञ्जायामिति भावः गोचरे दृष्टिविषयं प्राप्ते यत् यतः त्वम् अर्थी अभिलाषुकः, धर्मार्थकाममोक्षमून्यविषयं यतस्त्वं कामयसे इति भावः, तस्मात् विदुषां विद्यावतरं पौरुषव्यत्ययेऽपि पुरुषार्थराहित्येऽपि अर्थः प्रयोजन भवति । सर्वेषामेव त्वत्प्रयासवर्तितादिति भावः ॥ ४९ ॥

शैलोद्धर्तेति । त्वं शैलोद्धर्ता गोवर्द्धनधरः, दमितः भुजगः कालियः येन तादृशः कालिवशास्तेत्यर्थः पीतं दावाग्निचक्रं दवानज-मण्डलं येन तथाभूतः दावाग्नेः शमयितेत्यर्थः माद्यतः मदसत्तस्य नागायुतबलस्य दशसहस्रहस्तिबलशालिनः गजाधीशस्य कुवलय-पीडस्य भोजेन्द्रस्य कंसस्य च हन्ता । स एतादृशमहापुरुषस्त्वं दोषे अस्मति अस्मि किङ्करीणां दासीनाम् अभद्रम् अकुशलं पीडनमित्यर्थः कुरुषे, भोः एवं कर्तुं न युनक्ति न युज्यते इति वक्तुं जनः न आस्ते ? न तिष्ठति ? त्वया इत्यसदृशे आचरिते कोऽपि एतादृशो जनो नास्ति वस्त्वाम् अदुचितमिदं न कर्तव्यमित्येवमुपदिश्यतीति भावः ॥ ५० ॥

लोकातीतं य इह कुरुते कर्म किं धर्मदारा
 तेन त्याज्या किमिह विहितं श्रीमता राघवेण ।
 त्यक्ता सीता तदपि सुचिरं सैव हैमी प्रियाभूत्
 त्यक्ता यस्मिन्नहनि तु वयं तत्र कुञ्जारतोऽसि ॥ ५१ ॥
 व्यावर्त्तध्वं स्वभवनमितः कुल रे याद्य सुग्धा ।
 ऋज्वीरव्यं स्पृशतु स कथं वल्लभः कुञ्जिकायाः ।
 सम्भूय त्वच्चरणकमलस्पर्शलोभेन वान्ती-
 रिथ्यं गोपीः पथि पथि बलाद्ध्वगा अप्यस्वन् ॥ ५२ ॥
 पीयूषात्मा तव कुलगुरुर्जम्भदातावदातो
 माता याभूदियमपि जगत्पावनीति प्रसिद्धा ।

लोकातीतमिति । इह जगति य लोकातीतम अलौकिकं
 कर्म कुरुते, तेन किं धर्मदारा धर्मपत्नी त्याज्या त्यक्तव्या । इह
 राघवेण रामेण अलौकिककर्मकारिणेति भावः किं विहितं कृतम् ?
 सीता त्यक्ता, तदपि तद्यापि हैमी स्वर्णनिर्मिता सैव सीतैव प्रिया
 अभूत् । तु किन्तु यस्मिन् अहनि वयं त्यक्ताः तयोर्नाम शेषः, तत्र
 तस्मिन्नेव दिने कुञ्जाया रतः आसक्तः अस्मि ॥ ५१ ॥

व्यावर्त्तध्वमिति । रे सुग्धाः मूढाः । इतः अस्मात् प्रदेशात्
 स्वभवनं व्यावर्त्तध्वं प्रतिगच्छत । कुलं वायं गच्छथ ? सः कृष्णः
 अद्य कुञ्जिकाया वल्लभः ऋज्वीः सरलाः युष्मानु कथं स्पृशतु स्पृशतु
 नैव तेन युयुष्यहीतव्या इति भावः । सम्भूय स्निग्धा तव चरण-
 कमलस्पर्शलोभेन पथि पथि प्रतिपद्यं वान्तीः गच्छन्तीः गोपीः इत्यस्मि
 अनेन प्रकारेण अध्वगाः पथिकाः अपि बलात् अप्यस्वन् निवर्त्तयान्
 मासुः ॥ ५२ ॥

पीयूषात्मा इति । हे देव ! तव कुलगुरुः वंशलाभकः पीयूषात्मा
 अमृतसयः चन्द्र इत्यर्थः यदूना चन्द्रवंशीयत्वादिति भावः जम्भदाता

एकैकान्ते जयति जगदानन्दि चित्रं चरित्रं
 कस्मादेवं विरहदहने देव । दासीर्जुहोषि ॥ ५३ ॥
 स्वामी वामी भवति यदि तत्सन्निधौ सञ्चरिष्णुः
 पथ्यं प्रत्याययति समयः सोऽयमीशानयानाम् ।
 लोकद्विष्टं किमपि भवते कुर्वते युक्तवादी
 साधुस्तस्मिन्न किमु मथुरामण्डले कश्चिदस्ति ॥ ५४ ॥
 येनागत्य त्वमपि मथुरां यानमारोप्य नीतो
 यश्चाविष्टस्तव चरणयोश्चक्रचिह्ने लुलोठ ।
 अस्माकं त्वद्गमनसमये सा दशा येन दृष्टा
 सोऽपि स्वामिन् ! किमपि करुणाकातरो न ब्रवीति ॥ ५५ ॥

पिता वसुदेवः अश्वदातः विशुद्धः, या च माता अमृतं इत्येवमपि
 देवकी अपि जगतां पावनी पवित्रताकारिणी उद्धारिणीति यावत्,
 इति प्रसिद्धा विश्रुता । ते तव एकैकं चरित्रं चित्रम् आश्चर्यं
 जगताम् आनन्दि आनन्दजनकं सत् जयति सर्वोत्कर्षेण वर्तते ।
 अतः कस्मात् दासीः अस्मान् एवम् इत्थं विरहदहने जुहोषि
 निक्षिपसि ॥ ५३ ॥

स्वामीति । हे ईश । स्वामिन् ! यदि स्वामी वामी प्रतिबुद्धः
 भवति, तदा तस्य स्वामिनः सन्निधौ सञ्चरिष्णुः पार्श्वचर इत्यर्थः
 अथ सः अनयाना दुर्नयानां समयः आचार इति उल्लेखिते शेषः पथ्यं
 न्याय्यं प्रत्याययति बोधयति अकार्यात् निवर्त्य प्रभुं हिते नियो-
 जयतीति भावः । किन्तु तस्मिन् मथुरामण्डले लोकद्विष्टं लोक-
 निन्दितं किमपि कर्म कुर्वते भवते त्वभ्यं युक्तवादी न्यायवादी कश्चि-
 दपि साधुः नास्ति किम् ? यस्मा दुर्नयात् निवर्त्य सुनीतिसुपदिश-
 तीति भावः ॥ ५४ ॥

येनेति । येनापि आगम्य यानं रथम् आरोप्य त्वं मथुरां नीतः

अस्मन्मर्मच्छिदुरमकरोत् कृत्यमत्युत्कटं यत्
 कंसस्तीन त्रिभिरपि दिनैस्तत्फलं साधु लेभे ।
 त्वामुत्थाप्य त्वरिततुरगं येन यानं वितेने
 किञ्चित्तस्य प्रभुवर । कुतः श्रूयते नाधुनापि ॥ ५६ ॥
 श्यामं तेजःप्रकृतिविमलत्वेन संक्रान्तसर्वं
 प्रत्यक्षं व्यवधिवहुलं विश्वरूपप्रकाशि ।
 आन्ध्यं जन्मावधि जनयताशेषलोकैकरत्नं
 हाहा तेन त्वमपि मुषितं तारकं चक्षुषीर्नः ॥ ५७ ॥

अथ अविष्टं अवहितं सन् तव चरणयोर्वज्रचिह्ने लुलोठ लुठित-
 वानु, येन तव गमनसमये अस्माकं सा दृशा अवस्था भूलुण्ठनादि-
 रूपेति भावः दृष्टा, हे स्वामिन् । सोऽपि अक्रूरोऽपि कल्याया
 दयाया कातरः सन् किमपि न ब्रवीति ? तेनावश्यं किमपि अस्म-
 दर्थं वक्तव्यमिति भावः ॥ ५५ ॥

अस्मदिति । कसं यत् यतः अस्माकं मर्मच्छिदुरम् अरन्तुदम्
 अत्युत्कटम् अतिदारुणं कृत्यं त्वदानयनरूपमिति भावः अकरोत्
 चकार, तेन हेतुना त्रिभिरपि दिनेः तस्य अस्माकं दुःखदानस्येति
 भावः फलं साधुं सस्यक् यथा तथा लेभे प्राप, समारेति
 भावः । येन अक्रूरेण त्वाम् उत्थाप्य नीत्वा त्वरिततुरगं यानं गमनं
 वितेने कृतं, हे प्रभुवर । तस्य किञ्चित् अस्मद्गुणमिति शेषः अधुनापि
 कुतः कस्मात् न श्रूयते ? शीघ्रं तस्यामङ्गलवार्त्ताश्रवणे अस्माकं ताप-
 शान्तिः स्यादिति भावः ॥ ५६ ॥

श्याममिति । हाहा इति खेदस्त्वचकमव्ययम् । जन्मावधि
 यावच्छीवनमित्यर्थः आन्ध्यम् अन्धत्वं जनयता तेन अक्रूरेण श्यामं
 श्यामवर्णं तेजसं प्रकृतेः स्वभावस्य विमलत्वेन नैर्मल्येन संक्रान्तसर्वं
 सर्वसञ्चारोत्यर्थः प्रत्यक्षम् अक्षिगोचरं व्यवधिवहुलं बहुश्रवधाने

सूक्ष्मं सूक्ष्माद्रपि च कलयन्नन्ववच्चेष्टते यो
नाम्यं तस्मात्तिरयति रसैरश्विनीनन्दनोऽपि ।
विज्ञातः स त्वमपि रचयन्नेवमङ्ग ! व्यवस्थां
अङ्गीकार्यः कथमिव वृथा किं परं दूषयामि ॥ ५८ ॥
तत्ते चित्तं शरत्समपि नः सर्वतो भद्ररूपं
व्यावृत्त्यास्मान् वसति बल्लभनागरीवृन्दमध्ये ।
वैदग्ध्यं ते किमिदमधुना तद्वहिर्वीथिकान्ते
वासी रासील्लवनट विभो ! दुर्लभो यन्ममापि ॥ ५९ ॥

स्वितमिच्छार्थः विद्वत्स जनतः रूपं प्रकाशयतीति तद्योक्तं विश्वरूपं
जनन्यत्वं प्रकाशं प्रकाशमानश्चेति वार्थः अशेषलोकानां सङ्गतासु
एकसु अद्वितीयं रत्नं सच्चिद्रूपं नः अस्माकं चक्षुषोः तारकं तारा-
द्वृतं त्वमपि सुषितसु अपहृतम् । सञ्चानपकारः हतस्तेनेति भावः
॥ ५७ ॥

सूक्ष्ममिति । यः सूक्ष्मात् अपि सूक्ष्मम् अतिसूक्ष्ममित्यर्थः
कथयन् पुनःपुनरवबोकयन् अन्ववत् अन्व इव चेष्टते व्यवहरति, अश्वि-
नीनन्दनोऽपि अर्गवैद्योऽपि रसैः औषधविशेषैः तस्मात् आन्वयसु
अन्वत्वदोषं न तिरयति न अपनयति । अङ्ग भोः ! एवं व्यवस्थासु
अस्मासु व्यवहारमिति भावः रचयन् कुर्वन् त्वमपि सः अन्वः विज्ञातः
विदितः त्वमन्वोऽसीति भावः । अङ्गीकार्यः कलङ्गीकार्यः तवान्वत्व-
दोषादस्मासु दृष्टिर्नास्तीति स तव एव कलङ्क इति भावः । कथमिव
केन प्रकारेण किं वृथा निरर्थकं परम् अन्वम् अक्रूरादिकं दूषयामि ?
नात्मापरस्य दोष इति भावः ॥ ५८ ॥

तदिति । तत् ते तव भद्ररूपं वाधुरूपं चित्तं सर्वतः सर्वैः
प्रकारैः नः अस्माकं शरत्समपि आश्रयनपि अस्मान् व्यावृत्त्य विहाय
अत्र मधुरायां बलवत् प्रबलसु अस्मभ्य इति भावः इत् नागरीवृन्दं

किं नो वृष्ट्या न किमग्निभिर्भूयता वा हताः स्म

किं न म्लुष्टा द्रवहृतवहैर्दंशिताः किं न सर्पैः ।

प्रम प्रौढं किमपि जनयन् न व्यलीकांश्च सुञ्चन्
अञ्चन्नेवं कथमपयशो घोरमङ्गीकरोषि ॥ ६० ॥

अस्मत्प्राणास्तव पदनश्चच्छायनीराजनाय

त्वं यातोऽभूः सपदि यदि ते यान्ति को वा विषादः ।

एकं किन्तु व्यथयति मनश्छद्मना किङ्करीणां

प्राणान्निन्दे, यदुपतिरिति त्वदुगता किंवदन्ती ॥ ६१ ॥

नगरवाधिनीमङ्गलः तेषा मध्ये वसति, इदानीं तव चित्त
नागरिकाश्च संबन्धम् इति भाव । हे रासोत्सवन्ठ विभो ।
ते तव अधुना किमिदं वैदग्ध्यं चातुर्यम् ? यत् तव मनसः वञ्च-
वीथिकान्ते वाङ्मकचान्ते मन्मापि राधाया अपि कान् दुर्लभम् ?
का कथान्यासां गोपीनामित्यर्थः ॥ ५९ ॥

किमिति । वृष्ट्या सम्राह वर्षखेन किं नो, अग्निभिः वज्र-
पातैः किं न, भूयता पर्वतेन वा किं न हताः स्म नाशिताः
भवास । द्रवहृतवहैः दावान्निभिः किं कथं न म्लुष्टाः न दग्धाः,
सर्पैः काञ्चिद्याद्यैः किं न दंशिताः वयमिति शेषः, वृष्ट्यादिभूत्पातेषु
कथं कथं रक्षिता भवतेति भावः । किमपि अनिर्वचनीय प्रौढं
निरतिशयं गाढमिति यावत् प्रेम जनयन् व्यलीकांश्च दुराचारांश्च
न मञ्चन् अत्यजन् कुर्वन्निति यावत् एवम् अञ्चन् व्यरुहरन् कथं
घोरम् उत्कटम् अवशः अकीर्त्तिम् अङ्गीकरोषि नृह्लासि ? ॥ ६० ॥

अस्मादिति । अस्माकं प्राणाः तव पदयोः ये नन्वा तेषा क्वाया
तत् तव नीराजनाय सेवनाय सन्तीति इव पादच्छाया संश्लेष्य
तिष्ठन्तीति भावः । त्व सपदि वृष्ट्या यदि वातः अभूः, तदा ते
प्राणा यान्ति गच्छन्ति, अत्र को वा विषादः दुःखम् ? नैवास्माकं

सङ्कोची यस्तव गुरुजने यश्च पौराङ्गनासु
व्यक्तीभूतं तदुभयमभूत् कुञ्जिकोपग्रहेण ।
अस्मानेव क्षिपसि सहसा देव । दूराद्द्वीयः
कर्तुं यः पारयति स क्वती किं करोत्येवमेव ॥ ६२ ॥
एतस्मादप्यधिकमधिकं यत्तदस्मासु कुर्या
न स्वप्नेऽपि त्वयि विसदृशं चिन्तयत्येतदन्तः ।
दन्ते कृत्वा त्वणमिति महासभ्यमभ्यर्थयामि
स्वामिन्नेवं न हि मधुपुरीक्षीणमध्यां विदध्याः ॥ ६३ ॥

विषाट इत्यर्थः । किन्तु यदुपतिः अज्ञाना अलेन किङ्करीणां दासीनां
प्राणान् नित्ये जहार इति त्वद्गता त्वामारूढा किवदन्ती बोका-
पवाद', किवदन्ती जनश्रुतिरित्यमरः । एकं केवल मनः अस्माक-
मिति शेषः व्यथयति क्लेशयति ॥ ६१ ॥

ननु गुरुणां पौराङ्गनाना परतन्त्रोऽहं कथं युष्मान् प्रति प्रेक्ष
आभिष्करोमीत्यत्राह, सङ्कोच इति । तव गुरुजने पितादौ यः,
पौराङ्गनासु स्वयोग्यास्त्रिति भावः बन्ध सङ्कोचः कुण्ठितता, तदुभयं
कुञ्जिकायाः उपग्रहेण यच्चयेन व्यक्तीभूतं प्रकाशितम् अभूत् । हे
देव । अस्मानेव सहसा दूरात् द्वीयः सुदूरे देशे इति यावत् क्षिपसि
त्यजसि । ननु सर्वतोमुखी प्रभुता मनः, तत् यदहमिच्छामि तत्
करोमीत्यत्राह, कर्तुमिति । यः कर्तुं पारयति शक्नोति, स क्वती
शक्नोति जनः किम् एवमेव करोति ? नैव करोतीत्यर्थः, शक्नोति
सत्वा नैव परद्रोहः कर्तव्य इति भावः ॥ ६२ ॥

एतस्मादिति । एतस्मादपि द्रोहादिति भावः अधिक्त्वं अधिक्
यत् अस्तीति शेषः, तत् अस्मासु कुर्याः विदध्याः । एतत् अन्तः
अन्तःकरण स्वप्नेऽपि विसदृशम् अकुण्ठमिति यावत् न चिन्तयति ॥
दन्ते त्वणं कृत्वा महासभ्यं भवन्मिति शेषः इति अभ्यर्थयामि वाचे,

द्रोणीरादौ मलयजयुताः मोचिताः सञ्चिनुध्वं
 वापीर्निघ्नीकुरुत शतशो नालश्रैवालपूर्णाः ।
 सख्यं सख्यो मधुपुरपती याति तोये तदाह
 प्रेथो वश्यो मिलति यदि तन्माधुरीर्वन्दयिष्ये ॥ ६४ ॥
 सौभाग्येन व्रजकुलबधूसार्थसौमन्तरत्नं
 या कंसारैरतिगुणवती स्कन्धमप्यारोह ।
 सेयं राधा किमिदमिति मामुद्दिश्यन्तोऽङ्गुलीभिः
 लोकानत्र स्नापितनयनान् शाखिनो रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

हे स्नामिन् ! मधुपुरीष्ठीयसख्यां मधुरावासिनीं कशोदरीं कुला-
 मिति भावः इयं सद्दिधा नैव विदध्याः कुयाः, तां प्रति देवं व्यव-
 हरेति भावः ॥ ६३ ॥

द्रोणीरिति । हे सख्यः ! आदौ मलयजयुताः चन्दनपूर्णाः
 व्यधुना मोचिताः अस्माकं व्यवहाराभावादिति भावः द्रोणीः काठाम्बु-
 वाहिनीः मधुरावासिनीकुञ्जिकातुल्येति भावः सञ्चिनुध्वं संस्फूर्जितं,
 शतशः बह्वीरित्यर्थः नालश्रैवालपूर्णाः वापीः सरांसि निघ्नीकुरुत
 आयत्तीकुरुत, मधुपुरपती सख्यं सादृश्यं याति गच्छति कृष्णतल्ल-
 श्यामवर्णं तोये जले वश्यः वशवद् प्रेष्यः राघः ओजस्यः यदि मिलति
 तदा तन्माधुरी तस्य कृष्णस्य मधुरावासिनीः नारौरिति शेषः वन्द-
 यिष्ये प्रणम्यामि ॥ ६४ ॥

सौभाग्येनेति । व्रजकुलबधूना सार्थस्य समूहस्य सौमन्तरत्नं
 शिरोरत्नभूता अतिशुष्यती या राधा कंसारेः कृष्णस्य स्कन्धमपि
 आरोह, सेयं राधा किमिदं कथमेवदशेति भावः, इति अङ्गुलीभिः
 मल्लवरूपाभिरिति भावः माम् उद्दिश्यन्तः प्रदर्शयन्तः शाखिनोऽपि
 वृक्षा अपि यत्र वृन्दावने लोकान् स्नापितनयनान् कञ्चिन्नयनान्
 कल्पेति शेषः रोदयन्ति ॥ ६५ ॥

यो विद्यायां तपसि भवतो ज्येष्ठ एवादिदेवो
 माद्यन्मायाविभव । भवता वञ्चितः सोऽपि दृष्टः ।
 या त्वामम्बा शरणमविशद् वञ्चकञ्चापि तस्या-
 स्वामुद्दामा कथय न कथ लोकलज्जा रूपाद्धि ॥ ६६ ॥
 आदावेव क्षणसुखकरं कृष्ण ! कल्पान्तभोग्य-
 क्लेशारम्भि त्वयि मम महत् पातकं प्रेम मन्ये ।
 प्रायश्चित्तं भवति न च मे दुर्गताया विधेय
 तेनैव त्वामहमविरतं सानुतापा स्मरामि ॥ ६७ ॥

य इति । हे माद्यन् मायाविभवो यस्य तथोक्तं ततस्त्वुद्धौ,
 महामायाशालिन्नित्यर्थः, य आदिदेव महादेव विद्याया तपसि च
 भवत ज्येष्ठ एव, भवता सोऽपि वञ्चित प्रतारितः दृष्टः लोकै-
 रिति श्रेष्ठः । या अम्बा साता त्वां शरणम् आश्रयम् अविशत् प्राप,
 त्वं तस्याः यथोदाया अपि वञ्चक प्रतारकः, अतः उद्दामा उत्कटा
 लोकलज्जा त्वा कथं न रूपाद्धि न निवर्त्तयति देहगाचारादिति
 भावः, कथय ॥ ६६ ॥

आदाविति । हे कृष्ण ! त्वयि मम प्रेम आदावेव प्रथममेव
 क्षणसुखकर क्षणिकसुखदं, किन्तु कल्पान्तभोग्यम् आप्रलयभोग्यं
 क्लेशम् आरभते उत्पाद्यतीति तादृशम् अतएव महत् पातकं
 पापं मन्ये । दुर्गतायाः दुरवस्थायाः मे मम प्रायश्चित्तं पापशुद्धि-
 जनकं कर्म चान्द्रायणादिकं विधेयं कर्त्तव्यं कर्त्तुं शक्यमित्यर्थः न च
 भवति, तेनैव हेतुना सानुतापा अनुतापिनी सती अविरतं सततं
 त्वा स्मरामि । ख्यापानानुतापेन शुद्धिर्भवति पापिनामिति शास्त्रात्
 अनुतापरूपं नाम्नो हि यादृशी शक्तिः पापनिर्हरणे हरेः । तावत्
 कर्त्तुं न शक्नोति पातकं पातकी नर इति वचनाव् त्वन्नामस्मरणरू-
 पञ्च प्रायश्चित्तं करोमीति भावः ॥ ६७ ॥

मातुर्नापि स्मरणमियता लक्षितं लौकिकं ते
 धर्माधीनी यदसि तदपि व्यक्तमेतावतैव ।
 किञ्च ब्रूते तव रसिकतां निग्रहः कामिनीनां
 को जानीते कितव । भवतः कुत्र तात्पर्यमस्ति ॥६८
 तत्त्वज्ञान कथय शतधा प्रेषय प्रेष्यलक्षं
 चिन्तारत्नं वितर कुरु वा सानुतापप्रसङ्गान् ।
 यावद्दोर्भ्यां तव नवघनश्यामलं धाम गाढं
 नास्तिष्यामि त्रुटति न हि मे तावदेवैष तापः ॥६९॥

साहुरिति । साहुरः यशोदाया अपि न स्मरणं मातापि न
 स्मर्यते त्वयेति भावः, इयता एतेन ते तव लौकिक लोकाचारः
 शिष्टव्यवहार इति यावत् लक्षितं अतुनितम् । यच्च धर्माधीनः
 धर्मपरतन्त्रः असि, तदपि धर्माधीनत्वमपि एतावतैव साहुरस्मरणे-
 नैवेत्यर्थः व्यक्तं प्रकाशितम् । किञ्च हे कितव । भूर्त्त ! कामिनीनां
 निग्रहः पीडनं तव रसिकतां ब्रूते प्रकटयति, अतः भवतः कुत्र
 कस्मिन् विषये तात्पर्यं आशयः अस्ति, त्वत् कः जानीते ? न
 कोऽपीत्यर्थः ॥ ६८ ॥

तत्त्वज्ञानमिति । त्वं तत्त्वज्ञानं शतधा बहुधेत्यर्थः कथय उप-
 दिश्य, प्रेष्यलक्षं लक्षसंख्यानं प्रेष्यान् प्रेषय, चिन्तारत्नं चिन्तामणिसु
 अभिमतरत्नमित्यर्थः वितर देहि, सानुतापप्रसङ्गान् न मयेद् भद्रं कर्तं,
 ज्ञानध्वं यूयमित्येव रूपानिति भावः कुरु वा, यावत् दोर्भ्यां भुजाभ्यां तव
 नवघनश्यामलं धाम शरीरं गाढं न नास्तिष्यामि नास्तिष्यामि, तावत्
 एष मे मम तापः न हि त्रुटति नैव शास्यतीत्यर्थः ॥ ६९ ॥

लक्ष्मीकान्तं कतिचन चिदानन्दमन्ये विदुस्त्वां
 मायाकारं कतिचिदपरे साधकाः सिद्धिमाहुः ।
 यो वाऽन्यो वा भव नवघनश्याम ! तस्यैव धाम्नो
 दासीभूता वयमिति परे बन्धकल्पा विकल्पाः ॥ ७० ॥
 नायासि त्वं न च नयसि मामात्मनः पादमूलं
 नो वा दूतं विस्मजसि न वा लेखलेशं ददासि ।
 निःश्वासाग्निर्निपतति न ते काचिदाश्वासवार्त्ता
 कस्मिन्नास्थामुपहितवती जीवितं धारयामि ॥ ७१ ॥
 यत् पूर्वद्युर्गमनदिवसान्मानभङ्गाभिलाषी
 लक्ष्मीकान्त ! त्वमपि पतितः पादमूले ममासीः ।

लक्ष्मीकान्तमिति । कतिचन जनाः त्वां लक्ष्मीकान्तम्, अन्ये
 चिदानन्दं ज्ञानानन्दं विदुः जानन्ति, कतिचिदपरे साधकाः माया-
 कार त्वा मिद्धिम् आहुः । हे नवघनश्याम ! त्वं यो वा अन्यो वा
 भव, तस्यैव सुरलोधरश्यामस्यैवेत्यर्थः धाम्नः कलेवरस्य वर्यं
 दासीभूता इति परे अन्ये विकल्पाः विभिन्नकल्पाः कल्पितानि विवि-
 धानि रूपाणीति भावः बन्धकल्पाः प्रायेण विफला इत्यर्थः ॥ ७० ॥

नेति । त्वं न आयासि नागच्छसि, न च माम् आत्मनः पाद-
 मूलं नयसि, दूतं वात्तांवाहं वा नो विस्मजसि न प्रेषयसि लेखलेशम्
 अल्पमपि लेख्यं न वा ददासि, ते तव निःश्वासाग्निः उष्णनिःश्वास
 इत्यर्थः सादृशा दुःखानुस्मरणैरिति भावः न निपतति, ते तव
 काचित् कापि आश्वासवार्त्तां न अस्तीति शेषः, अतः अस्मिन् विषये
 आस्थाम् आशामित्यर्थः उपहितवती प्राप्तवती सती जीवितं धार-
 यामि ? ॥ ७१ ॥

यदिति । हे लक्ष्मीकान्त ! गमनदिवसात् पूर्वद्युः पूर्वस्मिन्

सृष्टोऽङ्गुल्या तदपि न मया नापि नेत्रान्तपीतः
 चित्ते शल्यं सविषमिव तन्मामके लग्नमस्ति ॥ ७२ ॥
 को जानाति त्वदपहरणक्रूरमक्रूरमाप्तं
 कः प्रत्येति त्वमपि सहसा गोकुलं त्यक्ष्यसीति ।
 त्यक्त्वा नायास्यसि पुनरिदं नाथ । केनाशु मेयं
 मद्दुर्दैवान्यहह सुमहादुर्घटं साधयन्ति ॥ ७३ ॥
 भूयस्त्वञ्चेन्मिलसि महिलासम्प्रदाय विहाय
 द्वाभ्यां दृग्भ्यां युगपदपि तद्रूपमादौ ग्रहोर्षं ।
 आश्लिष्य त्वामहह तदनु स्पन्दसम्बन्धहीना
 कल्पक्रूरामपि निमिषतां यामिनीं यापयिष्ये ॥ ७४ ॥

दिने ज्ञानमङ्गाभिजाप्तो मम ज्ञानापनयनार्थी सन् त्वमपि मम पाद-
 भूले पतितः आसीत्, तदपि पादपतनेऽपि मया अङ्गुल्या पादस्त्रेति
 शेषः न सृष्टः, नापि नेत्रान्तेन अपाङ्गेन पीतः इष्टः । मामके
 चित्ते लग्नं सविषं शल्यमिव अस्ति ॥ ७२ ॥

क इति । तव अपहरणेन क्रूरं निष्ठुरम् अक्रूरम् आप्तम्
 आगतं कः जानाति ? न कोऽपीत्यर्थः । त्वमपि सहसा हठात्
 गोकुलं त्यक्ष्यसीति कः प्रत्येति विश्वसिति ? न कोऽपीत्यर्थः । हे
 नाथ ! इदं गोकुलं त्यक्त्वा पुनः न आयास्यसि नागमिष्यसि, एतत्
 केन मेवम् अनुमेयम् ? न केनापीत्यर्थः । अहह खेदे मम दुर्दैवानि
 दुर्भाग्यानि सुमहादुर्घटं सुमहत् व्यसनं घटयन्ति जनयन्ति । अत्र
 चतुर्थवाक्यज्ञेयकं काव्यलिङ्गमलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । हेतोर्वाक्य-
 पदार्थत्वे काव्यलिङ्गं निगद्यते इति ॥ ७३ ॥

भूय इति । चेत् यदि महिलासम्प्रदायं माधुरीवन्दयति भावः
 विहाय परित्यज्य त्वं भूयः पुनः मिलसि सङ्गच्छसे, तदा द्वाभ्यां

यात्राकाले कथमपि चलनन्दपत्नीकराज-
व्यस्तन्यस्तेन च सुरचिरं रोचनाचित्रकेण ।
आशीर्तुर्वाचतचितमनुस्मर्यमाणं मुखं ते
सर्वक्लेशापहमपि जगन्नाथ ! मर्म छिनत्ति ॥ ७५ ॥
न स्मर्तव्यस्तदयमदयः कर्हिचिद्वर्हचूडो
निश्चिन्त्येति स्पृहयति मनो यावदर्थान्तराय ।
किं ते वैरं बिहितमव रे कृष्ण ! कृष्यन्निवान्त-
धीरावाहिस्मरणपदवीं गाहसे तावदेव ॥ ७६ ॥

दृग्भ्यां नेत्राभ्याम् आदौ तत् रूपं सरलीधरश्यामनिति यावत् युग-
पदपि समकालमेव पक्षेभ्यो प्रतिष्ठासि, यथा न पुनर्विच्छेदः
स्यादिति भावः । अहह खेदे, त्वाम् आश्लिष्य व्यालिङ्ग्य तदनु आश्ले-
षानन्तरं स्यान्सम्बन्धहीना अस्यन्देति यावत् सती कल्पक्रूरामपि
अतिदोषांमपीति भावः यासिनीं रजनीं निमिषताम् अल्पभाक्त्व-
त्वम् यापयिष्ये प्रापयिष्ये नेष्यामीत्यर्थः ॥ ७४ ॥

यात्रेति । हे जगन्नाथ ! यात्राकाले सयुरागमनसमये कथ-
मपि भाविषुत्वविरहादिति भावः चलता अस्थिरेण नन्दपत्याः
अशोदायाः कराज्जेन करकमलेन व्यस्तं विपरीतं यथा तथा न्यस्तं
निहितं तेन रोचनाचित्रकेण गोरोचनया चित्राकरणेन सुरचिरं
सुमनोहरम् आशिषि आशीर्वादे प्रयुज्यमानं सत् दुर्वाचतं तेन चित्तं
युक्तं ते तव सुखम् अनुस्मर्यमाणं सत् सर्वक्लेशापहमपि सर्वसन्नाप-
हरमपि मर्म छिनत्ति व्यथयति अस्त्राकमिति शेषः ॥ ७५ ॥

नेति । तत् तस्मात् तव अरण्यस्थ सन्नापहेतुकत्वादिति यावत्
अयम् अदयः निष्ठुर वर्हचूडः सयूरपिच्छधरः न अर्त्तव्यः न
अरण्यविषयां कर्त्तव्य इति निश्चिन्त्य मनः चित्तं यावत् दर्शान्तराज
अन्यस्मै कार्याम् स्पृहयति, रे कृष्ण ! तं तव किं वैरं ज्ञात्ववम्

गुञ्जाहारं कतिचन तदा पत्रशृङ्गाणि केचित्
 केचिद् वर्हस्तवकमपरे वेत्तमन्ये प्रतोदम् ।
 वंशीं काचित् त्वदधरसुधासारसौरभ्यरम्यां
 निन्दुर्धन्या निजमविदुषी दीर्घमायुर्मृतास्मि ॥ ७७ ॥
 आयास्यामि स्वयमिति पुर, प्रस्थितौ यत् त्वयीत्तं
 मय्येवाशुभ्रुतमिव तदा नाय । निक्षिप्तमक्षि ।
 आस्यामत्र प्रणिहितवती प्राणिमि प्राणवन्धो ।
 चिन्ताबन्धोऽभवद्य भवेः सत्यसन्धी न वेति ॥ ७८ ॥

अपराध इति भावः कतम्, अत्र रत्न अस्मानि न अप तापदेव अत्र
 अन्तर्यामि कृष्णाक्षव कार्यान्तरात् आनन्तर्येण धारणादिनी ता
 अक्षरपदवी तां गाञ्छसे पुनःपुनः अक्षरपदवीभारोऽस्मीत्यर्थः ॥ ७६ ॥

गुञ्जाहारमिति । तदा तरितुं शाले तव यात्राकाले इत्यर्थः
 कतिचन गोपा इति शेषः गुञ्जाहार, केचित् गोपाः पत्रशृङ्गाणि
 पर्यन्निर्मितानि शृङ्गाणि, केचित् वर्हस्तवकं शिशिपिच्छन्विचयम्,
 अपरे वेत्तम्, अन्ये प्रतोदं गोभृत्तपातनरुद्धमन्त्र्यं तथा काचित्
 धन्या नारी तव अधरहृत्तनारस्य सारभ्येण जैमिन्येन रम्या वंशीं
 निन्दुः जन्तुः । अहन्तु निजं दीपेत् आयुः आनदुषी अजानती
 मृता अस्मि खन्यन्तोऽयं ममेति मया विद्वन्वा अतिष्ठमिति
 भावः ॥ ७७ ॥

काव्यस्य मीति । हे नाय ! प्रस्थितौ प्रस्थानकाले आया-
 स्यामि अ गच्छामि स्वयमिति पुरः यद्यत् यत् तदा त्वया उक्तं
 तदा मय्येव अशुभ्रुतमिव वाष्पाष्टमिमं तदा नूनं निक्षिप्तम् अर्पितं
 मय्येति शेषः हे प्राणवन्धो ! अत्र अ ह्यु आस्याम आशा प्रणि-
 हितवती अर्पितवती अहं प्राणमि जीवामि । मयि तादृशदृष्ट-
 निक्षेपेण सा प्रातः प्रेषातिरेकं धीनात् कार्ष्णि म म नृच्छतीति

श्रेयं सिन्धुर्विकचकमला कानन फुल्लमेतन्-
 नीपश्चायं कुसुमनमित. श्रूयते शृङ्गागीतम् ।
 स त्व साहं स च रतिपतिः किं वदामः परन्ते
 भावो भिन्नः सपदि विदधे सर्वमन्यादृगेव ॥ ७६ ॥
 योषिल्लक्ष रमय दमय द्वेषिणी दुर्विनीतान्
 सम्प्राडिधि प्रणय सुसुखो बभ्रुवृन्दं पुराणम् ।
 क्लेशानेषा वहतु बहुशः कान्त । किं तेन वार्त्तां
 कल्याणीं ते भवतु मन तु श्रोतुमेवेदमायुः ॥ ८० ॥

आशया प्राणधारण करोमीति तात्पर्यम् । अथ अनन्तरं सत्य-
 सत्य. सत्यप्रतिज्ञ भवे न वा इति । चिन्तावन्धः चिन्ताप्रसरः अम-
 वत् ॥ ७८ ॥

श्रेयमिति । सा इय विकचकमला प्रस्फुटितपद्मा सिन्धुर्नदी
 वसुनेत्यर्थ, एतत् फुल्ल विकसित काननम्, अथञ्च कुसुमनमित. पुष्प-
 भारावनत इत्यर्थ नीप कदम्बः, शृङ्गाणां गीतं श्रूयते । स त्व,
 सा अहं, स च रतिपति कामः, परम् अन्यत् ते त्वभ्यं किं वदामः,
 भिन्न भावः आशय सपदि सहसा सर्वम् अन्यादृगेव अन्यविधमेव
 विदधे कृतवान् ॥ ७६ ॥

योषिल्लक्षमिति । हे कान्त । योषिता नारीणां लक्ष रमय
 रत्या अानन्दव, दुर्विनीतान् दुष्टान् द्वेषिण शत्रून् दमय शाधि,
 सम्प्राट् राजाधिराजः एषि भव शक्ति यद्वाज्ञया राज्ञः स सम्प्राडिति
 कथ्यते इति कोष । सुसुख अल्लुखल. सन् पुराणं बभ्रुवृन्दं ज्ञाति-
 सङ्घं प्रणय सर्वज्ञय । एषा अहमिति भाव बहुशः बहूनित्यर्थः
 क्लेशान् वहतु, तेन एतस्या क्लेशेन किम् ? न कापि क्षतिरिति
 भावः । तु किन्तु मन इदम् आयु. जीवनकाल. ते तव कल्याणीं

यत्तन्मेऽस्तु त्वयि तु चरितं युक्तिवर्त्मव्यतीतं
 सम्पश्यन्ती किमपि किमपि प्राणबन्धो । विभेमि ।
 दीना याचे विधिमहमतस्वत्कृते मन्त्रयन्ते
 यद् गर्गाद्याः किमपि निपुण्ये तद्वचः सत्यमस्तु ॥ ८१ ॥
 आगः कस्मिन्नहनि न कृतं तिष्ठतापि त्वयेह
 प्रस्थानेन प्रकटितमथो वीर । वैरं वरीयः ।
 रूक्षत्वं नो न जयितुमियानेव यत्नस्तवाभ्युद्
 एतच्चे तस्त्वयि तु न गुणादन्यदङ्गीकरोति ॥ ८२ ॥

माङ्गुलीं वाक्तीं श्रोतुमेव भवतु, तव सङ्गुन्ववाक्तीप्रवण्येनेवाहं दृष्ट्वा
 भविष्यामीति भावः ॥ ८० ॥

यदिति । यत् तत् मे मम अस्तु भवतु हे प्राणबन्धो । त्वयि
 तु युक्तिवर्त्मव्यतीतम् उपपत्तिरहितं किमपि किमपि अनिर्वचनीय-
 मित्यर्थः अलौकिकमिति यावत् चरितं सम्पश्यन्ती सती विभेमि
 त्वासं गच्छामि । अतोऽहं दीना कातरा सती तव कृते निमित्तं
 विधिं विधातारं याचे प्रार्थये, निपुण्ये सुचतुरे त्वयि गर्गाद्या
 मुनयः यत् वचः, जगता भारापनयनार्थमेघः कृष्णः अवतीर्थः सङ्घत्
 कार्यं करिष्यतीत्यादिरूपं मन्त्रयन्ते संबपन्ति, तत् सत्यम् अस्तु
 भवतु ॥ ८१ ॥

आग इति । त्वया इह तिष्ठतापि कस्मिन् अहनि दिवसे
 आगः अपराधः न कृतः, नित्यमेव त्वया अस्माकं व्यलीकं कृतमित्यर्थः ।
 हे वीर ! अधो इदानीं प्रस्थानेन वरीयः श्रेष्ठं वैरं प्रकटित प्रका-
 शितम् । तव रूक्षत्वं निष्ठुरत्वं जयितं निवारयित्वं नः अस्माकम्
 इयान् यत्नः नाभूदेव, त्वयि एतत् चेतः अन्तःकरणं गुणात् अन्यत्
 दोषमित्यर्थः न अङ्गीकरोति न गृह्णाति ॥ ८२ ॥

तुभ्यं दातुं विषमुपनता पूतनाघानि युक्तं
 विश्वोन्माधिष्वपि समुचितो निग्रहः पूरुषेषु ।
 अज्ञा योषित् प्रकृतिजृपणानन्यवृत्तिश्च या ते
 तत्रोन्माथे क्रिमययसः पातकादान्यदस्ति ॥ ८३ ॥
 सन्धोग्योऽभूर्दिनकतिपयं मादृशीनामथ त्वं
 माथुर्यश्चैद्दिनकतिपयं भुञ्जते सद्यमेतत् ।
 अन्धाभिर्यो भवदनुभवः सोऽपि सर्वात्मना यन्-
 निःसस्कारः समजनि मनो दम्भमेतावतैव ॥ ८४ ॥
 तुल्याकार समनुभवतीरत्र दुःख सुखञ्च

तुभ्यसिति । तुभ्यं विषं दातुम् उपनता उपस्थिता पूतना
 अघानि हता युतमेतदिति शेषः, विश्वोन्माधिषु जगदुपद्रवकारिषु
 पूरुषेषु ऊर्षादिष्विति भावः निग्रहः सञ्चितः सम्यक् युक्तः । अज्ञा
 अज्ञा प्रकृतिजृपणा स्वभावदोना अनन्यवृत्तिः अनन्यपरायणा त्वदेक-
 शरण्येति भावः या ते तत्र योषित् नारी, तत्र तस्याम् उन्माथे
 पीडने अपयणनः अज्ञोत्तः पातकाद्वा कल्पत् किम् अस्ति ? नैवा-
 स्तीत्यर्थः ॥ ८३ ॥

सन्धोग्य इति । त्वं दिनकतिपयं मादृशीना गोधाङ्गनानामिति
 भावः सन्धोग्यः अमूः आनी, अथ ददानी पाथुर्यं अपुरावाचिन्यः
 दिनकतिपयं चेत् यदि त्वा भुञ्जते, तदेव सद्यम् । किन्तु यः
 अन्धाभिः सद्य भवतः अनुभवः प्रखय इति आन्त सोऽपि सर्वात्मना
 सर्पथा अत् निःसस्कारः सस्कार बाध तद्वृत्तितः अमूर्तपूर्व इवेति
 भावः यद्वा भवता अत् सद्य भवः तत्र प्रखय तद्योक्तः बलदेव इत्यर्थः
 चाऽपि सर्वात्मना निःसस्कारः निःसस्कारः समजनि एताः, एतावतेषु
 यान् ८३ त ॥ ८४ ॥

क्रीडाकारी त्वमहमिति नो शब्दभेदोऽपि जातः ।
 स त्वं योधित्कुलरतिगुरुः साहमेवं वराकी
 सा किं नाह त्वमसि न स किं नाथ । किं जातमेतत्पु
 धैर्यात् काचित् कतिचन सखीशिक्षया लज्जयान्या
 भीत्या काचित् कतिचन रूषा काचिदालस्यतोऽपि ।
 स्वाधीनेऽपि त्वयि रतिगुरौ केलिकुञ्जावलम्बि-
 न्यस्वाध्यायाः कति कति निशा साहशामत्र नासन् ॥ ८६ ॥

त्वल्याकारमिति । अत्र इन्द्रान्ते त्वल्याकार तन्परुप इ स
 सुखञ्च समनुभवतोः आवयोः मध्ये त्व क्रीडाकारी सुखमिच्छारा, नो
 अहम् इति शब्दभेदः अपि जातः, न अस्मद्भिन्न इति भागः त्व
 योधितां कुलरतिगुरुः सुरताचार्यः, सा त्वदभिज्ञा इति भागः
 अहम् एवं वराकी दुःखिनी, सा अहं किं न, स त्वञ्च असि न, ज्ञे
 नाथ । किं जातं घटितम् एतत् ॥ ८६ ॥

धैर्यादिति । अत्र स्वाधीने रतिगुरौ सुरताचार्ये त्वयि केलि-
 कुञ्जावलम्बिनि अपि साहशा गोपाङ्गनानां काचित् निशेति शेषः
 धैर्यात् सदनव्यथासहनशीलत्वादिति भावः, कतिचन निशा इति
 शेषः सखीना शिक्षया, एवमेव ज्ञानः कर्तव्य इत्युपदेशेनेति भावः
 अन्या निशेति शेषः लज्जया कथं परपुरुषेण सह रतिः परणीयेति
 त्वपया, काचित् निशेति शेषः मत्ता पुरुजनेभ्य इति भावः, कतिचन
 निशा इति शेषः रूषा कोपेन, काचित् निशेति शेषः आलस्यतः
 अपि, इत्यं कति कति निशाः स्वाध्यायाः स्वाध्यायो वेदाध्ययनं
 तद्गृहिताः भवत्सम्भोग एवात्र स्वाध्याय इति भावः न ध्यायन् न
 अभवन् ? अत्रिका एव रत्नम् भवत्सम्भोगाभावात् पिप्लवा जानाः
 तद्भवन् विना अस्माकं न गतिरित्यपि न बोद्धव्यमिति भावः ।
 साभिकागो क्लिरियम् ॥ ८६ ॥

दूरं दूरादपि च विषमं कञ्चिदेत्य प्रहारं
 कुर्वन्नेक पशुमिव जगन्नाथ । किं नादधीर्मान् ? ।
 वाटीसीमप्रसरणपटु श्रूयमाणैरजस्रं
 कि दुःशीलप्रहरणशतैरङ्गमङ्गं लुनासि ॥ ८७ ॥
 सोढव्यं ते सकलमधुना सम्भृतब्रह्मचर्य्यो
 राजर्षित्वं कलयसि यदि स्त्रीयवंशानुरूपम् ।
 लक्ष्मश्रीणिः पुरयुवतिषु श्रूयमाणा नवीना
 कि कुर्व्याम स्पृशति हृदयं शांतिता सर्वदेव ॥ ८८ ॥
 यान्ति प्राणा न हि वह्निरमी बुद्धमानाश्च गाढं

दूरमिति । हे जगन्नाथ । दूरादपि च दूरात् अतिदूरादि-
 त्यर्थः । एव आगत्य एकं केवल विषमम् अतिदारुणं प्रहारं कुर्वन् पशु-
 मिव स्पृशतिव सां किं न आदधीः ? जगवानसि ? प्रहारोऽत्र वेणु-
 रवेण सन्त्वोभनमिति भावः । हे दुःशील । वाटीसीमनि स्पृह-
 परिसरे प्रसरणेन पटु व्यष्टिमित्यर्थः । यथा तथा प्रहरणशते । राघे
 राघे इति ध्वः । हृदि । प्रेषणशेविति भावः । अजस्रं श्रूयमाणैः पूर्व-
 मस्कारवशात् अजनापि श्रूयमाणैरिति भावः । किं कथम् अङ्गम्
 अङ्गम् प्रत्यङ्गं लुनासि जलसि ? ॥ ८७ ॥

सोढव्यमिति । वदि त्वम् अधुना सम्भृतब्रह्मचर्य्यं सम्भृतं
 स्पृशेति ब्रह्मचर्य्यं दारुणाग्ररूपं व्रतमिति भावः । येन तथाभूतं सन्
 स्त्रीयवंशानुरूपं राजर्षित्वं राजपुत्रेराचरन्त्यात्यर्थः कलयसि करोषि,
 तदा ते त्वं सकलम् अस्कारं पतिं त्यजोक्तमिति भावः । सोढव्यम्
 अस्त्राभिरिति शेषः । किन्तु पुरयुवतिषु नगरजातिनीषु तथ्ये लक्ष्म-
 श्रीणिः सुलक्ष्मिणिरत्रा श्रूयमाणा नवीना कापीति शेषः । वृजेति
 भावः सर्वदेव शांतिता भर्त्सित्वापि हृदयं स्पृशति किं कुर्व्याम ॥ ८८ ॥

सत्यं गत्यन्तरमपि न मे किञ्चिदस्ति श्वसत्याः ।
मग्नं चेतः कुलिशकठिने त्वय्यनुद्धार्यमेतत्
तेनैवाह भवदनुगतिं संश्रिता किं करोमि ॥ ८९ ॥
किं नो दण्डप्रहररजनीपक्षिणीपक्षरीत्या
स्फीतस्फीतां विरहविपदं साहयन्मामहासी ।
दत्तो यस्यै न खलु निमिषो दृष्टिविघ्नोऽपि तस्यै
दूरस्थित्यै वितरसि विभो ! यौगपद्याद् युगानि ॥ ९० ॥

यान्तीति । अमी प्राप्या गाढं तुद्यमानाय ताद्यमाना अपि
नहि बाहः यान्ति नैव निर्गच्छन्ति, तत् श्वसत्या जीवन्त्या मे मम
किञ्चिदपि गत्यन्तर नास्ति सत्यं निश्चितम् । कुलिशकठिने वक्त्र-
निष्ठुरे त्वयि मग्नम् एतत् चेतः मनः अलुङ्कार्यम् उद्धर्तुमशक्यम् ।
तेनैव हेतुना अहं भवत अलुगतिम् अनुगमनं साम्प्रता, त्वदर्धं प्रयते
इति यावत् किं करोमि त्वदनुगतिं विना नान्यत् किञ्चित् करणीय-
मास्ति मे इति भावः ॥ ८९ ॥

किमिति ! हे विभो ! दण्डः घटिपलातकः समयः प्रहरः
अहोरात्राष्टमो भागः रजनी रात्रिः पक्षिणी आगाभिपर्णसानाह-
र्युक्ता निशा पक्षः पञ्चदशदिनात्मकः समयः तेषां रीत्या नियमेन
स्थित्येति यावत् स्फीतस्फीताम् अतिदार्ढ्यं विरहविपदं साहयन्
वर्द्धयन् त्वं एकं ना नो अहासी. न त्वक्तवानसि ? अपिह त्वक्तवान-
च्छेपेत्त्वर्धं. यद्यै निमिषोऽपि दृष्टिविघ्नः न दत्तः निमेषमात्रमपि यस्या
दर्शनं न त्वक्तमिति भावः. दूरे स्थितिर्यस्याः तथाभूतायै तस्यै मद्य-
मिति शेषः यौगपद्यात् समकालत्वात् समकालत्वेनेति भावः युगानि
वितरसि इदसि, अधुना दण्डप्रहाराद्यो युगवत् प्रतीयन्ते इति
भावः ॥ ९० ॥

स्वामिन्ने कं वचसि भवतः स्वान्तविश्रान्तमन्यत्
 कर्मण्यन्यन्मुहुरिदमभिव्यक्तमन्योऽपि वेद ।
 भूयोभूयस्तदतिस्त्रुषिता नाम गृह्णामि किं ते
 तिष्ठत्यस्मिन् जगति यदि नो जीवनस्थानमन्यत् ॥६१॥
 त्वत्सेवासु सुखलनमभवन्मादृशः कस्य किं वा
 सेवाधर्मो गहन इति यन्नीतिनिष्ठाः पठन्ति ।
 तेन त्यागः किमयमुचितो वच्मि सङ्कोचहीना
 पान्यो यत्र त्वमसि रसिकैरीक्षितो नैष पन्याः ॥६२॥
 पाण्डुक्षामं वपुरिदममी कुन्तलाः क्लान्तभाराः

स्वामिन्निति । हे स्वामिन् । भवतः वचसि वाक्ये एकं, अन्यत् स्वान्ते मनसि विश्रान्त, कर्मणि अन्यत्, तत्र वचन मानसं कार्यं च पृथक् पृथगिति भावः । अन्योऽपि सुरभिदं त्वाम् अभिव्यक्तं स्पष्ट वेद जानाति । यदि अस्मिन् जगति नो अस्माकम् अन्यत् जीवनस्थानं तिष्ठति तत् तदा अतिस्त्रुषिता अतिविप्रलब्धापि किं कथं भूयोभूयः पुनः पुनः ते तय नाम गृह्णामि, मत्पुत्रसत्त्वे तय नाम न पृथीतव्यमिति भावः ॥ ६१ ॥

त्वदिति । मादृशः मद्द्विधस्य कस्य जनस्येति शेषः तत्र सेवासु किं वा सुखलनं त्वुटिः अभवत् ? न किमपि सुखलनमभवदित्यर्थः सेवाधर्मः सेवादृष्टिः परमगहनः परमदारुण इति नीतिनिष्ठा नीतिज्ञा यत् पठन्ति तत् सत्यमिति शेषः सेवाधर्मः परमगहनो योगिनामस्यगस्य इति षट्समत्त सास्येन शेषम् । तेन सुखलनेन अर्थ त्यागः किम् उचितः ? सङ्कोचहीना निःशङ्केति यावत् वच्मि ब्रवीमि यत्र पथि त्वं पान्यः पथिकः असि, रसिकैः सप पन्याः न रेक्षितः न इष्टः ॥ ६२ ॥

वासोऽप्येवंविधमिति भिदा भिक्षुकीभिः कुतो नः ।
 एषा क्रोशाः कति च मथुरा यामि चेदद्य किं तन्-
 नेत्रदन्ध न भवति क्वति श्रीमुखालोकनाय ॥ ६३ ॥
 कुञ्जद्वाराद्वहिरपि यदि प्राणनाथ । प्रयासि
 प्राणैः स्थयं क्षणमपि तदा नैव मे सत्यमेतत् ।
 भूयोभूयो विलुठितवती त्वामिति ध्वस्तलज्जा
 दूराद्दूरं कथमतिचिरादानन दर्शयिष्ये ॥ ६४ ॥
 त्वञ्चेदानीं नगरतरुणीसार्थसर्वस्वभूत
 स्ता अप्येव तव किमितरास्तुभ्यमद्य स्वदन्ते ।
 अत्यौत्सुक्यात्तदपि भवतः सम्मुखी वा यदि स्यां
 किं स्यादेतन्न खलु निपुणं भावयन्त्यप्यवैमि ॥ ६५ ॥

प्राणञ्जानिति । इदं वपुः शरीरं कथञ्च, अमी कुन्तला. क्रोशाः
 क्लान्तभारा विपर्यस्तभारा इति यावत् वासोऽपि वसनमपि ए-
 विधं क्लान्तमिति भाव इति अस्मात् कारणात् न अस्माकं भिक्षुभि
 भिदा भेदः कुत ? नैव भेदोऽस्तीति भावः । एषा मथुरा कति च
 क्रोशाः कति क्रोशान्ते इत्यर्थः ? चेत् यदि अद्य यामि गच्छामि,
 तत् तदा नेत्रदन्धं नयनयुगलं श्रीमुखस्य आलोकनाय किं कति कतार्थं
 न भवति ? ॥ ६३ ॥

कुञ्जति । हे प्राणनाथ । कुञ्जद्वारात् वहिरपि यदि प्रयासि,
 तदा मे मनः प्राणैः न स्थेयमेव, एतत् सत्यम् इति भूयोभूयः पुनः
 पुनः त्वा विलुठितवती अहम् इदानीं ध्वस्तलज्जा निर्लज्जा सती
 कथम् अतिचिरात् दूरात् दूरम् अतिदूरमित्यर्थः स्थितं त्वामित
 शेषः आनन सुखं दर्शयिष्ये । एतादृशदोषकालेऽपि त्वद्विनाहं
 जीवामीति लज्जया कथं सुखं दर्शयिष्यामि इति भावः ॥ ६४ ॥

त्वमिति । इदानीं त्वं नगरतरुणीसार्थानां नागरिकयुवति-

न स्यादस्या यदि मम तनोः प्रत्यभिज्ञेयता वा
 स्यादेवाथ स्फुटमुभयथा मामकीनो विडम्बः ।
 आद्ये नो न स्पृशति भवतो दृष्टिरीदास्यमुद्राम्
 अन्यत्रापि प्रणयलघुतातादवस्थ्यं व्यनक्ति ॥ ८६ ॥
 साम्मुख्यं ते भवति यदि मे तद्गृहे वा वहिर्वा
 सौजन्येन स्मरसि यदि तत् सा कथा दुर्लभैव ।
 पूर्वावस्थास्मरणलघिमा दुर्निवारः सभायां
 शुद्धान्ते चेच्चतुरतरुणीसार्थसौहार्दभङ्गः ॥ ८७ ॥

शुद्धाभा सर्वस्वभूत, ता नगरतरुण्यं अपि तव एवं सर्वस्वभूता इति
 भावः अत अद्य इदानीम् इतरां प्रास्यां त्वय्यं किं स्वदन्ते रोचन्ते ?
 नैवेत्यर्थः । तदपि यदि वा अत्यौत्सुक्याद् अत्युत्कण्ठावशात् भवत-
 सम्मुखी सम्मुखवर्तिनी स्या भवेयम्, एतत् किं स्यात् निष्ठुयं स्थिरं
 भावयन्ती चिन्तयन्ती अपि न खलु अवैपि नैवावधारयामि ॥ ८५ ॥

नेति । यदि वा अस्या मम तनोः शरीरस्य प्रत्यभिज्ञेयता
 सेवामित्यभिज्ञानं न स्यात् भवत इति शेषः अथ यदि स्यादेव प्रत्यभि-
 ज्ञेयतीति शेषः उभयथा स्फुटं स्पष्टं मामकीनः मदीयं विडम्बः
 अवमाननरूप इति भावः भवतीति शेषः । कथमित्याह आद्ये इति
 आद्ये अप्रत्याभिज्ञाने भवतः दृष्टिः औदास्यमुद्रा निःशस्वन्वरूपम् ।
 बहुचिन्तयार्थः नो स्पृशति इति न अपि त्वं स्पृशत्येव । नैव मयि दृष्टिः
 प्रतिपद्यतीति भावः । अन्यत्रापि अपरपक्षेऽपि प्रत्यभिज्ञानेऽपीति
 भावः प्रणयलघुतायाः तादवस्थ्यं तद्गृहा अवस्था व्यनक्ति प्रकाशते
 ॥ ८६ ॥

साम्मुख्यमित्येति । ते तव साम्मुख्यं व्यातकूल्यं भवति, तव तदा
 गृहे वा वहिर्वा सौजन्येन मे साम्मुख्यार्थः कर्मास्य वष्टी । स्मरसि,
 यदि तत् अस्मात्साम्मुख्यमित्येति भावः तदा सा कथा मत्स्मरणवाच्येति

दूरादेव क्षिततरमुधासिच्यमानाधरीष्ठ
 मण्डीदृष्टत्पुलककमलाकारविस्फारदृष्टि ।
 एङ्घ्रिहीति स्वयमवशतः प्रियसः प्रार्थनं या
 लेभे तस्यामनतिग्रथनी माननैवापमृत्युः ॥ ६८ ॥
 रूक्षा लोकाः कटुकुवचसः स्वाख्ये सर्व एव
 क्षीणासि त्व कथमिति बहिर्याम्यवाची दहन्ति ।
 ग्रामस्थान्ते तपनतनयाकूलमुद्यानमूलं
 शून्यं लीलाशरणमपि ते कुत्र तन्निर्हणोमि ॥ ६९ ॥

भाव दुर्लभैव । सभायां पूर्वावस्थायाः गोचारणादिरूपायाः स्वरूपेन
 लक्षिता अगौरवमिति यावत् दुर्निवारः निवारयितुमशक्य इत्यर्थः ।
 शुद्धान्ते अन्तःपुरे चेत पूर्वावस्थास्वरूपलक्षिता स्थादिति शेषः तदा
 चतुराणां तरुणीनां साथैः समूहैः यत् सौहार्दं तस्य भङ्गः अपगमः
 स्थादिति शेष ॥ ६७ ॥

दूरादिति । दूरादेव क्षिततरम् अतिशयेन क्षितं सन्दहासः
 तदेव सुधा पीयूषं तथा सिच्यमानम् अधरोष्ठं चक्षिन् तत् तथा
 मण्डयोः कपोलयोः उदञ्चन्ति उदुगच्छन्ति पुलकानि बलं तच्च तथा
 कमलाकार विस्फारः विक्राशो यस्यास्तादृशी दृष्टिर्यस्मिन् तच्च यथा
 तथा एङ्घ्रिः एङ्घ्रि इति स्वयमवशतः स्वस्याप्राधान्येनेति भावः स्थिर-
 ष्येति शेषः स्वपरतन्त्रस्तेति भावः प्रियसः प्रियतमस्य प्रार्थनं या लेभे
 प्राप तस्या मन्योति शेष अनतिग्रथनी अतादृशीत्यर्थः मानना मृत्युकार-
 ष्यपमृत्युरेव । पूर्वं नितरां सम्मानिता, तस्याः पूर्वसम्माननविरो-
 ष्ठीवह्नीयाय, तस्मात् स्वयं ममनलाघवे न मम रुचिरिति भावः
 ॥ ६८ ॥

रूक्षा इति । स्वाख्ये स्वमृष्टे सर्व एव लोकाः शब्दादय इति
 भावः रूक्षाः कर्कशाः कटूनि कुत्सितानि वचंसि श्रेया तथाभताः ।

वैमुख्यन्ते किमपि मदनो माद्यति क्रूरकर्मा
 नर्मात्पापेष्वपि कुवचनैर्बाधते बन्धुवर्गः ।
 चेतो नाश । त्वयि विनिहितं वाचमुल्लङ्घ्य यासां
 तासामुक्तिः स्मितकलुषिता कल्पते किं करोमि ॥ १०० ॥
 कुञ्जे कुञ्जे रतिरुपहिता धिक्कृतं धाम धीतं
 मग्नं वेणोर्वचसि विहितो बन्धुवाचां विसर्गः ।
 दृष्टः स्वामी कपिरिव कृतः प्राणसारोऽसि जारो
 हीनोपाया कथमहममूनद्य भूयो नियोज्ये ॥ १०१ ॥

बाह्विः स्वालयदन्त्यन्तेति भावः त्वं क्षीणसि कथम् इति याम्याया
 यामवाशिना वाचं दृष्ट्वन्नि ज्वालयन्ति । यामस्थान्ते उद्यानस्य
 मूलम् आदिस्थानं तपनतनयायाः यमुनायाः कूलं ते तव लोलाशरण्या
 क्रौडाष्टमपि मूल्यं त्वदभावादिदिति भावः तत् तस्मात् कृतं निर्द-
 ष्योसि निर्दिति लभे ? न कुलापि मम निर्वृतिरिति भावः ॥ ६६ ॥

वैमुख्यमिति । ते तव किमपि अवचनोपसि त्वर्थं वैमुख्यं प्राति-
 कूल्यं जातमिति शेषः । क्रूरकर्मा मदनं माद्यति उज्जृम्भते ।
 बन्धुवर्गं शत्रूणां नर्मात्पापेषु परिहासनात्पापेषु अपि कुवचनैः निष्ठुर-
 वचोभिः बाधते पीडयति । हे नाथ । यासां शत्रूणादीनां वाचम्
 उल्लङ्घ्य अतिक्रम्य विहायेत्यर्थं त्वयि चेतः मग्नः विनिहितं विशेषेण
 अर्पितम् तासां शत्रूणादीनाम उक्तिं स्मितेन कलुषिता ममवेधिनीत्यर्थः
 कल्पते प्रकाशते, किं करोमि ? ॥ १०० ॥

कुञ्जे इति । कुञ्जे कुञ्जे प्रतिकुञ्जं रतिः अतुरागः उपहिता
 धिक्कृता उल्लङ्घयति रोचते मे इति भावः, धीतं निशुद्धं परिष्कृत-
 मित्यर्थं धाम मृहं धिक्कृतं त्यक्तमिति भावः, वेणोः सुख्याः वचसि
 निखने मग्नं मग्नं शेषः । बन्धुवाचां बन्धूनां शत्रूणां तां यस्यानां
 नैवं कर्तव्यमित्येवं वचसांमित्यर्थः विसर्गः परित्यागः विहितः कृतः ।

एतै नित्यं नवपरिमलोद्गारिणः सन्तु कुञ्जाः
 सन्तु क्लेशा न च मम तनोरत्र बीभत्सभावात् ।
 एतद् दृष्ट्वा रमयति हरिर्गूढमागत्य राधाम्
 इत्यद्यापि व्रजयुवतयो मङ्गमीर्यां वहन्ति ॥ १०२ ॥
 राधे राधे कथय कथय त्वय्यसौ नन्दनो मे
 बाल्यादेव प्रभृति कुरुते वत्सलो हृत्प्रकाशम् ।
 द्रष्टव्योऽसौ पुनरपि मया मन्यसे कीदृश वा
 मानिन्नस्या तव च रुदती पृच्छती दन्दहीति ॥ १०३ ॥
 अत्रागच्छ त्वरितमथवा तिष्ठ तत्राद्वलचं
 शृण्वन्त्वेते जनपदजना भुक्तकण्ठा ब्रवीमि ।

स्वामी कपिरिप वानर इव दृष्ट, जाग. उपपत्तिस्त्वं प्राणसार.
 प्राणसम इत्यर्थः कृतः, पूर्वमिति शेष । अद्य इदानी जीनोपाया
 अगतिरहं कथम् अमृन् स्वाध्यादीन् भूय पुन नियोज्ये संयुज्य
 स्वास्थानीत्यर्थः ॥ १०१ ॥

एते इति । एते कुञ्जाः नित्यं सततं नवपरिमलोद्गारिणः अभि-
 नवहृत्तसौगन्ध्यरतिणः सन्तु भवन्तु, अत्र एषु कुञ्जेषु बीभत्सभावात्
 विकृतभावात् मम क्लेशा दुःखानि न च सन्तु नैव भवन्तु । एतत्
 दृष्ट्वा हरिः कृष्णः गूढमागत्य राधां रमयति इति मत्वेति शेषः
 व्रजयुवतयो व्रजाङ्गनाः अद्यापि मङ्गम ईर्यां वहन्ति कुर्वन्ति ॥ १०० ॥

राधे इति । हे राधे । हे राधे । कथय ब्रूहि, अमौ मे मम
 नन्दनः त्वमि बाल्यात् प्रभृति वत्सलः खड्गवान् सन् हृत्प्रकाशं मनो
 ऽभिलाषं कुरुते । अमौ पुत्र पुनरपि मया द्रष्टव्यः, कीदृशं वा
 मन्यसे ब्रूयस्व, हे मानिन् तव अस्या साता रुदती सती इति पृच्छती
 दन्दहीति पुनः पुनर्दक्षते । १०३ ॥

अत्र ॥१०॥ अत्र अन्त्याग्ने त्वारत शीघ्रम् आगच्छ अथवा तत्र मधु-

यामि स्वर्गं निरयमथवा प्राणिमीह म्रिये वा
 श्यामादन्यो नहि नहि नहि प्राणनाथो ममास्ति ॥ १०४ ॥
 राधावन्धुर्निखिलगदितो विश्वतो यत् त्वमासीः
 साहं साहङ्कतिरुदभव यत्तवातिप्रियेति ।
 लक्ष्मीकान्त । प्रणयसुधया सिञ्च वा मां नवा त्वम्
 एतज्ज्ञान ननु मम जनुर्धन्य एतावतैव ॥ १०५ ॥
 यान्ति प्राणा मम यदि न ते प्रच्छनीयः पुरोध
 देया मह्य किशलयरुचा पाणिनैव त्वयापः ।
 याचे तत्र व्यवधिक्षतिनः चालनं चारनीरैः
 कर्त्तव्यं ते मधुपुरवधूपादलाचारसस्य ॥ १०६ ॥

रायाम् अद्भुतव वर्षलक्ष तिष्ठ, एते जनपदजनाः शृण्वन्तु, सुक्तकण्ठा
 सता अहं ब्रवीमि, स्वर्गम् अथवा निरय नरकं यामि गच्छामि,
 इह अस्मिन् जगति प्राणिसि जीवामि वा म्रिये, तथापि श्यामात्
 अन्यः मम प्राणनाथ नहि नहि नहि आस्ति तिष्ठति ॥ १०४ ॥

राधेति । हे लक्ष्मीकान्त ! यत् त्वं मिञ्चत विश्वससारे राधा-
 वन्धुरिति निखिलगदित निखिलै जनेः गदितः आसीः । साहं यत्
 तव अतिप्रिया अतिप्रियसीति साहङ्कृतिः अहङ्कारवती उदभवम्
 आस त्वं प्रणयसुधया मां सिञ्च वा न वा, ननु भोः मम एतत्
 ज्ञानम् अस्तीति शेषः, एतावतैव इत्यं ज्ञानेनैव मम जनुर्धन्य धन्यम्
 ॥ १०५ ॥

याम्तीति । यदि मम प्राणाः यान्ति, ते तव पुरोधाः पुरोहितः
 न प्रच्छनीय किं कर्त्तव्यमिति न प्रष्टव्यं । त्वयैव किशलयरुचा
 ताम्नेण पाणिना हस्तेन मह्यम् आप सखिणानि देयाः । तत्र
 बलिबलिंक्रियासु व्यवधिव्यवधानं तत्र सत्तो दूरस्थितिरिति यावत् तत्र

सीदत्यङ्गं दलति हृदयं किं नु कुर्वन्ति हन्त
 प्राणाः श्यामाशय ! मम वधाभद्रभागी त्वमेव ।
 हा धिक् कीदृक् वदसि रसने । तत्त्वतो यत्तदास्तां
 वन्दीभूय स्वयन्निह मया मोचितः प्राणनाथः ॥ १०७ ॥
 श्याम श्याम । स्मर सहचरी मन्दकारीकृतं मे
 केनाकस्माद् भ्रमति भुवनं मज्जति द्यौरवन्था
 काह काहं क्व मम दयितः कुत्र तस्यैष दासो,
 हा हा हा हा ! हरि हरि हरि ! क्षीणमध्य प्रसीद । १०८ ॥

कृतिन. समर्थस्य ते तव कर्त्तरि पशो त्वया इत्यर्थः । मधुपुरवधूना
 पादबाह्यारनस्य चाबन चारनीरैः खननास्वादं नयन जलै मम
 सरथनिमत्तकै. अशुभिः कर्त्तव्य इत्यह वाचे प्रायेण ॥ १०६ ॥

सीदतीति । हे श्यामाशय ! मलिनाशय ! अङ्गं शरीरं
 सीदति अस्वादां प्राप्नोति, हृदय दलति विद्योर्थेन, हा खेदे, नु भोः
 प्राणा. किं कुर्वन्ति ? आस्थिरा भवन्तीत्यर्थः । त्वमेव मम वधात्
 अमद् पणमं तस्य भागी जात इति शपः । हा धिक्, हे रसने !
 कीदृक् वदसि ? तत्त्वतः याथावर्थेन यत् नत् त्वयि मम मयि तव च
 प्रीतिरूपं वास्तवित भावः आस्ता तिष्ठतु किन्तु इह स्वयं वन्दीभूय
 वद स्वित्वेत्यर्थः मया प्राणनाथः मोचितः अज्ञात गोकुलवासरूपात्
 वन्धनादिति भावः सुक्ति नीत इत्यर्थः ॥ १०७ ॥

श्यामेति । हे श्याम ! हे श्याम ! सहचरी साभिति शेषः
 स्मर, केन हेतुना मे मम मन्दकारोकृतम् अप्रियं कृत त्वमेति शेषः
 अकस्मात् भुवनं भ्रमति भूर्जते, द्यौराकाशम् अवन्था पृथिव्या मज्जति
 पतति । अह का ? अह क्व कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, मम दयित-
 प्रियं क्व ? कुत्र तिष्ठति, तस्य दयितस्य एष दासः अहमिति
 कुत्र ? तिष्ठतीति शेषः, हे क्षीणमध्य ! कृषोदर ! हा हा हा

इत्युद्वाहुर्विमलपुलकाकम्पनासन्नकण्ठी
छिन्ना मूले पतति भुवि सा हेमवल्लीव यावत् ।
शृङ्गारैस्ते शिशिरसलिलैस्तावदेवोद्भवोऽस्याः
सिञ्चन्नास्य तदुपरि विभोरुत्तरीय दुधाव ॥ १०६ ॥
चक्रे अतन्मनसि चतुराश्चेटकाश्चक्रपाणे-
लेन यस्यात् तदपि यदसौ मामिहैकं न्ययुङ्क्त ।
एतत् सम्भावनसमुचितं साध्वभून्नेपुणं मे
यद्रक्षायामहमधिकृतो नाशितेय मयैव ॥ ११० ॥

हा हरि हरि हरि हरि अतिखेदेन उन्मत्तवद्वृत्तिः । प्रसीद प्रसन्नो
भव ॥ १०८ ॥

इतीति । इतीत्यम् उद्वाहः ऊर्ध्वबाहः विमलपुलका निर्मल-
लोभाञ्जयुतकलेवरा आकम्पना वपश्यमता तथा सन्नकण्ठा समनिक-
रोदनेन रुद्धकण्ठी सती सा मूले तले छिन्ना हेमवल्लीव स्वर्णवतेव
यावत् भुवि पतति, तावदेव उद्धवः तैः शिशिरसलिलैः शीतलतोयैः
शृङ्गारैः अस्याः राधाया आस्य सुखं सिञ्चन् जालयन् तस्य सुखस्य
उपरि विभोः कृष्णस्य उत्तरीय दुधाव सञ्चालयानास उत्तरीयेण
व्यजन्सन्नरोति भावः ॥ १०६ ॥

चक्रे इति । एतत् मनसि चक्रे च अकरोच्च चक्रपाणेः कृतस्य
चतुरा चेटकाः टासा लक्षवच्च इति भावः यत् यदि चेत्तर्षः स्यात्
अस्तीति यावत् तदपि तथापि असौ चक्रपाणिः इह दृग्भावेन एतस्याः
राधायाः सम्भावने सान्त्वने इति यावत् समुचितं सस्यक् योग्यम् एकं
केवलं सा यत् न्ययुक्तं नियुक्तान्, तत्र नियोगकर्षाणि मे सन्न साधु
सस्यक् नैपुण्यं पाठयन् अभूत् यत् अहं रक्षायाम् एतस्या इति शेषः
अधिकृतं नियुक्तः स्वामिनेति शेषः किंच सदैव इयं राक्षसा यदुद्य-
नेनैव ससहीमितशोकतरेति भावः ॥ ११० ॥

सम्यक्जातं सुचिरविरहज्वालाया दूयमाना
 खेवं साध्वी विशति परमानन्दधामन्वनन्ते ।
 मन्त्री वैज्ञानिक इति वृथा मानमासाद्य माद्यन्
 अद्य स्वीयां मतिपरिणतिं बुद्धवानुब्रवीऽपि ॥ १११ ॥
 शृण्वन्नेतन्मधुपुरपतिर्भस्यते कीदृशं मां
 किं वा भावी कथमिव मया दर्श्यतामास्यमस्मै ।
 ध्यायन्नेतत् पुलकसुकुलारम्भि सस्रन्दतारं
 पश्यन्नस्या मुखमकथयत् प्राणिति प्राणितीति ॥ ११२ ॥
 नष्टं प्राप्तं निधिमिव मुखं वीक्षमाणोऽयमस्या
 भूयः सिञ्चन्मधुपुरपतेरुत्तरीयानिलेन ।

सम्यग्जातं । सम्यक् जातं सप्तसु । सुचिरविरहज्वालाया दूय-
 माना लिख्यमाना वा इयं साध्वी परमानन्दधामनि अनन्ते कृष्णे
 विशति लीयते । मन्त्री कृष्णमन्त्रदीक्षितः वैज्ञानिकः विशेषेण ज्ञानवान्
 योगनिष्ठ इति वृथा मानम् आसाद्य प्राप्य माद्यन् अहङ्कारेणैति
 भावः । उब्रवीऽपि इदानीं मतिपरिणतं बुद्धिपरिणामं बुद्धवान् ज्ञात-
 वान् । अहो अहङ्कारवता नेदृशी मतिः केवलं तदेकाग्रतैव भग-
 वत्प्राप्तिमूलमिति ज्ञानं लेभे इति भावः ॥ १११ ॥

शृण्वन्नेति । मधुपुरपतिः कृष्णः एतत् राधाभरणमिति भावः
 शृण्वन् मां कीदृशं मस्यते, मनसि धारयिष्यति ? किं वा भावी भवि-
 ष्यति स इति शेषः, मया कथमिव अस्मै कृष्णाय आस्यं मुखं दर्श्य-
 ताम् ? एतत् ध्यायन् चिन्तयन् स इति शेषः पुलकसुकुलारम्भि
 सस्रन्दत्पुलकसुकुलं सस्रन्दतारं चलतारकम् अस्याः राधायाः मुखं
 पश्यन् प्राणिति प्राणिति जीवति जीवतीति अकथयत् अत्रो-
 चत् ॥ ११२ ॥

नष्टमिति । अयम् उब्रुवः नष्टं प्राप्तं पुनरधिगतं निधिमिव

उच्चैराह श्रुतिपरिसरे किङ्करं कंसशत्रो-
 दूर्तं राधे । त्वयि विनिहितं विद्धि मामुद्धवोऽस्मि ॥ ११३ ॥
 साति चादुर्देवद्युदमनी तुल्यपीबूपवाणी-
 वर्णश्रेणि श्रवणपुटकेनान्तरस्त्रा विशन्ती ।
 को जानीति किमकृत पर सत्वरं सापि तन्वी
 किङ्कि किङ्किं कथय कथयेत्युत्थिता कौतुकेन ॥ ११४ ॥
 आदायास्यै मलयजजलैर्मर्मरीभूतमन्त-
 र्ज्ञानाभोगं नयनपयसः प्रोञ्छनात् साञ्जनस्य ।
 किञ्च प्रीतं बहुभिरभितः शुष्कशैवालखण्डैः
 सारं शीरैरखिलमपि तद्वर्षयामास भूयः ॥ ११५ ॥

चिरनिष्ठातं धरन्निव व्यस्था राधायाः सुखं वीक्षमाद्यः पश्यन् मधुपुर-
 पते कृष्णाय उत्तरांपानिलेन भूयः पुनः पुनः शिष्टान् वीक्षयन्निति
 यावत् श्रुतिपरिसरे श्रोत्रसन्धि उच्चैः आह अत्रवीत्, हे राधे !
 कंसशत्रो कृष्णस्य किङ्कर त्वयि त्वा प्रतीत्यर्थः विनिहितं प्रेषितं
 दूत सा विद्धि जानीहि अस्मि अहम् उद्धवः ॥ ११३ ॥

सेति । सा अतिज्वाहः अतिसूरा दवद्युदमनी दुःखनिवारणी
 तुल्य सम पीबूप वस्थास्तथाभूतायाः बाग्याः दाव वर्णश्रेणिः अक्षर-
 पङ्क्तिः श्रवणपुटकेन कर्णरन्ध्रेण व्यस्थाः राधायाः अन्तः हृदये विशन्ती
 प्रवेक्ष लभमानेनश्रेः किम् अकृत कृतवती, को जनः जानीते ? परं
 किन्तु सापि तन्वी कृशाङ्गा राधा किं कि कि किं कथय कथय इति
 उच्चैः ति शेषः सत्वरं कौतुकेन औत्सुक्येन उत्थिता उत्थस्यौ ॥ ११४ ॥

आदायेति । मलयजजलैः वन्द-रसैः मर्मरीभूतं साञ्जनस्य
 कञ्जलगतस्य नयनपयसः नेत्रजलस्य प्रोञ्छनात् अपनयनात् अन्तर्मध्ये
 र्ज्ञानः मन्दिनः आभोगः तद्वस्तारः यस्य तादृशं, तद्वच्च बहुभिः शुष्क-
 शैवालखण्डैः विरहमिनादायं गात्रक्षित्वा इति भावः अन्तितः

पश्चाद्भवे पुनरयमिदं चेलवक्त्रीं धुनान-
 स्तस्मादस्याः प्रपद्यशतकैः सन्निवृत्तः कथञ्चित् ।
 लक्ष्मीर्यज्जान्निवसति वह्निस्त्वं तदन्तर्निमग्ना
 मन्यारन्या भवतु विप्रया सा किमेवं विधासि ॥११६॥
 धारावाहि व्यसनकथनाद्भूतवत्याः प्रियायाः
 सूक्तासत्तियवधिभयतो यत्र मध्ये मयोक्तम् ।

सर्वतः प्रोक्तं लक्ष्मीप्रभिलक्षणं शौरे कृष्णस्य अस्त्रिज समस्तं तत् कार
 राधाविरहजनितव्यथाया इति भाव आदाय नृहोत्वा अशब्दव्यति
 यावत् भूयः सस्यक् वर्षयामास, हे राधे ! त्वदर्थं कृष्णः नितरां
 तापसंभुभ-तोद्रे वंरूप कीर्त्तयामासेत्यर्थः ॥ ११५ ॥

पञ्च इति । तस्मात् पश्चात् तदनन्तरम् अथम् उद्धव, अस्याः
 राधायाः प्रपद्यशतकैः बहूनाम् प्रपद्ये यदि त्वं मिथ्या सां प्रतार
 यसि तदा ते मञ्जानन्त्यः सम्प्रिष्यतीत्येऽरूपैरिति भावः कथञ्चित्
 सन्निवृत्तः गण्डुलीनाम् इति यावत् सन् पुन चेलवक्त्रोऽन्तरीयाञ्चब-
 सिति भावः धुनानं चालयन् अन्तरीयाञ्चलेन वीजयन्तित्यर्थः इदम्
 जयं उवाच । लक्ष्मीं यद्वात् कृष्णात् वह्निं निवसति, त्वं तस्य
 कृष्णस्य अन्तर्निवि निमग्ना नियतं स्थिता, अतः मन्योः शोकस्य
 विषया अन्त्या अपरा भवतु अपरा लक्ष्मीप्रभृतयः शोचनीया भव-
 न्त्विति भावः, सा इत्थं प्रेवसी त्वं किं कथम एवविधा ईदृश-
 विद्धतचित्तेति भावः अस्ति भवसि ? अन्यासां वर शोको भवितु-
 मर्हति, तत्र तत्रैव शोकस्य विषय इति भावः ॥ ११६ ॥

ननु पूर्वं कथं त्वया नैवसुक्तमित्यत्र । धारेति । धारावाहि
 क्रमागतं यत् व्यसनकथनं तु अन्निवेदनं तदर्थम् आहूतवत्याः आका-
 रितवत्याः आसिति भावः प्रियायाः राधायाः सूक्तस्य समुपवचनस्य
 आसत्तिः अव्ययजिति भावः तस्य व्यसंधिविरागः तस्मात् यत् मयं
 तस्मात् चकन्त्या कथायां मध्ये अपरकथया तदुमङ्गे अपरावभया-

मौढ्यादेवं मम किमु महानिव न स्यादनर्थ-
स्तस्याय चेद्वसनपवनः पावनी नाभविष्यत् ॥ ११७ ॥
यस्ते मग्नी मनसि, हृदये यस्य च त्वं विलीना
मन्यन्ते यच्चरणशरणा भूतिमेन्द्रीं लृणाय ।
यस्यालाभात् पुरयुवतयो नालशैबालशय्या.
सूर्यापाये ज्वलितवपुषो यामिनीर्यापयन्ति ॥ ११८ ॥
यस्याद्य त्वद्विरहदहनज्वालया पाण्डुभासो
वासो नीलं गमयति भिदामम्ब नीलाम्बरेण ।

दिति भाव सध्वे मया यत् न उक्तम् अह दूत आगतस्त्वत्सका-
शमित्वादि वच इति भावः एवं तदित्यर्थः. मौढ्यात् मूर्खत्वात् मूर्खत्व-
विजृम्भितमेतदिति भावः । मम महानेव अनर्थे विपत्पातः किं
न स्यात् ? मूर्खत्वेन पूर्वं सदागमनप्रयोजने निवेदिते इत्यं राधायाः
भरणशङ्का नाभविष्यत् अग्निवेदनात् सति भरणे प्रभुसमीपे गमनमेव
दुष्करमिति महति व्यसने अपतिष्यमिति भावः । चेत् यदि तस्य
प्रभो वसनपवन उत्तरीयमस्त्रपातः पावनः मम शुद्धिजनकः न
अभविष्यत् । त्वदायवसनाञ्जलेन वीजनादेवेयं पुनर्लीं वितेति भावः
॥ ११७ ॥

य इति । यः ते तव मनसि मग्निः लीनः, त्वञ्च यस्य हृदये
विलीना निमग्ना, यस्य चरणशरणाः चरणान्त्रिता. जनाः ऐन्द्रीं
भूतिं सम्पदम् इन्द्रत्वमित्यर्थः लृणाय मन्यन्ते लृणमिव अवजावन्ती-
त्यर्थः, यस्य अलाभात् अप्राप्तेः पुरयुवतय पौराङ्गनाः सूर्यापाये
सूर्यस्वास्तमितौ नाल शैबाल जलनीबी च शय्या यासा तादृश्याः
तादृशान्तये इति भावः ज्वलितवपुषः सन्तप्रशरीराः सत्यः यामिनीः
रात्रीः यापयन्ति गमयन्ति ॥ ११८ ॥

यस्येति । हे अम्ब मात । नीलं वासः वसनम् अस्य इदानीं
तव विरहज्वालया पाण्डुभासः पाण्डुरकान्तः यस्य नीलाम्बरेण

दासो रासोत्सवनटगुरोरस्य सोऽह समोऽहं
 स त्वामावेदयति यदिदं मन्मुखेन प्रतीहि ॥ ११६ ॥
 दैवादय प्रतिपदमितो विश्वतो बन्धुपाशै-
 र्देहेनैव द्विजपदमनुप्रापितः संयतोऽस्मि ।
 यस्मिन् बाले ! तपनतनयाकूलकुञ्जान्तराले
 चित्तेन त्वं विरमसि न मे किन्तु केलीविनोदः ॥ १२० ॥
 साक्षाद्गीक्षा न भवतु चिरं चिन्तिता तेन मा भू-
 र्दैवाधीनो गमयति जनः कोऽपि कुत्रापि कालम् ।

बलभट्टेण भिदा भेद गमयति बोधयति इदानीं तव विरहेषु कृष्णो
 बलदेवस्य प्राप्तः पाण्डुरवर्णत्वात् किन्तु नीलवसनेन बलदेवस्य
 जनयो भेदावगम इति भावः अस्य रासोत्सवनटगुरोः कृष्णस्य च
 प्रसिद्धं दासोऽहम् । अहञ्च मम अभिज्ञं तेनेति भावः । स कृष्णः
 मम मुखेन यत् त्वाम् आवेदयति निवेदयति इदं प्रतीहि अवगच्छ
 ॥ ११६ ॥

दैवादिति । अद्य इदानीम् इतः अस्मिन् मधुपुरे इत्यर्थः प्रति-
 पदं पदे पदे विश्वतः सर्वतः दैवात् दैवाधीनत्वात् द्विजपदं क्षत्रिय-
 पदं राज्ञमित्यर्थः अहनुप्रापितः सन् देहेनैव न तु मनसैति एष-
 कारार्थः । बन्धुपाशैः ज्ञातिरज्जुभिः संयतः बद्धः अस्मि । हे बाले !
 सुगर्भे ! त्वं तपनतनयायां यमुनायाः कूले यत् कुञ्जं तस्य अन्तराले
 मध्ये यस्मिन् मयि चित्तेन विरमसि विहरसि । किन्तु मे मम केली-
 विनोदं क्रीडासुखस्थानं न अस्तीति शेषः, तव तु मयि निविष्टमनसः
 कुञ्जेषु विहारोऽस्ति मम तु त्वयि निविष्टमनसः न तादृक् विनोद-
 स्थानमिति भावः ॥ १२० ॥

साक्षादिति । साक्षाद्दर्शनं न भवतु, तेन साक्षा-
 दर्शनाभावेन चिरं चिन्तिता सन्नापादिति भावः मा भूः न भव ।
 दैवाधीनः जनः कोऽपि कालं गमयति यापयति, किन्तु तव मनः

वन्दीभूतं मयि तव मनस्त्वय्यपीदं ममेति
 द्वाभ्यामाभ्यां मिलनमचिरादावयोः साधनीयम् ॥१२१॥
 राधे ! राधे ! क्व चलसि मनाक् तिष्ठ कव्याणि ! कुञ्जे
 प्रातर्जातं न हि न हि निशा सावशेषाधुनापि ।
 इत्यावेशप्रलपितशतं मद्गतं देवि । दिग्भ्यः
 संप्राप्तास्ते कथयितुममी साक्षिणः सन्ति सभ्याः ॥१२२॥
 रुद्धा बन्धुप्रणयपदवी लङ्घिता लोकलज्जा
 मूर्द्ध्नि न्यस्तं पदमब्रशसः शङ्कितो नापमृत्युः ।
 मामाराद्धुं किमिव न कृतं दुष्करं त्वादृशीभि-
 स्त्यक्तां युष्मान् मम यदुपतेरद्य राज्यं धिगस्तु ॥ १२३ ॥

मयि, मन इदं मनः त्वयि अपि वन्दीभूतम् इति हेतोः द्वाभ्याम्
 व्याभ्या मनोभ्याम् अचिरात् मिलनम् आवयोः साधनीयं सम्पाद-
 नीयम् । अचिरेणैव आवयोः सङ्गमो भविष्यतीति भावः ॥ १२१ ॥

राधे इति । हे देवि ! दिग्भ्यः नानादेशेभ्य इति भावः
 सख्याप्ताः समागताः असी सभ्याः सभासदः, राधे ! राधे ! क्व कुत्र
 चलसि ? मनाक् क्वचित्क्षणं कुञ्जे तिष्ठ, हे कव्याणि ! प्रातः
 प्रातःकालः जातम् ? नहि नहि नैव नैव प्रातर्जातमिति शेषः,
 अधुनापि निशा सावशेषा अवशिष्टा तिष्ठति, इतीत्य सदुगतं सटीय-
 निव्यर्थः आवेशेन त्वदभिनवेशेन प्रलपितशतं प्रस्तापशतं ते त्वभ्य कथ-
 यितुं साक्षिणः सन्ति वर्तन्ते ॥ १२२ ॥

रुद्धेति । बन्धूनां पित्रादीनां प्रणयपदवी प्रणयस्य ससुटाचारः
 रुद्धा त्यक्तेत्यर्थः, लोकेभ्यः लज्जा लङ्घिता अनिश्चान्ता अनशितेति
 यावत् । अब्रशसः पदं मूर्द्ध्नि शिरसि न्यस्तं धृतमिच्छर्थः, अपमृत्युः
 सङ्घातं मरणमिति यावत् न शङ्कितः न तर्कितः । त्वादृशीभिः स्वस्-
 सदृशीभिर्नारीभिः माम् आराद्धुं हेवित् वधीमर्चुमिति अन्वयः किमिव

रम्या हर्म्यावल्लिरियममी बन्धवः सानुबन्धाः
 निर्वैर्य जयति नगरी गुम्फिता नागरीभिः ।
 एषा सम्पत् किमिह न सुखं किन्तु कान्तारकुक्षौ
 युष्माभिर्यः समजनि स मे दुर्लभो हृद्विनोदः ॥ १२४ ॥
 नोपष्टम्भो गुणवति ! तव स्यादयं चेत् तदानीं
 नाहं नासादतिनवघनश्यामलो देहबन्धः ।
 दुःखं कापि क्वचिदपि सुखं यच्छसि कापि मोहं
 सर्वत्रैव स्फुरति मम तु त्वन्मयी सृष्टिरेव ॥ १२५ ॥
 कुञ्जासृज्जीमकरवसुरीक्षत्य यन्निर्घृणत्व
 तत्सात्पर्यं त्रिपुलमतयो नापयन्ति क्षतिः का ।

दुष्करं न कृतम् ? विविधमेव दुष्करं कृतमित्यर्थः । अतः अद्य इदानीं
 युष्मान् लब्धा यदुपते सस रज्य धिक् अस्तु ॥ १२३ ॥

रम्येति । इय रम्या मनोहारिणी हर्म्यावलिः अट्टमोन्धि-
 राजभवनमिति यावत्, अमी सानुबन्धाः सगण्यः बन्धवः, नागरीभिः
 गुम्फिता परिष्टता निर्वैरा निष्कारटका इय नगरी सयुरा अर्थात्
 सर्वोत्कर्षेण वर्तते । एषा सम्पत् ऐश्वर्यम् इह सधुपुरे सुखं सुख-
 जनकं किं वस्तु न अस्तीति शेषः । सर्वमेवास्तीत्यर्थः । किन्तु कान्तार-
 कुक्षौ काननाभ्यन्तरे युष्माभिः सह यः हृद्विनोदः चित्तानन्दः सम-
 जनि जातः, सः मे मम दुर्लभः अत्रेति शेषः ॥ १२४ ॥

नेति । हे गुणवति । चेत् यदि तदानीं न अहम् अभवमिति
 शेषः, अस्मै अतिनवघनश्यामलः देहबन्धः शरीरधारणञ्च न अभव-
 दिति शेषः तदा अयं तव उपष्टम्भ इत्यस्येति भावः न स्यात् । मम
 तु त्वन्मयी सृष्टिरेव त्वन्मयी त्वत् प्रतीवसानः ससार एवेत्यर्थः सर्वत्र
 एवं स्फुरति प्रसर्पति यथा कापि त्वं दुःखं, क्वचिदपि सुखं, कापि च
 मोहं यच्छसि इदमि ॥ १२५ ॥

कुञ्जासृजति । निर्घृणत्वं निदेवत्वम् उरीकृत्य स्त्रीकृत्य कुञ्जां बह

हित्वा वेशं कुवलयदृशां केशमच्चिभ्रुवं वा
 चन्तव्यं मे न हि कुटिलतेत्येतदुन्नायकं तत् ॥ १२६ ॥
 विद्युक्लोल वपुरिदमितो यौवनादेः कथा का
 दृश्यं मिथ्या सकलमिति महासदासोऽपि वेद ।
 किं ते वक्ष्ये स्त्रयममुमहं नैव वक्तुं समर्थो
 यज्ञोपीतत्प्रणयमदिरामत्तमात्मानमेव ॥ १२७ ॥
 उद्यज्ञोत्सखलनमनिशं गोपि ! ते गोपयिष्यन्
 राधानान्नीमकरवमहं सारिकामन्तिकस्थाम् ।

ऋज्वो सरलाम् अकरव विपुलमतवः स्थूलबुद्धयः तस्य तात्पर्यं न
 व्यपवन्ति नावबुध्यन्ते । तत्र का क्षतिः ? का हानिः ? नैव कापो-
 त्वर्थः । कुवलयदृशा नोत्पलाक्षीणा वेश केश वा अच्चिभ्रुवं
 नयनं अक्षुवञ्चोत्यर्थं हित्वा त्यक्त्वा कुटिलता वक्रता न हि व्यस्तोति
 शेषः इत्येतस्य उन्नायकं परिचायकं तत् कुजायाः षड्जुकरणं मे मन
 चन्तव्यं सोढव्यम् । स्त्रोणा वेशकेशनयनभ्रुवाभेव वक्रता दृश्यते
 न त्वङ्गस्य तत् कथमित्यं त्रिवक्राङ्गा तिष्ठतीति, अत एनाम् ऋजुं
 करवाचीति दृढप्रयत्नेन सरलानकार्षं न तु तस्या मेऽतुराग इति
 चन्तव्यं तदिति भावः ॥ १२६ ॥

विद्युक्लोलमिति । इदं वदु शरीर विद्युदेव क्लोलम् अस्थिरं
 क्षणध्वसीत्यर्थः, इतः अस्मिन् वपुरि यौवनादेः कथा का ? यौवना-
 टिकमस्थिरमिति किं वक्तव्यमित्यर्थः । मन दासदासोऽपि अत्रि-
 सासान्यजनोऽपीति भावः दृश्यं सकलं मिथ्येति वेद जानाति ।
 ते तुभ्यं किं वक्ष्ये वदिष्यामि, यत् यतः स्त्रयम् अहं गोपीना स
 प्रणय एव मदिरा तवा मत्तस्य अमुम् आत्मानमेव वक्तुं स्थिरम्
 अस्थिरं वेति निर्णेतुमिति भावः नैव समर्थः शक्तः ॥ १२७ ॥

उद्यदिति । हे गोपि ! अनिशम् अनवरत ते उद्यत् उच्चरस्व

नीता राधे ! मम सुरलिकेत्येवमादीन्यकाण्डे
 वक्तुः सभ्यस्मितजनयितुस्तन्ममासीद् वृथैव ॥ १२८ ॥
 अस्त्रं प्रस्थापनमपि मया लब्धमुन्निद्रकेण
 यस्मिन्नेतन्निहितमथ ते स्वप्नसन्दर्शनाय ।
 जाग्रदभावे भवति भवती भावनीयैव धिङ्मे
 तेनाशेषस्फुरणशमनी हन्त जाता सुषुप्तिः ॥ १२९ ॥
 जाने प्राणेश्वरि । मम यथा निर्विवादं तथा ते
 सन्तप्ताया युगपद्भियान्यद्यतन्धो रजन्यः ।

गोत्रस्त्वखन नामस्त्वखनं गापयिष्यन् अहम् अलिकस्या समीपवर्तिनीं
 कारिका राधानाम्नीम् अकरवम् । हे राधे ! मम सुरलिका वशी
 नीता त्वयेति शेषः इत्येवमादीनि अकाण्डे सञ्ज्ञा वक्तुः अतएव
 सभ्यानां स्मितस्य जनयितु मम तत् गोत्रस्त्वखनगोपनमिति यावत्
 वृथैव आसीत् ॥ १२८ ॥

अस्त्रमिति । अस्त्रिकेण निद्रारहितेन मया प्रस्थापनमपि
 प्रकृतनिद्राजननमपि अस्त्रं लब्धम् । अथ अस्त्रबाभानन्तरं ते तत्र
 स्वप्ने सन्दर्शनाय यस्मिन् वृद्धे इति शेषः एतत् अस्त्रं निहितं स्थापितं
 तत्र जाग्रदभावे जागरावस्थाया भवती त्व भावनीयैव चिन्तनीयैव
 भवति तेन कथाञ्चिद्विनोद इति भावः, किन्तु तेन अस्त्रेण अशेष
 सर्वं स्फुरण विषयज्ञानमिति यावत् तस्य शमनी नाशिनी सुषुप्ति-
 सुखमहमस्त्राभ्रं न किञ्चिद्वेदिषमित्यं ज्ञानं यदन्ते भवति तादृशी
 ग्राह्यमिति यावत् जाता, हन्तेति खेटस्त्रचक्रम्, अतः मे
 धिक् तां सुषुप्तिमिति शेषः । अल्पनिद्राया विषयसन्दर्शनं तदेव
 अत्र इत्युच्यते सुषुप्तौ तु न किञ्चिदिति भावः ॥ १२९ ॥

जाने इति । हे प्राणेश्वरि । मम यथा, तथा सन्तप्तायाः
 त्वे, त्वं अद्यतन्धः इदानीन्तन्धः रजन्यः युगपद् निर्विवादं ससमित्त्वर्थः

यास्यन्धेता दिनकतिपयैरङ्गः । पल्लङ्गभाजोः
 सत्त्वं सत्त्वं निमिषनिभृता आवयोः सुस्थिता स्याः ॥१३०॥
 ज्ञातिग्रामो हसति निभृतं बन्धुवर्गो रुणद्धि
 ब्रीडामन्तर्दधति गुरवो नीरवो मृत्युलोकः ।
 चित्तीयन्ते किमपि सुजना दुर्जनाः कुत्सयन्ते
 श्लाघन्ते मां सदसि रसिकाः सादरं त्वत्कथासु ॥१३१॥
 इत्यादिष्टं भुवनगुरुणा गौरवेण क्रियाणाम्
 अत्रागन्तुं किमिव शयितुं भोक्तुमप्यक्षमेण ।
 तामोत्सुक्यादिति स कथयन्नात्मनः पादमूले
 निम्नासीनः सुरभिश्शिथिरं निर्भरं किञ्चिदाप ॥१३२॥

अभियान्ति गच्छन्ति । अङ्ग भोः प्रेयसि । एताः रजन्यः दिनकति-
 पयैः गतैरिति शेषः पल्लङ्गभाजाः खड्गभाङ्गदयोः आवयोः निमिष-
 निभृता निमेषनिभाः यास्यन्ति सत्त्वं सत्त्वं सुखरजन्यः शोभं वान्ती-
 ति भावः । अतः सुस्थिता स्थिरचित्ता भाविसुखाशयेति भावः स्याः
 भवेः ॥ १३० ॥

ज्ञातिग्राम इति । तव कथासु सतीषु ज्ञातिग्रामः ज्ञातिसमूहः
 हसति, बन्धुवर्गं निभृतम् एकान्ते इत्यर्थः रुणद्धि निवारयति, गुरवः
 पित्रादयः अन्तः प्राडा दधति, मृत्युलोकः नीरवः निःशब्दः । सुजनाः
 बाधवः किमपि चित्तीयन्ते आश्चर्य्यबुद्धयो भवन्ति, दुर्जनाः कुत्स-
 यन्ते निन्दन्ति, सदसि सभाया रसिकाः सादरं यथा तथा मां
 श्लाघन्ते पशंसन्ति ॥ १३१ ॥

इतीदृि । भुवनगुरुणा जगत्प्रतिभा कृष्णेन क्रियाणां कार्याणां
 गौरवेण अत्र आगन्तुं शयितुं भोक्तुमपि किमपि अतिर्वचनीयमिति
 भावः अक्षमेण अशक्तेन सता इति आदिष्टं सन्दिष्टम् । अमोत्सुक्यात्
 अत्यकष्टावशात् ताम् इति कथयन् सः आत्मनः स्वस्य पादमूले

पश्यन्नेतत् किमिति कथयन्नशुधारासुदारां
 मन्दाकिन्या इव तनुभृतः सुभ्रुवः सुस्थितायाः ।
 हाहा जातं किमिति चकितः सत्वरं प्रोच्य पादौ
 भक्तिश्रद्धासपुलकमुपादाय मूर्ध्ना ववन्दे ॥ १३३ ॥
 बुद्ध्वा बद्धाञ्जलिपुटमिमां किञ्चिदाख्यातुकामाम्
 इत्याचस्थौ विरमतु परं निष्कली देवि ! खेदः ।
 एतद्दासो नयवति । हरेः श्रीमद्गङ्गाधिरुढं
 चेतो मूढं न कुरु करुणासागरे सङ्गतासि ॥ १३४ ॥
 भास्वानश्वानयमतिक्रती खेचयन्नस्वराब्ध-
 र्धर्मस्थित्यै भ्रमति भुवने तामसोन्मूलनाय ।

चरणस्थानवसीमे निम्नासीनः भूतलस्थ इत्यर्थं सुराभिश्चिगिरं सुमन्व-
 शीतल किञ्चित् निर्भरम् आप पपावित भावः ॥ १३२ ॥

पश्यन्निति । इति कथयन् उडवः तनुभृतः मूर्त्ति मत्वाः मन्दा-
 किन्या इव सुस्थितायाः स्थितायाः सुभ्रुवः राधायाः उदारा मङ्गती
 अशुधारा पश्यन् किमेतत् इति हाहा किं जातम् इति चकितः
 प्रोच्य उक्त्वा भक्तिश्रद्धाभ्या सपुलक सरोभाञ्च यथा तथा सत्वरं मूर्ध्ना
 शिरसा पादौ चरणौ उपादाय गृहीत्वा ववन्दे वन्दितवान् ॥ १३३ ॥

बुद्धेति । बद्धाञ्जलिपुटं स्पर्शति शेषः किञ्चित् आख्यातुकामां
 वक्तुकामाम् राधा बुद्ध्वा निश्चाय इति आचस्थौ उवाच, देवि ! परं
 केवलं निष्कल निरर्थकः खेदः विरमतु निवर्त्तताम् । हे नयवति ।
 भीतिश्रे । एतत् वास वसनं हरेः कृष्णस्य श्रामत् अङ्गम अधि-
 रुढम् । चेतः चिन्तं मूढं हृद्यं न कुरु, करुणासागरे दयानिधौ
 सङ्गतासि मिलितासि ॥ १३४ ॥

भास्वानिति । अयम् अतिक्रती अतिसमर्थः भास्वान् दीप्तिमान्
 सूर्यश्च रागो अहुरामवान् रक्तवर्णश्च विनतानन्दनः गरुडः अरुणश्च

प्रादक्षिण्याज्जटिति विनतानन्दनाधीनयानो
 रागी चिन्तां न कुरु कुरुते पद्मिनीनां प्रबोधम् ॥१३५॥
 गोपीमात्रं घुणलिपिनयान्माधवप्रेमपात्रं
 मत्वा यत्त्वामनतिशयिनी दृष्टिरग्रे ममासीत् ।
 क्षन्तव्यं तद्विधिविधिसुतव्योमकेशाब्धिपुत्री-
 मृग्यः पाशे पशुरिव तव प्रेम्णि बद्धो यदस्मि ॥ १३६ ॥
 मातर्मातर्जय जय जगन्मोहनं मोहयन्त्याः

तस्य अधीन यान गमनं यच्च तथोक्तं अथ कृष्णः सूर्यश्च अन्तरान्तः
 मगनावकाशे अश्वान् चालयन् धर्मस्थित्यै धर्मस्य देदविहितस्य स्थित्यै
 रक्षण्याय तामसाना तमोगुणप्रधानानाम् अत्ररावताराणां सित्यर्थः
 तिमिराणाञ्च उन्मूलनाय ध्वसाय भुवने जगति भ्रमति विचरति,
 प्रादक्षिण्यात् प्रकषेण दक्षिणत्वात् सर्वास्तु समाहारागत्वात्
 पद्मिनीनां तदाख्यकाभिनीनां कम्बिनीनाञ्च प्रबोधं सान्त्वनं
 विकासञ्च कुरुते । अत्र प्रस्तुते कृष्णे अप्रस्तुतस्य सूर्यस्य व्यवहारस-
 न्मारोपात् समासोक्तिरलङ्कारः । तदुक्तं दर्पणे । समासोक्तिः समैर्यत्र
 कार्यैर्लङ्गविशेषणैः । व्यवहारसन्मारोपः प्रस्तुतेऽन्यस्य वस्तुन इति
 ॥ १३५ ॥

गोपीमात्रमिति । गोपीमात्रं घुणलिपिनयात् घुणाञ्चररीत्या
 माधवस्य कृष्णस्य प्रेमपात्रं मत्वा अप्ये मम यत् त्वां प्रतीदि शेषः
 अनतिशयिनी अनधिका समेति भावः दृष्टिः आसीत्, सर्वा एव
 गोष्मः मम प्रियाः इति त्वाय विशेषदृष्टिर्न कृतेति भावः, तत् क्षन्तव्यं
 मोदव्यं, यत् यतः निधेर्लङ्गणं विधिसुतानां नारदादीनां व्योमकेशस्य
 चरस्य आश्विपुत्याः लक्ष्म्याश्च मृग्यः अन्वेषणीयः अहं पाशे पशुरिव
 तव प्रेम्णि बद्धः अस्मि ॥ १३६ ॥

कस्ति तत्त्वं कलयतु न यद्देगर्भोऽपि वेद ।
 मन्तव्योऽसौ परिजनतया वल्लभस्येति तस्यै
 वारं वारं तदनु दधिरे तेन दण्डप्रणामाः ॥ १३७ ॥
 सर्वाङ्गीनं पुलकमुदभूदशुभग्ने च दृष्टी
 कण्ठो भग्नस्वर इव वचः पर्यवस्थानशून्यम् ।
 तस्यास्तस्याप्यजनि युगपद्यानकाले तदानीं
 सुग्धा मूर्धन्यभवदुभयोरङ्गुता पुष्पवृष्टिः ॥ १३८ ॥
 आमन्त्रैकस्तदनु सकलं घोषमुत्कण्ठमानः
 सद्यो राधारमणचरणप्रेक्षणाय प्रतस्ये ।

मातरिति । हे मातः ! हे मातः ! जय जय सर्वोत्कर्षेण
 वर्तस्त्वर्थे, वेदगर्भः विधिरपि यत् न वेद न जानाति, जगन्नोद्धनं
 कृष्णं नोद्धयन्त्यास्ते तव तत् तत्त्वं क' कलयतु ? अवधारयतु ? न
 कोऽपोत्वर्थः । असौ अहं वल्लभस्य कान्तस्य परिजनतया मन्तव्य
 अर्त्तव्य इति तेन उद्धवेन तदनु तदनन्तरं वारं वारं दण्डप्रणामाः
 दण्डवत् चरणे पतनानि दधिरे कृताः ॥ १३७ ॥

सर्वाङ्गीनमिति । तदानीं यानकाले उद्धवयात्राकाले तस्याः
 राधायाः तस्यापि युगपत् सकलं सर्वाङ्गीनं सर्वाङ्गव्यापकं पुष्पकं
 रोमाञ्चः उद्भूत् उद्भूत्, दृष्टी अशुभग्ने वाष्पपूर्णे । कण्ठः भग्न-
 स्वर इव सगद्गदस्वर इत्यर्थः, वचः पर्यवस्थानशून्यम् अव्यवस्थित-
 मित्यर्थे अजनि आसीदित्यर्थे शेषः । उभयोः मूर्धनि अदुभुता सुग्धा
 अभोहारिणी पुष्पवृष्टिः अभवच्च ॥ १३८ ॥

आमन्त्रेति । तदनु तदनन्तरम् एकः उद्धवः उत्कण्ठमानः
 सञ्च सफल घोषं गोपञ्च आमन्त्र्य सम्भाष्य सद्यः तत्क्षणात् राधार-
 मणस्य चरणप्रेक्षणाय प्रतस्ये चलितः । परा अन्या राधा चिन्ता-
 कषिणं कन्तामिव प्रेयसा प्रियतमेन सूक्तं सुभाषितं चिन्तयन्ती आबन्ती

मन्त्रं चिन्तामणिमिव परा धिन्तयन्ती चिराय
प्रेयःसूक्तं वनभुवि घनानन्दमग्नावतस्थे ॥ १३९ ॥

नानारामप्रणयि-सुमनःसङ्गसीभाग्यभाजा
जाङ्घापाये सुरभिसमयस्थायिना माधवेन ।
राधाबन्धोरुपहृतमिति प्रेममाध्वीकमेतन्-
निर्विघ्नेन श्रवणपुटकैः पुण्यवन्तः पिबन्तु ॥ १४० ॥

विचारपारदृश्वानः कृतं क्षुद्रधिया मया ।
करुणाद्राः करिष्यन्ति शुद्धमुद्धवदूतकम् ॥ १४१ ॥

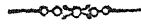
इति तालितनगरनिवासिन्त्रीमाधवकवीन्द्रभट्टाचार्य-
विरचितंमुद्धवदूतं खण्डकाव्यं सम्पूर्णम् ।

सतो वनभुवि वृन्दावने घने सान्द्रे आनन्दे प्रियतमध्यानजनिते इति
भावः नग्ना अवतस्थे स्थिता ॥ १३९ ॥

नानेति । जाङ्घापाये शीतर्तोरवसाने नानारामेषु विविधोद्या-
नेषु प्रणयिना विकसता सुमनसा सङ्गेन सन्नर्गेण यत् सौभाग्यम्
आनन्दः तद्भाजा तच्छालिना विविधोद्यानपुष्पाभोरद्नेत्वर्थः यद्वा
नाना बहुवच्ये रामप्रणयिनः रामभक्ताः सुमनसः विद्वासः साधव
इति यावत् तेषां रुद्धेन यत् सौभाग्यं ज्ञानलाभरूपं शुभादृष्टं तद्-
भाजा तत् प्राप्तवन्नेत्वर्थः सुरभिसमयस्थायिना वसन्तकालवर्षिना
माधवेन तदाख्यकविना एतत् प्रेममाध्वीकं प्रेमसधुःसृष्टं सन्दर्भ
इति यावत् राधाबन्धोः कण्ठस्य उपहृतम् उपहारीकृतम् उपढौकन-
त्वेन टक्तमित्यर्थः, पुण्यवन्तः जनाः निर्विघ्नेन आनायासेनेत्वर्थः
श्रवणपुटकैः कर्णविवरैः पिबन्तु आस्वादयन्तु ॥ १४० ॥

विचारेति । विचारदृश्वानः सुविचारका इत्यर्थः करुणाद्राः
हयाद्राः सन्तः क्षुद्रधिया सन्दर्भिना मया कृतम् उद्धवदूतकं
शुद्धं करिष्यन्ति । अक्षुद्रुवृत्तम् ॥ १४१ ॥

चौरपञ्चाशिका ।

अद्यापि तां कनकचम्पकदामगौरीं
 फुल्लारविन्दवदनां तनुलोमराजीम् ।
 सुप्तोत्थितां मदनविह्वललालसाङ्गीं
 विद्यां प्रमादगुणितामिव चिन्तयामि ॥ १ ॥
 अद्यापि तां शशिसुखीं नवयौवनाङ्गां
 पीनस्तनीं पुनरहं यदि गौरकान्तिम् ।

अद्यापीति । अद्यापि इदानीमपि सत्यकालेऽपीत्यर्थं कनक
 चम्पकदामवत् काञ्चनचम्पकमालेव गौरी ता पत्ने कनकचम्पकं दीयते
 अस्मै इति कनकचम्पकदामां तां अगौरीं कान्तीं फुल्लारविन्दवदनां चर-
 विन्दमिव कनकमिव वदनं यस्यास्तयोक्तां तनो स्तूयता लोमराजा
 यस्यास्तथापिधा सुप्तात् निद्रायाः उत्थिता ता पक्षे सुप्त इव सुप्तः शत्रु
 तस्मिन् उत्थिता तदुपरिस्थितेत्यर्थः वा मन्नेन कामेन विह्वलं विवश
 लालसं वस्त्रम् अङ्गं यस्या तथोक्ता पक्षे मदन विह्वलयति
 व्याकुलयति नाशयतीति यावत् इति मदनविह्वलं हर तास्मिन्
 लालसं वस्त्रम् अङ्गं यस्यास्ता प्रसादेन अनवधानतया गुणितानि निखीतां
 नाशयतीति च पाठः । विद्यां विद्यामिव सहाविद्यामिव विद्यां
 तन्नाङ्गीं राजकुमारीं चिन्तयामि स्मरामि । अन्येऽस्मान् वसन्ततिलकं
 वृत्तम् । श्रेय वसन्ततिलकं तमजा जगौ ग इति तल्लक्षणात् । उप-
 मालङ्कारः ॥ १ ॥

अद्यापि । अद्यापि शशिसुखीं चन्द्रादना पक्षे शशी चन्द्रः

पश्यामि मन्मथशरानलपीडितानि
 गात्राणि सम्प्रति करोमि सुशीतलानि ॥ २ ॥
 अद्यापि तां यदि पुनः कमलायताचीं
 पश्यामि पीवरपयोधरभारखिन्नाम् ।
 सम्पीड्य बाहुयुगलेन पिबामि वक्त्रम्
 उन्मत्तवस्त्रधुकरः कमलं यथेष्टम् ॥ ३ ॥
 अद्यापि तां निधुवनक्लमनिःसहाङ्गीम्
 अपाण्डु गण्डपतितालककुञ्चिताक्षीम् ।

सुखे लक्ष्मण्या तदैकदेशे खन्नाटे यस्यास्ता नववौवनाद्या नववौवन-
 वती पानस्तनीं पावरपयोधरा गौरकांक्षं गौरवर्णां पक्षे गौरे
 गौरवर्णे चरे कान्ति कामना अभिलाष. यस्याः ता यदि पुनः पश्या-
 मि तदा सम्प्रति इदानीमेवेत्यर्थं तदा मन्मथस्य कामस्य शरानलेन
 पीडितानि गात्राणि अङ्गानि सुशीतलानि करोमि । पक्षे आद्या-
 या प्रसन्नताभासे अभिलषितस्य कामिनीसम्भोगस्य सिद्धिरिति भावः
 ॥ २ ॥

अद्यापीति । अद्यापि यदि पुनः कमले इव आद्यते विस्तृते
 अक्षिण्यो नेत्रे यस्याः ता पीनयो पीवरयो पयोधरयोः स्नययोः
 भारेण खिन्ना ता पश्यामि, तदा बाहुयुगलेन भुजद्वयेन सम्पीड्य गाढ-
 भाङ्गिङ्ग्रेति यावत् पक्षे सम्पीड्य संयोज्य भुजद्वय योजयित्वेत्यर्थः
 बद्धाङ्गिर्भूत्विति यावत् उन्मत्तवत् क्षिप्त इव मधुकरः कमलमिव
 वक्त्रं वदनं यथेष्टं पिबामि चुम्बामीत्यर्थः पक्षे साविशयं पश्यामी-
 त्यर्थः । उपमाबद्धारः ॥ ३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि निधुवनक्लमेन सुरतश्लेषेण नि बहं
 विवशम् अङ्गं यस्या तथोक्ताम् अपाण्डुनि गण्डे कपोले पटिभैः

प्रच्छन्नपापकृतमन्तरमावहन्तीं
 कण्ठावसक्तमृदुवाहुलतां स्मरामि ॥ ४ ॥
 अद्यापि तां सुरतजागरधूर्णमानां
 तिर्यक्खलत्तरलतारकमावहन्तीम् ।
 शृङ्गारसारकमलाकरराजहंसीं
 व्रीडावनम्रवदनामुरसि स्मरामि ॥ ५ ॥
 अद्यापि तां सुरतताण्डवसूत्रधारीं
 पूर्वेन्दुसुन्दरमुखीं मदविह्वलाङ्गीम् ।

अथैः पूर्णकुल्लैः कञ्चित् सङ्घोष नीते अन्तिणी यथा ता पक्षे
 आपाशिङ्गति पृथक् पदं प्रच्छन्नपापकृतमित्यस्य विशेषणम् । प्रच्छन्न
 निश्चित यत् पापं कौसारे पुरुषसङ्गमजानितमिति भावः तेन कृतं
 सम्भृतम् अन्तरं मनः पक्षे प्रच्छन्नेन गूढेन पापेन पापकथनेन वा
 वा समालुङ्गं वापि निशुम्भसुरविक्रमं, भज त्वं चञ्चलापाङ्गि रत्नभ-
 तासि वै यत इत्यङ्गरूपेणेति भावः, कृतं विह्वलमिति यद्यत् अन्तरं
 मनः आवहन्तीं धारयन्तीं कण्ठे मदीये इति भावः अथसङ्गा लम्बा
 कृद्धी कोमला बाहुल्यता यस्याः ता पक्षे कण्ठे गच्छे अथसङ्गा माला-
 रूपेण स्थिता रुदः बाहुल्यता असुराणां भुजयन्ता यस्याः तां स्मरामि
 चिन्तयामि ॥ ४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सुरतजागरेषु धूर्णमानां तिर्यक् कौटि-
 ल्येनेत्यर्थः खल्वन्ती पतन्ती भवि पक्षे हरे इति भावः तरङ्गा चञ्चला
 तारा यस्य तादृशम् अक्षीत्युह्यम् । आवहन्तीं शृङ्गारसारः आख्य-
 रससार एव कमलाकरः मरोवर तस्य राजहंसी तत्र विश्वरन्वोमिति
 भावः व्रीडया लज्जया अवनयम् अवदन्तं वदन्तं यस्याः ताम् उरसि
 वक्षसि यम पक्षे हरच्छेति भावः स्थितमिति शेषः । स्मरामि ॥ ५ ॥

अद्यापीति । सुरतमेव ताण्डवं नृत्यं तस्य सूत्रधारीं प्रथम-

तन्वीं विशालजघनां स्तनभारखिन्नां
 व्यालोलकुन्तलकलापवतीं स्मरामि ॥ ६ ॥
 अद्यापि तां मसृणचन्दनचर्चिताङ्गीं
 कस्तूरिकापरिमलेन विसर्पिगन्धाम् ।
 अल्पेन्दुरेखपरिशीलितभालरेखां
 मुग्धाभिरामनयनां शयने स्मरामि ॥ ७ ॥
 अद्यापि तां निधुवने मधुपानपार्त्रीं
 लीढाम्बरां कृशतनुं चपलायताक्षीम् ।

नटीमित्यर्थः पूर्वेन्दुवत् सुन्दरं मुखं यस्याः ता मदेन मद्यपानेन
 विह्वलं विवशम् अङ्गं यस्याः ता तन्वीं कशाङ्गी विशालजघना वृ-
 ङ्गजघना स्तनभारेण खिन्ना आनां व्यालोलानां विह्वलत्वेन चञ्चलानां
 कुन्तलानां कलापः समूहः तद्वतीं पक्षे सुकृतेशीमित्यर्थः उभयत्र
 वचनम् । ता स्मरामि ॥ ६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मसृण्येन सुपिष्टेन चन्दनेन चर्चित
 क्षिप्रम् अङ्गं यस्याः ता कस्तूरिकायाः मृगनाभेः परिमलेन, विस-
 र्पित्वे परिमल इत्यमरः । विसर्पीं विसरन् गन्धो यस्याः ता अल्पेन्दु-
 रेखवत् अल्पेन्दुवत् परिशीलिता एवञ्चा भालस्य ललाटस्य रेखा
 बद्धाः तां पक्षे अल्पेन्दुरेखेन परिशीलिता अलङ्कृता भालरेखा
 बद्धाः तथोक्ताम् । शयने शय्यायां पक्षे शंते इति शयनं शवः
 तत्र, सुग्धं सुन्दरं पक्षे मधुपानम्, अभिरामं मनोहरं नयनं बद्धाः
 तथोक्तां ता स्मरामि ॥ ७ ॥

अद्यापीति । निधुवने सुरते यत् मधुनः अघराद्धतस्य पानं
 बद्धं पात्रोश्च आधारभूतां पक्षे निधुवने अस्तवनविषये वत् मधु
 अस्तु तत् प्रिवन्तीति तेषां स्तोत्ररूपाद्धतषाविनामिति वावत्

काश्मीरपङ्कसृगनाभिक्रताङ्गरागां
 कर्पूरपूगपरिपूर्णमुखीं स्मरामि ॥ ८ ॥
 अद्यापि तां क्लमपतन्मदिरापराग-
 प्रखेदविन्दुविततं वदनं प्रियायाः ।
 अन्ते स्मरामि रतिखेदविलोलनेत्रं
 राष्ट्रपरागपरिमुक्तमिवेन्दुविम्बम् ॥ ९ ॥
 अद्यापि तन्मुखशशी परिवर्तते मे
 रात्रौ मयि क्षुब्धवति चित्तिपालपुत्रा ।

पात्री रचितोच् । लोटं सृष्टं न तु याच्छ दितमिति भावः अस्वरं
 वसन यथा ता निधुवनकाले वसनस्य स्वखितत्वात् सृष्टमात्रवसना-
 मिति भावः पक्षे लोटं सृष्टम् अस्वरं गगन यथा तादृशांस् अङ्क-
 षट्कामित्वर्थः कथतत्तुं क्षीणाङ्गी पक्षे कथाः क्षीयाः तनवः शरी-
 राणि अतुराणांमिति भावः यथा ताम् । अपलायताक्षीं चक्षु-
 विशालनेत्रा काश्मीरपङ्केन कुङ्कुमद्रवेष्य सृगनाभिः कस्तूरिका
 तथा च कतः अङ्गरागः यथा तथोक्ता कर्पूरपूगेन कर्पूरयुक्तगुवाकेन
 परिपूर्णं भूतं सुखं वस्रा तादृशीं ता स्मरामि ॥ ८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि क्लमेन आन्त्या पतन उद्गच्छन् अ-
 सदिरावाः सदपानस्य अपरागः सम्यक् रागः तेन अ प्रखेदविन्दुः
 धर्मवारिकथनिचयाः तैः विततं व्याप्तं रतिखेदेन क्षुरतत्रमेव
 विलोलनेत्रं चक्षुजनयनं तत् प्रियायाः विद्यायाः पक्षे आद्यावि-
 द्यायाः वदनं राष्ट्रपरागात् राष्ट्रपासात् परिमुक्तं निःसृतम् इन्दु-
 विम्बमिव चन्द्रमण्डलमिव अन्ते सृष्टकाले स्मरामि । उभयत्र
 क्षमानमेतत् ॥ ९ ॥

अद्यापीति । यथा चित्तिपालपुत्रा राजनन्दिन्या रात्रौ मयि

जीवेति मङ्गलवचः परिहृत्य कोपात्
 कथं कृतं कनकपत्रमनालपन्था ॥ १० ॥
 अद्यापि तत् कनककुण्डलघृष्टमास्यं
 तस्याः स्मरामि विपरीतरताभियोगे ।
 आन्दोलनश्रमजलस्फुटसान्द्रविन्दु-
 मुक्ताफलप्रकरविच्छुरितं प्रियायाः ॥ ११ ॥
 अद्यापि तत्प्रणयभङ्गुरदृष्टिपातं
 तस्याः स्मरामि रतिविभ्रमगात्रभङ्गम् ।

क्षुतवति नासातः वचननिःसरणार्थं शब्दविशेषं कृतवतीत्यर्थः सति
 कोपात् प्रणयकलहात् जीव इति मङ्गलवचः परिहृत्य अनालपन्था
 व्याख्याप्रसक्तुर्वन्त्या सत्या कथं कनकपत्रं जीवत्पतिस्त्वकमिति भावः
 कृतं कृतं, कस्यापि क्षवणे सन्निहिताना जीवेति वचनस्य विहित-
 त्वात् तद्वचने प्रवृत्तव्य इति प्रसिद्धिः । तस्याः स सुखशयी अद्यापि
 मे परिवर्तते सर्वतः इक्ष्यमान इव प्रस्फुरतीत्यर्थः । पक्षे च्छितिपाल-
 युक्त्या पर्वतराजद्विह्वला कोपात् सत्कृतापराधजनितादिति भावः ।
 कथं सदीये इति भावः कनकपत्रम् अलङ्कारविशेषः कृतम् अर्पितं
 कनकपत्रस्य माङ्गलिकत्वेन जीवेति वचनस्य प्रतिरूपत्वं बोध्यम् ॥१०॥

अद्यापीति । तस्याः प्रियायाः विपरीतरताभियोगे पुरुषाश्रित-
 व्यापारे कनककुण्डलाभ्यां घृष्टं वर्षणं नीतम् आन्दोलनादिति भावः
 आन्दोलनेन सम्यक् दोलनेन यः समः तेन जलानां खेदवारीणा-
 मित्यर्थः स्फुटाः प्रकटाः सान्द्राः घनाः ये विन्दवः कणाः ते एव
 सुक्ताफलानां प्रकराः निचयाः तैः विच्छुरितं व्याप्तं तत् आस्यं सुखं
 अद्यापि स्मरामि । रूपक्रमलङ्कारः ॥ ११ ॥

अद्यापीति । अद्यापि तस्याः सः प्रणयः तत्प्रणयः तेन
 भङ्गुराः कुटिलाः दृष्टिपाताः यत्र तादृशं, वस्त्राञ्चलेन परिघर्षे परितो

वस्त्राञ्चलेन परिघर्षिपयोधरान्तं
 दन्तच्छदं दशनखण्डनमण्डनञ्च ॥ १२ ॥
 अद्याप्यशोकनवपङ्कवरक्तहस्तां
 मुक्ताफलप्रचयचुम्बितचूचुकाग्राम् ।
 अन्तःस्मितोच्छसितपाण्डुरगण्डदेशां
 तां वल्लभां रहसि संवलितां स्मरामि ॥ १३ ॥
 अद्यापि तत् कुसुमरेणुसुगन्धमिश्रं
 न्यस्तं स्मरामि नखरचतलक्ष्म तस्याः ।
 आकण्ठहेमरुचिराम्बरमुत्थिताया
 लज्जावशात् करदृष्टं न कुतो व्रजन्त्याः ॥ १४ ॥

घषय मास पयोधरान्तः स्तनावकाशः यत्र तथोक्तं, रतिविभ्रमेण
 सुरतविलासविशेषेण गात्रभङ्ग, दशनेन यत् खण्डनं दंशनं तस्मिन्-
 सित्यर्थः। मण्डनं मूषणं यस्य तथाविधं दन्तच्छदम् अधरञ्च स्मरामि ॥१२॥

अद्यापीति । अशाक्तस्य नवपङ्कवदत् रक्तः उक्तो यस्याः ता,
 मुक्ताफलानां प्रचयेन शारेणेत्यर्थं चुम्बितं स्मृष्टं चूचुकाग्रं स्तनायं
 यस्याः तां, चूचुकन्तु कुगाग्रं स्यादित्यमरः । अन्तःस्मितेन आनुरमन्-
 द्यासेन उच्छसितः उत्फुल्लः पाण्डुरः विशदः गण्डदेशः यस्याः
 तथोक्तां, रहसि एकान्ते संवलितां समक्तां पक्षे समागता ता
 वल्लभां प्रियाम् अद्यापि स्मरामि ॥ १३ ॥

अद्यापीति । कुसुमानां रेणुभिः उपरिनिहितैरिति भावः
 सुगन्धेन मिश्रं युक्तं न्यस्तम् अर्पितं तस्याः तत् नखरचतलं चक्ष्म
 चिह्नं तथा उत्थितायाः न कुतो व्रजन्त्याः कुत्नापि अगन्तव्या
 मन्त्यर्थः दण्डवत् तिष्ठन्त्या इति यावत् आकण्ठं हेमरुचिरं सुवर्ण-
 मनोहरं कौटुम्भारागरञ्जितमिति भावः अम्बरं वस्त्रम् तत् तथोक्तं
 लज्जावशात् करदृष्टं हस्तधारणम् अद्यापि स्मरामि ॥ १४ ॥

अद्यापि तां विधृतकज्जललीलनेत्रां
 पृथ्वीप्रभिन्नकुसुमाकुलकेशपाशाम् ।
 सिन्दूरसंवलितमौक्तिकहारभाराम्
 आबद्धहेमकटिकां रहसि स्मरामि ॥ १५ ॥

अद्यापि तां धवलवेश्मनि रत्नदीप-
 मालामयूखपटलैर्गलिताम्बुकारैः ।
 सुप्ताञ्च मे रहसि हास्यसुखीं प्रसन्नां
 लज्जाभरार्द्रनयनां परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापि तां गलितबन्धनकेशपाशां
 स्वस्तस्रजं स्मितसुधामधुराधरोष्ठीं
 पीनोन्नतस्तनयुगोपरि चारु चुम्बन्-
 मुक्तावलिं रहसि लोलदृशं स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । विधृतं कज्जलं याम्यां तादृशे बोले वसुले नेत्र-
 यस्याः ता, पृथ्व्या भूमौ प्रभिन्नाः पतिताः कुसुमाकुलाः पुष्पाकीर्णाः
 केशपाशाः यस्याः तथोक्ताः, सिन्दूरेण संवलितः संयुक्तः मौक्तिकहारश्च
 भारः यस्याः ता तथा आबद्धा परिच्छिन्ना हेमकटिका काञ्चनकटि-
 भूषणमित्यर्थः यथा तथाभूता तां रहसि विजने स्मरामि ॥ १५ ॥

अद्यापीति । गलिताः विनष्टाः अम्बुकाराः येभ्यः तैः रत्नदीप-
 मालानां मयूखपटलैः किरणजालैः धवलवेश्मनि आलोकितभवने
 सुप्तां निद्रितां रहसि विजने मे मम प्रसन्नां हास्यसुखीं लज्जाभरेण
 आर्द्रैः आकुले नयने यस्याः तथोक्ताञ्च अद्यापि परिचिन्तयामि ॥ १६ ॥

अद्यापीति । गलितं विकल्यं बन्धनं येषां तादृशाः केशपाशाः
 यस्याः तथोक्ताः, स्रजा विच्युता स्रक् माल्यं यस्याः ता, स्मितसुधया
 मन्दहाशाकृतेभ्यः मधुरौ मनोहरौ अधरोष्ठी यस्याः तथोक्ता, पीनोन्नत-
 स्तनयुगस्य उपरि चारु यथा तथा चुम्बन्ती प्रतन्ती मुक्तावलिः मुक्ता-

अद्याप्यहं विरहवह्निनिपीडिताङ्गीं
 तन्वीं कुरङ्गनयनां सुरतैकपात्रीम् ।
 नानाविचित्रकृतमण्डनमावहन्तीं
 तां राजहसगमनां सुदतीं स्मरामि ॥ १८ ॥
 अद्यापि तां विरहितां कुचभारनम्रां
 मुक्ताकलापविमलीकृतकण्ठदेशाम् ।
 तां केलिमन्दिरगतां कुसुमायुधस्य
 कान्तां स्मरामि रुचिरोज्ज्वलधूमकेतुम् ॥ १९ ॥

चारः यस्याः तथोक्ता, लौचदृश चपलाङ्गीं ताम् अद्यापि रहसि
 विजने स्मरामि ॥ १७ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं विरहवह्निना विच्छेदान्तेन निपी-
 डितम् अहं यस्याः तथोक्तां, तन्वीं कशोदरीं, कुरङ्गनयनां चपलाङ्गीं,
 सुरतस्य एकपात्रीत् एकमात्रावलम्बनभूता पक्षे सुरता सुरसमूहः
 तस्याः एवा अहितोया पात्री रञ्जिती तां, नानाविचित्रं यथा तथा
 कृत यत् मण्डनं भूषणं तत् आवहन्तीं धारयन्तीं राजहंसस्यैव ममनं
 यस्याः तथोक्ता मन्दगामिनीमित्यर्थः सुदतीं शोभनदयनां तां स्मरामि
 ॥ १८ ॥

अद्यापीति । विरहिता मम विरहात्तां पक्षे वि परिधवशकम-
 व्ययं तद्रहितं केनाप्यपरिभवनीयमित्यर्थः, कुचयोः पयोधरयोर्भांरेण
 नम्रा मुक्ताकलापेन मौक्तिकहारेण विमलीकृतः उज्ज्वलीकृतः कण्ठदेशः
 यस्याः तथाविधा कुसुमायुधस्य कामस्य केलिमन्दिरगतां क्रीडागृह-
 वर्तिनीं रुचिरः मनोज्ञः यः उज्ज्वलः शृङ्गारः शृङ्गारः युचि-
 रुज्ज्वल इत्यमरः । तस्य धूमकेतुं ध्वजविशेषभूतां तां कान्ताम् अद्यापि
 स्मरामि ॥ १९ ॥

अद्यापि चाटुशंतप्रोक्तसितंस्मितन्तु
 तस्याः स्मरामि सुरतकर्मविह्वलायाः ।
 अव्याजनिस्तानितकातरकाकुंकण्ड-
 सङ्कीर्णवर्णरुचिरं वदनं प्रियायाः ॥ २० ॥
 अद्यापि तां सुरतघूर्णनिमीलिताचीं
 स्रस्ताङ्गयष्टिगलितां गुरुकेशंनम्याम् ।
 शृङ्गारवारिकमलाम्बुजराजहंसीम्
 जन्मान्तरे निधुवनेऽप्यनुचिन्तयामि ॥ २१ ॥
 अद्यापि तां प्रणयिनीं मृगशावकाचीं
 पीयूषपूर्णकुचकुम्भयुग वहन्तीम् ।

अद्यापोति । अद्यापि सुरते य. क्लमः क्लान्तिः तेन विह्वला
 कातरा तथोक्तायाः तस्या. प्रियायाः चाटुशतेन अतृप्ततेन अलुनय-
 वचननिचयेन प्रोक्तसितम् उद्भासितं स्मित यस्मिन् तत् अव्याजम्
 अकपटं यथा तथा निस्तानिता उच्चरिता कातरकाकुः कातर्यव्यञ्जकः
 स्मरविशेष. यस्मात् तादृशे कण्डे सङ्कीर्णैः वर्णैः अक्षरैः रुचिरं मनो-
 हरं वदनं स्मरामि ॥ २० ॥

अद्यापोति । अद्यापि सुरते य. घूर्णः घूर्णनं निमीलितञ्च
 ययो. तादृशे अलिखितो यस्याः तथोक्ता, स्रस्ताया शिथिलितायां
 सुरतमनादति भावः अङ्गयष्ट्या गलिता. पतिताः अयुरवः न सन्ति
 सुरवो येभ्य तथाभूताः दीर्घा इति यावत् ये केशाः तैः नम्रा अक्ष-
 नता ता, शृङ्गारा एव वारीणि तेषु कमला लक्ष्मी. शोभा येषां
 तथाभूतानि यानि अम्बुजानि पद्मानि तेषु राजहंसीं विहारिणी-
 मिति भावः तां जन्मान्तरे निधुवनेऽपि ह्युतेऽपि अनुचिन्तयामि
 स्मरामि ॥ २१ ॥

अद्यापोति । अद्यापि प्रणयिनीं प्रेक्षवतीं मृगशावकाचीं

पश्याम्यहं यदि पुनर्दिवसावसाने
 स्वर्गापवर्गनरराज्यसुखं त्यजामि ॥ २२ ॥
 अद्यापि तां स्तिमितवस्त्रमिवावलम्बां
 प्रौढप्रतापमदनानलतप्तदेहाम् ।
 बालां मदेकशरणामनुकम्पनीयां
 प्राणाधिकां क्षणमहं न हि विस्मरामि ॥ २३ ॥
 अद्यापि तां क्षितितले वरकामिनीनां
 सर्वाङ्गसुन्दरतया प्रथमैकरेखाम् ।
 संसारनाटकरसोत्तमरत्नपात्रीं
 कान्तां स्मरामि कुसुमायुधबाणखिन्नाम् ॥ २४ ॥

ऋगपोतनयना प्रीयूषपूर्णम् अमृतपुष्पं कुचकुम्भयुगं वहन्ती ता यदि
 पुनरहं दिवसावसाने सन्ध्याया पश्यामि तदा स्वर्गस्य अपवर्गस्य
 सुक्तेः नरराज्यस्य नराधिपत्यस्य च सुखं त्यजामि त्वयाय मन्ये इति
 भावः ॥ २२ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं स्तिमितवस्त्रमिव आर्द्रवसनमिव
 अवलम्बना अङ्गसंगता ता, प्रौढः उत्कटः प्रतापो यस्य तादृशो यः
 मदनानलः । तेन तप्तदेहां सन्तप्तशरीरा, मदेकशरणाम् अहमेव एकम्
 अद्वितीयं शरणम् आश्रयः यस्याः ताम् अतएव अनुकम्पनीयाम्
 अनुयाह्या प्राणाधिकां तां बालां क्षणमपि न हि नैव विस्मरामि
 ॥ २३ ॥

अद्यापीति । सर्वाङ्गसुन्दरतया क्षितितले पृथिव्या वरकामि-
 नीनाम् उत्तमाङ्गनाना मध्ये प्रथमा एका अद्वितीया रेखा यस्यास्ताम्
 उत्तमाङ्गनागणनाया यस्याः नास्ति प्रथमा रेखा प्राक्यते तासिति
 भावः स वार एव नाटक तस्य रसः स्वाद् यव यत् उत्तमं रत्नं तस्य

अद्यापि तां प्रथमतो वरसुन्दरीं मे
 स्नेहैकपात्रघटितावनिनाथपुत्रीम् ।
 हे हे जना मम वियोगहुताशतापं
 सोढुं न शक्यत इति प्रतिचिन्तयामि ॥ २५ ॥
 अद्यापि विस्मयकरी त्रिदशान् विहाय
 बुद्धिर्बलाच्चलति तत् किमहं करोमि ।
 जानन्नपि प्रतिमुहूर्तमिवान्तकाले
 रुष्टा तु वल्लभतरेति समातिधीराः । ॥ २६ ॥
 अद्यापि तां गमनमित्युदितं मदीय
 युत्वेव भीतहरिणीशिशुचञ्चलाक्षीम् ।
 वाचस्त्रलद्विगलदशुकणाकुलाक्षीं
 सञ्चिन्तयामि गुरुशोकविनम्रवक्त्राम् ॥ २७ ॥

पात्रीम् आधारभूता कुसुमायुधस्य कामस्य बाण्येन खिन्नैर्विद्धा
 व्यथितामिति यावत् ता कान्ता स्मरामि ॥ २४ ॥

अद्यापीति । अद्यापि प्रथमतः अद्यत वरसुन्दरीं स्नेह एव
 प्रणय एव एक पात्रम् आधारविशेषः निर्माणावलम्बनविशेषः तेन
 घटिता निर्मिता या अवनिनाथस्य राज्ञः पुत्री तां हे हे जना !
 मम वियोगहुताशस्य विच्छेदानलस्य ताप सोढुं न शक्यते अत्रयेति
 शेषः इति हेतोः प्रतिचिन्तयामि विशेषेण भावयामि ॥ २५ ॥

अद्यापीति । हे अतिधीराः ! मम विस्मयकरी आश्चर्य्यमन्य-
 भाना बुद्धिः अन्तकाले त्रिदशान् देवान् विहाय परित्यज्य देवता-
 स्मरण त्यक्त्वैत्यर्थः रुष्टा कृपिना तु किन्तु वल्लभतरा अतिप्रीति-
 दायिनीति अद्यापि प्रतिमुहूर्तं प्रतिक्षणं बलात् चलति तां प्रति
 धावति तत् जानन्नपि किम् अहं करोमि ॥ २६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि मदीय गमनम् उदितं मया गम्यते

अद्यापि वासगृहतो मयि नीयमाने
दुर्वारभीषणवरैर्यमद्रूतकल्पैः ।

किं किं तया बहुविधं न कृतं मदर्थे
कर्तुं न पार्थ्यत इति व्यथते मनो मे ॥ २८ ॥

अद्यापि तां क्षणवियोगवियोगमग्नां
शङ्के पुनर्बहुतया भृतशोकधाराम् ।
मञ्जीवधारणकरीं मटनालसाङ्गीं

किं ब्रह्मकेशवहरैः सुदतीं स्मरामि ॥ २९ ॥

इति उदितम् उक्तं सुत्वैव भोगः चर्चरिण्यिशुः मृगशावक
तस्यैव चञ्चले कातरे अक्षिणी यस्याः तथोक्ता, वाक्चु स्वबद्धि-
विगल्लिख्य अशुकथैः वाप्यविन्दुभिः आशुले अक्षिणी यस्याः तथा-
विधा, गुरुणा दुर्भरेण शोकेन विनष्टं विनतं वक्तुं वदन् यस्याः
तादृशीं तां सञ्चिन्तयामि ॥ २७ ॥

अद्यापीति । दुर्वाराः वारयित्तमशक्याः भीषणरवाः धोर-
ध्वनयश्च तैः यमद्रूतकल्पैः यमकिङ्करसदृशैः जनैरिति शेषः वासगृहतः
शयनमन्दिरात् मयि नीयमाने मृच्छन्नाथे सति तया मदर्थे नम
रक्षार्थं किं किं बहुविधं न कृतम् ? कर्तुं न पार्थ्यते न
शक्यते च इति हेतोः अद्यापि मे नम मनः व्यथते क्षिप्यति ॥ २८ ॥

अद्यापीति । मम जीवस्य जीवनस्य धारणकर्त्री मत्प्राणदा-
भित्यर्थे. मिलनेनेति भावः, मदनेन कामेन अक्षयम् अङ्गं यस्याः
तादृशीं सुदतीं शोभनदशना ता पुनः किन्तु क्षणवियोगे क्षणिक-
विच्छेदे वियोगे दीर्घविच्छेदे इव मग्ना ताम् अल्पवियोगं बहुमन्य-
मानामिति भावः बहुतया बाहुल्येन भृता अतुभूता शोकधारा
शोकपरम्परा. यथा तथोक्ताम् अद्यापि शङ्के सम्भावयामि स्मरामि
च ब्रह्मकेशवहरैः सुदतीरिति शेषः किं न किमपि प्रयोजनमित्यर्थः
॥ २९ ॥

अद्यापि तां चलचकोरविलोहनेत्रां
 शीतांशुमण्डलमुखीं कुटिलाग्रकेशाम् ।
 मत्तेभकुम्भसदृशस्तनभारनम्रां
 बन्धूकपुष्पसदृशौष्ठपुटां स्मरामि ॥ ३० ॥
 अद्यापि मे निशि दिवा हृदयं दुनोति
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखं मम वल्लभायाः ।
 लावण्यनिर्जितमनोहरकामदर्पं
 भूयः पुनः प्रतिमुहुर्न विलोक्यते यत् ॥ ३१ ॥
 अद्यापि तामरहितां मनसापि नित्यं
 सञ्चिन्तयामि सततं मम जीवितेशाम् ।
 लावण्यभोगनवयीवनभारसारां
 जन्मान्तरेऽपि मम सैव गतिर्यथा स्यात् ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । चलचकोरस्यैव विन्दे खे नेत्रे यस्याः तां शीतांशु
 मण्डलमुखीं चन्द्रमुखीं, कुटिलम अग्र येषां तादृशाः केशाः यस्याः
 ता, मत्तेभकुम्भस्य मत्तहस्तिकुम्भस्य सदृशौ यौ सनौ तयोः भारेण
 नम्रा ता, बन्धूकपुष्पेण सदृशम् औष्ठपुटं यस्याः तथाभूतां ताम्
 अद्यापि स्मरामि ॥ ३० ॥

अद्यापीति । भूयः बहुषु पुनः प्रतिमुहुः पतिवत्सलित्यर्थः
 यत् यस्मात् न विलोक्यते न दृश्यते अतः मम वल्लभायाः प्रियायाः
 लावण्येन निर्जितः मनोहरः कामस्य दर्पः येन तादृशं पूर्णेन्दु-
 सुन्दरमुखं निशि रात्रौ दिवा दिवसे च मे मम हृदयं दुनोति ताद्यति
 ॥ ३१ ॥

अद्यापीति । नित्यं सततं मनसा स्मरहिताम् अत्यन्तापि
 मनसि स्थितामपीत्यर्थः, लावण्यस्य भोगः स्थितिर्वस्तिन् तादृशं यत्

अद्यापि तां मलयपङ्कजगन्धलुब्ध-
 भ्राम्यद्द्विरेफचयचुम्बितगण्डदेशाम् ।
 केशावधूतकरपङ्कवकङ्कणान्तां
 तां नो दुनोति नियतं सुरतं मदीयम् ? ॥ ३३ ॥
 अद्यापि सा नखपदं स्तनमण्डलेषु
 दत्तं मयैव मधुपानविमोहितेन ।
 उद्भिन्नरोमपुलकैर्बहुभिः समन्तात्
 जागर्ति रक्षति विलोकयति प्रयत्नात् ॥ ३४ ॥
 अद्यापि या शशिसुखी न कृतागसं मां
 सौञ्चैर्वचः प्रतिददाति यदैव नक्तम् ।

नवयौवनं तच्छुभारः आतिशयं धारो यस्याः तां नम जीवितेशां
 जीवितेश्वरीं जन्मान्तरेऽपि सैव प्राप्येश्वरीव यथा नम गतिः स्यात्
 यथा सततं सञ्चिन्तयामि ॥ ३२ ॥

अद्यापीति । मलयपङ्कजात् चन्द्ररवात् जायते इति तयोश्चः
 यो मन्त्रः तत्र बुधानाम् अतएव आस्यतां समन्ततो विचरतां द्विरे-
 फाणां अमराणां चयैः समूहैः चुम्बितः इष्टः मण्डलदेशः यस्याः
 तयोश्चाम् अतएव क्लृप्तेन तज्जनितेनेति भावः अवधूतेन वञ्चाचितेन
 करपङ्कवकङ्कणिन अन्तां रक्षा तां तत् मदीयं सुरतम् अद्यापि नियतं
 नो दुनोति ? न ज्ञापयति ? अपि तु तापयन्नेव ॥ ३३ ॥

अद्यापीति । अद्यापि सा मधुपानविमोहितेन मद्यपानविमु-
 क्थेन मयैव स्तनमण्डलेषु दत्तं नखपदं नखचतपिङ्गं समन्तात् चर्मनः
 बहुभिः उद्भिर्भिः रोमपुलकैः रोमाञ्चैः सहेति श्रेयः आगर्ति तिष्ठति,
 तत् प्रयत्नात् रक्षति विलोकयति पश्यति च ॥ ३४ ॥

अद्यापीति । सा सा शशिसुखी चन्द्ररदना उच्चैः अत्यन्तं कृता-

चुम्बामि रोदिमि भृशं पतितोऽस्मि पादे
 दासस्तव प्रियतमे ! भज मां स्मरामि ॥ ३५ ॥
 अद्यापि धावति मनः किमहं करोमि
 साहं सखीभिरधिवासगृहेषु कान्ते ! ।
 कान्तासुगीतपरिहासविचित्रवाद्यैः
 क्रीडासुखैरिह तु यातु मदीयकालः ॥ ३६ ॥
 अद्यापि तां न खलु वेद्मि किमीशपत्नी
 सा वा शची सुरपतेरथ कृष्णलक्ष्मीः ।
 धात्रैव किं त्रिजगतां परिमोहनाय
 सृष्टा कुले युवतिराजिदिदृक्षयेव ॥ ३७ ॥

गत कृतापराध सा नक्त रात्रौ यदा एव वक्ष न प्रतिददाति प्रति-
 बन्धि, तदैव अहं चुम्बामि चुम्बनार्थं यत्र करोमीति भावः भृश
 रोदिमि, हे प्रियतमे ! पादे चरणे पतितः अस्मि, तव दासः अहं,
 मां भज इत्येवम् अद्यापि स्मरामि ॥ ३५ ॥

अद्यापीति । हे कान्ते ! अद्यापि मनः धावति त्वा प्रतीति
 शेषः, अहं किं करोमि, अधिवासगृहेषु शयनमानन्देषु सखीभिः
 साहं कान्ताद्याः प्रियाद्याः सुगीतं शोभनं सङ्गीत परिहासः विचित्र
 वाद्यञ्च तैः क्रीडासुखैः क्रीडानन्दकरैः इह ससारे मदीयकालः यातु
 गच्छत ॥ ३६ ॥

अद्यापीति । अद्यापि ताम् ईशपत्नी गौरी किमियं ? वा सुर-
 पतेरिन्द्रस्य शची ईयं ? अथवा कृष्णपत्नी लक्ष्मीरिय ? वा त्रिजगतां
 परिमोहनाय युवतिराजिदिदृक्षयेव युवतिनिचयसौन्दर्यं दिदृक्षये-
 वेति भावः कुले महारवंशे इति भावः धात्रा सृष्टा किम् ? इति न
 खलु वेद्मि भावधारयामि ॥ ३७ ॥

अद्यापि तां नृपतिशेखरराजकन्यां
 सम्पूर्णयौवनमदालसभङ्गगालीम् ।
 गन्धर्वयक्षसुरकिन्नरराजकन्यां
 स्वर्गादिमां निपतितामिव चिन्तयामि ॥ ४३ ॥
 अद्यापि तत्सुरतकेलिनिबद्धबुद्धि-
 रङ्गोपबन्धपतितो नृप ! सन्नहस्तः ।
 दन्तोष्ठपीडननखक्षतरक्तसिक्त-
 स्तस्याः स्मरामि रतिबन्धुरगात्रयष्टिम् ॥ ४४ ॥
 अद्यापि तां निजवपुःकृतवेदिमध्यां
 मल्लङ्गसम्मितसुधां स्तनभारनम्राम् ।

अद्यापीति । अद्यापि सम्पूर्णयौवनमदेन अलसभङ्ग' यस्य
 तादृशं गालं यस्याः तथोक्ता तामिमां नृपतिशेखरराजस्य राजा-
 धिराजशिरोधर्यां च यथे, कन्या स्वर्गांत निपतिता गन्धर्वयक्षसुर-
 किन्नरराजकन्यामिव गन्धर्वकन्यामिव यक्षकन्यामिव देवकन्यामिव
 किन्नरराजकन्यामिव चिन्तयामि स्मरामि ॥ ४३ ॥

अद्यापीति । हे नृप ! तस्याः सुरतकेली निबद्धा स्थिता
 बुद्धिर्यस्य तथोक्तः, अङ्गानाम् उपबन्धेन सस्यक् बन्धनेन पतितः
 भूमो निपतितः अहं तथा सङ्गौ अवसाद् गतो स्पन्दराङ्गतौ रति
 भावः हस्तौ यस्य तादृशः, दन्तेन यत् कोवपीडनं नखक्षतरक्त-
 तस्यात् यत् रक्तं तेन सिक्तोऽहं रत्या अहुरागेषु सुरतेन वा
 बन्धुरा विषया गात्रयष्टिः अङ्गयष्टिः यस्याः ताम् अद्यापि स्मरामि
 ॥ ४४ ॥

अद्यापीति । निजवपुः स्मररीरमेव कृतं वेदिमध्यं परिष्कृत-
 भूमिकमध्यं मद्भिषानार्थमिति भावः यथा तथोक्तां, वेदिः परिष्कृता

नानाविचित्रकृतमण्डनमण्डिताङ्गीं
 सुप्तोत्थितां निशि दिवा न हि विस्मरामि ॥ ४५ ॥
 अद्यापि तां कनककान्तिमदालसाङ्गीं
 क्रीडोत्सुकाभिजनभीषणवेपमानाम् ।
 अङ्गाङ्गसङ्गपरिजृम्भितमोहभङ्गि-
 र्मञ्जीवनौषधमिव प्रमदां स्मरामि ॥ ४६ ॥
 अद्यापि तां नववधूसुरताभियोगे
 सम्पूर्णकेलिविधिना रचितां कदाचित् ।
 पूर्णेन्दुसुन्दरमुखीं हरिणायताक्षीं
 उन्निद्रकोकनदपत्रनखीं स्मरामि ॥ ४७ ॥

भूमिरित्यमरः । मम सङ्गेन सङ्गत्या सम्भिता समीकृता सुधा
 अमृतं यथा ता स्तनभारेण नखा अवनतां नाना विविधं विचित्रं
 चारु कृतं यत् मण्डनं भूषणं तेन मण्डितम् अलङ्कृतम् अङ्गं यस्याः
 तादृशीं सुप्तोत्थितां शयनादुत्थितां ता निशि रात्रौ दिवा च न हि
 नैव विस्मरामि ॥ ४५ ॥

अद्यापीति । कनककान्तिः काञ्चनप्रभा युतं युतं सदेन मद्यपानेन
 अलससङ्गं यस्यां तां क्रीडोत्सुका विहारार्थिनी किन्तु अभिजनानाम्
 अभितः समन्तात् जनानां भीषणैः भयप्रदर्शनेः वेपमाना कम्पमाना च
 ताम् अङ्गाङ्गसङ्गेन प्रत्यङ्गसमर्गेण तस्या इति भावः परिजृम्भिता
 आविर्भूता इति यावत् मोहभङ्गिः मोहविन्यासः यस्य तथोक्तः
 अहं तां प्रमदा कान्तां मम जीवनौषधमिव स्मरामि ॥ ४६ ॥

अद्यापीति । नववधूना यत् सुरतं तन्निमित्तम् अभियोगः
 रात्रः सप्तामे आवेदनव्यापारं तस्मिन् सम्पूर्णं केलिः विहारः
 आनन्दः यस्य द्वादशः यो विधिः क्रमः तेन कदाचित् रचि तां

अद्यापि तद्विकसिताम्बुजगौरमध्वं
 गोरोचनातिलकविन्दुक्षतैकदेशम् ।
 ईषन्मदालसविधूर्णितदृष्टिपातं
 कान्तामुखं नृप ! मया सह गच्छतीव ॥ ४८ ॥
 अद्याप्यहं नववधूसुरताभियोगं
 शक्नोमि नान्यविधिना रचितुं कदाचित् ।
 तद्भ्रातरौ । मरणमेव हि दुःखशान्ती
 विज्ञापयामि भवति त्वरितं सुनीतिः ॥ ४९ ॥

धर्मितां पूर्वेन्दुसुन्दरसुखीं हरिषायताचीं मृगायतलोचनाम
 उन्निद्राणि विकसितानि यानि कोकनदपत्राणि रक्तोत्पलदन्ताः तद्वत्
 नखाः यस्याः तथाविधां ताम् अद्यापि स्मरामि ॥ ४७ ॥

अद्यापीति । हे मखि ! अद्यापि विकसितं यत् अम्बुजं पद्म
 तद्वत् गौरं मध्यम् व्यायतनमित्यर्थः यस्य तादृशं गोरचनावः यत्
 तिलकं तस्य विन्दुना क्षतः अक्षत इत्यर्थः एकदेशः यस्य तथोक्तम्
 ईषत् मदेन अक्षयः विधूर्णितश्च दृष्टिपातो यस्य तथाभूतं तत् कान्ता
 मुखं मया सह गच्छतीव यत्नाहं गच्छामि तत्रैव चक्षतीव
 ॥ ४८ ॥

अद्यापीति । अद्यापि अहं कदाचित् नववध्वाः ब्रह्मा इति
 भावः सुरताभियोगं सुरतव्यापारम् अन्यविधिना अन्येन विधानेन
 उपायेनेति यावत् रचितं वक्तुं न शक्नोमि, हे भ्रातरः ! तत्
 तस्मात् दुःखशान्ती सन्तापनिवृत्तौ त्वरितं स्वरं मरणमेव नान्यदित्येव-
 कारार्थः । सुनीतिः सुदुनीतिः भवति इति विज्ञापयामि युष्मानिति
 शेषः तत् स्वरं यथा मृत्युः स्यात् तथा विधीयतामिति भावः । दर्श-
 कान् मत्तुक्तिरियम् ॥ ४९ ॥

अद्यापि नोज्झति हरः किल कालकूटं
 कूर्मो विभर्त्ति धरणीं खलु पृष्ठकेन ।
 अम्भोनिधिर्वहति दुःसहबाडवाग्निं
 अङ्गीकृत सुकृतिनः परिपालयन्ति ॥ ५० ॥
 चौरकविक्रता चौरपञ्चाशिका समाप्ता ।

—

काव्यसंग्रहस्य प्रथमोभागः सम्पूर्णः ।

अद्यापीति । हरः शम्भुः अद्यापि कालकूटं हलाहलं न किल
 उज्झति नैव त्यजति नैवोद्गिरतीत्यर्थः । कूर्मः पृष्ठकेन धरणीं
 पृष्ठीं विभर्त्ति खलु धारयत्येव, अम्भोनिधिः दुःसहबाडवाग्निं दुःसहं
 बाडवानलं वहति धारयति । तथाऽपि सुकृतिनः पुण्यवन्तः महान्त
 इति यावत् अङ्गीकृतं परिपालयन्ति रक्षन्ति न तु त्यजन्तीति भावः ।
 तथाचाह राजसुतां मरणेऽपि न त्यजामीति भावः ॥ ५० ॥

—

इति वि, ए, उपाधिधारिणा

श्रीजीवानन्दविद्यासागरभट्टाचार्येण विरचिता काव्यसंग्रह-

प्रथमभागव्याख्या समाप्ता ।

